ВІД ВЕНЕДІВ ДО РУСІ

Збірник наукових праць на пошану
доктора історичних наук, професора
Дениса Никодимовича КОЗАКА
з нагоди його 70-ліття

NATIONAL ACADEMY of SCIENCES of UKRAINE
INSTITUTE of ARCHAEOLOGY

FROM VENEDI TO RUS'

Collection of studies in honour
of Doctor of Historical Sciences, professor
Denys KOZAK
on his 70th Birth Anniversary

KYIV ▪ 2014

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ВІД ВЕНЕДІВ ДО РУСІ

Збірник наукових праць на пошану
доктора історичних наук, професора
Дениса Никодимовича КОЗАКА
з нагоди його 70-ліття

КИЇВ ▪ 2014

УДК: 904(477)''638/653''
ББК: Т4(4Укр)431.1я434
В 42

Відповідальний редактор
член-кореспондент НАН України Г.Ю. ІВАКІН

Рецензенти:
доктор історичних наук Л.П. МИХАЙЛИНА,
доктор історичних наук С.В. ПИВОВАРОВ,
доктор історичних наук Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

Затверджено до друку
Вченою Радою Інституту археології
НАН України

В 42 **Від венедів до Русі.** Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. — К. — Х.: Майдан, 2014. — 380 с.
ISBN 978-966-372-496-6.

Статті, які входять до збірника, висвітлюють питання етнокультурного та соціального розвитку давнього населення України в останні століття до н. е та в І тисячолітті н. е., тобто в період, пов'язаний із головними напрямами наукових інтересів ученого. Запропоновані статті різноманітні за змістом: від інтерпретації археологічних комплексів і аналізу окремих категорій матеріалів до висвітлення дискусійних проблем походження та історичного розвитку слов'ян.

Для археологів, істориків, етнологів, викладачів і студентів, а також всіх, хто цікавиться стародавньою історією.

УДК: 904(477)''638/653''
ББК: Т4(4Укр)431.1я434

ISBN 978-966-372-496-6. © Автори статей, 2014

ДОСЛІДНИК ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

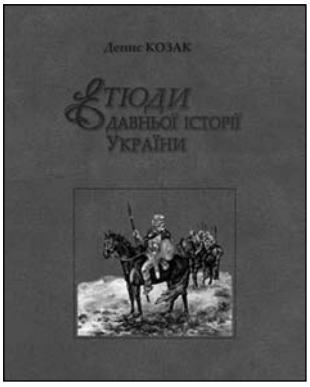

70 років виповнилося Денису (Деонізію) Никодимовичу Козаку — відомому українському археологу, доктору історичних наук, професору, двічі лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки, заступнику директора Інституту археології НАН України, завідувачу відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень, керівнику державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, голові правління всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України».

Денис Никодимович Козак народився 2 квітня 1944 р. на Посянні в українському селищі Кречовичі біля міста Переворська (сучасне м. Пшеворськ, Польща). У 1945 р. під час сталінської етнічної чистки прикордонних земель сім'я була переселена у містечко Розділ біля Миколаєва (Львівський р-н). Батько — Никодим Михайлович Козак працював на лісоповалі, слюсарем, працівником швейної фабрики. Мати — Євгенія Андріївна Пруц працювала в колгоспі.

Після служби в армії Д.Н. Козак вступив на історичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка. Археологічна практика відкрила для нього дорогу до археології.

Після закінчення із відзнакою в 1972 р. університету Д.Н. Козак працював декілька років учителем історії у селі Підбірці поблизу Львова. Разом з учнями в околицях села виявив низку невідомих раніше поселень та могильників давнього населення України.

Учитель історії. Підберізці, 1974 р.

Остаточно і назавжди пов'язав Д.Н. Козак своє життя з археологією у 1974 р., коли вступив до аспірантури Інституту археології. Науковим керівником у нього був доктор історичних наук, професор, а згодом — член-кореспондент НАН України Володимир Данилович Баран. Після закінчення аспірантури Денис Никодимович став молодшим науковим співробітником відділу археології ранніх слов'ян. У 1978 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію «Племена пшеворской культуры в междуречье Днестра и Западного Буга». Основу його кандидатської склали пам'ятки пшеворської та постпшеворської культур, відкриті ним у Верхньому Подністров'ї — Підберізці, Підбірці, Пасіки Зубрицькі, Гринів, Чишки та ін. Розкопки

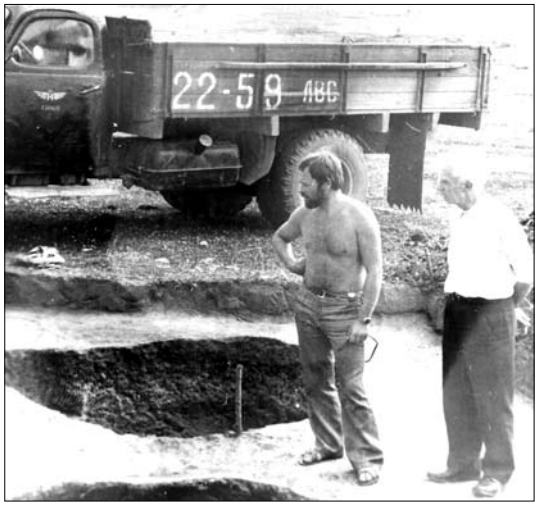

Із М.Ю. Смішком на розкопках поселення пшеворської культури в Сокільниках поблизу Львова, 1976 р.

На Зимнівському городищі, 1980-і рр. Зліва направо: В.В. Ауліх, В.П. Петегирич, Р.М. Чайка, Д.Н. Козак

У Львові з колегами, 1980-і рр. Зліва направо: М.А. Пелещишин, Д.Н. Козак, В.Д. Баран, Р.М. Чайка

поселень широкою площею дозволили Д.Н. Козаку з'ясувати характер, планіграфію та структуру цих селищ, їх місце в ланцюжку історичного розвитку західного регіону України.

Тут у долю молодого вченого втрутилася політика і, оскільки значний відсоток літератури, на яку він посилався, складали роботи польських науковців, його монографія «Пшеворська культура у верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі» побачила світ лише у 1984 р. Невдовзі він отримав посаду старшого наукового співробітника, а 1987 р. став ученим секретарем Інституту археології.

З 1980 р. Д.Н. Козак спрямував свої наукові інтереси на Волинь, яка у той час була «білою плямою» на археологічній карті України. Він ініціював створення і очолив Волинську рятівну археологічну експедицію Інституту археології, налагодив співпрацю з історичним факультетом Волинського державного університету імені Лесі Українки. Створена експедиція стала базою для проходження студентами археологічної практики.

Завдяки дослідженням цієї експедиції, до наукового обігу введено значну кількість нових різночасових пам'яток. Це могильники тшинецької культури в Линеві, ульвівецької групи лужицької культури та висоцької культури в Городку, селище культури фракійського гальштату в Городку, еталонні поселення поморсько-кльошової культури П'ятидні, Линів, Городок та ін., пам'ятки вельбарської культури Загаї, Линів, Баїв, Боратин, Городок тощо.

Д.Н. Козак виокремив і провів дослідження нового типу археологічних пам'яток перших століть н. е., який був названий ним волинопольською групою, а згодом — зубрицькою культурою. Пам'ятки цієї культури належали давньослов'янським племенам відомим в історичних джерелах під назвою «венеди» та їхнім безпосереднім предкам.

У докторській дисертації «Этнокультурное развитие населения Северо-Западной Украины в первой половине I тыс. н. э.», захищеній у 1988 р., монографії «Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.)» (1991) та розділах у колективних працях «Этнокультурная карта территории УССР» (1985), «Археология Украинской ССР» (т. 3, 1986), «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (1990) Д.Н. Козак обґрунтував основні етапи формування слов'янського етносу у західному регіоні України, розглядаючи їх в контексті європейської

історії, довів, що старожитності зубрицької культури залишені давньослов'янським населенням. Він продемонстрував наявність в Україні готських племен, представлених відомою у центральноєвропейській археології вельбарською культурою, проаналізував характер їх взаємозв'язків зі слов'янською людністю.

З 1991 р. Д.Н. Козак — заступник директора Інституту, завідувач відділу охоронних археологічних досліджень та виставок, із 2002 р. — завідувач відділу археології ранніх слов'ян, а із 2008 р. — голова Кваліфікаційної ради з видачі Відкритих листів на право проведення археологічних досліджень.

Та попри велику кількість адміністративної роботи він і надалі щорічно проводить широкі археологічні дослідження давніх поселень і могильників у західних регіонах України. Усі його розкопки важко перелічити. Ним виявлені і введені до наукового обігу сотні житлових і господарських комплексів, тисячі рухомих предметів доби енеоліту, епохи бронзи і ранньозалізного часу, слов'янських, германських і дакійських культур, давньоруського і пізньосередньовічного періодів.

Накопичена джерельна база дала змогу дослідникові реконструювати етнокультурні процеси, які мали місце на території України у І тис. н. е., та висвітлити основні етапи етногенезу слов'ян, пов'язавши їх із відповідними археологічними культурами і писемними джерелами. У низці статей, монографіях «Пам'ятки давньої історії України біля с. Линів на Волині» (1994), «Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок» (1999) та колективних працях «Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат» (т. 1, 1999), «Давня історія України» (т. 3, 2000); «Етнічна історія Давньої України» (2000) Д.Н. Козак доводить, що розвиток давньослов'янської людності, яка сформувалася між Віслою та Дніпром, на ранніх етапах відбувався за рахунок включення дакійського, іранського, германського, балтського субстрату. Дійти такого висновку дозволила розроблена ним схема особливостей етнічного процесу у контактних зонах. Вона базується на гіпотезі про наявність у контактних зонах лише культурних груп і відсутність великих стабільних культурних масивів. Саме це дозволяє пояснити механізм утворення нових етнокультурних спільностей.

У колі археологів Волині, 1993 р.

За роботою. Хрінники, 1995 р.

На Більському городищі з німецькими колегами, 1996 р. Зліва направо: Р. Віллі, Р. Роллє, Д.Н. Козак

Значним є внесок Д.Н. Козака у вивчення духовної культури ранньослов'янських общин. Після дослідження святилища на поселенні Загаї він

Вручення Державної премії, 2001 р.

вперше у вітчизняній науці узагальнив всі наявні культові археологічні пам'ятки I—X ст. н. е., визначивши основні риси міфологічних поглядів давніх слов'ян, простежив еволюцію міфологічних уявлень, продемонстрував їх відповідність рівню соціально-економічного розвитку. Денис Никодимович є автором відповідних розділів у колективних монографіях «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период», «Давня історія України» (т. 3), «Історія української культури» (т. I).

Безумовно визначною археологічною пам'яткою є багатошарове поселення на березі Хрінницького водоймища на Волині, яке Д.Н. Козак досліджує вже протягом 20 років. Результатам цих досліджень присвячені дві монографії: «Давні землероби Волині» (2004, співавтори В.В. Шкоропад, Б.П. Прищепа), «Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі» (2012). У книгах проаналізовані шари поселення ранньозалізного часу, які пов'язуються із племенем неврів, поселення поморсько-кльошової культури, носії якої були пращурами слов'ян та германців. Детально розглянуті матеріали пам'ятки вельбарської культури, творцями котрої були готи — східногерманське племінне об'єднання, що прибуло на землі Волині з території північно-східної Польщі. Представлені також матеріали поселень слов'янської та княжої доби. Розглядаються питання етнічної належності, соціально-економічного розвитку давніх племен Волині, окремі аспекти їх духовного життя.

На поселенні у Хрінниках, 2004 р. Зліва направо: Д.Н. Козак, І.Ф. Драч, П.М. Мовчан, М.Г. Жулинський

Результати 30-річних досліджень пам'яток зубрицької культури, вперше відкритих Д.Н. Козаком у Подністров'ї та на Волині, підсумовані у його монографії «Венеди» (2008). Значна джерелознавча база, створена завдяки дослідженням автора, дозволила висвітлити походження, рівень розвитку господарства, військову справу і світогляд зубрицьких общин, а також розглянути зв'язки їх із сусідніми етнічними спільнота-

ми. Співставлення писемних і археологічних джерел дало підстави Д.Н. Козаку зробити висновок, що зубрицька культура та наступні пам'ятки черняхівського типу цього регіону належали західній частині численних племен венедів. Дослідник доводить, що давньослов'янська людність як етнос остаточно сформувалася на межі ер в ареалах зарубинецької, зубрицької і пізньозарубинецької культурно-історичних спільностей.

У розкопаному слов'янському житлі. Хрінники, 2010 р.

Д.Н. Козаку таланить на унікальні пам'ятки — це і поховання знатного воїна в Гриневі, і жертовне капище готів на Хрінницькому поселенні, і зображення на амфорі лендельської культури найдавнішого плуга, яке датується IV тис. до н. е. і відоме зараз як «Демидівське рало» тощо. Опису восьми найбільш цікавих знахідок присвячена книга Д.Н. Козака «Етюди давньої історії України» (2010). Ці археологічні пам'ятки належать до різних періодів давньої історії України: енеоліту, бронзового віку, ранньозалізного та давньослов'янського періодів. Вони залишені різними етнічними групами: балто-слов'янами, давніми слов'янами — венедами, давніми германцями — готами, але всі вони жили на землях України і пов'язані з глибинними пластами її історії.

Д.Н. Козак — автор понад 250 наукових праць, серед яких 9 монографій, науково-популярні видання та розділи у колективних монографіях. У 1991 р. за розробку концепції походження і ранньої історії слов'ян та підготовку фундаментального дослідження «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» учений отримав Державну премію України в галузі науки і техніки, а за визначний вклад у вивчення давньої історії України, висвітленої у фундаментальних колективних працях «Давня історія України» та «Етнічна історія Давньої України», у 2000 р. Д.Н. Козак вдруге удостоєний звання лауреата Державної премії України.

Опрацювання здобутих матеріалів. Хрінники, 2010 р.

Дослідницьку роботу Д.Н. Козак успішно поєднує з педагогічною діяльністю. Він керує підготовкою кандидатських дисертацій і 8 його дисертантів успішно захистилися. Як професор Львівського державного університету ім. Івана Франка (з 2001 р.) систематично читає лекційні курси на історичному факультеті. Працює Д.Н. Козак також зі студентами Волинського університету.

За участі Д.Н. Козака були підготовлені два навчальних посібника для студентів вищих навчальних закладів — «Давня історія України: У 2 кн.» (К., 1994, керівник авт. колективу П.П. Толочко) та «Давні слов'яни. Археологія та історія» (К., 2012, співавт. Н.С. Абашина, Р.В. Терпиловський, Є.В. Синиця). У цьому посібнику на основі нових досліджень висвітле-

Відділ археології ранніх слов'ян, 2012 р.

но процеси формування та історичного розвитку слов'ян у переддержавний період на території Південно-Східної Європи і України, зокрема.

Д.Н. Козак є членом редколегій численних наукових видань, серед яких «Археологія», «Археологія і давня історія України», «Археологічні дослідження Львівського університету», «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині», «Археологічні студії», «Археологічні дослідження в Україні» та ін.

Результати досліджень представлені Д.Н. Козаком на численних міжнародних та регіональних археологічних конгресах, конференціях, симпозіумах. Він систематично публікує отримані матеріали у наукових виданнях європейських країн. Обрання Д.Н. Козака членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту свідчить про міжнародне визнання його наукових досліджень.

Безумовною заслугою Д.Н. Козака є організація міжнародних виставок археологічних старожитностей України в країнах Європи і Америки. Виставки завжди користуються великою популярністю і викликають великий інтерес до історії і культури нашої країни. Д.Н. Козак є засновником і керівником державного підприємства «Охоронна археологічна служба України», засновником і директором міжнародного благодійного фонду «Скарби України», головою правління Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України», створеної за його ініціативи.

Праці Д.Н. Козака є однією з тих основ, на яких базуються наші сучасні знання про давню історію України. Завдяки його активним польовим дослідженням збагатилися археологічні фонди значної кількості вітчизняних музеїв, пересічні громадяни отримали змогу ознайомитися із артефактами, представленими у тимчасових та постійнодіючих експозиціях.

Вітаючи Дениса Никодимовича з ювілеєм, колеги-археологи та учні, працівники пам'яткоохоронної служби України бажають йому міцного здоров'я, всіляких гараздів та нових наукових здобутків на терені української археології.

СПИСОК ПРАЦЬ Дениса Никодимовича КОЗАКА

1970

Археологічні дослідження слов'янських пам'яток у Верхньому Подністров'ї // Матеріали III Подільської іст.-краєзн. конф. — Львів, 1970. — С. 129—130 (співавт. В.Д. Баран).

1972

Памятники черняховской культуры в Тернопольской области // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 257 (соавт. В.Д. Баран, В.К. Воляник).

1974

Работы в с. Подберезцы // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 284 (соавт. Н.С. Козак).

Раскопки славянского поселения у с. Рашков на Днестре // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 245—246 (соавт. В.Д. Баран, В.К. Воляник).

1975

Памятники пшеворской культуры в верховьях Днестра и Западного Буга // Новейшие открытия советских археологов. — К., 1975. — Ч. III. — С. 35—37.

Раскопки в с. Подберезцы // АО 1974 г. — М., 1975. — С. 293.

Раскопки славянских поселений в с. Рашков // АО 1974 г. — М., 1975. — С. 257—258 (соавт. В.Д. Баран, Б.В. Магомедов, А.Н. Некрасова).

1976

Поселение пшеворской культуры в с. Подберезцы // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 338.

1977

Исследование памятников первых веков н. э. во Львовской области // АО 1976 г.— М., 1977. — С. 305—306.

Некоторые проблемы изучения пшеворской культуры // Новые исследования археологических памятников на Украине. — К., 1977. — С. 97—110.

Підберізці — поселення пшеворської культури на Львівщині // Археологія. — 1977. — Вип. 23. — С. 71—78.

Разведка в бассейне р. Стырь // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 323—324 (соавт. М.М. Кучинко, Н.Г. Матиюк).

Раскопки поселений пшеворской культуры в с. Сокольники // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 306—307 (соавт. А.А. Бондарук, М.М. Кучинко, В.А. Пенцак).

1978

Могильник початку нашої ери у с. Звенигород на Львівщині // Археологія. — 1978. — Вип. 25. — С. 96—107.

Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга // Проблемы этногенеза славян. — К., 1978. — С. 72—91.

Рец.: Т. Домбровська Середня границя пшеворської культури у пізньолатенський і ранньоримський час // Археологія — 1978. — Вип. 25. — С. 108—109.

Рец.: Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть н. е. // Археологія. — 1978. — Вип. 28. — С. 97—98.

1979

Раскопки памятников пшеворской культуры на Днестре // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 339—340.

Раскопки селища Бернашовка // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 295—296 (соавт. В.Д. Баран, И.С. Винокур, А.И. Журко, В.Ф. Мегей, И.И. Щегельский).

1980

Исследования в с. Пасеки–Зубрецкие // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 283—284.

Пам'ятник давньої міфології // Народна творчість та етнографія. — 1980. —№ 01. —С. 104—115 (співавт. Р.С. Орлов).

Поселение в Пасеках Зубрецких на Верхнем Поднестровье // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — К., 1980. — С. 131.

Поселення пшеворської культури біля с. Підбірці у Верхньому Подністров'ї // Тези доп. V Подільської іст.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 1980. — С. 124.

1981

Раскопки у с. Великая Слобода на Днестре // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 259—260.

Северо–Западные элементы в Среднем Поднестровье // Позднейшие судьбы черняховской культуры: Тез. докл. симпоз. — Камянец-Подольский, 1981. — С. 20.

1982

Обкладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев // Новые памятники древней и средневековой культуры. — К., 1982. — С. 104—115 (соавт. Р.С. Орлов).

Пшеворська і черняхівська культури у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі // Археологія. — 1982. — Вип. 37. — С. 31—48.

Eine Bestattung aus dem ersten nachchristlisten Jahrhundert am Oberlauf des Dnjestr // Germania: Anzeiger der Römischen-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. — 1982. — № 60, H. 2. —S. 77—85.

1983

Памятники рубежа и первых веков н. э., в Поднепровье и Западном Побужье // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 77—105.

Поселення біля с. Велика Слобідка у Середньому Подністров'ї // Археологія. — 1983. — Вип. 43.— С. 62—71 (співавт. О.І. Журко).

Поселення пшеворської культури біля с. Сокільники у Подністров'ї // Археологія. — 1983. — Вип. 43. — С. 43—54.

Раскопки поселений пшеворской культуры на Волыни // АО 1981 г. — М., 1983. — С. 271—272.

Этнокультурные связи племён Северной Украины в первой половине I тыс. н. э. (к выделению праславянской культурной области) // Полесье и этногенез славян: Тез. конф. — М., 1983 — С. 20—22 (соавт. Р.В. Терпиловский).

1984

Нові ранньослов'янські пам'ятки у межиріччі Дністра і Західного Бугу // Археологія. — 1984. — Вип. 47. — С. 89—95.

Новые работы на поселении у с. Боратын // АО 1982 г. — М., 1984 — С. 274—275.

Охоронні роботи у с. Боратин на Волині // Археологія. — 1984. — Вип. 45. — С. 96—99 (співавт. Л.О. Портас).

Поселение у с. Великая Слобода (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волыни и Подолии) // КСИА. — 1984. — Вып. 178.— С. 55—60.

Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984 — 96 с.

1985

Вельбарская культура // Этнокультурная карта Украинской ССР. — К., 1985. — С. 68—76.

Волынь в первой половине I тыс. н. э. // Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. слав. археол. — М., 1985. — С. 28—29.

Західне Поділля на рубежі і в першій чверті I тис. н. е. // Тези доп. VI Подільської іст.-краєзн. конф. — Кам'янець-Подільський, 1985 — С. 32—34.

Липицкая культура // Этнокультурная карта Украинской ССР. — К., 1985. — С. 34—41.

Могильники пшеворської культури біля с. Гринів у Подністров'ї // Археологія. — 1985. — Вип. 52. — С. 52—64.

Поселение пшеворской культуры у с. Подберезцы Львовской обл. // СА. — 1985. — № 1. — С. 75—90.

Про землеробство племен Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі і в перших ст. н. е. // Археологія. — 1985. — Вип. 50 .— С. 18—27 (співавт. Г.О. Пашкевич).

Пшеворская культура // Этнокультурная карта Украинской ССР. — К., 1985. — С. 25—34.

Раскопки поселения у с. Гирка Полонка // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 290.

1986

Вельбарская культура // Археология УССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 127—135.

Исследования на Волыни // АО 1984 г. — М., 1986. — С. 249—250.

Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис. н. е. // Археологія. — 1986. — Вип. 56. — С. 32—47 (співавт. Р.В. Терпиловський).

Пшеворская культура и волыно-подольская группа // Археология УССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 52—61 (співавт. М.Ю. Смішко).

1987

Исследования на Волыни // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 343—344.

Поселение у с. Пасеки-Зубрецкие и некоторые вопросы этнокультурного развития племён Поднестровья в первых веках н. э. // Acta arheologica Karpatika. — Kraków, 1987. — S. 175—208.

Слов'янське поселення у с. Велика Слобідка у Середньому Подністров'ї // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 60—67 (співавт. А.Н. Мегей).

1988

Вельбарская культура на Волыни // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1988. — T. 1. — S. 117—136.

Волынь в первой половине I тыс. н. э. // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 98—105.

Давньоруське поселення біля с. Загаї на Волині // Минуле і сучасне Волині: Тези доп. II Волинсь. іст.-краєзн. конф. — Луцьк, 1988. — Ч. II. — С. 89—91 (співавт. М.М. Кучинко).

Исследование памятников черняховского типа в Верхнем Поднестровье // АО 1987 г. — М., 1988. — С. 284—285.

Некоторые особенности этно- и культурогенеза в контактной зоне (по материалам северо-западной Украины первой половины I тыс. н. э.) // Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. на юго-западе УССР и сопредельных регионах. Материалы конференции. — Львов, 1988. — С. 31—33.

Поселення першої чверті I тис. н. е. біля с. Велика Слобідка на Середньому Дністрі // Археологія. — 1988. — Вип. 62. — С. 52—59.

Селище Загаї II в світлі культурного і етнічного розвитку Волині в першій половині I тис. н. е. // Минуле і сучасне Волині: Тези доп. II Волинсь. іст.-краєзн. конф. — Луцьк, 1988. — Ч. II. — С. 86—89 (співавт. М.М. Кучинко, В.В. Шкоропад).

1989

Археологічні пам'ятки венедів на Волині // Минуле і сучасне Волині: Тези доп. III Волинсь. іст.-краєзн. конф. — Луцьк, 1989. — С. 183—185.

Особливості культурного процесу на території України в I—II ст. н. е. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. — Одеса, 1989. — С. 97—98.

Поселение вельбарской культуры Боратын I на Волыни // СА — 1989. — № 2. — С. 169—181.

1990

Вельбарская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. — К., 1990. — С. 41—47.

Нові пам'ятки венедів у Подністров'ї // Тези доп. і повідом. I обл. наук. іст.-краєзн. конф. —Тернопіль., 1990. — Ч. I. — С. 52—54.

Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е. // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 43—56.

Поселення черняхівської культури поблизу м. Львова // Археологія. — 1990. — № 2. — С. 130—136.

Пшеворская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. — К., 1990. — С. 22—27.

Святилища восточных славян // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 84—101 (соавт. Я.Е. Боровский).

Славяне Юго-Восточный Европы в предгосударственный период: кол. монографія. — К., 1990. — 488 с. (соавт. В.Д. Баран, Р.В. Терпиловский, С.П. Пачкова и др.).

Этнокультурное развитие населения Северо-Западной Украины в первой половине I тыс. н. э. // VI Междунар. конгр. слав. археол. — М., 1990. — С. 36—38.

1991

Багатошарове поселення біля с. Городок на Волині // АДУ 1991 р. — К., 1991. — С. 28.

Походження слов'ян. — К., 1991. — 93 с. (співавт. В.Д. Баран, Р.В. Терпиловський).

1992

Венедське поселення біля с. Линів на Волині // Нові матеріали з археології Прикарпаття та Волині. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 45—47.

Етнокультурна історія Волині. — К., 1992 (1991). — 174 с.

Проблеми етнокультурної історії Північно-Західної України в першій половині I тис. н .е. // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 22—39.

Рец.: И.С. Пиоро. Крымская готия // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 126—127.

1993

Взаємовідносини слов'ян і германців на території України в першій половині I тис. н. е. // Археологія. — 1993. —№ 2. — С. 24—36.

Дослідження в Городку на Волині у 1991 р. // АДУ 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 35—37.

Про військову справу давніх слов'ян // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 32—49.

Пшеворская культура // Археология СССР. Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э. — М., 1993. — С. 53—63.

1994

Готы и славяне на Украине (проблема взаимоотношений) // Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья: Тез. докл. — Симферополь, 1994. — С. 28—31.

До проблеми співіснування слов'ян і германців в Україні // Старожитності Руси—України. — К., 1994. — С. 31—37.

Один з аспектів світогляду давніх слов'ян // Населення Пруто-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I — початку II тис. н. е. — Чернівці, 1994. — С. 18—20 (співавт. Н.С. Козак).

Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів. — Київ; Луцьк; Львів, 1994. — 112 с.

Походження українського народу // Українське народознавство: Навч. посібн. — Львів, 1994. — С. 26—48.

1995

Давня історія України: У 2-х кн.: Кн. 2. — К., 1995. — 218 с. (співавт. П.П. Толочко, С.Д. Крижицький, О.П. Моця та ін.).

До питання про еволюцію міфологічних поглядів слов'ян в I тис. н. е. // Археологія. — 1995. —№ 1. — С. 46—51 (співавт. Н.С. Козак).

Етнічний розвиток Буковини та західного Поділля на рубежі і в першій чверті I тис. н. е. // Конф. українсько-румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики. — Чернівці, 1995. — С. 6—7.

Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 50—66.

Cenni storico-geografici sulle coste settentionali del Mar Nero sulla Crimea // Tesori della steppe. Rinascente. — Milano, 1995. — P. 13—17 (co-auth. I.N. Chrapunov).

Gli Unni // Tesori della steppe. Rinascente. — Milano, 1995. — P. 141—151.

I Cazari // Tesori della steppe. Rinascente. — Milano, 1995. — P. 161—172.

I Cimmeri // Tesori della steppe. Rinascente. — Milano, 1995. — P. 21—27.

I popoli nomadi delle steppe del Mar Nero nel X—XIII secolo (Peceneghi, Polovcy) // Tesori della steppe. Rinascente. — Milano, 1995. — P. 206—211.

I Sarmati // Tesori della steppe. Rinascente. — Milano, 1995. — P. 111—122.

1996

Волинь і Галичина у ранньоримський час // Тези доп. укр. делегації на VI Міжнар. конгр. слов. археол. — К., 1996. — С. 27—29.

Кочівники України та їх сусіди в I тис. до н. е. // Кочівники України. — Katowice, 1996. — С. 65—87.

Основні напрямки етнічної історії України в II ст. до н. е. — VII ст. н. е. // Третій міжнар. конгр. україністів: Історія. — Харків, 1996. — Ч. I. — С. 15—19.

Особливості етнічних процесів у контактних зонах за археологічними матеріалами // Матеріали до Української етнології. — К., 1996. — С. 92—95.

Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині — Північної Галичини у першій чверті I тис. до н. е. // Археологія. — 1996. — № 2. — С. 54—69.

1997

Анти // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 42.
Былое украинских степей. — Киев; Николаев, 1997. — 51 с. (соавт. С.Д. Крыжицкий, В.Ю. Мурзин).
Вельбарська культура // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 79.
Венедська община I—II ст. н. е. на Волині. Основні риси матеріальної культури та соціальний устрій // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ; Львів, 1997. — С. 49—55.
Военное дело древних славян. — Николаев, 1997. — 25 с.
Готи // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 117.
Готи. — Миколаїв, 1997. — 27 с.
Гуни // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 124.
Гуни. — Миколаїв, 1997. — 25 с.
Давні слов'яни та степові народи України // Новые страницы древней истории Южной Украины: Тез. конф. — Николаев, 1997 — С. 38—40.
Древние славяне. — Николаев, 1997. — 24 с.
Дуліби // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 143.
Зарубинецька культура // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 160.
Зубрицька культура // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 168.
Кіммерійці // Малий словник історії України. —К., 1997. — С. 196.
Комплекси, святилища, скарби // Волинь. — 1997. — № 3. — С. 24—36.
Липицька культура // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 234.
Охоронні дослідження в районі Хрінниківського водосховища на Волині // АДУ 1993 р. — К.,1997. — С. 65—66.
Поселення зубрицької культури поблизу с. Городок на Волині // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 75—89.
Пшеворська культура // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 327.
Сармати // Малий словник історії України. — К., 1997. — С. 353.
Сокровища Южной Украины. — Николаев, 1997. — С. 2—15 (соавт. С.Д. Крыжицкий, В.Ю. Мурзин).
Урбаністичні тенденції у давньослов'янському суспільстві // Проблеми урбанізації та етнокультурних контактів у Південно-Східній Європі. — К., 1997. — С. 5—8.

1998

Гуни у Північному Причорномор'ї та слов'яни // Південна Україна: Проблеми історичних досліджень. — Миколаїв, 1998. — Ч. І. — С. 41—50.
Дуліби на Волині // Минуле і сучасне Волині: Матеріали IX наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. — Луцьк, 1998. — С. 151—155.
Дуліби (пошуки ґенези) // Галич і галицька земля. — Київ; Галич, 1998. — С. 79—84.
Охоронні дослідження в зоні Хрінниківського водосховища на Волині // АДУ 1993 р. — К., 1997. — С. 65—66.
Поселення вельбарської культури біля с. Городок на Волині та деякі аспекти соціального устрою готів // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — С. 196—212.

Рятівні археологічні дослідження на багатошаровому поселенні біля с. Хрінники на Рівненщині у 1997 р. // АВУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 20—22.

Ancient Treasures from the Ukrainian Steppes // Treasures from the Ukrainian Steppes. — Montreal, 1998. — P. 11—16.

1999

Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя // Етнокультурні процеси у Південно-Східній Європі в І тис. до н. е. — Львів, 1999. — С. 80—94.

Етногенез та етнічна історія Карпат: У 4-х т.: Т. І: Археологія та антропологія: кол. монографія / авт. вступу, заключення, розділу IV; гол. ред. — Львів, 1999. — 608 с.

Могильник Ульвовецького типу поблизу с. Городок на Волині // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 71—82. (співавт. Д.Ю. Павлів).

Нова пам'ятка пшеворської культури на Волині // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 153—161.

Охоронні розкопки на багатошаровому поселенні на березі Хрінницького водоймища // АВУ 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 97—98.

Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. — К., 1999. — 128 с. (співавт. В. Оприск, В. Шкоропад).

Поселення зубрицької культури в с. Городок-ІІ на Волині // Археологія — 1999. — № 2. — С. 95—105.

Спільна українсько-польська виставка в Краківському археологічному музеї // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 139—141 (співавт. С.А. Скорий).

Asezările gotilor din Ukraina // Interacademica. — Bucuresti, 1999. — I. — S. 47—58.

2000

Давня історія України: У 3-х т. — К., 2000. — Т. 3. — 695 с. (співавт. Ю.С. Асєєв, В.Д. Баран, Я.В. Баран та ін.).

Військова справа давніх германців на землях України // Військово-історичний альманах. — К., 2000. — Число 1. — С. 90—97.

2001

Дослідження багатошарової пам'ятки на Хрінницькому водоймищі у 2000 році // АВУ 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 125—127 (співавт. В. Шкоропад).

Духовна культура давніх слов'ян // Історія української культури. — Т. 1: Культура давнього населення України — К., 2001. —С. 620—666.

Етнічна історія давньої України. — К., 2001. — 208 с. (співавт. П.П. Толочко, В.В. Отрощенко, В.Ю. Мурзін, О.П. Моця).

Етноплемінна належність вельбарської культури в Україні (археологія, історія, лінгвістика) // Нові технології в археології. — Львів; Київ, 2001. — С. 156—170.

Знаряддя орного землеробства енеолітичної доби // АВУ 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 127—129.

Один з аспектів міфології давніх слов'ян // Етногенез та рання історія слов'ян. Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. — Львів, 2001. — С. 78—79.

Основні напрямки етногенетичного розвитку племен України в I тис. н. е. (проблема етногенезу слов'ян) // УІЖ. — 2001. — № 3. — С. 11—14.

On the Question of the Anthropomorphization of the Mythology of the Ancient Slavs // Interacademica. — Bucureşti, 2001. — II—III. — S. 146—154.

2002

Археологічні пам'ятки рубежу ери та першої половини I тис. до н. е. в околицях Львова // Археологічні дослідження Львівського університету — Львів, 2002. — Вип. 5. — С. 5—83.

Вельбарська культура: готи чи гепіди? // Археологія. — 2002. — № 3. — С. 7—18.

Енеолітичний комплекс із с. Хрінники Демидівського району на Рівненщині // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 91—97.

Етноплемінна належність вельбарської культури в Україні (археологія, історія, лінгвістика) // Нові технології в археології. — Київ; Львів, 2002. — С. 156—169.

Охоронні дослідження на Хрінницькому водоймищі // АВУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 136—137 (співавт. В. Шкоропад, С. Панишко).

Поселення доби бронзи біля с. Хрінники // АВУ 2000—2001 рр. — К., 2002. — С. 131—133 (співавт. В. Ткач).

Етнічні процеси на Волині та Галичині в ранньоримський час (археологічний аспект) // Ruthenica. — К., 2002. — Т. 1. — С. 48—54.

2003

Археологічні дослідження на Хрінницькому водоймищі // АВУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 118—120.

Зубрицька культура на Хрінницькому водоймищі // Археологічні студії — Київ; Чернівці, 2003. — Вип. 2. — С. 39—54.

Міжнародна археологічна конференція «Нові технології в археології» // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 132—133 (співавт. М.А. Филипчук, Т.Р. Милян).

Сармати та слов'яни на Україні // Старожитності I тис. н. е. на території України. — К., 2003. — С. 64—71.

2004

Археологічне дослідження пам'яток I тис. н. е. на Хрінницькому водоймищі у 2003 р. // АВУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 155—159 (співавт. В.В. Шкоропад).

Давні землероби Волині. — К., 2004. — 298 с. (співавт. В. Шкоропад, Б. Прищепа).

Поселення готів на Хрінницькому водоймищі (с. Хрінники, ур. Шанків Яр) // Археологія давніх слов'ян. Матеріали та дослідження. — К., 2004. — С. 49—91.

Поховання вельбарської культури з Хрінницького водосховища // Археологія. — 2004. — № 1. — С. 75—87 (співавт. О.Д. Козак).

Рятівні археологічні дослідження пам'яток I тис. н. е. у с. Хрінники на Рівненщині у 2003 р. // АВУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 153—155 (співавт. В.В. Шкоропад).

2005

Етнічна історія Волині і Галичини в першій чверті I тис. н. е. // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2005. — Вип. 8. — С. 322—345.

Нові дослідження на Хрінницькому водоймищі у 2004 р. // АДУ 2003—2004 р. — Запоріжжя, 2005. — С. 167—169.

Походження українського народу // Українське народознавство. — Львів, 2005. — С. 25—49.

2006

Божество Сарапіс із поселення готів на Волині // Археологія. — 2006. — № 3. — С 60—65.

До проблеми походження слов'ян у Дністро-Дніпровському межиріччі // Археологія. — 2006. — № 2. — С. 44—53.

Етнокультурні процеси на теренах Подністров'я в першій половині I тис. н. е. // Вісник Львівського університету. — 2006. — С. 182—196.

Етноплемінна належність вельбарської культури в Україні // Вісник Інституту археології. — Львів, 2006. — Вип. 1. — С. 8—15.

2007

Давні слов'яни та їх сусіди на межі ер та в першій половині I тис. н. е. // Україна: хронологія розвитку. — Т. 1: З давніх часів до пізньої античності. — К., 2007. — С. 460—516 (співавт. Р.В. Терпиловський, Н.С. Абашина, О.В. Комар).

Дослідження поселення пізньоримського часу Студелки-I на Львівщині // АДУ 2005—2007 — К., 2007. — С. 34—37 (співавт. Н. Войцещук, Т. Милян, О. Осаульчук).

Нові дослідження на Хрінницькому водоймищі у 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007 — С. 211—213.

Нові дослідження на Хрінницькому водоймищі у 2006 р. // АДУ 2005—2007 рр. — К., 2007. — С. 209—211.

Поселення венедів на Волині // ЗНТШ. — Львів, 2007. — Т. CCLIII. — С. 616—633.

Поселення дулібів на Волині // ЗНТШ. — Львів, 2007. — Т. CCLIII. — С. 467—489.

Українське Подністров'я в першій половині I тис. н. е. // Зап. Інституту українознавства. — 2007. — Т. XV. — С. 70—91.

2008

Венеди. — К., 2008. — 480 с.

Венеди // Днѣслово. — К., 2008. — С. 266—279.

Нова ранньосередньовічна пам'ятка східних слов'ян на Волині // Археологічні студії. — К., 2008. — Вип. 3. — С. 17—25, 305—314.

Нові давньослов'янські пам'ятки у Верхньому Подністров'ї // Старожитності Верхнього Подністров'я. — К., 2008. — С. 68—72.

2009

Венеди в околицях Винників // Наукові студії. — Львів, 2009. — С. 25—68.
До питання про рибальство у скіфську добу на Волині // Vita Antiqua. — К., 2009. — № 7—8. — С. 130—135.
Житлово–господарський комплекс рибалок раннього залізного віку на Волині // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 94—99.
Нові дослідження багатошарового поселення на Хрінницькому водоймищі Рівенщини (ур. Шанків яр) у 2007 р. // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 167.
Поселение венедов на Волыни (зубрицкая культура) // Studia antique et medievalia. — Bucuresti, 2009. — S. 257—287.
Святилища давніх германців // Наукові студії. — Львів; Винники, 2009. — Вип. 2. — С. 3—24.
Слов'яни у добу великого розселення // Україна: хронологія розвитку. — Т. 2: Давні слов'яни. Київська Русь. — К., 2009. — С. 8—51 (співавт. Р.В. Терпиловський, Н.С. Абашина).
Східні слов'яни у переддержавний період // Україна: хронологія розвитку. — Т. 2: Давні слов'яни. Київська Русь — К.,2009. — С. 86—117 (співавт. Р.В. Терпиловський, Н.С. Абашина).

2010

Етюди давньої історії України. — К., 2010. — 181 с.
Капище готів на Волині // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 34—47.
Поселення ранньозалізного часу біля села Хрінники на Волині // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 71—95. — (АДІУ. — Вип. 2).
Поховання бронзового віку з Хрінників на Рівенщині // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 56—63 (співавт. О.Д. Козак).
Die Volkerwanderung in der Geschichte der Ukraine (Ende 3. — 7. Jh. n. Chr) // Goldener Horizont. 4000 Jahre Nomaden der Ukraine. — Linz, 2010. — S. 142—150.
Heathen Sanetuary of Goths in Volyn // Ukrainian Archeology. — K., 2010. — С. 55—68.

2011

Нові дослідження середньовічного поселення поблизу села Хрінники Рівенської області // Наукові студії. — Львів; Винники, 2011. — Вип. 3. — С. 194—245 (співавт. Б.А. Прищепа).
Розкопки багатошарового поселення біля села Хрінники // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 188—190.
Торгово-ремісничий та культовий центр готів на Волині // Actes Testentibus. — Львів, 2011. — С. 324—346.

2012

Давні слов'яни. Археологія та історія: Навч. посібн. — К., 2012. — 366 с. (співавт. Н.С. Абашина, Р.В. Терпиловський, Є.В. Синиця).
Дослідження на Хрінницькому водоймищі // АДУ 2011 р. — Луцьк, 2012. — С. 434—436.
Намисто з поселення вельбарської культури біля с. Хрінники на Волині та питання хронології пам'ятки // Черняхівська культура: матеріали до-

сліджень. — Київ; Луцьк, 2011. — С. 97—107. — (OIUM. — № 1) (співавт. О.В. Гопкало).

Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. — К., 2012. — 264 с.

Ранньослов'янське поселення поблизу села Хрінники Рівненської області // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 52—64.

2013

Дослідження на Хрінницькому водоймищі // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 294—295.

Дослідження поселення Хрінники 11 // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 296—297 (співавт. Б.А. Прищепа, В.В. Ткач).

Дослідження слов'яно-руського поселення в уроч. Високий Берег на Хрінницькому водоймищі // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 297—298 (співавт. Б.А. Прищепа, В.В. Ткач).

Жертовне капище готів на Волині // Археологія будівництва Європи. — К., 2013. — С. 282—298.

Косторізні майстерні готів на Волині // Археологія. — 2013. — № 3. — С. 53—61 (співавт. М.С. Сергєєва).

Культурно-етнічна ситуація на Волині і у Верхньому Подністров'ї в ранньоримський та латенський час // Слов'яни і Русь. Археологія та історія. — К., 2013. — С. 114—122.

Нові знахідки культури кулястих амфор біля с. Хрінники // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 295—296 (співавт. Б.А. Прищепа).

Проблема контактів давніх слов'ян та германців // Археологія. — 2013. — № 1. — С. 76—85.

Рец.: Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництва // Археологія. — 2013. — № 3. — С. 126—127.

С.П. Пачкова

ПРО ДЕЯКІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

За результатами аналізу зарубинецької кераміки розглядаються можливі джерела латенізації культури населення Прип'ятського Полісся та Середнього й Верхнього Подніпров'я — основних регіонів формування зарубинецької культури.

К л ю ч о в і с л о в а: зарубинецька культура, ясторфська культура, латенізація.

Археолог В.В. Хвойка, який відкрив зарубинецькі пам'ятки, запропонував також ланцюжок хронологічно попередніх і наступних старожитностей: Прусси — Зарубинці — Черняхів, що на його думку, становили окремі типи археологічних культур і відповідали певним ступеням культурного розвитку в межах єдиної території Середнього Подніпров'я [Хвойка, 1901, с. 172—190]. Довгий час таку схему історичного розвитку вважали прийнятною і Середнє Подніпров'я розглядали як територію, з якої зарубинецький культурний тип поширювався на всі суміжні території [Третьяков, 1953, с. 117].

Проте, коли у 1950-х рр. розгорнулися широкі польові дослідження у Поліссі, на Верхньому Дніпрі, у степовій смузі нижнього Дніпра, у межиріччі Дністра та Прута і був отриманий багатий і різноманітний матеріал, виникло питання про типологічну схожість, єдність і регіональні особливості пам'яток синхронних і типологічно близьких до зарубинецьких. Ставлення до характеру співвідношення середньодніпровських зарубинецьких і типологічно близьких до них матеріалів інших територій у дослідників виявилося різним.

П.Н. Третьяков визнав наявність двох варіантів однієї зарубинецької культури — середньодніпровського й поліського (до останнього він відніс і пам'ятки типу Чаплина). Хоча, на його думку, центром виникнення зарубинецької культури лишалось Середнє Подніпров'я, але субстратом для неї була визнана культура населення пізньої бронзи, яка пережила впливи культури скіфської доби, проте не втратила своїх автохтонних рис [1966, с. 200—220; 1967, с. 217—218].

Більш кардинально висловився з цього приводу В.П. Петров. Свою точку зору він відобразив у назві достатньо обґрунтованої статті «Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій (до проблеми класифікації археологічних культур зарубинецького часу)» [1961, с. 53—74]. Ця праця супроводжувалась такою приміткою редакції: «У цій статті трактовка автором ряду положень щодо зарубинецької культури є дискусійною. Проте вважаємо публікацію статті доцільною, оскільки проблеми, пов'язані з історією племен Подніпров'я і суміжних з ним територій, потребують дальшого вивчення як в археологічному, так і в загальноісторичному плані» [Археологія, 1961, с. 53].

В.П. Петров на ретельному аналізі хронологічних чинників (фібул) та керамічному матеріалі (із залученням і деяких інших) поставив перед

© С.П. ПАЧКОВА, 2014

собою завдання з'ясувати взаємозв'язки між синхронними пам'ятками окремих територій Подніпров'я — Подністров'я, і відповісти на питання, чи є вони єдиною культурою, яка склалась на Середньому Подніпров'ї та звідти поширилась на суміжні терени. Порівняння археологічних матеріалів із цих територій привели дослідника до висновку про неможливість задовільних пояснень отриманих результатів з моногенетичних позицій — походження культури з єдиного центру. Він зазначав: «Факти свідчать про полігенетичні підвалини культури, саме про те, що поодинокі елементи в складі досліджуваних пам'яток окремих районів Подніпров'я — Подністров'я мають при загальній подібності типу різне походження й різний обсяг територіального поширення та відмінні напрямки міжрайонових зв'язків» [Петров 1961, с. 73]. Тому дослідник виокремлював пам'ятки Середнього Подніпров'я в самостійну зарубинецько-корчуватівську культуру і зауважував, що «…пам'ятки регіонів Подніпров'я — Подністров'я при спільності загального типу, властивого добі в цілому, мають свої локальні ознаки різного походження й різного територіального поширення, інколи вужчого, інколи ширшого, що іноді схрещуються між собою, іноді лишаються в межах окремого району» [Петров, 1961, с. 61—74].

З подібною трактовкою не погодились тодішні дослідники зарубинецької культури. З доказом регіонального членування, але єдиної зарубинецької культури виступив Ю.В. Кухаренко [1964, с. 1—32]. Він виділив три варіанта у культурі, які відповідали трьом головним регіонам поширення пам'яток: поліський, верхньодніпровський і середньодніпровський. До них були зараховані найбільш достовірні, на його погляд, місцезнаходження, за виключенням пам'яток почепського типу на Верхній Десні, типу Харівка на Сеймі, типу Рахни на Південному Бузі, типу Суботів у Потясминні, які на його думку, безпідставно зараховані до зарубинецької культури. Особливості культурних рис головних регіонів автор пояснював фізико-географічним середовищем їх розташування, навколишнім культурно-етнічним оточенням, різнім підґрунтям, на якому вони склались, що виявилося у своєрідності топографії їхніх поселень і могильників, у влаштуванні жител і поховань, деталях обряду та інших культурних елементах. Але загальних рис, які обєднують' пам'ятки цих регіонів, Ю.В. Кухаренко нараховував значно більше. Це єдність територій, однотиповість поселень, поховальний обряд, типологічна подібність головних категорій речей і розповсюдження фібул зарубинецького типу [Кухаренко, 1964, с. 43—47].

Є.В. Максимов підтримав думку Ю.В. Кухаренка щодо трьох варіантів зарубинецької культури, проте пам'ятки типу Почеп — Синьково на Верхній Десні й типу Рахни на Південному Бузі також зарахував до зарубинецької культури, але відносив їх до пізнього і заключного етапу культури. Пам'ятки типу Харівка на Сеймі й Суботів на Тясмині, на його думку, також належали до середньодніпровського варіанту [Максимов, 1972; 1982, с. 9—10, 28—30]. Тобто у питанні територіального розвитку зарубинецької культури йшов за П.М. Третьяковим — від Середнього Подніпров'я на інші терени.

Отже, дослідники загалом визнавали, що зарубинецька культура займає три головних регіони — Прип'ятське Полісся, Середнє Подніпров'я і Верхнє Подніпров'я. У кожному з них зосереджені пам'ятки з певними рисами окремих речей, притаманними саме для нього, а також речей і явищ, характерних для всієї культури в цілому. І хоча дослідники наводили, на їх погляд, переконливі докази щодо правомірності своїх висновків, все ж велика доля невизначеності залишилась. Що значить єдність території зарубинецької культури? Адже відомо, що регіони зарубинецької культури не стикуються територіально і розташовані один від одного на значній відстані. А що таке однотиповість поселень, коли на Поліссі наявні лише селища відкритого

типу, а на Подніпров'ї, крім них, ще й городища? Поховальний обряд — тілоспалення, проте за деталями спостерігаються значні відмінності між, наприклад, Чаплинським та іншими могильниками. Дійсно об'єднують усі регіони фібули зарубинецького типу, хоча за оздобленням вони своєрідні в кожному з них. Щодо типологічної подібності головних категорій речей, вірогідно, Ю.В. Кухаренко мав на увазі передусім глиняний посуд, неодмінно зазначаючи однак своєрідність посуду кожного з регіонів. А.М. Обломський навіть пропонував розробляти для посуду кожного регіону свою типологію [Обломский, 1985, с. 90—109] (щоправда у кожного з дослідників і так були свої типології і навіть окремі майже в кожній із робіт).

Таким чином, дослідники загалом відстоювали тезу про спорідненість археологічних матеріалів усіх трьох регіонів, підкреслюючи деякі особливості кожного. Проте для одних ці особливості припускали можливість ставити питання про виділення двох або трьох варіантів культури (П.М. Третьяков, Ю.В. Кухаренко, Є.В. Максимов та ін.), а для інших — виокремлювати регіони в самостійні культури (В.П. Петров, А.К. Амброз).

Між тим друга половина XX ст. — початок XXI ст. були часом інтенсивних досліджень не лише окремих пам'яток конкретних археологічних культур, а й, що особливо важливо для розвитку археології як науки, суцільного дослідження окремих регіонів. Для теми статті, певний інтерес становлять регіони Західної України, а саме Львівщина, Рівненщина, Волинь, дослідженню яких присвятив свою наукову діяльність Д.Н. Козак [1984; 1991; 1994; 2004; 2012]. Комплексними експедиціями під його керівництвом було відкрито десятки пам'яток різних культурних груп кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е., археологічні матеріали яких сприяли в тому числі й вирішенню питання шляхів латенізації зарубинецької культури.

Прискіпливо займаючись різними питаннями хронології, походження зарубинецької культури, ніхто з дослідників не ставив питання оцінки міри єдності та своєрідності головних археологічних артефактів по регіонах у кількісній площині, тим паче, у порівнянні з іншими синхронними культурами.

Тому використовуючи методи статистичного й порівняльно-типологічного аналізів, я зупинюсь докладніше саме на питанні кількісної міри схожості й своєрідності керамічних комплексів із регіонів між собою та на тлі синхронних культур,

Вибірка середньодніпровського регіону складає 591, поліського — 696 і верхньодніпровського — 245 екземплярів цілого посуду. Це досить представницька колекція для отримання об'єктивних висновків.

Вибірки усіх регіонів значною мірою складаються з посуду, здобутого на могильниках. Завдяки щасливому збігу обставин (і в першу чергу для сучасних дослідників) зарубинецьке населення за своїми обрядами вміщувало у могили у більшості випадків цілі посудини. Якби довелося використовувати лише посуд із поселень, то статистично значиму колекцію важко було б отримати.

Переважає посуд, в якому чітко виражені шийка (горловина) з плічками (тобто верхня частина тулуба), нижня частина ємності тулуба й денце — це посуд класу А. Значно рідше трапляються посудини без шийок — класу Б, або без плічок — класу В, або без шийок і плічок — класу Г (рис. 1).

Посуд усіх класів за пропорціями поділено на дві категорії: подібний до мисок (мископодібний), тобто присадкуватий, коли співвідношення висоти до діаметра плічок не перевищує значення 0,8; та подібний до горщиків (горщикоподібний) — видовжений, стрункий, у якого вказане співвідношення вище за 0,8. У загальній вибірці горщикоподібних на 11,2 % більше за мископодібних. Щоправда верхньодніпровська вибірка, загалом за матеріалами могильника у

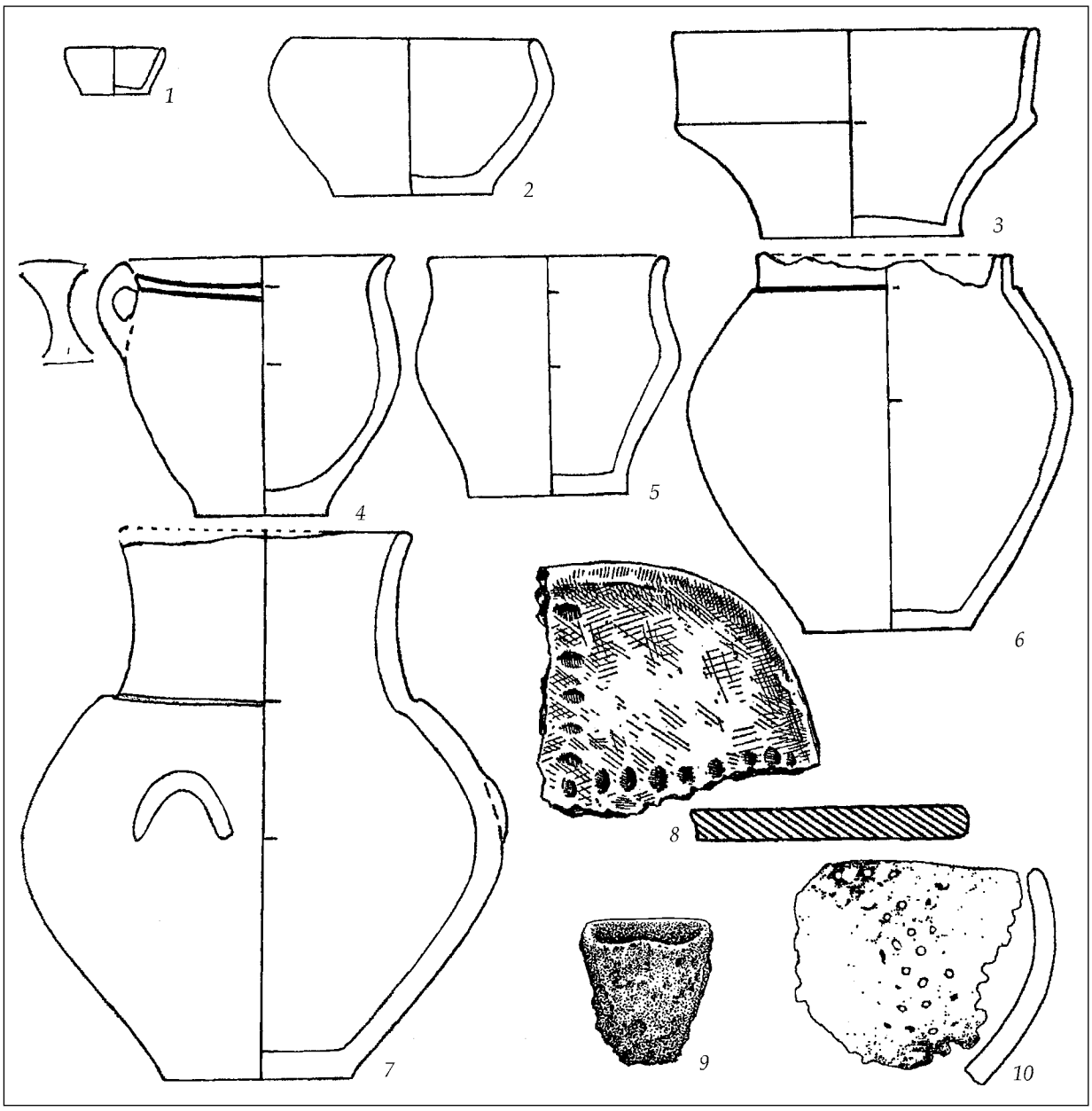

Рис. 1. Види зарубинецького посуду за функціональним призначенням: *1* — сільничка класу Г; *2* — чашка класу Б; *3* — миска класу В; *4* — кухоль класу А; *5* — чарка класу А; *6* — кубок класу А; *7* — глечик класу А; *8* — фрагмент диска; *9* — ллячка; *10* — фрагмент друшляка. **Пам'ятки**: могильник Вишеньки, поховання: *1* — № 13; *2* — № 53; *3* — № 15; *4* — № 39; *5* — № 52; *6* — № 13; *7* — № 51; *8* — поселення Таценки; *9* — городище Пилипенкова Гора; *10* — поселення Лютіж

Чаплині, відрізняється від інших значно меншою кількістю посуду горщикоподібних пропорцій. Тому її схожість між вибірками з Полісся і Середнього Подніпров'я коливається від 64—67 %. Для порівняння, схожість за категоріями посуду між Поліссям і Середнім Дніпром — 93,9 %. У цих регіонах приблизно однаковій розподіл посуду за категоріями. У Поліссі відсутні лише мископодібні класу В, які у невеликій кількості трапляються на Середньому Дніпрі.

За функціональним призначенням горщикоподібні поділено на такі види: корчаги, горщики, глеки, кухлі (кружки), чарки; мископодібні реп-

резентовані мисками, супницями, чашками. Є також пласкі диски, які могли слугувати покришками, сковорідками тощо.

Посуд класу А представлений у більшості мисками та горщиками. Але у Верхньому Подніпров'ї миски складають дві третини комплексу, а горщики всього 15 %. У Поліссі й Середньому Дніпрі мисок до 30 %, горщиків 20 % і 25 %. У Верхньому Подніпров'ї відсутні чашки, а кружки трапляються лише поодинокі. У Поліссі видовий склад посуду близький до середньодніпровського комплексу, але кількісний розподіл окремих видів не співпадає. Зокрема, у Поліссі дещо більше кружок, кубків й чарок, проте менше кухлів, ніж у Середньому Подніпров'ї. Схожість за видами посуду між всіма регіонами майже 48 % (але між поліським і середньодніпровським майже 79 %).

За морфологічними (виокремлено 50) та метричними (є 70) ознаками зарубинецький посуд різних регіонів дуже близький, але деякі відмінності все ж помітні. Мископодібний посуд Прип'ятського Полісся має ширші денця, ніж Подніпровській; у середньодніпровських нерідко трапляються гранчасті вінця і більше мисок відкритого типу; поліські та верхньодніпровські миски практично завжди мали горизонтально зрізаний або округлий обрис горловини.

Горщикоподібний посуд також має певні регіональні особливості. У придніпровського більш високі плічка, ніж у поліського, тому місцезнаходження найбільшого діаметру по тулубу (або основі плічок) у придніпровського посуду часто-густо розташовано посередині загальної висоти, а у поліського — у верхній третині висоти. Поліські горщики більш приземкуваті, а придніпровські стрункіші за пропорціями і вищі.

За сумою ознак мископодібний посуд Верхнього Подніпров'я більш близький до поліського, а горщикоподібний — до середньодніпровського. Проте загалом посуд усіх регіонів за ознаками має високу міру подібності.

Більш чітко регіональні особливості виявляються за типологічним порівнянням посуду. У посудин класу А типи виокремлено за наявністю шістьох однозначних ознак: 1 — ступінь відхилу шийки, 2 — ступінь профілювання плічок, 3 — форма зовнішньої лінії плічок — вони створювали групи за ознаками верхньої частини посудини; 4 — ознаки за пропорцією загальної висоти, 5 — місцезнаходження найбільшого діаметру тулуба, 6 — характер тулуба — вони створювали загальний образ посудини [Пачкова, 2008, с. 39, схеми 3, 6].

У посудин класу Б типи виокремлювались за наявністю п'ятьох однозначних ознак: 1 — ступінь профілювання плічок і 2 — форма зовнішньої лінії плічок — вони створювали групи за ознаками верхньої частини посудини; 3 — ознаки за пропорцією загальної висоти, 4 — місцезнаходження найбільшого діаметра тулуба, 5 — характер тулуба — вони створювали загальний образ посудини [Пачкова, 2008, с. 39, схеми 5, 6].

Типи класу В виокремлено за наявністю також п'ятьох однозначних ознак: 1 — ступінь відхилення шийки, 2 — форма зовнішньої лінії шийки — вони створювали групи за ознаками верхньої частини посудини; 3 — ознаки за пропорцією загальної висоти, 4 — місцезнаходження найбільшого діаметру тулуба, 5 — характер тулуба — вони створювали загальний образ цілої посудини [Пачкова, 2008, с. 39, схеми 4, 6].

Посуд типи класу Г виокремлено за ознаками пропорцій висоти посудини [Пачкова, 2008, с. 40, схема 7].

Кількість типів за такими ознаками дуже велика. Це пояснюється великим проміжком існування культури, значною кількістю задіяних ознак, крім того, поки що відкрито та досліджено невелику кількість місцезнаходжень цієї культури, вироби з яких лише в окремих випадках потрапили у

наші колекції, і головне — виробництво мало індивідуальний характер зі своїми нюансами, більшість яких не поширювалася за межі общини тощо.

Кількісний розподіл типів посуду, яки виділені за певним набором ознак, та розрахунок тенденції їх розподілу демонструє характерний для кожного регіону зарубинецької культури склад типів посуду.

У Поліському регіоні підвищену тенденцію розподілу має посуд класу А подібний до мисок:

Середні за пропорціями ***округлобокі*** миски *з високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба. Вони представлені типами:

зі *слабо* профільованою горловиною і *майже вертикально* поставленими *опуклими* плічками;

зі *слабо* профільованою шийкою і *слабо* профільованими *опуклими* плічками;

зі *слабо* профільованою шийкою і *слабо* профільованими *увігнутими* плічками;

зі *слабо* профільованою шийкою і *сильно* профільованими *увігнутими* плічками;

з *вертикально* поставленою шийкою і *слабо* профільованими *опуклими* плічками;

з *вертикально* поставленою шийкою і *дуже сильно* профільованими *опуклими* плічками.

Високі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба. Вони представлені посудинами:

із *сильно* відхиленою назовні шийкою і *сильно* профільованими прямими плічками;

з *вертикально* поставленою шийкою і *слабо* профільованими прямими плічками;

з *вертикально* поставленою шийкою і *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

з *вертикально* поставленою шийкою і *дуже сильно* профільованими *прямими* плічками.

Дуже високі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* профільованими *опуклими* плічками і з *вертикально* поставленою шийкою.

Низькі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* відхиленими назовні шийками і *сильно* профільованими *опуклими* плічками.

Середні за пропорціями ***ребристі або близькі до ребристих*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* відхиленими назовні шийками і *слабо* профільованими *опуклими* плічками.

Серед горщикоподібних класу А в Прип'ятському Поліссі виділяється велика кількість посуду з підвищеною тенденцією розподілу:

Середні за пропорціями висоти ***округлобокі*** з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, у яких:

сильно відхилені назовні шийки й *сильно або дуже сильно* профільовані опуклі або прямі плічка;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *слабо* профільованими *прямими* плічками;

зі *слабо* відхиленими шийками, *сильно* або *дуже сильно* профільованими *прямими, опуклими, увігнутими або двочастинними* плічками;

з *вертикально* поставленими або злегка нахиленими усередину шийками, *слабо* профільованими *прямими* або *опуклими* плічками, іноді із *сильно*

профільованими *прямими* або *опуклими* плічками, рідше з *дуже сильно* профільованими *прямими* або *опуклими* плічками.

Середні за пропорціями загальної висоти ***округлобокі*** посудини з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба:

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *дуже сильно* профільованими *опуклими* плічками;

вертикально поставлені шийки і *сильно* профільовані *увігнуті* плічка; *вертикально* поставлені шийки і *дуже слабо* профільовані *прямі* плічка.

Високі за загальними пропорціями ***округлобокі*** посудини з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба у яких:

сильно відхилені назовні шийки й *сильно* профільовані *прямі* плічка;

слабо відхилені назовні шийки й *слабо* профільовані *прямі* плічка;

слабо відхилені назовні шийки й *сильно* профільовані *прямі* або *увігнуті*, або *двочастинні* плічка;

слабо відігнуті назовні шийки з *дуже сильно* профільованими *прямими* плічками;

з *вертикально* поставленими або злегка нахиленими усередину шийками й *слабо* профільованими *прямими* або *опуклими* плічками;

з *вертикально* поставленими або злегка нахиленими усередину шийками й *сильно* профільованими *прямими* або *опуклими* плічками;

з вертикально поставленими або злегка нахиленими усередину шийками й *дуже сильно* профільованими *опуклими* плічками.

Високі за загальними пропорціями ***округлобокі*** посудини з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба і *слабо відхиленою* назовні шийкою, у яких *сильно профільовані двочастинні* плічка.

Дуже високі за пропорціями ***округлобокі*** посудини з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *вертикально* поставленими або трохи нахиленими усередину шийками, *слабо* профільованими *опуклими* плічками.

Середні за пропорціями висоти ***ребристі*** посудини з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, у яких *слабо відхилені* назовні шийки і *сильно* профільовані *прямі* плічка; а також з *вертикально поставленою* або трохи нахиленою усередину шийкою і *увігнутою* лінією *сильно* профільованих плічок .

Тільки в Поліссі підвищену тенденцію мають ***високі*** за пропорціями миски **класу Б** зі слабо профільованими опуклими плічками і ***високі*** миски **класу Г.**

Всі описані вище типи посуду об'єднані в **сукупний поліський тип** (рис. 2) — 13 представницьких типів мископодібного посуду класу А (миски, чашки, в окремих випадках сільнички); 34 представницьких типів посуду горщикоподібних пропорцій класу А (горщики, кухлі, глечики, чарки); по одному представницькому типу мисок класу Б і класу Г.

Посуд поліського сукупного типу у пам'ятках Прип'ятського Полісся налічує 246 екз. горщикоподібного та 78 екз. мископодібного посуду класу А, 19 екз. класу Б і 7 екз. класу Г — ***всього 350 екз. або 50,3 %*** регіонального комплексу (з урахуванням типів, що налічують по одній посудині).

У Середньому і Верхньому Подніпров'ї посуд описаних типів має знижену тенденцію або його зовсім немає. У пам'ятках Середнього Подніпров'я посуду поліського сукупного типу налічується всього 43 екз. (7,2 %) середньодніпровської вибірки, у Верхньому Подніпров'ї — 5 екз. (2 %) верхньодніпровської вибірки.

Для кераміки сукупного поліського типу притаманний посуд із високо розташованим найбільшим розширенням тулуба (тобто плічками) і слабо відхиленими або вертикально поставленими й навіть трохи нахиленими усередину шийками.

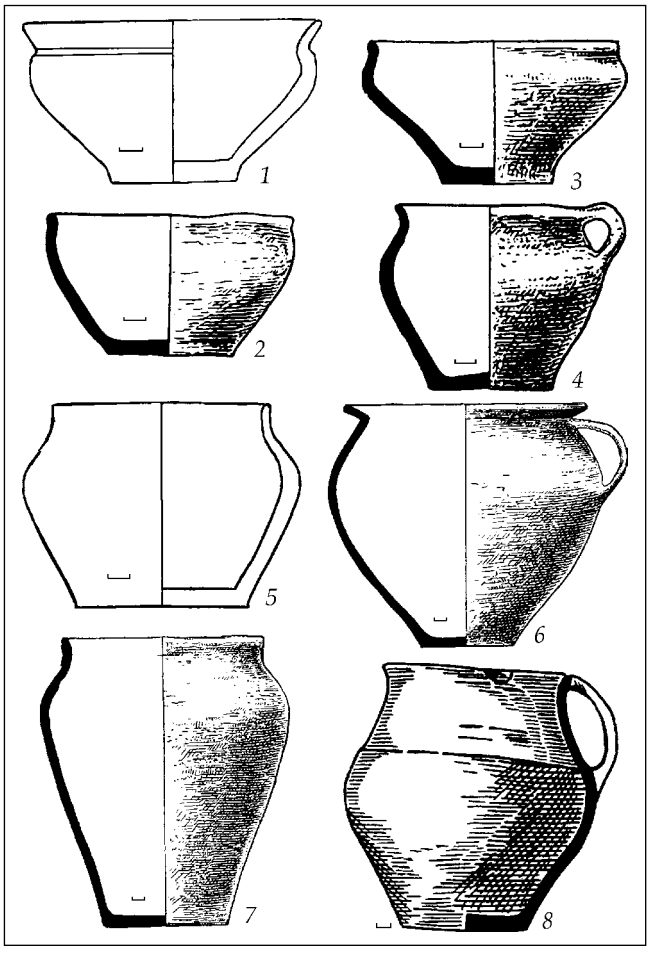

Рис. 2. Зразки посуду поліського сукупного типу, **тип / варіант**: *1* — 22.1 / 6; *2* — 18.1 / 6; *3* — 34.1 / 23; *4* — 26.XIII / 1; *5* — 38.IV / 1; *6* — 10.XIII / 2; *7* —38.XV / 1; *8* — 28.XVI / 2. **Могильник / поховання**: *1* — Отвержичі / 53; *2* — Вороніно / 30; *3* — Велемичі-1 / 89; *4* — Воронино / 21; *5* — Отвержичі / 90; *6* — Велемичі-1 / 108; *7* — Вороніно / 15; *8* — Велемичі-2 / 106

Своєрідним є набір типів посуду й у пам'ятках Середнього Подніпров'я. Підвищеним коефіцієнтом розподілу відзначаються наступні:

З ***мископодібного посуду*** класу А:

Низькі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба кількох типів:

із *сильно* відхиленою назовні шийкою і *вертикально* поставленими *прямими* плічками;

із *сильно* відхиленими назовні шийками й *слабо* профільованими *прямими* плічками;

із *слабо* відхиленими назовні шийками й *слабо* профільованими *опуклими* плічками.

Низькі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* відхиленою назовні шийкою, *сильно* профільованими *опуклими* плічками.

Середні за пропорціями ***округлобокі*** миски з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* відхиленими шийками, *опуклими* й рідше *прямими* плічками. які *вертикально поставлені чи злегка профільовані.*

Високі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* відхиленою назовні шийкою і *вертикально* поставленими *прямими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками й *сильно* профільованими *опуклими* плічками.

Середні за висотою ***ребристі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба:

з *сильно* відігнутими назовні шийками й майже *вертикально* поставленими *прямими* плічками;

з *сильно* відхиленими назовні шийками й слабо профільованими *злегка увігнутими* плічками.

Середні за висотою ***ребристі*** миски з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба кількох типів:

із *сильно* відігнутими назовні шийками й майже *вертикально* поставленими *прямими* плічками;

із *сильно* відхиленими назовні шийками й *слабо* профільованими *прямими* плічками;

із *слабо* відхиленими назовні шийками й *слабо* профільованими *прямими* плічками.

Горщикоподібний посуд із підвищеною тенденцією розподілу в середньодніпровських пам'ятках також в основному належить до класу А:

середні за висотою ***округлобокі*** посудини із *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, у яких:

сильно відхилені назовні шийки й *сильно* профільовані *прямі* плічка;

слабо відхилені назовні шийки й *сильно* профільовані *прямі* плічка;

високий за пропорціями ***округлобокий*** посуд із *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба кількох типів:

із слабо відхиленими назовні шийками й *слабо* профільованими *прямими* плічками;

зі слабо відхиленими назовні шийками й *сильно* профільованими *прямими* плічками;

із *вертикально* поставленими або *злегка нахиленими* усередину шийками й *сильно* профільованими *прямими* або *опуклими* плічками.

Дуже високий за пропорціями ***округлобокий*** посуд *із низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба кількох типів:

зі слабо відхиленими шийками та *слабо* профільованими *опуклими* плічками;

зі *слабо* відхиленими шийками й *сильно* профільованими *прямими* або *опуклими* плічками;

із вертикально поставленими або злегка нахиленими усередину шийками й *сильно* профільованими *опуклими* плічками.

Середні за пропорціями ***ребристі*** горщики *із низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* профільованими *прямими* плічками й *слабо відхиленими* шийками.

Високі за пропорціями ***ребристі*** посудини *з високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* профільованими *прямими* плічками й *слабо* відхиленими назовні шийками.

Високі за пропорціями ***ребристі*** посудини *із низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *слабо* профільованими *прямими* плічками й *слабо* відхиленими шийками.

Високі за пропорціями ***ребристі*** посудини *із низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* профільованими *прямими* плічками й *слабо* відхиленими шийками .

З посуду **класу Б** підвищеною тенденцією розподілу в Середньому Подніпров'ї відзначається наступний:

середній за пропорціями ***округлобокий*** мископодібний посуд *із високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *зі слабо* профільованими *опуклими* плічками;

низький за пропорціями ***округлобокий*** мископодібний посуд *із високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *зі слабо* профільованими *опуклими* плічками.

З посуду **класу В** підвищеною тенденцією розподілу в Середньому Подніпров'ї відзначається наступний:

середньовисокі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба й прямими шийками, які вертикальні або злегка нахилені усередину;

високі за пропорціями ***ребристі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба і прямими слабо відхиленими назовні шийками;

низькі за пропорціями ***ребристі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба і прямими слабо відхиленими назовні шийками;

високі за пропорціями ***ребристі*** миски з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба й слабо відхиленими назовні увігнутими шийками;

високі за пропорціями ***ребристі*** миски з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба вертикально поставленими або трохи загнутими усередину увігнутими шийками;

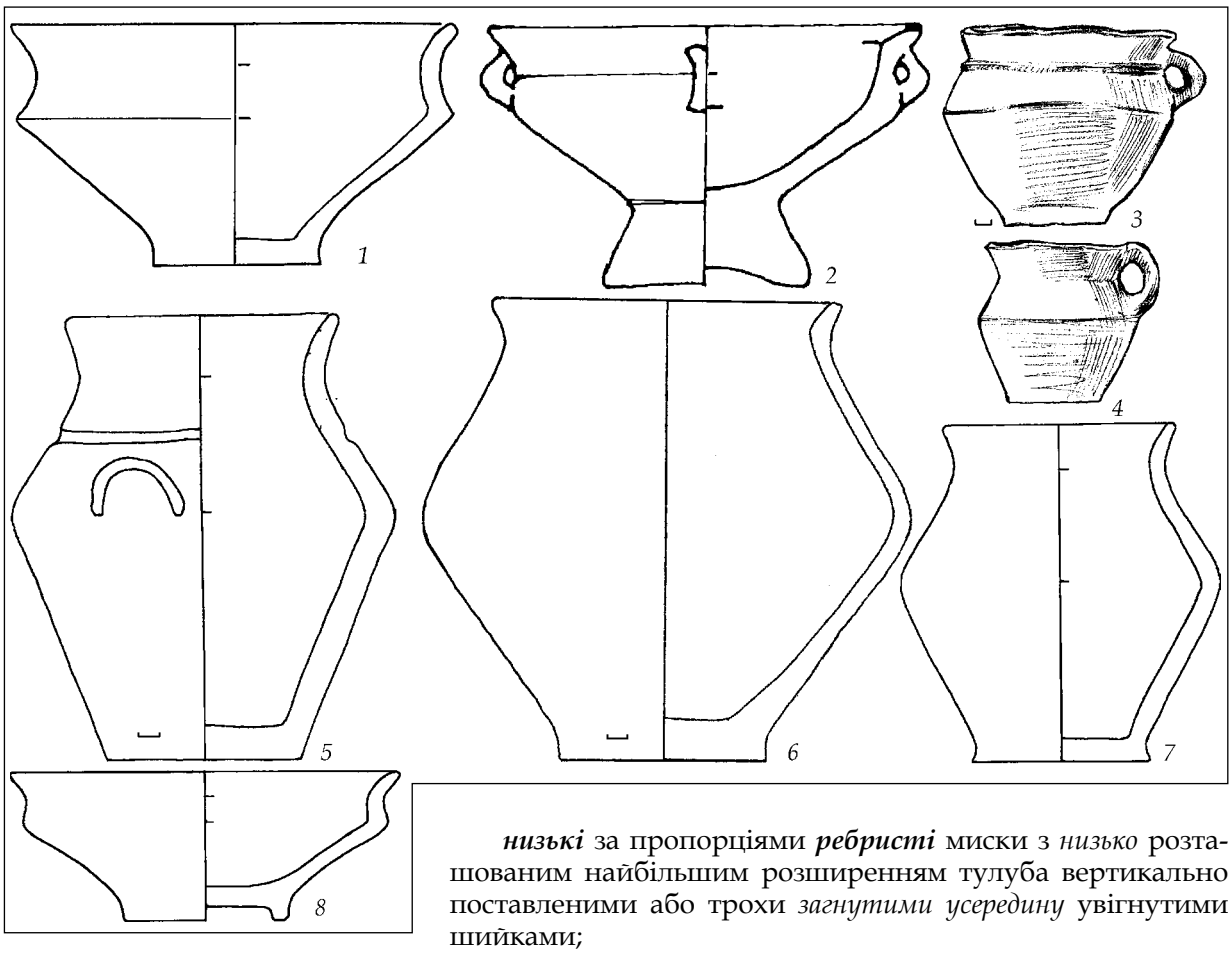

Рис. 3. Зразки посуду середньодніпровського сукупного типу, **тип / варіант**: *1* — 7.VII / 5; *2* — 6.II / 41; *3* — 25.XX / 18; *4* — 25.XXII / 1; *5* — 25.XXII / 1; *6* — 25.XIV / 2; *7* — 25.XVI / 1; *8* — 1.V / 41). **Могильник / поховання**: *1* — Вишеньки / 33; *2* — Пирогів / 1; *3* — Пирогів / 49; *4* — Пирогів / 134; *5* — Пирогів / 202; *6* — Пирогів / 23; *7* — Пирогів / 153; *8* — Пирогів / 36

низькі за пропорціями ***ребристі*** миски з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба вертикально поставленими або трохи *загнутими усередину* увігнутими шийками;

З **класу Г** підвищеною тенденцією розподілу в Середньому Подніпров'ї відзначаються низькі за пропорціями посудини.

Таким чином, налічується 14 представницьких типів посудин мископодібних пропорцій і 14 типів посудин горщикоподібних пропорцій класу А, а також 2 типи мисок класу Б, 6 типів мисок класу В і один тип класу Г, які можна об'єднати в **сукупний середньодніпровський тип** (рис. 3).

Посуд середньодніпровського сукупного типу серед кераміки Середнього Подніпров'я нараховує 142 екз. (24 %) горщикоподібного посуду та 100 екз. (17 %) мископодібного посуду середньодніпровської вибірки — ***всього 242 одиниці або 41 %*** регіонального комплексу (з урахуванням одиничних типів).

У Поліссі та у Верхньому Подніпров'ї посудин описаних типів небагато. У пам'ятках Полісся посуду середньодніпровського сукупного типу налічується всього 22 екз. (тобто 3,1 % поліської вибірки), у Верхньому Подніпров'ї — 11 екз. (4,5 % верхньодніпровської вибірки).

Середньодніпровський сукупний тип характеризується значною кількістю посудин із низько розташованим найбільшим розширенням тулуба і сильно відхиленими назовні шийками. Крім того, на відміну від інших регіонів у Середньому Подніпров'ї є миски класу В.

Виділяються також типи, підвищена тенденція яких характерна тільки для пам'яток Верхнього Подніпров'я.

Це передусім посуд класу А мископодібних пропорцій:

Середньовисокі за пропорціями ***ребристі*** миски з високо розташованим найбільшим розширенням тулуба кількох типів:

із сильно відхиленими шийками й *слабо* профільованими *прямими* плічками;

із сильно відхиленими шийками й *сильно* профільованими *прямими* або трохи *увігнутими* плічками;

із сильно відхиленими шийками й *дуже сильно* профільованими *увігнутими* плічками;

зі слабо відхиленими назовні шийками й *слабо* профільованими прямими плічками; зі слабо відхиленими шийками й *сильно профільованими прямими* або злегка *увігнутими* плічками;

зі *слабо* відхиленими шийками й *дуже сильно* профільованими *прямими* або злегка *увігнутими* плічками;

з *вертикально* поставленими або трохи *загнутими* усередину шийками й *сильно* профільованими *прямими* плічками.

Високі за пропорціями ***ребристі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* відхиленими шийками та *слабо* профільованими *прямими* плічками;

зі слабо відхиленими шийками й *слабо* профільованими *прямими* плічками.

Високі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба:

із *сильно* відхиленими шийками і *слабо* відхиленими *опуклими* плічками;

із *сильно* відхиленими назовні шийками і *дуже сильно* профільованими *прямими* плічками;

зі слабо відхиленими шийками і *дуже сильно* профільованими *прямими* плічками.

Високі за пропорціями ***округлобокі*** миски з високо розташованим найбільшим розширенням тулуба:

із *сильно* відхиленими шийками та майже *вертикально* поставленими *опуклими* плічками;

із *сильно* відхиленими шийками та *слабо* профільованими *опуклими* плічками;

із *сильно* відхиленими шийками та *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

із *слабо* відхиленими шийками та *сильно* профільованими *прямими* плічками.

Горщикоподібний посуд із підвищеною тенденцією розподілу у верхньодніпровських пам'ятках в основному відноситься також до класу А:

Високі за пропорціями ***округлобокі*** горщики з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* відхиленими шийками та *слабо* профільованими *опуклими* плічками або із *слабо* відхиленими назовні шийками та *вертикально* поставленими *прямими* плічками.

Дуже високі за пропорціями ***округлобокі*** горщики з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *слабо* профільованими *прямими* плічками й *сильно відхиленими* назовні шийками.

Високі за пропорціями ***ребристі*** горщики з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* профільованими *прямими* плічками й *сильно* відхиленими назовні шийками.

З посуду **класу Б** підвищену тенденцію розподілу у Верхньодніпровському регіоні мають ***середні*** за пропорціями ***ребристі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба і *сильно* профільованими *прямими* плічками.

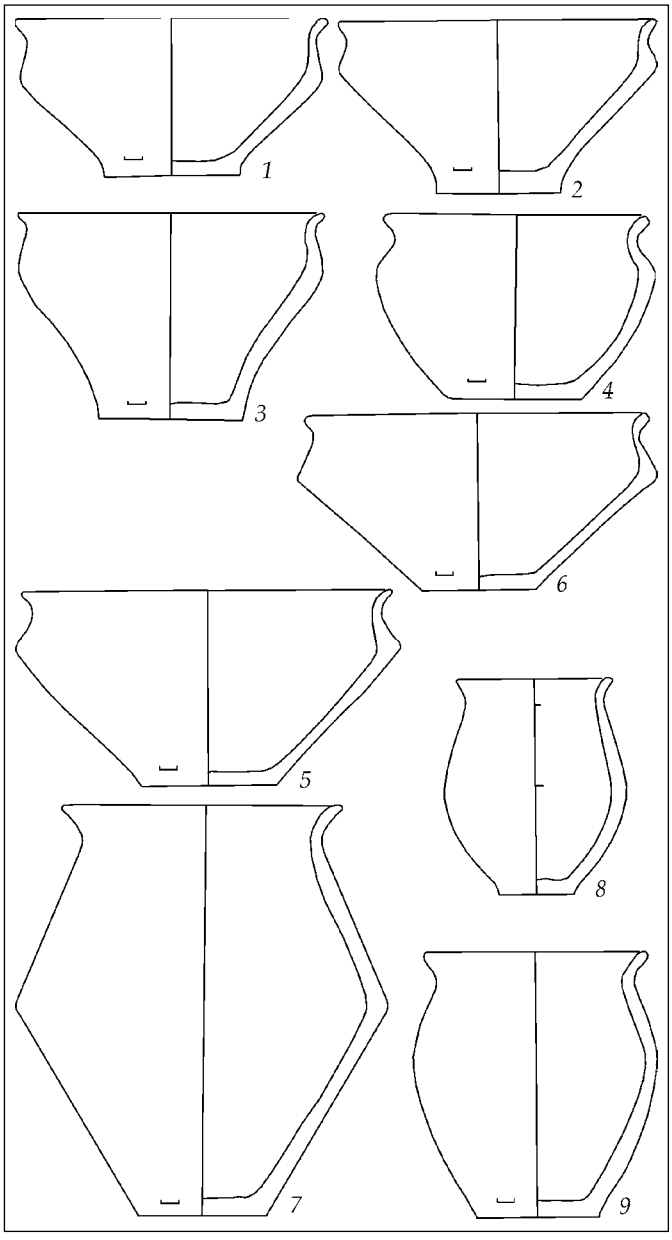

Рис. 4. Зразки посуду верхньодніпровського сукупного типу з поховань могильника Чаплин, **тип / варіант**: *1* — 5.VII / 5; *2* — 9.VII / 5; *3* — 6.III / 3; *4* — 10.III / 2; *5* — 15.VII / 5; *6* — 25.VII / 5; *7* — 9.XXII / 1; *8* — 5.XVIII / 2; *9* — 6.XVI / 2. **Номер поховання**: *1* — 1; *2* — 4; *3* — 27; *4* — 10; *5* — 36; *6* — 19; *7* — 168; *8* — 155; *9* — 89

З посуду **класу В** — ***середньовисокі*** за пропорціями ***ребристі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба і майже *вертикально* поставленими *увігнутими* шийками.

Таким чином, 19 представницьких типів мисок і чотири типи горщиків класу А, а також по одному типу мисок класу Б і В мають підвищену тенденцію розподілу в матеріалах Верхнього Подніпров'я. Їх об'єднуємо у **верхньодніпровський сукупний тип** (рис. 4).

Посуд верхньодніпровського сукупного типу серед кераміки Верхнього Подніпров'я нараховує 28 екз. горщикоподібних і 112 екз. мископодібних, відповідно 11,5 % і 45,7 % верхньодніпровської вибірки (з урахуванням типів, що налічують по одній посудині — 149 екз. або 60,8 %). У Поліссі та Середньому Подніпров'ї подібного посуду значно менше. У пам'ятках Полісся посудин верхньодніпровського сукупного типу налічується 40 екз. або 5,7 % поліської вибірки, в Середньому Подніпров'ї — 43 екз. або 7,2 % середньодніпровської вибірки.

Характерними рисами посуду сукупного верхньодніпровського типу є кількісне переважання мисок над горщиками. Миски різноманітніші за типами. Їх асортимент перевищує набір мисок специфічних і для Середнього Подніпров'я і для Полісся. Серед них незвично велику кількість для зарубинецької культури складають ребристі миски із закритими горловинами. Серед посуду горщикоподібних пропорцій за кількістю виділяються посудини із сильно відхиленими назовні шийками і слабо профільованими плічками. Кількість типів горщиків специфічних для Верхнього Подніпров'я дуже невелика порівняно з типовим різноманіттям їх у Поліссі та Середньому Подніпров'ї.

Але є велика кількість типів, які за тенденцією розподілу однаково характерні для двох регіонів зарубинецької культури.

Так, підвищену або нормальну тенденцію розподілу в Прип'ятському Поліссі та в Середньому Подніпров'ї має такий мископодібний посуд класу А:

середньовисокі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба:

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *майже вертикально* поставленими *прямими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками й *слабо* профільованими *прямими* плічками:

із *сильно* відхиленими назовні шийками й *вертикально* поставленими *прямими* плічками;

із *сильно* відхиленими назовні шийками й *дуже сильно* профільованими *опуклими* плічками;

середньовисокі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *слабо відхиленими* назовні шийками і *слабо профільованими* опуклими плічками.

високі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *слабо* відхиленими назовні шийками й *слабо* профільованими *опуклими* плічками.

Підвищену або нормальну тенденцію розподілу в Прип'ятському Поліссі та у Середньому Подніпров'ї має такий горщикоподібний посуд класу А:

середньовисокі за пропорціями ***округлобокі*** з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба:

із *сильно* відхиленими назовні шийками і *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *слабо* профільованими *прямими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *слабо* профільованими *опуклими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

з *вертикально* поставленими або злегка нахиленими усередину шийками і *слабо* профільованими *прямими* плічками;

з *вертикально* поставленими або злегка нахиленими усередину шийками і *слабо* профільованими *опуклими* плічками;

з *вертикально* поставленими або злегка нахиленими усередину шийками і *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

з *вертикально* поставленими або злегка нахиленими усередину шийками і *дуже сильно* профільованими *опуклими* плічками;

високий за пропорціями ***округлобокий*** горщикоподібний посуд із *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба:

із *сильно* відхиленими назовні шийками та *слабо* профільованими *опуклими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками та *слабо* профільованими *опуклими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками та *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками та *дуже сильно* профільованими *опуклими* плічками.

Високий за пропорціями ***округлобокий*** горщикоподібний посуд із *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба двох типів: з *вертикально* поставленими або трохи нахиленими усередину шийками і *слабо* профільованими *опуклими* плічками;

з *вертикально* поставленими або трохи нахиленими усередину шийками і дуже *сильно* профільованими *опуклими* плічками.

Дуже високий за пропорціями ***округлобокий*** горщикоподібний посуд із *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *слабо* відхиленою назовні шийкою і *слабо* профільованими *прямими* плічками.

Миски **класу Б** ***середні*** за пропорціями ***округлобокі*** з *високо* піднятими опуклими сильно профільованими плічками.

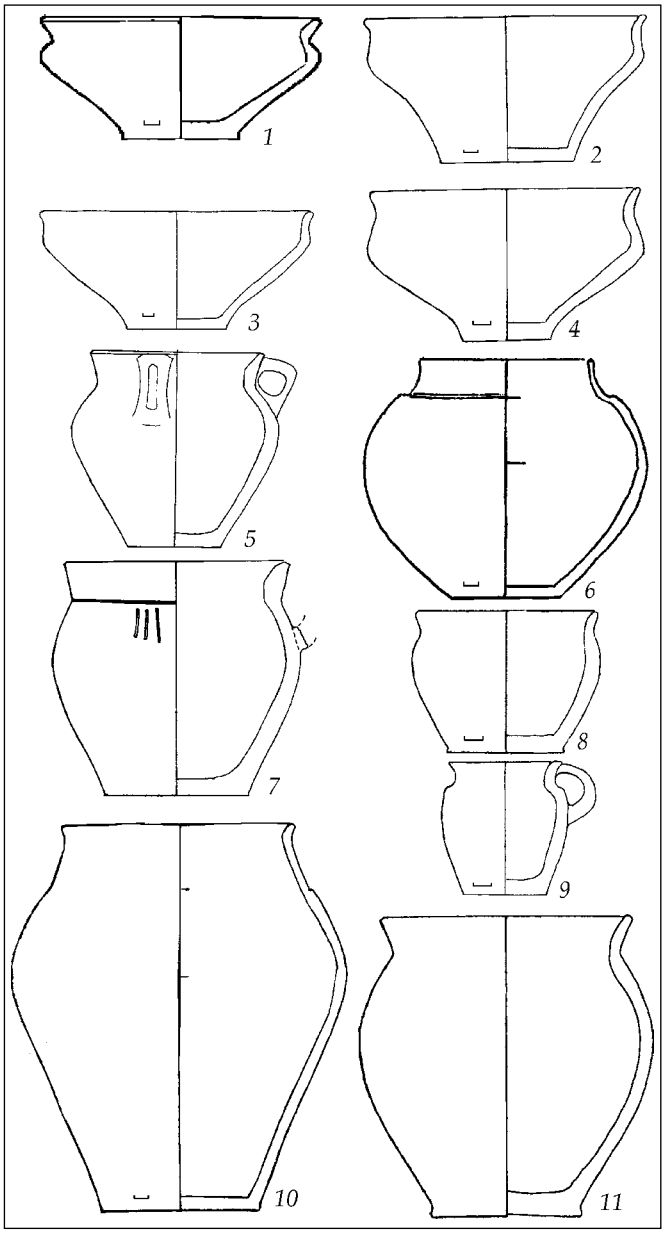

Рис. 5. Зразки посуду полісько-середньодніпровського сукупного типу, **тип / варіант**: *1* — 14.I / 21; *2* — 1.I / 7; *3* — 1.I / 16; *4* — 22.II / 11; *5* — 26.XIV / 1; *6* — 42.XIV / 6; *7* — 22.XIV / 1; *8* — 22.IV / 2; *9* — 26.XV / 2; *10* — 42.XVI / 1; *11* — 26.XIV / 1. **Могильник / поховання**: *1* — Пирогів / 68; *2* — Отвержичі / 85; *3* — Отвержичі / 51; *4* — Отвержичі / 17; *5* — Дівич Гора / 17; *6* — Велемичі-2 / 111; *7* — Дівич Гора / 18; *8* — Отвержичі / 57; *9* — Отвержичі / 61; *10* — Отвержичі / 84; *11* — Корчувате / в2100/17

Посуд підвищений за тенденцією розподілу для Прип'ятського Полісся і Середнього Подніпров'я відносимо до **поліcько-середньодніпровського сукупного** типу. Це шість загальних типів мископодібного і 15 загальних типів горщикоподібного посуду класу А, а також один загальний тип мисок класу Б. У них поєднано риси характерні для посуду поліського і середньодніпровського сукупних типів (рис. 5).

У вибірці поліського регіону є 106 (15,2 %) горщикоподібних і 35 (5,0 %) мископодібних посудин, які належать до поліcько-середньодніпровського сукупного типу — усього 141 екз. (20,2 % регіонального комплексу). У Середньому Подніпров'ї налічується 87 (14,8 %) горщикоподібних і 32 (5,4 %) мископодібних посудин, які належать до поліcько-середньодніпровського сукупного типу — усього 119 екз. (20,2 % регіонального комплексу). У Верхньому Подніпров'ї подібного посуду небагато: горщикоподібних — 3, мископодібних — 4 посудини.

У Поліссі і Верхньому Подніпров'ї також виокремлений набір посуду з підвищеною тенденцією розподілу, характерний саме для цих двох регіонів. Він складається взагалі з посуду класу А:

с***ередні*** за пропорціями ***округлобокі*** з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба миски кількох типів:

із *сильно* відхиленими назовні шийками і *майже вертикально* поставленими *прямими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *сильно* профільованими *прямими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

високі за пропорціями (глибокі) ***округлобокі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба кількох типів:

із *сильно* відхиленими назовні шийками і *майже вертикально* поставленими *прямими* плічками;

із *сильно* відхиленими назовні шийками і *сильно* профільованими *увігнутими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *слабо* профільованими *прямими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *слабо* профільованими *прямими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

середні за пропорціями ***округлобокі*** посудини горщикоподібних пропорцій з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *слабо відхиленими* назовні шийками й *слабо* профільованими *опуклими* плічками.

високі за пропорціями ***округлобокі*** горщикоподібні посудини з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *слабо відхиленими* назовні шийками й *сильно* профільованими *опуклими* плічками.

Середні за пропорціями миски **класу Г** також мають підвищену або нормальну тенденцію розподілу в матеріалах Прип'ятського Полісся і Верхнього Подніпров'я.

Таким чином, посуд класу А сімох представницьких типів мисок і двох типів горщиків, а також одного типу мисок класу Г репрезентують **сукупний поліcько-верхньодніпровський тип** (рис. 6). Посуд цього типу об'єднує в собі риси, характерні і для Полісся, і Верхнього Подніпров'я. У Поліссі є 15 екз. (2,2 %) горщикоподібного і 51 екз. (7,3 %) мископодібного посуду цього сукупного типу — усього 66 екз. (9,5 %). У матеріалах Верхнього Подніпров'я налічується горщиків 4 екз. (1,6 %), мисок — 23 екз. (9,4 %) — усього 27 екз. (11 %). У Середньому Подніпров'ї посуду поліcько-верхньодніпровського сукупного типу менше: 7 горщиків (1,2 %), 17 мисок (3,3 %) — усього 24 екз. (4,5 %).

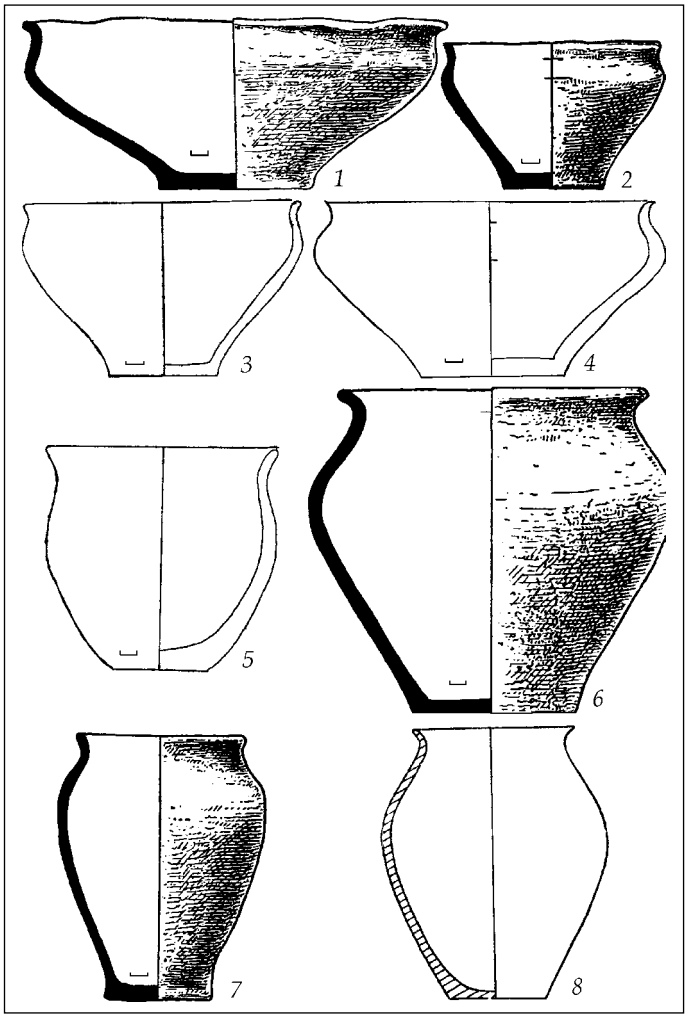

Рис. 6. Зразки посуду поліcько-верхньодніпровського сукупного типу,
тип / варіант:
1 — 2.I / 25;
2 — 26.III / 1;
3 — 21.III / 6;
4 — 26.I / 5;
5 — 22.XIII / 1;
6 — 22.XIII / 2;
7 — 26.XVII / 2;
8 — 26.XVII / 18.
Могильник / поховання:
1 — Велемичі-1 / 25;
2 — Велемичі-1 / 26;
3 — Чаплин / 39;
4 — Чаплин / 101;
5 — Велемичі-1 / 6;
6 — Чаплин / 8;
7 — Чаплин / 36;
8 — Велемичі-1 / 118

Є набір посуду характерний для Верхнього і Середнього Подніпров'я. З посуду класу А:

високі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* відхиленими назовні шийками й *слабо* профільованими *прямими* плічками;

високі за пропорціями ***округлобокі*** горщикоподібні посудини з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба представлені кількома типами:

із *сильно* відхиленими назовні шийками і *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *слабо* профільованими *опуклими* плічками;

із *слабо* відхиленими назовні шийками і *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

дуже високі за пропорціями ***округлобокі*** горщикоподібні посудини з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба представлені ти-

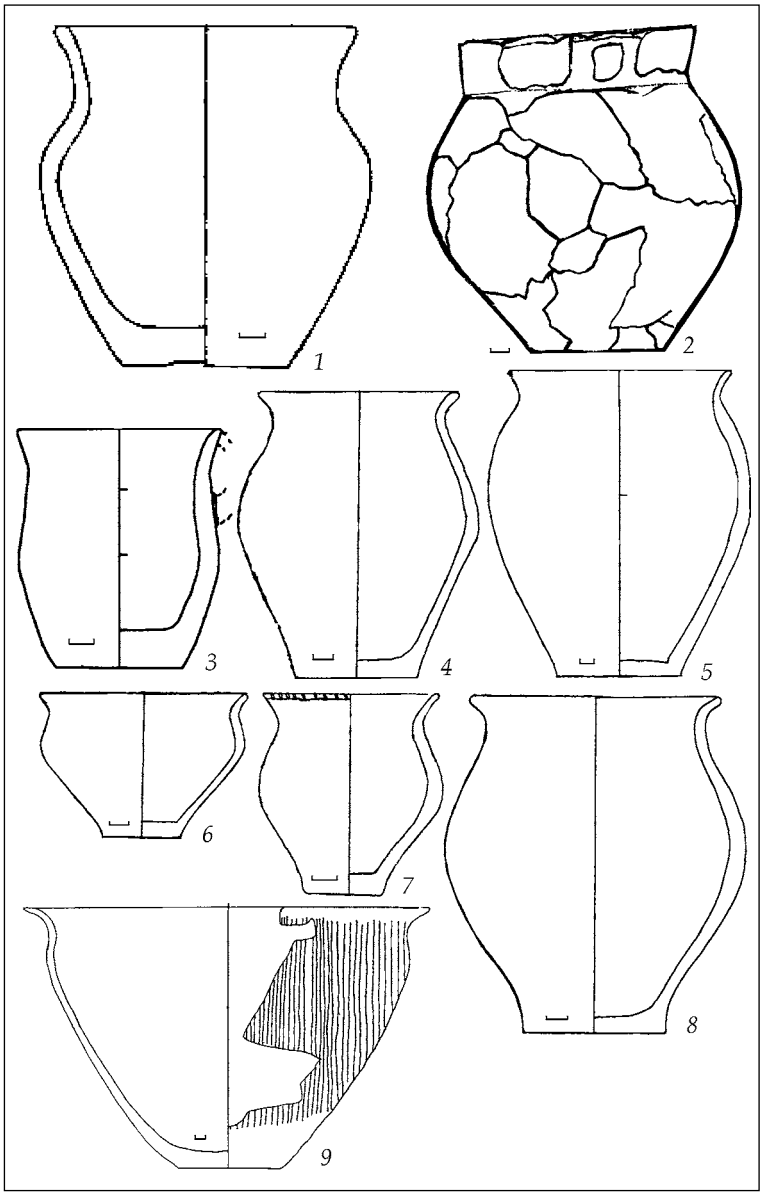

Рис. 7. Зразки посуду придніпровського сукупного типу, **тип / варіант**: *1* — 10.XVI / 1; *2* — 26.XVI / 2; *3* — 22.XVI / 2; *4* — 10.XVIII / 1; *5* — 10.XVI / 2; *6* — 5.III / 5; *7* — 10.XVI / 3; *8* — 10.XVI / 2; *9* — 5.III / 5. **Могильник / поховання**: *1* — Пирогів / 72; *2* — Пирогів / 145; *3* — Пирогів / 27; *4* — Чаплин / 43; *5* — Чаплин / 18; *6* — Корчувате / 41/127; *7* — Чаплин / 18; *8* — Чаплин / 18; *9* — Стрелиця / 1

пом зі *слабо* відхиленими назовні шийками і *майже вертикально* поставленими *увігнутими* плічками.

Нормальну або підвищену тенденцію розподілу у Подніпров'ї мають миски **класу В — *середньовисокі*** за пропорціями ***ребристі*** з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *прямою вертикально* поставленою або трохи нахиленою усередину шийкою.

Ці типи, тобто один мископодібного посуду і чотири горщикоподібного посуду класу А і один класу В об'єднуємо в **придніпровський сукупний тип** (рис. 7). Посуд цього сукупного типу в Середньому Подніпров'ї складає 68 мисок (11,5 %) і 6 горщиків (1 %), на Верхньому Подніпров'ї — 4 горщика (1,6 %) і 22 миски (9 %). У посуді придніпровського сукупного типу поєднано риси характерні для керамічних комплексів Середнього і Верхнього Подніпров'я. У Поліссі подібний сукупний тип представлений всього 15 горщиками (2,1 %).

Виокремлено також групу типів посуду, яка має нормальний або підвищений розподіл у всіх трьох основних регіонах зарубинецької культури. З посуду класу А серед мисок до них належать:

середньовисокі за пропорціями ***округлобокі*** посудини з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба **чотирьох** типів:

із *сильно* відхиленими шийками і *слабо* профільованими *прямими* плічками;

із *сильно* відхиленими назовні шийками і *сильно* профільованими *прямими* плічками;

із *сильно* відхиленими назовні шийками і *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

з *вертикально* поставленими або злегка нахиленими усередину шийками і *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

високі за пропорціями ***округлобокі*** миски з *високо* розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* відхиленими назовні шийками і з *дуже сильно* профільованими *опуклими* плічками.

З посуду класу А поміж посуду горщикоподібних пропорцій нормальний і підвищений розподіл в основних регіонах зарубинецької культури мають типи:

високі за пропорціями ***округлобокі*** посудини з високо розташованим найбільшим розширенням тулуба, *сильно* відігнутими назовні шийками та *сильно* профільованими *опуклими* плічками;

дуже високі за пропорціями ***округлобокі*** посудини з *низько* розташованим найбільшим розширенням тулуба, майже *вертикально* поставленими шийками та *слабо* профільованими *прямими* плічками.

Таким чином, п'ять типів мисок і два типи горщиків класу А можна віднести до загального зарубинецького сукупного типу. Посуд цього сукупного типу в Поліссі налічує 37 мисок (5,3 %) і сім горщиків (1 %), у Середньому Подніпров'ї — 30 мисок (5 %) і шість горщиків (1 %), у Верхньому Подніпров'ї — чотири горщика (1,6 %) і 13 мисок (5,3 %).

Посуд за сукупними типами нерівномірно розподіляється на території зарубинецької культури, створюючи своєрідність кожного з регіонів.

У кожному регіоні значну частку займає посуд регіонального сукупного типу. Найбільше у верхньодніпровському регіоні — майже 61 % і значно менше в середньодніпровському регіоні — 41 %, у Поліссі він становить половину керамічного комплексу. У Поліссі та Середньому Подніпров'ї багато посуду загального поліcько-середньодніпровського сукупного типу — по 21 % регіональних комплексів. Посуду спільних поліcько-верхньодніпровського і придніпровського сукупних типів в кожній парі регіонів значно менше (11—12 %).

Ці дані свідчать про те, що формування керамічних комплексів проходило в усіх трьох основних регіонах культури. Але найбільш інтенсивно він протікав у Прип'ятському Поліссі. Набір регіональних типів в Поліссі більш різноманітний, ніж на інших територіях — 192 типи, порівняно з Середнім Подніпров'ям — 159 типів і Верхнім Подніпров'ям — 85 типів.

Між регіонами здійснювалися досить інтенсивні зв'язки, що знайшло відображення у створенні міжрегіональних сукупних типів посуду і в їх розповсюдженні на інші території. Більш тісні зв'язки були між Прип'ятським Поліссям і Середнім Подніпров'ям (38 загальних типів). Між Верхнім Подніпров'ям і рештою регіонів — значно слабше (сім загальних типів з Середнім Подніпров'ям і 13 загальних типів з Поліссям). У Середньому Подніпров'ї зафіксовано 51 тип посуду з інших регіонів, у той час, як у Поліссі — тільки 35, а у Верхньому Подніпров'ї — всього 23.

Ці показники дозволяють простежити процес формування території зарубинецької культури з північного заходу, від Прип'ятського Полісся на південь — у Середнє Подніпров'я, і з півночі —з Верхнього Подніпров'я на південь — у Середнє Подніпров'я.

Таким чином, Ю.В. Кухаренко певною мірою був правий, коли доводив, що формування зарубинецької культури йшло через Прип'ятське Полісся [1960, с. 288—300] і помилявся П.М. Третьяков, який стверджував, що центром складання зарубинецької культури було Середнє Подніпров'я, а Прип'ятське Полісся являло собою глуху околицю культури [1966, с. 200—219].

Аналіз археологічних матеріалів свідчить, що формування зарубинецької культури проходило в один хронологічний відрізок у всіх трьох регіонах, але «стікався» цей процес у Середнє Подніпров'я, оскільки його територія знаходилася південніше, на шляху проходження тих мігрантів, які йшли в Подунав'я в обхід, зі сходу.

Ще на початку 1960-х рр. В.П. Петров зауважив: «… Проблема взаємин зарубинецько-корчуватівської культури Середнього Подніпров'я й синхронних

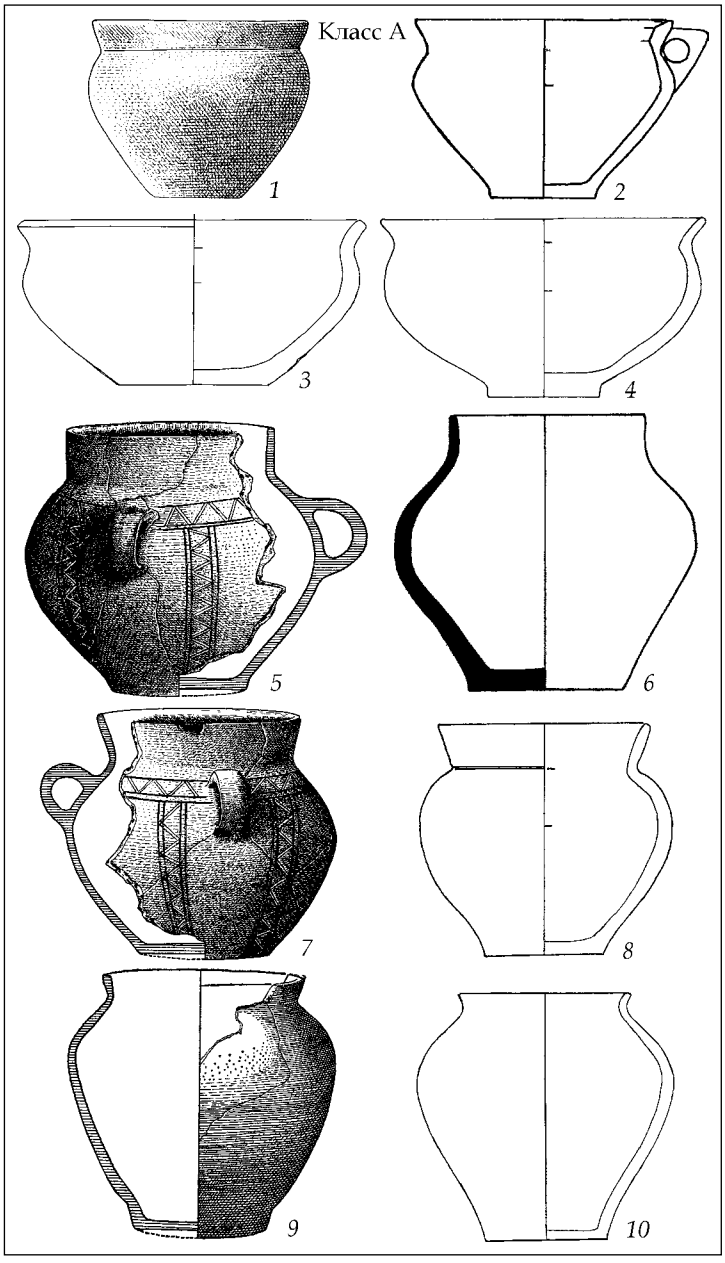

Рис. 8. Зразки посуду ясторфського сукупного типу, **тип / варіант**: *1* — 26.III / 2; *2* — 26.III / 22; *3* — 6.II / 6; *4* — 6.II / 26; *5* — 42.XIV / 2; *6* — 42.XIV / 1; *7* — 26.XIV / 6; *8* — 26.XIV / 2; *9* — 30.XIII / 4; *10* — 30.XIII / 1. **Могильник / поховання**: *1* — Брилов / 10; *2* — Пирогів / 65; *3* — Любошице / 2; *4* — Чаплин / 9; *5* — Коза / 36; *6* — Отвержичі / 31; *7* — Коза / 35; *8* — Вишеньки / 38; *9* — Коза / 144; *10* — Воронино / 9

культур суміжних територій досить складна. Вона аж ніяк не вкладається в рамки моногенетичної концепції, згідно з якою всі суміжні культури Подніпров'я — Подністров'я визнаються за похідні, генетично залежні від зарубинецької й відповідно трактуються як пам'ятки того ж таки зарубинецького типу. При всій подібності загального типу, властивого пам'яткам цієї доби в цілому, пам'ятки кожного окремого району цього часу мають свої ознаки, власні відмінні, певне, різні генетичні засади й коріння, що йдуть інколи паралельно, інколи стикаються, інколи бувають скеровані в протилежному напрямку.

Очевидно, у досліджувану тему входять також матеріали синхронних культур Повисляння — Одера й Попруття — Подунав'я» [Петров, 1961, с. 74—75].

У цій статті торкнемось також питання взаємин ясторфських і зарубинецьких культурних груп на порівнянні їх керамічних комплексів.

Комплекс глиняного посуду з ясторфських пам'яток складає 338 екз. [Becker, 1961; 1993, P. 1—38; Czopek, 1981, S. 40—44; Domański, 1975; Flemming, Martens, 1995, p. 111—161; Die Germanen, 1976; Gustavs G., Gustavs S., 1971, S. 271—295; 1976, S. 26—171; Keiling, 1982—1983, S. 25—46; Müller, 1985] [1].

Набір посуду за класами у зарубинецьких і ясторфських пам'ятках дуже близький. Основу в обох складає посуд класу А. Щоправда в зарубинецьких у невеликий кількості трапляються миски класу В, яких не має серед ясторфських. Проте в ясторфській більше посуду мископодібних пропорцій, а у зарубинецькій переважають горщикоподібні.

За видами посуду розбіжностей більше. Хоча в обох вибірках серед мископодібного посуду класу А здебільшого миски, але у зарубинецькому є й чашки, а супниці трапляються зрідка. У ясторфському, навпаки, практично відсутні чашки, проте багато супниць (Terrinen) (17,2 % всієї вибірки).

1 Значна кількість ясторфського посуду оброблена мною в музеях колишньої НДР у 1988 р.

Серед горщикоподібного посуду класу А в обох переважають горщики (27,8 % в ясторфському й 21,7 % в зарубинецькому комплексі), але в ясторфській вибірці більше, ніж у зарубинецький, корчаг і глеків і дуже мало кубків, кухлів та чарок. Проте в зарубинецький вибірці значно більше кубків, чарок й, особливо, кухлів. Останніх нараховується 17,5 % всього зарубинецького посуду.

Посуд класів Б і Г у зарубинецькому комплексі представлений невеликою кількістю мисок і чашок, а в ясторфському майже тільки мисками. Найбільш вражаючою особливістю ясторфського комплексу, в порівнянні із зарубинецьким, є велика кількість посуду з ручками та псевдоручками. Ними оздоблені миски, супниці, горщики, глеки. Схожість за видами посуду між вибірками складає 65,4 % (але, якщо враховувати наявність/відсутність ручок у посудин, то міра схожості буде значно нижча — 43,5 %).

Схожість по типах за обумовленими сукупностями ознак усередині категорій посуду ясторфської і зарубинецької вибірок досить висока — майже 41,6 % (цей показник значно нижчий — 28,6 %, якщо розраховувати типологічну схожість за видами посуду). Такі показники знаходяться в межах регіональної подібності кераміки зарубинецької культури. Наприклад, за типами по категоріям посуду між регіональними вибірками зарубинецької культури вона коливається у межах 28,0—42,4 %.

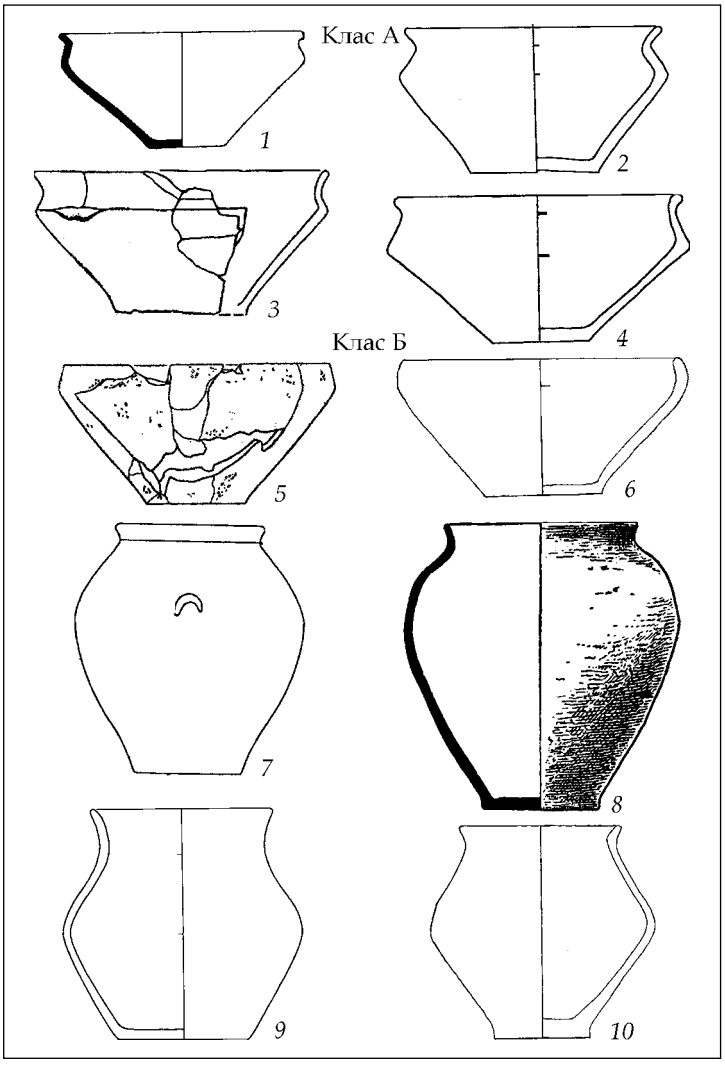

Рис. 9. Зразки посуду зарубинецького сукупного типу, **тип/варіант**: *1* — 9.VII / 7; *2* — 9.VII / 5; *3* — 25.VII / 7; *4* — 25.VII / 9; *5* — 6.1 / 5; *6* — 6.1 / 7; *7* — 26.XV / 2; *8* — 26.XV / 2; *9* — 25.XIV / 1; *10* — 25.XIV / 2. **Могильник/поховання**: *1* — Грефенхайнихен / 56; *2* — Чаплин / 28; *3* — Любошице / 136; *4* — Чаплин / 19; *5* — Любошице / 138; *6* — Вишеньки / 18; *7* — Бранденбург / 25,7; *8* — Велемичі-1 / 10; *9* — Борремосе / 76; *10* — Пирогів / 23

У зарубинецькому комплексі з ясторфськими джерелами впевнено можна пов'язати мископодібні класу А кількох типів: високі за пропорціями округлобокі з високо розташованим найбільшим розширенням тулуба, опуклими плічками і сильно відхиленими назовні шийками або зі слабо відхиленими шийками; середньовисокі за пропорціями округлобокі з високо розташованим найбільшим розширенням тулуба і майже вертикально поставленими опуклими плічками та сильно відхиленими назовні шийками.

Із горщикоподібних класу А також виокремлено кілька типів, походження яких вказує на ясторфський слід: округлобокі середні за пропорціями з високо розташованим найбільшим розширенням тулуба, сильно відхиленими назовні або зі слабо відхиленими шийками та сильно профільованими опуклими плічками; середні за пропорціями округлобокі з низько розташованим найбільшим розширенням тулуба, слабо відхиленими шийками і сильно профільованими опуклими плічками або із слабо відхиленими шийками і дуже сильно профільованими опуклими плічка-

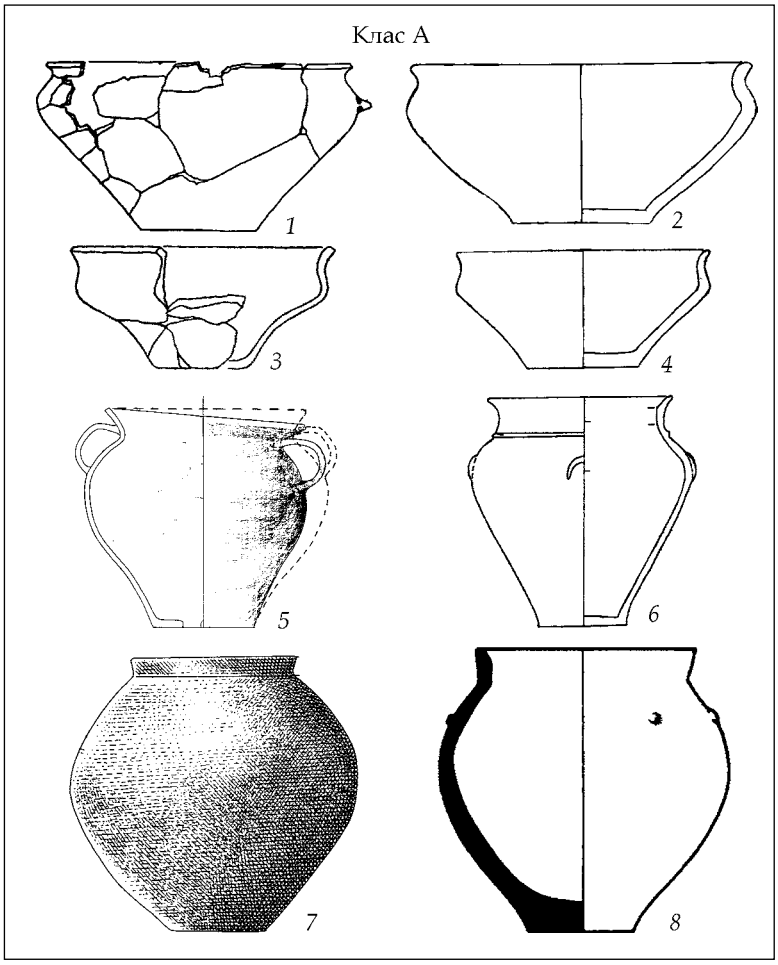

Рис. 10. Зразки посуду зарубинецько-ясторфського сукупного типу, **тип / варіант**: *1* — 9.1 / 7; *2* — 9.1 / 6; *3* — 21.1 / 7; *4* — 21.1 / 7; *5* — 10.XV / 2; *6* — 10.XV / 1; *7* — 38.XIV / 6; *8* — 38.XIV / 6. **Могильник / поховання**: *1* — Любошице / 141; *2* — Отвержичі / 61; *3* — Любошице / 28; *4* — Отвержичі / 14; *5* — Борремосе / 34; *6* — Вишеньки / 29; *7* — Закритц / 1; *8* — Отвержичі / 21

ми, або з вертикально поставленими шийками і дуже сильно профільованими плічками; високі округлобокі посудини з низько розташованим найбільшим розширенням тулуба, вертикально поставленими шийками і дуже сильно профільованими плічками.

У посуді класу Г до цієї групи належать низькі миски типу І.

У ясторфській вибірці посуд **умовного ясторфського типу** становить майже 40 % (134 екз.), у зарубинецькій лише 9,9 % (155 екз.) (рис. 8).

Крім того, загальними типами посуду для обох вибірок є велика кількість із тих, які за тенденцією розподілу можуть бути віднесені до **сукупного зарубинецько-ясторфського типів** (кількість посуду цієї групи типів у ясторфській вибірці майже 25,4 % — 86 екз., а в зарубинецькій — 21,9 % — 345 екз.) (рис. 9) і нарешті окремих екземплярів із **сукупного зарубинецького типу** (таких в ясторфській вибірці 46 або 13,6 %) (рис. 10).

Вплив окремих територій ясторфської культури на формування керамічних комплексів зарубинецьких регіонів був різнім. Схожість за типами між зарубинецькою вибіркою з Полісся та губинською групою пам'яток становить близько 30 %, з території сучасної Німеччини — близько 29,5 %, з городищ північної Ютландії — близько 21 % (кількість подібного до їх посуду в Поліссі становить відповідно 33 %, 42,2 % і 23 %). Тобто, чим далі від Полісся знаходився регіон ясторфської культури, тим менше вони були пов'язані, а отже відчували менший ступінь його впливу.

Подібність зарубинецького посуду середньодніпровського варіанту з губинським становить 23 % (що складає 34 % у середньодніпровському комплексі), з території Німеччини — 27 % (або 37 % у середньодніпровському комплексі), з північній Ютландії — 32% (або 36 % у середньодніпровському комплексі). Тобто для середньодніпровського варіанту прямої залежності від розташування ясторфського регіону не помітно.

Верхньодніпровській зарубинецький посуд за типами має схожість із губинським 27 % (що складає 37 екз. серед верхньодніпровського посуду), з керамікою території Німеччини схожість за типами — 19,6 % (що складає 32 екз. серед верхньодніпровського посуду), з північноютландським — 11 % (або 12 екз. серед верхньодніпровського посуду). На кераміку верхньодніпровського комплексу найбільший вплив справив комплекс губинські групи (за кількістю аналогічних посудин навіть дещо більший, ніж на інші регіони).

Виходячи з викладеного, можна зробити такі висновки:

Зарубинецька культура не була принесена на територію Прип'ятського Полісся і Подніпров'я в готовому вигляді. Вона формувалася на місці, в зоні поширення основних регіонів зарубинецької культури. Висновки В.П. Петрова, що пам'ятки кожного з її регіонів при спільності загального типу мають свої ознаки різного походження й різного обсягу територіального поширення мають сенс. У процесі становлення зарубинецька культура перебувала під впливом різних регіонів ясторфської культури, хоча близькість до них не завжди давалася взнаки. І все ж найбільше впливав губинський із території Польщі й найближчі до нього райони, які розташовані на території Німеччини. Ясторфська культура в цілому стала джерелом ясторфського типу латенізації зарубинецької культури.

Археологія. — 1961. — Т. XII. — 188 с.

Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984. — 96 с.

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991. — 176 с.

Козак Д.Н. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів. — Київ; Луцьк; Львів, 1994. — 112 с.

Козак Д.Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. — К., 2012. — 264 с.

Козак Д.Н., Прищепа Б.А., Шкоропад В.В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004. — 299 с.

Кухаренко Ю.В. Памятники железного века на территории Полесья. — М., 1961. — 70 с. — (САИ. — Вып. Д1—29).

Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура. — М., 1964. — 40 с. (САИ. — Вып. Д1—19).

Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972. — 178 с.

Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982. — 183 с.

Обломский А.М. Классификация керамики верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры (по материалам Чаплинского могильника) // СА. — 1985. — № 1. — С. 90—109.

Пачкова С.П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошева Тернопольской области // Археологические памятники Среднего Поднестровья. — К., 1983. — С. 4—63.

Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006. — 372 с.

Петров В.П. Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій // Археологія. — 1961. — Т. XII. — С. 53—75.

Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. — М., 1953. — 310 с.

Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966. — 308 с.

Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // ЗРАО. — СПб., 1901. — Т. 12. — Вып. 1—2 (Новая серия). — С. 182—190.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — 101 с.

Becker C.J. Førromesk jernalder i Syd- og Midtjylland. — København, 1961. — 292 S. — (Nationalmuseets skrifter. Storre beretninger. — **VI**).

Becker C.J. Studien zur jüngeren vorrцmischen Eisenxeit auf Bornholm. — 1993. — 38 S. — (Acta Archaeologica. — **LXIII**. — P. 1).

Czopek S. Problem kultury zarubinieckiej na Lubelszczyźnie // Problemy studenckiego ruchu naukowego. — Warszawa, 1981. — **54**. — N 2. — S. 40—44.

Czopek S. Grupa czeniczynska — prezentacja i analiza źródeł // Prace i Materiały Zamojskie. — Zamojść, 1991. — T. 3. — S. 45—143.

Domański G. Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III—I w. po n. e. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. — 218 s.

Flemming K., Martens J. 1 Southeast European Influences in the Early Iron Age of Southern Skandinavia. Goundestupand the Cimbri // Acta Archaeologica. — 1995. — Vol. 66. — P. 111—161.

Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischer Stämmein Mitteleuropa. Ein Handbuchin zwei Bänden. — Berlin, 1976. — B. 1. — 568 S.

Gustavs G., Gustavs S. Spatlatenezeitliche Urnengräber von Grafenheinichen, Kreis Grafenheinichen // Jahesschr. — Halle / Saale, 1971. — № 55. — S. 271—295.
Gustavs G., Gustavs S. Das Urnen gräberfeld der Spätlatenezeit von Grafenheinichen, Kreis Grafenheinichen // Jahesschr. — Halle / Saale, 1976. — № 59. — S. 26—171.
Keiling H. Die vorrömischen Eisenzeit im Elbe-Karhtane-Gebiet. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg 3. — Schwerin, 1969.
Keiling H. Grabfunde von einem Urnenfriedhof der vorrömischen Eisenzeit von Schwechow, Kreis Hagenow // Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. — 1982—1983. — S. 25—46.
Müller R. Die Grabfunde der Jastorf- und Latènezeit an unterer Saale und Mittelelbe // Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle. — Berlin, 1985. — B. 38. — 316 S.

С.П. Пачкова

О НЕКОТОРЫХ ИСТОЧНИКАХ ФОРМИРОВАНИЯ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Зарубинецкая культура развивалась на территориях, которые в предшествующий скифский период были заняты различными в культурном и этническом отношении племенами. Она сложилась под влиянием культуры кельтов и относилась к кругу латенизированных. Мир латенизированных культур простирался в Средней Европе в последние века до н. э. от Балтийского моря до Подунавья и зарубинецкая культура была его восточным форпостом.
В статье с помощью статистического, типологического и сравнительного анализа глиняной посуды выясняются взаимоотношения зарубинецкой и ясторфской культур.
В результате проделанной работы автор пришла к выводу, что в процессе формирования зарубинецкой культуры ее регионы находились под влиянием латенизированного мира и, главным образом, различных групп ясторфских сообществ, хотя сила влияния не зависела напрямую от их территориальной близости. Ясторфская культура в общем явилась одним из источников латенизации зарубинецкой. Этот путь можно назвать северным или ясторфским каналом проникновения «кельтской вуали» в зарубинецкую среду.

К л ю ч е в ы е с л о в а: зарубинецкая культура, ясторфская культура, латенизация

S.P. Pachkova

ON SOME SOURCES OF THE ZARUBYNTSI CULTURE FORMATION

The Zarubyntsi culture developed on territories that in previous Scythian period were settled by various tribes in regard to culture and ethnicity. It was formed under the Celtic culture and belonged to the cultures which influenced by La Tène culture. In the last centuries BC the Latenized cultures extended in Central Europe from the Baltic Sea region to the Lower Danube. The Zarubyntsi culture was its eastern outpost.
The paper studied the relationships between the Zarubyntsi and Jastorf cultures. Statistical, typological and comparative analysis of pottery is employed.
As a result the author came to a conclusion that formation of the Zarubyntsi culture was influenced by the La Tène cultures, and mostly by various groups of Jastorf culture people, though its influence force was not depend directly on nearness. In general, the Jastorf culture was one of the sources of Latenization of the Zarubyntsi culture. This way may be called the Northern or Jastorf permeation path of «the Celtic Veil» into the Zarubyntsi culture.

K e y w o r d s: Zarubyntsi culture, Jastorf culture, Latenization.

Р.В. Терпиловський, Г.В. Жаров

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ТИПУ ХАРІВКА

Пам'ятки типу Харівка (Північно-Східна Україна) поєднують риси зарубинецької культури та старожитностей ясторфського кола Центральної Європи. До них, очевидно, належить кремація біля с. Пересипки та унікальний дружинний Мутинський могильник на р. Сейм, які датуються часом близько рубежу нашої ери. Поховальний обряд і речовий комплекс знаходять аналогії у пшеворській та оксивській культурах на території Польщі.

К л ю ч о в і с л о в а: пам'ятки типу Харівка, дружинний могильник, зарубинецька культура, ясторфська культура, пізній латенський (передримський) період.

Пам'ятки типу Харівка належать до «наймолодших» латенізованих культурних груп, вивчення яких почалось порівняно нещодавно. Перші свідчення про старожитності зарубинецького кола, розташовані в середній течії Сейму, з'явилися наприкінці 1940-х рр. в результаті розвідок Д.Т. Березовця та І.І. Ляпушкіна. На поселенні Харівка під Путивлем Д.Т. Березовець провів невеликі розкопки, які дозволили виявити два наземних житла з глинобитними стінами і п'ять печей поза будівель. Отримані керамічні матеріали дозволили Є.В. Максимову включити Харівку до зведення зарубинецьких пам'яток лісостепового Подніпров'я [Максимов, 1972, с. 54—55]. Разом із тим, дослідник зазначав наявність на пам'ятці деяких форм, подібних до пшеворських посудин.

Пізніше в цьому регіоні розвідками І.І. Артеменка та місцевих краєзнавців було зафіксовано ще близько десятка пам'яток із аналогічними знахідками. На початку 1990-х рр. протягом трьох польових сезонів А.М. Обломським і Р.В. Терпиловським були проведені цілеспрямовані дослідження, у результаті яких долина Сейму та його приток була обстежена суцільними розвідками. Це дозволило скласти карту пам'яток зарубинецького періоду Середнього Посейм'я. Всього (з урахуванням досліджень попередників) було зафіксовано 19 пам'яток «типу Харівка», розташованих у межах Глухівського, Кролевецького і Путивльського районів Сумської області.

Очевидно, до їх числа можна включити також незначні матеріали, отримані під час охоронних досліджень багатошарового поселення Октябрське 2 на лівому березі Сейму, напроти Путивля у 1993 р. [Обломский, Терпиловский, 2010, с. 311—312, рис. 20] та зібрані на території м. Глухів (рис. 1).

На чотирьох поселеннях (Красне 4, Чаплищі 3, Пересипки 1, Литвиновичі 3) у 1991—1992 рр. були проведені стаціонарні розкопки. Усі пам'ятки виявились багатошаровими. На поселенні Пересипки 1 (досліджено 116 м^2) матеріали зарубинецького часу походять з культурного шару. У Чаплищах 3 (досліджено 204 м^2) виявлено господарську яму і ритуальний комплекс, який містив два людські черепи. На поселенні Красне 4 (досліджено 564 м^2) до зарубинецького часу належать 11 ям і господарська будівля. У Литвиновичах 3 (досліджено 524 м^2) подібні матеріали походять із культурного шару, господарської будівлі та видовженого заглиб-

© Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, Г.В. ЖАРОВ, 2014

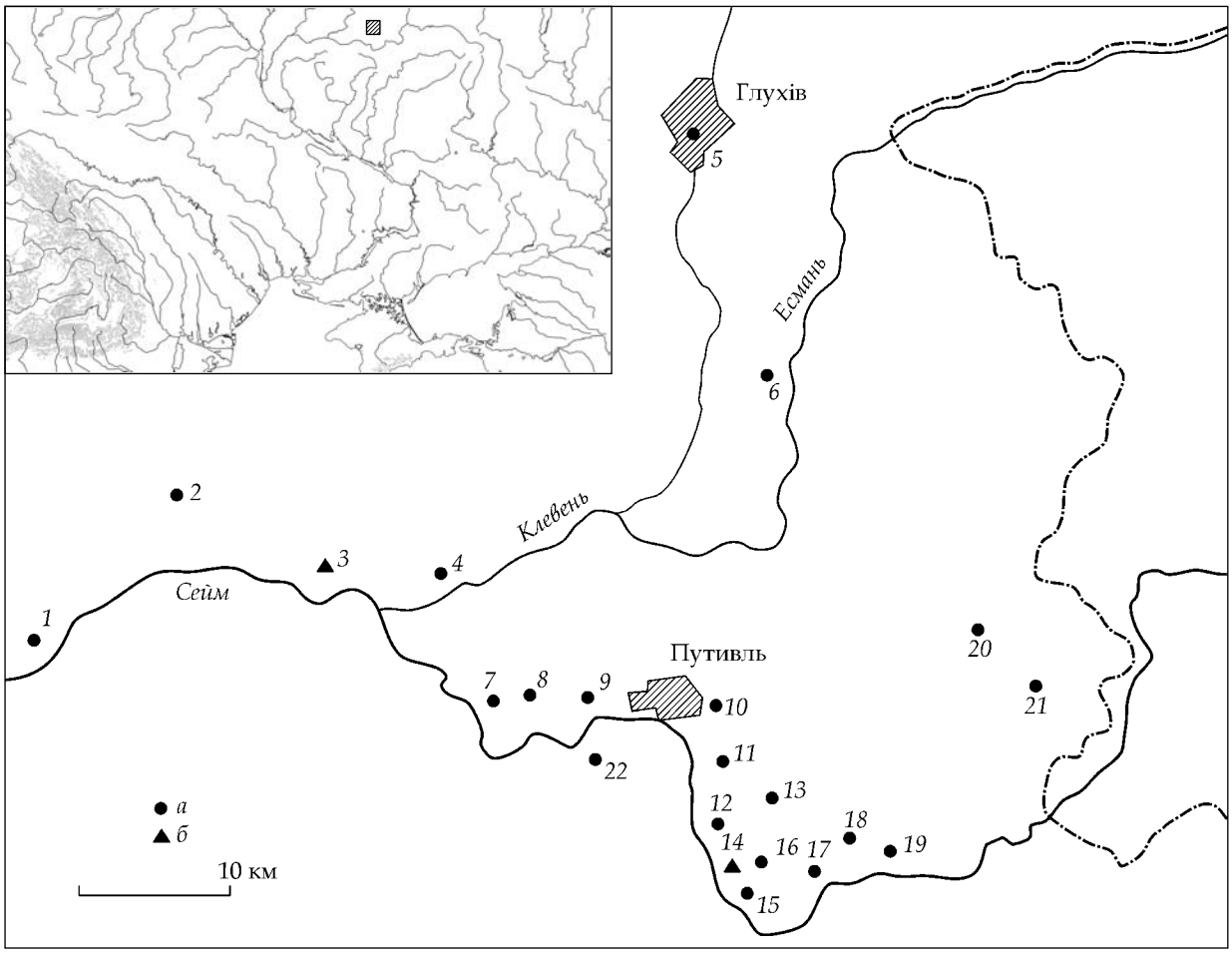

Рис. 1. Пам'ятки типу Харівка: *а* — поселення, *б* — поховальні комплекси: *1* — Любитове 2; *2* — Червоний Ранок; *3* — Мутин; *4* — Литвиновичі 3; *5* — Глухів; *6* — Баничі 3; *7* — Красне 4; *8* — Красне 2; *9* — Пруди; *10* — Путивль; *11* — Пешків; *12* — Харівка; *13* — Калище; *14* — Пересипки; *15* — Пересипки 1; *16* — Пересипки 2; *17* — Чаплищі 3; *18* — Волинцеве; *19* — Іванівка 1; *20* — Нова Слобода; *21* — Мар'янівка; *22* — Октябрське 2

лення природного походження, заповненого сміттям (уламками кераміки та кістками тварин) близько рубежу ер.

На жаль, колапс «бюджетної» археології не дозволив продовжити дослідження цієї цікавої культурної групи. Втім, основні результати робіт в Середньому Посейм'ї введені до наукового обігу [Обломський, Терпиловський, 1994; Обломский, Терпиловский, 1994; Обломский, 2000]. Отримані знахідки дозволили виділити пам'ятки типу Харівка в окрему культурну групу, надавши попередню характеристику їхнього матеріального комплексу.

Безумовно, нагальним завданням майбутніх досліджень є в першу чергу розширення джерельної бази шляхом розкопок нових пам'яток для надійної перевірки низки припущень, висунутих А.М. Обломським і Р.В. Терпиловським у 1990-х рр. Проте з певною обережністю можна зазначити, що на тлі зарубинецької культури пам'ятки типу Харівка виглядають дуже своєрідно. Будучи найсхіднішим із її локальних варіантів, вони в той же час відрізняються найбільш численними і виразними західними елементами. Своєрідність пам'яток типу Харівка визначається передусім характером керамічного комплексу, який за походженням можна розділити на дві основні групи.

Частина форм кухонних і столових посудин характерна для зарубинецької культури, передусім для її середньодніпровського варіанту. Це

кухонні горщики з округлим плечем і високими вінцями із защипами по краю, напівсферичні покришки та пласкі диски (рис. 2). Комплекс столового посуду складають лощені миски з валикоподібними бочками, розтрубоподібними вінцями, а також із зигзагоподібним профілем. Вінця, як правило, потовщені і мають кілька граней із внутрішнього боку. До цієї ж групи належать також кухлики з петельчастою ручкою (рис. 3).

Втім, особливий інтерес становить посуд другої групи, пов'язаний за походженням із центральноєвропейським культурним колом, передусім із ясторфським. Це горщики і корчаги із загладженими верхом і низом, тулуб яких має хроповату поверхню чи вкритий вертикальними розчосами гребенем, вазоподібні лощені посудини з підтрикутними потовщеними вінцями, а також низка інших форм (рис. 4). Інколи вони мають іксоподібні ручки, прямокутні наліпні шишечки, канелюри чи врізний орнамент [Обломский, Терпиловский, 1994, с. 160—161].

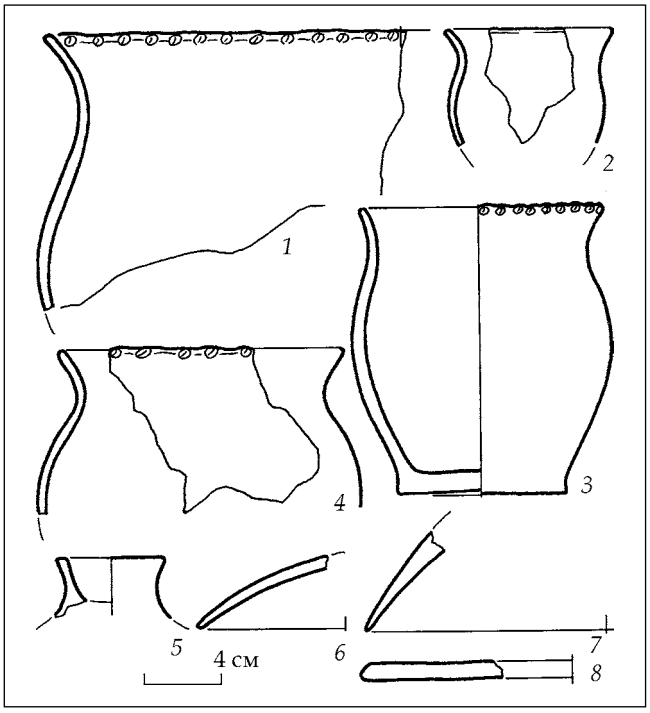

Рис. 2. Зразки груболіпної керамики першої групи (зарубинецького походження) з поселення Литвиновичі 3 (рис. А.М. Обломського і Р.В. Терпиловського)

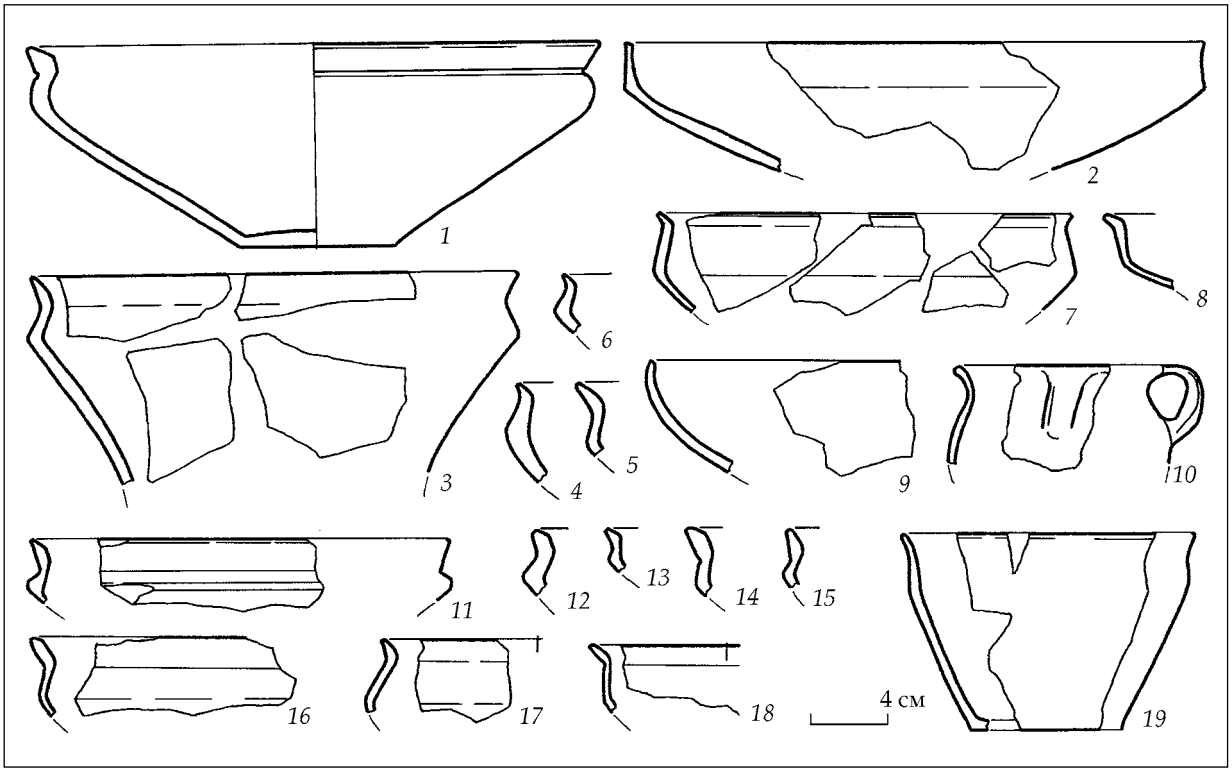

Рис. 3. Зразки столової керамики першої групи (зарубинецького походження) з пам'яток типу Харівка: *1, 5* — Пересипки 1; *2, 7–18* — Литвиновичі 3; *3* — Чаплищі 3; *4, 6, 7* — Красне 4 (рис. А.М. Обломського і Р.В. Терпиловського)

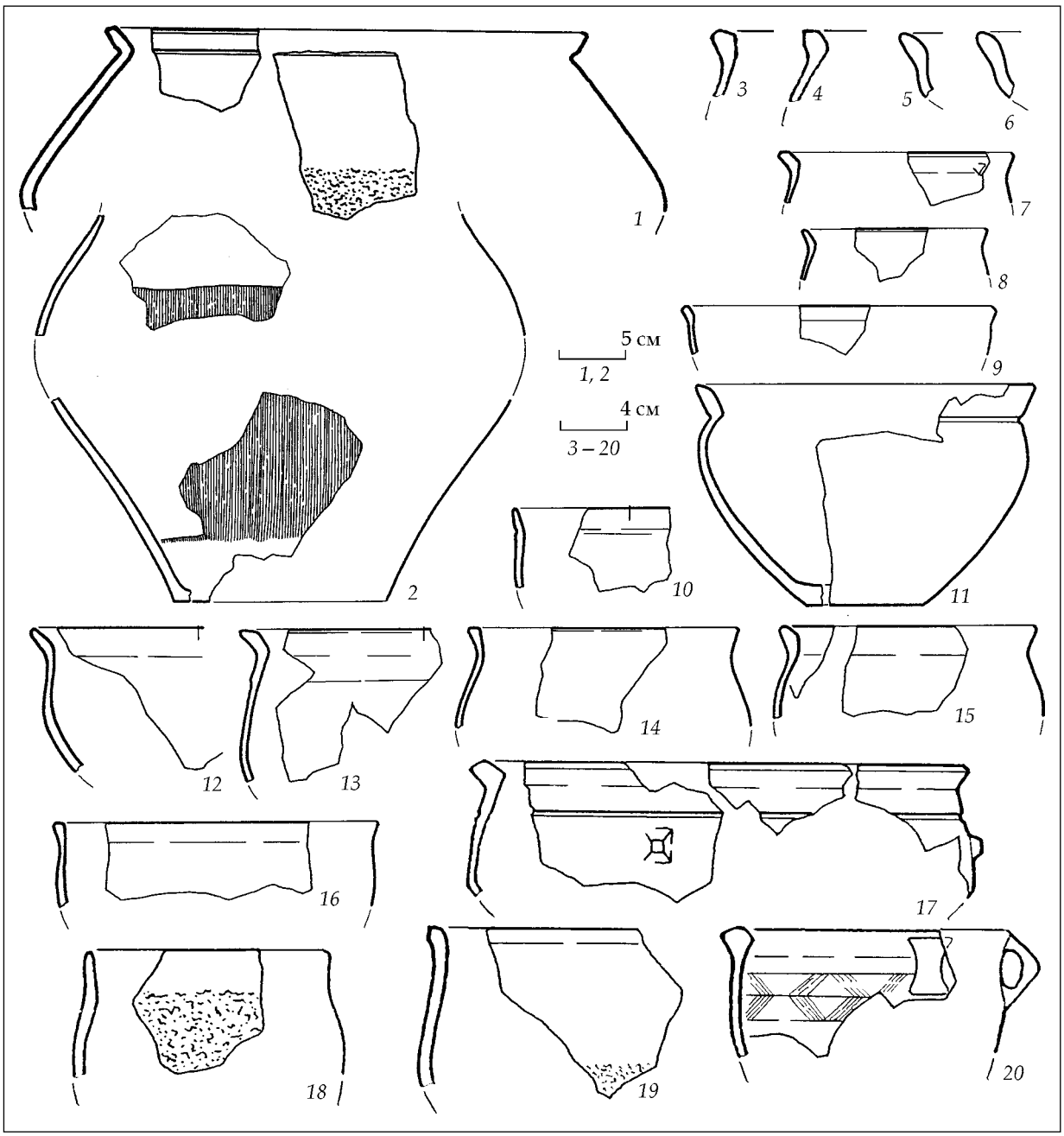

Рис. 4. Зразки керамики другої групи (північно-західного походження) з пам'яток типу Харівка: *1, 3 – 6, 10 – 15, 17 – 20* — Красне 4; *2, 7 – 9, 16* — Литвиновичі 3 (рис. А.М. Обломського і Р.В. Терпиловського)

Співвідношення між цими двома групами може бути різним. У Красному 4, наприклад, центральноєвропейська кераміка різноманітніша, ніж у Литвиновичах 3, а зарубинецька представлена меншою кількістю типів. Чим визначається ця різниця — хронологією чи складом населення конкретних громад — поки що незрозуміло [Обломский, 2000, с. 153—154].

Хронологія пам'яток типу Харівка визначається у рамках існування усієї зарубинецької культури (від рубежу III/II ст. до н. е. до початку н. е.) за фрагментами коських, родоських і синопських амфор, а також за залізною фібулою пізньолатенської схеми із рамчастим приймачем, знайденою

на поселенні Литвиновичі 3. Фібула, як і фрагменти лощених ребристих мисок із прямими вінцями, свідчать про можливість існування цієї культурної групи або принаймні її окремих пам'яток до фіналу передримського періоду.

Наявність двох компонентів у матеріальній культурі пам'яток зарубинецького часу Середнього Посейм'я свідчить про складність етнічних процесів у цьому регіоні [Обломский, Терпиловский, 1994; Обломский, 2000, с. 152—154]. Можна припустити, що до складу місцевого населення у різних пропорціях входили як представники зарубинецьких племен, передусім Середнього Подніпров'я, так і ясторфських груп Середньої Європи. Останні здійснили далеку подорож, пройшовши із заходу на схід крізь територію таких латенізованих угрупувань, як пшеворська і зарубинецька культури, але, тим не менш, зберегли головні притаманні їм етнографічні риси. Саме виразні центральноєвропейські елементи відрізняють пам'ятки типу Харівка з-поміж інших локальних варіантів зарубинецької культури.

У цьому зв'язку варто зупинитись на проблемі походження зарубинецької культури. Найбільш прийнятною зараз вважається «синтезуюча» гіпотеза, викладена у роботах П.М. Третьякова, Є.В. Максимова, А.М. Обломського, С.П. Пачкової та ін. Згідно цієї концепції зарубинецька культура є результатом складної інтеграції місцевих і центральноєвропейських етнокультурних компонентів. Риси латенського стилю, які відчутні в поховальному обряді, прикрасах, типах фібул і столового посуду, потрапили в зарубинецьку культуру передусім за посередництва кельтізованих германських племен (носіїв ясторфської культури). Однак не менш вагомим був і внесок місцевих субстратних культур (лісостепова скіфська в Середньому Подніпров'ї та милоградська на півдні Верхнього Подніпров'я, а також східна частина поморсько-кльошової культури Прип'ятського Полісся). Саме цей внесок визначає не лише культурну специфіку окремих локальних варіантів зарубинецьких старожитностей, а й вирізняє її з-поміж інших археологічних культур латенізованого кола.

На відміну від зазначених локальних варіантів у порівняно нечисленних матеріалах пам'яток типу Харівка не відчувається якоїсь місцевої підоснови. Отже, можна припустити, що дві групи мігрантів, котрі прибули з Середнього Подніпров'я і Центральної Європи, не застали у середній течії Сейму більш-менш щільного населення. Теоретично ця територія у пізньолатенський час мала б знаходитись між пізньоюхнівськими племенами Верхнього Подесення і носіями пізньоскіфських старожитностей лісостепового Лівобережжя. Втім, питання про можливість контакту місцевих груп пізньоскіфського часу і представників латенізованих культурних груп поки залишається відкритим.

Зазначимо також, що до останнього часу пам'ятки типу Харівка були представлені лише матеріалами поселень, що, як правило, представляють собою «негативну виборку». Єдиною поховальною пам'яткою був комплекс біля с. Пересипки, випадково виявлений на правому березі Сейму недалеко від Путивля ще в 1936 р. і опублікований Ю.В. Кухаренком [Кухаренко, 1970]. Поховання включало невеликий вазоподібний горщик-урну з кальцинованими кістками, пряжку і ніж (рис. 5, *1*). Дослідник як аналогії урні навів ряд знахідок серед таких культур пізньолатенського часу як оксивська, ясторфська і пшеворська, допускаючи, що подібні за формою посудини зустрічаються і пізніше. Зрештою, намагаючись звузити коло пошуків, Ю.В. Кухаренко визначив комплекс як пам'ятку типу Брест-Тришин і датував кінцем I—II ст. н. е. [Кухаренко, 1970, с. 34]. З ним

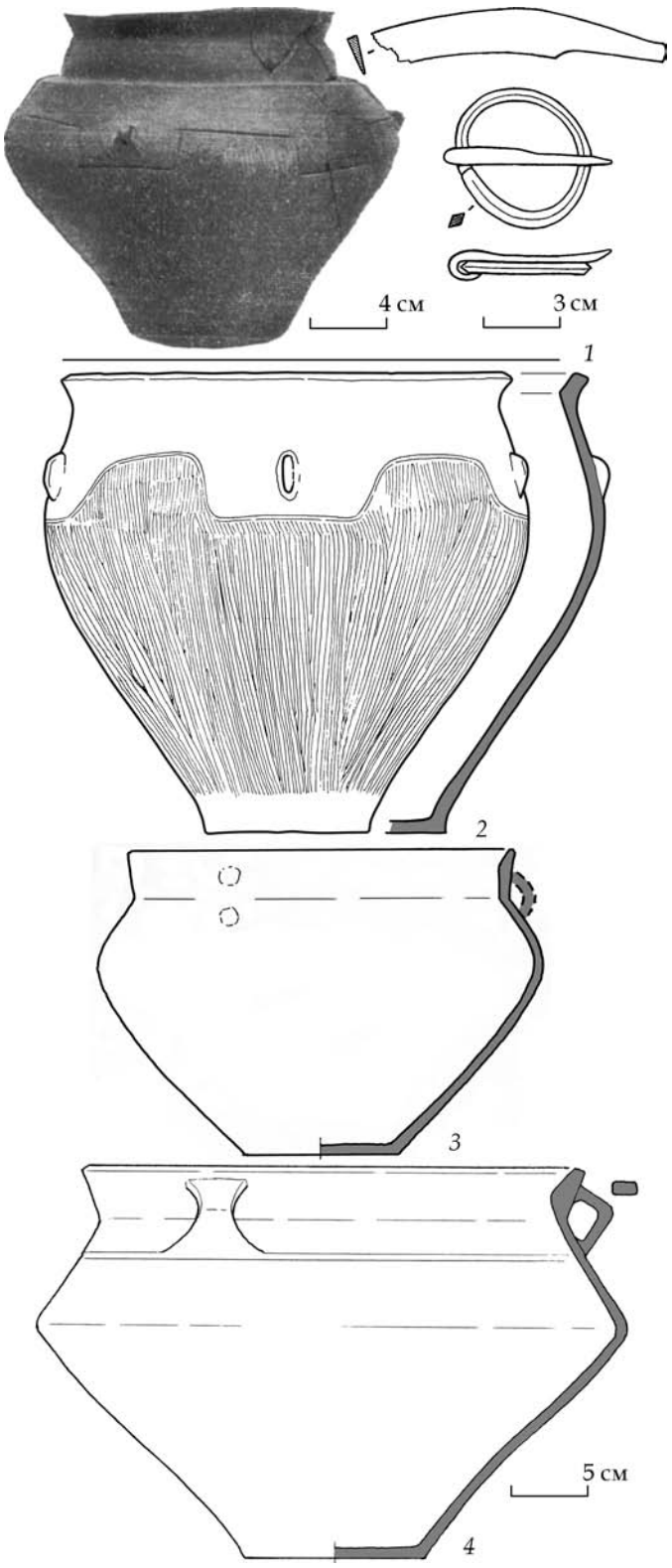

погодився М.Б. Щукін, який відніс тілоспалення з Пересипок до вельбарської культури періоду B2 / C1a [Szczukin, 1981, с. 136], дотримуючись цієї точки зору і надалі [Щукин, 1994, с. 247; 2005, с. 105—106]. Його підтримала і К.В. Каспарова, навівши ряд аналогій формі та системі орнаментації горщика з Пересипок, не досить, правда, близьких [Каспарова, 1989, с. 278—280].

Після робіт на згаданих вище поселеннях виникло тверде переконання про зв'язок із ними поховання з Пересипок. Дійсно, знайдена там урна за стилем оформлення (тричасні вінця, орнамент у вигляді меандру, прямокутні наліпи-шишечки, вертикальні дрібні розчоси, нанесені гребенем по лощеній поверхні) явно належить до другої групи кераміки Середнього Посейм'я [Обломский, Терпиловский, 1994, с. 162, рис. 6—8]. Фрагменти подібних посудин є, зокрема, серед матеріалів поселення Литвиновичі 3 [Обломский, 2000, рис. 9, *2*; 10, *4*].

Яскравим підтвердженням цієї думки стала знахідка, здійснена О. Лебедем наприкінці 2009 р. між сс. Мутин і Камінь Кролевецького р-ну Сумської обл. (приблизно на 10 км західніше поселення Литвиновичі 3) кремаційного воїнського поховання з багатим інвентарем [Терпиловський, Білинська, 2010, с. 87]. Посудина, що містила рештки кремації у бронзовій ситулі та інші речі, дуже близька урні з Пересипок за формою і орнаментацією (рис. 5, *2*).

Навесні 2010 р. за допомогою О. Лебедя і директора Кролевецького краєзнавчого музею А.В. Карася місце знахідки було обстежене Лівобережною експедицією

Рис. 5. Комплекс поховання з Пересипок (*1*) (за Ю.В. Кухаренком, 1970) та зразки кераміки Мутинського могильника: поховання 1 (*2*); поховання 14 (*3*); поховання 9 (*4*) (рис. Р.В. Терпиловського)

Інституту археології НАН України (начальник Г.В. Жаров, науковий керівник Р.В. Терпиловський). Як з'ясувалось, виявлене поховання належало до компактного могильника, розташованого на краю високого поросло деревами правого берега р. Сейм. Корінний берег тут утворює ряд мисів, розчленованих глибокими ярами. На одному з мисів виявлено невелике городище, відокремлене з напольного боку високим крутим валом. У шурфах на майданчику городища зафіксовано знахідки скіфського періоду і роменської культури. Нижче городища, у верхній частині крутого схилу, на висоті близько 20 м над заплавою переважно в межах невеликого майданчика і розташований могильник.

У ході розкопок, крім згаданого поховання 1 (2009 р.) на площі близько 360 м^2 виявлено ще 13 поховань з тілоспаленням (серед яких одне парне і одне зруйноване). Таким чином, у цілому могильник складався з 15 поховань. Не виключено, що якась частина комплексів могла бути зруйнована при висадженні дерев біля півстоліття тому. Втім, поза комплексами індивідуальні знахідки практично були відсутні, отже, число зруйнованих поховань навряд чи перевищувало одно—два [Жаров, Терпиловский, 2012, с. 305—306].

Досліджений Мутинський могильник у багатьох відношеннях є унікальним явищем не лише для Східної, але й Центральної Європи. У першу чергу це визначається тим, що всі поховання — урнові кремації, — очевидно, належали воїнам-професіоналам високого рангу.

Парне поховання «братів по зброї» містило два скупчення перепалених кісток. Воно складалося з поставлених поряд керамічної урни та бронзового відерця, накритих умбонами. Поховання 8А супроводжувалося двома наконечниками списів, двосічним і однолезовим мечами, шоломом, бойовим ножем, парою шпор і двома фібулами. У похованні 8Б (у ситулі) були частини піхов однолезового меча, ніж, пара шпор і три фібули (рис. 6, 7).

У цілому, кожне поховання супроводжувалося набором зброї, що включав, як правило, зігнуті меч і наконечник списа, а також умбон (чи його частину). Усі категорії зброї знаходять досить близькі аналогії серед матеріалів багатих зброєю пшеворської та оксивської культур на території Польщі. Частина речей подібна низці знахідок із більш віддалених земель — Західної Європи, Скандинавії та Подунав'я [Bochnak, 2005; Łuczkiewicz, 2006]. Загалом у похованнях Мутина виявлено 21 наконечник від списів і дротиків різних типів і розмірів. 14 двосічних довгих мечів латенського типу мають скошені плічка, заокруглене на кінці лезо та лукоподібні гарди. У більшості випадків збереглися частини пластинчастих залізних піхов, зігнутих разом із мечами. Украй цікавою є знахідка декількох піхов, прикрашених у стилі opus interrasile (у вигляді «бджолиних сотів» чи «грат»). Єдиний однолезовий меч знайдено у похованні 8А, але залізні деталі від його піхов знаходились у сусідньому похованні 8Б.

Захисна зброя представлена частинами щитів — умбонами різних типів або їх частинами, а також ручкою від щита з поховання 3. Як правило, умбон кріпився до щита великими (діаметром до 6 см) шістьма, рідше — вісьмома заклепками. Кількість дрібніших блях (діаметром близько 2 см) сягала 12-ти.

Унікальними не лише для Східної, але й для Центральної Європи, є знахідки в похованнях 4, 5, 8А, 12 і 13 залізних шоломів. У похованнях 8А і 12 вони вставлені в керамічні посудини і використані як урни для зберігання перепалених кісток і дрібних речей. У цілому шоломи належать до пізнього східнокельтського типу Novo Mesto, поширеного, передусім, у

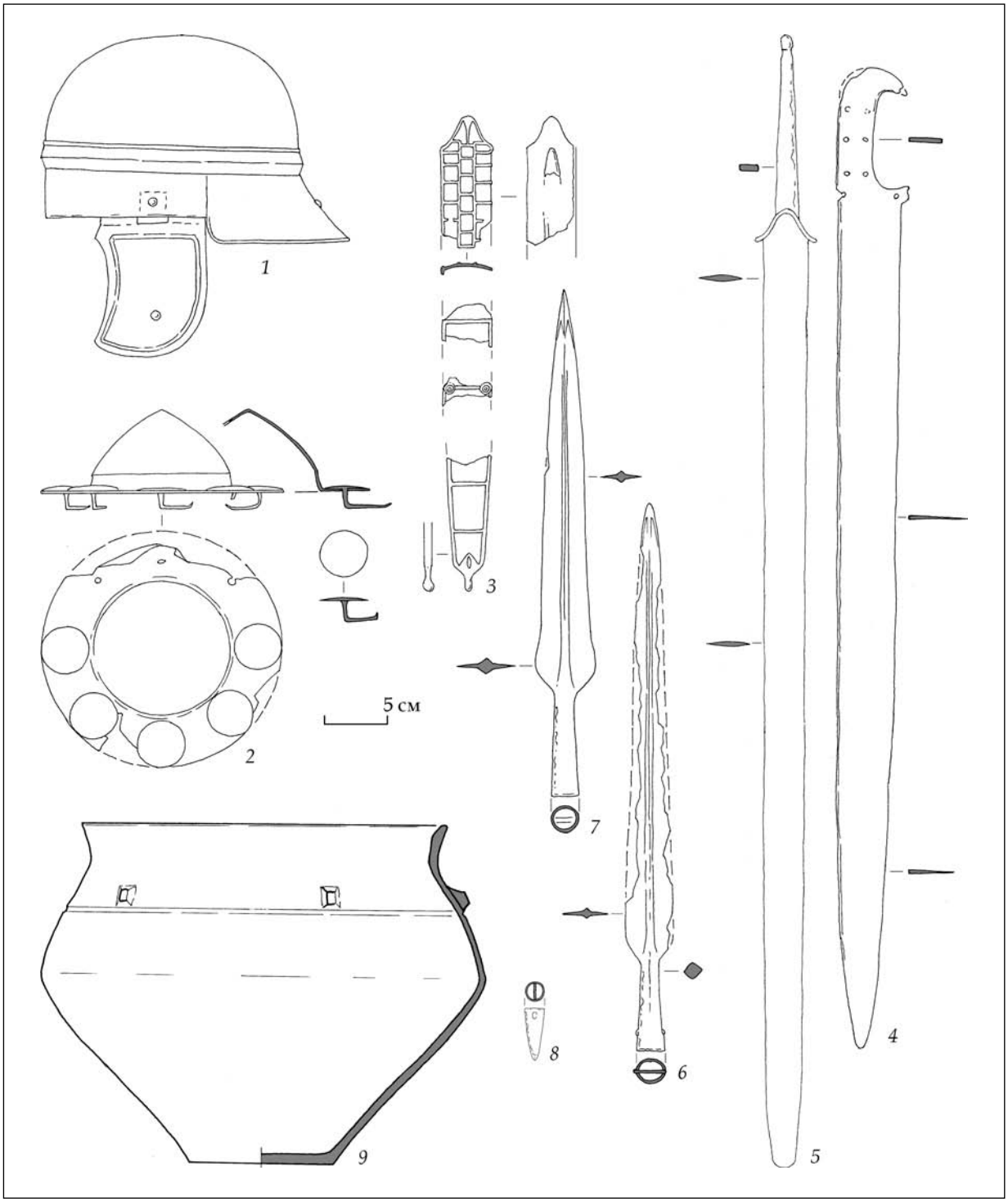

Рис. 6. Мутин; поховання 8А, інвентар: *1—8* — залізо; *9* — чорнолощена керамічна посудина (рис. Р.В. Терпиловського)

Рис. 7. Мутин; поховання 8А (*1 – 6*) та 8Б (*7 – 21*), інвентар: *1—14, 16 – 21* — залізо; *15* — бронзова сітула із залізними дужкою та петлями (рис. Р.В. Терпиловського)

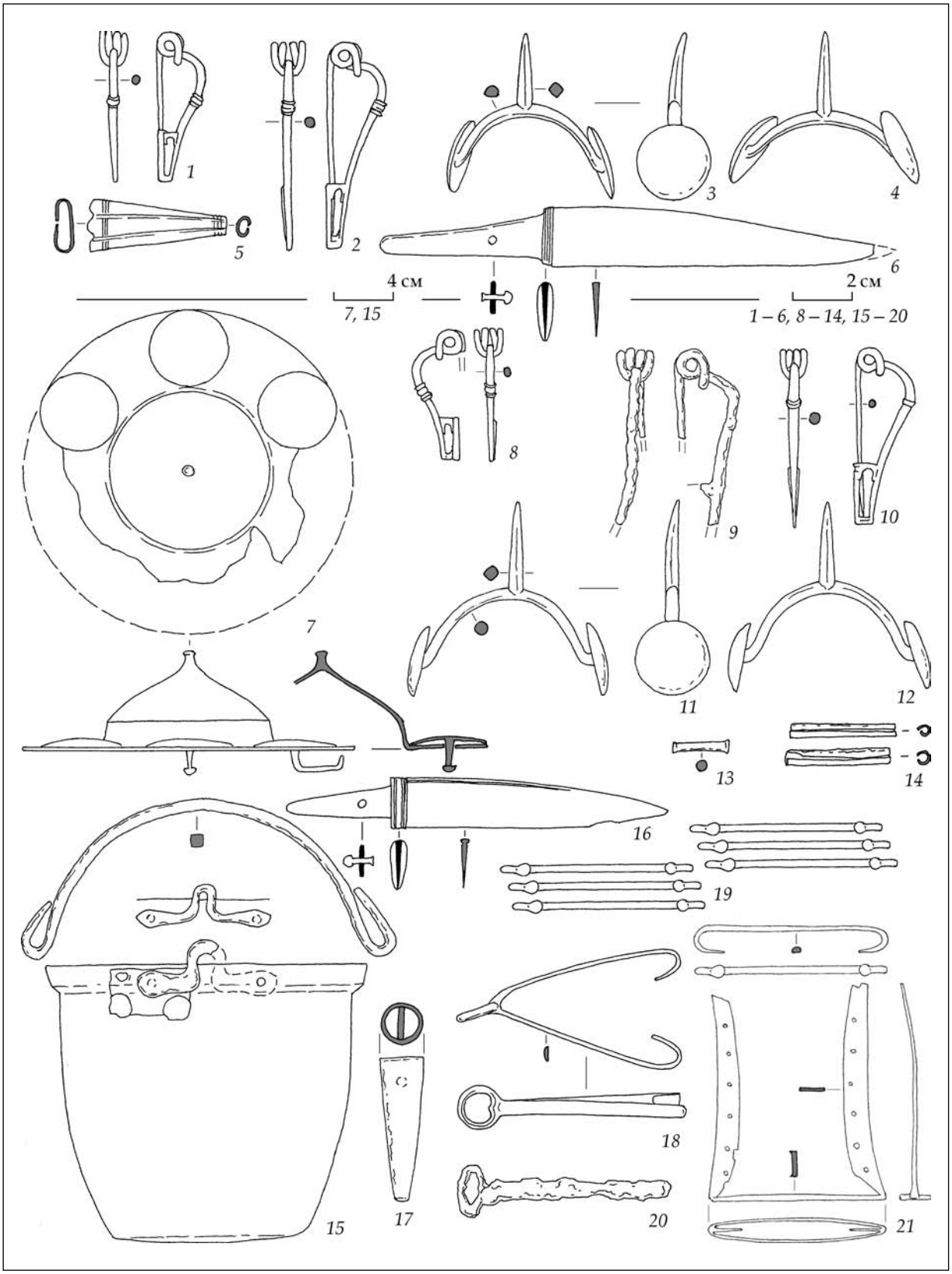
1
2
3
4
5
6
4 см
2 см
7, 15
1 – 6, 8 – 14, 15 – 20
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21

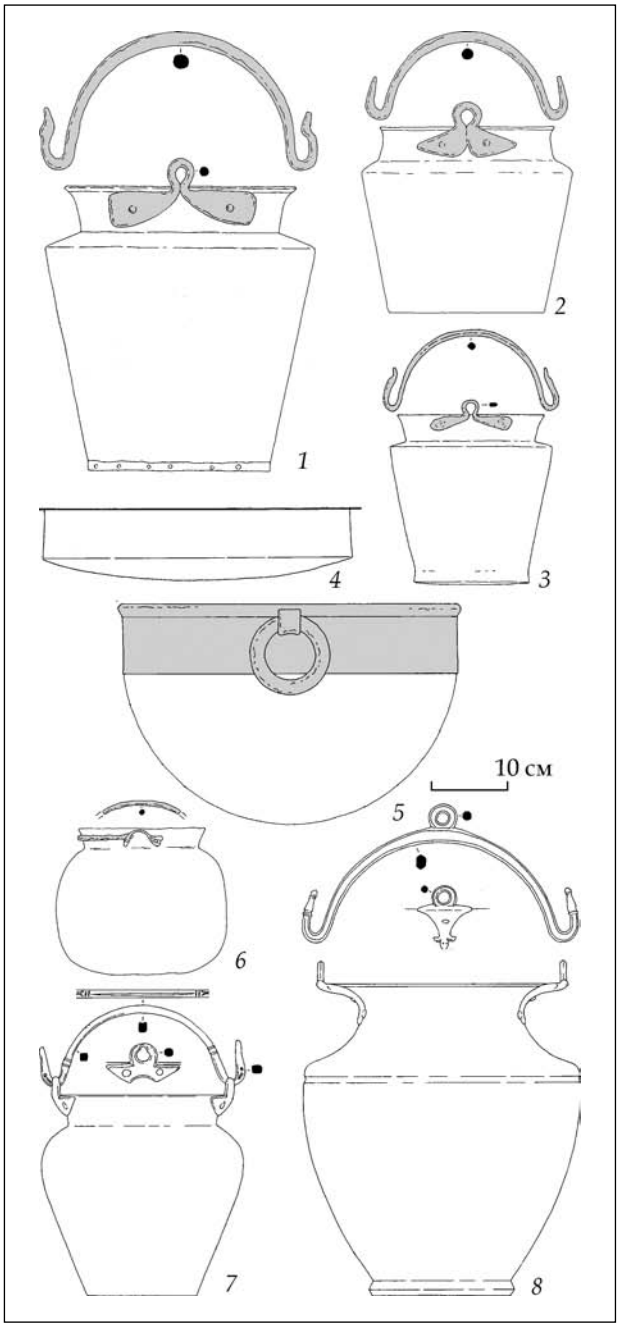

Рис. 8. Мутин; зразки металевого посуду: *1* — поховання 5; *2* — поховання 13; *3* — поховання 1, *4* — поховання 3, *5* — поховання 7, *6* — поховання 10, *7* — поховання 2, *8* — поховання 11 (рис. Р.В. Терпиловського)

Подунав'ї [Mihaljević, Dizdar, 2007, s. 123—128], хоча й відрізняються низкою деталей. Нащічники і напотиличники шоломів із поховань 12 і 13 декоровані опуклими орнаментальними композиціями.

У більшості випадків комплекс військового спорядження доповнювався шпорами з довгим вістрям і великими опуклими гудзиками на кінцях дужки та бойовими ножами. Піхвам для останніх належали фігурні наконечники з тонкої залізної бляхи. Інший залізний інвентар представлений втоками списів, частинами поясів або портупей (кільцями і застібками), фібулами пізньолатенської схеми та ін.

Престижний характер поховань підкреслювали різноманітні посудини, які служили урнами. У похованнях 9, 12 і, можливо, 14 залишки кремації містилися в чорнолощених керамічних посудинах, подібних до знахідок із пам'яток типу Харівка (рис. 5, *2—4*). У похованнях 1 і 4 у керамічні вази були додатково вміщені металеві урни, а у похованні 8А — шолом. Металеві посудини служили урнами в 11-ти похованнях: у цій якості виступали вісім бронзових сітул різних розмірів і форм (поховання 1, 2, 4, 5, 8Б, 10, 11, 13), а також два низькі тази (поховання 3 і 6) і біметалевий казан.

Можна припустити, що набір металевого посуду з Мутина за походженням поділяється на дві групи. Кельтськими ремісниками, очевидно, зроблені більшість сітул із залізними петлями і дужками, а також казан із залізною верхньою частиною і двома кільцеподібними ручками. З римських майстерень, ймовірно, вийшли дві вишукані сітули з бронзовими аташами і дужками, а також тази з опуклим дном [Жаров, Терпиловский, 2013].

До першої групи можна віднести чотири сітули різних розмірів із поховань 1, 4, 5, 13, які належать до типу Е. 22 [Eggers, 1951, S. 161; Taf. 4, *22*]. Усі вони вирізняються порівняно грубим виготовленням, ребристим корпусом, залізними дужкою і петлями (рис. 8, *1—3*). Ще два відерця «варварської» роботи з поховань 8Б і 10 не знаходять близьких аналогій у каталозі Г.Ю. Еггерса (рис. 8, *6*).

До цієї ж групи можна віднести і біметалевий казан типу Е. 5 (рис. 8, *5*). На думку Г.Ю. Еггерса, подібні вироби є спрощеними репліками розкішних кельтських казанів типу Гундеструп [Eggers, 1951, S. 40, 166; Taf. 2, *5*].

Друга група посудин представлена, зокрема, ретельно виготовленим відерцем з поховання 2, близьким до сітул типу Е. 20, для яких характерні

трапецієподібні бронзові петлі [Eggers, 1951, S. 40, 161; Taf. 4, *20*]. Втім, форма фігурних аташей мутинської ситули від них дещо відрізняється (рис. 8, *7*). Посудина з аналогічними петлями походить, наприклад, зі скарбу в Подмокли на території Чехії [Droberjar , 2006, s. 51; obr. 22, *8,9*].

Вишуканою формою корпусу з витончено відігнутою шийкою і ретельно виконаними деталями характеризується також велика ситула з поховання 11, яка не знаходить чітких відповідностей у вказаній класифікації (рис. 8, *8*).

Бронзові тази типу E. 67 із поховань 3 і 6 (рис. 8, *4*), виготовлені, очевидно, як і інші римські імпорти, у Північній Італії, судячи за каталогом Г.Ю. Еггерса, досить поширені на території Germania libera в пізньолатенський і ранньоримський час. Дослідником враховано 17 знахідок, причому зазначається їх концентрація на Нижній Ельбі [Eggers, 1951, S. 41; Taf. 8, *67*].

Поховальний обряд Мутина знаходить найближчі відповідності серед таких латенізованих культур північно-західного кола, як пшеворська і оксивська. Саме для них характерні урнові кремації, що супроводжуються ритуально погнутою або поламаною зброєю (передусім наконечниками списів і мечами). За даними П. Лучкевича, окремі екземпляри і набори різноманітної зброї зафіксовані приблизно в двохстах пшеворських і ста оксивських похованнях передримського часу, причому як урни для перепалених кісток імпортні бронзові посудини використані в 10 похованнях із зброєю [Łuczkiewicz, Terpilovskij, 2012, s. 165—166].

Разом із тим, слід зауважити, що поховання воїнів у пшеворських і оксивських могильниках розташовані поряд із захороненнями пересічного населення, які й складають більшість. Лише поодинокі поховання містять повний комплект озброєння, до якого входили меч, спис, щит тощо [Łuczkiewicz, 2006, s. 226—240]. Нагадаємо, що кожне з мутинських поховань супроводжувалось саме таким набором зброї. Крім того, наявність у похованнях шпор, на думку польських дослідників, свідчить про особливо високий, «офіцерський», статус небіжчиків у військовій ієрархії. Цікаво відмітити, що парні шпори на території Польщі у цей час зустрічаються порівняно рідко — у семи пшеворських і чотирьох оксивських похованнях відповідно [Łuczkiewicz, 2006, s. 146], тоді як у Мутинському могильнику вони знайдені у восьми комплексах.

Найбільш східні (тобто географічно найбільш наближені до цього комплексу) знахідки пшеворського типу зафіксовані у верхів'ях Дністра. Серед них особливий інтерес становить могильник Гринів, який функціонував у період від Латену D2—D3 до стадії B2 ранньоримського часу. Найвідоміше поховання 3 цього могильника (тілоспалення у великому гончарному глеку) супроводжувалося серед інших речей фібулою типу A67, поламаними мечем з ажурними бронзовими обкладками піхов, наконечником списа, бойовими ножами, умбоном і шпорою [Козак, 1984, с. 86—87; рис. 37, *4–8*; 38; 43; 44, *3*]. Д.Н. Козак датував цей комплекс початком ранньоримського періоду, фазою B1 — 40-ми рр. н. е. [Козак, 1984, с. 37].

Численний інвентар із поховань Мутинського могильника дозволяє досить надійно датувати вказані комплекси. Набір зброї і військового спорядження в цілому характерний для фіналу передримського часу. Мечі (з піхвами), наконечники списів і умбони знаходять численні аналогії в похованнях пшеворської та оксивської культур фаз A2—A3 [Łuczkiewicz, 2006, s. 151—153]. Пізнім передримським періодом, головним чином фазою A3, датуються також шпори за Є. Гінальським [Ginalski, 1991, s. 55—56]. За-

стібки «з крильцями» типу K. 49 за Ю. Костшевським [Kostrzewski, 1919, Abb. 49] і масивні кільця використовували в поясах для підвішування мечів від рубежу фаз A1/A2 до кінця передримського часу [Dąbrowska, 1988, s. 30; Bochnak, 2005, s. 57—58].

Найбільш чіткими хронологічними індикаторами є фібули пізньолатенської схеми типу N-a за Ю. Костшевським [Kostrzewski, 1919, Abb. 24; Völling, 1994, S. 199—200], 13 екземплярів яких походять із поховань Мутина. Такі вироби, як і подібні до них фібули типу M (з верхньою тятивою), поширені в комплексах ряду латенізованих культур пізнього передримського періоду, головним чином ясторфської, пшеворської та оксивської, меншою мірою зарубинецької та поянешті-лукашевської. На думку Т. Домбровської, фібули типу N типові для пшеворської культури другого горизонту фази A3, причому найбільш пізніми є екземпляри значних розмірів з ажурними ніжками (як ряд фібул із Мутина). Цей горизонт датується передостаннім десятиліттям I ст. до н. е. — початком другого десятиліття I ст. н. е. [Dąbrowska, 1988, s. 61—62; 2008, s. 29—32].

Типологічно більш ранньою є фібула середньолатенської схеми з поховання 7, типова для фази A2. З того ж комплексу походять два мечі та біметалевий казан типу E. 5, характерні для фази A2 пшеворської культури [Dąbrowska, 1988, s. 29; tabl. III]. Слід зазначити подібність даної застібки до так званих «лангобардських» фібул, поширених головним чином у нижній течії Ельби [Völling, 1994, s. 172—178]. Втім, аналогічні застібки трапляються також у могильнику Долиняни [Смирнова, Мегей, 2000, рис. 2, *4*; 3, *16*; 8, *4*].

Ймовірно, поховання Мутинського могильника в цілому синхронні у рамках передримського часу A3 і були здійснені в діапазоні від середини I ст. до н. е. до початку I ст. н. е., тяжіючи, швидше за все, до рубежу ер.

Втім, слід мати на увазі, що в цей час відбувається археологізація похоронного інвентарю, тобто речі, які входять до його складу, стають частиною «мертвої» культури. Проте, очевидно, що до цього ряд предметів використовували досить довго та інтенсивно, про що, наприклад, свідчать сліди ремонту на відерцях із поховань 1, 4, 5, 8Б, 10, а також сильно спрацьовані петлі сітули з поховання 2. Таким чином, цілком можливо, що бронзове начиння з Мутина було вироблене дещо раніше за вузько датовані фібули, біля середини I ст. до н. е.

На відміну від металевих предметів, близькі аналогії керамічним урнам Мутинського могильника серед латенизированных культур нам не відомі. У той же час, схожість лощених мутинських посудин і столової кераміки західної традиції поселень типу Харівка не викликає сумнівів — їх зближують загальна форма, пропорції, гранчасті вінця, орнамент у вигляді вертикальних розчосів, шишечки, іксоподібні ручки.

Безумовно, бронзові та парадні керамічні посудини, використані як урни, а також комплекс зброї та військового спорядження, що включав мечі, списи, щити та шоломи, а також у більшості випадків і шпори, свідчать про високий соціальний статус похованих. Порівняно невелике число поховань із престижним інвентарем та ізольований характер могильника, очевидно, свідчать, що тут поховані представники військової дружини. Хто ж були ці «вікінги до вікінгів»? На «західне» походження дружинників, прибулих на Сейм, у першу чергу, вказує комплекс озброєння, типовий для ряду культур пізньолатенського кола. Однолезовий меч із поховання 8, типовий для оксивської та, меншою мірою, пшеворської культури, дозволяє припустити германське походження дружини або принаймні окремих

її членів [Жаров, Терпиловский, 2012, с. 309]. У якості робочої гіпотези можна припустити появу на Сеймі одного із загонів бастарнів (кельто-германців?), відомих, зокрема, за подіями 29 р. до н. е. на Нижньому Дунаї.

Синхронність здійснених поховань, можливо, свідчить, що дружинники загинули в одній із битв. Поки нема жодних натяків, які допомогли б відповісти на питання, з ким вони воювали. У той же час, перемогу, ймовірно, здобули вони — їх поховали з дотриманням усіх деталей ритуалу, не рахуючись з витратами, на окремому могильнику.

Металеві посудини, використані згодом як урни, очевидно, належали воїнам, що загинули. Такий дружинний «сервіз» для колективних трапез включав котел, два тази і парадну велику сітулу, а також ряд відерець. У той же час керамічні вази для решток кремації, скоріш за все були надані місцевим населенням. Парадні посудини, типові для пам'яток типу Харівка, використані в похованнях 1, 4, 8А, 9, 12 і 14, можуть свідчити про включення мігрантів у структуру місцевих племен. Це цілком імовірно, враховуючи контакти носіїв пам'яток типу Харівка з населенням Центральної Європи з часу їх виникнення. Але який характер мали взаємовідносини воїнів-мігрантів з місцевим населенням?

Хоча кремації в імпортних металевих посудинах, використаних як урни, супроводжувані комплексом різноманітної зброї, зустрічаються в пшеворській і оксивській культурах, окремі дружинні некрополі там не відомі. Певною аналогією Мутинському могильнику можуть служити поховання воїнів горизонту (чи культури) Гроссромштедт рубежу ер у Середній Німеччині та Чехії [Droberjar, 2006]. Проте, унікальність Мутина полягає в тому, що він є виключно дружинним могильником фіналу передримського часу, розташованим, крім того, на східній околиці ареалу латенізованих культур.

Цей могильник, який належав військовій еліті, різко виділяється на тлі поховань Середнього і Верхнього Подніпров'я та Прип'ятського Полісся, характерних для порівняно егалітарного суспільства носіїв зарубинецької культури. На відміну, наприклад, від пшеворської та оксивської культур на зарубинецьких могильниках відсутні поховання воїнів із спеціалізованою зброєю типу мечів та щитів. Лише 14 поховань великого Чаплинського могильника супроводжувалось наконечниками списів і дротиків [Поболь, 1971, с. 100—105]. Отже, ми поки що не знаємо, який вигляд мають поховання пересічного населення Посейм'я передримського часу. Певним натяком на це може бути вже неодноразово згадана урнова кремація з Пересипок, інформація про яку, на жаль, дуже уривчаста. Разом із тим, і поховання з Пересипок, і Мутинський могильник датуються лише в межах заключного етапу передримського періоду, що співпадає з фіналом існування на Сеймі пам'яток типу Харівка. Поховальні комплекси більш раннього часу тут поки що не відомі.

За сучасними уявленнями, пам'ятки типу Харівка зникають, не залишивши по собі виразних слідів у пізньозарубинецьких старожитностях Дніпровського Лівобережжя — пам'ятках типу Почеп у Верхньому та Середньому Подесенні та пам'ятках лісостепу типу Картамишево 2. Певним продовженням останніх є східнолівобережний варіант наступної київської культури. Серед них варто згадати поселення кінця I — III ст. н. е. Картамишево 2 та Гочево 1 у верхів'ях р. Псел, Попово-Лежачі 4 на Сеймі та Шишино 5 у верхів'ях р. Сіверський Донець. Кожне з цих поселень містить лощену кераміку, що знаходить певні аналогії серед столового посуду пшеворської культури ранньоримського періоду. Це високі мископодіб-

ні посудини із зигзаговидним профілем, інколи орнаментовані врізними композиціями зі свастик, меандрів тощо [Обломский, Терпиловский, 1991, с. 66—68; Терпиловский, 2004, рис. 15; 33; 36; 38].

З пшеворським колом також пов'язана низка випадкових знахідок таких металевих виробів, як пряжки, фібули, шпори тощо на території Дніпровського Лівобережжя [Обломский, Малашев, 2002; Радюш, 2013]. Скоріш за все, ці матеріали можуть свідчити про потрапляння на схід від Дніпра відносно невеликих груп носіїв пшеворської культури, що ввійшли до складу пізньозарубинецьких та ранньокиївських громад [Обломский, Терпиловский, 1994, с. 163—164].

З іншого боку, основний керамічний комплекс та прийоми домобудівництва пам'яток типу Картамишево 2 не пов'язані з традиціями таких поселень зарубинецького часу сходу Дніпровського Лівобережжя, як Харівка та Басівка. Тут, як і на поселеннях почепського типу, простежено скоріше середньодніпровські впливи [Обломский, Терпиловский, 1991, с. 87].

Таким чином, перебування в регіоні племен центральноєвропейського походження разом із пізньозарубинецьким і ранньокиївським населенням мало місце й у перші століття н. е., до появи в регіоні носіїв черняхівської культури. Втім, на нашу думку, це була вже наступна хвиля міграцій, безпосередньо не пов'язана з пам'ятками типу Харівка рубежу ер.

Жаров Г.В., Терпиловский Р.В. Дружинный могильник рубежа эр на Сейме // Inter ambo maria. Северные варвары на пути из Скандинавии к Черному морю: Тез. докл. междунар. конф. — Симферополь, 2012. — С. 301—311.

Жаров Г.В., Терпиловский Р.В. Металлические сосуды Мутинского могильника на Сейме // Stratum plus. — 2013. — № 4. — С. 35—41.

Каспарова К.В. Соотношение вельбарской и зарубинецкой культур в Припятском Полесье // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1989. — Т. II. — С. 263—282.

Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984. — 132 с.

Кухаренко Ю.В. Погребение у с. Пересыпки // МИА. — 1970. — № 176. — С. 33—35.

Обломский А.М. Материалы зарубинецкого периода на поселении Литвиновичи 3 в Среднем Посеймье // Stratum plus. — 2000. — № 4. — С. 141—155.

Обломский А.М., Малашев В.Ю. Поясная центрально-европейская гарнитура римского времени на территории Днепровского Левобережья // РА. — 2002. — № 4. — С. 113—124.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. О связях населения Центральной Европы и востока Днепровского Левобережья в латенское и раннеримское время // Kultura przeworska. — Lublin, 1994. — Т. 1. — С. 159—181.

Обломський А.М., Терпиловський Р.В. Посейм'я у латенський час // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 41—51.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Поселение Попово-Лежачи 4 и его место среди памятников киевской культуры // Acta universitatis Lodziensis. Folia archaeologica. — 1998. — № 32. — С. 53—89.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Новые памятники киевской культуры на территории Украины (каталог) // Археология Восточной Европы в I тыс. н. э. (Раннеславянский мир. Выпуск 13). — М., 2010. — С. 301—374.

Поболь Л.Д. Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубинецкой культуры). — Минск, 1971. — 232 с.

Радюш О.А. Элементы всаднической и дружинной культуры II—III вв. в Поднепровье // Stratum plus. — 2013. — № 4. — С. 51—73.

Смирнова Г.И., Мегей В.Ф. Могильник типа Поянешть-Лукашевка у с. Долиняны (раскопки 1985, 1987, 1988 гг.) // Stratum plus. — 2000. — № 4. — С. 156—171.

Терпиловський Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. — Lublin, 2004. — 220 с. (Monumenta studia Gothica. — **III**).

Терпиловський Р.В., Білинська Л.І. Тілоспалення знатного воїна рубежу ер на Сеймі // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 81—88.

Щукин М.Б. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. — СПб., 1994. — 324 с.
Щукин М.Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). — СПб., 2005. — 576 с.
Bochnak T. Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim. — Rzeszyw, 2005. — 290 s.
Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia — zasięg — powiązania. — Warszawa, 1988. — 339 s.
Dąbrowska T. Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny. — Warszawa, 2008. — 215 s. (Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne. — T. VII).
Droberjar E. Planaňská skupina grossromstedtské kultury. K chronologii germánských nálezů a lokalit v Čechách na sklonku doby laténské a počátkach doby římské // Archeologie Barbarů 2005. Sbornik přispevků z I. protohistorickй konference «Pozdně keltické, germánské a časně slovanské osídleni». — Praha, 2006. — S. 11—90.
Eggers H.J. Das römische Import im freien Germanien. — Hamburg, 1951. — 128 S.
Ginalski J. Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna // Przegląd Archeologiczny. — 1991. — № 38. — S. 53—84.
Łuczkiewicz P. Uzbrojenie ludności ziem Polski w młodszym okresie przedrzymskim. — Lublin, 2006. — 361 s. (Archaeologia Militaria — **II**).
Łuczkiewicz P., Terpilovskij R. Grób wojownika z młodszego okresu przedrzymskiego z miejscowości Mutyn na północno-wschodnie Ukrainie // MSROA. — Rzeszów, 2012. — T. XXXIII. — S. 155—174.
Mihaljević M., Dizdar M. Late La Tene Bronze Helmet from the River Sava near Stara Gradiљka // VAMZ. — 2007. — **XL**, **3**. — S. 117—146.
Kostrzewski J. Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit // Mannus-Bibliothek. — Leipzig; Würzburg, 1919. — Teil I. — T. 18. — S. 197—204.
Szczukin M.B. Zabytky wielbarskie a kultura czerniachowska // Problemy kultury wielbarskiej. — Słupsk, 1981. — S. 143—160.
Völling T. Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit // Bericht der Romisch-Germanischen Kommission. — 1994. — Band 75. — S. 147—282.

Р.В. Терпиловский, Г.В. Жаров

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ ТИПА ХАРЬЕВКА

Памятники типа Харьевка отличаются своеобразием на фоне зарубинецкой культуры. Их керамический комплекс состоит из двух групп различного происхождения. Ряд форм кухонной и столовой посуды типичны для зарубинецкой культуры. Однако особый интерес представляет вторая группа керамики, происхождение которой связано с ясторфским кругом культур Центральной Европы. Очевидно, к памятникам типа Харьевка принадлежит и погребение, обнаруженное возле с. Пересыпки в 1936 г. и опубликованное Ю.В. Кухаренко в 1970 г.
Еще один могильник был исследован весной 2010 г. Левобережной экспедицией Института археологии НАН Украины близ с. Мутин Кролевецкого р-на Сумской обл. Компактный могильник состоит из 14-ти урновых кремаций, принадлежавших воинам-дружинникам. Аналогии погребальному обряду и ряду вещей можно найти в пшеворской и оксывской культурах на территории Польши. Уникальность Мутина заключается в том, что он является исключительно дружинным могильником финала предримского времени, расположенным, кроме того, на восточной окраине ареала латенизированных культур.
Проникновение на восток Днепровского Левобережья племен центральноевропейского происхождения фиксируется и в первых веках нашей эры, до появления в регионе носителей черняховской культуры. Однако, очевидно, это была уже следующая волна миграций, не связанная непосредственно с памятниками типа Харьевка рубежа эр.

К л ю ч е в ы е с л о в а: памятники типа Харьевка, дружинный могильник, зарубинецкая культура, ясторфская культура, поздний латенский (предримский) период.

R.V. Terpilovskiy, G.V. Zharov

RESEARCH PROBLEMS OF THE KHARIVKA TYPE SITES

The sites of the Kharivka type looks rather specifically against the background of the Zarybyntsi culture. The ceramic assemblage is comprised of two groups according to their origin. Some shapes of kitchen and tableware are typical for the Zarybyntsi culture. However, especially interesting is the second group of pottery, which origin is related to the Central European Jastorf circle of cultures. The sites of Kharivka type were related to the burial near the village of Peresypky, which was discovered in 1936 and was published by Y. Kukharenko in 1970.

Another cemetery near village Mutyn (Krolevets' district of Sumy region) was explored by the Left-bank expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in spring of 2010. This compact cemetery consists of 14 urn grave cremations of the men-at-arms. Analogies to the burial rite and some of items can be found in the Przeworsk and Oksywie cultures on the territory of Poland.The uniqueness of Mutyn cemetery in the fact that it is an extremely a men-at-arms cemetery of the final pre-Roman period, located at the eastern edge of the Latenized cultures.

Infiltration of the tribes of Central European origin into the east of the Dnieper Laft Bank is fixed in the first centuries AD until the Chenyakhov culture people appears in the region. It is evident, however, that this is the next migration wave not directly related to the Kharivka type sites of the turn of eras.

K e y w o r d s: sites of Kharivka type, men-at-arms cemetery, Zarubyntsi culture, Jastorf culture, Late La Тиле (pre-Roman) period.

Т.В. Бітковська

ЗАРУБИНЕЦЬКІ МАТЕРІАЛИ ПИРОГІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Статтю присвячено аналізу матеріалів зарубинецької культури Пирогівського городища.

К л ю ч о в і с л о в а: зарубинецька культура, Пирогівське городище, кераміка, фібула, пряслице, Пирогівський могильник.

Пам'ятки зарубинецької культури, розповсюджені здебільшого на території України, вже більше ста років привертають увагу дослідників. Більшість вчених вважають зарубинецьку культуру відправною точкою для дослідження розвитку слов'янських культур.

Дослідження пам'яток зарубинецької культури розпочав В.В. Хвойко. У 1899 р. ним було розкопано безкурганний могильник біля с. Зарубинці тепер Канівського району Черкаської області.

Пам'ятки вперше виділені в окрему групу «Полів поховальних урн» або «полів поховань» В.В. Хвойком. У 1930 р. О.А. Спіцин об'єднав ці пам'ятки в окрему культуру та по назві села, біля якого було виявлено першу пам'ятку, назвав її зарубинецькою. Проте стаття була опублікована лише у 1948 р. [Спицын, 1948, с. 56]. Майже одночасно з О.А. Спіциним та незалежно від нього це саме зробив Ю. Костшевський.

У 1901 р. В.В. Хвойком було висунуте припущення, що зарубинецькі пам'ятки є слов'янськими. Рік по тому П. Рейнеке спробував довести, що зарубинецька культура сформувалася зі східногерманських племен, які переселилися напередодні нової ери до Середнього Подніпров'я.

Проблематикою зарубинецької культури займався Б.О. Рибаков, який в слов'янському етногенезі вирізнив зарубинецько-пшеворський етап, що тривав 400 років (II ст. до н. е. — II ст. н. е.). Він вважав носіїв зарубинецької культури нащадками культур доби бронзи — тшинецької та комаровської. Пізніше К.В. Каспарова пов'язала зарубинецьку культуру з племенами бастарнів (детально історіографію див.: [Максимов, 1982, с. 3]).

Новий етап вивчення зарубинецької культури розпочався з робіт Є.В. Максимова. Він почав масштабні розкопки городищ та поселень великими площами. Ним були розкопані такі городища, як Юрковиця, Пилипенкова Гора, Бабина Гора, Дідів Шпиль, поселення Таценки, Погреби, Суботів, Зарубинці.

Монографії Є.В. Максимова, присвячені проблематиці зарубинецької культури — «Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры [1972], «Зарубинецкая культура на территории УССР» [1982], на довгі роки стали основними роботами з цієї проблематики.

Впродовж останніх років з'явилися дві нові монографічні роботи, написані С.П. Пачковою, присвячені і загальним проблемам дослідження зарубинецької культури [Пачкова, 2006], і окремим питанням на рівні всебічного аналізу одного могильника [Пачкова, 2008].

Однією з ознак зарубинецької культури Є.В. Максимов вважав наявність городищ. Тому кожна така пам'ятка має окрему цінність для вивчення культури. Більшість городищ та поселень зарубинець-

© Т.В. БІТКОВСЬКА, 2014

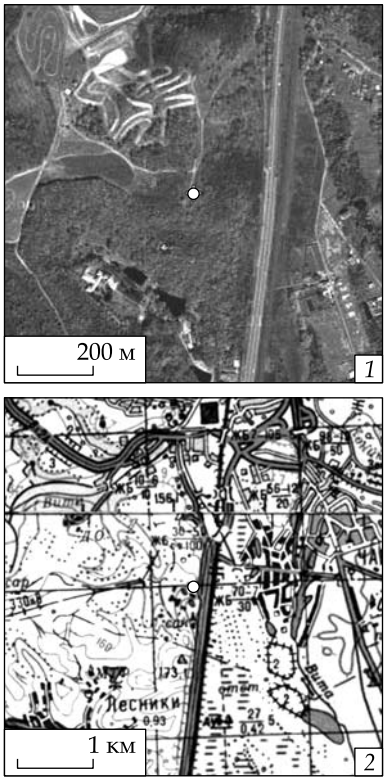

Рис. 1. Пирогове: *1* — вигляд з космосу [http://wikimapia.org/]; *2* — топографічна карта розташування городища (основа: [Карты Украины, М-36-49—50, 61—62])

кої культури досліджували спеціалісти широкого профілю 40—50 років тому, за застарілою методикою (наприклад, траншейним методом). Майже у всіх публікаціях на цю тему подано здебільшого аналітичний огляд та недостатньо викладено фактичний матеріал. Для подальшого вивчення культури на сучасному рівні слід проаналізувати та оцінити наявні матеріали ще раз. Однією з таких пам'яток є Пирогівське городище.

Городище вперше відмічено на карті В.Б. Антоновичем [Махно, 1950/1Е, с. 3] У 1947 р. під час розвідкових робіт експедиції «Великий Київ» були знайдені фрагменти кераміки зарубинецької культури та фрагменти кераміки XI—XII ст. У 1950 р. Пирогівським загоном експедиції «Великий Київ», який очолювала Є.В. Махно, були проведені розкопки на території городища [Махно, 1950, с. 94]. Воно знаходиться біля с. Пирогів Києво-Святошинського району, на захід від траси Київ — Обухів, приблизно у 1 км на південь від Пирогівського могильника. Розташовано на високому пагорбі правого корінного берега Дніпра на висоті 30—40 м над заплавою. Мис, який займає городище, утворений двома ярами, які вершинами змикаються один з одним та оточують городище (рис. 1). Під час підготовки статті було уточнене місцезнаходження городища — GPS координати 50°19'29.18'' С, 30°32'4.35'' В. Робився GPS трек площі городища, але, у зв'язку зі зсувами ґрунту та знаходженням поблизу мототрекінгу, пагорб, на якому знаходилося городище, значно змінився, тому зараз важко визначити напольну частину. Площа, яка лишилась від городища, з 1950 р. зменшилась майже вдвічі.

За результатами розкопок 1950 р. Є.В. Махно опублікувала три статті. Перша стаття була опублікована одразу. У ній подані загальні відомості про проведені роботи [Махно, 1950]. Практично, це частина польового звіту — і тексту, і малюнків. У 1955 р. вийшло друком дві статті. У першій публікації подано коротку загальну інформацію про пам'ятку [Махно, 1955б]; у другій — інформація про пам'ятку використана як ілюстрація до загального вигляду зарубинецької культури Середнього Подніпров'я та доповнює попередні публікації лише планом городища з розкопами [Махно, 1955а].

Таким чином, незважаючи на наявні публікації, матеріал фактично не введено до наукового обігу. При роботі з матеріалами Пирогівського городища у фондах ІА НАН України автор зіштовхнулася з низкою проблем. По-перше, відсутність частини матеріалу — у звіті згадується біля 40 фрагментів амфор, наявний лише один. Також відсутні фібули, частина керамічного комплексу (зокрема фрагмент денця з прокресленим хрестом, відомий за звітом та публікацією 1950 р.). По-друге, невідповідність польового опису та фактичного матеріалу.

Під час опрацювання звіту з'ясувалося, що фактично відсутні фотографії траншей, які існують як негативи на скляних пластинах.

Городище має грушоподібну форму довжиною (північ—південь) 80 м та найбільшою шириною (схід—захід) 64 м. Схили городища ескарповані та оформлені двома терасами, на яких у часи Київської Русі, вірогідно, були дерев'яні укріплення. Найвища частина верхньої площадки городища додатково укріплена слабко вираженою тераскою. В'їзд до городища знаходиться із заходу, вирізняється легким підйомом (рис. 2; 3).

На території городища за тогочасною методикою були розбиті дві траншеї шириною 2 м, за лінією схід—захід на всю ширину городища, перша з траншей на північному схилі основної площадки, друга — у верхній південній частині городища, які названі Розкоп I та Розкоп II. Система ну-

Рис. 2. Сучасна панорама городища

мерації квадратів цифрово-літерна, порядок нумерації цифр у напрямку зі сходу на захід, літер — в алфавітному порядку з півночі на південь. Після прирізання до траншей додаткових квадратів досліджена площа склала у розкопі I — 51 квадрат, розкопі II — 32 квадрати.

Потужність орного шару 0,1—0,3 м. У більшості квадратів одразу під орним шаром залягає жовтий лес, у якому були знайдені окремі фрагменти кераміки зарубинецької культури, але вони не складають суцільного культурного шару. В квадратах 15—23/Д розкопу I під орним шаром знаходиться сірий ґрунт, який починає світлішати на глибині 0,5—0,6 м від рівня сучасної поверхні, на цьому рівні міститься найбільша кількість знахідок, які фіксують рівень зарубинецького горизонту на переході від сіро-підзолістого ґрунту в жовтий лес.

На Розкопі I було зафіксовано два паралельно розташованих рови. Зовнішній рів знаходиться у квадратах 25—26/У, його продовження — у квадратах 18/І—Л. Він має глибину 1,70—1,80 м, стінки круті. Над західною стіною знайдено шар вугілля, напевно рештки дерев'яних колод. Внутрішній рів — по лінії У в квадратах 19—21, у квадратах 18/П—Т його продовження, глибина близько 1 м, більш широкий, із пологими стінами у порівнянні із зовнішнім.

Рис. 3. План городища. Чорним кольором позначено рови

У ровах було знайдено велику кількість фрагментів кераміки зарубинецької культури (помітно більше, ніж в інших квадратах). Однак фрагменти кераміки Київської Русі зафіксовано лише у зовнішньому рові. У внутрішньому був тільки матеріал, пов'язаний з зарубинецькою культурою. Таким чином можна припустити, що внутрішній рів було викопано у зарубинецький час. У давньоруський час він був засипаний культурним шаром при побудові нового городища.

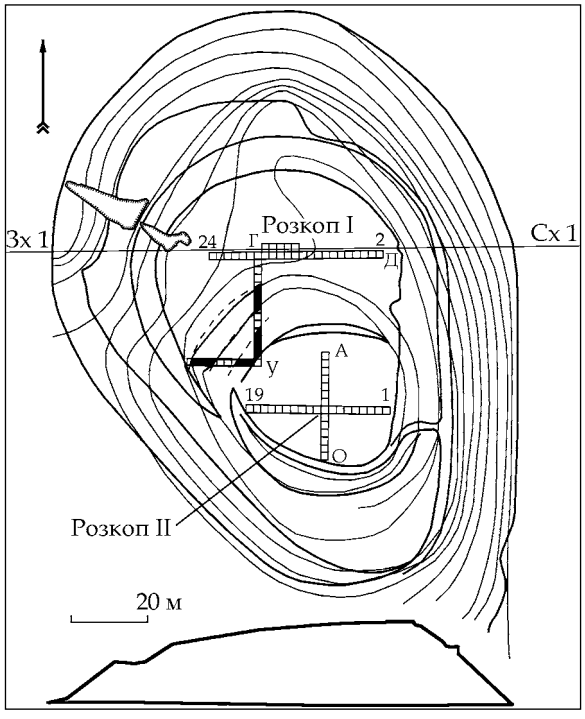

На думку Є.В. Максимова, для зарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я характерні великі житла з каркасно-плотовою конструкцією стін, обмазаних глиною, долівка яких фіксувалася на рівні материка [Максимов, 1972, с. 119]. Є.В. Махно під час робіт 1950 р. на порівняно великій дослідженій площі не зафіксувала решток заглиблених будівель. Це дозволяє припустити, що вони були наземними. Скупчення матеріалу у квадратах 20—23/Д та 5—6/Д розкопу I, які були відмічені у звіті, можуть бути якраз рештками жител. Велика кількість обпалених кам'яних плиток та камінців дозволяє припустити, що вогнища могли мати камінь у субконструкції череня.

Керамічний комплекс, традиційний для зарубинецької культури, може поділятися на кухонний, столовий та імпортний посуд.

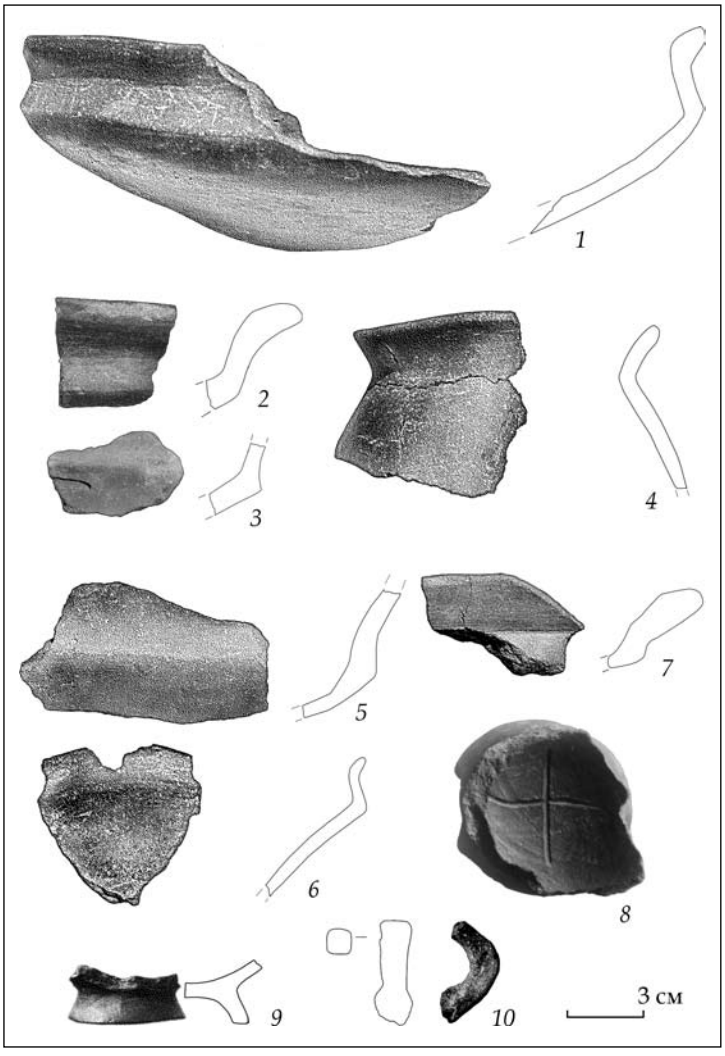

Рис. 4. Лискована кераміка: *1* — вінце з ребром та стінкою миски; *2* — вінце з ребром миски; *3* — ребро миски; *4* — вінце зі стінкою горщика; *5* — ребро миски; *6* — вінце з ребром та стінкою миски; *7* — вінце з передвінцевою частиною миски; *8* — денце миски з прокресленими навхрест лініями; *9* — денце миски з кільцевим піддоном; *10* — ручка від лискованого кухля (*8, 9* — зі звіту: [Махно, 1950/1е])

Лискована кераміка (рис. 4) темно-сірого кольору з брунатними плямами, має домішку дрібного піску та, зрідка, шамоту. Це головним чином миски з пласким дном, без чітко вираженого ребра та вінцями, плавно відігнутими назовні, але зустрічаються миски з чіткими гранями по вінцю та чіткими ребрами. Серед цього матеріалу було також денце миски з кільцевим піддоном, на якому з внутрішнього боку прокреслено хрест по сирій глині (рис. 4, *8*). Також знайдено фрагмент верхньої частини горщика та ручку від кухля (рис. 4, *10*).

Шорстка кераміка (рис. 5—7) представлена грубими фрагментами сірого (6,5 %) або червоно-брунатного кольору (93,5 %), із домішкою жорстви, піску, шамоту. Більшість знахідок цієї групи представлена фрагментами горщиків різних розмірів без чітко виражених ребер та граней на вінцях, з пласким денцем та сильно відігнутим вінцем. Значна частина вінець прикрашена пальцевими вдавленнями по зовнішньому краю (біля 14 %) (рис. 7). У цій групі звертає увагу фрагмент нижньої частини тарної посудини (біля 20 см заввишки) із пласким денцем та кутом нахилу стінок біля 70˚ із грубої формувальної маси з великою кількістю шамоту та жорстви (рис. 5, *12*), знайдений у квадраті 20/Д розкопу I на глибині 0,5 м, де за припущенням і знаходилося одне з жител, яке не змогли зафіксувати у зв'язку з траншейним методом досліджень. За відомостями зі звіту також був знайдений один фрагмент вінця (№ 904 польового опису), який мав перлинний орнамент.

В окрему групу можна виділити сковорідки (рис. 8) (1,5 % від усієї кількості шорсткого посуду). Вони круглі, без виражених закраїн, з одного боку мають шорстку поверхню, з іншого — загладжену. Товщина сковорідок від 1 до 1,7 см, а діаметр від 14 до 21 см. Всі вони мають жовто-рудий або брунатний колір та домішку піску й жорстви. Дві з них мають по краю з шорсткого боку орнамент у вигляді пальцевих вдавлень (нажаль, обидва екземпляри втрачено). Є.В. Махно вважала знахідку № 209 експедиційного опису також сковорідкою (рис. 5, *13*). Але вона відрізняється від інших. Має діаметр 10 см, товщину 1,5 см, домішку жорстви та піску, темно-сірий колір, закраїну та просвердлену після випалення дірочку, ширшу із зовнішнього боку (0,8 см). Також у неї немає гладкої поверхні. На мою думку, відносити цей фрагмент до групи сковорідок нелогічно. Скоріше за все — це фрагмент денця тарної посудини.

Також було знайдено фрагмент денця миски з кільцевим піддоном (покришки?) та фрагмент стінки грубої посудини з краплевидним наліпом довжиною 1,5 см (рис. 9, *3*). Фрагменти з рустованою поверхнею складають біля 1 %.

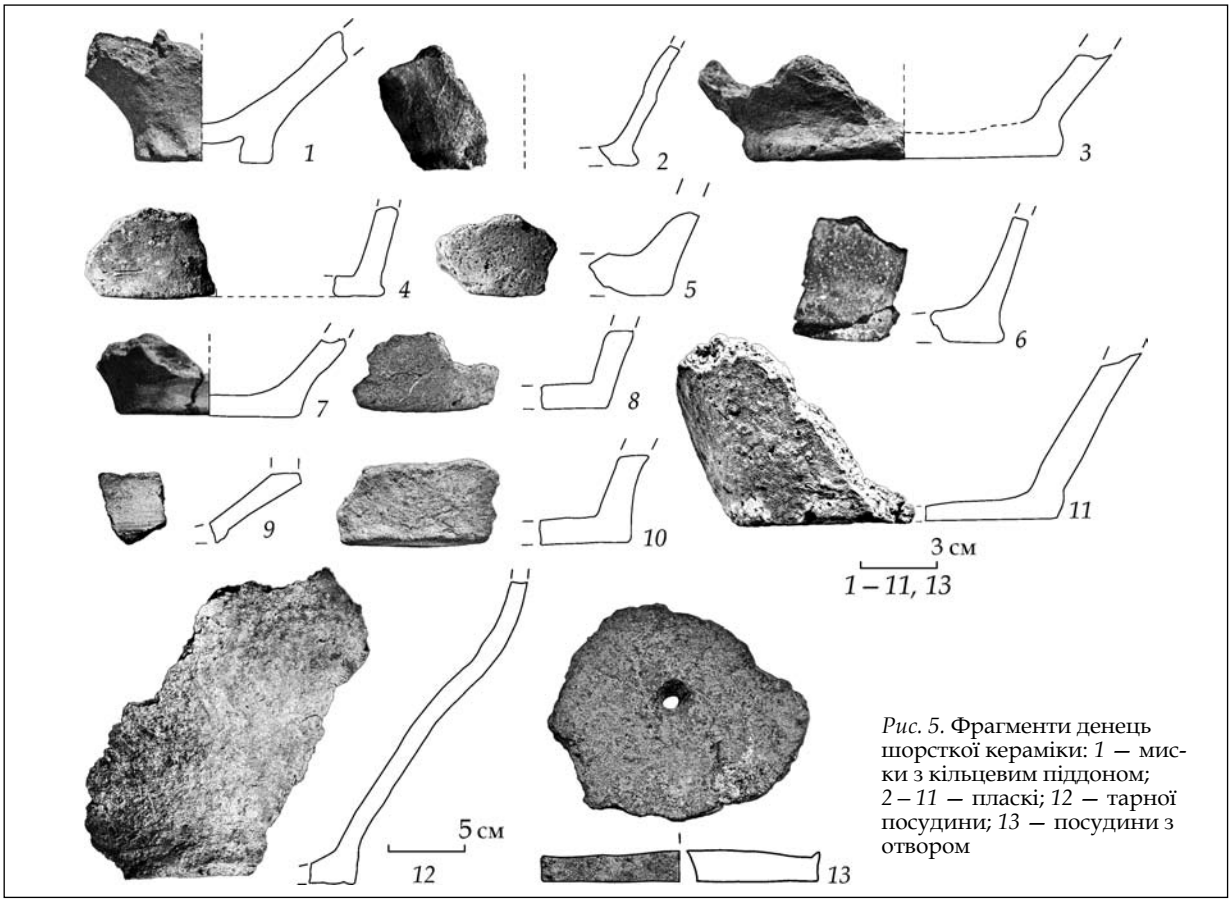

Рис. 5. Фрагменти денець шорсткої кераміки: *1* — миски з кільцевим піддоном; *2 – 11* — пласкі; *12* — тарної посудини; *13* — посудини з отвором

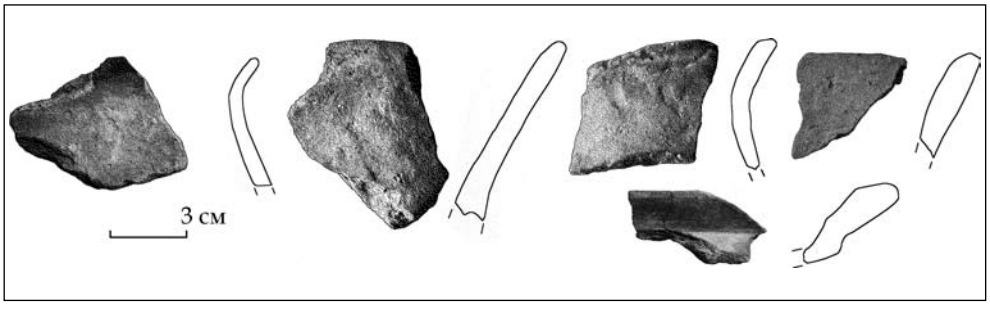

Рис. 6. Фрагменти вінець шорсткої кераміки

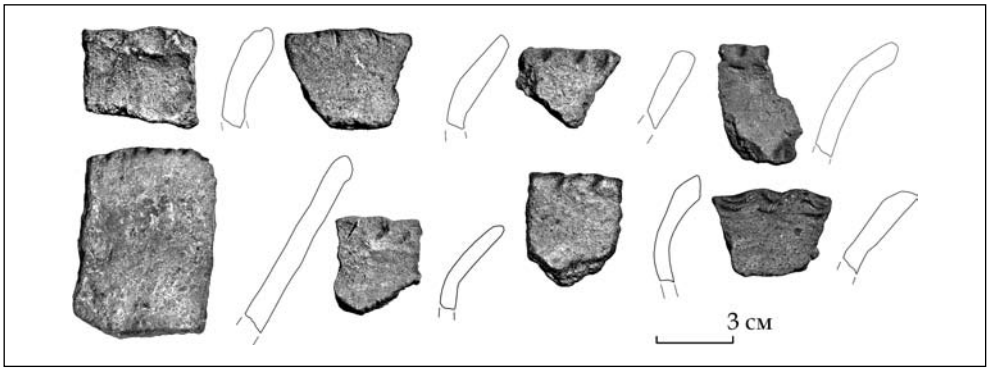

Рис. 7. Фрагменти вінець шорсткої кераміки з пальцевими защипами

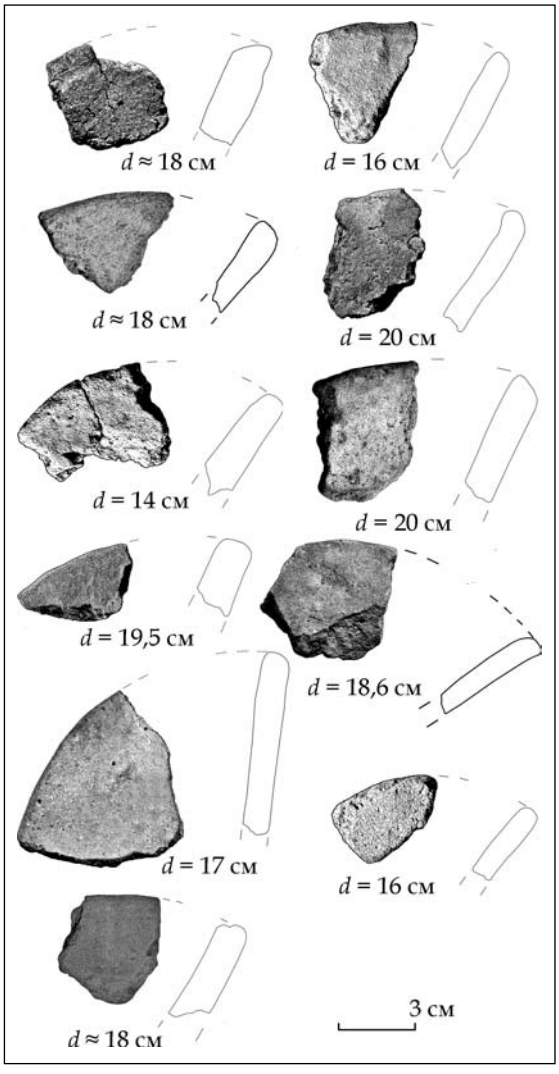

Рис. 8. Фрагменти сковорідок

Імпортна кераміка представлена уламками амфор (40 фрагментів), більшість з яких знайдена в орному шарі, але декілька фрагментів виявлено в культурному шарі, один із них мав сліди ремонту (рис. 9, *2*).

Загалом керамічний комплекс виглядає таким чином:

гончарні амфорні фрагменти — 3 % (нажаль вони втрачені);

фрагменти лискованої кераміки зарубинецької культури — 7 %;

фрагменти шорсткої кераміки зарубинецької культури — 90 %.

Індивідуальні знахідки представлені фібулою, голкою від фібули (рис. 9, *1*), заготовкою для прясла (рис. 9, *5,6*) та пряслом (рис. 9, *4*).

Під орним шаром знайдено бронзову фібулу середньолатенської схеми. Вона мала широку трикутну спинку, пружину з 5 витками з кожного боку, була прикрашена поздовжніми смужками та тисненими насічками по спинці, біля ніжки було 4 насічки, голка сильно деформована. Довжина її складає 9 см. За таких самих обставин знайдено голку від подібної фібули, зберігся лише один виток пружини. До нашого часу фібули не збереглись.

Під час розкопок, окрім фрагментів кераміки, знайдено кістки тварин (200 фрагментів, серед них свійських тварин: бика домашнього — 5 особин, кози / вівці — 2 особини, свині — 2 особини; коня та диких тварин: благородного оленя та зайця по одній особині (за відомостями звіту), ніж та оброблене каміння. Є.В. Махно у звіті описує, що серед каміння були бруски, розтиральники для зернотерок та обпалене каміння, яке використовувалося скоріш за все для обкладання вогнища. Всі ці знахідки втрачено, на превеликий жаль, відсутні також малюнки та фотографії речей, так що лишається тільки повірити автору, бо змоги перевірити інформацію немає.

Автор також вважає необхідним опублікувати світлини, які знаходяться у допоміжному фонді НА ІА НАН України, але не увійшли до складу звіту та статей присвячених Пирогівському городищу (рис. 10).

Підсумовуючи викладене можна зробити деякі висновки.

Розкопками визначено, що остаточна конфігурація городища належить до періоду Київської Русі. У цей час територія городища була перепланована. Є.В. Махно вважала, що обидва рови належать часам Київської Русі, а поселення зарубинецького часу розташоване на природно укріпленому місці та, скоріше за все, додаткових укріплень не мало [Махно, 1955а, с. 87—88]. Але, на нашу думку, внутрішній рів належав до часів зарубинецької культури, оскільки у заповненні відсутні матеріали часу Київської Русі, відсутні залишки дерев'яної конструкції, він менш заглиблений та має похиліші стіни (на відміну від зовнішнього рову). Тобто, за наявності штучних укріплень можна вважати, що в часи заселення цього місця зарубинецьким населенням тут також було городище. Таким чином, ми маємо розріз рову,

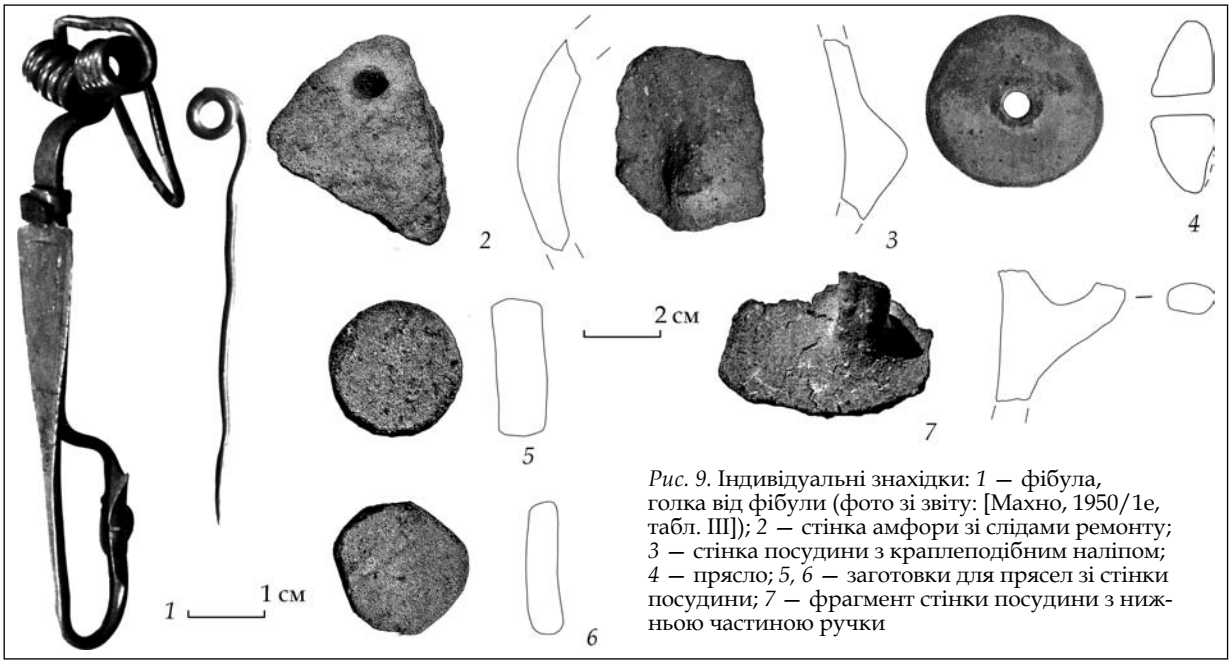

Рис. 9. Індивідуальні знахідки: *1* — фібула, голка від фібули (фото зі звіту: [Махно, 1950/1е, табл. III]); *2* — стінка амфори зі слідами ремонту; *3* — стінка посудини з краплеподібним наліпом; *4* — прясло; *5, 6* — заготовки для прясел зі стінки посудини; *7* — фрагмент стінки посудини з нижньою частиною ручки

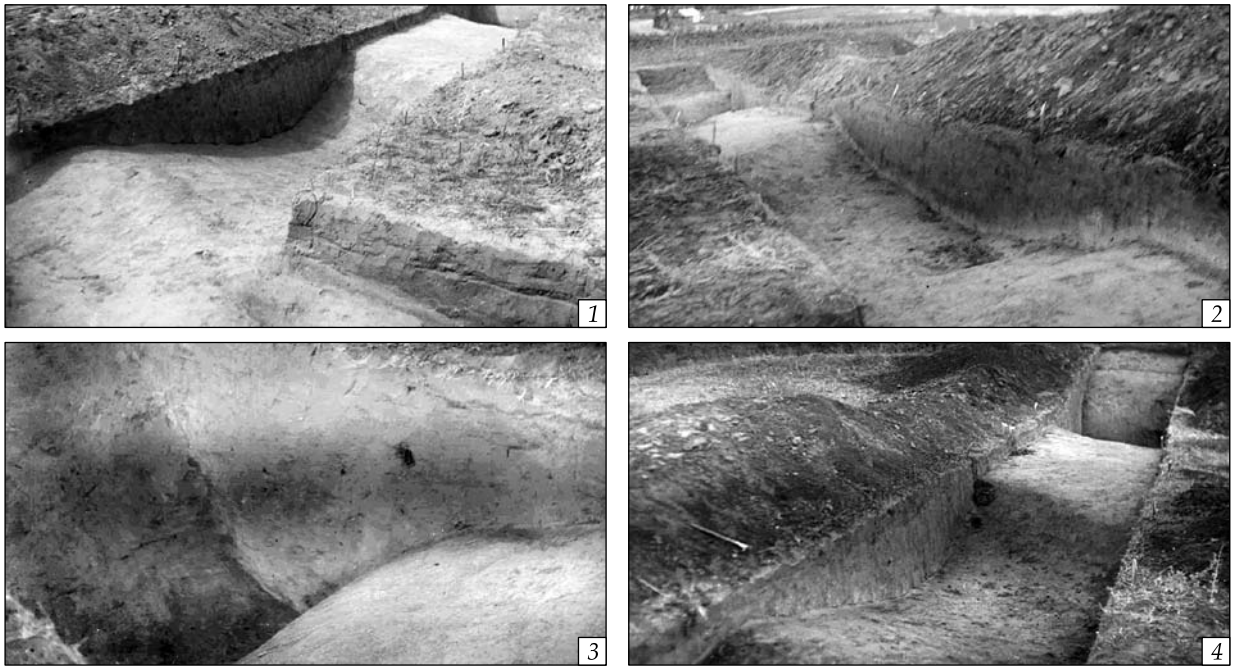

який дає уявлення, як виглядала частина оборонних споруд у зарубинецький час. Вал, судячи з усього, був знищений у давньоруський час.

Хронологію городища можна визначити за бронзовою фібулою та фрагментами амфор. За відомостями звіту фрагменти амфор і фібули датовані II—I ст. до н. е., а пам'ятка — I ст. до н. е. та рубежем н. е. У фондах ІА НАН України, фібула та практично всі фрагменти амфор відсутні. За фотографією фібули (зі звіту таблиця II) її досить складно датувати. За А.К. Амброзом вона підпадає під опис середньолатенської схеми, заруби-

Рис. 10. Вид на південну стінку траншеї «У» розкопу I з північного сходу (*1*); траншея 18: вид на західну стінку (*2*); траншея «У» розкопу I: ров, вигляд південної стінки (*3*); траншея 18: вид на східну стінку (*4*)

нецького типу, варіантів III та IV [Амброз, 1966, с. 17—18]. На нашу думку вона ближче до III варіанту, враховуючи орнаментацію щитка. Цей варіант датується останньою третиною I ст. до н. е. — початком I ст. н. е.

Принципових розбіжностей у датуванні немає, тож ми можемо прийняти датування городища I ст. до н. е. — початком I ст. н. е.

На розташованому поряд Пирогівському могильнику фібули зарубинецького типу III варіанту представлені 11 екземплярами [Скиба, 2001, с. 38], вони зафіксовані під час першого та другого етапів функціонування могильника. Кількість поховань у цих етапах відповідно 33 та 61. Враховуючи невелику площу городища та, скоріше за все, малу кількість населення, цілком імовірно, що жителі городища були одними з тих, хто ховав своїх небіжчиків на Пирогівському могильнику. Тобто можна припустити, що він був місцем поховання для кількох поселень. На користь такої теорії могло би свідчити знаходження поблизу могильника інших зарубинецьких поселень.

Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР. — М., 1966. — 142 с. — (САИ. — Вып. Д1—30).
Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982 — 190 с.
Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972 — 182 с.
Махно Е. В. Звіт про роботу Пирогівського та Дмитровицького загонів експедиції «Великий Київ» // НА ІА НАН України. — 1950/1е.
Махно Е. В. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 году // МИА. — 1959. — № 70. — С. 94—101.
Махно Е.В. Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье // СА. — 1955а. — Т. XXIII. — С. 81—100.
Махно Є.В. Розкопки пам'ятки культури полів поховань в селах Пирогові та Великі Дмитровичі // АП УРСР. — 1955б. —Т. 5. — С. 90.
Карты Украины. Главный штаб. Сост. местности на 1991 г. — 1992.
Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура. —М., 1964. — 69 с. — (САИ. — Вып. Д1—19).
Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006. — 372 с.
Пачкова С.П. Могильник зарубинецької культури Вишеньки біля Києва — К., 2008. — 168 с.
Скиба Л.Є. Пирогівський могильник зарубинецької культури. — К., 2001. — 182 с.

Т.В. Битковская

ЗАРУБИНЕЦКИЕ МАТЕРИАЛЫ ПИРОГОВСКОГО ГОРОДИЩА

Статья посвящена публикации материалов зарубинецкой культуры Пироговского городища, раскопанного в 1950 г. экспедедицией «Большой Киев» под руководством Е.В. Махно. Анализируются материалы из памятника, которые до сих пор не публиковались. Уточнена хронология существования городища — I в. до н. э. — начало I в. н. э., что совпадает с первым и вторым периодами существования Пироговского могильника. Сделан вывод, что один из рвов городища принадлежит к периоду существования зарубинецкой культуры.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Зарубинецкая культура, Пироговское городище, керамика, фибула, пряслице, Пироговский могильник.

T.V. Bitkovska

ZARUBYNTSI CULTURE MATERALS OF THE PYROHIV HILLFORT

The article is devoted to the publication of Pyrohiv hillfort materials belonged to the Zarubyntsi culture. The hillfort was excavated in 1950 by expedition «Velykyi Kyiv», which was led by E.V. Makhno. The new materials has not been published previously are issued in the article. The chronological existence of the hillfort is specified. Finds make it possible to date to the 1st c. BC — the beginning of the 1st c. AD that closely coincide with the 1st and 2nd phases of the Pyrohiv cemetery. It was concluded that one of the hillforts' fosse belonged to the Zarubyntsi culture.

K e y w o r d s: Zarubyntsi culture, Pyrohiv hillfort, ceramic wares, fibula, spindle whorl, Pyrohiv cemetery.

Ю.Ю. Башкатов

ГЕНЕЗА СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЖИТЛА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I тис. н. е.

Стаття присвячена проблемам вивчення житлобудівництва та часу виникнення «слов'янського житла».

К л ю ч о в і с л о в а: житло, зруб, каркасно-стовпова конструкція.

Житлобудівництво є одним із найбільш консервативних елементів матеріальної культури будь-якого етносу. Традиції та прийоми зведення споруд видозмінювалися повільно, довгий час зберігаючи індивідуальні риси. Це обумовлює цінність використання їх як джерела при реконструкції етнокультурної історії. Значні перспективи відкриваються в залученні матеріалів житлобудівництва під час вивчення періодів нестабільності етнічних груп. Короткочасні культурні утворення, дуже часто швидко трансформуються під тиском сусідів, але зберігають свої традиції спорудження житла. Етнографія свідчить, що навіть при зміні екологічної обстановки і зміни матеріалу для спорудження будівель, населення ще деякий час намагається продовжувати використовувати традиційні домобудівні навички. Для першої половини I тис. н. е. — епохи значних переміщень різних племен у межах сучасної території України та часу формування слов'янської спільності — це дозволяє визначити витоки формування і напрям міграцій культурних груп.

Значення дослідження залишків давніх споруд не обмежується етнокультурною функцією. Важливим є його внесок у вивчення побуту і суспільних взаємозв'язків зниклих колективів. Площа житлового простору, схема організації садиби чи селища дозволяє визначити тип сімейно-родинних і соціальних відносин, кількість мешканців, ступінь господарського та ремісничого розвитку населення. Реконструкція жител та інших будівель допомагає вирішити проблему відновлення вигляду давніх поселень.

Актуальність дослідження визначена такими обставинами.

1. Надзвичайно малою кількістю спеціальних праць з історії житлобудівництва першої половини I тис. н. е. на території України. Слабка вивченість будівельної справи цього періоду добре помітна на тлі певних успіхів у вивченні жител слов'янського та давньоруського періодів [Раппопорт, 1975; Ляпушкин, 1958; Сухобоков, 1975; 1992; 2012; Петрашенко, 2005 та ін.].

2. Проблема етногенезу слов'ян, незважаючи на значні успіхи археології протягом останніх років, залишається однією з найдискусійніших. Ретельне дослідження житлобудівництва часів формування слов'янського етносу має допомогти вирішенню низки питань.

3. В останні кілька десятків років збільшилася кількість робіт присвячених окремим категоріям археологічних матеріалів. Однак

© Ю.Ю. БАШКАТОВ, 2014

житла здебільшого продовжують вивчати у загальному контексті культур. Це призвело до втрати ними категорії окремого археологічного джерела, що не є правильним.

У дослідженні проаналізовано понад 400 жител із шести археологічних культур та однієї культурної спільності: пізньозарубинецької групи, зубрицької, київської, черняхівської культур, а також ранніми пам'ятками празької, колочинської, пеньківської культур.

Хронологічні межі дослідження обумовленні етнокультурними процесами що відбувались на території України. В результаті природно-кліматичних змін наприкінці I тис. до н. е. розпадається зарубинецька культура, носії якої розселяються на величезній території. Виникають пізньозарубинецькі старожитності, які більшість дослідників об'єднує в окрему культурну спільність [Щукин, 1986; Обломский, Терпиловский, 1991, с. 3; 2010, с. 99—100]. Однак деякі традиції пізньозарубинецького житлобудівництва, на думку автора, виникають ще у фіналі зарубинецької культури [Башкатов, 2009]. Тому нижньою межею дослідження є рубіж I тис. до н. е. — I тис. н. е.

Верхньою хронологічною межею є V ст. н. е., у якому відбуваються різкі зміни в політичному житті племен Європи. Причиною цього процесу послужило нашестя гунів і подальше Велике переселення народів. Протягом V ст. н. е. зникають пам'ятки, залишені носіями черняхівської і київської культур, на зміну яким приходять старожитності ранньоісторичних слов'ян. У VI ст. н. е. починається широке розселення слов'ян на просторах Східної та Центральної Європи здебільшого з території України. Тому ми спробували розглянути спадкоємність домобудівних прийомів київської та черняхівської культур у ранньослов'янських культурах.

Територія дослідження включає практично всю лісостепову частину України від Дністра на заході до Осколу на сході і частково пам'ятки півдня лісової зони.

Аналізуючи роботи інших дослідників у межах цієї проблематики і звернувшись до етнографічних джерел, виявилося доцільним скористатися дихотомічним принципом як основою для виділення класів. Як основний критерій типологізації прийнято розподіл будівель на каркасні та з несучою стіною. У каркасній споруді вся вага покрівлі припадає на стовпи каркаса, вертикальні або доповнені розкосами (фахверк), а заповнення пустот між ними (дощате, плетене, земляне, цегляне і тому подібне) несе лише ізолюючу функцію, але не працює на стиснення. Несуча стіна в спорудах другого класу працює на стиснення всією масою, бо покрівля спирається на неї [Материальная …, 1989, с. 39]. Навіть у наш час на Україні виділяється п'ять зональних типів житлових будинків, які у свою чергу поділяються на підтипи. Кожному з них відповідає житло певної традиційної конструкції.

Передбачаючи критичне зауваження про те, що не завжди можна абсолютно достовірно визначити конструкцію, можу заперечити: якщо за формальними ознаками конструкцію споруди встановити неможливо, то цей об'єкт навряд чи придатний для типології. Таке твердження базується на тому, що кінцевою стадією вивчення житла є його найбільш достовірна реконструкція. Відповідно, споруди, збереження яких чи інші причини не дозволяють провести її, можуть бути враховані лише для статистики.

Звичайно, може виникнути справедливе заперечення, що етнографія працює з цілими комплексами, а археологія лише з їх залишками. Але слід врахувати, що кінцевою метою вивчення житла за археологічними даними є його повна реконструкція. У свою чергу ряд непрямих ознак дозволяє з достатньою достовірністю говорити про конструкцію стін. Ознаками зруб-

ної конструкції буде більш-менш правильна форма котловану, близька до квадрату або не дуже видовженого прямокутника. Можлива наявність нерегулярних стовпових ям, із деяким відступом від материкових стін. Це можуть бути як сліди ремонтів, так і деталі інтер'єру.

Для каркасно-стовпової конструкції обов'язковими є кутові стовпи і можливі — проміжні. Стовпи можуть знаходитися впритул до кутів або материкових стін, або на невеликій відстані від них (до 20 см), залежно від принципу заповнення порожнього простору. У будь-якому випадку їх розташування буде регулярним.

Етнографія, як і писемні джерела, зберегли сакральне значення будинку. На жаль, більшість із обрядів, які супроводжували вибір місця і власне будівництво житла, неможливо зафіксувати археологічними методами, хоча частина з обрядів, що збереглися, явно має досить стародавню історію. Важливим моментом зафіксованим етнографією, є те, що житла в межах одного поселення переважно мали однакову конструкцію. Відмінності в ній зазвичай пояснюються або вищим рівнем добробуту, соціальним статусом, або наявністю іншої групи населення зі своєю житлобудівною традицією. В останньому випадку відмінності можуть із часом згладитися. Враховуючи консервативність домобудівних традицій, можна припустити, що і в стародавні часи житла на поселенні були однакової конструкції. Оскільки чинники соціальної нерівності і серйозного майнового розшарування для слов'ян першої половини I тис. н. е. можуть не розглядатись, наявність на поселенні жител різної конструкції може свідчити про кілька шарів забудови або про співіснування груп із різною житлобудівною традицією.

Аналіз і перевірка цієї ідеї доцільніша на одношарових пам'ятках, що, нажаль, дещо проблематично через їх недостатню кількість та ступінь дослідженості. При аналізі багатошарових пам'яток можлива деяка похибка, пов'язана з проблематичністю визначення синхронності споруд. У цілому ж основним завданням типології жител, на наш погляд, є створення максимально повних баз даних об'єктів з урахуванням археологічних культур та їх локальних варіантів у хронологічному зрізі. Тобто, виділяючи певну конструкцію житла — назвемо її, припустимо, «архетип» — найбільш характерну для конкретної території і культури, можливо простежити її подальше поширення, розвиток, зміну. Далі по можливості визначити чинники, з якими це пов'язано: природні (кліматичні зміни і пов'язані з ними зміни лісистості і водності територій) або етнокультурні (культурний вплив або злиття з іншою групою населення). Поза сумнівом, ці дослідження необхідно корелювати з речовим матеріалом і керамічним комплексом.

Як досить універсальну типологію можна запропонувати наступну схему. Критеріями виділення основних таксонів виступають конструкція стін (клас, підклас жител) і глибина котловану (тип жител).

У типології враховано головні для I—V ст. типи конструкції стін: несуча стіна і каркасна конструкція (класи I і II відповідно). Несуча стіна представлена зрубом (підклас I-1), а в південних варіантах черняхівської культури — кам'яною кладкою (підклас I-2). Каркасна конструкція стін теж може бути представлена декількома варіантами: каркасно-стовповою (підклас II-1); каркасно-плотовою з глиняною обмазкою (підклас II-2); каркасною конструкцією із закладом (підклас II-3). За глибиною котловану житла поділяються на типи: землянки (із глибиною більше 1 м); напівземлянки (0,4—1 м); споруди із заглибленою підлогою (до 0,4 м); наземні споруди (в окремих випадках із підлогою, заглибленою до 0,1—0,2 м); споруди, де стіни стоять над котлованом.

Отже, типологія жител має такий вигляд.
Клас I. Житла з несучою конструкцією стін.
Підклас I-1. Зрубна конструкція стін.
Тип I-1-1. Наземні житла.
Тип I-1-2. Житла із заглибленою підлогою.
Тип I-1-3. Напівземлянки.
Тип I-1-4. Землянки.
Тип I-1-5. Житла зі стінами, які стоять над котлованом.
Підклас I-2. Кам'яні стіни.
Тип I-2-1. Наземні житла.
Клас II. Житла з каркасною конструкцією стін.
Підклас II-1. Каркасно-стовпова конструкція стін.
Тип II -1-1. Наземні житла.
Тип II-1-2. Житла із заглибленою підлогою.
Тип II-1-3. Напівземлянки.
Тип II-1-4. Землянки.
Тип II-1-5. Житла зі стінами, які стоять над котлованом.
Підклас II-2. Каркасно-плотова конструкція стін.
Тип II-2-1. Наземні житла.
Тип II-2-2. Житла із заглибленою підлогою.
Тип II-2-3. Напівземлянки.
Тип II-2-4. Землянки.
Тип II-2-5. Житла зі стінами, які стоять над котлованом.
Підклас II-3. Каркасна конструкція стін із закладом.
Тип II-3-1. Наземні житла.
Тип II-3-2. Житла із заглибленою підлогою.
Тип II-3-3. Напівземлянки.
Тип II-3-4. Землянки.
Тип II-3-5. Житла зі стінами, які стоять над котлованом.

В описову частину кожного з таксонів можуть бути внесені додаткові ознаки, що зокрема стосуються конструктивних особливостей житла — наявність і конструкція опалювальних споруд, центрального стовпа, материкових лежанок, ям-льохів і тому подібне.

Таким чином, ми отримали типологію, яка базується на головних об'єднуючих ознаках, деякою мірою ігноруючи вторинні. Групування за головними ознаками дозволяє створювати великі масиви даних по кожній археологічній культурі, які можна адекватно порівнювати. На рівні ж окремих культур типологія дає можливість створювати досить повну картину житлового будівництва і при можливості відстежувати зміни архетипу в межах локальних варіантів. Це в свою чергу може дати інформацію про міграційні впливи, зміни населення чи у деяких випадках — кліматичні впливи.

У запропонованій типології жител не враховується наявність і конструкція опалювальних споруд, які є ще однією проблемою для першої половини I тис. н. е. Традиційно житлами вважаються споруди, в яких присутня або опалювальне споруда, або її сліди. Тим не менш, до V ст. н. е. часто зустрічаються об'єкти, які за всіма іншими ознаками (правильна форма, рівна долівка) відповідають житлу, але в них відсутня опалювальна споруда. Ця проблема має декілька рішень. Передусім більшість будівель того часу має досить невелику площу (9—12 м^2) і поглиблену підлогу, а опалювальна споруда розташовувалася зазвичай ближче до центру і відповідно досить сильно заважала в побутовому житті. Так само це можна пояснити висотою стін. Житло того часу було швидше укриттям від погодних умов, а основну частину часу про-

водили зовні. Про такий спосіб життя побічно можуть свідчити широко відомі на пам'ятках першої половини I тис. н. е. зовнішні вогнища. Тому можливо висота власне стін була досить невеликою, приблизно 1—1,2 м, а її збільшення від рівня підлоги досягалося за рахунок двосхилої покрівлі. Відповідно найвища частина знаходилася під гребіневою балкою. Така конструкція дозволяла зменшити внутрішній обсяг житла, що дозволяло максимально обігріти його при досить примітивних опалювальних спорудах. Останні, через незручне розташування, ймовірно, мали сезонний характер. По закінченні опалювального періоду їх викидали. Якщо вони мали глиняну субконструкцію, із нею може бути пов'язана досить велика кількість печини, що міститься і в культурному шарі, і в господарських ямах поселень. Відкриті ж вогнища практично не залишають слідів за винятком плями обпаленого ґрунту, яку досить складно зафіксувати. Наявність або відсутність вогнищ у об'єктах може бути також пов'язана з часом, коли було залишено поселення. Найімовірніше переселення на нову ділянку могло відбуватися ранньою весною до початку польових робіт чи пізньою осінню по їх закінченню. Відповідно в оселях поселення, покинутого в першому випадку, найімовірніше залишаться опалювальні споруди, а в другому це менш імовірно. Також можна припустити, що наявність опалювальних споруд є культурно-регіональною характеристикою.

Введення категорії споруд із заглибленою підлогою пов'язане з тим, що, починаючи з 1950-х рр., у більшості авторів всі споруди зі стінами, опущеними в котлован, апріорі вважалися напівземлянками, що на наш погляд, не зовсім вірно. Проблемі штучності терміну «напівземлянка» присвячена стаття В.М. Ковалевського [Ковалевский, 2001].

Поява поглиблених будівель так само може мати кілька пояснень. Особливо яскраво їх наявність простежується на території Середнього Подніпров'я. У фіналі зарубинецької культури при зміні ландшафтної зони розташування поселень відбувається і зміна типу житла [Башкатов, 2008; 2009; 2010]. Великі, злегка поглиблені каркасно-плотові обмазані глиною споруди, які зазвичай стояли на глиняному материку, змінюються на менші за площею зруби, що починають з часом опускати в котлован. Це може мати кілька пояснень. По-перше, це спроба опустити долівку нижче рівня промерзання ґрунту, яке становить за сучасними будівельними нормами для Києва і околиць 0,61 м [ДБН В.2.1-10-2009: п. 7.5.3]. Виходячи з особистого досвіду зимових робіт на розкопках у Києві, скоріше можна говорити про глибину 0,2—0,3 м. Більшість споруд першої половини I тис. н. е. якраз поглиблені в межах 0,4—0,6 м.

Другим важливим чинником є зміна ґрунтів, на яких будували житла. Якщо класичні зарубинецькі мазанки ставили на глиняний або суглинковий материк (друга тераса), то житла фіналу культури, пізньозарубинецького часу та київської культури в переважній більшості випадків — на пісок (дюни, піщані підвищення у на заплаві). Слід врахувати, що практично всі житла мали зрубну конструкцію і, відповідно, були з одного боку досить важкими, а з іншого вимагали досить рівного майданчика. Верхня частина дюнних пісків представлена дрібнодисперсним сипучим піском, який легко розвіюється вітром. Таким чином, можна припустити, що при поглибленні переслідували мету як вирівняти майданчик, так і вийти на більш щільний шар, який міг би витримати вагу конструкції без зрушень.

В останні кілька десятків років в описі жител склалося кілька стереотипів, які, на наш погляд, призводять до невірної інтерпретації і, відповідно, можуть призводити до невірних висновків. У першу чергу це стосується терміну «напівземлянка», який почав вживатися до всіх будівель зі слідами заглибленості. Зокрема, низка об'єктів заглиблена на 0,2—0,4 м, чого явно недостатньо для ви-

користання подібного терміну. Як уже зазначалося, висота стін становила 1—1,2 м від рівня підлоги, а 0,2—0,4 м — це опущені у котлован один—два вінця. У такому випадку вірніше буде термін «споруда з поглибленою підлогою».

Ще одним стереотипом є опис конструкції стін. Добре відомі три основні прийоми їх зведення: зруб, каркасно-стовповий і каркасно-плотовий (з можливими варіантами). Якщо з першим і останнім ситуація більшменш зрозуміла, то в каркасно-стовпові дуже часто зараховують усі будівлі, які мають стовпові ями незалежно від їх розташування, розміру і глибини. Такий підхід істотно спотворює загальну картину домобудівництва.

Проблема житлобудівництва займала дослідників понад 50 років. За цей час накопичено досить велику кількість матеріалів та підходів до вирішення цього питання. Проте слід зауважити, що ці роботи здебільшого носили регіональний характер або були присвячені окремим археологічним культурам. У результаті вивчення будівель першої половини I тис. н. е. було описано більшість споруд, виділені основні типи опалювальних пристроїв, конструкції стін і т. ін. У низці робіт є спроба розгляду еволюції домобудівної справи або окремих елементів домобудування (наприклад, печей-кам'янок, печей-коминів або споруд із центральним опорним стовпом). У той же час відсутній повний аналіз будівель, за винятком окремих культур першої половини I тис. н. е. Залишається відкритим питання взаємовпливів прийомів житлобудівництва серед груп населення лісостепової України та суміжних територій, не розкрита проблема розвитку будівельної справи в цілому.

Перевірити запропонований підхід та типологію можливо і доцільно на матеріалах зубрицької культури. Її житлобудівництво є дуже різноманітним. У ньому зустрічаються практично всі відомі на той час прийоми зведення споруд. Це зумовлено тим, що її формування відбувалося на основі кількох досить різних будівельних традицій. Порівняння жител Подністров'я та Волині за запропонованою типологією дали наступні результати: перший та другий етапи в Подністров'ї представлені 12 житлами, з яких 4 (33,4 %) складають зруби із заглибленою долівкою, 5 (41,6 %) припадає на каркасні конструкції із заглибленою долівкою, інші 3 житла, що складають 25 %, які розподіляються по 3 підтипам; на Волині — 11 житлами, з яких 7 (63,4 %) — зруби із заглибленою долівкою, усі інші представлені поодинокими варіантами. На перший погляд є значна різниця, однак чотири з п'яти каркасних жител із заглибленою долівкою (Пасіки-Зубрицькі, ж. 10; Підберізці, ж. 5, 6, 10, 18) та одне напівземлянкове з Подністров'я (Підберізці, ж. 3). мають однакову конструкцію. Вони прямокутної форми зі стовповими ямами під короткими стінами. Така конструкція має широкі аналогії серед жител пшеворської культури [Michałowski, 2011, c. 102—120]. Таким чином, можна припустити, що вони належали місцевому компоненту, а зруби могли бути принесені пізньозарубинецькими переселенцями. На користь цього можуть свідчити і більш високі відсотки такої конструкції на Волині (рис. 1, *7 – 10*).

На третьому етапі існування зубрицької культури співвідношення типів виглядає наступним чином: Подністров'я — 15 жител, з яких 8 (53,4 %) — каркасні житла із заглибленою долівкою, ще по 2 (13,4 %) складають зрубні житла із заглибленою долівкою та наземні житла з каркасною конструкцією стін, всі інші по одному житлу; Волинь — 14 жител, із яких 4 (28,6 %) — зруби із заглибленою долівкою, 7 (50 %) — зрубні житла зі стінами над котлованом, 2 (14,2 %) — каркасні із заглибленою долівкою, 1 (7,2 %) — каркасно-плотова конструкція із заглибленою долівкою. За наведеними даними можна побачити, що у III ст. н. е. основною конструкцією житла в Подністров'ї стає каркасно-стовпова із заглибленою долівкою, що повністю відповідає ситуації на черняхівських пам'ятках

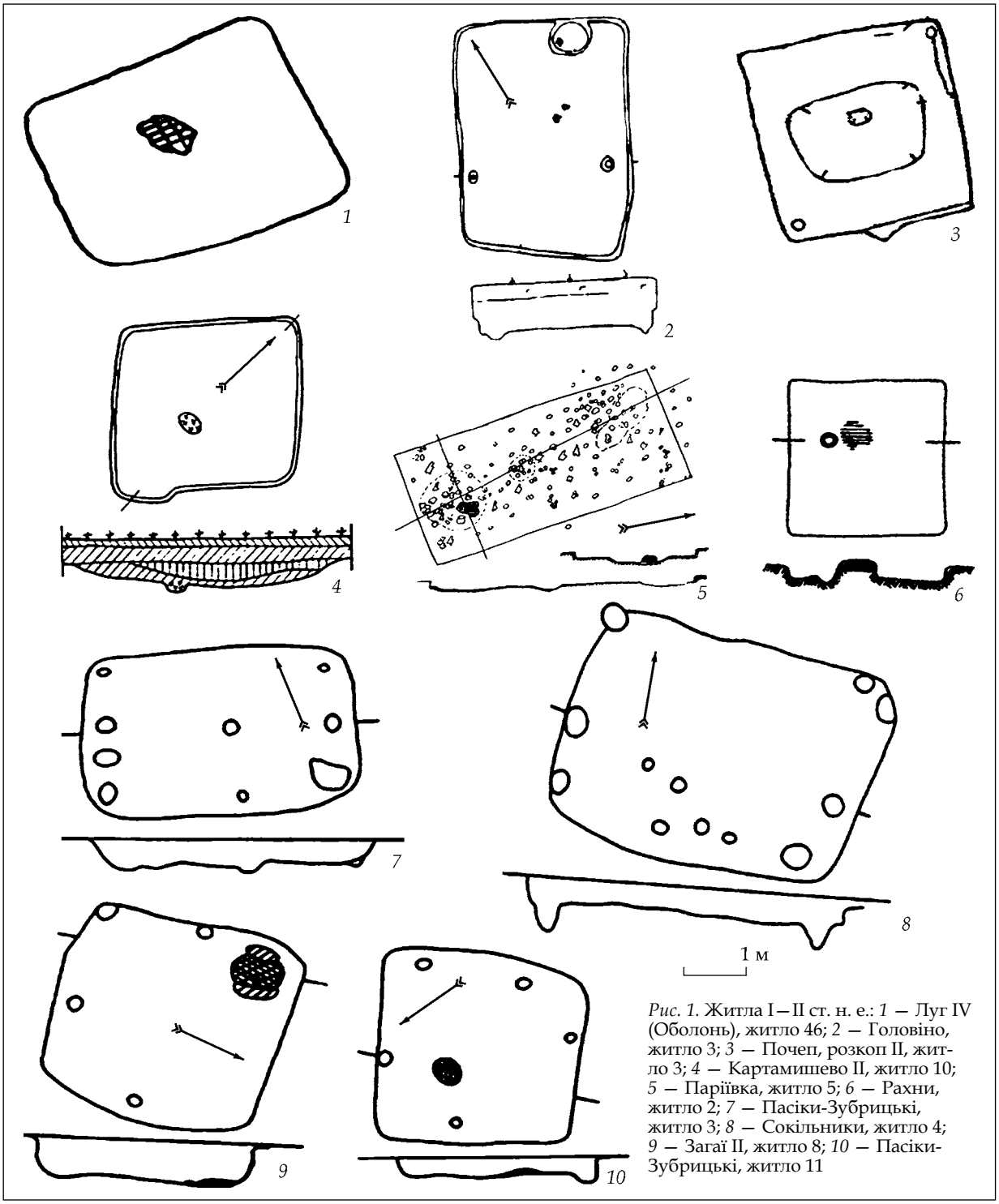

Рис. 1. Житла I—II ст. н. е.: *1* — Луг IV (Оболонь), житло 46; *2* — Головіно, житло 3; *3* — Почеп, розкоп II, житло 3; *4* — Картамишево II, житло 10; *5* — Парiївка, житло 5; *6* — Рахни, житло 2; *7* — Пасіки-Зубрицькі, житло 3; *8* — Сокільники, житло 4; *9* — Загаї II, житло 8; *10* — Пасіки-Зубрицькі, житло 11

цього регіону (Дем'янів II, ж. 2, 4) [Баран, 1981, рис. 27, 28]. У той же час продовжують існувати зруби, але в меншій кількості. Відомості по Волині дещо умовні, бо до зрубів над котлованом зараховані не тільки будівлі, де інша конструкція практично не можлива (з піччю-комином), але й ті, де надто неправильна фор-

ма котловану не давала змоги розмістити конструкцію всередині. Однак у будь якому випадку велику перевагу мають зрубні конструкції, що можна пояснити близькістю до праслов'янських регіонів і потенційному їх впливу. До модернізації притаманній саме зубрицькій культурі, на наш погляд, можна віднести житло 9 з Підберізців. Маючи каркасно-стовпову конструкцію більш притаманну північно-західній традиції, воно було квадратної форми, що більш характерно для пізньозарубинецьких старожитностей. Культурною особливістю можна вважати те, що у частині напівземлянкових жител відкрито материкові виступи-прилавки шириною 0,4—0,6 і висотою 0,3—0,4 м від рівня долівки. Вони розміщені вздовж північних, південних та східних стін. У деяких житлах материкові виступи розташовані вздовж двох стін.

Опалювальні споруди представлено трьома типами. Перший — відкрите вогнище овальної форми розмірами 0,8 × 1,2 м. Як правило, такі вогнища містяться у центрі долівки в невеликій ямі. Другий, більш довершений, тип опалювальної споруди представлено вогнищами, викладеними камінням. Вони округлої форми діаметром 0,7—1,4 м. Вогнища змонтовані безпосередньо на долівці й розташовані в одному з кутів із північного боку.

Третій варіант виявлено у двох житлах (Боратин, ж. 2; Пасіки-Зубрицькі, ж. 11) — глиняні печі. У Боратині піч розміщено посередині короткої західної стінки; у Пасіках-Зубрицьких — у північно-західному куті. Боратинську піч обмащено глиною по дерев'яному каркасу [Козак, 2008, с. 60—68].

Є.В. Максимов виділив типи жител, притаманних, відповідно, трьом локальним варіантам класичної зарубинецької культури [Максимов, 1972, с. 118—120]. Для зарубинецької культури Верхнього Подніпров'я характерними є наземні житла розмірами 4 × 6 м із каркасно-стовповповою конструкцією стін, у якій затесані кінці колод входили в пази опорних стовпів. Обмазку не використовували. Відкрите вогнище розташоване у круглому заглибленні діаметром 0,7—0,8 м, заповненому камінням [Третьяков, 1959, с. 124—126; Максимов, 1972, с. 118—119].

Для класичної зарубинецької культури Середнього Подніпров'я характерним вважається житло злегка заглиблене в материк, підпрямокутної чи підквадратної форми з довжиною стін 3—5 м, рівною долівкою і стінами каркасно-плотової конструкції, обмазаними глиною. Опалювальна споруда знаходилась ближче до центра і була відкритим, здебільшого глинобитним вогнищем, до субконструкції якого могло входити каміння. Біля вогнища інколи були ями для золи [Максимов, 1972, с. 119; Пачкова, 2006, с. 50].

Для Полісся характерними вважаються напівземлянки прямокутної форми площею 20—25 м^2, заглиблені в грунт на 1 м. Конструкція стін вірогідно була зрубною. Конструкція вогнищ подібна до верхньодніпровських [Максимов, 1972, с. 119].

Найкраще зміни в традиціях житлобудівництва простежуються на Середньому Подніпров'ї. Значною мірою це пов'язано з тим, що зарубинецькі поселення цього регіону найкраще досліджені. На пам'ятках I ст. до н. е. — I ст. н. е. з'являється нова конструкція стін — зрубна. Будівлі з такою конструкцією стін з'являються на городищах Монастирок — житла 8, 23 [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 66—67] (рис. 1, *3*), Бабина Гора (житла 8, 9) [Максимов, 1982, с. 101—103], поселеннях Великі Дмитровичі — житла 1—6 [Махно, 1955, с. 96—100], Гнатівка III — два житла [Кухарская, 1991, с. 53—55], два житла з поселення Зарубинці [Максимов, 1964, с. 88].

Є.В. Максимов, аналізуючи житла з Монастирка, вважав, що така зміна конструкції стін пов'язана з переселенням населення з Прип'ятського Полісся [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 67]. Подібні аналогії може мати і житло 8 з

Бабиної Гори. Наявність центрального опорного стовпа з ямою, заповненою глиною, робить його близьким до жител типу Почеп. Стосовно причин зміни конструкції стін, то їх може бути кілька. З одного боку, це може бути впливом переселенців з Верхнього Подніпров'я. Не виключено також інша причина цього явища. За етнографічними джерелами, наприкінці XIX ст. через поступове знищення якісного будівельного лісу (сосни), зруби поступово почали робити з верби, осики, вільхи тощо, тобто порід дерев, найбільш поширених у заплавах. Нерівності колод листяного лісу, виникнення при складанні зрубу щілин між колодами — ці, а також інші недоліки будівництва могли сприяти розвитку традиції обмазувати зруб усередині і зовні глиною [Материальная культура ..., 1979, с. 17—19; Зеленин, 1991, с. 290—291]. Подібні житла були виявлені на поселенні Луг IV (Оболонь) [Башкатов, 2004, с. 45].

Проблема топографії пам'яток I ст. до н. е. — I ст. н. е. стоїть окремим питанням. Саме на кінець цього часу припадає остаточне припинення функціонування городищ. З'являється досить велика кількість заплавних поселень, які належать до фіналу класичної зарубинецької культури [Башкатов, 2004а, с. 14—18]. Привертає увагу те, що житла з Монастирка, Бабиної Гори, Великих Дмитровичів мали глиняну обмазку стін. Можна припустити, що стіни обмазували глиною з кількох причин. По-перше, це данина традиції, по-друге, — пошук конструктивних рішень під час засвоєння нових методів будівництва. Також ці житла поєднує дуже слабка заглибленість.

Таким чином, можна вважати, що ці житла є продовженням розвитку місцевих каркасно-плотових конструкцій, з якими їх єднає обмазка стін глиною та мала заглибленість. Ці дві ознаки, які досить швидко зникають, на наш погляд, і є індикаторами перехідної конструкції жител у процесі зміни зарубинецької культури на пам'ятки пізньозарубинецького кола. Таким чином, можна вважати, що зрубна конструкція стін у Середньому Подніпров'ї виникає ще на пам'ятках фіналу зарубинецької культури

Житлобудівництво перших століть нової ери чітко відбиває процеси, що відбуваються при формуванні нових етнокультурних спільностей, які стануть головним субстратом для пам'яток пізньоримського часу. Можна помітити досить суттєві розбіжності між групами пам'яток, що розвиваються на місцевій основі, та залишеними групами населення, які освоюють нові території.

Це дуже добре простежується на прикладі пізньозарубинецьких старожитностей. Пам'ятки типу Лютіж продовжують традицію будівництва зрубних заглиблених жител, яка виникає у фіналі зарубинецької культури, про що свідчать перехідні пам'ятки Великі Дмитровичі, Гнатівка Ia. Така конструкція залишається панівною і в наступній київській культурі. Пам'ятки типу Почеп відображають процес асиміляції прибульцями частини місцевого юхнівського населення. Існування в межах одного поселення двох житлобудівних традицій, тобто заглиблених зрубних жител та великих наземних будинків може відбивати співіснування двох груп населення з різною традицією житлобудівництва (рис. 1, *3*). Відсутність же на київських пам'ятках Подесення великих наземних жител свідчить про повну асиміляцію юхнівського населення. Пам'ятки групи Картамишево 2—Тернівка 2 загалом відповідають загальній моделі пізньозарубинецького житлобудівництва. Практично всі вони представлені близькими до квадрату заглибленими житлами зі зрубною конструкцією стін та відкритим вогнищем (рис. 1, *4*). Виключенням можна вважати тільки наземні житла з Картамишево 2 (ж. 1) та Тернівки 2 (ж. 4).

Найбільш цікавим та проблемним видається житлобудівництво типу Рахни. Слід враховувати те, що ці пам'ятки виникають внаслідок досить масштабної міграції зарубинецького населення на нові території. За наявними відомос-

тями можна висловити припущення, що в Південному Побужжі в I—II ст. н. е. існує дві традиції житлобудівництва. Перша (найбільш поширена) — це наземні будівлі, швидше за все прямокутної форми, із, можливо, зрубною або каркасно-плотовою конструкцією стін, глинобитним вогнищем і в деяких випадках господарськими ямами всередині. Розміри приведено тільки для житла 1 з Паріївки (8 × 3,5—4 м), Пархомівки (житло 1 — 7,7 × 4,4 м, житло 2 — 4,8—5 × 4—3,9 м), в інших випадках їх визначити не вдалося. Друга традиція представлена зрубними напівземлянками підквадратної форми із завалом глини у центрі. Розміри коливаються в межах 2,8—3,5 × 3,3—4 м (рис. 1, *5, 6*).

Обидві групи будівель мають досить близькі аналогії на синхронних пізньозарубинецьких поселеннях інших територій, але є і відмінності. Наземні житла в порівнянні з середньодніпровськими більші за розміром. Напівземлянки відрізняються від почепських відсутністю стовпових ям під завалами обпаленої глини. Нажаль, на сучасному рівні вивчення пам'яток судити про те, чи були ці відмінності регіональними, чи обумовлені помилками польової фіксації, однозначно не можна. Можна констатувати, що вивчення пізньозарубинецького часу на території Південного Побужжя вимагає проведення додаткових польових досліджень.

Ще гірша ситуація склалася з пам'ятками типу Грині. Незначна кількість матеріалів не дозволяє робити масштабних висновків, однак обидва досліджені житла взагалі подібні до інших пізньозарубинецьких будівель. Вони представлені прямокутними заглибленими житлами зі зрубною конструкцією стін. Єдиною особливістю можна вважати глинобитні вогнища з бортиками (чи печі), розташовані в одному з кутів.

Загалом пізньозарубинецьке житлобудівництво є досить уніфікованим. Практично в усіх групах домінуючим є квадратний чи прямокутний (але наближений до квадрату) зруб, заглиблений у материк на 0,2—1 м, площею переважно 9—16 м^2, із відкритим вогнищем. Виключенням можуть бути наземні будівлі у Почепській групі, частина жител типу Рахни, та дві споруди з Картамишево 2 та Тернівки 2. В усіх випадках наявність таких жител можна пояснити різними причинами, але на пам'ятках київської культури прямого продовження вони не мають.

Генезис домобудівництва київської культури простежується досить добре. Найбільш очевидний зв'язок напівземлянок із пізньозарубинецькими житлами. Будівлі київської культури у цілому мало відрізняються від них за формою і розмірами, ступенем заглибленості в ґрунт, деталями конструкції та інтер'єра. Форма київських будівель частіше наближається до квадрата. Наземні каркасні будинки, близькі за розмірами до київських, також відомі на пізньозарубинецьких поселеннях, хоча зустрічаються дуже рідко (Картамишево 2, ж. 1). У той же час київською новацією є, мабуть, наземні зрубні будівлі і нечисленні печі різних типів.

Типове житло київської культури — це напівземлянка, від якої зберігся котлован більш-менш правильної квадратної чи прямокутної форми, усередині якого споруджено стіни зрубної конструкції. Форма більшості напівземлянок у плані близька до квадрата з довжиною сторони 3,3—4 м та глибиною переважно 0,3—0,6 м. Однак існують і прямокутні житла (Вишеньки, Киреївка 2).

Серед опалювальних споруд у напівземлянках переважали відкриті вогнища, розташовані звичайно в середній частині будівлі чи в одному з кутів. Вогнища розташовані на рівні долівки чи в неглибокій ямці. У житлах поселення Рідний Край 3 збереглися сліди двох вогнищ. У деяких випадках вогнища містили найпростіші конструкції — глиняні бортики чи підмазаний глиною черінь (Улянівка, ж. 4; Глеваха, ж. 9; Обухів 2, ж. 2 та

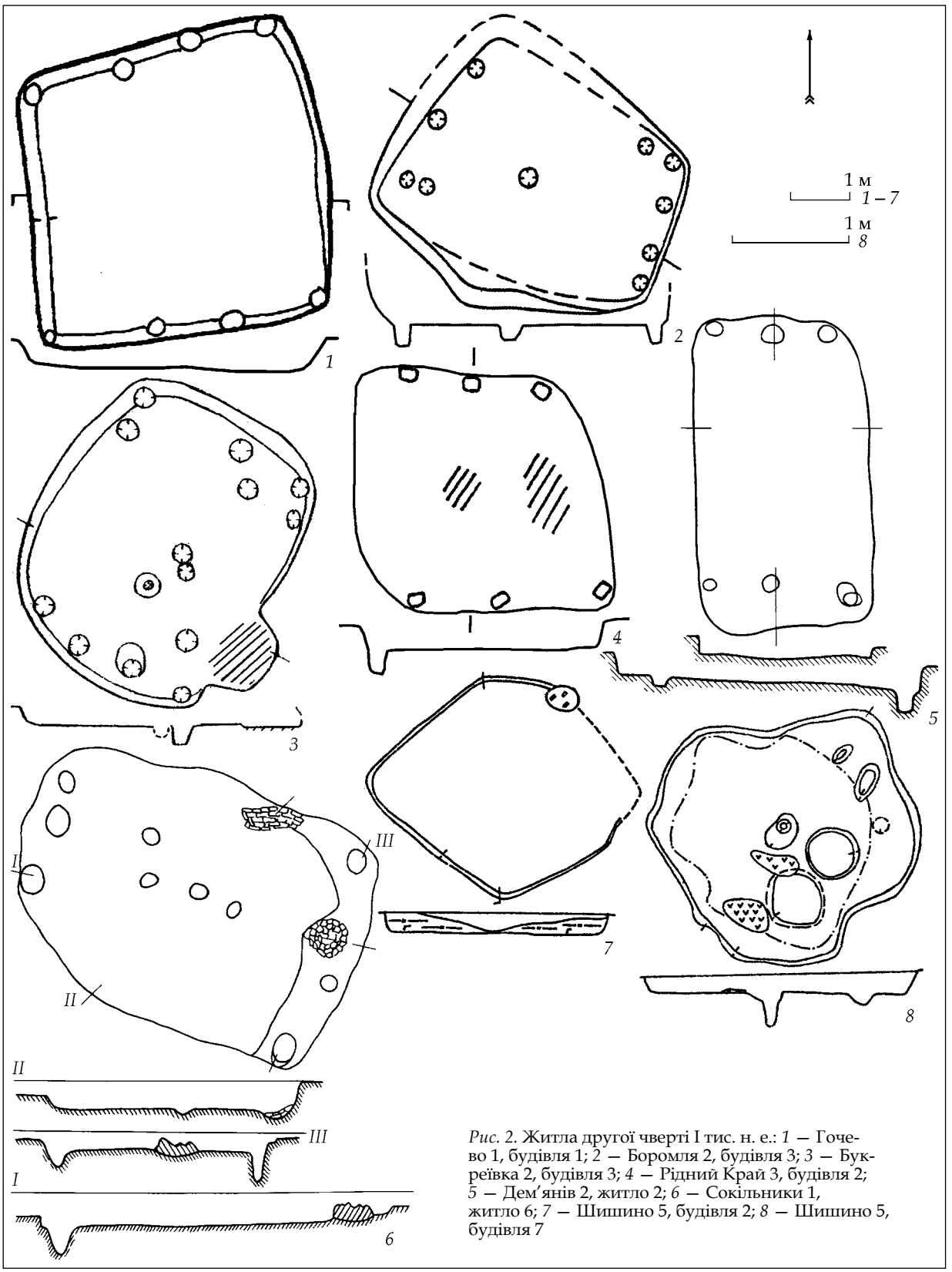

Рис. 2. Житла другої чверті I тис. н. е.: *1* — Гочево 1, будівля 1; *2* — Боромля 2, будівля 3; *3* — Букреївка 2, будівля 3; *4* — Рідний Край 3, будівля 2; *5* — Дем'янів 2, житло 2; *6* — Сокільники 1, житло 6; *7* — Шишино 5, будівля 2; *8* — Шишино 5, будівля 7

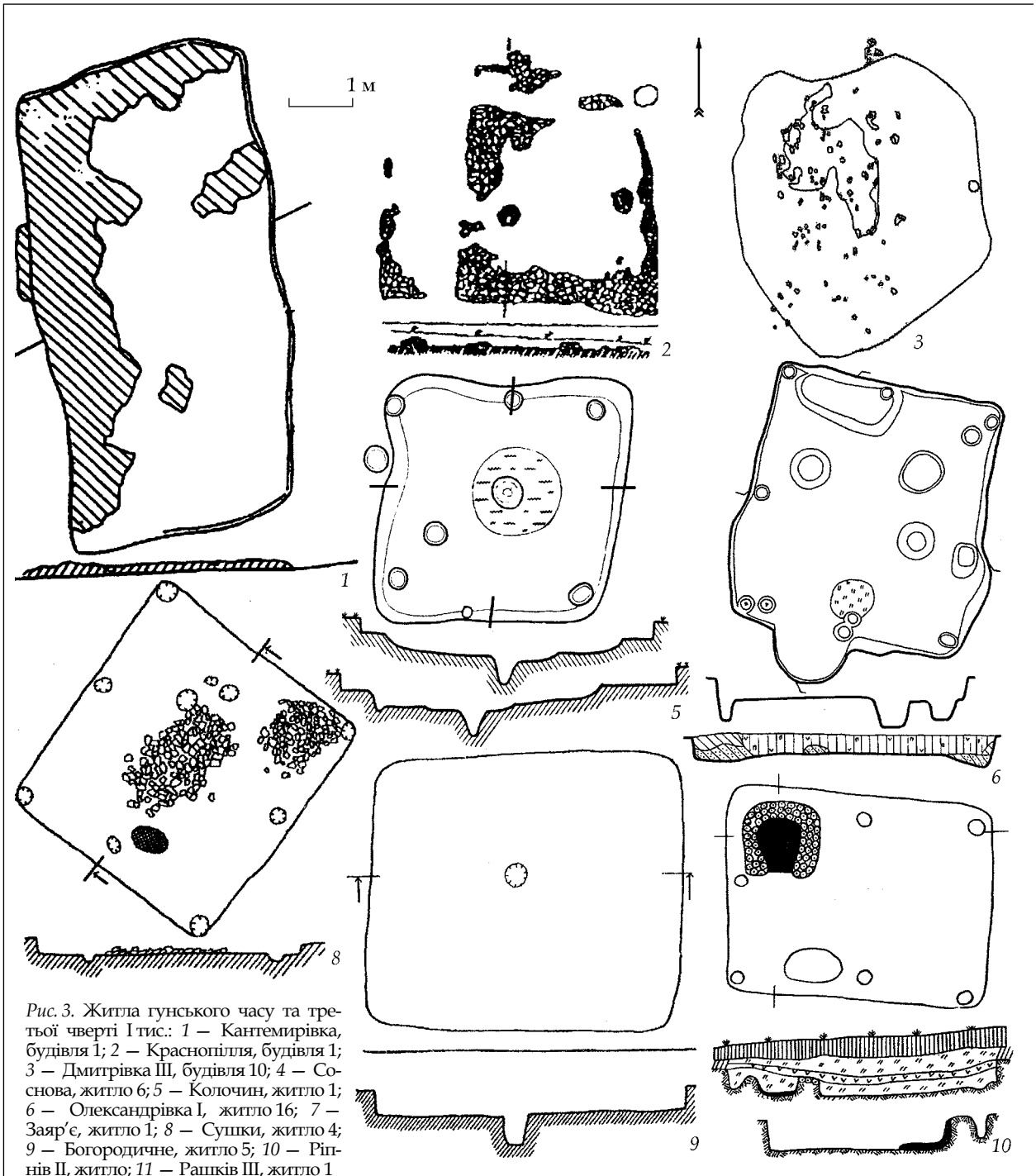

Рис. 3. Житла гунського часу та третьої чверті I тис.: *1* — Кантемирівка, будівля 1; *2* — Краснопілля, будівля 1; *3* — Дмитрівка III, будівля 10; *4* — Соснова, житло 6; *5* — Колочин, житло 1; *6* — Олександрівка I, житло 16; *7* — Заяр'є, житло 1; *8* — Сушки, житло 4; *9* — Богородичне, житло 5; *10* — Ріпнів II, житло; *11* — Рашків III, житло 1

ін.). Черені іноді були вимощені черепками посудин (Козаровичи; Рідний Край 3, будівля 1). Разом із тим, іноді використовували й печі, прямим підтвердженням чому є піч-кам'янка з Гудка [Максимов, Орлов, 1974, с. 18—20; Кравченко, 1979, с. 83—84; Терпиловский, Абашина, 1992].

Крім напівземлянок, на поселеннях київської культури досліджено близько 20 жител, для яких можна припустити установку стін не усередині котловану, а

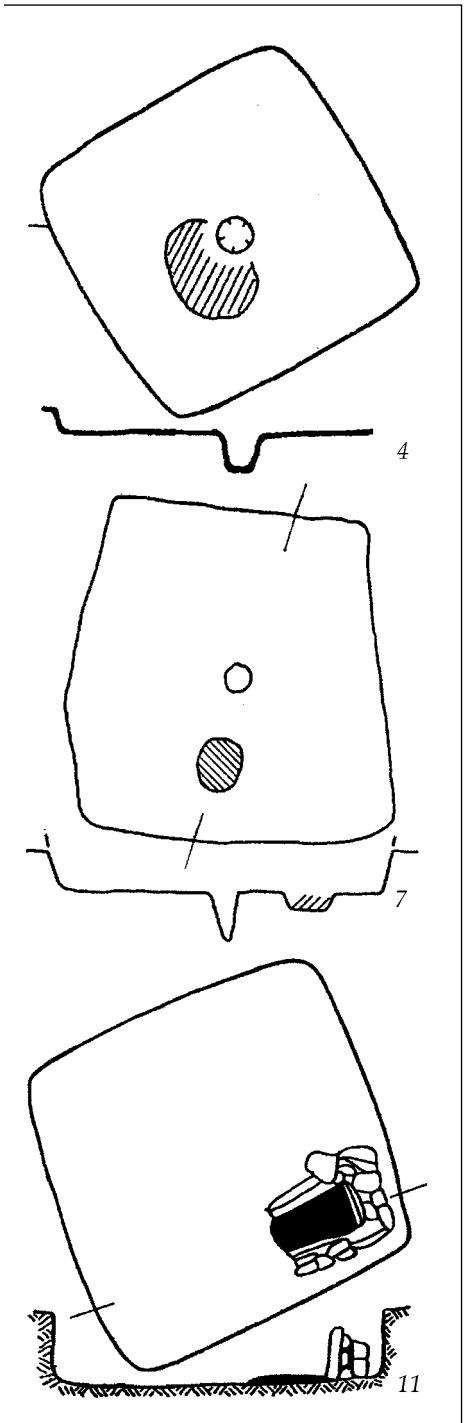

на рівні материка чи навколо заглибленої частини. Деякі повідомлення про наземні будинки є для Верхнього Подніпров'я (Абидня, Тайманово). Залишками таких споруд прийнято вважати кам'яну вимостку вогнищ і стовпові ямки, розташовані рядами. Сліди подібних жител каркасної конструкції є і південніше. Як правило, від них зберігається лінзоподібне заглиблення, оточене ямками від стовпів (Верхньостриженське 2, будівля 2; Попово-Лежачі 4, будівля 5; Шишино 5, будівля 5 у розкопі 1 та ін.). Крім каркасної конструкції, можливо, використовували також зрубну, про що свідчить відсутність стовпових ям навколо заглибленої частини (Олександрівка 1, будівлі 1, 2, 6, 10, 36, 37; Роїще, будівлі 2, 14; Каменево 2, будівля 1; Шишино 5, будівля 2 у розкопі 2 та ін.). Розміри поглиблень звичайно не перевищують 3—3,5 × 2,5—3 м, хоча відомі і більші. Судячи з розташування стовпових ям, розміри наземних будинків коливалися від 2,9—3,2 × 3—3,2 (Шишино 5, будівля 5 у розкопі 1) до 5,6—5,8 × 4,4 м (Попово-Лежачі 4, будівля 5) (рис. 2, *7, 8*).

Зазначимо деякі особливості домобудівництва, що одержали локальне поширення. Для деснянського варіанта основним типом житла є напівземлянка з центральним стовпом і відкритим вогнищем поблизу нього. Переважали житла квадратної форми зі зрубною конструкцією стін. Рідше зустрічаються наземні будинки, у тому числі з поглибленням і з піччю-каміном, яка виходила за його контур. Середньодніпровські житла відрізняє розмаїтість конструктивних схем. Тут є напівземлянки з центральним стовпом, типові для Подесення, а також будівлі з вогнищами в куті. У цілому котловани напівземлянок трохи більш видовжені, ніж у деснянських жител. Не виключено існування наземних будівель з вогнищами чи печами, черені яких вимощені черепками [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 32—34]. Житла сходу Дніпровського Лівобережжя характеризуються напівземлянками зрубної чи каркасної конструкції (рис. 2, *1—4*), які нерідко мають видовжену форму. Порівняно широко поширені наземні житла з ямами аморфних обрисів і печами-камінами, а також глиняна обмазка стін [Обломский, 1991, с. 100—101]. У Верхньому Подніпров'ї, крім напівземлянок зрубної конструкції, мабуть широко використовували наземні

стовпові будинки. У деяких випадках зафіксовано центральний стовп. Вогнища звичайно вимощені каменем, зрідка споруджували печі-кам'янки (Щатково, Гудок). Обидві пам'ятки верхньодніпровського типу, досліджені в Подесенні (Верхньостриженське 3, Мєна 5), представлені наземними житлами із заглибленою частиною і глинобитними печами.

На відміну від київського досить уніфікованого житла черняхівське має суттєві територіальні розбіжності. Для Дніпровського Правобережжя найбільш характерним є каркасно-стовпова конструкція із заглибленою долівкою чи напівземлянка здебільшого прямокутної форми площею 12—16 м^2 (рис. 2, *5, 6*). Відомі зрубні конструкції, але також здебільшого прямокутної форми. Опалювальною спорудою в більшості випадків є відкрите вогнище, часто з глинобитним черенем. Печі зустрічаються набагато рідше і майже всі вони з'являються в гунський час.

У Середньому Подніпров'ї склалася дещо інша ситуація. У більшості пам'яток його центральної частини головним типом житла є зрубна конструкція із заглибленою долівкою чи напівземлянка. Відмінність від жител київської культури полягає у переважно прямокутній формі котловану. Така ситуація добре простежується на поселенні Велика Бугаївка та Хлопків. На поселенні Журавка Вільшанська зафіксована зовсім інша ситуація. Більша частина жител має каркасно-стовпову конструкцію притаманну черняхівським пам'яткам Правобережжя. Опалювальними спорудами в переважній більшості випадків були відкриті вогнища іноді з глиняною субконструкцією. Цікавим є широке використання печей-коминов на поселенні Журавка Вільшанська [Обломский, 2010, с. 144—260]. Загалом такий тип споруд поширеніший на пам'ятках київської культури. Також нетиповими є житла з глинобитними печами з поселення Велика Бугаївка. Але відомі й наземні конструкції і в Середньому Подніпров'ї, і на Лівобережжі Дніпра (рис. 3, *1 – 3*).

У середині V ст. на території України відбувається чергова зміна археологічних культур. Починається остаточне формування слов'янського етносу, який наприкінці VI ст. розпочне «велике розселення» по всій Європі. У контексті археології це виглядає як утворення на субстратах київської та праслов'янської частини черняхівської культур пеньківської, колочинської та празько-корчацької культур. Не виключено, що у складанні останньої взяли участь культури Білоруського Полісся. Все ці процеси знайшли певне відображення у житлобудівництві (рис. 3, *5 – 9*).

Найбільш цікава ситуація склалася із житлом празько-корчацької культури. Якщо орієнтуватись на широко досліджені пам'ятки Кодин I, II та Рашків III, на яких відомі ранні комплекси середини V ст., то можна дійти висновку, що від самого початку існує два типи жител — каркасно-стовпові та зрубні. На пам'ятках Кодин I, II всі житла (за виключенням житла 21 з Кодина I) мають квадратну чи підквадратну форму і каркасно-стовпову конструкцію стін [Русанова, Тимощук, 1984, с. 28—31]. На поселенні Рашків III всі житла мають зрубну конструкцію стін та квадратну чи близьку до неї форму [Баран, 1988, с. 35—47]. Таким чином, можна припустити наявність двох традицій зведення стін (рис. 3, *10, 11*).

Загалом у празько-корчацькій культурі каркасно-стовпова конструкція стін стає дуже поширеною. Це пов'язує її як з пам'ятками черняхівської культури Подністров'я, так і з більш ранніми старожитностями зубрицької культури. За спостереженнями Д.Н. Козака, житла останньої часто мали підквадратну форму та каркасно-стовпову конструкцію стін. Зруби ж зустрічаються набагато рідше [Козак, 2008, с. 60—69, рис. 21]. На черняхівських пам'ятках Подністров'я вони також не мали великого поширення і переважно мали

прямокутну форму [Баран, 1981, с. 20—45]. Загалом підквадратні зрубні житла з'являються здебільшого в гунський час (житла 3, 13, 29 з Теремців, житло 1 з Неслухова та ін.) [Баран, 2008; Цигилик, 1997, с. 104—110]. На відміну від протослов'янських старожитностей Подністров'я на території Середнього, Верхнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя подібні конструкції є головними, починаючи з пізньозарубинецького часу, що свідчить про істотний вплив північно-західного населення на формування традицій житлобудування. На питання про походження зрубних підквадратних будівель зараз однозначно відповісти досить важко, у зв'язку з невеликою кількістю добре досліджених перехідних пам'яток другої половини IV — початку V ст. н. е. Тим не менше зараз можна стверджувати, що традиція зведення двох типів стін закріплюється у празько-корчацькій культурі. На Середньому Подніпров'ї та особливо на Лівобережжі Дніпра каркасно-стовпові конструкції набувають поширення приблизно з кінця VI ст. н. е. та можуть бути пов'язані з впливом Правобережного населення. У той же час до кінця VII ст. н. е. зберігається і велика кількість зрубів [Башкатов, 2013, с. 301—312]. Таким чином, на наш погляд, остаточне формування житлобудівних традицій слов'ян, які проіснували практично до пізнього середньовіччя відбувається наприкінці VI—VII ст. н. е.

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — 264 с.
Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988. — 160 с.
Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. — К., 2008. — 134 с.
Башкатов Ю.Ю. Особливості житлобудування та господарчої діяльності мешканців заплавного поселення Луг IV (Оболонь) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 39—48.
Башкатов Ю.Ю. К вопросу о времени появления пойменных поселений зарубинецкой культуры в Среднем Поднепровье (на примере поселения Луг IV (Оболонь) // Славянский мир Полесья в древности и средневековье. — Гомель, 2004а. — С. 14—18.
Башкатов Ю.Ю. Типология жилищ Славянской линии развития (по материалам I—V веков н. э.) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2008. — С. 326—340.
Башкатов Ю.Ю. До питання про походження слов'янського житла Середнього Подніпров'я (за матеріалами I—V ст.) // Vita Antiqua. — 2009. — № 7—8. — С. 227—235.
Башкатов Ю.Ю. К вопросу о формировании славянской домостроительной традиции на территории Днепровского Лесостепного Левобережья // Stratum plus. — 2013. — № 4. — С. 301—312.
Башкатов Ю.Ю., Земцов Г.Л. Топография и планировка поселений, типы построек // Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I — II в. н. э.). – М., 2010. — С. 74—82 (РСМ. — № 12).
Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991. — 522 с.
Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008. — 469 с.
Ковалевский В.Н. Термин полуземлянка (история появления и использование в современной науке) // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2001. — Вып. 2. — С. 180—184.
Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К, 1979. — С. 74—92.
Кухарская Е.Н. Охранные исследования раннеславянских памятников у с. Игнатовка // АДУ у 1990 р. — К., 1991. — С. 53—55.
Ляпушкин И.И. О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII—X вв. // КСИИМК. — 1957. — Вып. 68. — С. 3—13.
Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972. — 184 с.
Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982. — 185 с.
Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — 148 с.
Материальная культура компактных этнических групп на Украине. Жилище. — М., 1979. — 190 с.

Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. до н. э. — М., 1991. — 286 с.
Обломский А.М. Материалы поселения Журавка Ольшанская // Археология Восточной Европы в I тыс. н. э. — М., 2010. — С. 144—260. — (РСМ. — Вып. 13).
Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991. — 177 с.
Основи та фундаменти споруд // ДБН України. — К., 2009. — 34 с.
Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006. — 371 с.
Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005. — 263 с.
Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. — М., 1975. — 289 с. — (САИ. — Вып. Е1-32).
Русанова И.П., Тмощук Б.А. Кодын — славянское поселение V—VII вв. — М., 1984. — 89 с.
Свод этнографических понятий и терминов. — Вып. 3: Материальная культура. — М., 1989. — 158 с.
Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975. — 165 с.
Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992. — 215 с.
Сухобоков О.В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. — К., 2012. — 376 с.
Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992. — 220 с.
Третьяков П.Н. Памятники зарубинецкой культуры // МИА — 1959. — № 70. — С. 58—68.
Третьяков П.Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 40—118.
Цигилик В.М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ; Львів, 1997. — С. 104—110.
Щукин М.Б. Горизонт Рахны—Почеп: причины и условия образования // Культуры Восточной Европы I тысячелетия. — Куйбышев, 1986. — С. 26—38.
Michalowski A. Budownictwo kultury przeworskiej. — Poznan, 2011. — 352 с.

Ю.Ю. Башкатов

ГЕНЕЗИС СЛАВЯНСКОГО ЖИЛИЩА ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ I тыс. н. э.

Статья посвящена проблеме формирования славянской домостроительной традиции в первой половине I тыс. н. э. Рассматриваются материалы зарубинецкой, зубрицкой, киевской, части черняховской, пражской, колочинской, пеньковской культур и позднезарубинецкой группы памятников. На основании материалов делается вывод об определенных отличиях домостроительных традиций Днепровского Правобережья от Среднего Поднепровья и Левобережья Днепраа.

К л ю ч е в ы е с л о в а: жилище, сруб, каркасно-столбовая конструкция.

Yu.Yu. Bashkatov

GENESIS OF SLAVIC DWELLINGS BY THE MATERIALS OF 1st HALF OF 1st MILLENNIUM BC

The paper is devoted to the Slavic house-building tradition forming in the beginning of the 1st half of the 1st millennium AD. The materials of such cultures as Zarubyntsi, Zubra, Kyiv, Chernyakhiv, Prague, Kolochyn, Pen'kivka, and Late Zarubyntsi sites group are studied. The conclusion is made that the house-building traditions of the Dnieper Right Bank region has certain differs from traditions of the Middle Dnieper region and the Dnieper Left Bank region.

K e y w o r d s: building, log house, frame-and-pillar structure.

Д.Н. Козак

ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРЧЕ БУДІВНИЦТВО І ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. ХРІННИКИ НА РІВНЕНЩИНІ

У статті характеризуються житлові, господарські та культові будівлі, виявлені на поселенні вельбарської культури поблизу с. Хрінники на Стирі. Розглядаються особливості планування селища.

К л ю ч о в і с л о в а: вельбарська культура, Волинь, житла, землянки, наземні будівлі.

Хрінницьке поселення досліджувалося безперервно з 1993 р. Пам'ятка розташована на верхній терасі високого берега, який має найбільшу висоту у західній частині урочища, навпроти санаторію «Хрінники» і поступово знижується до північного сходу у напрямку до с. Набережне на відстані 40—50 м від русла р. Стир. Висота берега сягає 10—15 м. За нашими спостереженнями, на сьогодні ерозією грунту знищено 20—30 м берегової лінії. Залишки пам'ятки займають смугу до 20 м. Довжина пам'ятки вздовж берега 650 м. Найбільша насиченість об'єктами спостерігається посередині урочища, найменша — по його краях.

Всього за період 1993—2013 рр. на поселенні вздовж берега закладено 23 розкопи, в яких досліджено площу 5000 м^2.

На цій площі, крім численних об'єктів ранньозалізного часу, поморсько-кльошової та зубрицької культур, ранньослов'янського та давньоруського періодів VI—XIII ст., виявлено залишки 40 житлових споруд, 7 господарських приміщень та складів, 15 ям-погребів, жертовника-святилища. Крім того, поза межами об'єктів знаходилося кілька глинобитних вогнищ та дві невеликі площадки, викладені на піску галькою. Призначення останніх не встановлено (табл. I).

Житлові будівлі на поселенні розрізняються за розмірами, характером стін, долівки, наявністю певних елементів інтер'єру: піч, вогнище, материковий останець — прилавок, підвальна яма, конструкція стін.

За способом будівництва стін, заглибленістю долівки, формою контурів, житлові споруди на поселенні досить різноманітні, що свідчить про відсутність усталених традицій у житлобудівництві мешканців поселення, а можливо й їх різноетнічний склад.

Усі житлові споруди за розташуванням долівки поділяються на дві великі групи: житла із заглибленою в землю нижньою частиною та житла з долівкою на рівні поверхні. Перші складають більшість, а других виявлено лише 8 (табл. I).

Заглиблені житла-півземлянки за формою поділяться на квадратні, прямокутні, овальні та видовжено-прямокутні чи видовжено-овальні (типу «Stallhaus») (рис. 1; 2).

Глибина півземлянок коливається від 0,45 до 1,3 м.

Орієнтація жител не є витриманою. Більшість із них орієнтована стінами (27), а меншість (13) — кутами за сторонами світу. Закономірностей між орієнтацією і формою, висотою заглиблених стінок чи інших параметрів не простежено.

© Д.Н. КОЗАК, 2014

Таблиця І. Зведена таблиця основних характеристик жител поселення

Розкоп, №	Житло				Наявність				Орієнтація за сторонами світу	Знахідки		
	№	Тип: півземлянка (п/з), наземне житло (н/з)	Розміри, м (ширина × довжина × глибина)	Форма	Опалювальної споруди	Прилавка	Стовпових ям	Підвальних ям		Кераміка		Інші
										Гончарна	Ліпна	
I	6	п/з	2,9 × 2 × 0,2	Прямокутна	—	—	+	—	Стінами	1	4	—
I	9	п/з	3,2 × ? × 0,8	Те саме	—	—	+	—	Те саме	3	11	—
II	11	н/з	6 × 12	Видовжено-прямокутна	Глинобитне вогнище	—	—	—	» »	55	69	Шило, пряслице
II	12	н/з	4,5 × 12	Те саме	—	—	—	—	Кутами	28	5	Гребінь
IV	13	п/з	2,8 × ? × 0,3	Прямокутна	—	—	—	—	Те саме	3	20	—
IV	16	п/з	6,3 × ? × 0,4	Те саме	—	+	—	—	Стінами	7	14	—
VIII	25	п/з	3 × 4,5 × 0,32	» »	—	+	—	—	Кутами	8	45	Рибальський гачок
IX	28	п/з	5 × 8 × 0,5	Видовжено-овальна	—	—	+	—	Стінами	6	52	Ніж, шило, пряслице, 2 кістяні проколки
IX	29	п/з	3,85 × 4,6 × 0,8	Овальна	—	—	—	—	Те саме	4	41	Ніж, пряслице, амулет
IX	29а	п/з	3,8 × ? × 1	Видовжено-прямокутна	—	2	—	—	» »	0	10	Серп, 2 точильні бруски
X	30	п/з	3,6 × 3 × 0,4	Квадратна	Вогнище з глини	—	—	+	» »	32	6	—
IX	32	п/з	4,7 × 3 × 0,5	Прямокутна	—	—	+	+	» »	0	38	Кістяний гребінь
XI	33	п/з	3,2 × 6 × 0,7	Те саме	—	+	+	—	» »	1	42	Тягарці, долото, проколка
XI	40	н/з	2,8 × 3,2 × 0,2	Овальна	—	—	+	—	Кутами	6	30	—
XII	41	п/з	3,2 × 4,6 × 0,4	Те саме	Глинобитне вогнище	—	—	+	Те саме	32	64	Пряслице, ніж, бритва, уламки амфор
XII	43	н/з	3,7 × 6,4	Підквадратна	Те саме	—	—	—	» »	34	30	Уламки амфор, ніж, кістяний гребінь
XIII	45	н/з	4 × 5,8 × 0,58	Прямокутна	» »	—	+	—	Стінами	9	14	Ніж, пряслице
XVI	47	н/з	6,5 × 12	Видовжено-прямокутна	» »	—	+	—	Кутами	8	22	Проколка, ніж, уламки амфор
XVI	48	н/з	3,6 × 4,8 × 0,3	Квадратна	» »	—	+	—	Те саме	6	8	2 ножі, окуття відра

XV	50	п/з	3,4 × 4,4 × 0,5	Підквадратна	—	—	+	—	Стінами	6	30	8 тягарців до ткацького верстата
XVI	54	п/з	4,6 × 2,25 × 0,5	Прямокутна	Піч із глини	—	+	—	Кутами	85	15	Уламки амфор, ніж, брусок, лощило, тягарець
XVIII	67	п/з	3,8 × 4,8 × 0,4	Квадратна	—	—	+	+	Стінами	5	32	—
XX	79	н/з	4,2 × 6,85	Видовжено-прямокутна	Вогнище з глиняних вальків	—	+	—	Кутами	128	65	3 гребеня, 2 денарія, білонове кільце, фібула, поясні пряжки
XXII	85	з	4,4 × 6,4 × 1,3	Те саме	—	+	+	+	К. стінами	35	347	*terra sigslata*, бронзова фібула, ніж, кістяний гребінь, проколка, брусок, тягарці
XXII	86	п/з	3 × 5 × 0,6	Прямокутна	—	+	+	—	К. стінами	6	130	Кістяні: 2 долота, футляр для голок; бронзові: фібула, пружина від фібули; дереворіз
XXII	90	з	3,2 × 4,8 × 1,1	Овальна	—	+	+	—	К. стінами	27	395	Статуетка Сарапіса, залізна ллячка, денарій
XXII	99	п/з	3,5 × 5 × 0,45	Видовжено-овальна	—	+	+	+	Д. стінами	2	164	Пряслице, 2 скляні намистини
XXII	100	п/з	2,9 × 5 × 0,4	Овальна	—	—	—	+	К. стінами	7	48	Залізний гарпун, кістяний наконечник стріли
XXII	103	п/з	3,2 × 5 × 0,3	Прямокутна	—	+	+	—	Д. стінами	2	29	Денарій, лощило, пряслице, розтирач
XXV	105	п/з	3 × 4,4 × 0,5	Підпрямокутна	—	+	—	—	К. стінами	3	20	Бронзова фібула, ніж, кістяний гребінь, проколка
XXII	107	п/з	3 × 4,2 × 0,4	Прямокутна	—	+	+	+	Те саме	0	40	—
XXII	109	п/з	4,2 × 5,2 × 0,85	Те саме	—	+	+	—	» »	7	90	5 лощил, 2 футляри для голок, 2 заколки, амулет, 2 пряслиця, пряжка, ротаційні жорна, 2 ножі, цвях
XXII	111	п/з	3,6 × 4,6 × 0,7	Овальна	—	+	+	—	Д. стінами	7	59	3 ножі, серп, проколка, рибацький гачок, 2 пряслиця, денарій, намистина
XXII	114	з	4,8 × 7 × 1	Прямокутна	—	+	+	—	К. стінами	89	92	Сокира, ніж, наконечник дротика, ніж-кинджал, кресало, пряслице, 2 кістяні шпильки
XXII	116	н/з	3,4 × 5,1 × 0,2	Овальна	—	—	+	—	Те саме	0	16	Ніж, пряслице
I, XXIV	120	н/з	—	Видовжено-прямокутна	Вогнище з глиняних вальків	—	+	+	Стінами	5	12	Фібула; бронзові: шпилька, різець; кістяні: вироби, заготовки
I, XXIV	121	п/з	3 × 3,2 × 0,3	Квадратна	—	—	—	+	Кутами	24	49	3 бронзові фібули, сокира, тесло, пряжка
XII, XXV	122	п/з	9 × 6,2 × 0,4	Видовжено-овальна	—	—	+	—	Д. стінами	35	67	Залізна фібула, 3 ножі, наконечник стріли, 2 пряжки, амулет
XII, XXV	123	п/з	2,9 × 4 × 0,45	Овальна	—	—	+	+	Кутами	3	9	—
XII, XXV	124	п/з	3 × 5,2 × 0,4	Видовжено-овальна	Вогнище з глиняної обмазки	+	—	—	Те саме	1	32	—

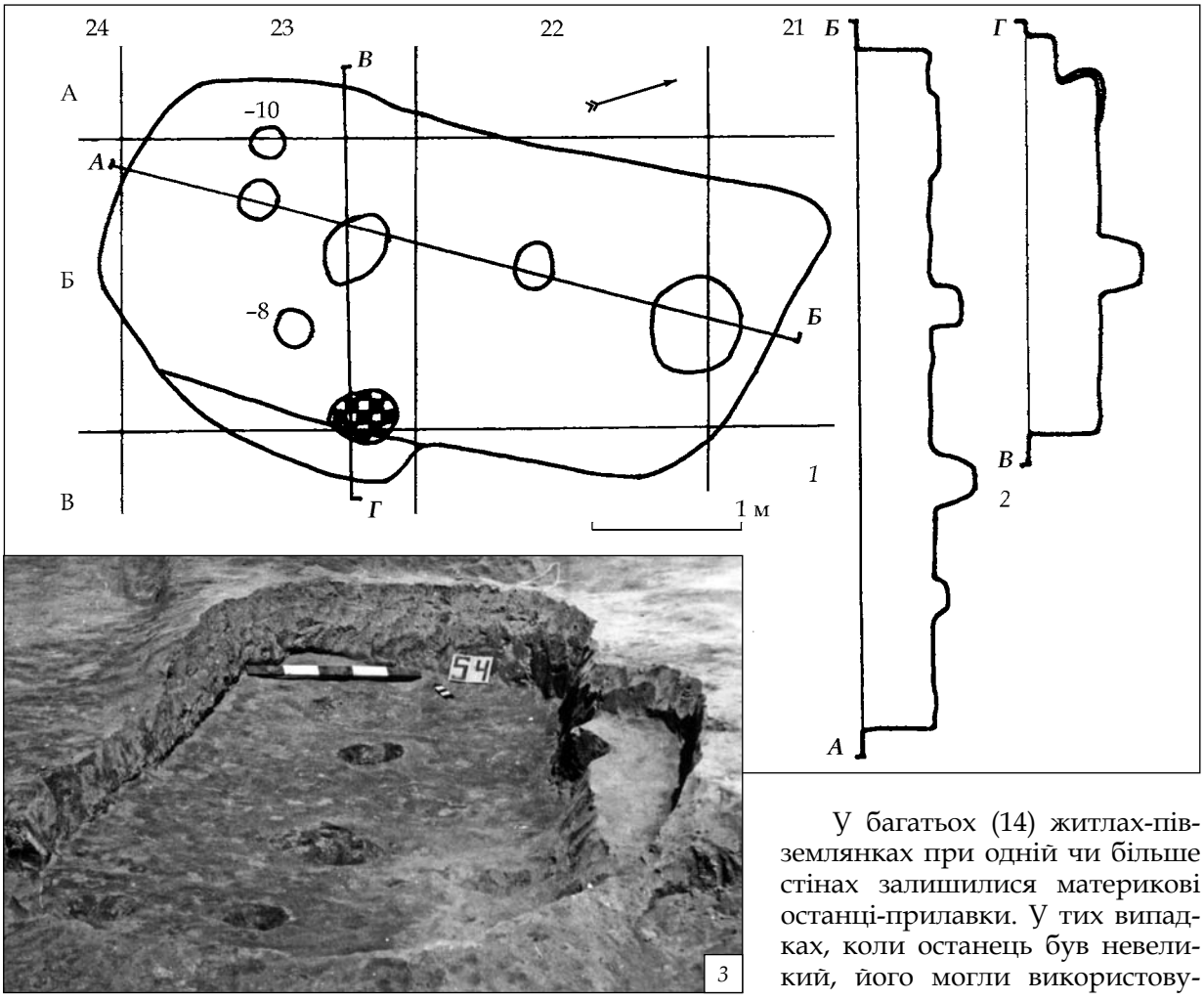

Рис. 1. Житло 54: *1* — план; *2* — розрізи; *3* — фото

У багатьох (14) житлах-півземлянках при одній чи більше стінах залишилися материкові останці-прилавки. У тих випадках, коли останець був невеликий, його могли використовувати як основу приступки, що визначала вхід у житло.

У деяких випадках останець виходив за контури котловану. У житлі 109 два материкові останці були розміщені по периметру стін у вигляді двох терас. Ці довгі останці були, очевидно, основою господарських прилавків. Їх обшивали деревом. Про це свідчать стовпові ямки, розміщені вздовж останців (житла 50, 85, 103, 107, 114).

В 11 півземлянках у долівці, ближче до однієї зі стін, розміщалися підвальні ями. Їх діаметр від 0,6 до 1 м, глибина — 0,3—0,6 м від рівня підлоги. Найбільшою була підвальна яма у житлі 123, яка мала грушоподібну форму. Яму використовували, найвірогідніше, для зберігання зерна.

Стіни півземлянок добре збережені, рівні, долівка материкова, дуже добре утрамбована, з вибитими ямками та нерівностями. У кількох житлах (29, 79, 122) долівка та стіни підмазані товстим шаром чорної болотної землі.

У деяких житлах простежено ніші, вибрані в одній із коротких стін. У житлі 100 ширина ніші складала 1,3 м, а довжина — 1,6 м. Така ж конструкція, але дещо менших розмірів простежена у житлі 111. Ці конструкції визначали вхід у півземлянку. У житлі 114 знаходилися дві материкові приступки у вигляді сходів. Наявність двох сходинок легко пояснити,

зважаючи на глибину котловану, — 1,6 м від рівня виявлення. У деяких випадках із обох боків таких останців чи ніш розміщувалися стовпові ями. Очевидно, що вкопані тут стовпи були основою дверей.

Опалювальні споруди зафіксовані нами в 11 котлованах жител. Ще у кількох випадках у різних місцях на долівці вдалося простежити скупчення золи, вугликів, які були рештками вогнищ. Усі збережені опалювальні конструкції були збудовані з глини. У двох житлах це були вогнища, вимощені глиною, в одному — камінням. У житлі 124 для викладення вогнища використали шматки глиняної обмазки. У житлах 30 та 43 вогнища розміщалися на борту однієї зі стін, у куті. У житлі 41 вогнище було вмонтовано у долівку під короткою західною стіною. Воно розміщувалося у ямі овальної форми розмірами 0,75 × 1,48 м та глибиною 0,5 м від рівня долівки. Дно ями було засипане попелом, на якому знаходилася викладка з вапнякового каменя. У житлі 54 залишки глинобитного вогнища з інтенсивними включеннями вугілля та попелу розміщалися у нішоподібному заглибленні під материковим останцем-прилавком (рис. 1). Можливо ця конструкція є прообразом печі. У житлі 124 вогнище, вимощене шматками глиняної обмазки, знаходилося посередині долівки на невисокій підсипці.

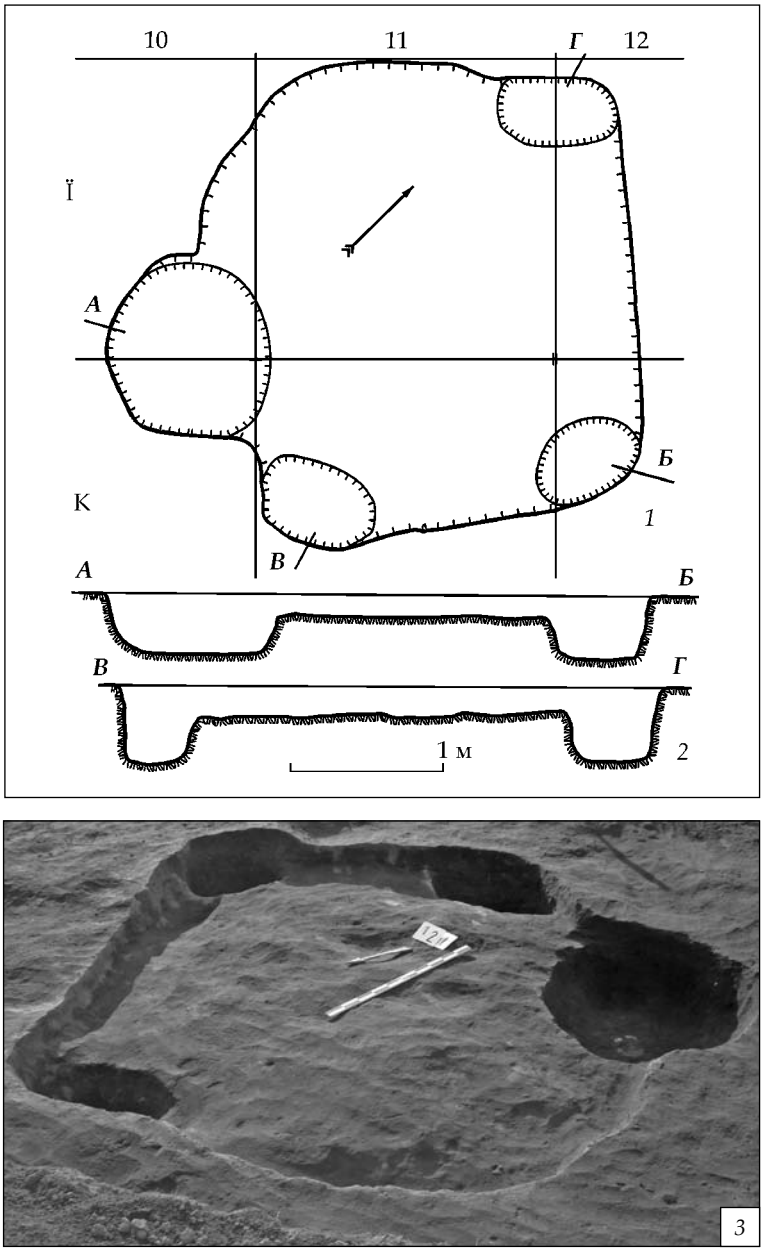

Рис. 2. Житло 121: *1* — план; *2* — розрізи; *3* — фото

У більшості жител-півземлянок у долівці була велика кількість стовпових ям. Вони розміщені по кутах і посередині протилежних стін. Їх діаметр від 0,2 до 0,5 м, глибина 0,25—0,7 м від рівня підлоги. Це, ймовірно, сліди від стовпів, які були основою стін або певних елементів житлової конструкції (столи, лавки, прилавки).

Судячи з розміщення стовпових ям, стіни мали в таких житлах стовпово-каркасну конструкцію і обшивалися дерев'яними жердинами, брусками або дошками. Судячи з наявності у заповненні котловану глини або обпалених шматків глиняної обмазки, стіни обмазувалися, принаймні зі сторони, де розміщувалося вогнище. Дах був двосхилий. У 13 житлах, стовпових ям у долівці

не було. Можливо, основою стін у цих об'єктах були легкі жердини, від яких не лишилося ямок, а саме житло мало легку плотову конструкцію. Деякі житла могли мати зрубні стіни. До таких належать принаймні три житла без стовпових ям, які мали квадратну форму, а ще декілька — рівно прямокутну.

У п'яти житлах (29, 33, 54, 116) 4 стовпові ями розміщалися вздовж центральної осі долівки. Стовпи, які тут стояли, не лише підтримували поздовжню балку стелі, але й давали змогу ділити площу житла на дві половини (рис. 2). У житлі 33 такі стовпи ділили площу житла на північну і південну частини. Перша була вужчою і мала дуже добре утрамбовану долівку. Досить чітко така система стовпів простежена у житлі 116. Тут по поздовжній осі майже посередині долівки розміщено 7 ямок від стовпів. По краях стін і у кутах стовпових ям не виявлено. Це може свідчити не тільки про особливості інтер'єру, але й конструкцію верхньої частини таких споруд. Основою даху, мабуть, були стовпи, вкопані по центральній осі житла, на які опиралася балка-перекладина. Поперечні стовпи-крокви верхньою частиною кріпилися на поздовжній балці, а нижньою частиною опиралися на землю або край стіни. Таким чином, верхня частина споруди мала вигляд сучасного куреня.

Цікаво зазначити, що у всіх цих житлах, крім житла 54, знайдено лише по декілька уламків гончарної лощеної кераміки, які належали мискам. За цією ознакою їх можна віднести до найбільш ранніх на поселенні.

Серед півземлянкових жител виділяються за розмірами житла 28 і 122.

Від житла 28 залишилася лише східна половини. Це була півземлянка прямокутної форми, великих розмірів, із сильно заокругленими кутами (ширина споруди 5 м, довжина збереженої частини 4 м, висота земляних стін 0,5 м від рівня долівки).

Судячи за пропорціями, довжина житла може складати 8—10 м. Стіни житла дещо нахилені донизу. Долівка лінзоподібна, сильно утрамбована, особливо у середній частині. Житло було орієнтовано довгими стінами за лінією схід—захід.

Над східною і південною стінами, над заповненням лежав потужний шар глиняної обмазки з домішками органічних речовин (соломи, полови) товщиною 10—20 см. На окремих шматках збереглися відбитки округлих колод та дощок. Очевидно, дерев'яні стіни цього великого будинку-півземлянки були покриті товстим шаром глини. Судячи з розмірів стовпових ям, опорою стін були стовпи-колоди діаметром до 40 см.

Житло 122 мало овальну у плані форму, розмірами 9 × 6,2 м (загальною площею 55,8 м^2) та висотою земляних стін 0,3—0,4 м від рівня долівки. Земляні стіни вертикальні, вся долівка підсипана шаром чорної (болотної) землі. Дуже міцно витоптана. Житло орієнтоване довгими стінами за лінією північ—південь.

У північній частині житла розміщене овальне у плані заглиблення, розмірами 2 × 4,8 м та глибиною 0,25 м від рівня долівки. Дно не витоптане, підмазане чорною землею. Можливо, тут було місце для спання, заповнене соломою чи сіном.

Посередині північної і південної стін розміщалися потужні стовпові ями (діаметр 0,5—0,55 м, глибина 0,4—0,42 м). Очевидно, тут стояли стовпи, на яких була поперечна балка, що разом складали основу стін та даху. До інтер'єру належить материковий виступ висотою 0,25 м над рівнем долівки, розмірами 2 × 4 м. Мабуть це була основа дерев'яної конструкції, яку укріплювали дерев'яними стовпчиками, розміщеними по боках.

Судячи із системи стовпових ям, це велике приміщення мало стовпово-каркасну конструкцію, в якій використовувалися дошки, бруски.

На відміну від попереднього житла, де для укріплення стін використовували глиняну обмазку, тут перепаленої глини не зафіксовано. Заповнення житла складалося із зотлілої деревини пухкої щільності. Шар цієї деревини покривав не лише площу долівки, а й 2—2,5 м поза нею. Будівництво такого великого будинку із використанням дерев'яних конструкцій свідчить про великий досвід у будівельній справі і неабияку майстерність виконавців. Цей будинок міг бути великим складським приміщенням, а також житлом у літній час.

Наземні житла за розмірами та конструктивними особливостями стін поділяються на три типи. До першого типу належать житла 45 та 48. Вони мають близьку до квадратної у плані форму площею 16—20 м^2 і орієнтовані кутами (житло 45) та стінами (житло 48) строго за сторонами світу. Зверху ці житла фіксуються у вигляді потужного шару глиняної обмазки товщиною 0,4—0,5 м. На великих уламках є відбитки дерев'яних конструкцій округлої форми товщиною 0,4—0,5 м та дощок шириною 5—8 см. Завали мали овальну форму розмірами 3,5—3,8 м і вміщалися у контури житла. У західній частині жител розташовані глинобитні, округлої форми вогнища діаметром 0,8—1 м та товщиною череня 8—12 см. Черінь сірого кольору, дуже міцно випалений і знаходився під завалом глиняної обмазки (рис. 3).

Конструктивні особливості жител цього типу добре простежуються на споруді 45, де виявлено 7 стовпових ям, розташованих вздовж стін, діаметром 0,5—0,6 та глибиною 0,38—0,58 м від рівня підлоги. Розташування стовпових ям та потужного завалу глиняної обмазки на підлозі свідчить, що житло мало стовпову конструкцію. Очевидно, у пази товстих стовпів вкла-

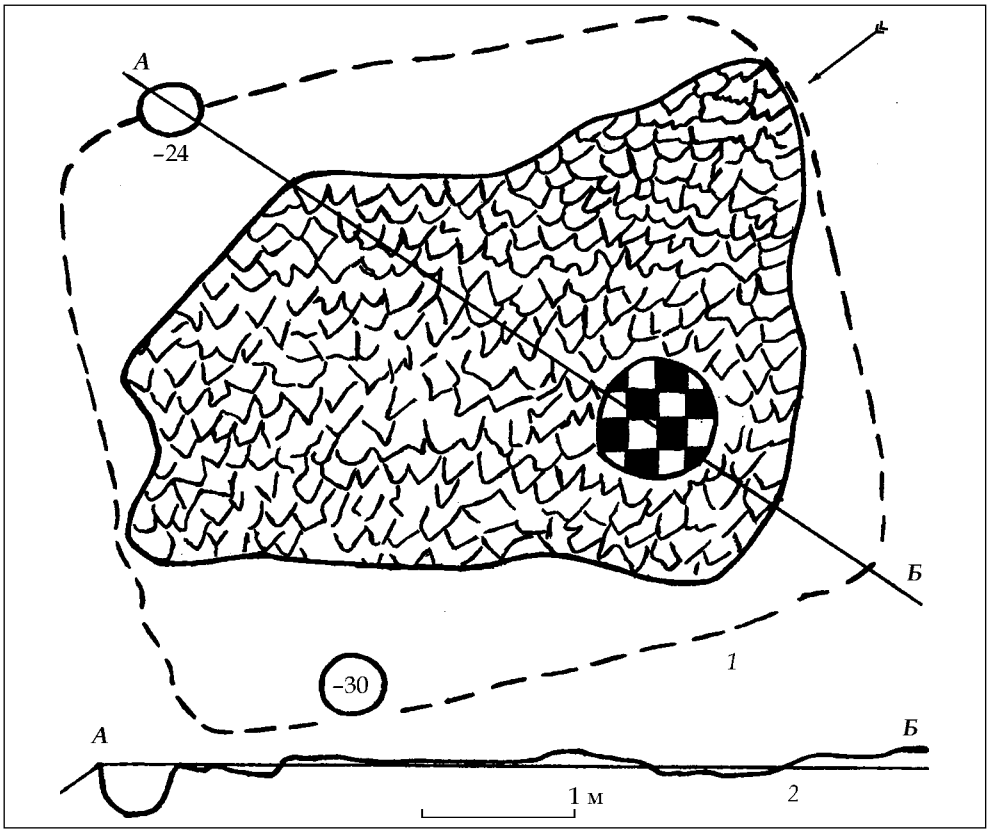

Рис. 3. Житло 48: *1* — план; *2* — розріз

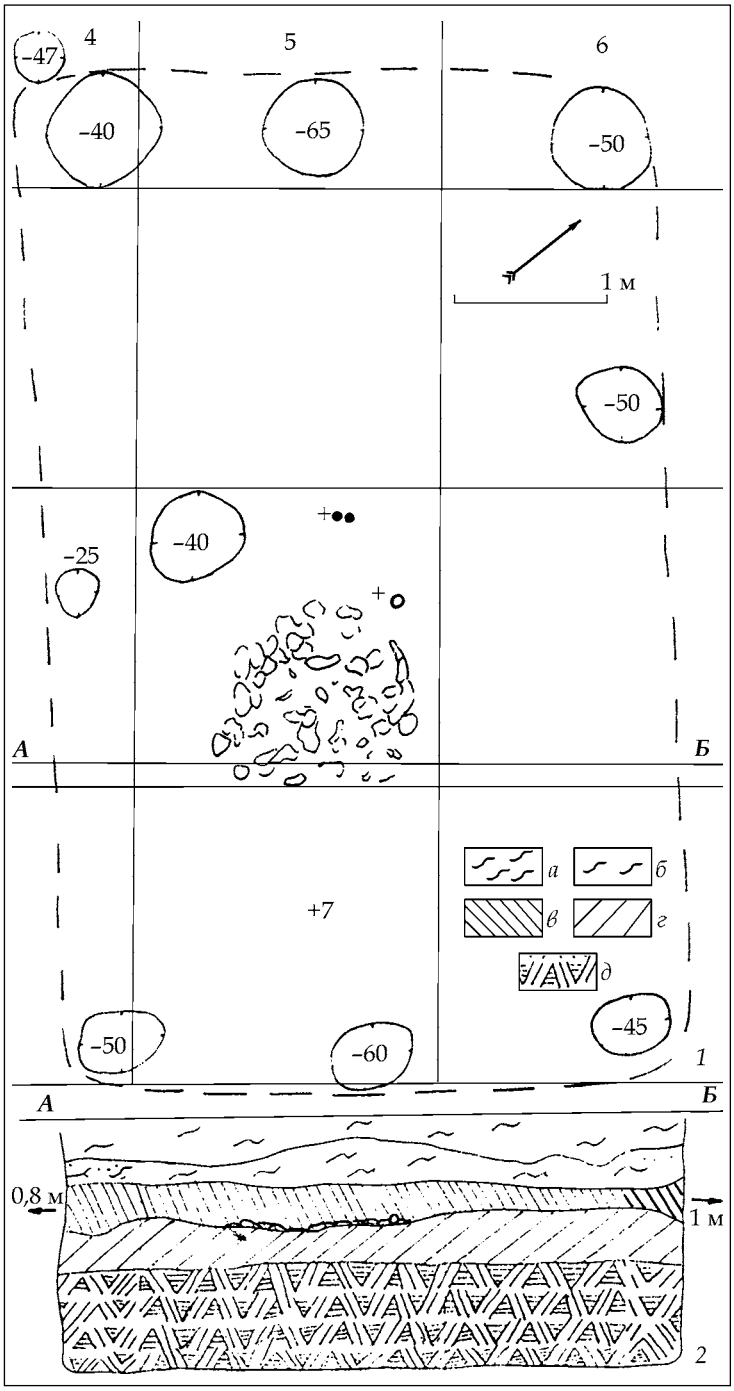

Рис. 4. Житло 79: *1* — план; *2* — розріз; *а* — орний шар; *б* — культурний шар; *в* — залишки житла; *г* — передматериковий гумусований суглинок; *д* — материк (лес)

дали дошки шириною 5—8 см, які обмазували глиною для утеплення. Дах складався з округлих конструкцій і теж, очевидно, обмазувався глиною, завал якої простежений на долівці. Вхід шириною 1 м розміщений посередині довгої північної стіни. Двері утримувалися на двох потужних стовпах діаметром 0,34 і 0,38 м. Вогнище вимощене глиною знаходилося праворуч від входу під західною стіною. Долівка у житлах була підмазана шаром чорної болотної землі.

Другий тип наземних будівель складають житла, які відрізняються від першого типу дуже значними розмірами (житла 11 та 12). У німецькій літературі такі житла отримали назву «Stallhaus». Одне з них (житло 11) збереглося наполовину, друге (житло 12) — приблизно на третину. Обидві споруди мали видовжено-прямокутну форму і були орієнтовані довгими стінами або кутами за сторонами світу. Розміри першого складали 6 × 12 м. Друге, при встановленій ширині 4,5 м, могло мати довжину до 20 м. Обидва житла фіксувалися за потужним суцільним шаром глиняної обмазки товщиною 20—30 см. У житлі 11 у південно-східному куті знаходилося глинобитне вогнище діаметром 1,3 м. Черінь лежав на вимостці й складався з уламків сильно спечених шматків глиняної обмазки товщиною 0,5 м. У житлі 12 (у відкритій частині) вогнища не було, натомість виявлено у кутах потужні стовпові ями (діаметр 0,4—0,8, глибина 0,3—0,59 м від рівня долівки). У житлі 11 слідів утоптаної долівки не простежено, у житлі 12 долівка була вимазана болотною землею брунатного кольору і дуже міцно витоптана.

Ще один тип наземного житла складають великі споруди прямокутної форми без завалів випаленої обмазки (житла 47 та 79). Обидві споруди добре збереглися (рис. 4).

Житло 47 зафіксоване за скупченням розпорошеної глиняної обмазки, попелу від обгорілого дерева завтовшки від 0,3 м по краях і до 0,6 м посередині споруди. Це скупчення створювало мов би лінзу, випуклістю догори.

Після зняття завалу на долівці виявилася велика кількість стовпових ям, які по периметру створювали прямокутник — основу великої наземної житлової споруди стовпової конструкції. Його розміри складають 6,5 × 12 м. Головними у житлі були вісім стовпів, розташованих вздовж стін симетрично один до одного. Їх діаметр від 0,4 до 0,8 м, глибина від 0,15 до 0,3 м від рівня долівки. Житло було орієнтоване кутами строго за сторонами світу, долівка вимазана чорною болотною землею і міцно утрамбована. З північно-західної і північно-східної сторін до крайніх ям додавався ще один ряд стовпових ям, розміщених на відстані 0,4 м одна від одної, очевидно, якісь із цих стовпів були опорою дверей. У південній частині житла, ближче до південно-західної стіни розміщалось велике глинобитне вогнище розмірами 1,8 × 2 м. Черінь випалений до сірого кольору. Вогнище було оточене трьома стовпами, про що свідчать стовпові ями діаметром 0,3—0,4 м. Поряд із вогнищем знаходився завал перепаленої мергельної глини. Очевидно, вогнище у житлі мало огорожу з вогнетривкої мергельної глини.

Житло 79 конструктивно близьке до житла 47, але має ряд особливостей (рис. 4). Це була споруда наземного типу стовпової конструкції. Вона зафіксована на глибині 0,6 м від сучасної поверхні на шарі передматерикового чорнозему за спресованим скупченням попелу та вугілля. Долівку утворювала спресована чорна вогка земля. Долівка старанно знівельована відносно давньої поверхні підсипкою з вогкого чорнозему. Не виключено, що долівка була вимощена дошками. Контури житла добре простежується за розташуванням потужних стовпових ям, розташованих по кутах і посередині довгих стін. Судячи з їх розташування, житло мало прямокутну форму розмірами 4,2 × 6,85 м і було орієнтоване кутами за сторонами світу. Діаметр стовпових ям складав 0,6—0,8, глибина від 0,4 до 0,65 м від рівня підлоги. Дещо меншими були стовпові ями, розташовані посередині довгих стін (діаметр 0,4—0,55, глибина 0,25—0,5 м від рівня підлоги).

Приблизно у північно-східній третині підлоги знаходилося потужне відкрите вогнище, викладене твердим вапняковим каменем. Діаметр вогнища 1,2 м. Вогнище розміщене на земляній підсипці висотою 0,15 м, проміжок між каменями засипаний золою та попелом. Черінь відсутній.

Звертає на себе увагу відсутність серед будівельних залишків глиняної обмазки, а також розташування стовпових ям вздовж стін. Це дає підстави припустити наявність в цьому житлі зрубних стін.

Судячи з розмірів житла і можливої наявності дощатої підлоги та зрубних стін, великої кількості знахідок, серед яких розмінні дрібні монети і білоновий нашийний ланцюг, його мешканцем була знатна людина, можливо, купець або суддя общини.

Відкриття у Хрінниках невластивого вельбарським сільським громадам багатого житла підкріплює гіпотезу про торгово-ремісничий характер поселення.

Житла заглибленого типу з поселення, незважаючи на розмаїття форм, інтер'єру, за основними елементами (наявність здебільшого відкритих вогнищ, материкового прилавка, стовпової та стовпово-плотової конструкції стін) є близькими до житлових споруд, виявлених на інших поселеннях вельбарської культури на Волині [Козак, 1991, с. 73—87; 1994, с. 52—75; Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 47—71].

Серед наземних споруд типовими для вельбарської культури на всій території її поширення є так звані «довгі будинки» (другий тип наземних жител на Хрінницькому поселенні). Багато подібних споруд виявлено на вельбарському селищі в Лепесівці [Тиханова, 1963, с. 178—191] та Линівсь-

кому поселенні [Козак, 1994]. Відомі вони і на черняхівських пам'ятках [Магомедов, 2001].

Поки що ніде, крім Хрінницького поселення, не виявлено наземних жител виділеного нами першого типу. Вони властиві для поселень черняхівської культури Поділля, Подніпров'я, Молдови [Рікман, 1975; Магомедов, 2001, с. 21—22].

Характерною особливістю Хрінницького поселення є наявність наземних будівель третього типу. Близькою аналогією їм можна назвати житло 21 з поселення в Боратині [Козак, 1991, рис. 40]. Що стосується житла 78, то воно не має аналогів ні у вельбарській, ні у черняхівській культурах. Судячи з досконалості форми, наявності дерев'яної підлоги і потужних дерев'яних стін, власник будинку, очевидно, зводив його за зразками, баченими у більш розвинених народів, можливо на землях римських провінцій.

Зауважимо також, що всі наземні повністю досліджені житла мали великі глинобитні вогнища. Серед заглиблених 16 жител сліди вогнищ стаціонарного типу виявлені лише у чотирьох. Пояснення цього факту, можливо, треба шукати у сфері соціального статусу мешканців обох типів жител.

Господарські споруди та ями-погреби розміщалися, як правило, недалеко від жител або між житлами. Вони були наземними чи мали заглиблену основу. За своєю формою заглиблені споруди досить близькі до жител, але менших розмірів. Наземні споруди великі, прямокутної форми. Часто всередині розміщені різноманітні материкові останці-прилавки, підвальні ями. Долівка дуже рідко буває утрамбованою. Стіни споруд мали стовпово-плотову конструкцію, причому стовпи нерідко винесені за межі заглибленої частини (житло-споруда 40). Стіни заглиблених споруд, на відміну від жител, не обмазані глиною, вони були обплетені хмизом, соломою, можливо, лише прутами. Наземна споруда 8 мала, очевидно, обмазані глиною стіни, оскільки вся її площа покрита великими шматками глиняної випаленої обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. Інша наземна споруда (23) мала, очевидно, дерев'яні стіни, бо слідів глиняної обмазки при її дослідженні не виявлено. Велика кількість ям від стовпів, розташованих по периметру стін, свідчить про їх стовпову конструкцію. Площа заглиблених господарських споруд складала 8—12 м^2. Площа великих наземних споруд становила 40—48 м^2. Конструкція даху за відкритими залишками не простежується.

Загальноприйнято вважати, що господарські споруди будували і використовували для зберігання продуктів тваринництва, лісових плодів. Великі наземні споруди Хрінницького поселення (8, 23) не мають аналогій на інших вельбарських поселеннях і становлять його особливість як торгового центру. Можливо, це були склади, де зберігали товари, зібрані для вивозу або привезені для торгівлі.

Серед об'єктів господарського призначення виділяються споруди 34, 64 та житло-споруда 121.

Перше було будівлею напівземлянкового типу з котлованом неправильної форми. Її розміри 3,8 × 2 м, висота земляних стін 0,7 м. Дно глиняне, рівне. У західній частині знаходилося материкове підвищення, де були розміщені ротаційні жорна. Два добре збережені, але сильно стерті жорнові камені лежали один на одному.

Очевидно, що ця споруда була спеціальним господарським приміщенням із ротаційними жорнами, якими користувалися всі мешканці поселення.

Споруда 64 зафіксована за наявністю товстого шару перепаленої глиняної обмазки та зотлілого дерева розмірами 3 × 9 м. Під шаром перепе-

ченої глини розміщалася добре утоптана долівка, утворена насипною чорною землею. Крім великої кількості різних речей господарського призначення (ножі, шила, різець до ткацького верстата) та двох наконечників стріл, на особливу увагу заслуговують численні обрізки (заготовки) рогів кози та оленя (приблизно 100 уламків). Таке скупчення специфічних знахідок може свідчити, що споруда була майстернею по виготовленню заготовок для кістяних виробів (гребенів, проколок, заколок).

Виготовлення цих предметів відбувалося, очевидно, у споруді-житлі 121, виявленій на західній околиці поселення (рис. 2). Це була квадратна у плані споруда із заглибленою у материк долівкою, орієнтована кутами за сторонами світу. Розміри споруди 3 × 3,2 м, висота земляних стін 0,3 м від рівня долівки. Вірогідно, котлован житла був глибшим, оскільки верхня частина заповнення була знищена оранкою.

Долівка житла була підрівняна, як і у попередній споруді чорною землею, добре утрамбована, особливо у центральній частині. У трьох кутах житла (крім західного) знаходилися потужні стовпові ями (діаметр 0,4—0,5, глибина 0,25 м від рівня долівки). Посередині південно-західної стіни розміщувалася підвальна яма глибиною 0,4 та діаметром 1,1 м. Судячи з виявлених стовпових ям, житло-майстерня мало стіни зрубної конструкції.

Котлован житла був вщерть заповнений уламками та обрізками рогових кісток, дрібною стружкою, пластинами-напівфабрикатами. На долівці знайдено робочий інструмент майстра — двосторонній бронзовий різець, два рогові пробійники, крем'яний скребок, майстерно виготовлену посохоподібну шпильку [Козак, Сергеєва, 2013]. Майстер-косторіз, судячи з виявленої у житлі продукції, працював на широке коло споживачів. Такою продукцією, вочевидь, були різноманітні накладки, гребені, обладунки вершника та коня, жіночі шпильки тощо.

На поселенні виявлено споруду, вибудувану з глини, яка своєю формою, конструктивними особливостями та інтер'єром помітно вирізняється серед сотень будівель, досліджених у попередні роки. Вона визначена нами як капище-жертовник (рис. 5; 6). Об'єкт розташований у центрі скупчення помешкань, які належать до другої фази функціонування поселення (друга половина III — перша половина IV ст.).

Основою капища був майданчик розмірами 5 × 4 м, зроблений із земляної підсипки завтовшки 10—15 см зверху перекритої шаром насипної глини завтовшки 18—22 см із домішкою органічних речовин. Споруда орієнтована довгими стінами по лінії північ—південь.

Рис. 5. Капище-жертовник, фото

У центральній частині капища був вівтар із вогнищем, розташований посередині західної стіни, з боку річки. Він піднімався над вимосткою на висоту 0,6 м, мав чітку округлу у плані форму діаметром 1,22 м і складався з чотирьох нашарувань. Унизу була глиняна підмостка, на ній — потужний шар пропаленої глини завтовшки 12 см, на якій зна-

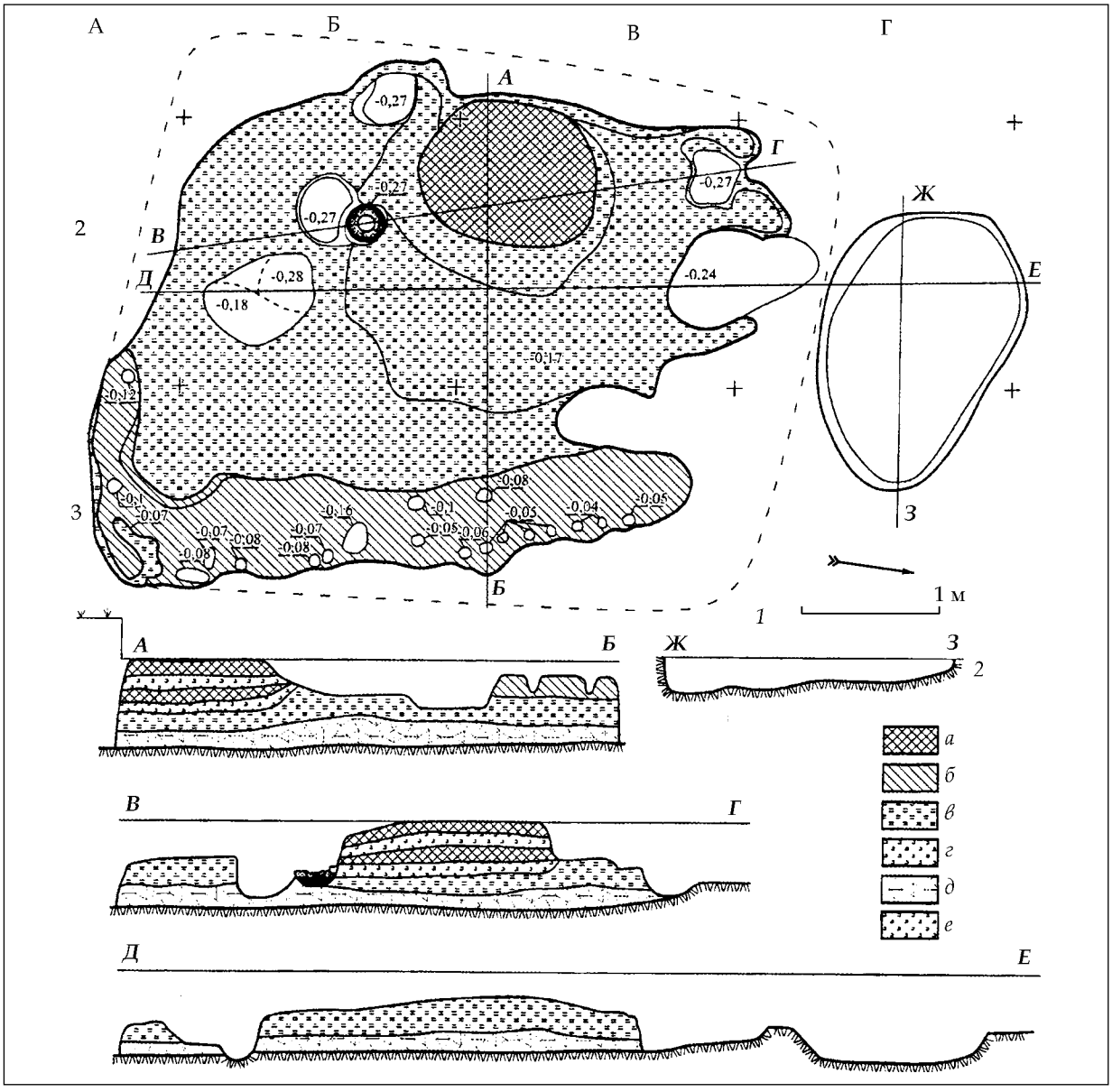

Рис. 6. Капище-жертовник: *1* — план; *2* — розрізи; *а* — чернь; *б* — глиняна обмазка; *в* — глина, глиняна підсипка; *г* — обпалена глина; *д* — земляна підсипка; *е* — материк

ходився чернь завтовшки також 12 см. На черені — знову шар дуже пропаленої глини завтовшки 13 см. Чи було це чотиришарове напластування конструкцією вівтаря, чи результатом його добудови або ремонту в різний час, важко сказати.

Навколо вогнища вимощено глиняний майданчик розмірами 3,0 × 2,2 м та висотою 0,2 м над рівнем основної вимостки. Майданчик дуже випалений, у чотирьох його кутах розташовані отвори, обгорілі всередині, діаметром 0,4—0,6 м. В одному з таких отворів-ям зберігся горщик, вмонтований у глину, в іншому — кілька уламків горщика. Горщики дуже пропалені. Очевидно, і в інших ямах під час функціонування капища були такі посудини.

Нижче, у глиняній вимостці, на її західному й східному краях розташовані ще два отвори неправильної форми діаметром 0,6—0,65 м і глибиною

0,18—0,24 м. Призначення цих ям не визначено. Очевидно, там знаходилася ємкість (кошик, горщик) для зберігання якоїсь субстанції (м'яса).

У східній частині капища збереглася частина стіни заввишки 0,5 м над рівнем глиняної вимостки та завдовжки 4,2 і завширшки 0,55—0,60 м. Стіна складалася із трьох шарів — земляної підсипки завтовшки 20 см і глиняної підсипки такої ж товщини, зверху покритої шаром добре пропаленої глини завтовшки 20 см із домішкою глиняної обмазки. Посередині верхньої площини у стіні розташовані ями від стовпів із пропаленими стінками. Всього зафіксовано 19 таких ямок, розміщених на відстані 10—15 см одна від одної. Діаметр їх від 0,3 до 0,7 м. Очевидно, стіна з дерев'яними конструкціями зверху була частиною загорожі, обмазаної глиною. Паралельно до паличок загорожі розміщувалися чотири ями досить великого діаметра. Стовпи, що стояли тут, використовували для якоїсь іншої мети. У 0,1 м від північної стіни споруди була яма овальної форми розмірами 1,4 × 2,0 м та глибиною 0,3 м від рівня виявлення.

На схід від капища розташований майданчик розмірами приблизно 7 × 14 м, заглиблений (витоптаний) на 0,32 м від рівня материка. У ньому була сіро-брунатна гумусна маса, вщерть заповнена кістками. Серед них є фрагменти черепів хижих (вовк, вепр, лис) та свійських тварин. Трапився також фрагмент людського черепа, який належав особі віком 23—25 років (визначення О.Д. Козак), та кілька дрібних людських кісток. Біля капища також знайдено бурштинову намистину й жіночі кістяні заколки. Під стіною ззовні виявлено цілі черепи коня, вепра, свині та два черепи собаки.

Аналогії культовій споруді, виявленій на поселенні вельбарської культури у Хрінниках, на території України немає.

Тому є підстави припустити, що Хрінницьке капище було спеціалізованою спорудою, призначеною виключно для здійснення жертвоприношень. Капище обслуговувало, вірогідно, великий масив готських общин і було культовим центром готів Волині.

Складна конструкція споруди, вибудувана з дерева і глини, свідчить про високий ступінь знань щодо будівельної справи у германців.

Ще одну споруду, пов'язану з культом, а саме з античним божеством Сарапіс, виявлено на Хрінницькому поселенні у 2005 р. Це житло 90.

Житло являло собою типову для вельбарської культури за формою й розмірами споруду, але з дещо незвичайним елементом внутрішнього інтер'єру — нішею посередині однієї зі стін. Перед нішею долівка утоптана на глибину 18 см. Утоптана частина мала овальну форму розмірами 1,3 × 3,2 м.

По обидві сторони ніші у долівці знаходилися стовпові ями діаметром 20 см і глибиною 13—15 см. Ймовірно, стовпи, що стояли тут, були основою якоїсь перегородки, що закривала простір ніші від приміщення.

Перед нішею, на підлозі житла виявлено голову від бронзової статуетки античного божества Сарапіса. Виходячи з місцезнаходження цієї унікальної знахідки, форми й конфігурації ніші, яка була малоефективна як господарська прибудова, можна дійти висновку, що ніша виготовлена спеціально для встановлення фігурки цього божества, тобто була своєрідним вівтарем, зі спеціальною перегородкою, можливо полотняною.

Заповнення житла містить перегорілу органіку, що може свідчити про те, що споруда була спалена.

Прийнявши до уваги також відрізану від тулуба голову божества, можна висловити припущення про спеціальне руйнування цієї, можливо скритої від общини, споруди з вівтарем чужого їм божества.

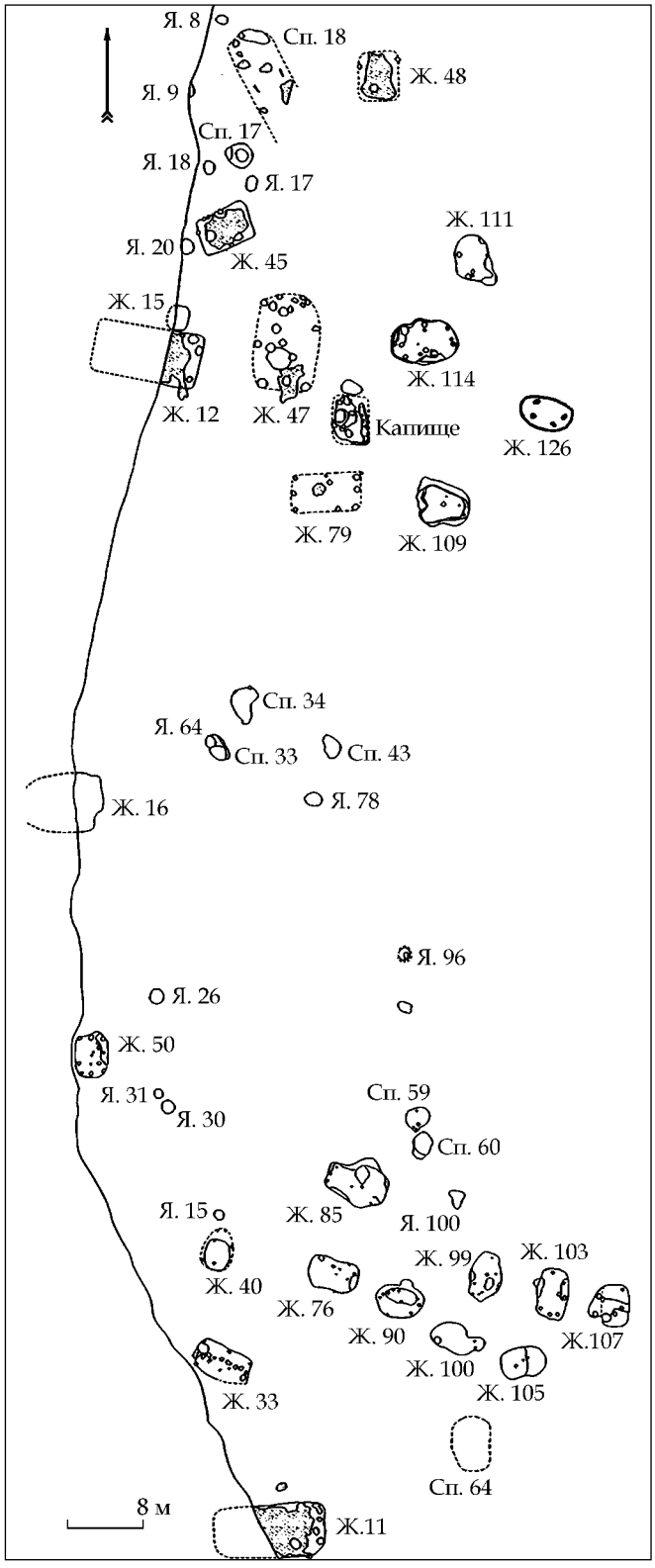

Рис. 7. Загальний план дослідженої частини поселення готів біля с. Хрінники

Дослідження поселення великою площею (практично 90 % від збереженої частини) дозволяє визначити особливості його топографії та планувальної системи.

Враховуючи, що тепер, за нашими спостереженнями, знищено ерозією ґрунту приблизно 20—30 м берегової лінії, яка була, очевидно, не менш густо заселена, кількість жител на поселенні складала біля 100 одиниць.

Кидається у вічі відносно невеликий відсоток господарських об'єктів порівняно з житловими спорудами. Підрахунки показали, що на одне житло припадає менш, ніж 0,5 ями-погреба та 0,5 господарської споруди (табл. II). На інших вельбарських поселеннях це співвідношення дещо більше. Зокрема, на поселенні у Городку на одне житло припадало 4 ями та 3 споруди, на поселенні у Загаях — 3 ями-погреби.

Незначна в цілому кількість заглиблених господарських споруд у готів пояснюється, очевидно, своєрідним способом збереження запасів. Ймовірно, на відміну від носіїв зарубинецької культури чи венедів (зубрицька культура), які зберігали продовольчі запаси у землі, готи використовували для цієї мети, здебільшого, наземні будівлі з легкими стінами та дахом або ж мали комори у межах житла. Судячи з плану розташування об'єктів, господарські споруди є виключно біля невеликих жител, як наземної, так і заглибленої конструкції. Проте ні в одному з випадків їх не простежено біля великих наземних будівель, а також біля напівземлянок, площа яких перевищує 20 м² (рис. 7).

Таблиця II. Співвідношення жител та господарських споруд на поселеннях вельбарської культури Волині

Поселення	Житла	Господарські споруди	Ями-погреби
Хрінники	40	17	16
Городок	3	8	14
Линів	6	3	4
Боратин	11	–	14
Загаї-2	5	2	14

Велика кількість датуючих речей (фібули, деталі поясу, скляне намисто, шпори) дозволяє доволі обґрунтовано визначити хронологію досліджено поселення кінцем II — початком V ст. н. е. (табл. III).

Порівняльний аналіз керамічних комплексів із відповідними датуючими предметами дозволив розділити цей період на три хронологічні фази, які відповідають трьом періодам розвитку поселення.

До I фази належить 17 % від всіх виявлених житлових споруд (табл. I).

Житлами цього періоду були виключно напівземлянки прямокутної форми із заокругленими кутами (човникоподібні) та великою кількістю стовпових ям по периметру стін або посередині долівки, що може свідчити про каркасно-стовпову або стовпово-плотову конструкцію стін.

До фази II існування поселення належить 65 % всіх виявлених житлових споруд. Житлами цього часу на поселенні були напівземлянки або споруди зі злегка заглибленою у материк долівкою, каркасно-стовповою або зрубною конструкцією стін. Усередині кількох жител знаходилися вогнища відкритого типу з кам'яною викладкою або без неї, деколи на материковому останці або ж у заглибленні. У ряді жител біля стін були материкові останці-лежанки.

Новою рисою поселення цього часу є наявність жител наземного типу зі стовповою конструкцією стін, які облицьовували дошками, дерев'яними брусками та обмазували глиною. Причому це були довгі житла типу «Stallhaus» — великі, прямокутні споруди, або ж звичайних розмірів однокамерні будівлі квадратної чи прямокутної форми. Усередині жител розміщено потужне вогнище, черінь якого вимощений шаром черепків чи каміння або підсипаний глиною. Присутність цих жител, невідомих раніше на поселенні, свідчить про появу тут нових людей з новими культурними традиціями (більш досконалі способи житлобудівництва, велика кількість імпорту з черняхівського середовища, у тому числі широке використання у господарстві гончарного посуду). У ряді великих будівель

Таблиця III. Хронологічне співвідношення жител селища

Фаза	Житло, №	Датування, ст. н. е.													Тип жител
		II			III			IV						V	
I — B2/C1	29a				■	■	■								п/з
	32				■	■	■								п/з
	33				■	■	■								п/з
	99				■	■	■								п/з
	107				■	■	■								п/з
	116				■	■	■								п/з
	124				■	■	■								п/з
II — C2/C3	4							■	■	■	■				п/з
	9							■	■	■	■				п/з
	11							■	■	■	■				н/з
	13							■	■	■	■				п/з
	16							■	■	■	■				п/з
	25							■	■	■	■				п/з
	18							■	■	■	■				п/з
	29							■	■	■	■				п/з
	40							■	■	■	■				н/з
	41							■	■	■	■				п/з
	43							■	■	■	■				н/з
	45							■	■	■	■				н/з
	48							■	■	■	■				н/з
	50							■	■	■	■				н/з
	47							■	■	■	■				н/з
	67							■	■	■	■				п/з
	79							■	■	■	■				п/з
	85							■	■	■	■				п/з
	86							■	■	■	■				п/з
	90							■	■	■	■				п/з
	100							■	■	■	■				п/з
	103							■	■	■	■				п/з
	105							■	■	■	■				п/з
	109							■	■	■	■				п/з
	111							■	■	■	■				п/з
	114							■	■	■	■				п/з
	121							■	■	■	■				—
III — D1	30											■	■	■	п/з
	54											■	■	■	п/з
	120											■	■	■	н/з
	122											■	■	■	п/з

наземного типу не зафіксовано характерних для житла ознак. Вони мали, очевидно, господарське або общинне призначення.

До фази III функціонування поселення належить лише кілька житлових об'єктів, що свідчить про його занепад.

Три житла цього часу були напівземлянками, а одне — наземним (120). У житлах 30, 54, 120 були опалювальні споруди. У житлі 54 це була глиняна піч вирізана з землі під материковим прилавком, у житлі 30, 120 — вогнища, викладені з глини або глиняних вальків.

Огляд виявлених житлово-господарських споруд на поселенні свідчить про відсутність у його мешканців сталих традицій щодо їх будівництва. Тип житла, форма, особливості інтер'єру, конструкція стін характеризуються різноманітністю і рисами, притаманними особливостям житлобудівництва всіх груп населення, що проживали на території Лісостепової частини України у римський час.

Треба зазначити високий рівень деревообробної справи мешканців поселення, які вміли зводити стіни складної конструкції, як, наприклад, над житлом 122, іншими півземлянковими спорудами різної форми.

Зауважимо також, що у IV ст. у готів з'являються опалювальні споруди, які можна розглядати як прототипи печей. Мова йде про примітивну піч, сконструйовану у землі під материковим прилавком у житлі 54.

Унікальним за конструкцією та прийомами будівництва є капище-жертовник, аналогів якому немає на Європейському континенті.

Розглянемо планіграфію виявлених житлових об'єктів за фазами.

Житла фази I не побудовані за якоюсь системою. Вони розкидані по всій площі поселення без видимого порядку. Жодне з цих жител не має господарських будівель.

Так само розкидані три житла фази III поселення. Можна лише зазначити, що центр поселення в цей час перемістився на західну частину урочища Шанків Яр.

Натомість дуже чітким і організованим є простір поселення фази II, тобто в період із другої половини III ст. до середини IV ст. н. е. Переважна більшість жител цього періоду сконцентрована у середній частині берегової тераси, яка заокругленим виступом врізається в річкову долину. Її розміри складають у ширину 205 м, а у глибину — 40 м (рис. 7).

Ця ділянка чітко поділяється на три частини з різною системою забудови — північну й південну, між якими є незабудований простір, та прибережну. Основою забудови південної частини була вулиця шириною до 8 м, яка складалася з двох рядів жител. Відстань між житлами у рядах складала до 4 м. Вулиця тягнулася від берега річки вглиб поля на 40 м (рис. 7).

Умовно цю частину поселення можна назвати «ремісничою». Саме на цій ділянці знайдено більшість фібул, поясних пряжок, прясел, ножів. Тут виявлено скарб із 9 глиняних ллячок, сильно пропалених, які використовували в ювелірному виробництві, а також більшість залізних ножів, срібні денарії, залізні ножиці, кістяні гребені, рибальські гачки, проколки. У 6 м на південь від вулиці розташована майстерня по розпилюванню та обробці рогу.

Основою забудови північної частини поселення був культовий майдан із глиняним капищем у центрі. Форма майдану майже прямокутна, розміри 15 × 20 м. З чотирьох сторін капища, на відстані 6—10 м від нього розташовані житла. Зі сторони берега це були великі наземні будівлі каркасно-стовпової конструкції з високими стінами та потужним стаціонарним вогнищем всередині, а зі сторони поля — великі та глибокі землянки зі складним внутрішнім інтер'єром (приступки, прилавки). Вхід у всіх жит-

лах був зі сторони капища. У наземних житлах він позначений стовповими ямами, а у землянках — материковим виступом-порогом.

Означені вище дві частини поселення розділені між собою значним незабудованим простором.

На прибережній частині поселення, що тягнеться вздовж берегової лінії, розташовані окремі двори, утворені житлом та кількома господарськими спорудами біля нього, або житла типу Stallhaus, які тяжіють до ремісничої або культової частини поселення. Такими є житло 48 наземного типу із трьома господарськими ямами поряд; житло 45 такого ж типу з трьома господарськими ямами поряд та двома господарськими спорудами. Тут знаходяться також житло 16 заглибленого типу із двома спорудами та двома ямами; напівземлянкове житло 50 із трьома ямами поруч; житло 40 із господарською ямою і житло 85 із двома господарськими ямами та двома спорудами.

Таким чином, можна констатувати, що протягом фази I пам'ятка була рядовим поселенням готів, аналогічним десяткам інших, виявлених на Волині.

З середини III ст. н. е. поселення трансформується у великий міжплемінний торгово-ремісничий та культовий осередок готського народу, який проживав у басейні р. Стир, а, можливо, і на більш широких територіях.

У той час на поселенні існувало, враховуючи знищену ерозією ділянку, не менше 40 жител, а отже, понад 200 мешканців. Основною господарською одиницею поселення був двір, який належав, очевидно, одній сім'ї. Це дає підстави припустити, що поселення було створене десятками таких сімей і складало територіальну общину. В якийсь час на поселенні з'являється група людей, які будують свої будівлі двома рядами, що тягнуться від річки вглиб поля. На підставі отриманих археологічних даних можна стверджувати, що це були ювеліри та майстри по обробці рогу та шкіри, воїни та вершники.

Вище ми зазначали таку особливість поселення, як наявність великих наземних споруд стовпової конструкції, що не мали ознак житлового приміщення. Це були, можливо, торгові склади для зберігання великої кількості товарів (зерна, продуктів тваринництва, промислів тощо).

Цікаво зазначити, що досліджуване нами поселення оточене з усіх боків невеликими готськими селищами, розташованими приблизно в 5—8 км від нього. Вірогідно, вони створювали своєрідне оборонне кільце навколо важливого для готів торгово-ремісничого та культового центру.

Виходячи з наявних матеріалів, цілком очевидно, що поселення як торговий, культовий та, ймовірно, політичний центр готів приблизно в середині IV ст. перестало існувати. Більша частина його мешканців, очевидно, покинула свої домівки. Кілька сімей, що залишилися на поселенні, утворили невеликий хутір, втративши зв'язки з торговими центрами. Вони могли не мати можливостей отримувати імпортні речі, окрім кераміки, яка була, вірогідно, доступним товаром.

Причиною занепаду поселення у Хрінниках, як і вельбарської культури в цілому, є військово-політичне становище, яке склалося на землях сучасної України після 375 р. Його показниками є експансія гунів, розгром ними готських військово-політичних об'єднань, з яких складалася, так звана, «держава Германаріха», розрив торгових шляхів та контактів з античним світом, і, як наслідок, відхід основної маси готського населення в Подунав'я і далі у Південно-Західну й Західну Європу та, частково, у Крим.

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991. — 174 с.
Козак Д.Н. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів. — Київ; Луцьк; Львів, 1994. — 112 с.
Козак Д.Н., Оприск В.Г., Шкоропад В.В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. — К., 1999. — 128 с.
Козак Д.Н., Сергеєва М.С. Косторізні майстерні готів на Волині // Археологія. — 2013. — № 3 — С. 53—61.
Магомедов Б.В. Черняховская культура: Проблема этноса. — Lublin, 2001. — 276 с.
Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — 332 с.
Тиханова М.А. Раскопки на поселении III—IV вв. у с. Лепесовка в 1957—1959 гг. // СА. — 1963. — № 2 — С. 178—191.

Д.Н. Козак

ЖИЛИЩНО-ХОЗЯЙСТВЕННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО И ПЛАНИРОВКА ПОСЕЛЕНИЯ ВЕЛЬБАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ У с. ХРИННЫКИ НА РИВНЕНЩИНЕ

Статья посвящена характеристике построек, открытых на поселении Хринныки в Ривненской области. Это жилища, культовые объекты, хозяйственные постройки.
Жилые объекты характеризуются разнообразием типов и примененной техники строительства.
Это наземные дома двух видов (большие — каркасно-столбовой конструкции и малые — столбово-плетневой конструкции), а также полуземлянки. Последние составляют большинство и различаются формой, глубиной залегания пола, интерьером.
Уникальным является культовое сооружение — капище, построенное из глины и огороженное деревянным забором на глиняном фундаменте.

К л ю ч е в ы е с л о в а: вельбарская культура, Волынь, жилища, землянки, наземные жилища.

D.N. Kozak

BUILDING-HOUSEHOLDING CONSTRUCTION AND LAYOUT OF KHRINNYKY SETTLEMENT (RIVNE REGION) OF THE WIELBARK CULTURE

The paper deals with characteristics of the structures discovered at Khrinnyky settlement. Among the constructions are houses, household rooms, cult edifices.
Buildings are characterized by variety of types and building technologies.
There are aboveground constructions of two types (the big ones — frame-and-pillar structures, the small ones — wattle-and-daub structures), as well as grubenhauses. The latter constitute the majority of buildings and differ by shapes, depth, interiors.
The heathen temple (sacred place) is a unique. It was built from clay, surrounded by a wooden fence on clay foundation.

K e y w o r d s: Wielbark culture, Volyn', building, grubenhaus, aboveground construction.

М.В. Любичев

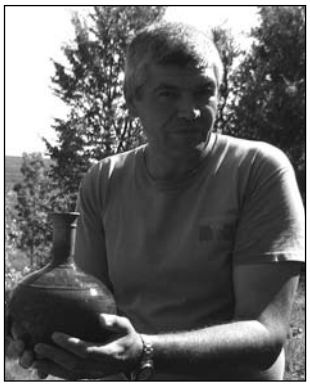

ГРУПА СЕДЕЛКИ—КАШИРКА У ВЕРХНЬОМУ ПОДОННІ ЯК ОДНА З ОБЛАСТЕЙ «ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ» КУЛЬТУРНОЇ ПРОВІНЦІЇ III—IV ст.

Пам'ятки типу Седелки – Каширка у Верхньому Подонні є однією з областей «праслов'янської» культурної провинції пізньоримського часу середини III – початку IV ст. поряд з горизонтом Боромля в дніпро-донецькому лісостепу, київською культурою у Середньому Подніпров'ї та Подесенні, пам'ятками типу Дем'янів – Черепин у Верхньому Подністров'ї.

К л ю ч о в і с л о в а: памя'ятки типу Седелки – Каширка, горизонт Боромля, черняхівська культура

Після понад п'ятнадцятирічного накопичення археологічних джерел, у 1998 р. А.М. Обломський виділив групу пам'яток пізньоримського часу Верхнього Подоння типу Седелки—Каширка як особливий культурно-хронологічний тип старожитностей [Обломский, 2008, с. 142]. Нині в групі відомо близько 47 поселень, із яких розкопками різного обсягу було досліджено близько 12 (Седелки, Каширка 2, Яблоново, Верхнє Турово, Мухіно 2, Ксизово 17, Мала Трещовка 1 та 2, Китіно 3, Лощина 1, Лави, Писарево [Обломский, 2008, с. 142] (рис. 1).

Після виділення «київської традиції» у черняхівській культурі (синоніми:«черняхівські комплекси київської традиції», «дніпровський києво-черняхівський світ», «київські племена, які включено у черняхівське суспільство», «київська група, що відчула черняхівський вплив») вважається, що її носії відіграли головну роль у формуванні пам'яток типу Седелки—Каширка [Обломский, 2001, с. 122, 130]. Приводом для такого висновку стали спільні риси в топографії поселень, у керамічному комплексі групи і лісостепових пам'яток київської культури, деяких черняхівських поселень Подніпров'я — басейну Сіверського Дінця, наявність на селищах наземних жител [Обломский, 2001, с. 125; 2008, с. 147; 2009, с. 194].

Своєрідність поселення Седелки (ландшафт, співіснування напівземлянкових та наземних жител, окремі речі) сприяли визначенню пам'яток типу Седелки—Каширка як «провінційно-черняхівських», «що походять від черняхівської культури», «дочірнє утворення черняхівської культури» [Обломский, 2008, с. 147; 2009, с. 194—195]. Назвати їх черняхівськими не дозволяють відсутність бирітуальних могильників та мала кількість кружальної кераміки [Обломский, 2008, с. 147].

Нами було висунуто тезу про наявність «праслов'янської» культурної провінції пізньоримського часу, що об'єднує декілька областей пам'яток з близькою морфологічною характеристикою, які відрізняються лише у деталях: пам'ятки типу Дем'янів—Черепин у Верхньому Подністров'ї, київська культура у Середньому Подніпров'ї та Подесенні, горизонт Боромля у дніпро-донецькому лісостепу, памя'тки типу Седелки—Каширка у Верхньому Подонні [Любичев, 2008б, с. 51; 2010] (рис. 1).

Ця публікація присвячена проблемі культурної належності пам'яток групи Седелки—Каширка саме в світлі відношення до інших областей «праслов'янської» провінції і черняхівської культури. Пере-

© М.В. ЛЮБИЧЕВ, 2014

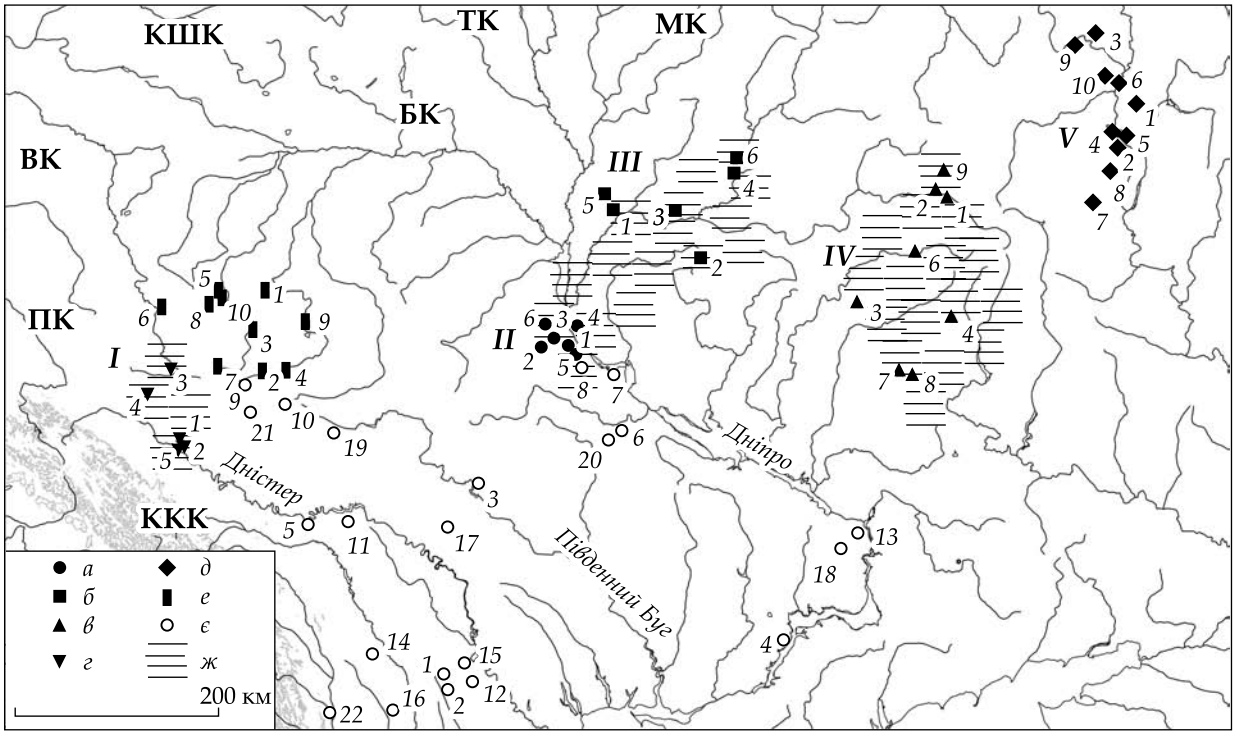

Рис. 1. «Праслов'янська» культурна провінція та елементи культурної ситуації у лісостепу Східної Європи в середині III — на початку IV ст. **Умовні позначення**: *а* — *поселення київської культури Середнього Подніпров'я*: *1* — Нові Безрадичі, *2* — Хлепча, *3* — Глеваха, *4* — Бортничі, *5* — Обухів 3, *6* — Білгородка; *б* — *поселення київської культури Подесення*: *1* — Деснянка, *2* — Мена, *3* — Киреєвка 2, *4* — Лавриков Ліс, *5* — Верхньостриженське, *6* — Форостовичі; *в* — *поселення горизонту Боромля*: *1* — Букреєвка 2, *2* — Рідной Край 3; *3* — Боромля 2 (нижній горизонт), *4* — Головино 1 (нижній горизонт пізньоримського часу), *5* — Гочево 3; *6* — Гочево 4, *7* — Війтенки 1 (нижній горизонт ділянки «А»), *8* — Огульці (нижній горизонт), *9* — Тазове; *г* — *поселення типу Дем'янів – Черепин*: *1* — Куропатники, *2* — Бовшів 2; *3* — Рипнів 2; *4* — Черепин, *5* — Дем'янів 2; *д* — *поселення типа Седелки – Каширка*: *1* — Каширка 2; *2* — Седелки, *3* — Писарево, *4* — Мухіно 2; *5* — Ксизове 17; *6* — Яблонове 1; *7* — Верхнє Турово, *8* — Мала Трещівка 1, 2; *9* — Китіно 3; *10* — Лощина 1; *е* — *поховання ступенів С1b – С2* на черняхівських могильниках: *1* — Данчени, *2* — Ханська-Лутерія, *3* — Косанове, *4* — Гаврилівка, *5* — Оселівка, *6* — Завадівка, *7* — Черняхів, *8* — Ромашки, *9* — Раковець, *10* — Токи, *11* — Романковці, *12* — Тодирень, *13* — Ново-Олександрівка, *14* — Козя-Яси, *15* — Будешти, *16* — Тиргшор, *17* — Кринички, *18* — Привільне, *19* — Ружичанка, *20* — Журовка Ольшанська, *21* — Чернелів-Руський, *22* — Бирлад–Валя-Сяке; *є* — *пам'ятки вельбаркської культури*: *1* — Дерев'яне, *2* — Вікнини Великі, *3* — Дитиничі, *4* — Лепесівка, *5* — Баїв 1, *6* — Ромош, *7* — Боратин, *8* — Загаї 2; *9* — Могиляни-Хмельник, *10* — Гірка Полонка 1; *ж* — *області «праслов'янської» культурної провінції*: ***I*** — пам'ятки типу Дем'янів–Черепин, ***II*** — київська культура Середнього Подніпров'я; ***III*** — київська культура Подесення, ***IV*** — горизонт Боромля, ***V*** — група Седелки–Каширка; **ККК** — культура карпатських курганів, **ПК** — пшеворська культура, **ВК** — вельбаркська культура, **КШК** — культура шнурової кераміки, **БК** — банцерівська культура, **ТК** — тушемлинська культура, **МК** — мощинська культура

дусім мова йде про порівняння основних складових морфології групи Седелки–Каширка з іншими областями провінції. Зазначимо, що ці групи об'єднує факт відсутності могильників, що суттєво впливає на визначення їх хронології.

Поселення групи розміщуються на останцях у заплаві (2 %), схилах першої надзавлавної тераси річок (46 %), на чорноземних схилах балок (у тому числі й вологих) (6 %) або на краю високого берегу (Каширка 1, Седелки) [Медведев, Акимов, 2001, с. 145; Обломский, 2001, с. 123; 2009, с. 188; Обломский, Терпиловский, 1998а, с. 124–156]. Поселення горизонту Боромля розміщувалися у подібних топографічних умовах: на схилах вологих балок (Боромля 2, Війтенки 1) [Обломский, 2002, с. 114; Любичев, 2006, с. 79], надзаплавній терасі (Букреєвка 2, Гочево 3, Гочево 4) [Сымонович, 1990, с. 78; Обломский, 2002, с. 114], підвищенні в заплаві (Рідний Край 3) [Башкатов, Дегтярь, Любичев, 1997, с. 111].

Поселення київської культури ступенів III — початку IV ст. у Середньому Подніпров'ї та Подесенні були розташовані на краю надзаплавної тераси

(Хлепча, Нові Безрадичі, Мена, Лавриков Ліс, Верхньостриженське 3), на схилі вологої балки (Білогородка, Глеваха, Обухів 3), підвищенні в заплаві (Бортничі), обривчастому мису правого берегу річки (Форостовичі), на низькому березі струмка (Деснянка) [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 102, 103, 108—109, 122, 125, 132, 140, 144, 146]. Селища групи Дем'янів—Черепин розміщені на підвищеннях у заплаві або на краю мисоподібних останців над заплавою (Бовшів 2, Куропатники), схилі балки над луговою долиною (Дем'янів 2) [Баран, 1981, с. 19; Баран, Гопкало, 2006, с. 5].

У найподібніших топографічних умовах до групи Седелки—Каширка знаходяться пам'ятки горизонту Боромля та групи Дем'янів—Черепин і дещо відрізняється «топографічний спектр» пам'яток київської культури Середнього Подніпров'я та Подесення. Там відомі поселення на схилах балок, але переважають селища на схилах надзаплавних терас, що є характерним і для попередніх київських пам'яток кінця II — початку III ст. на цій території [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 99, 119, 140; Обломский, Терпиловский, 1998б, S. 53], а також у дніпро-донецькому лісостепу [Обломский, 1991, с. 152, 208, 242; Терпиловский, 2004, прил. 3, с. 105].

Зараз у групі Седелки—Каширка відомо близько 10 наземних будівель («великі» та «малі»), 16 напівземлянок [Обломский, 2008, с. 142]. «Великі» будівлі поки що досліджено лише в Седелках [Медведев, Акимов, 2001, с. 146]. Традицію нижньодніпровського пізньоскіфського житлобудівництва можливо відбиває наявність кам'яних «фундаментів» двох будівель [Акимов, 2001, с. 148]. Серед напівземлянок на пам'ятках групи Седелки—Каширка присутні залишки споруд неправильної або округлої за планом форми з уступами, стовповими ямами, нерівними долівками, заглибленнями у долівках, материковими уступами та полицями, а також споруди, що є близькими за планом до неправильного прямокутника зі стовповими ямами в центрі та вздовж стін [Обломский, 2009, рис. 3, 6; Обломский, Терпиловский, 1998а, рис. 5, 15].

На поселеннях горизонту Боромля за формою котловану та деталями інтер'єру споруди виділено три будівельні традиції: 1) округло-овальні за планом напівземлянки з уступом-лежанкою (або без неї), стовповими ямами, відкритим вогнищем або піччю-«каміном» [Сымонович, 1990, рис. 4, *17*] (рис. 2, *1*); 2) прямокутні і квадратні у плані напівземлянки з вогнищами (двома вогнищами), піччю-«каміном», стовповими ямками по периметру стін і в центрі долівки, приступками біля стін [Башкатов, Дегтярь, Любичев, 1997, рис. 1] (рис. 2, *2*); 3) споруди неправильної форми у плані та багаточастинні споруди [Любичев, 2008б, с. 40—41].

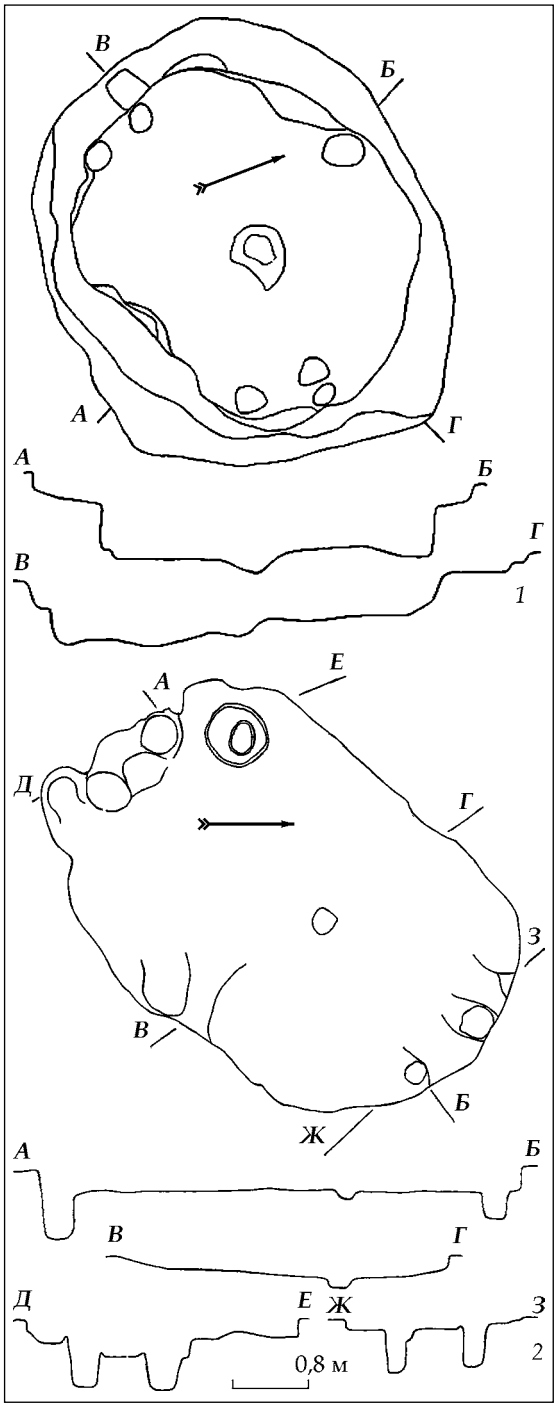

Рис. 2. Житла горизонту Боромля: *1* — Війтенки 1, ділянка А, споруда 2/2; *2* — Війтенки 1, ділянка А, споруда 4

На пам'ятках типу Дем'янів—Черепин є три основних типи заглиблених жител: 1) прямокутної форми зі стовповими ямами в кутах і біля стін; 2) підквадратні зі стовповими ямами (або без них), з вогнищами; 3) округлої (овальної) форми, серед яких із уступами-«лежанками» [Баран, Гопкало, 2006, табл. 15, 17, 20, 33; рис. 5; с. 8—10].

Житлові споруди київської культури Середнього Подніпров'я та Подесення III — початку IV ст. виглядають досить типово — це напівземлянки з котлованом прямокутної (квадратної) форми, центральною стовповою ямою, стовповими ямами вздовж протилежних стін і відкритим вогнищем [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 99—100, 109, 110—111, 114—119, 122, 125, 133, 140, 142, 144—145; Терпиловський, 1999, рис. 3, 4; Терпиловский, 2004, с. 36; рис. 45, 46, 48, 52; Земцов, 2007, с. 16]. Фахівці знайшли аналогії напівземлянкам селищ групи Седелки—Каширка на пам'ятках пізньої стадії («часу черняхівського впливу») сейминсько-донецького варіанту київської культури [Обломский, Терпиловский, 1998а, с. 133—134; Медведев, Акимов, 2001, с. 146]. Твердження про наявність аналогій цим заглибленим будівлям передусім в ареалі київської культури та деяких регіонах черняхівської культури (Подністров'я, Середнє Подніпров'я) спирається на загальне порівняння напівземлянок поселень як групи Седелки—Каширка, так і більш пізньої у хронологічному відношенні групи Чертовицького III [Акимов, 2001, с. 148, рис. 2]. Детальніший аналіз дозволив дійти висновку, що напівземлянкам групи Седелки—Каширка найбільш подібні заглиблені споруди на поселеннях горизонту Боромля, а також на поселеннях другої половини IV — першої половини V ст. групи Каменєво 2—Комарівка (будівлі 3, 4 Каменево 2), у групі Дем'янів—Черепин. Прямокутні напівземлянки Чертовицького III мають найближчі аналогії на київських пам'ятках Подесення і Середнього Подніпров'я [Акимов, 2001, рис. 2, 3].

У ліпному керамічному комплексі пам'яток типу Седелки—Каширка перше місце займають округлобокі горщики I 1в, I 2 (за класифікацією А.М. Обломського — Р.В. Терпиловського [Обломский, 2002, рис. 1]) [Обломский, Терпиловский, 1998а, рис. 14, *4*]. Там присутні також банкоподібні горщики 3а [Обломский, Терпиловский, 1998а, рис. 14, *4*], значно менше репрезентовані ребристі горщики II 1, II 2, є тюльпаноподібні форми горщиків I 3б та конічні миски [Обломский, Терпиловский, 1998а, рис. 14, *4*]. Тут також репрезентований посуд, який пов'язаний за походженням із пізньоскифськими поселеннями Нижнього Подніпров'я та окремі форми посуду із лощеною поверхнею [Обломский, 2008, с. 144—145, рис. 2, *1, 7, 10—13*]. Про співвідношення форм кераміки в умовно-закритих комплексах та культурному шарі свідчить статистика на прикладі поселень Седелки (табл. 1) та Ксизове 17 (табл. 2): перше місце займають округлобокі горщики, друге — конічні миски («миски-плошки») і тільки потім — ребристі горщики. З ями 4 розкопу 3 поселення Ксизове 17 походить також і фрагмент диска-сковороди [Обломский, 2009, рис. 9] (табл. 2).

У керамічному комплексі пам'яток горизонту Боромля панують округлобокі горщики різних варіантів I 1, I 2, присутні горщики розкритого профілю I 3б [Некрасова, 2006, рис. 21] та банкоподібні [Некрасова, 2006, рис. 21] (рис. 3, *3, 4*), ребристі горшки [Некрасова, 2006, рис. 21; Любичев, 2007, с. 288, табл. 2] (рис. 3, *6, 13*). Складовою його частиною є конічні миски з виділеною ніжкою [Некрасова, 2006, рис. 21] (рис. 3, *9, 10*). Диски-сковороди трапляються досить рідко, наприклад, у будівлі 1 епонімного поселення [Терпиловский, 2004, рис. 48, 52; Некрасова, 2006, рис. 21, *14*].

На пам'ятках типу Дем'янів—Черепин репрезентовані округлобокі горщики різного профілю I 1аа, I 1б, I 1в, I 3а, I 4а, конічні миски на високій ніжці із кільцевим піддоном або з широким плоским днищем [Баран, 1981, табл. 38,

Таблиця 1. Комплекси поселення Седелки

Комплекси	Тип конструкції	Кераміка					Речі	Обломский, Терпиловский, 1998
		Ліпна			Кружальна			
		Горщики		Миски-плошки				
		Округлобокі	Ребристі		Столова	Кухонна		
Буд. 1, розк. 2	Наземна глинобитна	5	5	1	1	—	Пірамідальне грузило, жорно, фр. ножа	рис. 3
Буд. 2, розк. 2	Напівземлянка *	—	—	—	—	—	—	рис. 2, *2*
Буд. 3, розк. 2	Напівземляна **	3	—	—	1	—	—	рис. 5
Буд. 4, розк. 2	Напівземлянка неправильної форми	6 ***	—	—	Горщик-ваза	—	Жорно, грузила	рис. 6, 7
Буд. 5, розк. 2	Наземна глинобитна	—	—	—	—	—	Залізна пряжка	рис. 2: *3, 5*
Буд. 1, розк. 3	Наземна	9	5	1	2	—	—	рис. 10
Буд. 2, розк. 3	Те саме	6	4	1	3	—	—	рис. 11, 12
Буд. 3, розк. 3	Напівземлянка прямокутна	4	—	—	1	—	—	рис. 9
Буд. 1, розк. 4	Напівземлянка	1	—	—	—	—	—	рис. 18, *1*
Яма 1, розк. 4	—	3	—	1	1	—	—	рис. 18, *2 – 6*
Буд. 4, розк. 3	Наземна	11	1	9	2	—	Грузило	рис. 13, 14
Буд. 5, розк. 3	Напівземлянка неправильної форми	14	1	3	2	—	2 прясла, жорно, ніж, грузила	рис. 15, 16

П р и м і т к и. * Перекрита будівлею 1. ** Має аналогії у Вийтенках, Букріївці, у Подністров'ї. *** А також посудина з наліпом у вигляді місяця.

1 – 3; 39, *5 – 8*; 40, *1 – 3*; 62, *1;* Баран, Гопкало, 2006, табл. 2, *8, 11*; 5, *1, 7*; 15; 20, *II, 1 – 6*; 21, *2 – 5*; 22, *IV, 14 – 18*; 24, *II, 1 – 3*; 30, *II, 1, 2*; 31, *II, 1 – 14*; 32, *1 – 11*; 33, *II, 2 – 14*]. На поселеннях Бовшів 2, Дем'янів 2, Куропатники, Черепин, Рипнів 2 зафіксовано дуже незначну кількість фрагментів ребристих горщиків [Баран, Гопкало, 2006, табл. 2—12; 14—17; 20—25; 30—33; Баран, 1981, табл. 38—47; 62—70]. Конічні миски з означених областей «праслов'янської» культурної провінції пізньоримського часу відомі лише у Верхньому Подністров'ї, дніпро-донецькому лісостепу, у Верхньому Подонні, але їх поки що не знайдено на київських поселеннях Подесення та Середнього Подніпров'я.

Для київських пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення спостерігається перевага горщиків розкритого профілю I 3б, ребристих горщиків з прямим або ледь відігнутим вінцем II 1 (див.: [Терпиловский, 2004, рис. 45, 46]). У керамічному комплексі відомі округлобокі горщики з максимальним розширенням тулуба на середині висоти I 1а, I 1б [Терпиловский, 2004, рис. 45, 46, 48, 52], видовжені біконічні горщики II 2а, біконічні горщики з випуклою нижньою частиною корпусу II 2б [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 48, рис. 8]. Зафіксовано досить велику кількість корчаг з широким горлом та горщиків із вузьким горлом та високим крутим плечем I 1б [Терпиловский, 2004, рис. 45, 46, 48, 52]. Виявлено ребристі та біконічні форми горщиків II 1, II 2, різні варианти округлобоких, тюльпаноподібних, банковидних посудин [Терпиловский, Абашина, 1992, рис. 48].

Порівняння заглиблених будівель, керамічного комплексу, які походять із групи Седелки—Каширка та інших областей «праслов'янської» культурної провінції середини III — початку IV ст. свідчить на користь зв'язків групи Седелки—Каширка з горизонтом Боромля та пам'ятками типу Дем'янів—Черепин. Окрім близьких рис у таких складових частинах морфології цих груп, як будівництво та керамічний комплекс «пов'язуючим фактором» виступає

Таблиця 2. Комплекси поселення Ксизово 17

Назва	Тип конструкції	Кераміка						Речі	Датування	Обломский, 2009
		Ліпна				Кружальна				
		Горщики		Миски-плошки	Диски					
		Округлобокі	Реберисті			Столова	Кухонна			
Буд. 1, розк. 2	Овальна напівземлянка із заглибленнями в долівці та материковими «полицями» *	2	—	1	—	2	—	Гребінь ** Нікітіна I/1а; 3 прясла, 2 ножі, срібне височне кільце, рамка пряжки ***, «визиготська» підвіска, наконечник списка, фр. бронзової сережки	Друга половина III — третя чверть IV ст.	рис. 3—5
Буд. 1, розк. 3	Напівземлянка округлої форми	3	—	2	—	2	—	Намистина Алексеєва 75, 2 прясла	I—III ст.	рис. 6, 7
Яма 4, розк. 3	—	3	2	1	1	1	—	—	—	рис. 9
Яма 9, розк. 2	—	2	—	1	—	—	1 (?)	—	—	рис. 10
Локальні скупчення у культурному шарі	—	1	2	—	—	—	—	—	—	рис. 11
Культурний шар, Пн-Сх ділянка	—	10	—	9	—	16	—	—	—	рис. 12—15
Культурний шар, Пд ділянка	—	5	—	1	—	X	—	—	—	рис. 16
Об'єкт 4, розк. 1	—	1	—	—	—	2	—	—	—	рис. 18
Скупч. 10, розк. 1	—	X	—	1	—	—	—	—	—	рис. 20
Скупч. 8, розк. 1	—	5	—	—	—	—	1	—	—	рис. 21
Розк. 1	—	1	3	—	—	—	—	—	—	рис. 22 ****
Яма 3, розк. 1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	рис. 23
Культурний шар	—	7	1	—	—	—	—	—	—	рис. 24

Примітки. * Аналогії: Букреєвка, Війтенки, Подністров'я. ** 1—2 фази черняхівської культури за Гороховським. *** Гороховський А або Малашев П9. **** Наявність фрагменту амфори.

також і ареал розповсюдження фібул із високим приймачем групи VII О. Альмгрена неслухівської та дніпровської серій (за класифікацією Є.Л. Гороховського — О.В. Гопкало), які відомі у Верхньому Подністров'ї, у південній частині Середнього Подніпров'я, на Дніпровському Лівобережжі, в області дніпро-донецького вододілу [Гороховский, Гопкало, 2004, рис. 11; Баран, Гопкало, 2006, рис. 13; Любичев, 2008в, рис. 1, *2*], а також і у Верхньому Подонні, в ареалі групи Седелки—Каширка (Мухіно 2) [Обломский, 2008, рис. 3, *3*] (рис. 4).

Менша подібність спостерігається з пам'ятками київської культури Середнього Подніпров'я та Подесення, тобто тих регіонів, за матеріалами яких саме і було виділено цю спільноту [Терпиловский, 2004, с. 17—18]. Така археологічна ситуація свідчить на користь висновку М.Б. Щукіна, що «рух вельбарців дитиницької хвилі та проникнення збройних загонів пшеворців у Верхнє та Середнє Подністров'я примусили частину населення цього регіону теж рушити на схід, у деяких випадках достатньо далеко. Вони досягають навіть верхів'їв Дону...» [Щукин, 2005. с. 133].

Важливою проблемою у визначенні культурної приналежності групи Седелки—Каширка є хронологічне співвідношення заглиблених та наземних споруд на деяких її поселеннях, відношення цих наземних споруд до власне «класичної» черняхівської культури на схід від Дніпра та відношення поселень (горизонтів поселень) із такими будівлями у групі Седелки—Каширка до власне черняхівської культури.

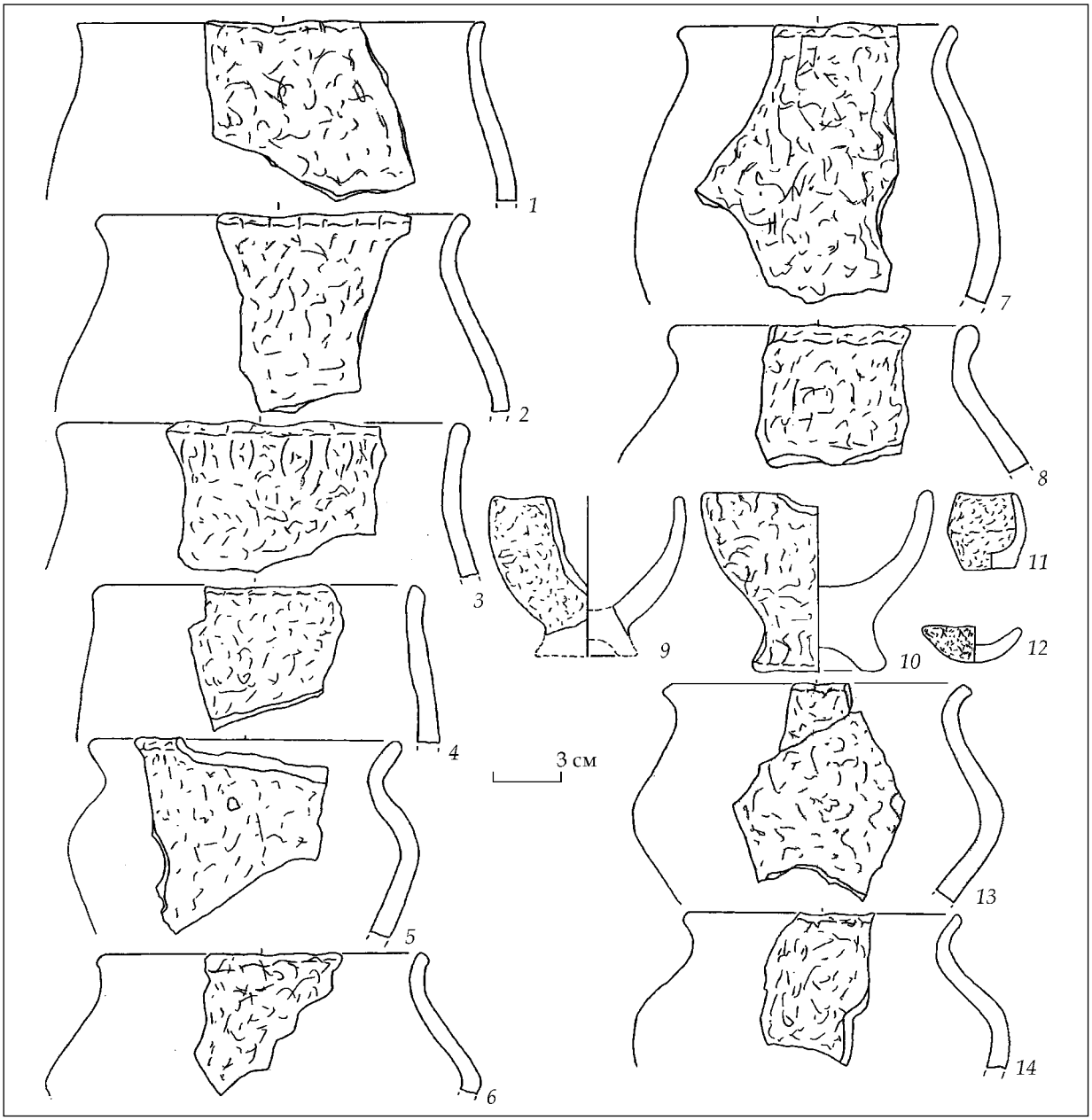

Рис. 3. Комплекс ліпної кераміки горизонту Боромля: Вийтенки 1, ділянка А, споруда 4

Справа у тому, що у Каширці та Седелках напівземлянки пов'язано з раннім, а наземні споруди — з пізнім етапом заселення [Акимов, 2001, с. 150—151]. Для горизонту Боромля середини III — початку IV ст., наземні споруди невідомі на поселеннях, але вони вважються характерною рисою наступної черняхівської культури ступенів С3, С3/D1, D1. На селищах групи Седелки—Каширка залишки наземних каркасно-глинобитних споруд пов'язано не з часом існування «класичної» черняхівської культури, а дещо ранішим, саме серединою III — початком IV ст., тобто вони є синхронними пам'яткам горизонту Боромля [Обломский, 2008, с. 147; 2009б, с. 194]. Така ситуація впливає на визначення поселення Седелок як «гібридної пам'ятки із переплетінням київських та черняхівських елементів» [Обломский, Терпиловский, 1998а, с. 133—134].

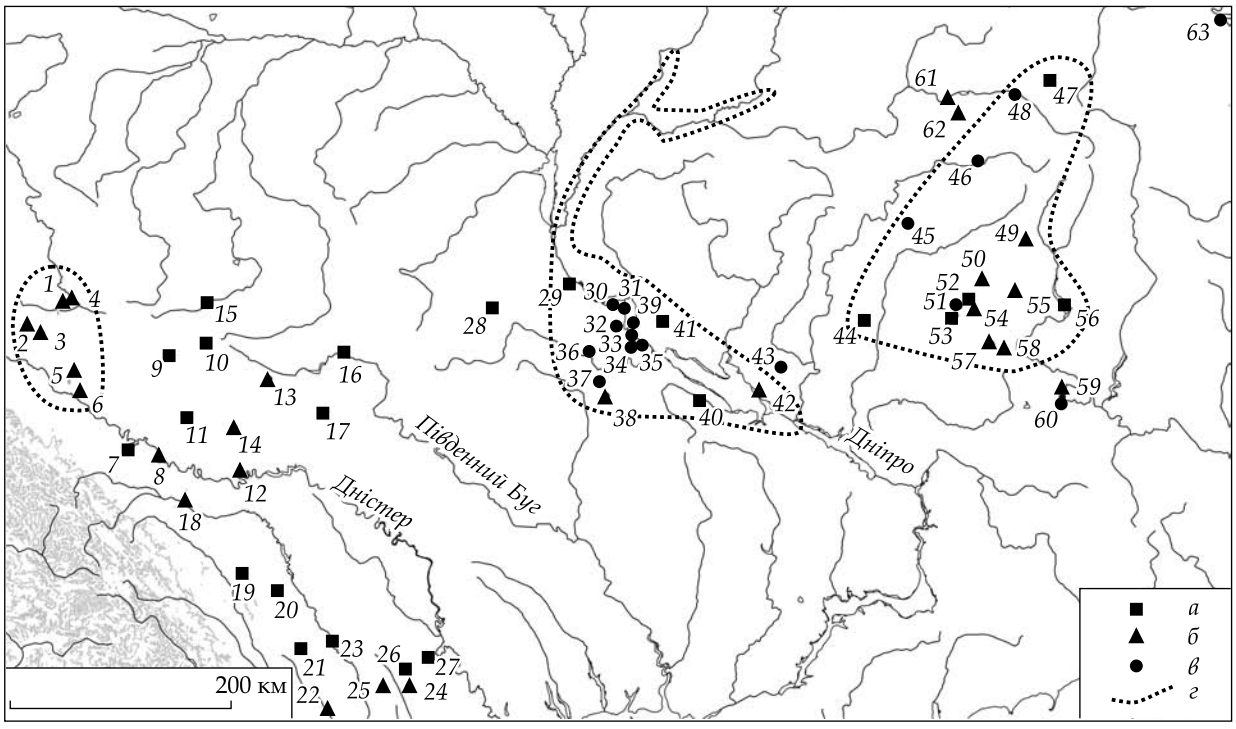

Рис. 4. Розповсюдження деяких серій фібул групи VII О. Альмгрена у лісостепу Східної Європи: *а* — знахідки фібул; *б* — неслухівська серія; *в* — дніпровська серія: *1* — Неслухів; *2* — Сокільники; *3* — Черепин; *4* — Ріпнів 2; *5* — Псари; *6* — Дем'янів; *7* — Незвисько; *8* — Городниця; *9* — Чернелів-Руський; *10* — Токи; *11* — Жабинці; *12* — Лука-Врублівецька; *13* — Ружичанка; *14* — Вербичка; *15* — Лепесівка; *16* — Петрикивці; *17* — Гаєве; *18* — Рогізна; *19* — Іонешень; *20* — Тодирень; *21* — Лецкань; *22* — Бирлад—Валя-Сяке; *23* — Василика; *24* — Ханська; *25* — Хуча; *26* — Данчени; *27* — Будешти; *28* — Малополовецьке; *29* — Трипілля; *30* — Букрин; *31* — Григорівка; *32* — Тростянець; *33* — Пекарі; *34* — Михайлівка; *35* — Хрещатик; *36* — Семигори; *37* — Селище; *38* — Журавка Вільшанська; *39* — Лепляво; *40* — Медведівка; *41* — Коврай; *42* — Градизьк; *43* — Шевченки; *44* — Василівка; *45* — Боромля 2; *46* — Гочево 3; *47* — Новоселівка; *48* — Букреєвка 2; *49* — Головино 1; *50* — Рідний Край 3; *51* — Вийтенки 1; *52* — Старий Мерчик; *53* — Старі Валки, *54* — Огульці; *55* — Велика Данилівка; *56* — Мартове; *57* — Рябухіно; *58* — Пасіки; *59* — Завгороднє; *60* — Петровське [Гороховский, Гопкало, 2004, рис. 11; Баран, Гопкало, 2006, рис. 13]; *61* — Пени; *62* — Рязанове [Радюш, 2008, рис. 3, *1, 6*]; *63* — Мухіно 2 [Обломский, 2008, рис. 3, *3*]; *г* — ареали пам'яток типу Дем'янів—Черепин, київської культури Середнього Подніпров'я та Подесення, горизонту Боромля

За нечисленними датуючими речами (фрагменти амфор Зеест 73 з Каширки, амфор Шелов D із Седелок, фібула з високим приймачем групи VII О. Альмгрена з Мухіно, скляна намистина Темпельманн-Мончинська 159, роговий багаточастинний гребінь Нікітіна І1а, рамка срібної пряжки Малашев П 9 із Ксизово 17) пам'ятки групи Седелки—Каширка датуються другою третиною III — початком IV ст. Вважається, що там немає речей, які діагностують ступінь С3 [Обломский, Терпиловский, 1998а, рис. 17, *10*; Обломский, 2008, с. 146—147]. Але це твердження виглядає хибним, якщо брати до уваги наявність на поселенні Седелки днища амфори з бороздчатими стінками та сферичним виступом [Обломский, Терпиловский, 1998, рис. 17, *9*]. Амфора скоріше за все належить до варианту 1 типу Е з ніжкою у вигляді виступа — «кнопки» [Сазанов, 1993, с. 20, рис. 8], який датується кінцем IV — початком V ст. [Магомедов, 2001, с. 63]. До ступеню С3 належала підв'язна двохчлена фібула Гороховський Б 2, фрагмент фасетованої спинки якої походить з Писарево [Обломский, 1998, рис. 3, *5*, с. 115]. На поселенні Каширка 2 знайдена відерцеподібна підвіска [Обломский, 2001, с. 128]. Такі прикраси поки що не відомі на пам'ятках горизонту Боромля, але пристуні в черняхівських закритих комплексах на схід від Дніпра, які належать до ступенів С3, С3/D1, D1 [Некрасова, 2006, рис. 12, *23, 24*; 53, *6*; Шультце, Любичев, 2012, рис. 27, *1 – 8*].

Отже, проблемна ситуація із визначенням культурної приналежності пам'яток групи Седелки—Каширка пов'язана, на нашу думку, передусім з поясненням співіснування на цих селищах другої третини III — початку IV ст. напівземлянок (характерних для синхроної культурної групи на заході — горизонту Боромля) з наземними каркасно-глинобитними спорудами, які на заході характерні тільки для поселень черняхівської культури, що проникає в ареал горизонту Боромля пізніше, лише з початку — другої чверті IV ст. Її рішення можливе тільки з подальшим накопиченням та аналізом археологічних джерел і в самій групі Седелки—Каширка, і в сусідніх культурних утвореннях.

Акимов Д.В. Постройки 2-й четверти — середины I тыс. н. э. в бассейне Верхнего Дона и лесостепного Хопра // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2001. — Вып. 2. — С. 141—160.

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — 263 с.

Баран В.Д., Гопкало О.В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. — К., 2006. — 144 с.

Башкатов Ю.Ю., Дегтярь А.К., Любичев М.В. Селище позднеримского времени Родной Край 3 в бассейне Северского Донца // Древности. — Харьков, 1997. — С. 111—121.

Гороховский Е.Л., Гопкало О.В. Фибулы VII группы О. Альмгрена в ареале черняховской культуры // Археологія давніх слов'ян. — К., 2004. — С. 103—130.

Земцов Г.Л. Жилые и хозяйственные сооружения // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V вв.). — М., 2007. — С. 13—22. — (РСМ. — Вып. 10).

Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1992. — 175 с.

Любичев М.В. О постройках на селище черняховской культуры Войтенки (по материалам раскопок 2004—2005 гг.) // АЛЛУ. — 2006. — № 2. — С. 79—89.

Любичев М.В. Керамический комплекс горизонта Боромля // Вісн. ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — 2007. — № 762: Історія, вип. 39. — С. 286—299.

Любичев М.В. Киево-черняховские контакты ступеней C1b—C2 на территории днепро-донецкой лесостепи в свете выделения «горизонта Боромля» // Germania-Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. — Калининград, 2008а. — С. 44—67.

Любичев М.В. Домостроительство на памятниках горизонта Боромля // Вісн. ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — 2008б. — № 816: Історія, вип. 40. — С. 38—49.

Любичев М.В. Этнокультурный подтекст распространения фибул группы Альмгрен VII восточнее Днепра // Древности. — Харьков, 2008в. — С. 36—47.

Любичев М.В. Горизонт Боромля как область «праславянской» культурной провинции середины III — начала IV вв. (ступени C1b—C2) // Germania-Sarmatia. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. — Калининград; Курск, 2010. — С. 148—178.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001. — 290 с.

Медведев А.П., Акимов Д.В. Верхнее Подонье на рубеже древности и средневековья // Истор. зап. — Воронеж, 2001. — Вып. 7. — С. 143—158.

Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.

Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Сумы, 1991. — 287 с.

Обломский А.М. Находки позднеримского времени на поселении Писарево // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. — Воронеж, 1998. — С. 110—123.

Обломский А.М. О памятниках лесостепного Подонья позднеримского времени // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2001. — Вып. 2. — С. 122—140.

Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время. — М., 2002. — 254 с.

Обломский А.М. Некоторые соображения о походах дружин короля готов Германариха на восток // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2008. — С. 142—160.

Обломский А.М. Материалы позднеримского времени поселения Ксизово-17 Задонского р-на Липецкой обл. // Vita Antiqua. — К., 2009. — № 7—8. — С. 173—196.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Поселение Седелки и его место среди памятников позднеримского времени Днепровского Левобережья и лесостепного Подонья // Археологические памятники верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. — Воронеж, 1998а. — С. 124—156.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Поселение Попово-Лежачи 4 и его место среди памятников киевской культуры // Acta Universitatis Lodziensis. — 1998б. — Folia archaeologica: **32**. — S. 53—89.

Радюш О.А. Новые памятники III—V вв. в Курском Посеймье // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2008. — С. 181—208.

Сазанов А.В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор // МАИЭТ. — Симферополь, 1993. — Вып. 3. — С. 16—21.
Сымонович Э.А. Букреевка 2 — селище второй четверти I тыс. н. э. возле Курска // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 78—110.
Терпиловський Р.В. Київський горизонт поселення Глеваха // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 95—107.
Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. — Lublin, 2004. — 232 с.
Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992. — 224 с.
Шультце Э., Любичев М. Хронология могильника черняховской культуры Войтенки 1 (Восточная Украина) (по материалам раскопок 2005—2009 гг.) // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3. — Тула, 2012. — С. 409—463.
Щукин М.Б. Готский путь. — СПб., 2005. — 576 с.

М.В. Любичев

ГРУППА СЕДЕЛКИ—КАШИРКА В ВЕРХНЕМ ПОДОНЬЕ КАК ОДНА ИЗ ОБЛАСТЕЙ «ПРАСЛАВЯНСКОЙ» КУЛЬТУРНОЙ ПРОВИНЦИИ III—IV вв.

«Праславянская» культурная провинция позднеримского времени (середины III — начала IV вв.) объединяет несколько областей памятников с похожей морфологией, которая отличается лишь деталями: группа Демьянов—Черепин в Верхнем Поднестрвье, киевская культура в Среднем Поднепровье и Подесенье, горизонт Боромля в днепродонецкой лесостепи, группа Седелки—Каширка в Верхнем Подонье.
Публикация посвящена проблеме культурной принадлежности памятников группы Седелки—Каширка в свете ее отношения к другим областям. Прежде всего речь идет о сравнении составных частей морфологии. Сравнение углубленных сооружений, комплекса керамики свидетельствует в пользу связей группы Седелки—Каширка именно с горизонтом Боромля и группой Демьянов—Черепин. Об этом свидетельствует и распространение неслуховской и днепровской серий (по классификации Гороховского — Гопкало) фибул группы VII О. Альмгрена.
Проблемная ситуация с определением культурной принадлежности памятников группы Седелки—Каширка связана прежде всего с объяснением сосуществования на ее поселениях второй трети III — начала IV вв. полуземлянок, которые характерны для поселений синхроного горизонта Боромля, с наземными каркасно-глинобитными сооружениями, которые присущи в свою очередь селищам уже более поздней черняховской культуры.

К л ю ч е в ы е с л о в а: памятники типа Седелки—Каширка, горизонт Боромля, черняховская культура

M.V. Lyubychev

SEDELKI—KASHYRKA GROUP IN THE UPPER DON REGION AS ONE OF THE «PRE-SLAVIC» CULTURE PROVINCE OF THE 3rd—4th c. AD

The «Pre-Slavic» cultural province of the Late Roman period (middle 3rd — beginning 4th c.) combines several areas of sites with similar morphology only varied from details: Demyaniv—Cherepyn group in the Upper Dniester region, the Kyivv culture in the Middle Dnieper and Desna region, the Boromlya horizon in the Dnieper — Donets forest-steppe region, and Sedelki—Kashyrka group in the Upper Don region.
The article is devoted to the cultural identity of Sedelki—Kashyrka sites group considering its relationship with other areas. Attention is primarily given to comparison the morphology components. Comparison of pit-houses, ceramic assemblages is evidence of relations between Sedelki—Kashyrka group with the Boromlya horizon and Demyaniv—Cherepyn group. This conclusion is provide by the spread of fibulae of the Neslukhiv and Dnieper series (by Gorokhovsky — Gopkalo classification) of O. Almgren's group VII.
The problematic situation with establishing the cultural identity of Sedelki—Kashyrka group of sites is primarily connected with explaining of the coexistence on its settlements from the second third of the 2nd — the beginning of the 4th c. of the pit-houses, which are characteristic for settlements of synchronous the Boromlya horizon with aboveground frame-adobe structures inherent to settlements of later Chernykhiv culture.

K e y w o r d s: Sedelki—Kashyrka sites group, Boromlya horizon, Chernykhiv culture.

В.Д. Гупало, Н.В. Войцещук

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ НА ГОРОДИЩІ ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА

У статті проаналізовано результати розкопок 2010 р. на поселенні пшеворської культури, розташованому на території південної багатошарової частини городища літописного Звенигорода.

К л ю ч о в і с л о в а: господарські об'єкти, кераміка, фібула, ключ, пізньоримський період, пшеворська культура.

Під час рятівних розкопок на території південної частини городища Звенигород (с. Звенигород Пустомитівського району Львівської області), у 2010 р. (рис. 1, *1*), окрім будівельного горизонту, пов'язаного із ранньосередньовічним містом, відкрито рештки забудови та речовий матеріал перших століть нашої ери [1]. Досліджена ділянка збереглася до наших днів у значно перебудованому вигляді, що було наслідком перепланування терену під час спорудження земляних укріплень довкола замку нової доби.

Станом на сьогодні південна частина городища — це досить пласка з незначним нахилом з півночі на південь терасоподібна ділянка, розташована на відстані 8—10 м на південь від пагорба дитинця-замчища. У плані вона близька до прямокутної форми, площею 72,70 × 42,40 м, видовжена із заходу на схід [2]. У 2010 р. усю південну частину городища поділено на чотири сектори; дослідження розпочато у північно-східному секторі, де розкопано площу 50 × 16 м (800 м^2).

Стратиграфія. На денній поверхні проступав шар чорнозему, значно знищений сучасними будівельними роботами. У місці, де відклади ґрунту збереглися найповніше (біля південної стінки розкопу), товщина шару чорнозему становила 0,50 м [3]. Під рештками чорнозему зафіксовано сіро-коричневий суглинок, потужністю 0,45—0,50 м, рясно поцяткований норами гризунів. Нори різного розміру були заповнені чорноземом, суглинком, перемішаним із чорноземом, жовтою материковою глиною, часто перемішаною із сіро-коричневим суглинком. Сліди нір, накладаючись одна на одну, створювали враження різнокольорової мозаїки, обумовлюючи спотворення чистоти передматерикових відкладів. Нижче виступала жовта материкова глина, яка залягала потужним пластом завтовшки 0,87 м і глибше переходила у ґрунтотворну породу блакитної барви. На межі жовтої і блакитної глин залягав прошарок вапнякового щебеню, де зустрічались крем'яні конкреції.

1 Попередніми розкопками (рис. 1, 2), які здійснено на південній частині городища у 1959 р. [Свешников, Власова, 1959, с. 29—30] і 1973 р. [Ратич, 1974, с. 3] відкрито лише сліди споруд та артефакти доби раннього середньовіччя (XII—XIII ст.).

2 У 1973 р. загальна площа цієї ділянки становила 100 × 50 м [Ратич, 1974, с. 3].

3 Тут доречно пригадати, що товщина чорнозему у розкопі 1973 р. складала біля 1 м. Ця суттєва розбіжність виразно вказує на ступінь руйнації, завданої досліджуваній ділянці.

© В.Д. ГУПАЛО, Н.В. ВОЙЦЕЩУК, 2014

Рис. 1. Звенигород; план городища (за О. Ратичем, 1965 р.): *А* — заболочена місцевість; *Б* — археологічні розкопи: *1* — 2010 р.; *2* — 1973 р.

Об'єкти пізньоримської доби (дві ями та споруда господарського призначення) зафіксовано у непорушеному шарі сіро-коричневого суглинку, натомість речовий матеріал у перевідкладеному стані траплявся вперемеш із ранньосередньовічними артефактами у шарі чорнозему.

Споруда 7. Об'єкт досліджено фрагментарно: північна частина знищена ровом біля підніжжя бастіонів нової доби, а східна виходила за межі роз-

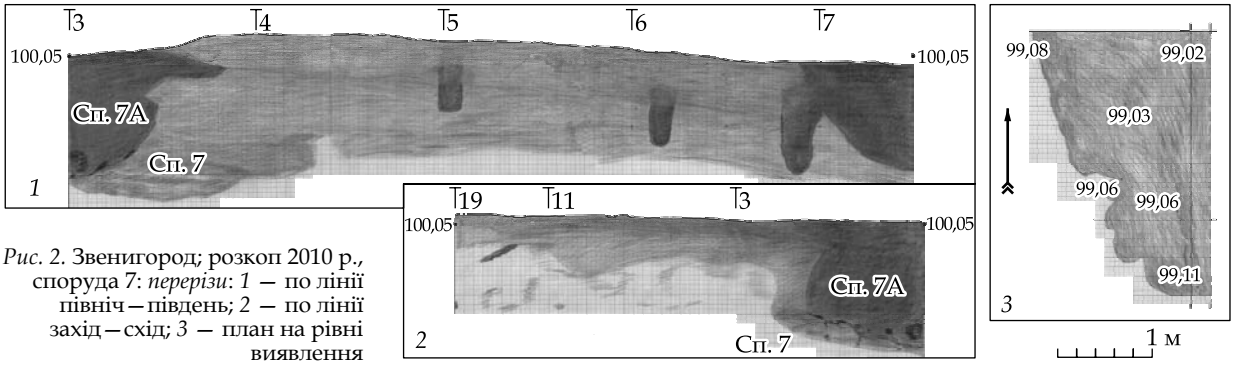

Рис. 2. Звенигород; розкоп 2010 р., споруда 7: *перерізи*: *1* — по лінії північ—південь; *2* — по лінії захід—схід; *3* — план на рівні виявлення

копу (рис. 2, *3*). Рештки споруди 7 знаходились під ранньосередньовічним житлом — спорудою 2 (другої половини XII — першої половини XIII ст.), залягаючи на 0,8—0,9 м глибше від нього.

Контури споруди 7 помічено лише на рівні жовтої материкової глини на гл. 99,50 м [4]. Споруду 7 заглиблено у материк на 0,95—1,0 м (гл. 98,45—98,40 м). Вона мала прямі стінки і ввігнуте дно з нерівною горбкуватою поверхнею.

У межах розкритої ділянки споруда 7 у плані була видовжена по осі північ — південь (рис. 2, *3*). У загальних контурах об'єкта виділялася підпрямокутна північна частина та з дещо розмитими стінками південна. Напрямок західної прямої стіни (дослідженої на довжину 1,6 м) свідчить, що споруда була орієнтована з північного заходу на південний схід. Північна частина об'єкта складала 1,85 (при північній стінці траншеї) × 1,55 м (при східній стінці траншеї). Південна частина об'єкта утворювала свого роду «коридорчик» завдовжки 1,35 м, досліджений на ширину 0,70—1,0 м. Аморфні контури західної стіни «коридорчика» утворилися, найімовірніше, внаслідок її обвалу.

У центральній частині споруди 7 було викопано ранньосередньовічну споруду 7а (рис. 2, *1, 2*), яка датується другою половиною XII — першою половиною XIII ст. Заповнення останньої становив масний чорнозем. Натомість споруду 7 заповнював щільний ґрунт, що складався із сіро-коричневого суглинку, перемішаного з чорноземом, з вкрапленнями грудочок обмазки (гл. 99,50—98,80 м). Зовсім іншою є стратиграфічна ситуація у придонній ділянці об'єкта. Насамперед слід зазначити, що у материковому дні будівлі виступають численні прожилки залізистих конкрецій. Ці утворення надали характерного оранжевого забарвлення сіро-коричневому суглинку у місцях його стику з материковою глиною. Отже, увігнуте дно споруди покривав шар чистого (без домішок) і щільного суглинку завтовшки 0,25—0,50 м, у якому зафіксовано два прошарки намивів залізистої глини з долівки. Ці прошарки свідчать про поступовий занепад споруди, котлован якої, після того як повністю замулило дно, можливо, був засипаний водночас.

Знахідки. Майже на самому дні споруди 7 на гл. 98,72 м знайдено фрагмент денця ліпної мисочки. У придонних нашаруваннях суглинку з прожилками залізистих конкрецій, на гл. 98.84—98.75 м виявлено десять фрагментів стінок великих кружальних горщиків. Аналогічні уламки товстостінних горщиків зафіксовані й у заповненні ранньосередньовіч-

4 За нульовий репер взято умовну позначку 100 м.

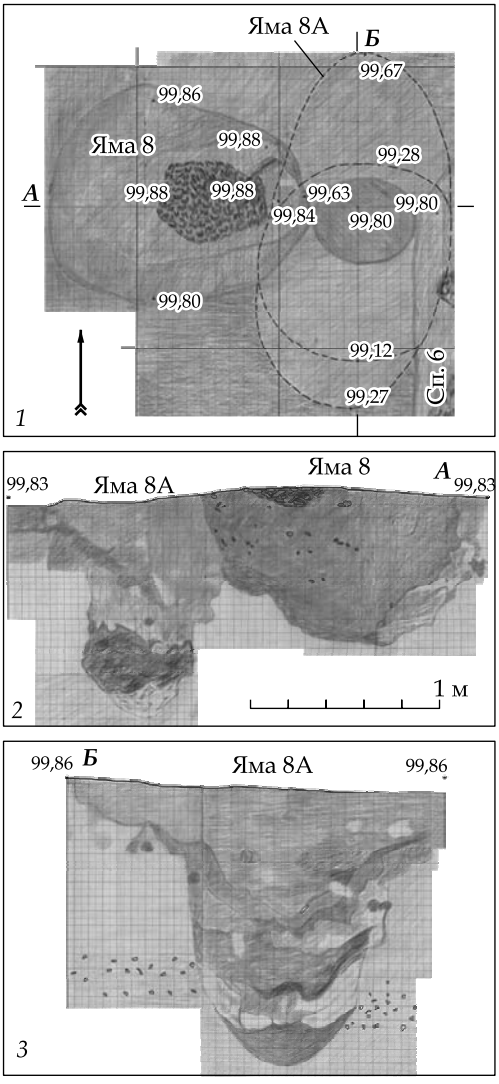

Рис. 3. Звенигород; розкоп 2010 р., яма 8А: *1* — план на рівні виявлення; *перерізи*: *2* — по лінії схід—захід; *3* — по лінії північ—південь

ної споруди 7а, де вони знаходилися майже посередині її глибини, ближче до придонних відкладів (гл. 99,27—99,12 м). При цьому привертає увагу той факт, що на поверхні згаданого посуду, а також на уламку ліпного горщика, який виявлено трохи глибше (гл. 99,06—98,08 м), були помітні «прикипілі» рештки суглинку із залізистими конкреціями — тобто такого, який зафіксований на дні і в придонних відкладах споруди 7. Це виразно вказує на первісне місцезнаходження зазначеного начиння, яке у споруді 7а виступає як перевідкладення.

Яма 8а. Об'єкт зафіксовано у вигляді округлої плями (діаметром 60 × 70 см) темно-коричневого кольору, яка чітко проступила на гл. 99,85—99,80 м на тлі сіро-коричневого передматерикового суглинку (рис. 3, *1*). Яма 8а розташована на рівні передматерикового суглинку. Об'єкт перерізав усю товщу жовтої материкової глини і був опущений у ґрунтотворну породу — чисту сіро-блакитну каолінову глину з прошарком вапнякового щебеню, що залягав на стику глин обох порід.

Яма 8а мала тюльпаноподібну форму (рис. 3, *2, 3*), увігнуте дно, злегка розхилені назовні стінки та непропорційний лійчастий, розширений розтрубний перехід у верхній частині (очевидно, на рівні тогочасної денної поверхні). Діаметр по верхньому краю розтрубу становив 2,53 м, при його основі — 1,58 м, висота — 49 см південного борту і 53 см північного борту; загальна глибина ями 1,93 м (гл. 99,78—97,85 м). Із південного боку об'єкта помітні два сходинкоподібні виступи (завширшки до 15 см і висотою 40 см) — ймовірний спуск у яму. Заповнення ями 8а дуже строкате, особливо у нижній частині від дна до основи розтрубу. Смугасті прошарки жовтої материкової глини, чорнозему, сіро-коричневого суглинку (ще й на додачу поцятковані норами гризунів) відображають картину поступового занепаду цього об'єкта, що первісно слугував, найімовірніше, господарською ямою.

У верхніх шарах заповнення яму 8а частково перерізали ранньосередньовічні об'єкти — яма 8 (першої половини — третьої чверті XII ст.) і споруда 6 (кінця XI — початку XII ст.).

Знахідки. На дні ями зафіксовано уламок стінки ліпного горщика. У шарі чорнозему (гл. 98,07 м), який безпосередньо вкривав дно ями, знайдено стегнову кістку свині і фрагмент денця з придонною частиною кружального горщика (рис. 4, *5, 9*).

У шарі перемішаного із сіро-коричневим суглинком чорнозему, який перекривав деструкцію нижньої частини ями, на гл. 98.95 м виявлено фрагмент стінки ліпного горщика.

Яма 15. Контури об'єкта у вигляді плями чорнозему зафіксовано на гл. 98,61—98,58 м на тлі жовтої материкової глини (рис. 5, *1*). Яма мала в плані квадратну форму із заокругленими кутами, орієнтованими по сторонах світу, розміри 90 × 95 см. Зі східного боку довкола кута простежувалася

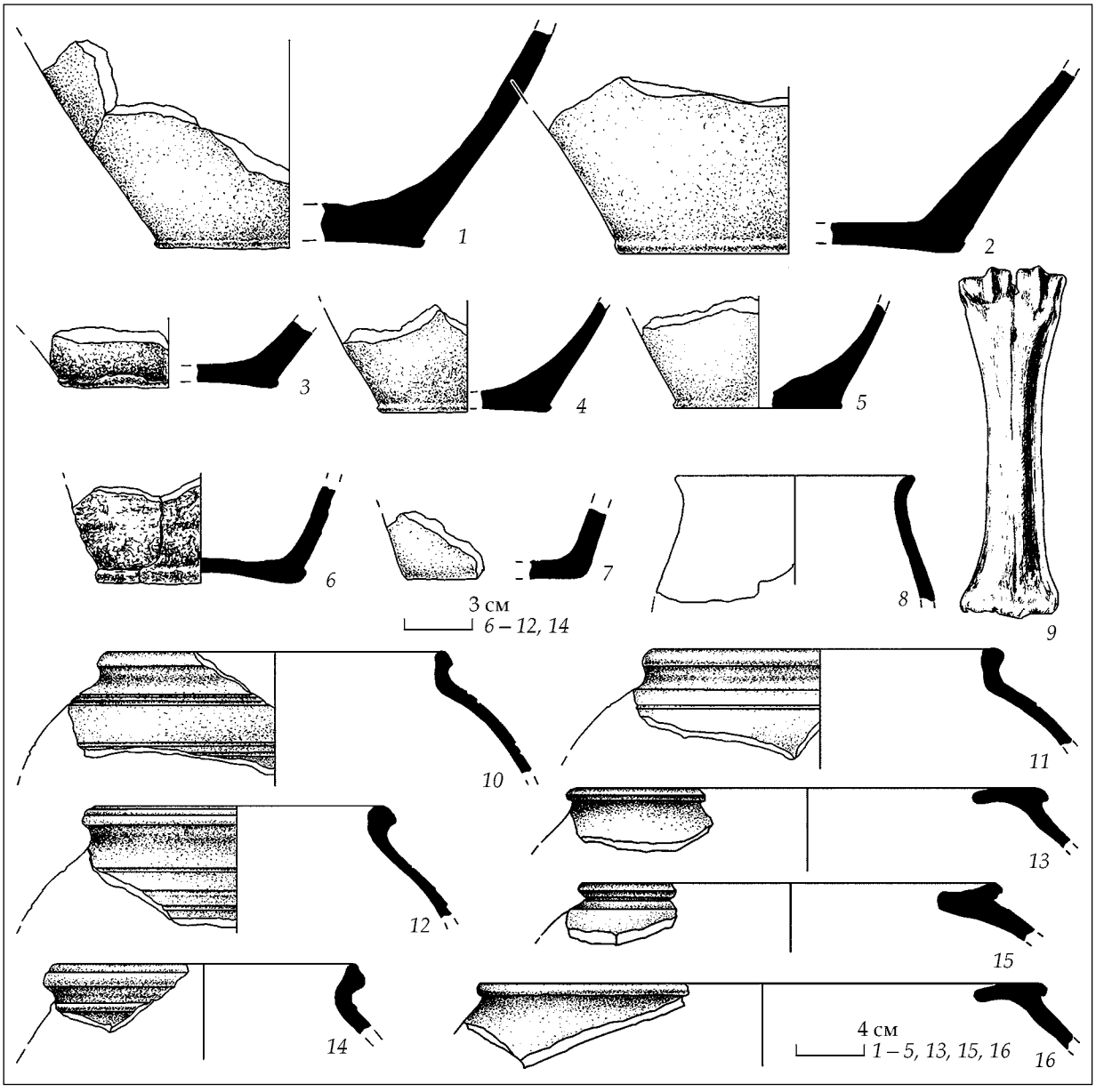

Рис. 4. Звенигород; розкоп 2010 р., речовий матеріал: *1 – 4, 6 – 7* — яма 15; *5* — яма 8а; *8, 9 – 16* — культурний шар

розмита пляма підпрямокутної форми. Яма заглиблена у материк на 80 см. У перерізі вона мала банкоподібну (радше півсферичну) форму і ввігнуте дно на гл. 97,81 м. Заповнення ями становив чорнозем упереміш з жовтою глиною; дно встеляв шар чорнозему, насичений деревним вугіллям, грудочками печини та обмазки (рис. 5, 2).

Яма 15 перерізала давніший об'єкт, який знаходився на південний схід від неї і залягав під ранньосередньовічним об'єктом 4. Дослідження цієї ділянки законсервовано до наступного польового сезону.

Знахідки. У шарі чорнозему, перемішаному із деревним вугіллям, який залягав на дні ями, на гл. 98,09—97,86 м зафіксовано шість фрагментів горщиків: п'ять кружальних і один ліпний (рис. 4, 2—4). Із шару чорнозему, перемішаного з жовтою глиною, що перекривав придонний прошарок і

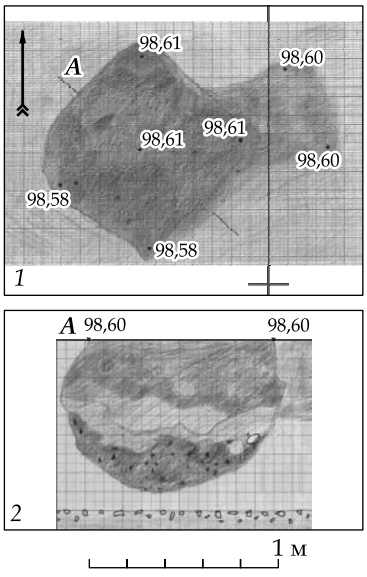

Рис. 5. Звенигород; розкоп 2010 р., яма 15: *1* — план; *2* — профіль

заповнював увесь котлован ями (гл. 98,29—98,61 м), походить шість фрагментів посудин, у тому числі денце і стінка ліпних горщиків та трьох стінок і одного денця кружального начиння (рис. 4, *1, 7*). У нижніх відкладах цього прошарку, ближче до дна ями, на гл. 98,29—98,09 м знайдено кілька уламків, які походили від денця одного ліпного горщика (рис. 4, *6*).

Характеристика керамічного матеріалу і хронологія об'єктів

Уламки посуду, виявлені в об'єктах та культурному шарі, репрезентують начиння виліплене від руки і виконане на гончарному колі.

Ліпний посуд має шерехату, нерівну і горбкувату поверхню; формувальна маса з домішками кварцового піску і значною кількістю середніх та переважно крупних (діаметром до 7 мм) зерен шамоту білого, бежевого та цеглястого кольорів; випал неоднорідний (часто плямистий) до чорного і бежевого кольорів, на зламі одно-, дво- і тришаровий; трапляються уламки вкриті ангобом; текстура крихка; товщина — 12—17 мм.

У кружальних посудин поверхня шерехата, рівна; глина добре відмучена зі значною домішкою кварцового і дрібнозернистого піску, серед якого трапляються зерна діаметром до 2 мм, та різної кількості дуже подрібненого шамоту; випал однорідний до світло-сірого, сірого, темно-сірого, чорного кольору, рідше бежевий чи ззовні бежевий, а зсередини темно-сірий, ззовні сіро-коричневий — зсередини чорний; на зламі одношаровий: бежевий, світло-сірий, чорний; двошаровий: бежевий — чорний; тришаровий: бежевий — світло-сірий — бежевий чи світло-сірий — сіро-білястий — світло-сірий; текстура щільна; товщина 7—10 мм рідше 12—14 мм.

Яма 15. У двадцятисантиметровому шарі чорнозему, який вкривав дно об'єкта (гл. 97,86—98,09 м), зафіксовано шість фрагментів горщиків (п'ять кружальних і один ліпний). Кружальні горщики представлено уламками трьох денець і двох стінок. Денця двох посудин (рис. 4, *3, 4*) виготовлено з відмученої глини з домішками кварцового піску і крупної кварцової жорстви; поверхня рівна, випалена зсередини до темно-сірого, ззовні — до світло-сірого, на зламі — світло-сірого кольору; на денці сліди зрізування ниткою з гончарного кола; діаметр денець 100 мм і 125 мм, товщина 10—12 мм, товщина стінок 10—14 мм. Ще від одного горщика зберігся уламок денця і велика частина придонних стінок (рис. 4, *2*). Посудину виготовлено з відмученого тіста зі значною домішкою дрібнозернистого піску; поверхня рівна; випал плямистий — коричневими і темно-сірими плямами, на зламі випалений нерівномірно — до коричневого і місцями до темно-сірого кольору; діаметр дна 180 мм, товщина — 12 мм, товщина стінок — 13—22 мм. Характерною особливістю описаних виробів є їх масивність та значні розміри, що притаманне для посудин господарського призначення. Із відкладів, які перекривали придонний прошарок і заповнювали увесь котлован об'єкта, походять фрагменти семи посудин. У нижній частині цього заповнення на гл. 98,09—98,29 м знайдено кілька уламків, які походили від денця одного ліпного горщика. Посудину виготовлено з глини з домішкою жорстви і шамоту; поверхня нерівна, горбкувата; випал нерівномірний плямистий—до сіро-бежевого кольору зсередини і світло-сірого — ззовні, на зламі двошаровий. Діаметр денця 94 мм, товщина біля 15 мм (рис. 4, *6*).

У верхніх прошарках заповнення об'єкта знайдено фрагмент стінки (завтовшки 6 мм) кружального горщика, оздобленого прямолінійними борознами і випаленого до чорного кольору, та фрагмент стінки ліпного горщика. Привертають увагу два уламки стінок кружальних посудин, які виконано з добре відмученої глини з незначними домішками кварцового піску і крупних зерен кварцової жорстви. Поверхня рівна (стирається під руками і по однорідності дуже подібна до амфорного тіста, але м'якша), випалена до сіро-жовтого кольору; товщина стінки 7—8 мм. Один уламок походив від кружальної посудини великих розмірів, випаленої до темно-сірого кольору, на зламі — світло-сірого кольору (рис. 4, *1*); діаметр денця 140 мм, товщина 18 мм, товщина стінок 8 мм, інший фрагмент — уламок стінки кружального горщика, випаленого до темно-сірого кольору і оздобленого прямолінійним орнаментом.

Таким чином, на дні та у заповненні ями 15 містився однорідний глиняний посуд, представлений кружальними та ліпними виробами. Єдиний фрагмент ліпного горщика (рис. 4, *7*) іншої текстури, датований ранньозалізним часом — це перевідкладення, що потрапило в об'єкт із культурного шару.

Споруда 7. У шарі, який вкривав дно об'єкта, знайдено фрагменти стінок кружальних товстостінних посудин, випалених до чорного кольору зсередини і ззовні, на зламі — до світло-сірого. Як перевідкладення виступають уламки денця (гл. 98,72 м) та стінки (гл. 98,98—99,06 м) ліпних посудин ранньозалізного часу, що знаходилися відповідно на дні й у верхніх прошарках заповнення котловану.

Яма 8а. На дні та в придонному шарі знайдено дрібний уламок стінки ліпної посудини (гл. 97,85 м) та фрагмент денця кружального горщика (гл. 98,07 м). Ліпне начиння виконано з відмученої глини з домішкою подрібнених зерен шамоту; зовнішня поверхня випалена до бежевого кольору, внутрішня — до чорного, на зламі — чорного кольору; текстура крихка; товщина стінки 6,5 мм. Кружальний горщик виготовлено із добре відмученої глини з домішкою піску та жорстви; поверхня рівна, шерехата; випал внутрішньої поверхні однорідний — до чорного кольору, зовнішньої — темно-сірими та світло-коричневими плямами, на зламі — чорного кольору. На зовнішній поверхні денця помітні концентричні борозни — сліди зрізання посудини ниткою з гончарного кола. Діаметр денця 100 мм, товщина — 18 мм, товщина стінок 9 мм (рис. 4, *5*). Фрагмент бочка ще однієї ліпної посудини містився у заповненні об'єкта (гл. 98,95 м). Посудину виготовлено з глини з домішкою грубих зерен шамоту; зовнішня поверхня випалена до оранжево-коричневого кольору, внутрішня — сіро-коричневого, на зламі — оранжево-коричневого кольору; товщина стінки 12 мм. Зовнішня поверхня вкрита товстим шаром ангобу бежевого кольору.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що у зазначених об'єктах кружальна кераміка, виступаючи поряд з ліпною, кількісно переважала.

Поряд із тим розрізнені уламки кружальних посудин пізньоримського часу зафіксовано у заповненні ранньосередньовічних об'єктів та у культурному шарі. Серед загалу цих знахідок привертають увагу нечисленні фрагменти зі збереженими вінцями. Передусім виділяються товстостінні посудини, які за техніко-технологічними рисами наближені до масивних денець із ями 15 та ями 8а. Вони репрезентують такий різновид господарського начиння, як піфоси. За формою вінця піфосів належать до одного типу, але виконані у двох варіантах. До одного варіанту належать дві посудини, вінця яких оформлені горизонтальним манжетом зі злегка

опуклою поверхнею; ширина манжета 49 мм, діаметр 280 мм (рис. 4, *13*) та 50 мм при діаметрі 380 мм (рис. 4, *16*). Інший варіант вінець представлений у вигляді горизонтального манжету (завширшки 42 мм), профільованого ввігнутістю; діаметр 260 мм (рис. 4, *15*). За формою верхньої частини, де характерним є відсутність шийки, усі згадані піфосоподібні посудини відносяться до першого типу за В.Д. Бараном.

У літературі таке господарське начиння відоме як «Krausengefässe». Подібні вироби серед асортименту гончарної продукції з'являються на пізньому етапі розвитку пшеворської культури і поширюються на початку доби великого переселення народів. На теренах Південно-Східної Польщі час ужиткування піфосів датується широко — друга половина III — середина V ст. н. е. [Wilk, 2005, s. 367]. Піфосоподібні посудини із горизонтальними вінцями зафіксовані масово на пам'ятках черняхівського типу на території Верхнього та Середнього Подністров'я, поширені вони й у верхів'ях Західного Бугу, де час їх появи припадає на IV ст. н. е. [Баран, 1981, с. 91—92].

Окрему сукупність кружального посуду складають горщики. За загальною формою вони належать до одного типу, але за способом профілювання вінець виконані у двох варіантах. Переважають вінця, сформовані на слабо відхиленій назовні шийці (рис. 4, *11—12, 14*), їхній край злегка потовщено, зрізано назовні у вигляді пласкої грані, реберця якої заокруглено; на зовнішній площині двох вінець простежується ледь заглиблена борозна; на внутрішній поверхні помітна закраїнка; діаметр 140 і 160 мм (рис. 4, *11*). Певною відміною цього варіанту є вінця, край яких також заокруглено, однак з ледь помітними площинами — горизонтальною і вертикальною, зсередини проявляється слаба закраїнка (рис. 4, *10*). Часто посудини по плічках оздоблені прямолінійним орнаментом.

Більші уламки дозволяють визначити загальні пропорції посудин. Це були опуклобокі горщики з яйцеподібним тулубом. На загал усе кружальне начиння за складом формувальної маси, способом її обробки й морфологією відповідає другій групі гончарного посуду, виділеній В.Д. Бараном. Подібні вироби, що призначалися, як правило, для приготування їжі чи збереження припасів, переважали в об'єктах, датованих III—IV або IV ст. н. е. [Баран, 1981, с. 89]. Поряд із цим аналогічні горщики масово знаходять на усіх пам'ятках черняхівської культури на території Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині; відомі вони й на пізньопшеворських пам'ятках на території Польщі. Походження горщиків, подібних за формою і текстурою, дослідники пов'язують із римськими провінціями Подунав'я, де їхні прототипи з'являються ще у перших століттях нашої ери [Баран, 1981, с. 90—91 і там подальша література].

У цілому на досліджуваній ділянці культурний горизонт пізньоримського періоду у порівнянні з матеріалами ранньозалізного часу є більш вираженим і з огляду на інші артефакти, які походять із культурного шару — ключі та фібула.

Ключ. Знайдено два зразки виробів. Цілий ключ мав якореподібну форму; виконаний із чотирьохгранного стрижня, який на одному кінці розклепаний у два гачки, загнуті в протилежні боки, а з протилежного кінця — у кільце для підвішування; довжина 127 мм (рис. 6, *1*). Від іншого ключа збереглась лише верхня частина з вушком. Подібні ключі широко використовувало населення Південно-Східної і Центральної Європи у першій половині I тис. н. е. На території Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя вони відомі на пам'ятках черняхівського типу в Черепині, Ріпневі, Неслухові [Баран, 1981, с. 112].

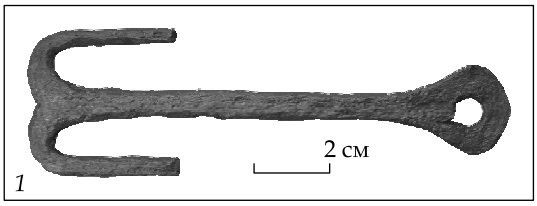

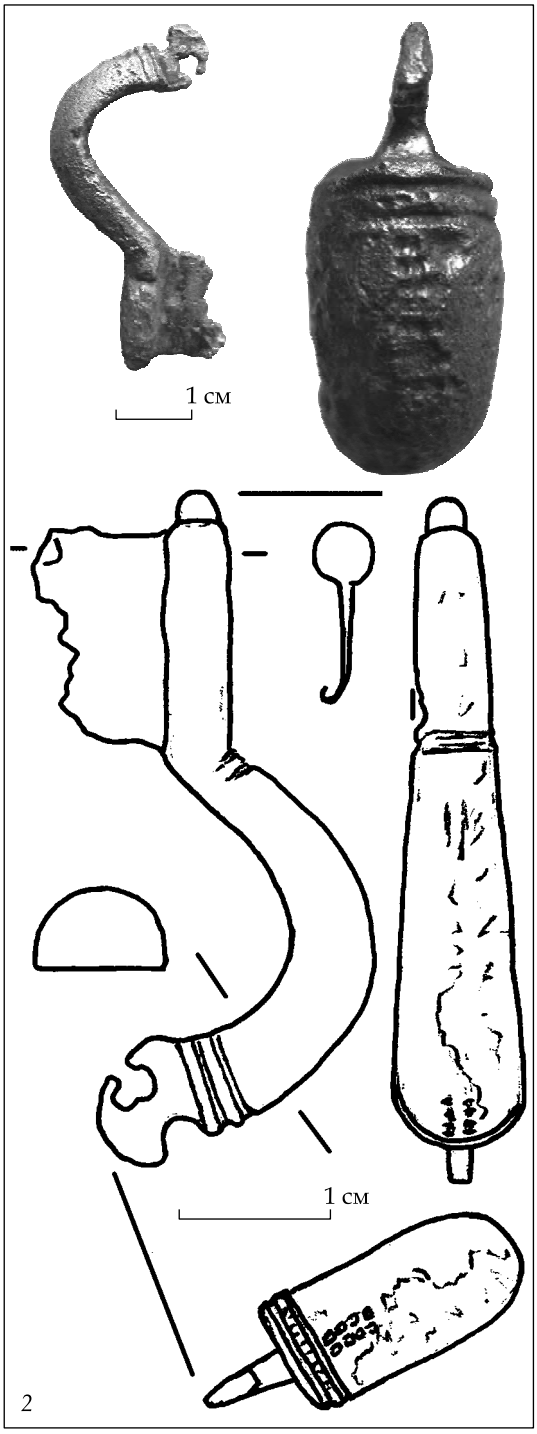

Рис. 6. Звенигород; розкоп 2010 р., речовий матеріал із культурного шару: *1* — ключ (залізо); *2* — фібула (бронза) (фото В. Гупало; рис. І.О. Гавритухіна)

Фібула. Виріб вилито із бронзи у формі. Спинка виготовлена з пластинки, опуклої із зовнішнього боку, із помітним ребром посередині (ширина 9 мм, висота 4,5 мм). Паралельно ребру нанесено дві короткі лінії, з дуже маленьких квадратних заглиблень, а по зовнішньому краю — дві перпендикулярні борозни. Верхня частина фібули закінчується голівкою із загнутим догори гачком для підтримування тятиви пружинного апарату. Спинка фібули, звужуючись до 5,5 мм, переходить у вертикальну ніжку, до якої на усю висоту прилягає прямокутна пластина (висотою 14 мм) приймача голки (рис. 6, *2*). Довжина оздоби 45 мм. За формою виріб є підстави ототожнювати із так званими арбалетними фібулами з високим приймачем [5] (серія 1 групи VII за О. Альмгреном чи група 18 за А. Амброзом [Almgren, 1897, S. 90—98, 198—208; Taf. IX; 1923, S. 253—254; Амброз, 1966, с. 72 —73; табл. 12, *13, 14 – 17, 20, 21*; 21, *3*], датовані III — початком IV ст. н. е.

* * *

Завершуючи огляд матеріалу, здобутого в межах південної частини городища, належить хоча б побіжно зупинитись на його місці серед інших пам'яток пізньоримської доби, відкритих на території Звенигорода і його околицях.

Порівняно з попередніми епохами найбільш заселеною Звенигородська низина була впродовж римського часу. Переселенці з'явилися тут ще у ранньоримський період, що засвідчене могильником у Гриневі, який датується 50—20 рр. до н. е. — 40—70 рр. н. е. Однак перша потужна хвиля колонізації припадає на I ст. н. е. Поселення та могильники, які виникають впродовж I—III ст. н. е., пов'язані з племенами липицької та пшеворської культур. У Звенигороді сліди поселень липицької культури простежено в урочищах Городище [Археологічні …, 1982, с. 11—12] та Острів [Ратич, 1973, с. 27]. Про існування липицьких могильників свідчать поодинокі поховання, виявлені на вершині замкового пагорба в уроч. Замок

5 Висловлюємо подяку кандидатам історичних наук В.М. Войнаровському (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), І.О. Гавритухіну (Інститут археології РАН) за допомогу у визначенні типу артефакту.

(тілоспалення в урні) [Свєшніков, 1995, с. 6] та на горбистому пасмі вздовж північного краю Звенигородської низини в урочищах Під Старою Церквою [Археологічні пам'ятки, 1982, с. 11], Стіжки [Свешников, 1953/1, с. 63].

Спільні липицько-пшеворські могильники відкрито і досліджено на північній (урочище Церковна Сторонка — I ст. н. е. [Козак, 1978, с. 96—107], Гоєва Гора — друга половина I — початок II ст. н. е. [Свешников, 1957, с. 64; рис. 21, *10 – 13*; Козак, 1984, с. 87]) та східній (уроч. Загуменки — I ст. н. е. [Свешников, 1957, с. 63, рис. 21, *1 – 9*]) околицях Звенигорода.

Сліди пшеворських поселень I—II ст. н. е. на території Звенигорода зафіксовано у кількох місцях: урочище Городище (у центрі села), Горб (північно-східна частина села) [Свешніков, 1991, с. 6], урочище Загороди (підвищення в заплаві р. Горожанки у північній частині села) [Козак, 1977, с. 306].

У найближчих до Звенигорода околицях поселення липицької культури знаходились довкола сіл Гончарі (північна та західні околиці), Дмитровичі (західна окраїна) [Артюх, Конопля, Мацкевой, Поцилуйко, 1977, с. 263], Шоломия (урочище Заруби) [Чорноус, 1991, с. 99], Водники [Свешников, Власова, 1959/1, с. 4; Цигилик, 1980, с. 347—348; Конопля, 1996, с. 25], Підмонастир [Конопля, 1996, с. 23—24] та Під'ярків [Janusz, 1918, s. 45; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 11]; селища пшеворської культури існували біля Гринева (уроч. Криве [Михальчишин, 1991, с. 69] та Підгородища [Пастернак, 1937, с. 260; Грибович, Корчинский, 1985, с. 269].

Усі ці пам'ятки датуються переважно ранньоримським часом (стадія BI—II) та ранньою фазою пізньоримського періоду (стадія CI). Щодо заключного етапу пізньоримської колонізації (стадії CII—III) відомості майже відсутні. Цю прогалину до певної міри компенсує відкриття у 2010 р. розглянутого горизонту кінця III — IV ст. у межах південної частини городища. При цьому важливо зазначити, що сліди поселень цього ж часу були відкриті В. Савичем за межами укріплень городища, у східній частині Звенигорода в урочищах Завалля (або За Вали) та Навпроти Коцурова [Савич, 1959, с. 1116—117]. Згодом наявність пізньоримського горизонту у східній частині села в урочищі П'ятницьке була підтверджена розкопками І.К. Свєшнікова [Свєшніков, 1990, с. 4—6]. До цього слід лише додати, що ділянка сучасного села від земляних укріплень городища і далі на схід у літературі окреслена різними назвами урочищ: західна частина — Завалля, центральна — Друга Сторонка, східна — П'ятницьке, Навпроти Коцурова, Загуменки. При цьому тотожність кружальної кераміки, яка знайдена в об'єкті в урочищі П'ятницьке і в об'єктах, досліджених у 2010 р. на городищі, дозволяє розглядати терени з зазначеними топонімами як сліди одного великого поселення, що займало південні схили підвищення у центральній частині Звенигорода. Найімовірніше, синхронне звенигородському поселенню було ще одне селище біля Гринева, відкрите під час розвідкових робіт [Михальчишин, Цигилик, 1991, с. 69].

За цих обставин матеріал зі Звенигорода, здобутий під час розкопок 2010 р., який, найімовірніше, слід ототожнювати із пшеворською культурою, наразі виступає єдиною джерельною базою для висвітлення характеру та особливостей заселення району Звенигородської низини на заключній фазі пізньоримського періоду.

Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР. — М., 1966. — 113 с. — (САИ. — Вып. Д1-30).

Артюх В.С., Конопля В.М., Мацкевой Л.Г., Поцилуйко Н.Г. Обследования на территории Львова и Львовской области // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 262—263.

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. — К., 1982. — 268 с.

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — 263 с.

Грибович Р.Т., Корчинский О.М. Исследования у с. Подгородище // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 269.

Козак Д.Н. Исследования памятников первых веков нашей эры в Львовской области // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 306.

Козак Д.Н. Могильник початку нашої ери у с. Звенигород на Львівщині // Археологія. — 1978. — Вип. 25. — С. 96—107.

Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984. — 95 с.

Конопля В. Археологічні досліди на Пустомитівщині // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. — Львів, 1996. — С. 24—26.

Конопля В. Нові пам'ятки археології Перемишлянського району // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. — Львів, 1996. — С. 23—24.

Михальчишин І.Р., Цигилик В.М. Нові археологічні пам'ятки на Львівщині // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 68—69.

Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933—1936 // ЗНТШ. — Львів, 1937. — Т. CLIV. — С. 241—268.

Савич В.П. Нові пам'ятки доби полів поховань на території Львівської і Тернопільської областей // МДАПВ. — Львів, 1959. — Вип. 2. — С. 114—118.

Свешников И.К. Дневник научного сотрудника экспедиции Львовского Государственного исторического музея в Бибрский район Львовской области с 12 по 22 мая 1953 года. // НА Інституту українознавства НАН України. —1953/1.

Свешников И.К. Могильник липицкой культуры в Львовской области // КСИИМК. — 1957. — Вып. 68. — С. 63—74.

Свєшніков І.К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1989 році // НА Інституту українознавства НАН України. — 1990.

Свєшніков І.К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції у 1990 році // НА Інституту українознавства НАН України. — 1991.

Свєшніков І.К. Звіт Звенигородської археологічної експедиції за 1994 р. // НА Інституту українознавства НАН України. — 1995.

Свешников И.К., Власова Г.М. Отчет о работе археологической экспедиции Львовского государственного исторического музея в 1959 г. // НА Інституту українознавства НАН України. — 1959/1.

Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження в селі Звенигороді на Львівщині в 1972 році // НА Інституту українознавства НАН України. — 1973.

Ратич О.О. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді на Львівщині в 1973 р. // НА Інституту українознавства НАН України. — 1974.

Цигилик В.Н. Новое поселение липицкой культуры на Львовщине // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 347—348.

Чорноус В.О. Дослідження в околицях с. Звенигорода Пустомитівського району Львівської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 98—101.

Almgren O. Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. — Stockholm, 1897. — 243 S.

Almgren O. Studien über Nordeuropäische Fibelformen. — Leipzig, 1923. — 2. Auflage. — 254 S.

Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej. — Lwów, 1918. — 310 s.

Wilk M. Późnorzymskie naczynia zasobowe (w typie Krauzengefäße) na obszarze południowowschodniej Polski // MSROA. — Rzeszów, 2005. — T. XXVI. — S. 305—372.

В.Д. Гупало, Н.В. Войцещук

ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЕЛЕНИЯ ПОЗДНЕРИМСКОГО ВРЕМЕНИ НА ГОРОДИЩЕ ЛЕТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА

В статье проанализированы результаты раскопок 2010 г. на территории южной части городища летописного Звенигорода, имеющего многослойный характер. Рассмотрены хозяйственные объекты (две ямы, сооружение) и вещевой материал, датируемый заключительной фазой позднеримского периода и относящийся к пшеворской культуре. Обращено внимание на характерные формы керамической посуды, железных ключей и бронзовой фибулы. Полученный материал представлен на фоне известных синхронных памятников, открытых на территории Звенигорода и его окрестностей.

К л ю ч е в ы е с л о в а: хозяйственные объекты, керамика, фибула, ключ, позднеримский период, пшеворская культура.

V.D. Hupalo, N.V. Vojtseschuk

RESEARCH OF THE LATE-ROMAN TIME SETTLEMENT ON THE HILLFORT OF ANNALISTIC ZVENYHOROD

The paper analizes research results of excavations which were carried out in 2010 on the southern part of the hillfort of annalistic Zvenyhorod that has multiple occupation layers. The household rooms (two pits, building) and artifacts dating to the final phase of Late Roman period (the Przeworsk culture) are examined. Attention was drawn to the typical forms of ceramic ware, ferrous keys and bronze fibula. The obtained material is presented on a background the known synchronous sites discovered on the territory of Zvenyhorod and its surrounding.

K e y w o r d s: household rooms, ceramic wares, fibula, key, Late Roman period, Przeworsk culture.

О.В. Петраускас

РАЗРУШЕННЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ НА МОГИЛЬНИКАХ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПОДНЕПРОВЬЯ: анализ археологической структуры

В статье рассмотрена проблема разрушенных погребений на могильниках черняховской культуры. На основании анализа существующей литературы намечены основные перспективы изучения этого явления.

К л ю ч е в ы е с л о в а: черняховская культура, погребальный обряд, ритуально разрушенные захоронения.

Анализируя материалы своих раскопок могильников в Черняхове и Ромашках, как одну из характерных черт погребального обряда, В.В. Хвойко отметил наличие большого числа погребений с разрушенными костяками [Хвойка, 1901, с. 175, 180]. В дальнейшем на этот феномен обратили внимание С.С. Гамченко при раскопках могильника в Масловой [Петров, 1964], В.Е. Козловская в Дедовщине [Петраускас, 2001]. В послевоенное время масштабные работы на могильниках черняховского типа подтвердили массовый характер этого явления, что заставило исследователей искать и возможные причины его происхождения. Публикуя материалы раскопок из Лохвицы В.П. Петров и Д.Т. Березовец считали, что перемешанное положение костей в погребении связано с ограблением могил, а необычное расположение некоторых костей в погребальной яме объясняли захоронением умершего в сидячем положении [Березовец, Петров, 1960, с. 90]. Это же предположение В.П. Петров повторил и при издании материалов Масловой [Петров, 1964, с. 138]. Наличие трупоположений со следами разрушений в Переяславе-Хмельницком, авторы раскопок В.К. Гончаров и Е.В. Махно вслед за В.В. Хвойкой, отметили как характерную черту черняховских могильников. При этом они не считали это грабежом, а объясняли ритуальными действиями. Ими же было впервые отмечено, что разрушению подвергались определенные части могил [Гончаров, Махно 1957, с. 129].

К похожим выводам пришел и Э.А. Сымонович. В публикации материалов из Гавриловки (Овчарня совхоза «Приднепровский») он отметил, что разрушение трупоположений, является ритуалом, т. к. из могил не забирали вещи и разрушению подвергались только определенные части погребения. Вначале он считал, что обряд характерен только для трупоположений с северной ориентацией и это был своеобразный обряд ограждения от умерших, который совершали люди, оставившие погребения с западной ориентировкой [Сымонович, 1960, с. 238]. Появление погребений ориентированных головой на запад Э.А. Сымонович связывал с принятием христианства племенами Северного Причерноморья в позднеримское время [Сымонович, 1963]. Раскопки в Журавке Ольшанской и других могильниках убедили Э.А. Сымоновича в том, что разрушению подвергались трупоположения обеих ориентаций. Ритуальный характер разрушения трупоположений в Боромле, Успенке и Компа-

© О.В. ПЕТРАУСКАС, 2014

нийцах поддержала и А.Н. Некрасова, правда без дополнительной аргументации [Некрасова, 2006, с. 87, 100].

Вопрос о могилах с разрушенным костяком в других регионах черняховской культуры рассматривался многими исследователями. Эту тему специально затронул Э.А. Рикман [Рикман, 1975, с. 278—281]. По его наблюдениям, в Балцатах-2 разрушенные погребения на плане могильника занимают компактную группу. Интересный факт одномоментного разрушения могил на этом же могильнике засвидетельствовали антропологи — по их данным в трех погребениях оказались перемешанными кости. В итоге, автор назвал несколько причин разрушения могил — грабительское и ритуальное, последнему фактору он отдавал предпочтение [Рикман, 1975, с. 280]. Трактовку разрушения могил как разновидность особого погребального ритуала поддержала и Н.М. Кравченко. При этом она подчеркивала, что находки битой и обожженной посуды, а также наличие ножей во вторичных ямах указывают на проведение тризновых действий после разрушения могил [1967, с. 101]. Уникальное погребение 15 из Раковца авторы раскопок рассматривали как убедительное доказательство разрушения погребений на черняховских могильниках именно в ритуальных целях [Винокур, Островский, 1967, с. 157—158]. А.В. Гудкова в работе посвященной могильнику в Холмском пришла к выводу, что разрушение могил является результатом грабежа [Гудкова, Фокеев, 1984, с. 76]. Позже, анализируя материалы могильника Нагорное-2, А.В. Гудкова допускала для ряда погребений проведение специального ритуала, связанного с изъятием некоторых частей тела [Гудкова, 2010]. Также наличие разрушенных могил на могильнике в Чернеливе-Русском как результат специального обряда рассматривал и И.П. Герета [Герета, 1989]. Анализируя трупоположения этого же могильника, В.С. Тылищак также приходит к выводу о ритуальной природе этого явления [Тылищак, 2010]. Антрополог Т.А. Рудич поддержала идею ритуального происхождения рушенных погребений на черняховских могильниках и предложила возможный путь появления этого обряда. Учитывая значительный процент населения центральноевропейского антропологического типа в западных регионах культуры она не исключает, что обычай разрушения могил мог прийти с кельтским населением [Рудич, 2009]. В предварительном анализе материалов раскопок в Данченах И.А. Рафалович разрушенные трупоположения рассматривал как результат специального ритуала и происхождение этого обряда связывал с сарматами [Рафалович, 1986, с. 8]

Для изучения этого обряда черняховской культуры особого внимания заслуживают материалы масломенчской группы в юго-восточной части Польши. А. Коковский описал, как обычное для нее явление, практику отчленения частей трупов перед погребением [Kokowski, 1997, S. 741—747 и каталог]. По этому признаку он составил каталог для могильников типа Черняхов — Сынтана де Муреш. В результате было установлено наличие неполных скелетов на 44 могильниках, иногда в большом количестве. Подводя итог своим наблюдениям, А. Коковский пишет, что захоронения полностью целых трупов составляют примерно одну четверть от общего количества. Этот обряд, по мнению исследователя, появляется в фазе D масломенчской группы, которая начинается, примерно, с середины периода между 260 и 300 г. [Kokowski, 1997, S. 700, Abb. 40B, 743].

Идея о грабеже могил была принята большинством исследователей «априори», без какой-либо подробной аргументации или анализа этого явления. Термин «грабленное» погребение не требовал дальнейшей

аргументации [Werner, 1988, S. 242—245]. Анализируя материалы черняховского могильника Каменка-Анчекрак, Б.В. Магомедов в некоторой степени обосновал «грабительскую гипотезу», предположив, что разрушением могил занимались с целью восполнения дефицита цветного металла, который могло испытывать черняховское общество на финале своего существования. Недостаток цветного металла наступил после нарушения торговых артерий, по которым поступала медь и бронза, и произошло это в результате гуннского нашествия [Магомедов, 2004, с. 159].

Оригинальную точку зрения на рассматриваемую проблему изложил В.В. Войнаровский в работе, специально посвященной этой группе погребений черняховских могильников [Войнаровский, 1998]. Основные тезисы довольно обширной статьи можно свести к следующему: разрушение могил было одномоментным и произошло в относительно короткий промежуток времени; время разрушения приходится на финал существования культуры. По мнению автора, могилы разрушили вскоре после гибели культуры и сделали это славяне, желавшие отомстить своим угнетателям — готам.

Польская исследовательница М. Мончинская обратила внимание на одну из возможных причин разрушения, которая связана с религиозными представлениями древних германцев [Мончинская, 1997].

Первую систематизацию признаков погребений с разрушенными костяками на могильниках черняховской культуры предприняла Г.Ф. Никитина. В системе признаков трупоположений с разрушенными костяками она предложила ввести следующие показатели — нарушен в верхней части; в нижней части; разрушен частично; кости разбросаны по яме; сохранился только череп; кости сложены кучкой; скелет без черепа [Никитина, 1985, с. 19]. К сожалению, эти признаки остались без дальнейшего анализа в этой монографии и, как это видно из перечня признаков, набор и их последовательность выглядят случайными и не всегда логичными. Позже, в работах, посвященных черняховским могильникам Буковины, она пришла к следующим выводам: разрушение могил присуще трупоположениям различной ориентировки; обычай имел всеобщий характер в рамках культуры; значения не имели ни пол, ни возраст погребенного, ни ориентировка могилы; разрушению подвергалась либо верхняя часть погребенного, либо же происходило полное разрушение могилы. Также, по мнению исследовательницы, этот ритуал имел негативную направленность [Никитина, 1996, с. 21, 104]. Тем не менее, в последней работе Г.Ф. Никитина не пришла к однозначному выводу — разрушения могли носить как ритуальный, так и грабительский характер [Никитина, 2008, с. 121, 128].

Мною было предложено различать три возможных вариации разрушений погребений — локальное, зональное и тотальное разрушение. Причинами разрушения могли быть в подавляющем большинстве идеологические представления древнего населения [Petrauskas, 2003]. Одной из возможных причин проведения вскрытия трупоположений могла быть эксгумация останков с последующей кремацией [Петраускас, 2003]. Материалы могильников в Гавриловке и Косаново показали, что обряд не постоянен во времени и имеет тенденцию к уменьшению его распространения на финальных этапах [Petrauskas, 2003; Петраускас, 2009, с. 186—215]. К похожим выводам о временной эволюции обряда пришла и О.В. Гопкало, анализируя материалы могильника Слобозея-Кишкерень [Гопкало, 2010, с. 221].

Таким образом, анализ историографии вопроса позволяет сделать следующие выводы. Наличие погребений со следами разрушений присутствует во всех основных регионах культуры. Для археологической структуры таких погребений наиболее характерно разрушение определенной части скелета и погребального инвентаря.

К настоящему времени сложилось несколько точек зрения объясняющих это явление. Это могло быть результатом религиозного (Э.А. Сымонович — язычники и христиане) или этнического (В.В. Войнаровский — славяне и готы) противостояния. Также, наличие разрушенных могил частью исследователей рассматривается как результат грабежа (В.П. Петров, И.А. Рафалович, И. Вернер, Б.В. Магомедов, А.В. Гудкова и др.). Ряд исследователей считает, что это ритуальные действия, которые входили в систему погребальной обрядности черняховской культуры (Э.А. Сымонович, И.С. Винокур, Н.М. Кравченко, В.С. Тылищак и др.).

Иными словами, взгляды на причины разрушения могил можно разделить на две большие группы — ритуал разрушения как составная часть погребального обряда черняховских племен (обязательный элемент, предусмотренный нормативами погребального обряда) и разрушение как результат действий стороннего характера (грабеж, месть, деятельность землероев).

Обзор литературы позволяет также очертить и круг недостаточно исследованных вопросов. На мой взгляд, их два — археологическая структура погребений и историческая интерпретация этого феномена.

В данной статье рассматриваются исключительно особенности археологической структуры погребений со следами разрушений на черняховских могильниках [1].

Анализ археологического источника предусматривает его систематизацию на уровне археологической структуры погребения и статистической характеристики. В этом отношении работа с материалами черняховских могильников Среднего Поднепровья представляет некоторые преимущества по сравнению с другими регионами культуры. Здесь много качественно раскопанных могильников с достаточным числом погребений. Доступная полевая документация по этим памятникам удовлетворительного уровня. Для базовых могильников региона — Гавриловка, Журавка Ольшанская, Боромля, Великая Бугаевка есть антропологические определения (Приложение). По ряду причин материалы раскопок В.В. Хвойко в Черняхове и Ромашках, П.А. Козара в Привольном, В.Е. Козловской в Дедовщине возможно использовать только частично. С определенными оговорками, возможно, привлекать и данные могильников в Лохвице и Масловой [2].

Таким образом, мною сформирован банк данных могильников черняховской культуры Поднепровья, который разбит на две части. Первый со-

1 На мой взгляд, чтобы избежать избирательного характера трактовки разрушенных погребений и выяснить принципиальную природу их происхождения, необходимо выяснить особенности этого археологического явления в общей совокупности погребальных памятников культуры или отдельных ее регионов. Прежде всего, попытаться выяснить, носит ли данное явление системный или случайный характер. Это возможно путем выяснения таких черт археологической структуры погребений, как выбор зон разрушения (случайные или повторяющиеся); распространение в разных регионах культуры (локальное или всеобщее); хронология обряда (время возникновения, временная эволюция), взаимосвязь с определенными группами населения.

2 Список могильников Поднепровья, материалы которых были мною использованы, их краткая характеристика и ссылки на соответствующую литературу приведены в Приложении.

ставляют могильники, материалы которых привлечены для характеристики разрушенных трупоположений на уровне отдельных погребений. Для проведения статистических расчетов, анализа хронологии и планиграфии привлечены могильники с достаточным числом погребений и хорошей документированностью. Всего таких могильников 14 (Приложение). Вторую группу источников составляют памятники, где информация о трупоположениях с разрушениями имеет не детализированный характер и их материалы возможно привлечь в качестве иллюстраций тех или иных положений [3].

При раскопках в Поднепровье очень важной является проблема фиксации и последующей реконструкции погребальных сооружений. Специфика грунтов этого региона в очень редких случаях позволяет проследить погребальные ямы. Глубина чернозема здесь в некоторых местах достигает 1,0 м. Также, почти неуловимой для полевых археологических методов являются остатки перекрытия ям, гробов, саванов, одежд и пр. Эти условия являются важным для понимания процесса разрушения могилы и умершего. Например, погребальное сооружение из долговременного материала, гроб или яма с деревянным перекрытием [4], создавали условия, когда умерший мог оставаться в пустоте, которую создавало гробовище или же перекрытие над ямой. В ходе разрушения необходимо было вынимать (пробивать) верхнюю часть перекрытия [5]. Кроме этого, если органика (тело, одежда, гробовище, саван и пр.) на момент разрушения не разложились, то изъятие частей тела было бы невозможным без нарушения первичного расположения остальных его частей.

Классификация разрушенных погребений могильников черняховской культуры Среднего Поднепровья проведена по критериям, предложенным мною по материалам могильников Косаново и Гавриловки [Petrauskas, 2003] с некоторыми дополнениями по результатам анализа погребений западной ориентировки [Петраускас, 2009]. Выделены три основных типа археологических структур погребений с разрушенным костяком. Классификационная схема для разрушенных погребений включает в себя четыре таксономических уровня. Группы выделены по отсутствию (группа 1) или наличию разрушений (группа 2) костяка. Для группы разрушенных погребений в зависимости от степени повреждения выделено три типа — локальные (тип 1), зональные (тип 2) и тотальные (тип 3) разрушения. В зависимости от места разрушения для погребений с зональным разрушением выделяются варианты: грудь—таз; череп—грудь—таз;

3 Отметим, что во многих случаях информации недостаточно, особенно для погребений с локальными разрушениями. Кроме того, специфика грунта некоторых памятников, например, Компанийцев, обусловила очень плохую сохранность костных остатков, что практически исключило использование этих материалов [Некрасова, 2006, с. 87—200].

4 Для южных регионов культуры — перекрытием из камней.

5 Выразительные следы разрушений каменных закладов прослежены на могильнике Каменка-Анчекрак [Магомедов, 2004]. Показательно п. 2, где вскрыта одна плита в районе груди, разрушен весь скелет, за исключением кистей и стоп. Положение кистей in situ возможно, если яма уже была заполнена землей или же произошло полное истлевание органики. Для черняховской культуры в очень редких случаях зафиксированные остатки дерева (обугленного или истлевшего), которые можно трактовать как остатки гробовищ или перекрытий. В синхронных культурах позднеримского времени, например в Польше, известны захоронения в деревянных колодах или дощатых гробах [Okulicz, 1973, S. 270—371; Wolagiewicz, 1995, S. 37—38; Rusin, 1997]. Отметим, что во многих случаях это массивные колоды, в которых выдолблены углубления под тело умершего. Поэтому, если допускать захоронение в гробовищах и для черняховской культуры, то следует учитывать и то, какие повреждения могли происходить при этом.

Таблица 1. Классификация погребений со следами разрушения костяка

Таксономические уровни								
	Группа	Наличие разрушений	Не разрушенные	Разрушенные				
		?	1	2				
	Тип	Степень разрушения	 Отсутствует	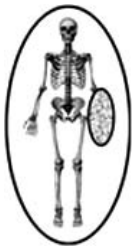 Локальная	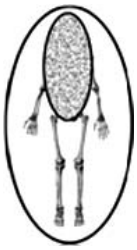 Зональная			 Тотальная
		?	–	2_1	2_2			2_3
	Вариант	Зоны разрушения	–	Отдельные части скелета	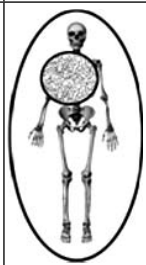 Грудь – таз	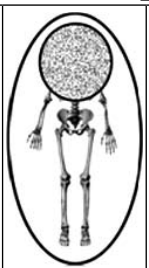 Череп – грудь – таз	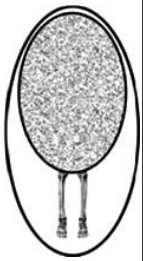 Череп – грудь – таз – бедра	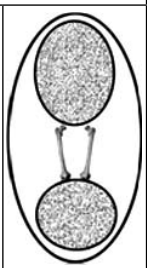 Череп – грудь – таз – голени	Количество костей скелета в яме (?)
		?	–	–	2_2_1	2_2_2	2_2_3	2_2_4	–
	Разновидность	Упорядоченное положение костей	–	–	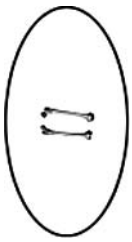 Поперечное	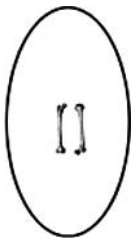 Обратное	 Крестообразное	 Смена расположения	 Компактное

череп – грудь – таз – бедра; череп – грудь – таз – голени. Нижней таксономической единицей для разрушенных погребений являются разновидности, которые выделяются для погребений с упорядоченным положением костей: поперечное, обратное, крестообразное, смена расположения, компактное (табл. 1) Отметим, что здесь предложена классификационная схема. И не для всех таксонов проведено деление имеющегося массива источника. Это связано с рядом причин – недостаточное количество случаев, не четкая выраженность признака в погребении и т. д. В дальнейшем в статье я оперирую типологическими единицами, которые удалось выделить по имеющимся материалам.

Погребения с локальным разрушением костяка *(группа 2, тип 1)*. Речь идет о погребениях, где разрушены отдельные анатомические единицы скелета – челюсть, рука, нога и пр. Наиболее часто в погребениях отсутствуют самые мелкие кости скелета – фаланги кистей и стоп, коленные чашечки, зубы или же части скелета, которые имеют пористую структуру

и наиболее подвержены тлению — грудная кость, ребра и т. п. Эти части скелета могут находиться в перемещенном положении в заполнении ямы или же вообще отсутствовать. Как мне представляется, в большинстве случаев это связано с деятельность землероев, хищников, или же объяснимо естественным разложением более тонких и мягких костей [6]. Особенно это касается детских погребений. Тем не менее, на могильниках Поднепровья есть ряд случаев, в которых можно видеть преднамеренное изъятие только части скелета: предплечье правой руки (Великая Бугаевка, п. 87, Червоне, п. 5), челюсти (Канев, п. 11) [7], предплечья правой руки и челюсти (Великая Бугаевка, п. 105) (рис. 1). Во всех этих случаях речь идет о верхних частях скелета. Хотя случаи нарушенного расположения нижних частей скелета также известны — Боромля-1, п. 38, В. Бугаевка, п. 30, 132 и др. [8]

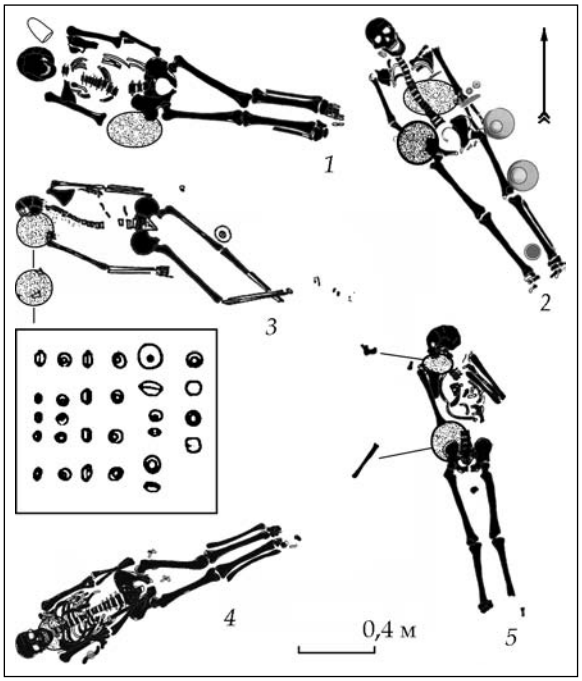

Рис. 1. Примеры локальных разрушений погребений на могильниках черняховской культуры:
Червонэ-2: *1* — № 5;
Великая Бугаевка: *2* — № 87; *4* — № 125; *5* — № 105;
Канев: *3* — № 11

Зональные разрушения *(группа 2, тип 2)* — разрушены отдельные области скелета. Конкретные места разрушений могли проводиться в пяти анатомических зонах костяка — голова (1), грудь (2), таз (3), бедренные (4) и берцовые (5) кости (рис. 2; 3).

Наиболее часто разрушению подвергалась верхняя часть скелета — зоны 1, 2, 3, т. е. голова, грудь и таз включительно (более 90 %). Реже захватывали при этом нижнюю часть скелета — бедренные кости (менее 10 %) и в очень редких случаях, когда не затронутыми оказались только бедренные кости скелета (Канев, п. 2, возможно Лохвица, п. 9) (рис. 3, *13, 15*).

Случаи, когда разрушалась только нижняя часть скелета, берцовые и бедренные кости, на Поднепровье практически не известны. Здесь отмечены случаи, когда в погребениях обнаружены только черепа. Как правило, они принадлежали детям, что вполне объяснимо плохой сохранностью

6 Ю.В. Васильев считает, что роль грызунов и хищников в процессе разрушения целостности скелета не следует преувеличивать [Васильев, 2005, с. 35]. Из основных причин названы вегетарианство большинства грызунов и редкие случаи кротовин. С первым отчасти можно согласиться, со вторым, как показывает опыт работы на черняховских могильниках, нельзя. Именно территория древнего кладбища буквально пробита «дырками» кротовин. Примечательно, что за пределами могильника (10—20 м) их на порядок меньше.

7 Это погребение представляет особый интерес, поэтому ниже даю более подробное его описание. У скелета (гл. 0,8 м) отсутствовали нижняя и часть верхней челюсти. Над коленом левой ноги обнаружены гончарная мисочка, перевернутая вверх дном (гл. 0,4 м). К северу от ног найдена раздавленная нижняя челюсть и отдельные зубы, между которыми находилось 9 мелких бусин аналогичные тем, которые найдены на костяке. Характер размещения и состав находок, безусловно, указывает на связь с основным погребением, откуда они были изъяты во время разрушения могилы. Разрушение произошло в отрезок времени, когда ткань (нитка), на которую были нашиты бусы, еще не успела истлеть, что подтверждает подобность бус найденных на погребенной и вместе с челюстью. Зона разрушения охватила площадь около 0,6 × 0,2 м в правой половине верхней части скелета (рис. 1, *3*).

8 Учитывая, что грань между естественной и преднамеренной причиной нарушения целостности костяка очень не четкая и проблематичная, погребения с локальными повреждениями в последующих статистических расчетах включались в группу не разрушенных погребений.

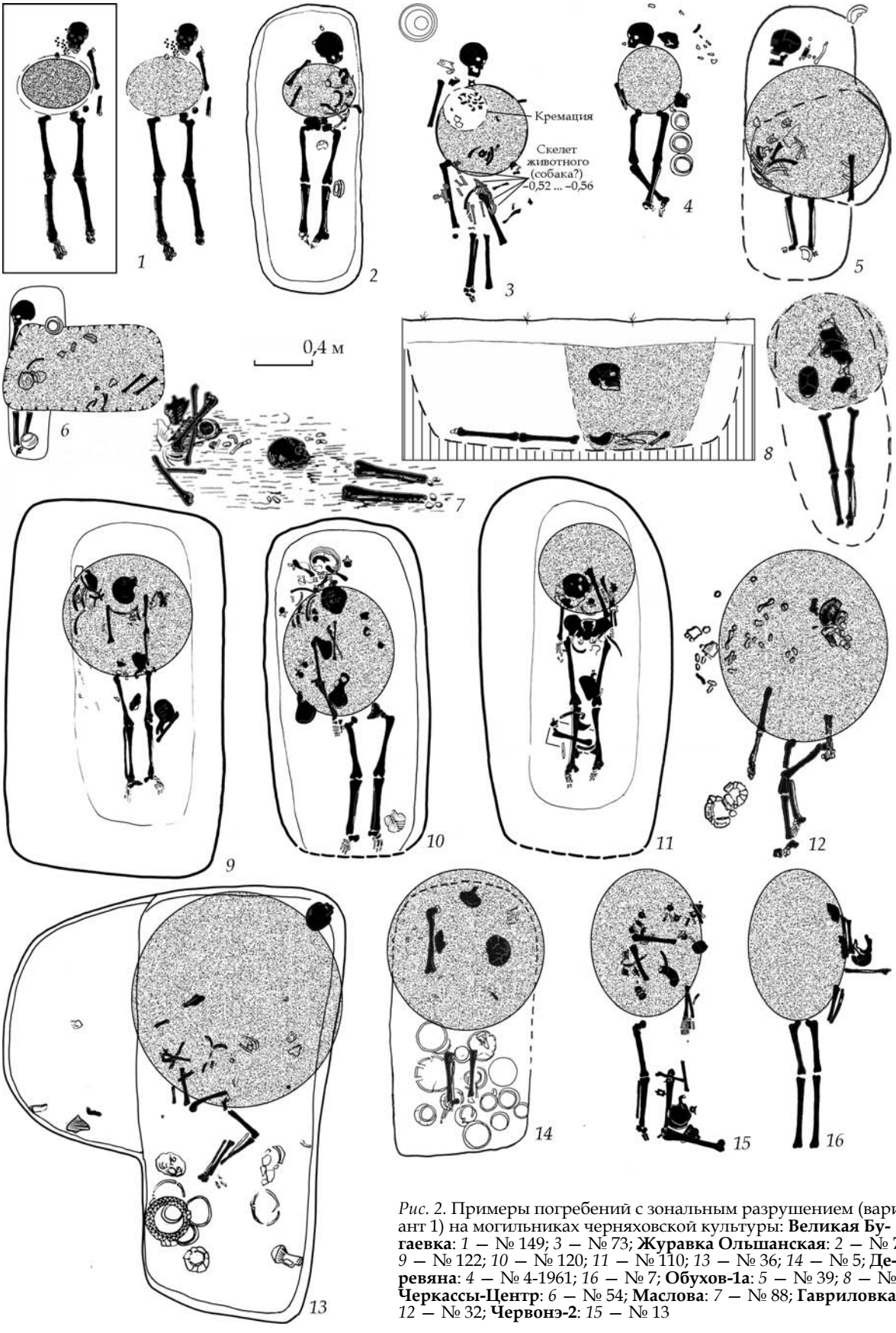

Рис. 2. Примеры погребений с зональным разрушением (вариант 1) на могильниках черняховской культуры: **Великая Бугаевка**: *1* — № 149; *3* — № 73; **Журавка Ольшанская**: *2* — № 7; *9* — № 122; *10* — № 120; *11* — № 110; *13* — № 36; *14* — № 5; **Деревяна**: *4* — № 4-1961; *16* — № 7; **Обухов-1а**: *5* — № 39; *8* — № 8; **Черкассы-Центр**: *6* — № 54; **Маслова**: *7* — № 88; **Гавриловка**: *12* — № 32; **Червонэ-2**: *15* — № 13

прочих частей скелета — Гавриловка, п. 72, 73, 83 [Сымонович, 1960, с. 212, 214], Обухов 1а, п. 9 [Кравченко и др., 2007, с. 378], Великая Бугаевка, п. 2, 8, 11, 19 [Петраускас, Шишкин, 2013, с. 19, 20—22] и др.

Таким образом, можно утверждать, что *основной целью ритуала зонального разрушения была верхняя часть скелета — голова, грудь и таз* (табл. 2). При этом ни одна из трех зон не являлась приоритетной. В одинаковой степени разрушалась голова, грудь или таз. Может быть, следует отметить, что при разрушении верхней части более чем у 60 % разрушался и череп. Тем не менее, пока нет убедительных данных, которые говорили бы о том, что именно череп умершего являлся целью данного ритуала. На это указывают и статистика и случаи, когда в погребениях с зональным разрушением есть факты разрушения только грудной клетки (рис. 2, *1—6*), только черепа (рис. 3, *1—4*) и тот факт, что при разрушении верхней части череп мог остаться в могиле (рис. 2, *7—16*).

Случаи разрушения нижней части скелета очень редки — Боромля-1, п. 2.

Для погребений с зональным разрушением значительный их процент сохранил инвентарь и иногда довольно «богатый» по черняховским меркам — Журавка Ольшанская, п. 5 (14 глиняных сосудов, стеклянный кубок, гребень, серебряная пряжка); Великая Бугаевка, п. 55 (фибула бронзовая, шесть гончарных сосудов), 149 (две фибулы, ожерелье из бус), 152, 156; Деревяна, п. 4-1961 и др.

В группе разрушенных погребений могилы с зональными нарушениями составляют 72 %.

Тотальныеразрушения — полностью нарушено анатомическое положение костяка. При этом возможны следующие варианты: кости скелета практически отсутствуют в яме или же они хаотично разбросаны по ней. В последнем случае для некоторых погребений прослеживается упорядоченное размещение отдельных частей скелета.

Для полностью разрушенных погребений степень сохранности инвентаря невелика, что объяснимо тотальным разрушением могилы. Тем не менее, есть случаи, которые подтверждают, что опять же не вещи являлись

Таблица 2. Статистическая характеристика погребений с различными способами разрушения (зональное и тотальное) на могильниках Среднего Поднепровья

Могильники	Разрушения, %				
	Зональные				Тотальное
				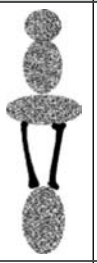	
Журавка-Ольшанская	14	26	3	0	57
		43		0	57
Великая Бугаевка	22	22	11	0	45
		55		0	45
Гавриловка	10	50	0	0	40
		60		0	40
Боромля-2	33	50	0	0	17
		83		0	17
Червонэ-2	3	13	17	0	67
		33		0	67
Успенка	0	50	0	0	50
		50		0	50
Деревяна	33	67	0	0	0
		100		0	0
Оухов-1а	42	42	16	0	0
		100		0	0
Переяслав-Хмельницкий	33	33	25	0	9
		91		0	9
Канев	33	17	0	17	33
		50		17	33
Соснова	25	25	25	0	25
		75		0	25
Лохвица	0	100	0	0	0
		100		0	0
Маслова	83	0	0	0	17
		83		0	17
Черкассы-Центр	33	22	11	0	33
		67		0	33

*Серым цветом выделен общий процент для типов зонального и тотального разрушений.

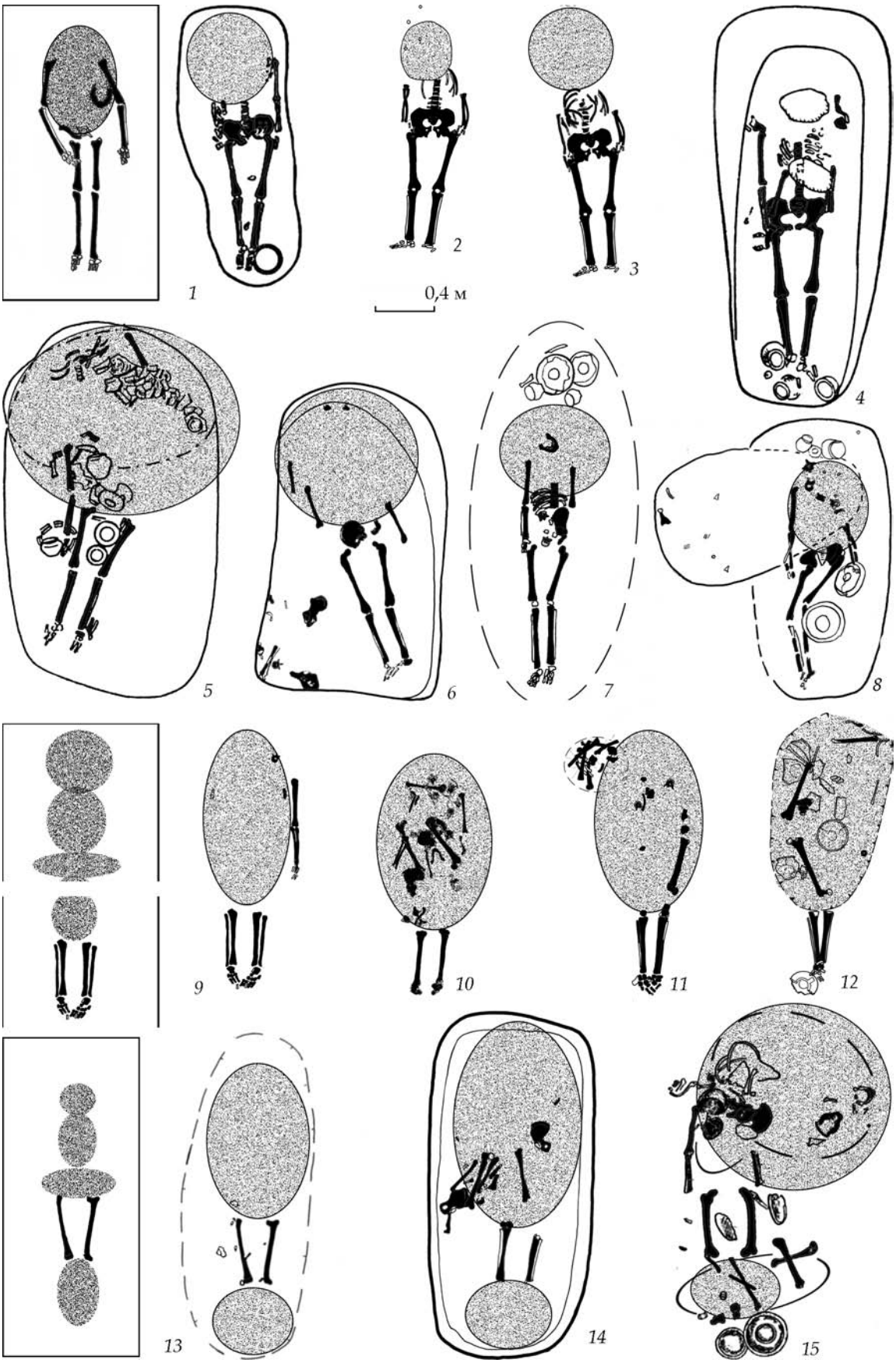
1
2
3
0,4 м
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15

Рис. 3. Примеры погребений с зональным разрушением (варианты 2 и 3) на могильниках черняховской культуры: **Гавриловка**: *1* — № 65; *4* — № 97; **Великая Бугаевка**: *2* — № 42; *9* — № 106; *10* — № 98; **Соснова**: *3* — № 404; **Успенка**: *5* — № 1619; **Журавка Ольшанская**: *6* — № 27; *14* — № 123; **Деревяна**: *7* — № 10; **Обухов-1а**: *8* — № 39; **Червонэ-2**: *11* — № 15; **Черкассы-Центр**: *12* — № 65; **Канев**: *13* — № 2; **Лохвица**: *15* — № 9

Таблица 3. Статистическая характеристика погребений со следами разрушений на могильниках черняховской культуры Среднего Поднепровья

Особенности обряда	Памятники														В среднем по региону, %
	Боромля	Великая Бугаевка	Гавриловка	Деревяна	Журавка-Ольшанская	Канев	Лохвица	Маслова	Оухов-1а	Переяслав-Хмельницкий	Соснова	Успенка	Червонэ-2	Черкассы-Центр	
Количествово трупоположений	45	71	51	19	107	13	9	27	21	14	11	27	33	25	—
Нерушенные погребения, %	87	55	83	68	70	62	67	78	40	18	64	92	24	64	58
Без учета локальных															
Рушенные трупоположения, %	13	45	17	32	30	38	33	22	60	82	36	8	76	36	42
Рушенные в группе ТПС, %	16	50	100	45	55	34	100	100	65	81	30	8	50	36	56
Рушенные в группе ТПЗ, %	20	25	0	12	14	43	0	0	100	100	100	0	33	0	39
От общего числа рушенных															
Разрушена верхняя часть, %	83	86	100	100	43	67	100	83	100	91	75	50	33	66	71
Тотальное разрушение, %	17	14	40	0	57	33	0	17	0	9	25	50	67	33	29
Упорядоченное положение, %	16	11	40	16	40	0	33	50	0	9	0	50	33	33	25
Рис. 6, *позиция*	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*	—

главной целью разрушения могилы: Журавка Ольшанская, п. 8; Великая Бугаевка, п. 54 (бусы из стекла, глиняная посуда); Гавриловка, п. 35 (стеклянный кубок, пряжки, гребень, глиняная посуда) и др.

В группе разрушенных погребений могилы с тотальными нарушениями составляют 28 %.

Еще один элемент археологической структуры разрушенных погребений, на котором следует остановиться более подробно — это преднамеренная *укладка костей от разрушенного скелета в яме.*

Для Поднепровья зафиксированы такие способы упорядоченного положения — укладывание длинных костей поперек оси первичной ориентировки; разворот костей в противоположных направлениях; смена расположения анатомических частей скелета; также возможно укладка костей компактным скоплением. Преднамеренная укладка частей скелета в яме в ходе разрушения отмечена на большинстве могильников. Процент таких погребений может достигать 40—50 % (Гавриловка, Журавка, Успенка). Хотя и этот показатель не окончательный. Выявление случаев преднамеренной укладки костей зависит от ряда факторов — прежде всего качества раскопок и их документированности, особенностей могильника и др. (табл. 3). Следует также напомнить, что на такие детали рушенных погребений стали обращать внимание только в последнее время [Шишкін, Петраускас, 2010, с. 85—87].

Ниже рассмотрим более подробно каждую из разновидностей преднамеренного упорядочивания костей.

Поперечная укладка длинных костей. В таких случаях длинные кости (обычно это кости рук или ног) от разрушенной части скелета укладыва-

Рис. 4. Примеры разрушенных погребений с последующим упорядоченным расположением костей на могильниках черняховской культуры: **Червонэ-2**: *1* — № 17; *2* — № 24; *3* — № 13; *6* — № 7; *12* — № 23; *13* — № 98; **Гавриловка**: *4* — № 34; *8* — № 32; **Журавка Ольшанская**: *5* — № 110; *9* — № 35; *15* — № 40; **Великая Бугаевка**: *7* — № 34; **Лохвица**: *10* — № 9; **Маслова**: *11* — № 87; *16* — № 88; **Черкассы-Центр**: *14* — № 65; *18* — № 70; **Обухов-1а**: *17* — № 8

лись поперек основной оси первоначальной ориентации умершего (погребальной ямы). Кости могли укладываться в разных частях ямы — по центру или возле одного из ее краев (рис. 4, *1—9*). Среди отобранных погребений Поднепровья это наиболее распространенная форма упорядоченного расположения рушенных частей скелета.

Крестообразная укладка длинных костей. Достаточно редкий случай и, пока, отмечен только для погребения 8 из Лохвицы (рис. 4, *10*).

Противоположная укладка парных костей конечностей. Также немногочисленные случаи, но на их количество могло повлиять невнимательное описание и зарисовка остатков погребения при раскопках. Тем не менее, такие случаи совершенно отчетливо зафиксированы на ряде могильников: Великая Бугаевка, п. 98; Черкассы-Центр, п. 65 (рис. 4, *13, 14*). Интересный случай прослежен в погребении 70 из Черкасс, где бедренные кости уложены перпендикулярно оси ориентировки и в обратную сторону друг к другу (рис. 4, *18*). Похожее расположение костей зафиксировано и в погребении 2 на могильнике в Комарове [Петраускас, Авраменко, Діденко, друкується].

Смена расположения анатомических единиц скелета. В погребениях 8 из Обухова-1 и 88 из Масловой черепа были уложены на месте таза (рис. 4, *16, 17*). При этом в масловском погребении длинные кости уложены поперек оси первичной ориентировки погребения.

Кучное расположение костей. Речь идет о погребениях с тотальным разрушением костяка, когда сохранившиеся в яме кости образуют одно компактное скопление. Возможно предполагать, что после разрушения скелета кости были собраны в емкость из неорганического материала и в такой способ оставлены в погребальной яме. Таких случаев зафиксировано не много. Это Великая Бугаевка, п. 40, Журавка, п. 49, Маслова, п. 67, Червонэ-2, п. 23. Последний случай особенно интересен. Это было компактное скопление костей размером 0,6 × 0,9м и высотой около 0,35 см. Здесь находились череп, таз, нижняя челюсть, все длинные кости ног, несколько ребер и позвонков. Тазобедренные кости в погребении располагались почти вертикально. Кости принадлежали взрослому человеку (рис. 5, *1*).

Территория распространения обычая разрушения охватывает весь регион Среднего Поднепровья (рис. 6), как и всю черняховскую культуру [Никитина, 1985]. По данным 14 могильников Среднего Поднепровья (табл. 3), процент разрушенных погребений (учитываются типы 2 и 3) в среднем составляет 42 %. Отклонения могут колебаться между 8 % (Успенка) и 82 % (Переяслав-Хмельницкий). На могильниках с наибольшими выборками диапазон колебания значительно меньше — 30 % в Журавке-Ольшанской (109 отобранных трупоположений) и 45 % в Великой Бугаевке (71).

Совершенно отчетливо выделяется группа могильников среднего течения Сулы и Псла, которые характеризуются малым процентом разрушенных погребений — Боромля (13 %), Успенка (8 %), Сумы-Сад (25 %) (рис. 6).

Возможно, следует обратить внимание на специфику «местных / локальных» способов разрушения. Для таких могильников как Журавка-Ольшанская и Обухов-1а характерно разрушение грудной клетки и таза, но при этом череп остается в могиле и часто он оставлен в первичном положении. У погребений в Великой Бугаевка при разрушении изымали верхнюю часть вместе с черепом. На могильнике в Переяславе-Хмельницком разрушение верхней части скелета захватывало зону до колен, что отличается от обычного ритуала, когда разрушение не затрагивало бедренных костей.

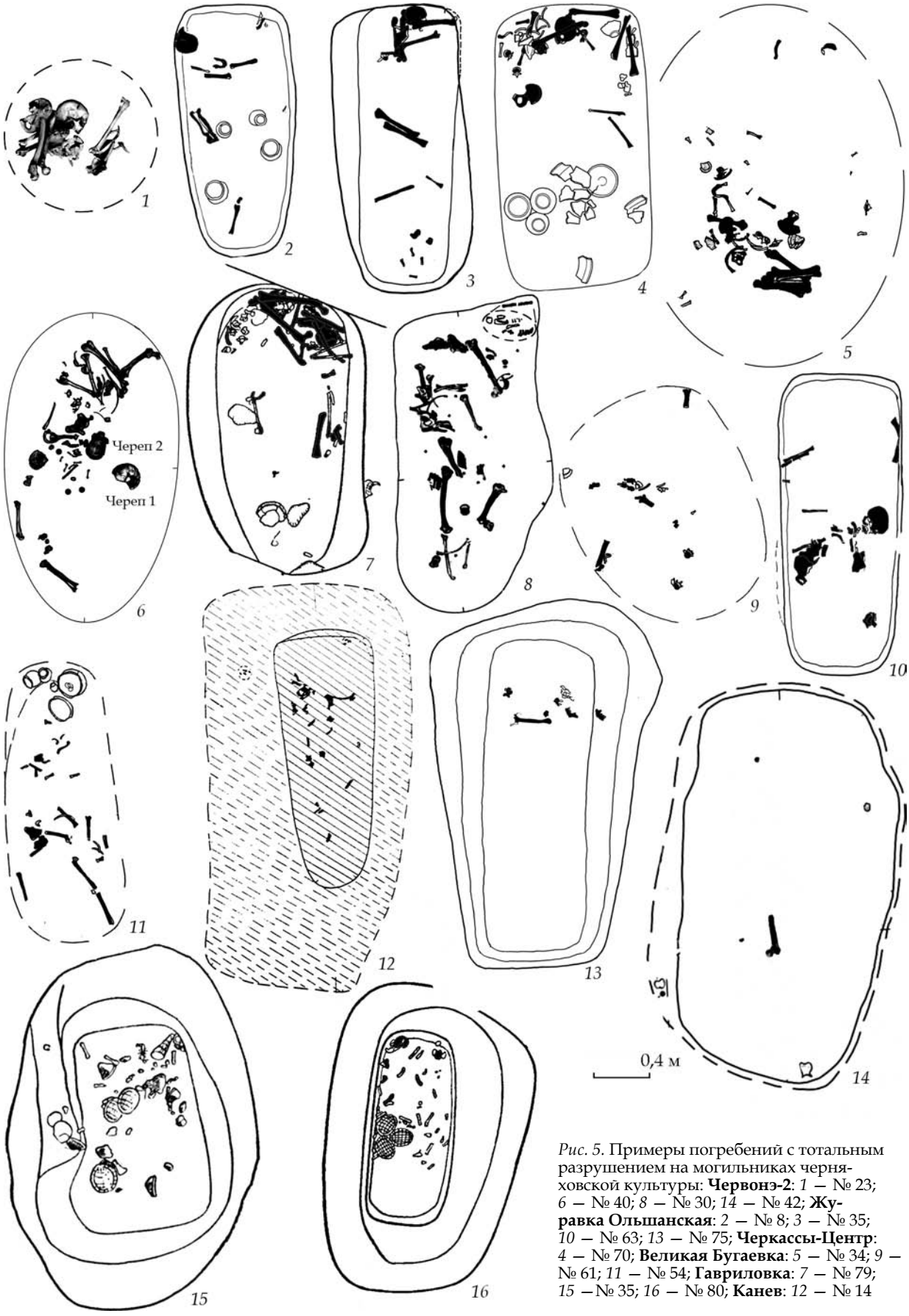

Рис. 5. Примеры погребений с тотальным разрушением на могильниках черняховской культуры: **Червонэ-2**: *1* — № 23; *6* — № 40; *8* — № 30; *14* — № 42; **Журавка Ольшанская**: *2* — № 8; *3* — № 35; *10* — № 63; *13* — № 75; **Черкассы-Центр**: *4* — № 70; **Великая Бугаевка**: *5* — № 34; *9* — № 61; *11* — № 54; **Гавриловка**: *7* — № 79; *15* —№ 35; *16* — № 80; **Канев**: *12* — № 14

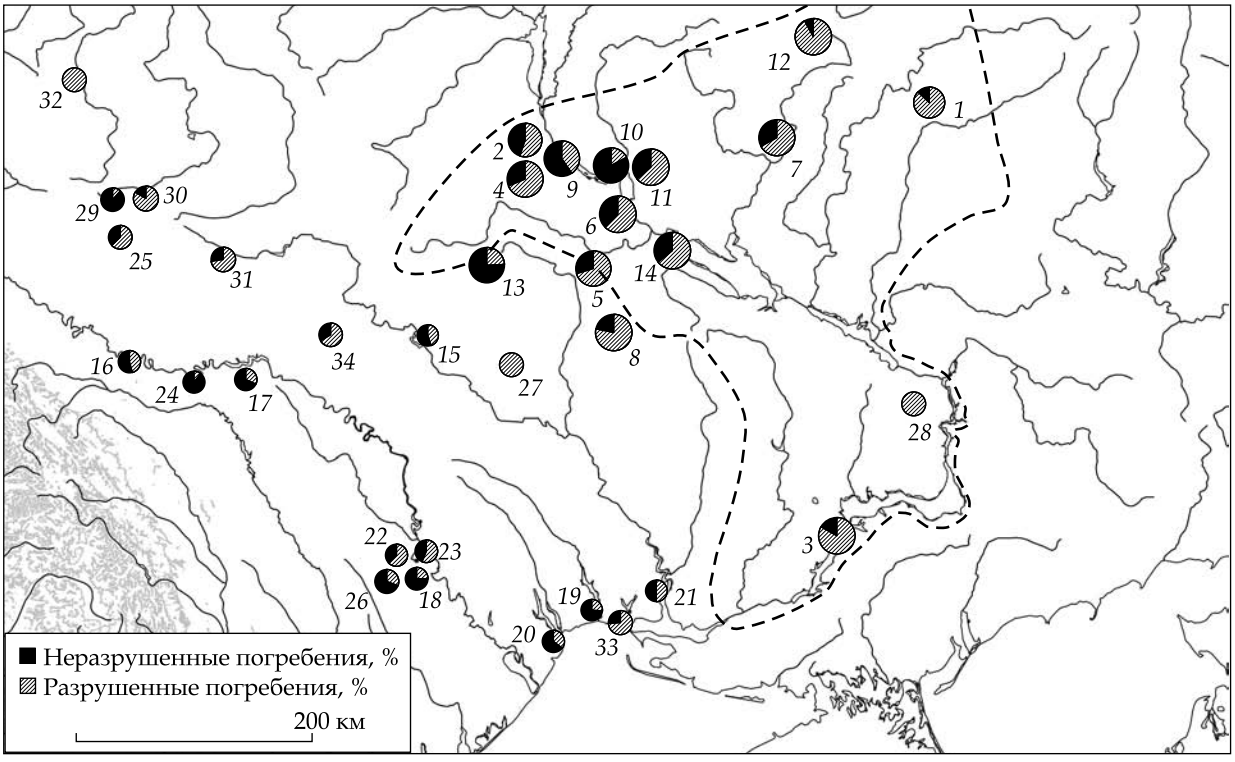

Рис. 6. Карта могильников черняховской культуры с показателями соотношения разрушенных и неразрушенных погребений (Поднепровье / Украина и Молдова): *1* — Боромля; *2* — Великая Бугаевка; *3* — Гавриловка; *4* — Деревяна; *5* — Журавка Ольшанская; *6* — Канев; *7* — Лохвица; *8* — Маслова; *9* — Обухов-1а; *10* — Переяслав-Хмельницкий; *11* — Соснова; *12* — Успенка; *13* — Червонэ-2; *14* — Черкассы; *15* — Косаново; *16* — Одая; *17* — Романковцы; *18* — Балцаты-2; *19* — Коблево; *20* — Ранжевое; *21* — Каборга-4; *22* — Будешты; *23* — Малаешты; *24* — Оселивка; *25* — Чернелив-Русский; *26* — Данчены; *27* — Рыжавка; *28* — Привольное; *29* — Раковец; *30* — Бережанка; *31* — Ружичанка; *32* — Баев; *33* — Викторовка; *34* — Заячивка

Таблица 4. Диаграммы соотношения разрушенных и неразрушенных мужских и женских погребений на могильниках Великая Бугаевка (*а*) и Журавка Ольшанска (*б*)

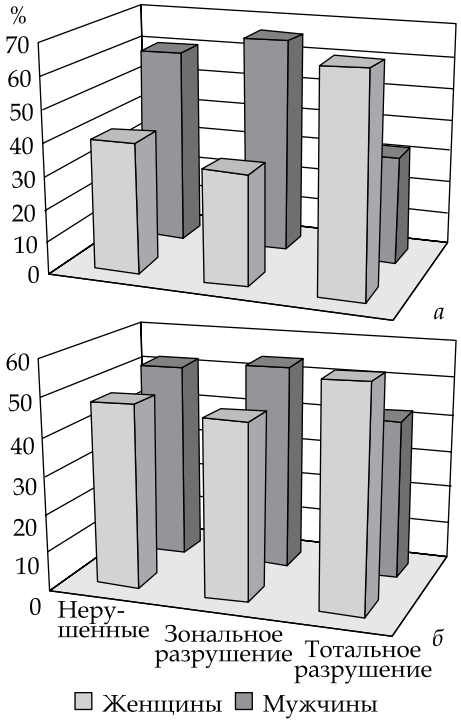

Обряд присущ для всех погребений с трупоположениями, независимо от ориентировки умершего относительно сторон света. В целом для могильников Среднего Поднепровья, как уже упоминалось, его процент составляет около 42 %, в группе ингумаций с северной ориентировкой он достигает 56 %, а в группе ориентированных на запад — 39 % (табл. 3). Обряд более характерен для трупоположений с северной ориентировкой.

Отличия среди разрушенных погребений по половому признаку не прослеживается — разрушению подвергались как мужские, так и женские погребения. Правда, обращает внимание некоторое преобладание полностью разрушенных женских могил над мужскими. Основанием для таких выводов могут служить антропологические определения, сделанные для могильников в Великой Бугаевке и Журавке Ольшанской (табл. 4).

Для возрастных групп можно отметить, что разрушались погребения людей разного возраста и преиму-

щественно взрослых. Погребения детей, очевидно, не подвергались разрушению. Хорошо известно, что в большинстве случаев у детских погребений сохраняются черепа, в то время как длинные кости истлевали. Однако если учесть, что зона наиболее частого разрушения взрослых погребений именно «голова—грудь», то при таком ритуале в детских погребениях черепа не сохранялись бы. Возраст погребенных с четкими следами разрушения начинается с 10—12 лет. Такая зависимость от возраста умершего и проведения обряда разрушения могил наиболее четко прослеживается по материалам могильников в Великой Бугаевке и Журавке Ольшанской (табл. 5). В тоже время, нужно отметить, что результаты антропологического определения из Гавриловки и Червоного-2 в отдельных случаях фиксируют разрушенные погребения детей и до 12—14 лет.

Таблица 5. Диаграммы соотношения разрушенных и неразрушенных погребений различных возрастных групп на могильниках Великая Бугаевка (*а*) и Журавка Ольшанская (*б*)

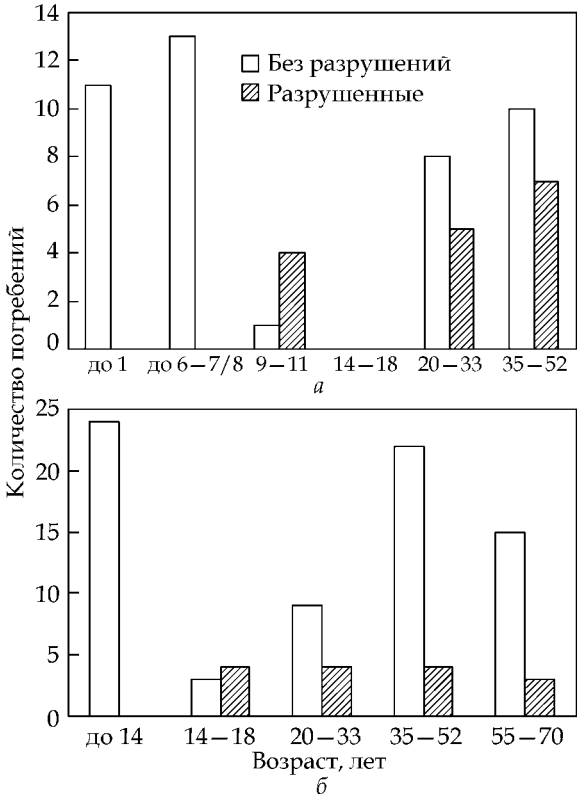

Анализ планиграфии могильников вскрытых большой площадью показывает, что четких зон, где концентрировались бы разрушенные погребения, не прослеживается (рис. 7—9). Можно говорить только о некоторой концентрации рушенных трупоположений в ранних зонах могильников: Гавриловка, юго-западная часть могильника [Petrauskas, 2003, Abb. 26b] (рис. 8); Великая Бугаевка, центральная и западная части могильника [Петраускас, Шишкин, 2013, схема 3] (рис. 9).

Хронология развития обычая разрушения могил в рамках существования культуры в Поднепровье свидетельствует об определенной тенденции уменьшения числа погребений со следами разрушений. Диаграммы построенные для датированных погребений из Бугаевки и Журавки свидетельствуют об этом (табл. 6).

Таблица 6. Диаграммы распределения неразрушенных и разрушенных погребений некоторых могильников Поднепровья в разных фазах относительной хронологии черняховской культуры

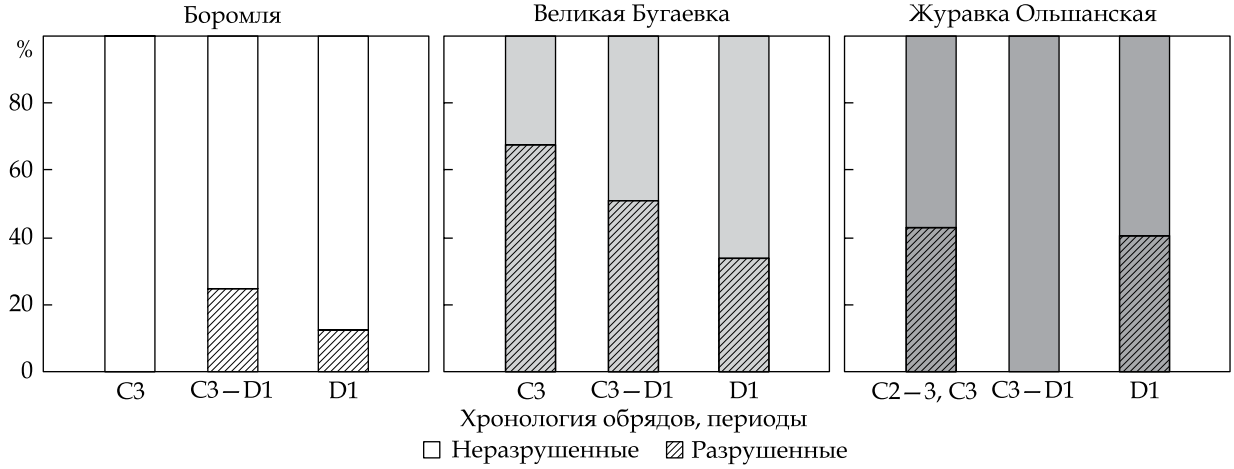

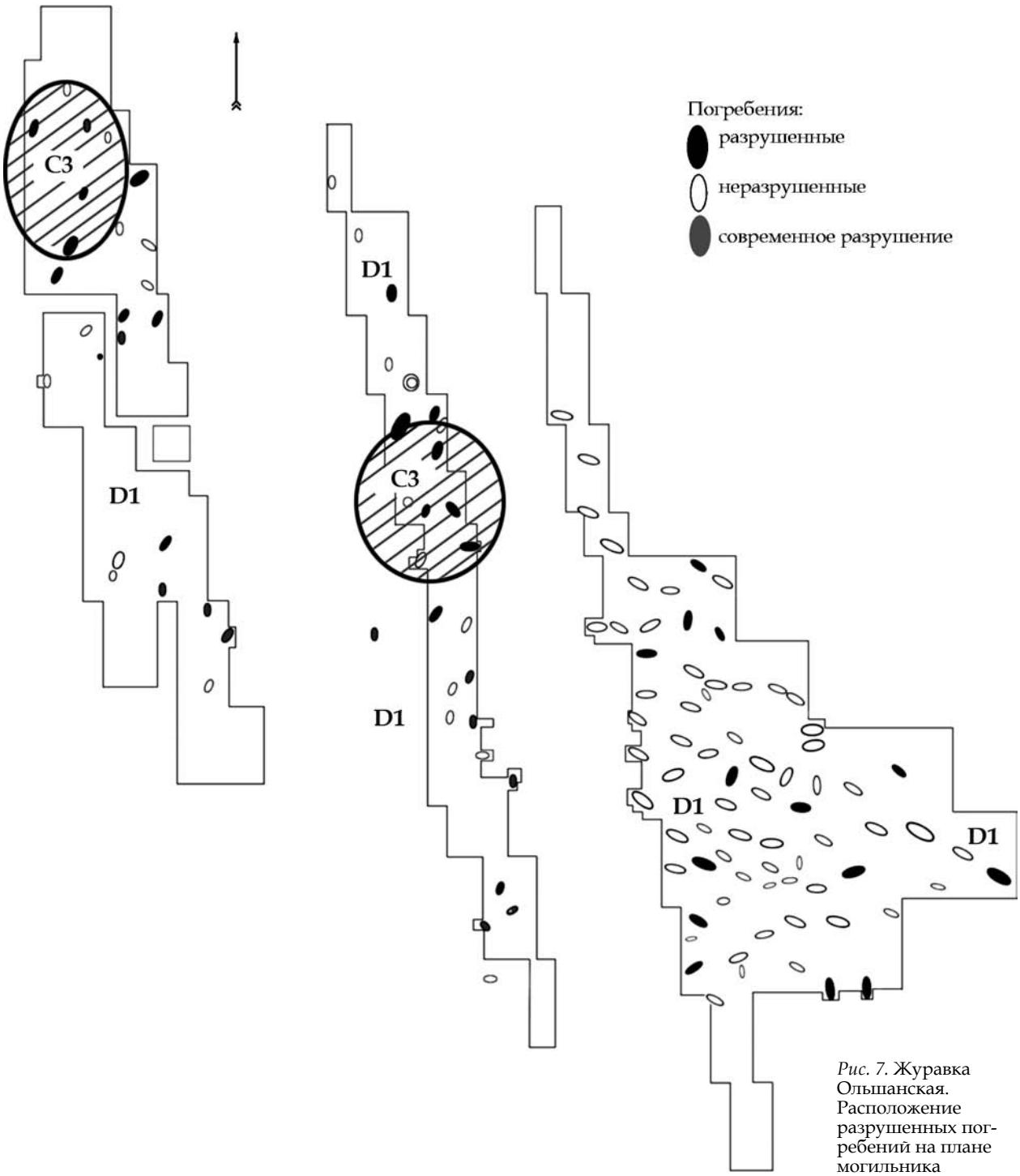

Рис. 7. Журавка Ольшанская. Расположение разрушенных погребений на плане могильника

Еще один важный момент для понимания этого обряда, который позволяет прояснить анализ археологической структуры и дает определенные факты для реконструкции ритуала — это время проведения разрушений.

На мой взгляд, разрушение погребений происходило в период функционирования могильника. Об этом свидетельствует ряд фактов.

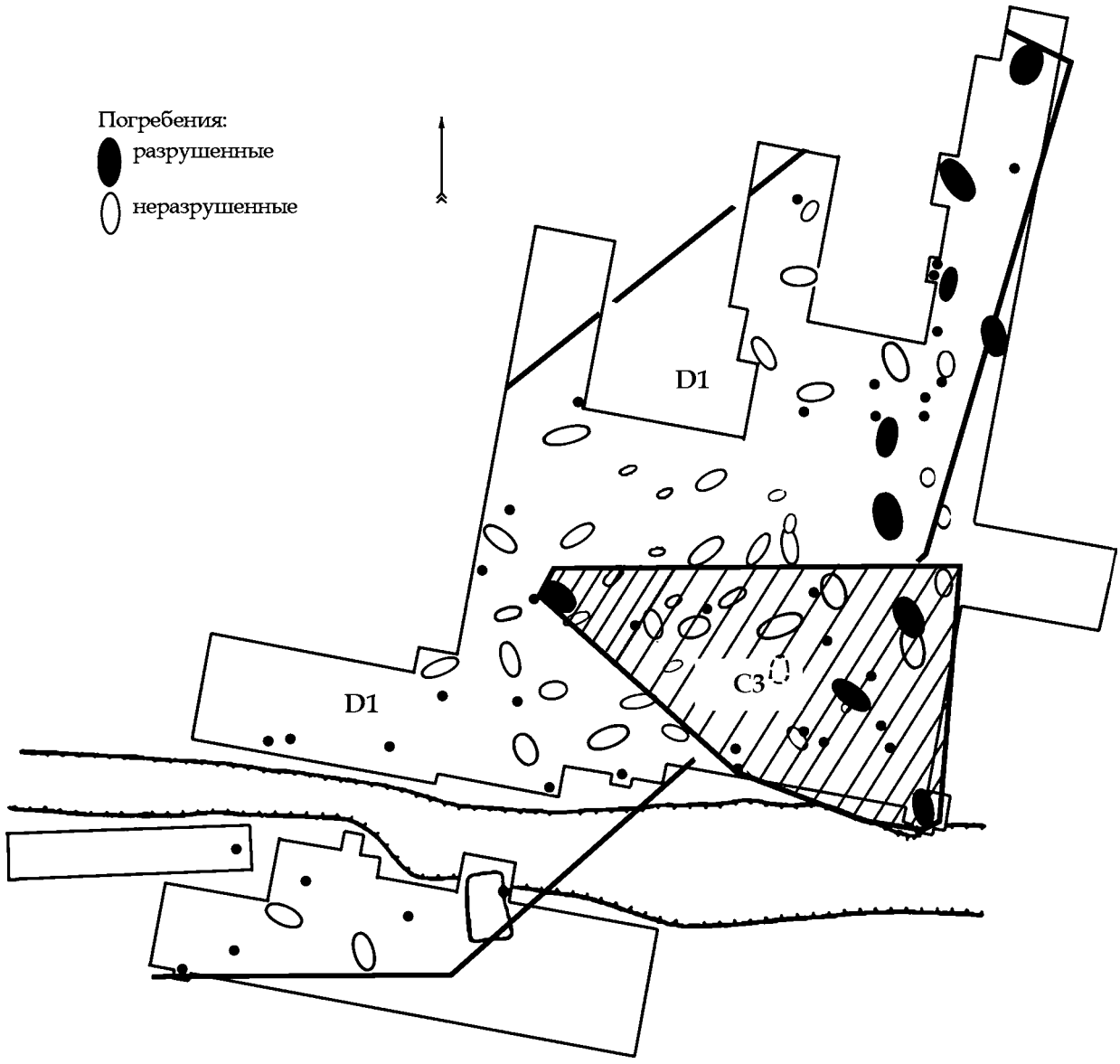

Рис. 8. Гавриловка. Расположение разрушенных погребений на плане могильника

Люди, проводившие разрушение, хорошо знали расположение могилы и ориентировку погребенного. Нам практически не известны факты «холостых» вкопов (пустых ям) на территории черняховских могильников [9].

9 Г.Ф. Никитина интерпретировала разрушения, зафиксированные ею на буковинских могильниках, как «поисковые шурфы» [Никитина, 1996, с. 101 и далее]. Наиболее выразительные примеры, подтверждающие это предположение, — ямы погребений 18, 99, 105 и др. Такие ямы имеют ступенчатый разрез; верхняя наибольшая яма, заполненная рушенным слоем, по мнению Г.Ф. Никитиной, и является поисковым шурфом разрушителей. На мой взгляд, конструкция этих ям ничем не отличается от обычных ям с заплечиками, которые отчетливо фиксировались в нерушенных погребениях этого же могильника — п. 91, 100 и др. Также, контуры шурфов удивительно симметричны основной яме захоронения, чего не было бы при поиске, были бы отклонения. Многоуровневое сужение площади поискового шурфа в п. 99, по мнению Г.Ф. Никитиной, оставило две ступени на каждой из длинных сторон. На мой взгляд, ступени сделаны для удобства выкапывания ямы и проведения захоронения. Глубина основной ямы около 2,6 м, оправданным было оставить две ступеньки, чтобы выбраться наверх и поместить умершего в яму.

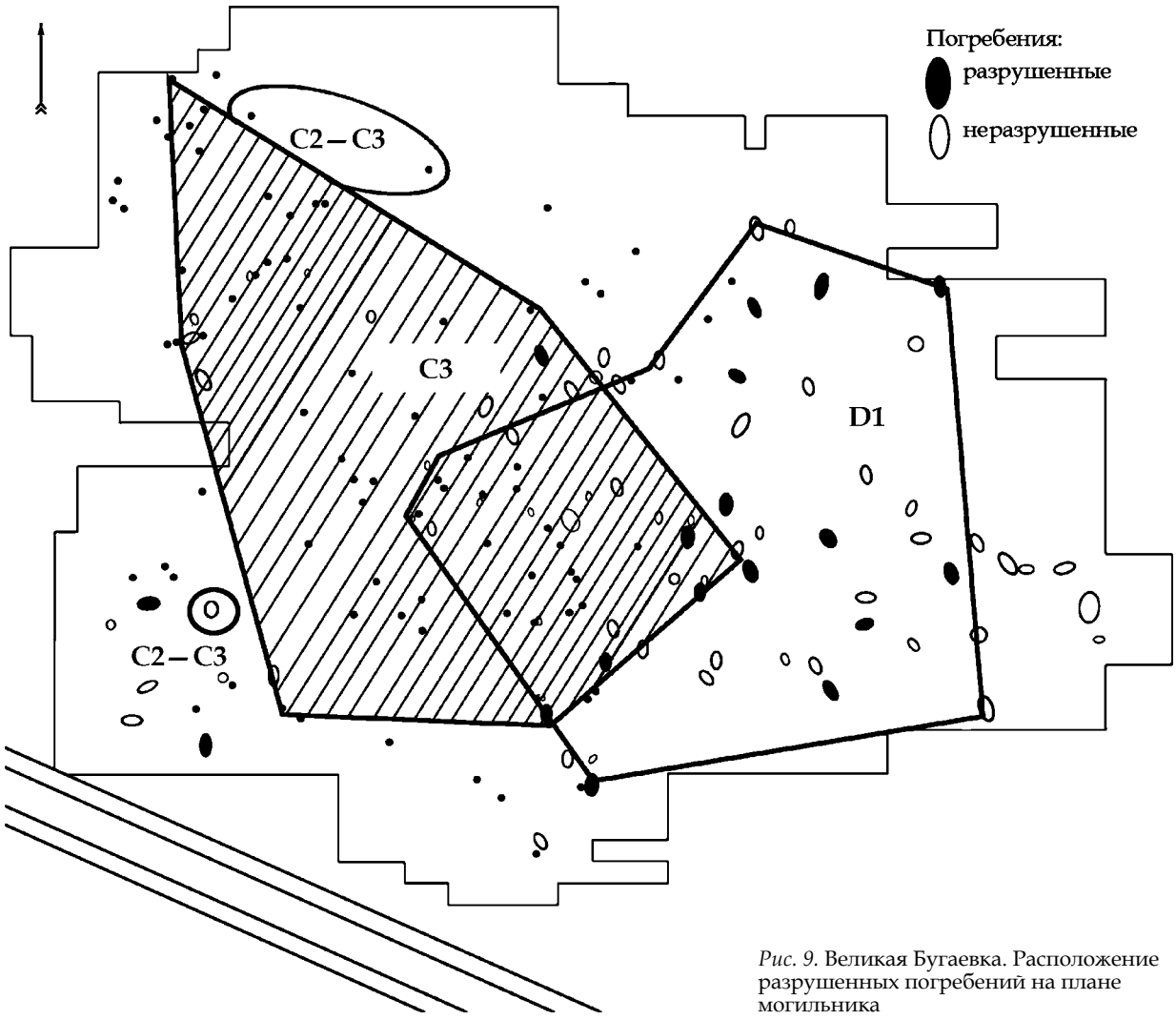

Рис. 9. Великая Бугаевка. Расположение разрушенных погребений на плане могильника

Известны случаи разрушенных погребений на черняховских могильниках, когда над ними располагаются объекты той же культурной группы. Так, в Великой Бугаевке разрушенная ингумация (п. 73) перекрыта остатками сожжения (п. 74) и скелетом собаки, которые расположены над разрушенной частью трупоположения. Аналогичная ситуация прослежена и в Червоном-2 с погребениями 3 и 6. Более интересный и сложный случай зафиксирован на этом же могильнике, где разрушенное трупоположение (№ 17) перекрыто остатками еще одного разрушенного трупоположения и кремацией (п. 11 и 12).

Нахождение «лишних» человеческих костей в ненарушенных погребениях говорит о том, что разрушенные могилы уже имелись на могильнике. Такие случаи зафиксированы в п. 91, 113 могильника в Журавке и п. 17 могильника Червонэ-2. Также, в заполнении ям погребений с разрушенным костяком фиксируется т. н. культовый слой могильника, происхождение которого связано с проведением обряда кремации на месте. Факт, который синхронизирует проведение разрушения с периодом функционирования могильника [Петраускас, 1993, с. 36—51].

Наличие погребений с разрушенным костяком, смещенные части которого сохранили анатомический порядок, позволяет сузить время проведения этого обряда. Такие факты свидетельствуют об относительно коротком промежутке времени между захоронением и разрушением.

Таких случаев на Поднепровье пока известно не много: Канев, п. 2 (пронизь бус из органического материала, которая сохранила порядок бусин в не- и разрушенной части погребения); Червонэ-2, п. 40 (большая и малая берцовые кости сохранились в связке, их положение в могиле почти вертикальное). Дополняют такие случаи материалы могильников других регионов культуры: Косаново, п. 6-1963 [Petrauskas, 2003, S. 224—351], Коблево, п. 54 [Сымонович, 1979, с. 93—111], Оселивка, п. 4, 17 [Никитина, 1988, с. 5—97], Комарив-1, п. 2 [Петраускас, Авраменко, Діденко, в печати].

Распад органических тканей (скелета, одежды, деревянных конструкций и пр.) по современным исследованиям зависит от нескольких факторов — характера почвы, влажности, доступа воздуха и температурного режима. Наиболее общие и разносторонние, но весьма полезные для археологических реконструкций, сведения по этому вопросу можно получить из статьи «Кладбища», которая помещена в Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона[10]. Так, в малопористой, глинистой почве, которая в большинстве своем характерна для материкового грунта черняховских могильников для окончательного разложения тканей детских погребений требуется не менее 5 лет, а для взрослых 9 лет и более. В целом, общий временной отрезок, в течение которого происходит разложение органических тканей умерших, определяется как «кладбищенский период». Его продолжительность обусловлена чисто местными условиями но, в общем, по мнению специалистов период должен колебаться между 5 и 10 годами. Например, в XIX в. для Франции он составлял 5 лет, для России — 30 лет, а в современной Украине он ограничивается 10 годами. По выводам криминалистов, полное разрушение мягких тканей, в том числе связок и хрящей, в условиях захоронения трупов без гробов в малогумусном черноземе наступает уже спустя 2—5 лет после погребения [Васильев, 2005, с. 31—42].

10 В изложенной здесь информации интересны сведения о сроках разложения органики в различных условиях: «… в пористой, хрящевой и песчаной почве окончательное разложение детских трупов совершается приблизительно в 4 года, а трупов взрослых — в 7 лет, тогда как в малопористой, глинистой, почве для детских трупов требуется не менее 5 лет, для трупов взрослых — 9 лет и более. При прочих одинаковых условиях разрушение трупов происходит тем быстрее, чем тоньше слой лежащей на них земли, так как поверхностные наслоения почвы вентилируются лучше, чем глубоколежащие пласты. Что касается влияния гроба на быстроту разложения трупов, то, по-видимому, в сухой, песчаной почве погребение трупа без гроба, благоприятствуя быстрому и тесному соприкосновению почвенных элементов и находящегося в их порах воздуха с трупом, может ускорить разложение; в сырой же почве именно гроб, а в особенности крыша его, устраняя на продолжительное время влияние почвенной сырости на труп, способствует разложению и ускоряет развитие процесса тления, тем более что гроб всегда заключает в себе известное количество воздуха». Интересными также являются выводы об оптимальной глубине захоронений, которая во многом совпадает со средними глубинами захоронений на черняховских могильниках. Так, по мнению Петтенкофера, могилы должны быть не глубже 1,2 м; с этим соглашается и Шустер, предлагающий давать могилам такую глубину, чтобы над трупом (т. е. над гробом) лежал слой почвы в 1 м толщины, включая сюда и насыпь в 0,40 м; этим, по его мнению, можно было бы достигнуть: 1) большей быстроты разложения трупов, 2) уменьшения труда могильщиков, 3) большого расстояния трупа от почвенной воды. Для детских трупов требуется меньшая глубина могил, чем для трупов взрослых» [Энциклопедический словарь …, http://gatchina3000.ru/big/051/51645_brockhaus-efron.htm]. Значительно дополняют эти сведения и современные данные собранные российскими коллегами, которые успешно адаптируют их к археологическим реалиям [Васильев, 2005, с. 31—42].

Погребения с разрушениями на черняховских могильниках известны для всех основных хронологических фаз ее развития. Укажем лишь на некоторые ранние погребения, которые синхронизируются с ружичанской и бережанской фазами по Е.Л. Гороховскому. Эти захоронения могли быть совершены в диапазоне между 230/240 и 320/330 гг. [Гороховский, 1985, с. 21—22.]. Среди них: Чернелив-Русский, п. 41, 231, 255, 261, 265, 298 [Ґерета, 2013]; Данчены, п. 371 [Рафалович, 1986]; Косаново, п. 2-1964 [Petrauskas, 2003, S. 224—351]; Романковцы, п. 105 [Никитина, 1996] и др. Учитывая эти данные можно отметить, что разрушения погребений на черняховских могильниках проводили современники и задолго до завершения функционирования кладбищ.

Еще одна особенность, которая очевидно была свойственна рушенным погребениям: яма разрушения вероятнее всего не засыпалась. Этим возможно объяснить попадание костей скелетов из разных, как правило, соседних погребений. Также есть ряд наблюдений, когда исследователи отмечают «сползание» во вторичную яму расположенных рядом объектов — урна с остатками кремации в Малиновцах [Пачкова, Яковенко, 1983, с. 55] и др. Также, на мой взгляд, «инвентарь из панцирей черепах» на черняховских могильниках является результатом случайного попадания живых черепах в открытую яму разрушения. Погребения с таким «инвентарем» все разрушенные и могильники располагаются вблизи крупных водоемов, где обитали эти пресмыкающиеся — Гавриловка, п. 35, 80; Жовнино-Биленковы Бурты, п. 18 [Петраускас, Цындровская, 2002].

Наконец, сама системность, регулярность и схожесть археологических структур разрушенных погребений в разных регионах черняховской культуры говорит о наличии устойчивой общекультурной традиции в погребальной обрядности племен. Погребения со схожей структурой разрушения, кроме уже упоминавшихся регионов культуры, известны в Румынии и Молдавии [Ворник, Чобану, 2010, S. 69 и далее, приведены примеры, характер разрушений и ссылки на литературу], а также и в Причерноморье — Холмское, п. 19, 17, 36 [Гудкова, Фокеев, 1984], Коблево, п. 12, 43, 54 [Сымонович, 1979, с. 93—111] и т. д.

Проведенный анализ позволяет сделать некоторые выводы.

Обычай разрушения могил имеет общекультурное распространение. По данным могильников Украины его процент колеблется в пределах от 0 % до 90 % [Никитина, 1985] (табл. 3, 7; рис. 6). Материалы Поднепровья незначительно отличаются от этих данных — от 8 % до 76 %. На могильниках с наибольшими выборками диапазон колебания значительно меньше — 30 % в Журавке-Ольшанской (109 отобранных ТП) и 45 % в Великой Бугаевке (71). Таким образом, в среднем по региону это около 37 %. Близкую цифру дают могильники с других территорий культуры — около 32 %. Это значит, что более трети трупоположений подвергалось ритуальному разрушению. Если учесть, что погребения детей в большинстве своем не разрушались, то каждое второе погребение взрослого подвергалось разрушению.

Обычай имеет неравномерное распространение на разных территориях. Возможно, это связано с хронологией и этнокультурной подосновой памятников. На Поднепровье могильники с наименьшим числом рушенных погребений тяготеют к юго-восточным границам региона. Могильники типа Гавриловки—Боромли—Успенки, имеют значительную сарматско-позднескифскую примесь и подавляющая часть погребений относится к заключительным фазам развития культуры [Petrauskas, 2003, S. 224—351; Любичев, 2011, с. 33—52] (рис. 6).

Таблица 7. Статистическая характеристика погребений со следами разрушений на могильниках черняховской культуры Украины и Молдовы

Рис. 6, *позиция*	Памятник	Трупоположения, количество	Нерушенные погребения, %	Рушенные погребения, %	Литература
15	Косаново	39	45	55	Petrauskas, 2003
16	Одая	25	46	54	Никитина, 1996, с. 20—21
17	Романковцы	88	31	69	Там же
18	Балцаты-2	40	25	75	Никитина, 1985, табл. V
19	Коблево	57	26	74	Там же
20	Ранжевое	17	35	65	» »
21	Кабрга-4	18	50	50	» »
22	Будешты	123	64	36	» »
23	Малаешты	29	55	45	» »
24	Оселивка	18	11	89	» »
25	Чернелив-Русский	237	12	88	Тиліщак, 2010, с. 65—67
26	Данчены	99	27	63	Рафалович, 1986, с. 8
27	Рыжавка	6	100	0	Никитина, 1985, табл. V
28	Привольное	7	100	0	Там же
29	Раковец	13	62	38	» »
30	Бережанка	6	83	17	» »
31	Ружичанка	16	72	28	» »
32	Баев	12	100	0	» »
33	Викторовка	11	73	27	» »
34	Заячивка	12	67	33	» »

Возможно выделить три основных разновидности разрушения — локальное, зональное и тотальное разрушение. Преобладающим являлось частичное разрушение могилы в верхней части скелета — более 70 %. Прочие погребения разрушались полностью. Главным в проведении обряда были останки умершего, а не погребальный инвентарь. Именно с зоной скелета связана подавляющая часть ям разрушений. Более того, из пяти основных анатомических зон почти всегда разрушалась грудная клетка, затем голова, таз, в меньшей степени ноги.

Кроме нарушения и изъятия частей умершего, обряд разрушения в некоторых случаях предусматривал упорядоченное размещение костей. Можно говорить о таких формах: укладка длинных костей поперек оси первичной ориентировки; разворот костей в противоположных направлениях; смена расположения анатомических частей скелета; также, возможно, укладка костей компактным скоплением. Общий принцип их размещения можно сформулировать как «поперечный», «отрицающий» или «замещающий».

Обряд разрушения умерших характерен для двух основных обрядовых групп — трупоположений с северной и западной ориентировкой, с некоторым преобладанием первых. Также, пока четко не прослеживается различие в проведении обряда для женских или мужских погребений, что подтверждает выводы Г.Ф. Никитиной. На мой взгляд, можно говорить о возрастном ограничении проведения обряда. Детские погребения, по-видимому, не разрушали, а если и разрушали, то в незначительном числе. Граница приходится на возраст между 8—12/14 годами (возраст инициа-

ции). Умершие старше этого возраста включались в полную номенклатуру разрушений.

В ходе существования черняховской культуры обряд имеет некоторую тенденцию к уменьшению его использования к финалу культуры. Наибольший процент разрушения имеют погребения ранних фаз культуры. Это подтверждают и данные могильников из других регионов — Косаново, Слобозея-Кишкерень и др.

Также, на мой взгляд, убедительных фактов (системных, повторяющихся), позволяющих утверждать грабительский характер обычая разрушения могил своих умерших черняховским населением нет. Основная направленность разрушения — это скелет (тело) умершего, а именно его верхняя часть — грудь и голова. Инвентарь разрушался в случае попадания его в зону разрушения. Убедительных данных о том, что именно инвентарь был целью вторжения в могилу, нет. Ранее уже говорилось, что часто в рушенных погребениях оставались предметы погребального инвентаря — детали одежды, украшения, посуда и пр. и даже те, которые попадали в яму разрушения. По расчетам Г.Ф. Никитиной расположение инвентаря (посуды) возможно у головы, туловища и ног. У ног чаще [Никитина, 1985, рис. 8]. Это противоречит основной направленности обряда разрушения. Разрушение могил в подавляющем большинстве (более 90 %) касалось верхней части скелета. Необъяснима также необходимость грабежа «западников», о чем уже достаточно упоминалось в литературе, которые менее всего «нагружены» инвентарем, в том числе и цветным металлом.

Гипотеза «славянской вендетты» не имеет подтверждения на уровне анализа археологической структуры обряда — ни в сроках его проведения, ни в тенденции его развития. Обычай явно связан с проведением ритуальных обрядов.

И в заключение хотелось бы высказать несколько замечаний о возможных перспективах изучения этого явления на черняховских могильниках. Безусловно, что качественное движение в решении проблемы разрушенных погребений невозможно без совершенствования методики раскопок — участие антропологов в полевых исследованиях, использование матриц скелетов при фиксации погребений, точность фиксации находок в погребальных ямах и т. д. На этот аспект (во многих случаях принципиальный в изучении данной проблемы) обращают внимание исследователи, которые пытаются решить проблему разрушенных погребений и для других культурно-исторических общностей [Флеров, 2000, с. 20—55]. Кроме этого, необходимо шире привлекать методы аналитического характера — статистическую обработку данных, поиск параллелей между археологическими структурами и этнографическими материалами и т. д.[11].

Следующий шаг, как мне кажется, следует делать по пути накопления примеров «пошаговых» реконструкций по материалам конкретных погребений: вторжение в яму; разрушение погребального сооружения; разрушение / изъятие / кремирование (?) частей умершего; упорядочивание костей; завершение разрушения и т. д.

11 Этот очень важный момент активно обсуждается и разрабатывается российскими коллегами [Осипова, 2006]. Интересные методические предложения и наблюдения изложены в работе В.С. Флёрова по изучению ритуально разрушенных погребений аланских могильников V—VIII вв. [Флёров, 2000; 2000а, с. 20—55]. Безусловную практическую помощь для реконструкции и понимания погребений с разрушенными костяками может оказать применение методов «остеоархеологии», широкое привлечение этнографических наблюдений и биолого-медицинских выводов [Зайцева, Ражев, 2007, с. 84—89; Васильев, 2005, с. 31—42].

Приложение

Каталог могильников черняховской культуры Среднего Поднепровья с разрушенными погребениями, которые использованы в работе [12]

1. **Боромля** (Україна, с. Боромля Тростянецького р-ну Сумської обл.). Могильник раскопан не полностью. Раскопано 47 трупоположений и 1 сожжение. Антропологическое определение провели С.П. Сегеда и П.М. Покас. Материалы исследований опубликованы. Для анализа отобрано 45 комплексов трупоположений.

Лит.: Некрасова, 2006, с. 87—200.

2. **Великая Бугаевка** (Україна, с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл.). Могильник раскопан полностью. Раскопано 78 трупоположений и 81 сожжение. Антропологическое определение провела Т.А. Рудич. Материалы исследований опубликованы. Для анализа отобран 71 комплекс.

Лит.: Петраускас, Шишкин, 2013.

3. **Гавриловка** (Україна, с. Гаврилівка Ново-Воронцівського р-ну Херсонської обл.). Могильник раскопан не полностью. Материалы исследований опубликованы. Раскопано 51 трупоположение и 45 сожжений. Антропологическое определение провела Т.С. Кондукторова. Для анализа отобран 51 комплекс.

Лит.: Сымонович, 1960, с. 192—238.

4. **Деревяна-2** (Україна, с. Деревяна Обухівського р-ну Київської обл.). Могильник раскопан не полностью. Материалы исследований опубликованы. Раскопано 35 трупоположений и 10 сожжений. Для анализа отобрано 19 комплексов.

Лит.: Кравченко и др., 2007.

5. **Журавка-Ольшанская** (Україна, с. Журавка Городищенського р-ну Черкаської обл.). Могильник раскопан почти полностью. Материалы исследований не опубликованы. Информация содержится в ежегодных отчетах Э.А. Сымоновича за 1959—1963 гг. Раскопано 124 трупоположения и 1 сожжение. Антропологическое определение провела Т.С. Кондукторова. Для анализа отобрано 107 комплексов.

Лит.: Сымонович, 1959/7а; 1960/26а; 1961/20; 1962/33; 1963/31а; Кондукторова, 1979, с. 163—204.

6. **Канев** (Україна, м. Канів Канівського р-ну Черкаської обл.). Могильник раскопан не полностью. Материалы исследований опубликованы. Раскопано 21 трупоположение и 4 сожжения. Антропологическое определение провел П.М. Покас. Для анализа отобрано 13 комплексов.

Лит.: Петраускас, 1998, С. 189—220.

7. **Лохвица** (Україна, м. Лохвиця Лохвицького р-ну Полтавської обл.). Могильник раскопан не полностью. Материалы исследований опубликованы. Раскопано 12 трупоположений и 8 сожжений. Для анализа отобрано 9 комплексов.

Лит.: Березовец, Петров, 1960, с. 84—99.

8. **Маслова** (Україна, с. Маслова Шполянського р-ну Черкаської обл.). Могильник раскопан не полностью. Материалы исследований опубликованы. Раскопано 29 трупоположений и 62 сожжения. Для анализа отобрано 27 комплексов.

Лит.: Петров, 1964, с. 118—167.

9. **Оухов-1а** (Україна, м.Обухів Обухівського р-ну Київської обл.). Могильник раскопан не полностью. Материалы исследований опубликованы. Раскопано 26 трупоположений и 17 сожжений. Для анализа отобран 21 комплекс.

Лит.: Кравченко и др., 2007.

10. **Переяслав-Хмельницкий** (Україна, м. Переяслав-Хмельницький Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.). Могильник раскопан не полностью. Материалы исследований опубликованы. Раскопано 19 трупоположений и 21 сожжение. Для анализа отобрано 14 комплексов.

Лит.: Гончаров, Махно, 1957, с. 124—144.

11. **Соснова** (Україна, с. Соснова Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.). Могильник раскопан не полностью. Материалы исследований опубликованы частично. Полная информация содержится в ежегодных отчетах Е.В. Махно и др. за 1959—1963 гг. Раскопано 19 трупоположений и 31 сожжение. Для анализа отобрано 11 комплексов.

Лит.: Сикорский, Махно, Бузян, 1979/119; 1980/189; 1981/92; 1984/150; Махно, Сикорский, 1989, С. 24—263.

12. **Успенка** (Україна, с. Успенка Буринського р-ну Сумської обл.). Могильник раскопан не полностью. Материалы исследований опубликованы полностью. Раскопано 32 трупоположения и 2 сожжения. Для анализа отобрано 27 комплексов.

Лит.: Некрасова, 2006, с. 87—200.

13. **Червонэ-2** (Україна, с. Червоне Ставищанського р-ну Київської обл.). Могильник раскопан не полностью, исследование памятника продолжается. Полная информация содержится в ежегодных отчетах О.В. Петраускаса и др. за 2006—2012 гг. Раскопано 44 трупоположения и 16 сожжений. Для части погребений антропологическое определение провела Т.А. Рудич. Для анализа отобрано 33 комплекса.

Лит.: Петраускас, Шишкин, Бабенко, 2006/123; Петраускас и др., 2008; Петраускас, Шишкин, Коваль, 2009; Петраускас, Коваль, Авраменко, 2012; Шишкін, Петраускас, 2010, с. 85—87.

14. **Черкассы-Центр** (Україна, м.Черкаси Черкаської обл.). Могильник раскопан не полностью. Большинство материалов исследований опубликовано, для погребений 24—39 информация отсутствует. Раскопано 74 погребения. Для анализа отобрано 25 комплексов.

Лит.: Сиволап Л., Сиволап М., 1995, с. 79—86; Бобровська, Сиволап, 2003, с. 33—43; Куштан, Петраускас, 2011, с. 178—232.

12 Номера в приложении соответствуют номерам в табл. 3 и на карте (рис. 6).

Березовец Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник // МИА. — 1960. — № 82. — С. 84—99.
Бобровська О.В., Сиволап М.П. Поховання черняхівської культури з підвісками-«кошиками» на Середньому Дніпрі // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 33—43.
Васильев Ю.М. Деструкция органических веществ при двухактных погребениях // Вестник ДВО РАН. — 2005. — № 2. — С. 31—42.
Винокур И.С., Островский М.И. Раковецкий могильник // МИА. — 1967. — № 139. — С. 144—159.
Ворник В., Чобану Л. Погребения с западно-восточной ориентировкой из могильника культуры Сынтана де Муреш-Черняхов у с. Брэвичень. К вопросу о распространении христианства в Готии // Revista Arheologica (serie nova). — Chişinău, 2010. — Vol. V, N 2. — S. 62—90.
Войнаровський В. Про час та мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури // ЗНТШ. — Львів, 1998. — Т. CCXXXV. — С. 318—342.
Герета И.П. Новые могильники Черняховской культуры в Западной Подолии и вельбарская культура // Kultura wielbarska w mlodszym okresie rzymskim. — 1989. — T. II. — С. 283—313.
Герета І.П. Чернелево-Руський могильник. — Київ; Тернопіль, 2013. — 284 с. — (Oium. — № 3).
Гончаров В.К., Махно Є.В. Могильник черняхівського типу біля Переяслав-Хмельницького // Археологія. — 1957. — Т. XI. — С. 124—144.
Гопкало О.В. К периодизации могильника Слобозия-Кишкэрень в Бессарабии // Stratum plus. — 2010. — № 4. — С. 211—222.
Гороховский Е.Л. Хронология могильников черняховской культуры // Тез. докл. советс. делегации на V Междунар. конгр. слав. археологии. — М., 1985. — С. 21—22.
Гудкова А.В. Защитная магия в ингумациях черняховского могильника Нагорное-II // Збірка тез доповідей на конференції «Черняхівська культура: актуальні проблеми дослідження» (Київ, 15—17 жовт. 2010 р.). — К., 2010. — С. 36—40.
Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984. — 118 с.
Зайцева О.В., Ражев Д.В. Возможности реконструкции особенностей первоначального размещения тела в погребениях по обряду ингумации // Вестн. ТомГУ. — 2007. — № 302. — С. 84—89.
Кондукторова Т.С. Антропологические материалы черняховской культуры Украины // МЧК. — 1979. — С. 163—204.
Кравченко Н.М. Косановский могильник (по материалам раскопок В.П. Петрова и Н.М. Кравченко в 1961—1964 гг.) // МИА. — 1967. — № 139. — С. 77—136.
Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007. — 452 с.
Куштан Д.П., Петраускас О.В. Могильник черняхівської культури Черкаси-Центр (за матеріалами розкопок 2000—2003 рр.) // Черняхівська культура: матеріали досліджень. — Київ; Луцьк, 2011. — С. 178—232. — (Oium. — № 1).
Любичев М.В. Погребения с позднескифскими / сарматскими признаками на могильниках черняховской культуры в днепро-донецкой лесостепи // Черняхівська культура: матеріали досліджень. — Київ; Луцьк, 2011. — С. 33—52. — (Oium. — № 1).
Магомедов Б.В. Могильник черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 131—164.
Махно Е.В., Сикорский М.И. Могильник черняховской культуры у с. Соснова на Левобережье Днепра // Kultura wielbarska w mlodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1989. — Bd. II. — С. 249—263.
Мончинская М. Страх перед умершим и культ мертвых у германцев IV—VII вв. н. э. (на основании так называемых погрфебений специфического обряда) // Stratum plus. — 1997. — Вып. 2. — С. 207—213.
Некрасова А.Н. Памятник черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200. — (Бібліотека Vita Antiqua).
Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. — М., 1985. — 208 с.
Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // МЧК. — 1988. — С. 5—97.
Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996. — 181 с.

Никитина Г.Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологического источника). — М., 2008. — 447 с.

Осипова Т.В. Погребения с разрушенными костяками в средневековых могильниках Окско-Сурского междуречья: Автореф. ... канд. ист. наук. — Ижевск, 2006. — 24 с.

Пачкова С.П., Яковенко Э.В. Черняховский могильник у с. Малиновцы на Днестре // Археологические памятники Среднего Поднестровья. — К., 1983. — С. 55—61.

Петраускас О.В. Могильник черняховской культуры в г. Каневе-ул. Пушкина // Studia Gothika. — Lublin, 1998. — **II**. — С. 189—220.

Петраускас О.В. Про «культовий шар» і поховання з трупоспаленнями на могильниках черняхівської культури // Археологія. — 1993. — № 2. — С. 36—51.

Петраускас О.В. Могильник та поселення черняхівської культури біля с. Дідівщина (за матеріалами розкопок Валерії Козловської) // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 111—121.

Петраускас О.В. Про один із можливих різновидів трупоспалення на могильниках черняхівської культури // Старожитності І тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 114—121.

Петраускас О.В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України) // Osrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и Эпохи Великого переселения народов. — Харьков, 2009. — С. 186—215.

Петраускас О.В., Цындровская Л.А. Находки черняховской культуры вблизи с. Жовнино (коллекция фондов Института археологии, г. Киев). — К., 2002. —48 с.

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Бабенко Р.В. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры Червоне-2 Ставищанского р-на, Киевской обл. в 2006 г. // НА ІА НАН України. — 2006/123.

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Коваль А.А., Авраменко М.А. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры Червоне-2 Ставищанского р-на, Киевской обл. в 2008 г. // НА ІА НАН України. — 2008.

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Коваль А.А. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры Червоне-2 Ставищанского р-на, Киевской обл. в 2009 г. // НА ІА НАН України. — 2009.

Петраускас О.В., Коваль О.А., Авраменко М.А. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры Червонэ-2 Ставищанского р-на, Киевской обл. в 2012 г. // НА ІА НАН України. — 2012.

Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013. — 412 с. — (Oium. — № 2).

Петраускас О.В., Авраменко М.О., Діденко С.В. Розкопки могильника черняхівської культури Комарів-1 у 2013 р. // АДУ 2013. — друкується.

Петров В.П. Масловский могильник на р. Товмач (по материалам раскопок П.И. Смоличева и С.С. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.) // МИА. — 1964. — № 116. — С. 118—167.

Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — 219 с.

Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — 336 с.

Рудич Т.А. Центральноевропейское влияние в погребальном обряде черняховской культуры // Ostrogothikca. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и Эпохи Великого переселения народов. — Харьков, 2009. — С. 216—221.

Сиволап Л.Г., Сиволап М.П. Черняхівський могильник Черкаси-центр // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 79—86.

Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции в 1979 г. // НА ІА НАН України. — 1979/119.

Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции 1980 г. // НА ІА НАН України. — 1980/189.

Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции 1981 г. // НА ІА НАН України. — 1981/92.

Сикорский М.И., Махно Е.В., Бузян Г.Н. Отчет о работе археологической экспедиции Переяслав-Хмельницкого историко-культурного заповедника в 1984 г. // НА ІА НАН України. — 1984/150.

Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции в 1959 г. // НА ІА НАН України. — 1959/7а.
Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции за 1960 г. // НА ІА НАН України. — 1960/26а.
Сымонович Э.А. Раскопки могильника у Овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре // МИА. — 1960. — № 82. — С. 192—238.
Сымонович Э.А. Отчет о раскопках Средне-Днепровской экспедиции Института археологии за 1961 г. // НА ІА НАН України. — 1961/20.
Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции Института археологии АН СССР за 1962 г. // НА ІА НАН України. — 1962/33.
Сымонович Э.А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // СА. — 1963. — № 1. — С. 49—60.
Сымонович Э.А. Отчет о работах Средне-Днепровской экспедиции Института археологии АН СССР 1963 г. // НА ІА НАН України. — 1963/31а.
Сымонович Э.А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // МЧК. — М., 1979. — С. 93—111.
Тиліщак В.С. Інгумації Чернеліво-Руського черняхівського могильника: особливості поховальних обрядів // Актуальні проблеми археології: Тези міжнар. наук. конф. на пошану І.С. Винокура (м. Кам'янець-Подільский, 23—25 вересня 2010 р.). — Тернопіль, 2010. — С. 65—67.
Флёров В.С. Аланы Центрального Предкавказья V—VIII вв.: обряд обезвреживания погребенных. Тр. Клин-Ярской экспедиции. — М., 2000. — **I**. — 125 с.
Флёров В.С. Разыскания по обряду обезвреживания погребённых в раннесредневековой Восточной Европе // Степи Европы в эпоху средневековья. Тр. по археологии. — Донецк, 2000а. — Т. 1. — С. 20—55.
Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // ЗРАО. — 1901. — Т. XII, **1—2**. — С. 172—190.
Шишкін Р.Г., Петраускас О.В. Дослідження могильника черняхівської культури Червоне-2 // Зб. тез доп. на конф. «Черняхівська культура: актуальні проблеми дослідження» (15—17 жовт. 2010 р., Київ) — К., 2010. — С. 85—87.
Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Электрон. ресурс: http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/index.htm.
Kokowski A. Die Maslomecz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises. Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihres Wanderungen // BRGK. — 1997. — Bd. 78. — S. 642—748.
Okulicz J. Pradzeje ziem polskich od późnego paleolitu do VII w. n. e. — Wrozlaw; Warszawa; Kraków, 1973. — 150 p.
Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // BRGK. — 2003. — Bd. 83. — S. 224—351.
Rusin K. Wstępne wyniki badań dwóch z późnego okresu rzymskiego w Grochach Starych, gm. Poświętne, woj. Bialostockie // 20 lat archeologii w Masłomęchy. — Liblin, 1997. — T. 1. — P. 187—209.
Werner J. Dančeny und Brangsrtup. Untersuchungen zur Černjachov-Kultur zwischen Sereth und Dnister und zu den «Reichtumzentren» auf Fünen // Bonner Jahrbücher. — 1988. — Bd. 188. — S. 242—283.
Wolagiewicz R. Lubowidz. Ein birituelles Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der Zeit vom Ende des 1. Jhs. v. Chr. bis zum Anfang des 3. Jhs. n. Chr. — Krakow, 1995. — 126 S.

О.В. Петраускас

ЗРУЙНОВАНІ ПОХОВАННЯ НА МОГИЛЬНИКАХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОДНІПРОВ'Я: *аналіз археологічної структури*

У статті розглядається проблема рушених поховань на могильниках черняхівської культури. На підставі аналізу існуючої літератури окреслено основні перспективи вивчення цього явища. У роботі запропонована типологія трупопокладень із слідами руйнації, надані статистичні розрахунки за різними ознаками цих поховань на підставі 14 могильників регіону. Також висловлені спостереження щодо хронологічних особливостей розвитку цього звичаю, його поширення в різних зонах Середнього Подніпров'я та можливого зв'язку із різними статевовіковими групами населення.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, поховальний обряд, ритуально зруйновані поховання.

O.V. Petrauskas

THE DESTROYED BURIALS ON CEMETERIES OF THE CHERNYAKHIV CULTURE IN THE DNIEPER REGION: *analysis of archaeological structures*

The article considers the problem of the destroyed burials of the Chernyakhiv culture cemeteries. Based on the analysis of existing literature the basic prospects of the study of this phenomenon was indicated. The paper are offered a typology of inhumated burials with traces of destruction provided by the statistical calculations according to different characteristics of these sites, on the basis of 14 burial grounds in the region. Also made observations regarding the chronological features of the development of this tradition, and its distribution in different areas of the Middle Dnieper region and the possible link with different gender- and age- groups of the population.

K e y w o r d s: Chernyakhiv culture, burial rite, ritual destroyed burial.

В.С. Тиліщак

ВТОРИННІ ПОХОВАННЯ В ЧЕРНЯХІВСЬКІЙ КУЛЬТУРІ (за матеріалами могильника Чернелів-Руський)

У статті на матеріалах могильника Чернелів-Руський у черняхівській культурі виділяються вторинні поховання. Висловлюється припущення, що вони, як і практика порушень могил у цілому, можуть розглядатись, як прояви процесу переходу поховальної обрядовості від кремацій до інгумацій.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, могильник, Чернелів-Руський, поховальні обряди, зруйновані поховання, вторинне поховання.

Вилучення або зміщення з початкового місця усіх чи частини кісток похованих було поширеною практикою в черняхівській культурі. Але досі усталених поглядів на природу порушень поховань у черняхівській культурі серед дослідників не вироблено. Проблема причин порушення анатомічної цілісності кістяків у могилах залишається одним із дискусійних питань в історіографії поховальної обрядовості черняхівської культури [Войнаровський, 1998; Petrauskas, 2003, S. 233; Магомедов, 2004, с. 159]. Ще понад півстоліття тому було висловлено гіпотезу про ритуальну причину цих порушень. У 1950-х рр. Є.В. Махно за результатами досліджень у Переяславі-Хмельницькому та Е.О. Симонович після досліджень у Гаврилівці прийшли до висновку про ритуальний характер порушень черняхівських могил [Гончаров, Махно, 1957, с. 129; Сымонович, 1960, с. 195—197].

Розуміння порушень могил як ритуальних потребує і відповіді на питання про подальші маніпуляції з ексгумованими кістяками чи їх частинами, і, зокрема, щодо їхнього повторного захоронення. Існують дві основні інтерпретації ритуальних порушень могил — «знешкодження» покійника [1] та ритуал вторинного поховання, як заключного етапу поховального обряду.

Зважаючи, що на багатьох черняхівських могильниках, у тому числі і в Чернелеві-Руському, могили із порушеними і некомплектними кістяками складають більшість поховань, важко вбачати у всіх цих похованнях небезпечних мерців. Як зауважив І.П. Ґерета, не могли більшість померлих належати до категорій небезпечних мерців [Герета, 1995, с. 151]. Тож поширення в черняхівський культурі поховань із порушеною анатомічною цілісністю кістяка змушує ставити питання про виділення серед них вторинних поховань.

В етнографічній науці ритуали вторинних поховань першим осмислив Р. Герц на початку XX ст. За висновками французького дослідника, в уявленнях примітивних народів, душа не відразу по-

1 Причому мотивації «знешкодження» могли бути пов'язані з необхідністю захисту від небезпечних мерців або з «помстою» ворогам чи «звільненням» захопленої території від попередників, що, наприклад, було поширено у практиці монголо-тюркських племен [Дмитриев, 2001, с. 185—188]. Цю мотивацію для порушень черняхівських могил спробував обґрунтувати В.В. Войнаровський [1998], але його гіпотеза залишається дискусійною [Магомедов, 2004, с. 159; Строцень, 2008, с. 58–60].

© В.С. ТИЛІЩАК, 2014

кидає тіло мерця. Існував певний перехідний етап «звільнення» душі, який визначався часом розпаду м'яких частин тіла. Вважалося, що протягом цього часу душа знаходиться у маргінальному стані і перебуває ще у тілі чи поряд із мерцем. І лише після розпаду плоті вона остаточно переходить у «світ мертвих».

Тіло на цей «перехідний період» вміщували у тимчасове сховище і лише через деякий час здійснювали заключну поховальну церемонію. Символічним завершенням процесу переселення душі у потойбічний світ ставало перенесення кісток покійника із тимчасової могили у постійну [Hertz, 1960, p. 29—32, 80].

У 1970-х рр. П. Розенблаттом, Р. Вельшем та Д. Джексоном, дослідження яких цитує С. Шродер, було зазначено значне поширення вторинних поховань у традиційних суспільствах. Із 61 проаналізованого суспільства вторинні поховання були простежені у 46, що становить 75 % суспільств [Schroeder, 2001, p. 79]. В останні роки і в археологічній науці зростає інтерес до подібних «особливих» поховань різних епох і територій (напр.: [Кузьмин, 1991; Schroeder, 2001; Зайцева, 2004; Васильев, 2006; Осипова, 2006; Бакшеев, Смирнов, 2010; Литвиненко, 2011]).

В історіографії черняхівської культури першими порушення могил із обрядами вторинних поховань пов'язали дослідники молдавських старожитностей, які опирались на місцеві етнографічні аналогії. Зокрема, Е.О. Рікман, віддаючи перевагу грабіжницькій інтерпретації порушень черняхівських могил, не виключав можливості і ритуальних перезахоронень у рамках культу предків [Рикман, 1975, с. 280—281]. Г.Б. Федоров та М.Г. Рошаль як вторинні потрактували усі порушені поховання, досліджені ними в Балцатах [Федоров, Рошаль, 1981, с. 105]. Щоправда, не завжди, виходячи із наведених ними описів поховань, такі висновки є однозначними. Як, наприклад, у похованні 11, де «в різних частинах на дні ями знайдені у безладі кістки дорослого і дитини» [Федоров, Рошаль, 1981, с. 97].

Із традиціями вторинних поховань пов'язував порушення черняхівських могил С.В. Єлпашев [1997]. Дослідником висловлено припущення, що первинне поховання було місцем «доживання покійником свого віку», «дозріванням» до певного строку, після якого проводились ритуальні дії відправлення духа померлого у потойбічний світ. Проте дослідник не деталізує ці дії, зазначаючи лише, що вони могли бути найрізноманітнішими [Елпашев, 1997, с. 196, 197].

Тому необхідним є визначення критеріїв вторинних поховань черняхівської культури. Варто зауважити, що дефініція «вторинні поховання» в археологічній літературі має різні інтерпретації [Литвиненко, 2011, с. 7]. У даній роботі цей термін використовується відповідно до визначення, запропонованого О.В. Зайцевою — «вторинне поховання передбачає переміщення і перезахоронення людських решток у будь-якому їхньому стані, після первинного або «тимчасового» поховання» [Зайцева, 2004, с. 206].

Для уточнення критеріїв таких поховань у черняхівській культурі доцільно звернутись до етнографічних паралелей. Територіально найближчими є традиції вторинних поховань, які побутували серед слов'ян Балкан, а також у Румунії та в північній Греції [Gasparini, 1973, p. 597—600; Толстая, 1998, с. 92; Флеров, 2000, с. 56]. У південних слов'ян та інших балканських народів поширене вірування, що душа померлого «звільняється» після розпаду тіла, тому ритуал розкопування могили, при якому родичі упевняються в цьому, стає природним завершальним етапом похоронного обряду. Вторинним похованням часто завершувався траур за померлим

[Толстая, 1998, с. 92—93]. Іншими мотиваціями розкопування могил називали потребу визначити, чи праведене життя вів померлий за життя, необхідність віддати шану померлим предкам чи бажання «дати ще раз сонцю зігріти дорогого покійника». Причому, виявлені не зітлілі тканини плоті ставали ознакою неправедної життєвої поведінки похованого [Толстая, 1998, с. 93—94; Флеров. 2000, с. 56].

Ритуал розкопування і вторинного захоронення здійснювали в чітко визначений час (через три, п'ять, сім, рідше дев'ять і більше років) та у визначені календарні терміни (найчастіше у поминальну суботу перед великим постом) [Gasparini, 1973, p. 597—598; Толстая, 1998, с. 92—93; Федоров, Рошаль, 1981, с. 105]. В окремих районах у цей день розкопували могили усіх покійників, які померли три роки тому [2]. Обов'язковим елементом ритуалу були ексгумація кісток (усіх, частини чи лише черепа) із могили та їх обмивання (переважно вином або/та водою) [Толстая, 1998, с. 96]. Інші дії з ексгумованими кістками та способи їхнього вторинного захоронення мали в різних регіонах локальні відмінності. Кістки могли захоронювати повторно у первинній ямі чи в спеціальному ящику або ямі — «костниці». Переважно із кістками поводились бережно, загортали їх в мішок чи в полотно, акуратно клали в яму, але відомі приклади, коли череп лопатою скидали у яму [Толстая, 1998, с. 93—96].

Тож критеріями вторинних поховань можуть розглядатися сліди цілеспрямованих дій щодо переміщення і перезахоронення людських кісток, очищених від м'яких тканин, у тому числі, впорядковане розміщення переміщених кісток, вкладання їх в окрему яму чи захоронення за особливим ритуалом.

У Чернелеві-Руському із традиціями вторинних поховань можна пов'язувати кілька категорій могил. У першу чергу, це обрядово-порушені трупопокладення, у заповненні могильних ям яких присутні залишки кремацій, що можуть походити зі спалення ексгумованих частин цих інгумацій. Виділив такий тип поховань у черняхівській культурі О.В. Петраускас. За його висновками, для певної частини трупопокладень черняхівської культури провадився ритуал спалення вилучених залишків поховання. Залишки цієї кремації потім зсипали в могилу при її повторній засипці чи розташовували компактно в межах або поблизу порушеного трупопокладення [Петраускас, 2003, с. 114—117]. Подібний обряд в Масломичській групі фіксує також А. Коковський [Kokowski, 1998, s. 82—83].

Матеріали Чернелево-Руського могильника дають додаткові аргументи на користь такого висновку. Загалом залишки кремацій виявлені у 17 трупокладеннях могильника [Тиліщак, 2008, с. 11—13]. Серед них можна виділити два варіанти розміщення залишків кремацій в могильних ямах порушених трупопокладень. У першому варіанті залишки кремації зсипали у яму при її засипці і вони можуть фіксуватись як у заповненні ями, так і безпосередньо поміж залишків трупопокладення. До цього варіанту, зокрема, належить і згадуване О.В. Петраускасом поховання 264 Чернелево-Руського могильника, у якому вуглики та кальциновані кісточки фік-

2 На окремих черняхівських могильниках (зокрема, Чернелів-Руський, Балцати 2, Будешти) зафіксовані сліди одночасного розкопування кількох могил. На думку Е. О. Рікмана це є ознакою їх грабунку [Рикман, 1975, с. 278—280]. Проте наведені паралелі говорять саме про ритуальний характер масових розкопувань могил. Додам, що одночасне ритуальне розкопування груп чи усіх могил через певний термін після поховання відоме і серед інших суспільств, що практикували ритуали вторинних поховань, наприклад, у гуронів Північної Америки [Зайцева, 2004, с. 178].

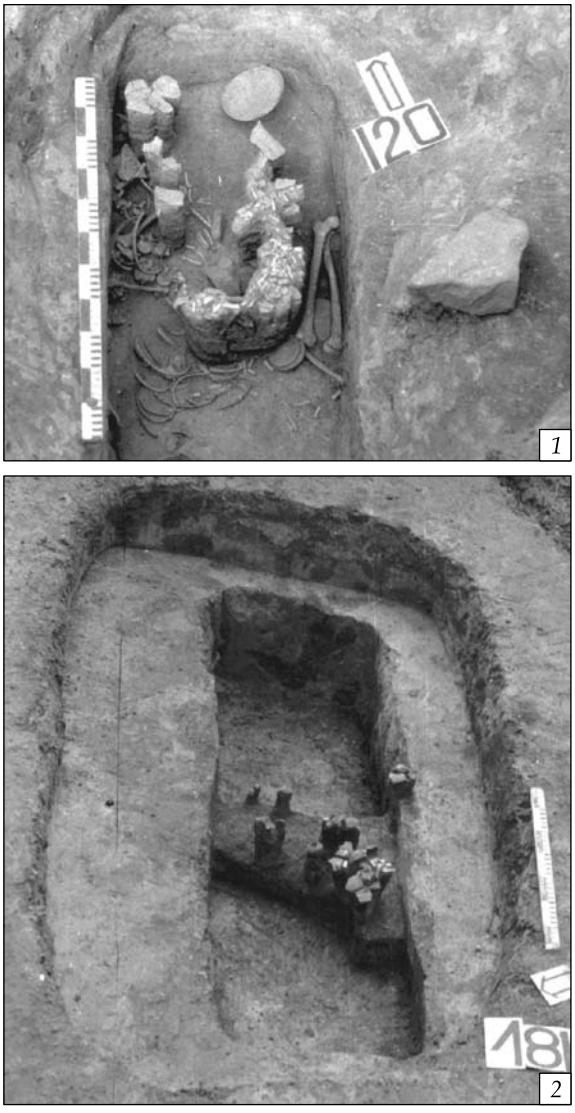

Рис. 1. Кремації в порушених інгумаціях Чернелево-Руського могильника: *1* — поховання 120; *2* — поховання 181

сувались у могильній ямі на різних глибинах, разом із переміщеними не кальцинованими кістками [Герета, 1997, с. 16—38; Петраускас, 2003, с. 117]. До цього різновиду належить і поховання 71, в якому «поміж не перепаленими кістками зібрано 20, переважно, дрібних уламків кальцинованих кісток» [Герета, 2013, с. 40], а також поховання 251, 268, 315. Подібні залишки кремацій зафіксовані ще в низці поховань могильника. Щоправда, не у всіх випадках їх можна надійно інтерпретувати як результат вторинного поховання, особливо у тих випадках, де зафіксовано невелику кількість чи окремі перепалені кістки. Адже вони разом із деревними вугликами могли потрапляти у могильні ями і під час первинного поховання, як елемент певних ритуалів (наприклад, тризни), чи із ранішого культового шару.

Однак, як результат саме вторинного поховання спалених залишків ексгумованих частин покійника потрібно розглядати ті порушені поховання, в яких залишки кремації в межах могильної ями відділені від порушеної інгумації певним прошарком ґрунту та/чи зосереджені в скупченнях. У похованні 181, яке було здійснене на глибині 2,07 м, у заповнені могильної ями на глибині 1,55 м зафіксовано скупчення решток кремації (рис. 1, *2*), зокрема понад 20 уламків кальцинованих кісток, багато попелу та фрагментів повторно-перепаленої кераміки. Серед них були два ліпних кубки. Нижче йшов стерильний прошарок завтовшки 0,65 м, а під ним, на дні у центрі ями залишились череп, дві надсічені з двох боків стегнові кістки, дві великі гомілки та деякі інші кістки [Герета, 2013, с. 64].

Подібна ситуація у похованні 120, де рештки поховання зафіксовані у двох шарах (рис. 1, *1*). Верхній шар іде переважно змієподібно від центру поховання і до північно-східного кута на висоті 0,35—0,40 м над дном поховання. Тут були перепалені людські кістки, кілька уламків кераміки та два уламки перепаленого кістяного гребеня із бронзовими заклепками, велика кількість деревних вуглинок, уламок безколірного напівпрозорого скла. Нижній шар на дні поховання складався з кількох скупчень решток поховання, у яких містились уламок кістяного гребеня, три кружальні посудини: горщик і дві миски, а також кістки курки [Герета, 1983, с. 2—3].

Дещо схожа ситуація і в похованні 229, де залишки кремації знаходились у заповненні могильної ями на глибині від 0,95 до 1,5 м [3] разом із посудом, зокрема, мискою, в якій було 8 «білих камінчиків» [Герета, 2013, с. 72]. Враховуючи цю обставину, можна припустити, що посуд, як приношення, був покладений саме під час вторинного поховання.

3 Глибина первинної ями — 2,2 м.

До цього ж різновиду вторинних поховань можна зарахувати і поховання 64, де купка перепалених кісток разом із вугликами зафіксована у північно-східному куті поховання [Ґерета, 2013, с. 39] [4].

Другий варіант вторинних поховань — це поміщення ексгумованих кісток в окрему яму, як, зокрема у похованні 63 Чернелево-Руського могильника. За описом І.П. Ґерети, у могильній ямі неправильно овальної форми розмірами 1,29 х 1,05 м на глибині 1,2 м знаходились перемішані людські кістки, можливо, кількох осіб (рис. 2, *1*). Зокрема, в ямі були дві куприкові кістки [Ґерета, 2013, с. 39]. Невеликі розміри ями, які виключали можливість поховання дорослої людини, розташування кісток купкою, дозволяють говорити саме про вторинний характер поховання. Схожа ситуація у похованні 166 (рис. 2, *2*), де також у невеликій прямокутній ямі розмірами 1,2 × 0,6 м і глибиною 1,35 м знаходилось скупчення кісток [5], яке займало північну частину ями [Ґерета, 2013, с. 61].

У похованні 257, очевидно, повторно захоронені кістки зсипані у ямку, яка примикає до східної стінки первинної ями (рис. 2, *4*). Разом із ними покладено миску із приношеннями. У первинній ямі зафіксовано лише одне ребро та інвентар, зокрема горщик, миску, два пряслиця [Ґерета, 2013, с. 77].

Подібні комплекси відомі й на інших черняхівських некропо-

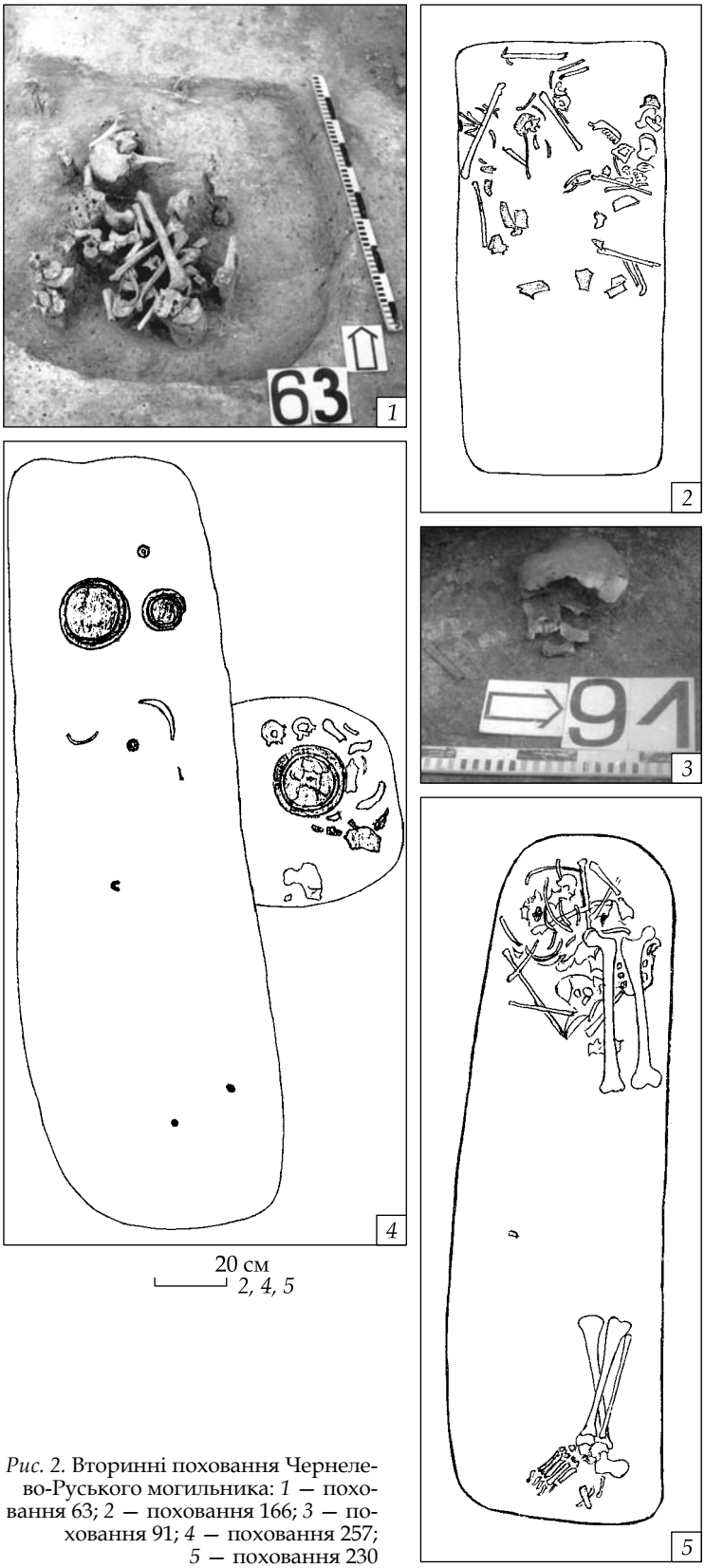

Рис. 2. Вторинні поховання Чернелево-Руського могильника: *1* — поховання 63; *2* — поховання 166; *3* — поховання 91; *4* — поховання 257; *5* — поховання 230

4 У звіті не зазначено, на якій глибині знаходилось це скупчення, але із контексту опису, а також враховуючи, що на фото поховання [Герета, 1978, рис. 20а, 20б] не помітно цього скупчення, можна припустити, що воно було вище дна, у заповненні могильної ями.

5 Кістки, за визначенням Т. О. Рудич, належали дитині, Infantilis II.

лях. Зокрема, із вторинним похованням слід пов'язувати поховання 143 могильника в Данченах, де в овальній ямі, розмірами 0,8 × 0,6 м, знаходились складені в купку кістки тазу, ніг та кілька ребер. Причому, на дно ями були покладені кістки ніг і зверху були кістки тазу та ребра [Рафалович, 1986, с. 57—58].

Можливо, до цієї групи поховань можна зарахувати і поховання 9 могильника у Романовому Селі, в якому могильна яма неправильної форми мала у довжину 1,45 м, тоді як зріст покійника, кістки якого виявлені у ній, становив 1,70—1,75 м [Строцень 2008, с. 57].

У частини поховань на Чернелево-Руському могильнику зрушені, не кремовані кістки були зібрані у скупчення в межах первинної ями. Вони, в окремих випадках, могли бути відділені від незрушених залишків кістяка певним прошарком ґрунту (поховання 15, 27, 50, 95, 106 (?), 117, 247, 295, 297, 313) або купкою знаходились у придонній частині чи на дні поховання (поховання 102, 132, 230). Часто кістки у подібних скупченнях поламані, зібрані без будь-якого порядку, що ускладнює їх інтерпретацію як вторинних поховань. Хоча не виключено, що, принаймні, частина з них все ж такими є. Зокрема, у деяких зі згаданих поховань простежується впорядковане розміщення зрушених кісток. У похованні 230 переміщені кістки були зосереджені у північному краї могильної ями. Причому, кістки верхньої частини скелета знаходились унизу скупчення, а нижньої — вище. Поверх усіх лежали покладені разом дві стегнові кістки (рис. 2, *5*). На впорядковане розташування зрушених кісток у поруйнованих черняхівських могилах звернули увагу О.В. Петраускас та Р.Г. Шишкін за матеріалами могильника Червоне 2 [Шишкін, Петраускас, 2010, с. 86] [6].

До ще одного типу вторинних поховань на Чернелево-Руському могильнику варто віднести захоронення черепів (поховання 84, 86, 91) (рис. 2, *3*). У всіх трьох випадках обриси могильних ям не простежувались через незначну глибину поховань (відповідно: 0,4, 0,55, 1,0 м). Стан поховань дозволяє припускати, що тут має місце перепоховання ексгумованих черепів, а не первинні поховання відділених від тіла голів. На користь цього свідчить, передусім, відсутність біля черепа шийних хребців (частина яких у випадку відсічення голови залишилась би разом із черепом). Адже в абсолютній більшості випадків відділення голови від тіла здійснюється між другим і четвертим шийним хребцем [Зайцева, 2004, с. 70—71]. Крім того, про повторне захоронення черепів в Чернелеві-Руському можуть також говорити присутність поряд із черепом окремих розрізнених кісток (ребра і ключиці у похованні 86, уламка кістки у похованні 91), знахідка уламка перепаленого скла всередині черепа (поховання 86).

Поховання черепів відомі на інших черняхівських могильниках, зокрема у Будештах (14 поховань), Тиргшорі (7 поховань) тощо. На думку Е.О. Рікмана, черепи із Будешт можуть належати до ритуальних перепоховань [Рикман, 1975, с. 275].

Як вторинні поховання деякі дослідники розглядають і могили із повністю зруйнованими кістяками, у яких кістки, хоч і безсистемно, але лежать на одному рівні в межах могильної ями [Зайцева, 2004, с. 64; Осипова, 2006, с. 51]. Проте матеріали Чернелево-Руського могильника не завжди дозволяють поділяти це припущення. Наприклад, у похованні 227 залишки кістяка у перемішаному стані знаходились на дні поховання. Непору-

6 Детальніше у статті О.В. Петраускаса у цьому збірнику.

шених кісток не було. Але І.П. Герета зауважив, що «майже на своєму місці були фаланги пальців ноги» [Герета, 1990, с. 4]. Це може свідчити, що маємо справу саме із первинним похованням, коли дрібні кістки ніг після порушення залишились близько свого первинного положення.

Таким чином, наведені відомості дозволяють виділяти на черняхівських могильниках вторинні поховання, які могли бути реалізовані у різних формах. Складним питанням є походження ритуалів вторинних поховань у черняхівській культурі. Адже, з одного боку, подібні поховання зафіксовані у суспільствах різних регіонів планети та відмінних способів господарювання [Schroeder, 2001, p. 88—90]. З іншого — більшість суспільств, які були підосновою черняхівської культури, захоронювали мертвих за обрядом кремації, що ускладнює можливості простежити безпосередні витоки ритуалу, який аналізується.

Хоча, саме в кремації можливо припускати витоки обрядів черняхівських вторинних поховань. Як уже було зазначено, ідея ритуалу вторинного поховання пов'язана з уявленнями про звільнення душі померлого з розпадом м'яких тканин тіла. Ця ж ідея лежить в основі й обрядів кремації покійників. Тому не виключено, що поширення вторинних поховань у черняхівській культурі було пов'язане з процесом переходу частини населення — носіїв культури — від обрядів кремації із захороненням залишків у землі до трупопокладень.

Кремація, так-би мовити, прискорює процес «вивільнення» душі та робить його наочним (душа піднімається у небо разом із димом поховального вогнища). При інгумації цей «процес» повільний, оскільки розпад плоті триває кілька років і проходить приховано (у місці первинного захоронення). Враховуючи, що за міфологічними уявленнями, як це зазначав ще Р. Герц, душа до повного розпаду тіла перебуває в маргінальному стані і не перейшла повністю у світ мертвих, то у родичів та/або суспільної групи через більший чи менший проміжок часу, виникає «потреба» переконатись чи вона вже покинула тіло покійника. Це і зумовлювало розкопування могил, яке ставало елементом заключної поховальної церемонії.

Варто зауважити, що на паралелі між південнослов'янськими вторинними похованнями і кремаціями звертала увагу С.В. Толстая. За її спостереженнями, ці два обряди об'єднує збирання кісток, їх обмивання та кінцеве захоронення у землі [Толстая, 1998, с. 97]. О.А. Сєдакова припускає, що у слов'ян «вторинне поховання» є перехідним типом від кремації із наступним захороненням решток до трупопокладення [Седакова, 2004, с. 70].

Можна також додати, що і суспільства, які практикували трупоспаленння, могли тимчасово захоронювати тіла покійників перед кремацією, як, наприлад, фіксує Ібн-Фалдан у своєму описі похорон руса (детальніше див.: [Белова, Петрухин, 2008, с. 130—132]).

У черняхівській культурі на користь припущення про зв'язок вторинних поховань із трупоспаленнями свідчать, передусім, згадувані приклади кремації ексгумованих кістяків чи їх частин, які відомі як у Чернелеві-Руському, так і на інших могильниках черняхівської культури.

Цікава паралель такому ритуалу відома в етнографії мордви у ритуалі «обмивання» кісток покійників. Для цього могили розривали, діставали кісти і злегка їх обпалювали «живим», добутим тертям, вогнем. Є.І. Горюнова вбачала у цьому ритуалі «відголосок давніх трупоспалень» [Горюнова, 1956, с. 25]. У цьому контексті також можна навести деякі фольклорні слов'янські сюжети. Цілком можливо припускати фіксацію обряду вто-

ринної кремації у сюжеті із Бабою-Ягою [7], яку спалює у печі герой казки, а також у літописному сюжеті про Совія із послідовним здійсненням трьох видів захоронення (поховання у землі, виставлення на дереві та кінцева кремація) (див. напр.: [Топоров, 1987, с. 20—25]).

Навівши усі ці паралелі зі слов'янської етнографії, складно обійти питання про можливу етнічну специфіку вторинних поховань черняхівської культури. Свого часу відомим італійським славістом Е. Гаспаріні висловлена гіпотеза про притаманність ритуалів вторинних поховань саме слов'янам [Gasparini, 1973, p. 604]. Ця теза увійшла і в окремі релігієзнавчі роботи [Элиаде, 2002, с. 32—33]. Проте, з цим підходом складно однозначно погодитись, зважаючи, що, з одного боку, ритуали вторинних поховань відомі не лише у слов'янських та фінно-угорських, але і в інших народів Європи, зокрема у згадуваних греків, румун, а також в окремих групах в Італії, тощо [Зайцева, 2004, с. 176], а з іншого — все-таки у слов'ян інгумації у археологічному вимірі є «інновацією, що датується приблизно часом початку християнізації слов'ян» [Толстая, 2004, с. 10]. Як зазначає О.В. Зайцева, «можливість виникнення обряду вторинного поховання є як би потенційно закладеною у будь-якому традиційному суспільстві. Питання ж про те, які саме причини призводять до реалізації у похоронній практиці того чи іншого народу в той або інший історичний період цієї або іншої альтернативної можливості на сьогоднішній момент навряд чи може мати однозначну відповідь» [Зайцева, 2004а]. Скоріш за все, як у слов'ян, так і в черняхівській культурі, виникнення обряду вторинного поховання пов'язане із проявами переходу від кремацій до нової поховальної практики — трупопокладень.

Побічно на те, що вторинні поховання і, ширше, ритуальні розкопування могил у черняхівській культурі були проявом переходу поховальної обрядовості від кремації до інгумації може свідчити поступове зменшення частки порушених поховань до фіналу культури. Наприклад, за підрахунками О.В. Петраускаса, на Косанівському могильнику поховання першої хронологічної фази усі порушені, а на фінальній, третій фазі, порушених і непорушених поховань приблизно порівну [Petrauskas, 2003, S. 263—267] [8]. Схожа тенденція простежується і в Чернелеві-Руському, де серед поховань першої хронологічної групи (друга—третя чверті III ст.) усі порушені. А у четвертій хронологічній групі Чернелево-Руського могильника, що може бути датована серединою — другою половиною IV ст., частка непорушених поховань становила вже 17,4 %, а серед поховань п'ятої хронологічної групи (кінець IV — початок V ст.) — 25 %. Загалом на могильнику лише 13 % непорушених поховань [Тиліщак, 2010, с. 65].

Таким чином, на могильниках черняхівської культури можна виділити вторинні поховання, котрі, як і практика порушень могил, можуть розглядатися як прояви складного процесу переходу поховальної обрядовості від кремацій до інгумацій.

7 Неодноразово в літературі зазначалось, що Баба-Яга має ознаки трупа, який розкладається: кістяна нога, запах «іншого світу», тісна хатина-могила тощо [Топоров, 1987, с. 20—21].

8 Також про хронологію порушених поховань черняхівської культури див. статтю О.В. Петраускаса у цьому збірнику.

Бакшеев Е.С., Смирнов Ю.А. Двустадийная погребальная обрядность Окинавы как археологическая и культурно-историческая реальность // КСИА. — 2010. — Вып. 224. — С. 60—76.

Белова О.В., Петрухин В.Я. Фольклор и книжность. Миф и историческая реальность. — М., 2008. — 263 с.

Васильев Ю.М. Двухактные погребения в археологи // Современные проблемы археологи: Материалы Всероссийского археологического съезда. — Новосибирск, 2006. — Т. II. — С. 400—402.

Войнаровський В.В. Керамічний комплекс виробничого поселення IV ст. н. е. Гряда I поблизу Львова // МДАПВ. — Львів, 2010. — Вип. 14. — С. 296—312.

Ґерета І.П. Нові пам'ятки Західного Поділля в світлі проблем Черняхівської культури // МДАПВ. — Львів, 1995. — Вип. 6.— С. 144—163.

Герета І.П. Археологічні відкриття у Чернелеві-Руському в 1994 році // Наук. зап. Тернопіль. краєзнав. музею. — Тернопіль, 1997. — Кн. 2, ч. 1. — С. 16—38.

Герета І.П. Чернелево-Руський могильник. — Київ; Тернопіль, 2013. — 284 с. — (OIUM. — № 3).

Гончаров В.К., Махно Є.В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького. — Археологія. — 1957. — Т. XI. — С. 127—143.

Горюнова Е.И. Об этнической приналежности населения Березняковского городища // КСИМК. — 1956. — Вып. LXV. — С. 3—30.

Дмитриев С.В. Практика разорения могил в политической культуре тюрко-монгольских кочевников // Антропология насилия. — СПб., 2001. — С. 178—190.

Елпашев С.В. Разрушенные погребения черняховской культуры // Stratum plus. Петербургский археологический вестник. — Кишинев, Спб., 1997. — С. 194—198.

Зайцева О.В. Погребения с нарушенной анатомической целостностью костяка: методика исследования и возможности интерпретации: Дисс. … канд. ист. наук. — Томск, 2004. — 278 с.

Зайцева О.В. «Между жизнью и смертью»: к проблеме интерпретации вторичного погребального обряда // Всеросс. науч. конф. «Мировоззренческие реконструкции традиционного сознания в евроазиатском сообществе: стереотипы и трансформация». — Томск, 2004а. — Електрон. ресурс: http://mion.tsu.ru/doc/Conf_mir.rar

Кузьмин Н.Ю. Ограбление или обряд? // Реконструкция древних верований: источники, метод, цель. — СПб., 1991. — С. 146—155.

Литвиненко Р.О. Обряд вторинного поховання в культурах бабинського кола // Донецький археологічний збірник. — 2011. — № 15. — С. 7—35.

Магомедов Б.В. Могильник черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак // Археологія давніх слов'ян. Матеріали та дослідження. — К., 2004. — С. 131—164.

Осипова Т.В. Погребения с разрушенными костяками в средневековых могильниках Окско-Сурского междуречья: Дисс. … канд. ист. наук. — Ижевск, 2006. — 250 с.

Петраускас О.В. Про один із можливих різновидів трупоспалення на могильниках черняхівської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 114—121.

Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — 219 с.

Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М, 1975. — 336 с.

Седакова О.А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. — М., 2004. — 320 с.

Строцень Б.С. Черняхівська культура Західного Поділля. — Тернопіль, 2008. — 272 с.

Сымонович Э. А. Разкопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре // МИА. — № 82. — 1960. — С. 192—238.

Тиліщак В.С. Трупоспалення Чернелів-Руського черняхівського могильника // Археологія. — 2008. — № 1. — С. 7—14.

Тиліщак В.С. Інгумації Чернелево-Руського черняхівського могильника: особливості поховальних обрядів // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнар. наук. конф. на пошану І.С. Винокура. — Тернопіль, 2010. — С. 65—67.

Толстая С.М. Обычай вторичного погребения в зеркале археологии и этнографии // Природа — 1998. — № 7. — С. 92—98.

Толстая С.М. Ученая проза поэта // Седакова О.А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. — М., 2004. — С. 8—16.

Топоров В.Н. Заметки по похоронной обрядности // Балто-славянские исследования 1985. — М., 1987. — С. 10—52.

Федоров Г.Б., Рошаль М.Г. Раскопки черняховского могильника у с. Балцата // Археологические исследования в Молдавии (1974—1976 гг.). — Кишинев, 1981. — С. 89—105.

Флеров В.С. Разыскания по обряду обезвреживания погребенных в раннесредневековой Восточной Европе // Степи Европы в эпоху средневековья.— Донецк, 2000а. — Т. 1. — С. 55—73.

Шишкін Р.Г., Петраускас О.В. Дослідження могильника черняхівської культури «Червоне-2» // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археол. експед. НПУ ім. М.П. Драгоманова): Зб. тез доп. на конф. (Київ, 15—17 жовт. 2010 р.). — К., 2010. — С. 85—87.

Элиаде М. История веры и религиозных идей. В 3 т. — Т. 3.: От Магомета до Реформации. Перев. с фр. — М., 2002. — 352 с.

Gasparini E. Il matriarcato slavo : Antropologia culturale dei Protoslavi. — Firenze. — 1973 (2010). — 746 p.

Hertz R. Death and the Right Hand. — Aberdeen, 1960. — 174 p.

Kokowski A. Cmentarzyska ludności grupy Masłomęckiej // Acta Universitatis Wratislaviensis. — Wrocław, 1998. — T. 5, № 2050: Studia Antropologiczne. — S. 65—89.

Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // BRGK. — 2003. — Bd. 84. — S. 224—351.

Schroeder S. Secondary Disposal of the Dead: Cross-Cultural Codes // World Cultures. — 2001. — **12 (1)**. — P. 77—93.

В.С. Тылищак

ВТОРИЧНЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ В ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЕ (по материалам могильника Чернелив-Русский)

В статье на материалах могильника Чернелив-Русский в черняховской культуре выделяются вторичные захоронения, к которым отнесены в частности, кремации эксгумированных костей, захоронения отдельных черепов или эксгумированных костей в отдельных ямах, а также упорядоченное расположение перемещенных костей в могильных ямах. Высказано предположение, что вторичные захоронения, как и практика нарушений могил в целом, могут рассматриваться как проявления сложного процесса перехода погребальной обрядности от кремаций к ингумациям.

К л ю ч е в ы е с л о в а: черняховская культура, Чернелев-Русский, погребальные обряды, разрушенные погребения, вторичное погребение.

V.S. Tylishchak

SECONDARY BURIALS IN THE CHERNYAKHIV CULTURE (on materials of Cherneliv-Ruskyi cemetery)

In the article the secondary burials of the Chernyakhiv culture based on materials of Cherneliv-Ruskyi cemetery were indicated. Among secondary burials were cremation exhumed bones, reburial of detached skulls or exhumed bones in individual pits and orderly arrangement of displaced bones in burial pits. We suggest that secondary burial practices and grave disturbance may be considered as a display of the complex process of transition from inhumation to cremation.

K e y w o r d s: Chernyakhiv culture, Cherneliv-Ruskyi, burial rite, destroyed burial, secondary burial.

Б.В. Магомедов

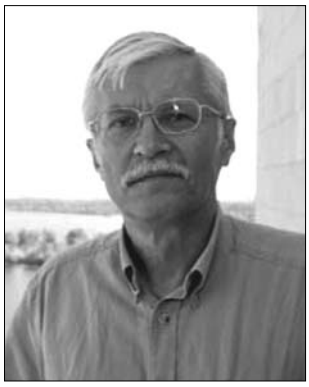

КОНІЧНІ ПРЯСЛИЦЯ НА ПАМ'ЯТКАХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Більшість типів черняхівських конічних пряслиць походять із пшеворської та зубрицької культур. Деякі форми пов'язані з фракійською і сарматською традиціями.

К л ю ч о в і с л о в а: пряслице, черняхівська культура, пшеворська культура, зубрицька культура, вельбаркська культура, «горизонт Боромля».

У побуті народів Східної Європи пряслиця (або прясла) як деталь веретена для прядіння ниток були у використанні з доби енеоліту до початку XX ст. [Післарій, 1982]. Вони є звичайною знахідкою на пам'ятках черняхівської культури і рідко привертають увагу дослідників. Проте їх вивчення надає додатковий матеріал з питань черняхівського етногенезу і міжетнічних зв'язків.

На могильниках прясла зазвичай супроводжують жіночі поховання, адже прядіння традиційно було суто жіночою справою. Таким чином, ця категорія речей є частиною жіночої субкультури. При вивченні прясел слід враховувати, що їх типи могли переміщатися в просторі тільки разом з носіями цієї субкультури — або з групою населення, або з окремими жінками, які потрапили в чуже середовище в стані полонянок або дружин.

Пряслиця черняхівської культури зручно класифікувати, якщо відволіктися від деталей і бачити в основі їх форм просторові геометричні фігури (тіла обертання). Відомі такі види прясел:

A. Біконічні прясла. Форма утворена двома рівновеликими конусами, що мають спільну основу. Зазвичай обидва конуси мають симетрично усічені вершини. Іноді бічне ребро такої фігури буває зрізаним по колу.

B. Конічні прясла. Конус часто має усічену вершину. Край основи може бути зрізаний і тоді нижня частина фігури утворює усічений конус, нижчий, ніж верхній.

C. Кулясті прясла. Куля може мати на обох полюсах симетричні зрізи-сегменти.

D. Циліндричні прясла.

До виду конічних належать два прясла півсферичної форми, оскільки за типологічними зв'язками вони значно ближчі саме до цього виду, ніж, наприклад, до кулястих прясел.

У статистичних розрахунках використано понад 900 черняхівських прясел із повних публікацій пам'яток і звітів (рисунки з неповних публікацій використані лише для створення типології). Насправді прясел знайдено більше, але ілюстративний матеріал буває непридатний для обробки, коли речі вміщено без розрізів, а іноді в позиції «вид зверху». Це ж стосується аналогій з інших культур.

Більшість черняхівських прясел має біконічну форму — близько 80 %. Решта видів розподіляються приблизно так: конічні — 8 %,

© Б.В. МАГОМЕДОВ, 201

кулясті — 8 %, циліндричні — 4 %. Культурно-етнічне значення в роботах дослідників зазвичай надається тільки конічним пряслам (іноді їх називають «грибоподібні»). Їх пов'язують із сарматськими [Федоров, 1960, с. 113] або пшеворськими [Никитина, 1995, с. 110] традиціями.

Конічні прясла типологічно найбільш різноманітні в порівнянні з іншими видами. Аналогії їм можна знайти у більш ранніх або синхронних культурно-етнічних утвореннях, з якими черняхівська культура мала контакти.

За комплексом ознак найближчими до черняхівської культури є вельбаркська і, у меншій мірі, пшеворська культури. Ми провели типологічне визначення близько 700 екземплярів прясел за публікаціями кількох великих некрополів цих культур [1]. У обох цих культурах, як і в черняхівській, переважає біконічна форма прясел (понад 80 %), меншість складають ті ж конічна, куляста і циліндрична форми. Проте процентне співвідношення їх різне. На пшеворській території конічні прясла розподілені нерівномірно. Їх майже немає у південній Польщі, проте в східних воєводствах вони складають 10,4 %, а на некрополі Крупице навіть переважають. У вельбаркській культурі доля конічних прясел становить лише 2,2 %. Вони, як правило, належать до типів, більше представлених у пшеворській культурі та інших германських культурах Центральної Європи (наприклад: [Die Germanen …, 1983, Abb. 29; 71; 153; 155]). У деяких германських народів конічна форма прясел переважала інші. Зокрема, в некрополях квадів на території сучасних Чехії та Словаччини вони складають не менше 70 % [Chytrá, 2011, s. 392].

Конічні прясла разом з біконічними є провідними формами для зубрицької культури (друга половина I — середина III ст.). Слід зауважити, що я не згоден із визначенням деяких пам'яток як зубрицьких і в цій роботі розглядаю їх матеріал серед черняхівських старожитностей типу Черепин—Теремці. В.М. Войнаровський досліджував на Середньому Дністрі два селища. Поселення Чорнівка IIA він датував II — початком III ст. і пов'язав із зубрицькою культурою [Войнаровський, 1999, с. 189—199]. Проте серед знахідок немає чітко датованих артефактів. У будівлях гончарна кераміка (у тому числі кухонна) складає 38—45 %. Таке ж культурне визначення і датування автор пропонує для трьох будівель на черняхівському поселенні Добринівці I [Войнаровський, 1999, с. 199—210; 2013, с. 40]. Тут також немає вузько датованих речей, а столова і кухонна гончарна кераміка складає 40—65 %. В обох випадках достатньо високий відсоток гончарного посуду і його типологічні ознаки вказують на приналежність названих об'єктів до черняхівської культури і з'явилися вони навряд чи раніше IV ст.

На території Румунії черняхівським старожитностям передували дві основні гето-фракійські археологічні культури: у Мунтенії (Валахії) — «культура вільних даків» (культура Мілітарь-Кілія II—IV ст.), у Молдові — «карпська культура» (культура Поєнешті-Вертишкей II—III ст.). В обох переважає конічна форма прясел [Bichir, 1973, p. 48; 1984, p. 28]. До фракійських зараховують і липицьку культуру, проте в літературі ми виявили мало прясел такої форми, насамперед, через малу кількість опублікованих матеріалів.

1 Це некрополі пшеворські [Kietlińska, Dąbrowska, 1963; Szydłowski, 1974; Dąbrowska, 1997; Andrzejowski, 1998; Godłowski, Wichman, 1998; Dzięgielewska, Kulczyńska, 2008; Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak, Zagórska-Telega, 2011], вельбаркські [Kokowski, 1993; Wołągiewicz, 1995; Jaskanis, 1996; Petrzak, 1997; Natuniewicz-Sekuła, Okulicz-Kozaryn, 2011] та змішані пшеворсько-вельбаркські [Jaskanis, 2005; Ziemlińska-Odojowa, 1999].

Конічні прясла часто трапляються в похованнях різних сарматських племен, зокрема в курганах II—III ст. у Буджацькому степу між гирлами Дністра і Дунаю. Рідкісні курганні поховання кочових сармато-алан є також в Приазовському степу, проте відомості про знахідки в них прясел відсутні. Конічні прясла відомі в групі пам'яток «горизонт Боромля», яка передувала черняхівській культурі в Східній Україні [Некрасова, 1990; Любичев, 2010]. Для населення пізньозарубинецької і київської культур прясла конічної форми не характерні. Два екземпляри з Букреєвки 2 і Приоскольського 1, на мою думку, пов'язані із сарматським впливом [Сымонович, 1990, рис. 7, *14*; Обломский, 1991, рис. 16, *10*].

У цій роботі враховано і зображено на рисунках 71 черняхівське конічне прясло (рис. 1—5). Для побудови типологічної схеми конічні прясла поділено на дві групи за ознакою відсутності або наявності достатньо помітного зрізу по краю основи. Підгрупи виділені за ознакою характеру основи (нижньої площадки): увігнута або плоска. Для типів ознакою служить характер верхньої площадки: вона відсутня, має плоску або увігнуту форму. Усередині окремих типів виділені варіанти за різними ознаками. Деякі типи і варіанти прясел ми назвали за пам'яткою, якщо для неї ця форма є характерною.

Нижче наведено опис кожного типу або варіанту конічних прясел і зроблено спробу з'ясувати їх походження на підставі аналогій з інших культур.

Типологічна схема конічних пряслиць

Г р у п а 1. Без зрізу по краю основи або зріз нижче 3/4 висоти.

Підгрупа 1-1. Основа увігнута.

Тип 1-1-1. Верхня площадка відсутня (рис. 1) [2].

Варіант 1-1-1a. Прясла середньої висоти, основа слабо увігнута. Знахідки: Середній Дністер (Оселівка), Західне Поділля (Черенелів-Руський). Найбільш близькі вироби з пшеворських і сарматських пам'яток. Прясло зубрицької культури має формальні ознаки цього типу, але воно, скоріше, є модифікацією рідкісного зубрицького типу (аналогія до типу 2-1-1 з тієї ж пам'ятки на рис. 5, *20*).

Варіант 1-1-1b. Форма близька до варіанту 1-1-1a, але прясла більш високі: найбільший діаметр менше за 3/4 висоти прясла. Знахідки: Мунтенія (Тиргшор, Белтень). Подібна форма є однією з провідних для сарматських прясел. Близька форма з дакійського поселення в Мунтенії, очевидно, також має сарматське походження.

Варіант 1-1-1c «Бовшів». Висота порожнини, утвореної увігнутою основою, більша, ніж у інших варіантів — вона перевищує 1/3 висоти прясла. Знахідки: Верхній Дністер (Бовшів — 2 екз., Куропатники). Аналогії є в пшеворській культурі.

Варіант 1-1-1d. Бічна поверхня близька до півсфери. Знахідка: Центральна Україна (Шершні). Аналогії трапляються в пшеворській культурі і у германців області Одер-Шпрее [Die Germanen …, 1983, Abb. 29, *c*]. Подібна форма з липицького поселення Верхня Липиця, мабуть, пов'язана з пшеворським елементом в цій культурі.

Варіант 1-1-1e «Чернелів-Руський». Бічна поверхня є комбінацією увігнутої та опуклої форм («цибулинна» форма). Знахідки: Західне Поділля

2 Посилання на рисунки в публікаціях див. у додатку.

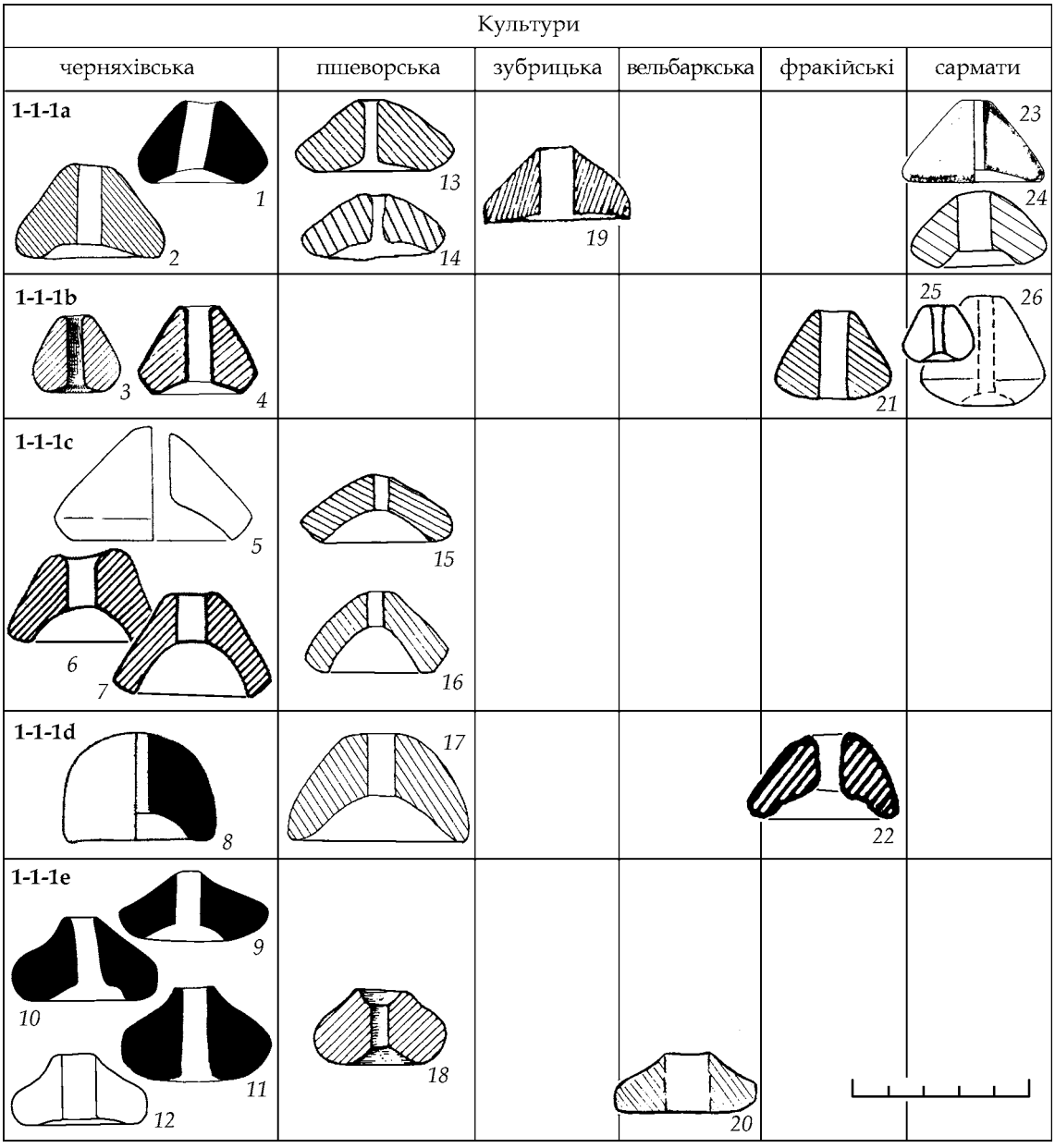

Рис. 1. Черняхівські прясла типу 1-1-1 та аналогії до них (на рис. 1—5: цифрові позначення відповідають назвам археологічних пам'яток у додатку)

(Чернелів-Руський — 3 екз.), румунська Молдова (Бирлад—Валя-Сяке). Окремі схожі, але відмінні в деталях, форми трапляються в пшеворській і вельбаркській культурах, а також в області германського племені квадів [Chytra, 2011, tab. 3, *тип 7*]. Точніша аналогія є у віддаленій за часом лукашівській культурі II—I ст. до н. е. в Молдавії [Федоров, 1960, рис. 3, *21*].

Тип 1-1-2. Верхня площадка плоска (рис. 2).

Варіант 1-1-2а «Чорнівка». Верхня площадка малого діаметру (менше за 2/3 максимального діаметру). Знахідки: в основному Середній Дністер (Чорнівка — 2 екз., Добринівці, Іванківці), також Верхній Дністер (Ріпнів), Західне Поділля (Чернелів-Руський), Центральна Україна (Легедзине, Малополовецьке). Аналогії є в пшеворській і зубрицькій культурах, окремі знахідки відомі у вельбаркській культурі та у сармат.

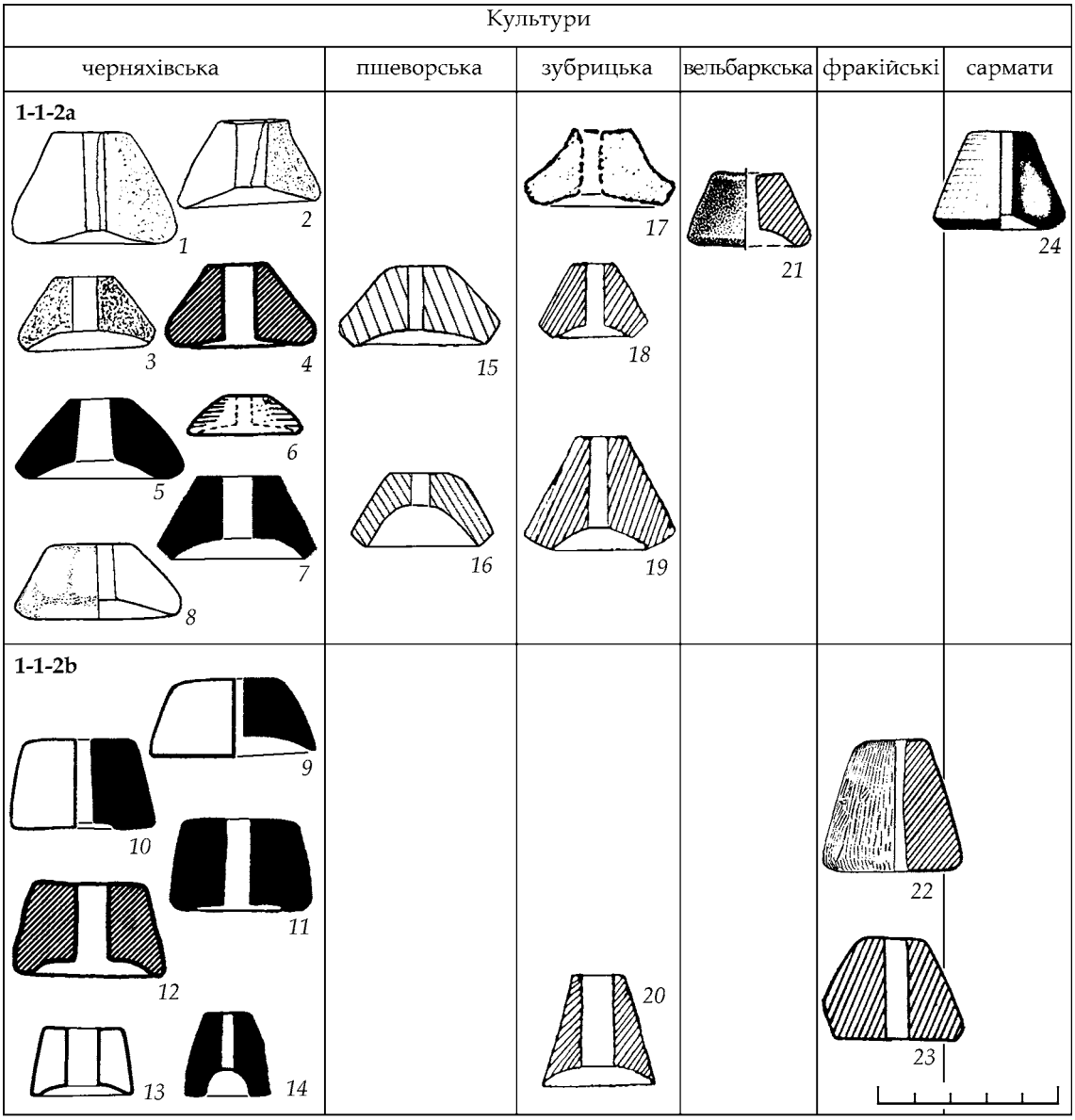

Рис. 2. Черняхівські прясла типу 1-1-2 та аналогії до них

Варіант 1-1-2b «Дем'янів». Верхня площадка великого діаметру (більше за 2/3 максимального діаметру). Знахідки: переважно Верхній Дністер (Дем'янів — 2 екз., Черепин, Ріпнів, Бовшів), також румунська Молдова (Бирлад—Валя-Сяке). Аналогія є в зубрицькій культурі. Схожі фракійські прясла мають важливу відмінність — плоску основу (див. варіант 1-2-2a). Можна припустити, що форма має фракійське походження, але під впливом пшеворсько-зубрицьких прототипів варіанту 1-1-2a придбала увігнуту основу.

Тип 1-1-3. Верхня площадка увігнута (рис. 3).

Варіант 1-1-3a «Оселівка». Прясла низькі, висота менша за 2/3 діаметру. Знахідки: переважно Середній Дністер (Оселівка — 2 екз., Чорнівка — 2 екз., Одая), також Верхній Дністер (Ріпнів, Гряда), Молдова (Данчени — 2 екз.), Мунтенія (Тиргшор), Центральна Україна (Привільне),

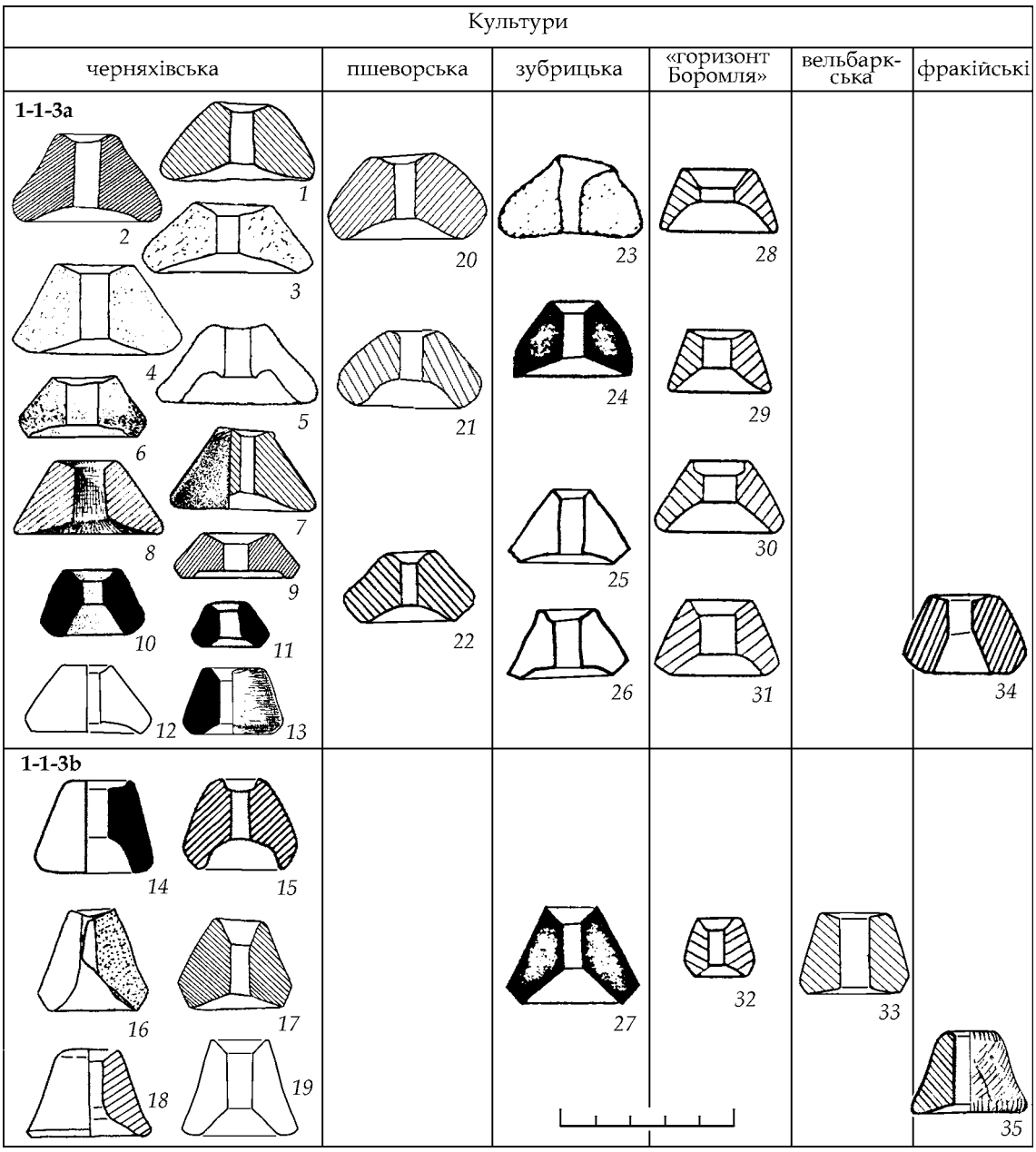

Рис. 3. Черняхівські прясла типу 1-1-3 та аналогії до них

Східна Україна (Війтенки, Барбара). Аналогії є в пшеворській і зубрицькій культурах, у групі пам'яток «горизонт Боромля», один екземпляр у липицькій культурі.

Варіант 1-1-3b. Прясла високі, висота більша за 2/3 діаметру. Знахідки: Верхній Дністер (Дем'янів, Бовшів), Середній Дністер (Добринівці, Оселівка), також Центральна Україна (Велика Снітинка — 2 екз). Окремі аналогії трапляються в зубрицькій, вельбаркській, дакійській культурах, в групі «горизонт Боромля». Вважаю, що варіант виник в зубрицькій культурі на базі зубрицких аналогій попереднього варіанту 1-1-3а і продовжив розвиток в черняхівській групі Черепин—Теремці.

Підгрупа 1-2. Основа плоска (рис. 4).

Тип 1-2-1. Верхня площадка відсутня.

Варіант 1-2-1a. Високі прясла, висота більша за 1/2 діаметру. Знахідки: Верхній та Середній Дністер (Дем'янів, Теремці), Мунтенія (Тиргшор). Аналогії є в зубрицькій та дакійській культурах, у сарматів румунської Молдови.

Варіант 1-2-1b. Низькі прясла, висота менша за 1/2 діаметру. Знахідка: Східна Україна (Війтенки). Аналогії трапляються у сарматів.

Рис. 4. Черняхівські прясла підгрупи 1-2 та аналогії до них

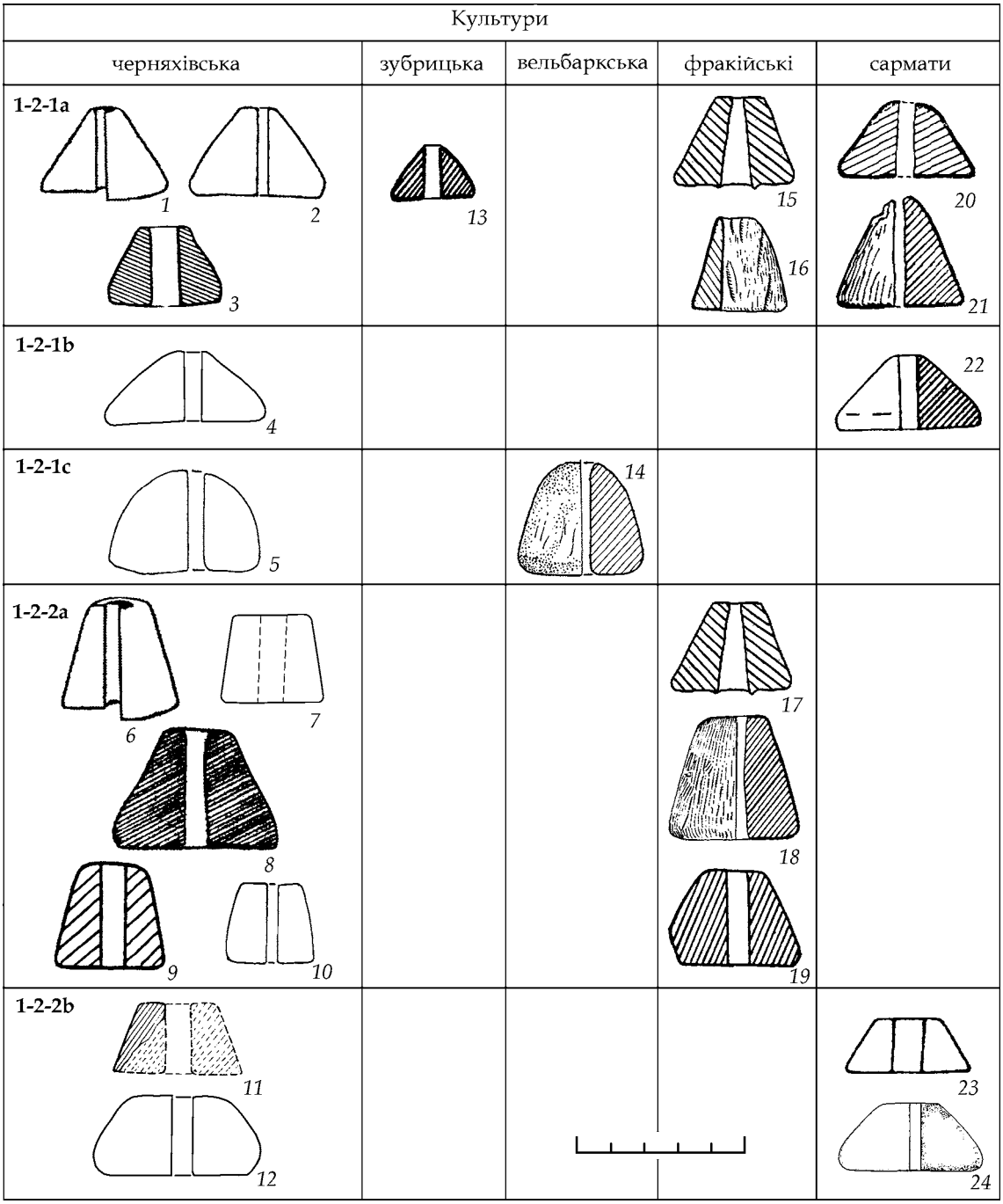

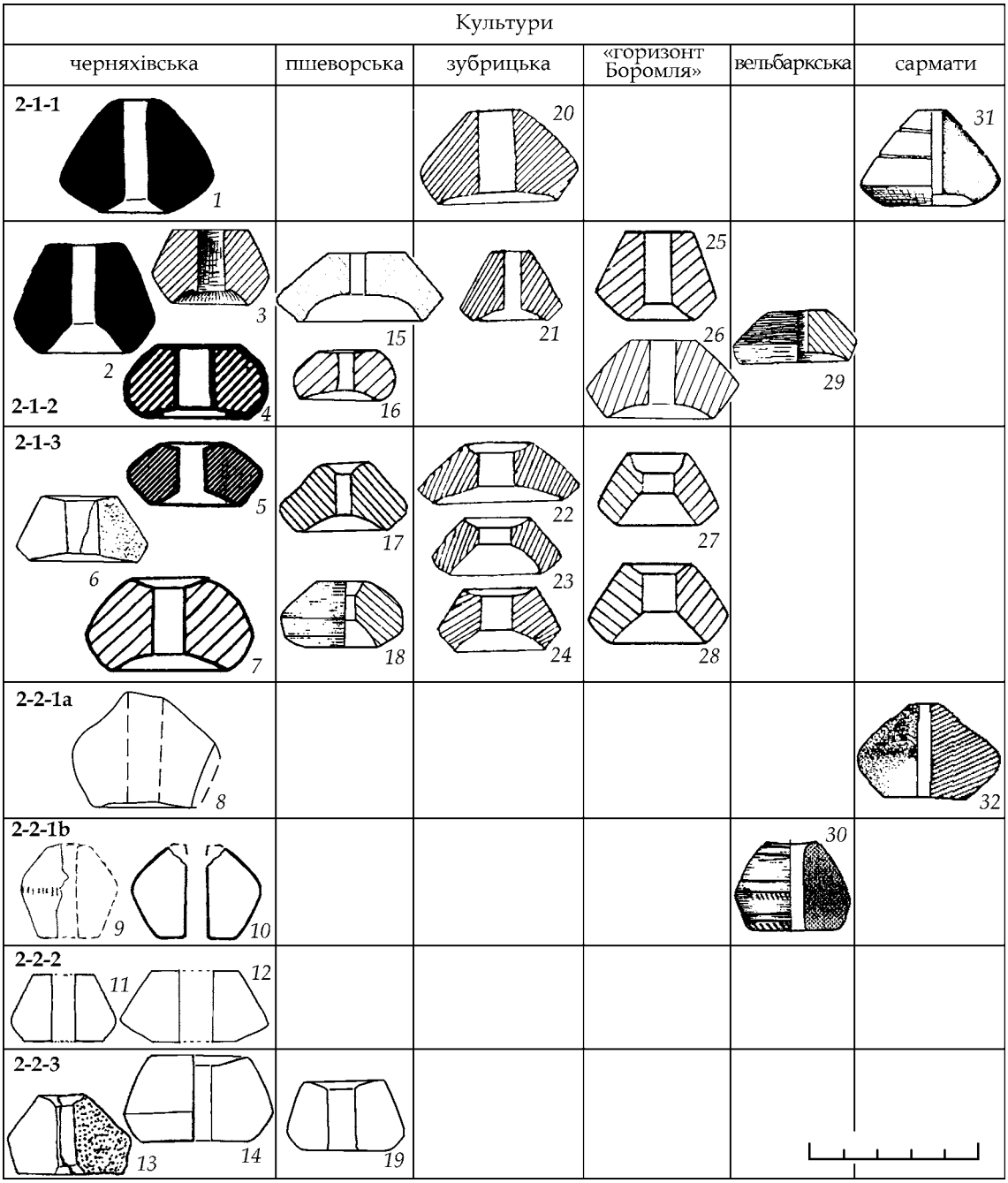

Рис. 5. Черняхівські прясла групи 2 та аналогії до них

Варіант 1-2-1c. Бокова поверхня напівсферична, як у варіанта 1-1-1d. Знахідка: Східна Україна (Війтенки). Одне прясло близької форми відомо у вельбаркській культурі, але, можливо, черняхівський екземпляр є модифікацією сарматського типу конічних прясел (див. сарматські аналогії до варіанту 1-2-1a).

Тип 1-2-2. Верхня площадка плоска.

Варіант 1-2-2a. Високі прясла, висота більша за 1/2 діаметру. Знахідки: Середній Дністер (Теремці, Острови), Західне Поділля (Чернелів-Руський),

регіон Східна Україна [3] (Війтенки, Хохлово). Аналогії — у дакійській і липицькій культурах.

Варіант 1-2-2b. Низькі прясла, висота не перевищує 1/2 діаметру. Знахідки: Мунтенія (Тиргшор), Східна Україна (Війтенки). Аналогії є у сарматів.

Г р у п а 2. Зріз по краю основи знаходиться приблизно на 1/3 висоти, інколи до 1/2 висоти (рис. 5).

Підгрупа 2-1. Основа увігнута.

Тип 2-1-1. Верхня площадка відсутня. Знахідка: Верхній Дністер (Черепин). Аналогії є в зубрицькій культурі і у сарматів Буджацького степу.

Тип 2-1-2. Верхня площадка плоска. Знахідки: Верхній Дністер (Черепин, Ракобути), Мунтенія (Тиргшор). Аналогії трапляються в пшеворській і зубрицькій культурах, у групі «горизонт Боромля», поодиноко у вельбаркській культурі.

Тип 2-1-3. Верхня площадка увігнута. Знахідки: Верхній Дністер (Ріпнів), Середній Дністер (Чорнівка), регіон Східна Україна (Хохлово). Аналогії є в пшеворській і зубрицькій культурах, у групі «горизонт Боромля».

Підгрупа 2-2. Основа плоска.

Тип 2-2-1. Верхня площадка відсутня, бічне ребро розташоване приблизно на 1/2 висоти.

Варіант 2-2-1a. Низькі прясла — висота менша за 1,3 діаметру, бічна поверхня увігнута. Знахідка: Західне Поділля (Чернелів-Руський). Близькі форми відомі в сарматських пам'ятках.

Варіант 2-2-1b «Веклице». Високі прясла — висота більша за 1,3 діаметру. Один екземпляр прикрашений насічками по бічному ребру. Знахідки: Західне Поділля (Кобилля), Центральна Україна (Велика Бугаївка). Аналогії: три прясла близької форми (у тому числі два з насічками по ребру) походять з вельбаркського могильника Веклице [Natuniewicz-Sekuła, Okulicz-Kozaryn, 2011, pl. XLVII, gr. 116, *3*; pl. LXXXVII, gr. 223, *2*; pl. CXCI, gr. 435, *1*]. Цей варіант прясел відомий також в області квадів [Chytra, 2011, obr. 3, *3*].

Тип 2-2-2. Верхня площадка плоска. Знахідки: Східна Україна (Барбара — 2 екз.). Прямі аналогії не знайдено.

Тип 2-2-3. Верхня площадка увігнута. Знахідки: Середній Дністер (Добринівці), Східна Україна (Війтенки). Одинична аналогія є в похованні пшеворської культури ступеня С2. Ймовірно, два останні типи є спрощеними модифікаціями типів 2-1-2 та 2-1-3.

* * *

Конічні прясла відомі в різних регіонах черняхівської культури, але частіше вони трапляються на пам'ятках Західної України (рис. 6, *А*). Практично усі їх типи і варіанти знаходять більш-менш точні аналогії в інших культурах. Більшість таких аналогій є паралельно в зубрицькій і пшеворській [4] культурах (типи 1-1-2a, 1-1-3a, 2-1-2, 2-1-3) або тільки в зубрицькій (тип 1-1-3b). Прясла цих типів характерні для черняхівських поселень групи Черепин—Теремці на Верхньому і Середньому Дністрі (Ріпнив, Гряда, Черепин, Ракобути, Дем'янів, Бовшів, Чорнівка, Добринівці). Ця група пам'яток

3 У черняхівський регіон Східна Україна умовно включено поселення Хохлово в суміжній Білгородській області Росії.

4 Пшеворські аналогії походять із комплексів, що датовані хронологічними ступенями В2 і В2/С1 (близько 70—200 рр.), окрім аналогії до типу 2-2-3 з комплексу ступеня С1а (близько 170—220 рр.) за К. Годловським [Godłowski, 1970].

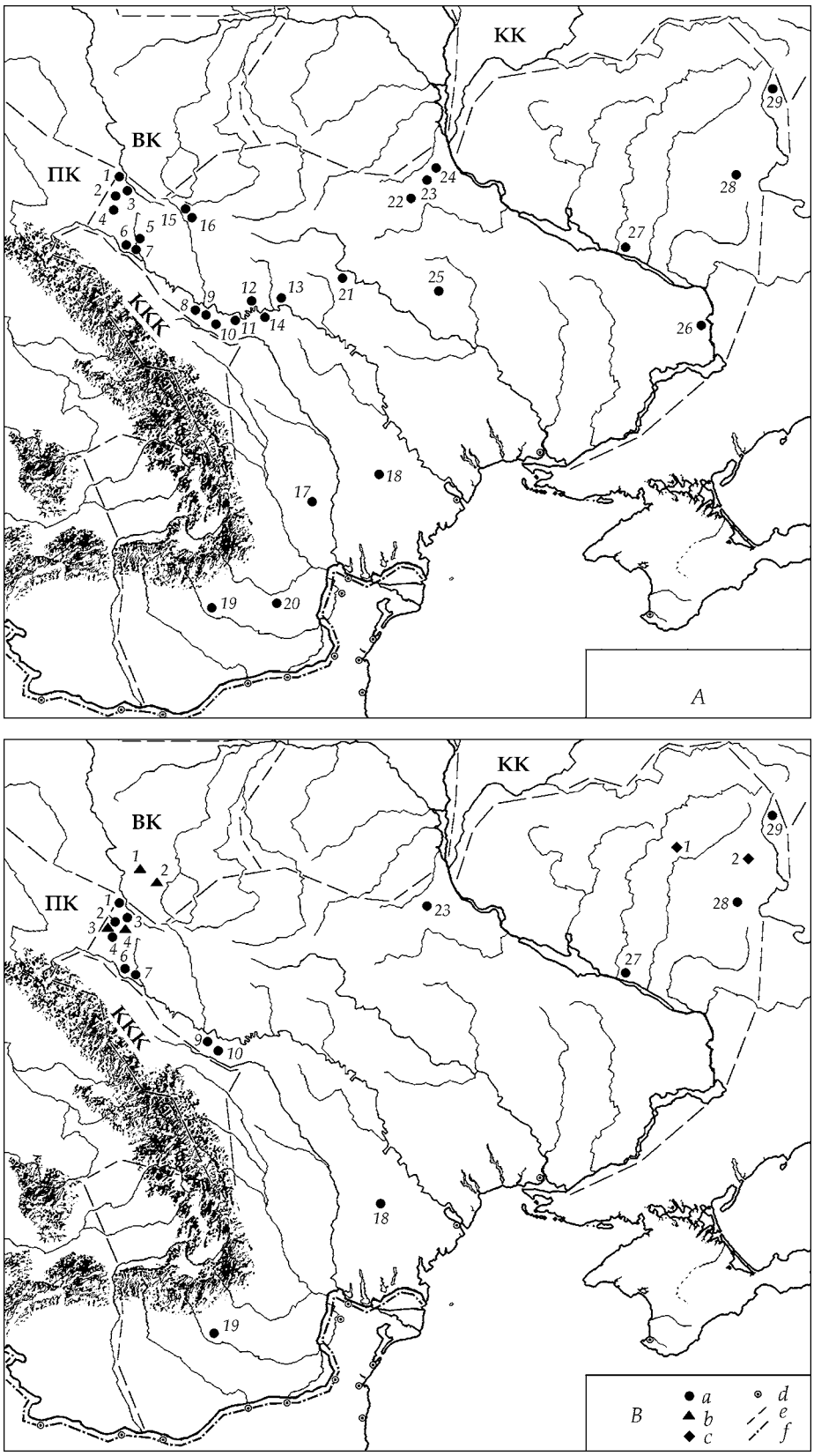

Рис. 6. Карти пам'яток, на яких знайдено конічні прясла: *A* — пам'ятки черняхівської культури; *B* — пам'ятки черняхівської, зубрицької культур і «горизонту Боромля», на яких знайдено конічні прясла зубрицьких типів. **Умовні позначення**: пам'ятки: *a* — черняхівської культури; *b* — зубрицької культури; *c* — «горизонту Боромля»; *d* — античні міста, *e* — межі археологічних культур; *f* — кордон Римської імперії у IV ст. **ККК** — культура карпатських курганів; **ПК** — пшеворська культура; **ВК** — вельбаркська культура; **КК** — київська культура. **Пам'ятки**: **черняхівська культура (за регіонами)**: *верхів'я Дністра-Західного Бугу*: *1* — Ракобути, *2* — Гряда, *3* — Ріпнів, *4* — Черепин, *5* — Куропатники, *6* — Дем'янів, *7* — Бовшів; *Середній Дністер*: *8* — Одая, *9* — Добринівці, *10* — Чорнівка, *11* — Острови, *12* — Теремці, *13* — Іванківці, *14* — Оселівка; *Західне Поділля*: *15* — Чернелів-Руський; *16* — Кобилля; *Молдова*: *17* — Бирлад—Валя-Сяке, *18* — Данчени; *Мунтенія*: *19* — Тиргшор, *20* — Белтень; *Центральна Україна*: *21* — Шершні, *22* — Малополовецьке, *23* — Велика Снітинка, *24* — Велика Бугаївка, *25* — Легедзине, *26* — Привільне; *Східна Україна*: *27* — Барбара, *28* — Війтенки, *29* — Хохлово; **зубрицька культура**: *1* — Линів, *2* — Загаї, *3* — Сокільники, *4* — Підберізці; **«горизонт Боромля»**: *1* — Боромля, *2* — Рідний Край

продовжила лінію розвитку зубрицької культури ранньоримського часу, яка склалася в результаті злиття східної гілки пшеворських старожитностей і зарубинецької культури за участю липицької культури [Козак, 2008, с. 185—190]. Таке походження групи Черепин—Теремці пояснює присутність у ній зубрицьких і пшеворських типів прясел. У цій культурній групі добре представлені також типи, характерні для фракійських культур (типи 1-1-2b, 1-2-1a, 1-2-2a), які в зубрицьких пам'ятках трапляються рідко.

Матеріали археології свідчать, що частина зубрицького населення під тиском готів (вельбаркська культура) переселилася з Верхнього і Середнього Дністра в Східну Україну і утворила там групу пам'яток «горизонту Боромля» [Любичев, 2010]. З цим узгоджується переважання зубрицьких типів прясел на деяких поселеннях цієї групи (типи 1-1-3a, 1-1-3b, 2-1-2, 2-1-3) [5]. Рідкісні знахідки прясел типів 1-1-3a, 1-1-3b, 2-1-3 і похідних від них (2-2-2 та 2-2-3) на черняхівських поселеннях Східної (Барбара, Війтенки, Хохлово) і Центральної України (Велика Снітинка), можливо, пов'язані з включенням представниць «горизонту Боромля» у черняхівські громади (рис. 6, *В*). Проте на пам'ятках київської культури такі прясла не виявлені. У Молдові і Мунтенії (могильники Данчени і Тиргшор) подібні прясла (типи 1-1-3a та 2-1-2) знайдені в похованнях із широким датуванням. Але не можна виключити, що вони, як і деякі типи посуду, занесені туди мігрантами зі Східної України на початку гуннського вторгнення у 376 р. [Магомедов, 1999).

Пшеворські типи прясел з'явилися на черняхівських пам'ятках не лише за посередництва зубрицкой культури, але й разом із населенням із території Польщі. Це, передусім, пшеворські форми, які не мають зубрицьких аналогій, а також з великою вірогідністю прясла з черняхівських пам'яток, не пов'язаних із зубрицким впливом. Таким чином, до пшеворських типів можна віднести знахідки на черняхівських пам'ятках Північно-Західної і Центральної України: Чернелів-Руський (типи 1-1-1a, 1-1-1e, 1-1-2a); Шершні (тип 1-1-1d), Малополовецьке, Легедзине (тип 1-1-2a), Привільне (тип 1-1-3a); можливо, також на Верхньому Дністрі: Бовшів, Куропатники (тип 1-1-1c) та на деяких пам'ятках Середнього Дністра: Одая (тип 1-1-3a), Іванківці (тип 1-1-2a) та Оселівка (типи 1-1-1a і 1-1-3a). На останній пам'ятці, до речі, було поховання за пшеворським обрядом зі зброєю.

Для вельбаркських прясел конічна форма є рідкістю. Проте екземпляри з Кобилля і Великої Бугаївки (тип 2-2-1b) мають аналогії саме у вельбаркській культурі, куди цей тип міг бути занесений з інших германських областей. Вельбаркські аналогії до інших типів (1-1-1e та 1-1-2a) мають явно пшеворське походження. Цікаво, що для типу 1-1-3b, характерного для черняхівської групи Черепин—Теремці, знайдена аналогія на могильнику Грудек в масломенчській групі вельбаркської культури [6]. Припущення про можливе переміщення жінок із першої групи в другу вже було зроблене на матеріалах антропології [Магомедов, Рудич, 2008, с. 256—257].

Типи прясел фракійського походження відомі переважно в групі Черепин—Теремці. Це типи 1-2-1a, 1-2-2a і похідний від них тип 1-1-2b (Те-

5 Висновок про схожість форм прясел (у числі інших матеріалів) на пам'ятках Верхнього Дністра і Східної України як наслідку міграції населення уперше був опублікований Г.М. Некрасовою [1990, с. 62], хоча на саму подібність вказували й інші автори [Кропоткін, Обломський, 1991, с. 88].

6 Це прясло (похов. 61, хронологічний ступінь С2) д-р А. Коковські зарахував до «сарматського» типу [Kokowski, 1995, s. 16], що, як бачимо, не співпадає з нашими спостереженнями.

ремці — 2 екз., Дем'янів — 3 екз., Черепин, Ріпнів, Бовшів, Острови). Поодиноко вони трапляються на Західному Поділлі (Чернелів-Руський), у румунській Молдові (Бирлад—Валя-Сяке), а також у Східній Україні (Війтенки, Хохлово), куди могли бути занесені з Дністра мігрантами зубрицької культури. Фракійські аналогії до черняхівських типів походять переважно з дакійскої культури і в одному випадку — з липицької (Майдан-Гологірський). У той же час у липицькій культурі виявлені відповідності пшеворському типу 1-1-1d (Верхня Липиця) і пшеворсько-зубрицькому типу 1-1-3a (Майдан-Гологірський) [7].

Тип 1-2-1a, позначений вище як фракійський, відомий також у сарматів румунської Молдови. Тому в зоні поширення сарматських племен цей тип не має однозначного культурно-етнічного визначення (наприклад, на черняхівському могильнику Тиргшор у Мунтенії). Надійніше із сарматами пов'язані типи 1-1-1b (Тиргшор і Белтень в Мунтенії), 1-2-1b (Війтенки в Східній Україні), 1-2-2b (Тиргшор і Війтенки), 2-2-1a (Чернелів-Руський на Західному Поділлі).

На більшій частині черняхівської території сарматські типи прясел не виявлені, хоча на могильниках ознаки поховального обряду цього народу трапляються на так вже й рідко, особливо в Північному Причорномор'ї [Магомедов, 2001, с. 120—124]. Як пояснення цього факту можна припустити, що в черняхівські громади переважно включалися лише сарматські чоловіки (ймовірно, воїни). Вони могли принести з собою традиції, пов'язані з чоловічою субкультурою: з житлобудівництвом, поховальними звичаями, костюмом, озброєнням, але аж ніяк із жіночим зайняттям — прядінням.

Висновки. Незважаючи на невеликий обсяг матеріалу, вивчення конічних прясел черняхівської культури дало певні результати.

Із загальної кількості врахованих знахідок (71 екз.) половина походить із групи пам'яток Черепин—Теремці, а також із сусідніх черняхівських пам'яток Середнього Дністра. Спектр типів прясел цієї групи пам'яток різко виокремлює її з основної маси черняхівських старожитностей і зближує із зубрицкими старожитностями, так само, як і зазначені дослідниками особливості домобудівництва, поховального обряду і ліпної кераміки. Можливо, правий Д.Н. Козак, який пропонує розглядати пам'ятки типу Черепин—Теремці (Черепин—Рипнів) не як черняхівські, а як прояв пізнього етапу зубрицької культури (Козак, 2008, с. 219]. Поява зубрицьких типів прясел у Східній Україні, а пізніше в Молдові і Мунтенії може служити показником міграцій населення.

На основній території черняхівської культури (за виключенням регіону Верхнього і Середнього Дністра) конічні прясла складають не більше 4 % знахідок. Серед них переважають пшеворські типи, у меншій мірі — сарматські та зубрицькі, трапляються окремі фракійські типи. Для вельбаркської культури конічні прясла в цілому не характерні, але, вірогідно, саме через неї на черняхівську територію потрапили деякі форми (варіанти 1-1-1e, 2-2-1b) із віддаленіших германських областей.

7 Поселення Майдан-Гологірський [Цигилик, 1975, с. 60—62] Д.Н. Козак пов'язав із зубрицькою культурою [Козак, 2008, с. 31, 56; рис. 2, 38].

Додаток

Посилання на літературу до рисунків

До рис. 1 (тип 1-1-1): **черняхівська культура**: *1, 9 – 11* — Чернелів-Руський [Ґерета, 2013, рис. 62, *2*; 71, *6*; 73, *3*; Тиліщак, 2013, рис. 30, *7*]; *2* — Оселівка [Никитина, 1988, табл. 26, *2*]; *3* — Тиргшор (Târgşor) [Diaconu, 1965, pl. XXXIV, *4*]; *4* — Белтень (Bălteni) [Dragomir, 1962, Fig. 3, *2*]; *5* — Куропатники [Баран, Гопкало, 2006, табл. 36, *12*]; *6, 7* — Бовшів [Баран, 1981, табл. XXX, *18,20*] *8* — Шершні [Магомедов, Гудим-Левкович, 1991, рис. 2, *5*]; *12*. Бирлад – Валя-Сяке (Bârlad – Valea-Seacă) [Palade, 2004, fig. 202, *3*]; **аналогії**: *13* — Надколє (Nadkole) [Andrzejowski, 1998, pl. LXII, gr. 97, *16*]; *14, 15, 18* — Крупіце (Krupice) [Jaskanis, 2005, Taf. LI, Gr. 180, *6*; XXIV; Gr. 92, *12*; III, Gr. 5, *6*]; *16* — Каменьчик (Kameńczyk) [Dąbrowska, 1997, Taf. CXXX, Gr. 272, *7*]; *17* — Неданово (Niedanowo) [Ziemlińska-Odojowa, 1999, Taf. XCV, Gr. 280, *2*]; *19* — Підберізці [Козак, 2008, рис. 134, *24*]; *20* — Хрінники [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, рис. 67, *3*]; *21* — Метесару (Mătăsaru) [Bichir, 1984, pl. XXXV, *16*]; *22* — Верхня Липиця [Цигилик, 1975, рис. 50, *13*]; *23* — Василівка [Субботин, Дзиговский, 1990, рис. 10, *4*]; *24* — Криничне [Федоров, 1969, рис. 2, *11*]; *25* — Старі Куконешти [Гросу, 1990, рис. 17А, *10*]; *26* — Ленківці [Гросу, 1990, рис. 12А, *3*];

До рис. 2 (тип 1-1-2): **черняхівська культура**: *1, 2* — Чорнівка [Войнаровський, 1999, рис. 4, *23*; 5, *5*]; *3* — Добринівці [Войнаровський, 2013, рис. 71, *33*]; *4, 12* — Ріпнів [Баран, 1964, рис. 7, *20, 21*]; *5* — Чернелів-Руський [Ґерета, 2013, рис. 43, *6*]; *6* — Іванківці [Брайчевский, Довженок, 1967, рис. 19, *11*]; *7* — Малополовецьке [Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас, 2007, с. 140, рис. 3, *1*]; *8* — Легедзине [Магомедов, Диденко, Кожемяченко, 2010, рис. 5, *3*]; *9, 10* — Дем'янів [Баран, Гопкало, 2006, рис. 11, *2, 3*]; *11* — Черепин [Баран, 1961, табл. XIV, *6*]; *13* — Бирлад – Валя-Сяке [Palade, 2004, fig. 272, 2]; *14* — Бовшів [Баран, 1981, табл. LV, *11*]; **аналогії**: *15* — Крупіце [Jaskanis, 2005, Taf. XC, gr. 349, *1*]; *16* — Надколє [Andrzejowski, 1998, pl. LVII, gr. 92, *8*]; *17* — Линів [Козак, 2008, рис. 205, *2*]; *18 – 20* — Підберізці [Козак, 2008, рис. 134, *5, 21, 17*]; *21* — Хрінники [Козак, Прищепа, Шкоропад, 2004, рис. 66, *2*]; *22* — Метесару [Bichir, 1984, pl. XXXV, *7*]; *23* — Майдан-Гологірський [Цигилик, 1975, рис. 52, *14*]; *24* — Василівка [Субботин, Дзиговский, 1990, рис. 5, *14*];

До рис. 3 (тип 1-1-3): **черняхівська культура**: *1, 7, 17* — Оселівка [Никитина, 1988, табл. 23, *6*; 42, *3*; 52, *9*]; *2* — Одая [Никитина, 1996, табл. 4, *21*]; *3, 4* — Чорнівка [Войнаровський, 1999, рис. 4, *24*; 7, *16*]; *5* — Гряда [Войнаровський В., Войнаровський А., 2011, рис. 72, *4*]; *6* — Ріпнів [Стеблій, 2007, рис. 6, *3*]; *8* — Тиргшор [Diaconu, 1965, pl. XCVIII, *11*]; *9* — Привільне [Кухаренко, 1955, табл. I, *11*]; *10, 11* — Данчени [Рафалович, 1986, табл. XVIII, *5*; XLVII, *5*]; *12* — Війтенки [Любичев, Мызгин, Варачева, 2006, рис. 56, *2*]; *13* — Барбара [Башкатов, 2010, рис. 8, *3*]; *14* — Дем'янів [Баран, Гопкало, 2006, рис. 11, *1*]; *15* — Бовшів [Баран, 1981, табл. XXX, *17*]; *16* — Добринівці [Войнаровський, 2013, рис. 47, *1*]; *18* — Велика Снітинка [Магомедов, 1992, рис. 14, *14*]; *19* — Велика Снітинка [Фонди ФКМ, рис. О. Милашевського]; **аналогії**: *20, 21* — Крупіце [Jaskanis, 2005, Taf. XLI, Gr. 137,*1*; Taf. XLIII, Gr. 157, *4*]; *22* — Надколє [Andrzejowski, 1998, pl. LVII, gr. 92, *8*]; *23* — Линів [Козак, 2008, рис. 205, *3*]; *24, 27* — Загаї [Козак, 2008, рис. 177, *8*; 175, *11*]; *25, 26* — Сокільники [Козак, 2008, рис. 139, *7, 9*]; *28 – 32* — Рідний Край-3 [Башкатов, Дегтярь, Любичев, 1997, табл. V, *7*; рис. Г.М. Некрасової]; *33* — Грудек (Gródek) [Kokowski, 1993, rys. 48, *7*]; *34* — Майдан-Гологірський [Цигилик, 1975, рис. 52, *15*]; *35* — Метесару [Bichir, 1984, pl. XXXV, *16*]

До рис. 4 (підгрупа 1-2): **черняхівська культура**: *1, 6* — Теремці [Баран, 2008, рис. 17, *1, 2*]; *2* — Дем'янів [Баран, Гопкало, 2006, табл. 26, *32*]; *3, 11* — Тиргшор [Diaconu, 1965, pl. XXXVI, *3*; XLVIII, *4*]; *4, 5, 10, 12* — Війтенки [Любичев, Мызгин, Варачева, 2007/137, рис. 64, *1, 2*; 2008/92, рис. 124, *1*; 2005/156, рис. 72, *4*]; *7* — Чернелів-Руський [Ґерета, 2013, рис. 40, *8*]; *8* — Острови [Вакуленко, Приходнюк, 1984, рис. 18, *8*]; *9* — Хохлово [розкопки А.В. Кропоткіна; рис. Г.М. Некрасової]; **аналогії**: *13* — Велика Слобідка [Козак, 2008, рис. 90, *9*]; *14* — Хрінники [Козак, 2012, рис. 51, *19*]; *15, 17* — Дулчанка (Dulceanca) [Dolinescu-Ferche, 1974, fig. 29, *1*]; *16* — Удень (Udeni) [Bichir, 1984, pl. XXXV, *14*]; *18* — Метесару [Bichir, 1984, pl. XXXV, *7*]; *19* — Майдан-Гологірський [Цигилик, 1975, рис. 52, *14*]; *20, 21* — Пробота (Probota) [Bichir, 1977, pl. 17, *7, 25*]; *22* — Шаболат [Гросу, 1990, рис. 27Д, *16*]; *23* — Щербака [Гросу, 1990, рис. 18В, *6*]; *24* — Василівка [Субботин, Дзиговский, 1990, рис. 4, *3*]

До рис. 5 (група 2) **черняхівська культура**: *1, 2* — Черепин [Баран, 1961, табл. XIV, *1, 2*]; *3* — Тиргшор [Diaconu, 1965, pl. LXVIII, *4*]; *4* — Ракобути [Баран, 1964, рис. 7, *14*]; *5* — Ріпнів [Баран, 1964, рис. 7, *18*]; *6* — Чорнівка [Войнаровський, 1999, рис. 4, *22*]; *7* — Хохлово [розкопки А.В. Кропоткіна; рис. Г. М. Некрасової]; *8* — Чернелів-Руський [Ґерета, 2013, рис. 163, *6*]; *9* — Кобилля [Строцень, 2008, рис. 61, *2*]; *10* — Велика Бугаївка [Петраускас, Шишкин, 2013, рис. 220, *4*]; *11, 12* — Барбара [Башкатов, Милашевський, Бітковська, 2013; 2011, рис. 7, *1*]; *13* — Добринівці [Войнаровський, 2013, рис. 47, *2*]; *14* — Війтенки [Любичев, Мызгин, Варачева, 2006/70, рис. 102, *2*]; **аналогії**: *15, 17, 18* — Надколє [Andrzejowski, 1998, pl. XLIV, gr. 59, *9*; LXII, gr. 97, *17*; LXXV, gr. 121, *9*]; *16* — Крупіце [Jaskanis, 2005, Taf. VI, Gr. 13, *2*]; *19* — Опатув (Opatów) [Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak, Zagórska-Telega, 2011, Taf. CCCXCV, *10*]; *20 – 24* — Підберізці [Козак, 2008, рис. 134, *5, 7, 8, 10, 22*]; *25, 27, 28* — Рідний Край-3 [Башкатов, Дегтярь, Любичев, 1997, табл. V, *5, 6*; рис. Г.М. Некрасової]; *26* — Боромля-II [Некрасова, 2006, рис. 33, *5*]; *29* — Цецелє (Cecele) [Jaskanis, 1996, Taf. XXIV, Gr. 172, *2*]; *30* — Вєклице (Weklice) [Natuniewicz-Sekuła, Okulicz-Kozaryn, 2011, pl. CXCI, gr. 435, *1*]; *31* — Василівка [Субботин, Дзиговский, 1990, рис. 7, *13*]; *32* — Холмське [Гудкова, Фокеев, 1984, рис. 9, *8*].

Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. — К., 1961. — 98 с.
Баран В.Д. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга // МИА. — 1964. — № 116. — С. 213—252.
Баран В.Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу). — К., 1981. — 263 с.
Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тис. н. е. біля с. Теремці на Дністрі. — К., 2008. — 133 с.
Баран В.Д., Гопкало О.В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. — К., 2006. — 143 с.
Башкатов Ю.Ю. Памятники черняховской культуры юга Среднего Поднепровья // Германия—Сарматия. — Калининград; Курск, 2010. — **II**. — С. 215—239.
Башкатов Ю.Ю., Дегтярь А.К., Любичев М.В. Селище позднеримского времени Родной Край-3 в бассейне Северского Донца // Древности 1996. — Харьков, 1997. — С. 111—121.
Башкатов Ю.Ю., Милашевський О.С., Бітковська Т.В. Звіт про дослідження багатошарового поселення Барбара I на території м. Комсомольск Полтавської області у 2011 році (продовження досліджень 2005—2006 рр.) // НА ІА НАН України. — 2011.
Башкатов Ю.Ю., Милашевський О.С., Бітковська Т.В. Звіт про дослідження багатошарового поселення Барбара I на території м. Комсомольск Полтавської області у 2013 році // НА ІА НАН України. — 2013.
Брайчевский М.Ю., Довженок В.И. Поселение и святилище Иванковцы в Среднем Поднестровье // МИА. — 1967. — № 139. — С. 238—262.
Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К., 1984. — 108 с.
Войнаровський В.М. Нові пам'ятки ранньоримського часу в Буковинському Прикарпатті (до підгрунтя черняхівської культури в регіоні) // MSROA. — 1999. — Т. XX. — С. 189—216.
Войнаровський В. Добринівці I — чинбарський комплекс черняхівської культури на Буковині. — Львів, 2013. — 176 с.
Войнаровський В., Войнаровський А. Гряда I. Виробничий осередок IV ст. н. е. поблизу Львова. — Луцьк, 2011. — 183 с.
Ґерета І.П. Чернелево-Руський могильник. — Київ; Тернопіль, 2013. — 284 с. — (OIUM. — № 3).
Гросу В.И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1990. — 203 с.
Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984. — 118 с.
Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008. — 469 с.
Козак Д.Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. — К., 2012. — 263 с.
Козак Д., Прищепа Б. Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004. — 299 с.
Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007. — 452 с.
Кропоткін А.В., Обломський А.М. Про етнокультурну ситуацію у районі вододілу Дніпра та Дону // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 75—89.
Кухаренко Ю.В. Поселение и могильник полей погребений в селе Привольном // СА. — 1955. — Т. XXII. — С. 125—152.
Любичев М.В. «Горизонт Боромля» как область «праславянской» культурной провинции середины III — начала IV в. (ступени C1b—C2) // Germania—Sarmatia. — Калининград; Курск, 2010. — **II**. — С. 149—178.
Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции ХГУ им. В.Н. Каразина в 2005 г. // НА ІА НАН України. — 2005/156.
Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германско-Славянской археологической экспедиции ХНУ им. В.Н. Каразина в 2006 г. // НА ІА НАН України. — 2006/70.
Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции ХНУ им. В.Н. Каразина в 2007 г. // НА ІА НАН України. — 2007/137.
Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции ХНУ им. В.Н. Каразина в 2008 г. // НА ІА НАН України. — 2008/92.
Магомедов Б.В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 94—116.
Магомедов Б.В. К истории финального этапа черняховской культуры // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 39—47.
Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001. — 290 с. — (Monumenta Studia Gothica. — T. I).
Магомедов Б.В., Гудим-Левкович А.Н. Черняховские поселения Шершни и Курники на Южном Буге // Древности Юго-запада СССР. — Кишинёв, 1991. — С. 84—106.
Магомедов Б.В., Диденко С.В., Кожемяченко В.Б. Могильник черняховской культуры у с. Легедзино. Работы 2010 года // Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Менот-

ти Ф. и др. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2010 г. — К., 2010. — С. 32—93.
Магомедов Б., Рудич Т. Некоторые антропологические аспекты черняховской культуры // The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period. — Lublin, 2008. — **I**. — С. 249—260.
Некрасова А.Н. О хронологических различиях черняховских древностей в Днепровском лесостепном Левобережье // VI Междунар. конгр. слав. Археологи: Тез. докл. сов. делегации. — М., 1990. — С. 62—64.
Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.
Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // МЧК. — М., 1988. — С. 5—97.
Никитина Г.Ф. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у села Оселивка. — М., 1995. — 229 с.
Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М., 1996. — 181 с.
Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Сумы, 1991. — 287 с.
Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013. — 412 с. — (OIUM. — № 2).
Післарій І.О. Про ткацтво в добу міді—бронзи та раннього заліза // Археологія. — 1982. — № 38. — С. 70—81.
Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — 222 с.
Стеблій Н. Охоронно-рятівні роботи на черняхово-празькому поселенні Ріпнів-II у 2003 р. // Вісн. Ін-ту археології. — Львів, 2007. — Вип. 2. — С. 88—112.
Строцень Б. Черняхівська культура Західного Поділля. — Тернопіль, 2008. — 272 с.
Субботин Л.В., Дзиговский А.Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. III: Курганные могильники Васильевский и Кубей. Препр. — К., 1990. — 40 с.
Сымонович Э.А. Букреевка 2 — селище второй четверти I тыс. н. э. возле Курска // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 78—110.
Тиліщак В.С. Чернелево-Руський могильник черняхівської культури: Дис. … канд. іст. наук. — К., 2013. — 430 с.
Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. — М. — 1960. — 380 с. — (МИА. — № 89).
Федоров Г.Б. Позднесарматский могильник у с. Криничное // МИА. — 1969. — № 169. — С. 248—253.
Цигилик В.Н. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери (Племена липицької культури). — К., 1975. — 176 с.
Andrzejowski J. Nadkole 2. A Cemetery of Przeworsk Culture in Eastern Poland. — Kraków, 1998. — 268 p. — (Monumenta archaeologica barbarica. — T. V).
Bichir Gh. Cultura carpica. — Bucureşti, 1973. — 412 p.
Bichir Gh. Les Sarmates au Bas-Danube // Dacia. — 1977. — **XXI**. — P. 167—197.
Bichir Gh. Geto-dacii din Muntenia în epoca romana. — Bucureşti, 1984. —176 p.
Chytrá H. Přesleni jako součást výbavy hrobů doby římské v Čechách, na Moravě a na Jihozápadním Slovensku // Archeologie barbarů 2010: Hroby a pohřebiště germánů mezi Labem a Dunajem. — Olomouc, 2011. — S. 389—394. — (Studia Archaeologica Suebica. — **I**).
Dąbrowska T. Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien. — Kraków, 1997. — 334 S. — (Monumenta archaeologica barbarica. — T. III).
Diaconu Gh. Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e. n. — Bucureşti, 1965. — 153 p.
Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. — Berlin, 1983. — Bd. II. — 713 S.
Dolinescu-Ferche S. Aşezări din secolele III şi VI e. n. in sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca. — Bucureşti, 1974. — 157 p.
Dragomir I.T. Săpăturile arheologice înterprinse la Bălteni // Materiale si cercetari arheologice. — 1962. — T. VIII. — P. 11—23.
Dzięgielewska M., Kulczyńska M. Ciebłowice Duże. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im südwestlichen Masowien. — Warszawa, 2008. — 216 S. — (Monumenta archaeologica barbarica. — T. XIV).
Godłowski K. The Chronology of the late roman and early migration periods in Central Europe. — Kraków, 1970. — 126 p.
Godłowski K., Wichman T. Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie-Gebirge. — Kraków, 1998. — 190 p. — (Monumenta archaeologica barbarica. — T. VI).

Jaskanis J. Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kuitur in Ostpolen. — Kraków, 1996. — 226 S. — (Monumenta archaeologica barbarica. — T. II).
Jaskanis J. Krupice. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Ostpolen. — Warszawa, 2005. — 250 S. — (Monumenta archaeologica barbarica. — T. X).
Kietlińska A., Dąbrowska T. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, Powiat Turek // Materiały starożytne. — 1963. — T. IX. — S. 143—254.
Kokowski A. Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomęckiej. — Lublin, 1993. — T. 1. — 126 s.; T. 2. — 167 s.; T. 3. — 102 s.
Kokowski A. Grupa maslomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1995. — 335 s.
Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. Opatyw Fpl. 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Kleinpolen. — Warszawa; Kraków, 2011. — 400 S. (Katalog), 464 S. (Tafeln). — (Monumenta archaeologica barbarica. — T. XV).
Natuniewicz-Sekuła M., Okulicz-Kozaryn J. Weklice. A Cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984—2004). — Warszawa, 2011. — 431 p. — (Monumenta archaeologica barbarica. — T. XVII).
Palade V. Aşezarea şi necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârşitul sec. al III-lea — a doua jumătate a sec. al V-lea). — Bucureşti, 2004. — 720 p.
Petrzak M. Pruszcz Gdański. Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern. — Kraków, 1997. — 268 S. — (Monumenta archaeologica barbarica. — T. IV).
Szydłowski J. Trzy cmentarzyska typu dobrodzienskiego. — Bytom, 1974. — 162 s.
Wołągiewicz R. Lubowidz. Ein birituelles Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der Zeit vom Ende des 1. Jhs. v. Chr. bis zum Anfang des 3. Jhs. n. Chr. — Kraków, 1995. — 124 S. — (Monumenta archaeologica barbarica. — T. I).
Ziemlińska-Odojowa W. Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien. — Kraków, 1999. — 404 S. — (Monumenta archaeologica barbarica. — T. VII).

Б.В. Магомедов

КОНИЧЕСКИЕ ПРЯСЛИЦА НА ПАМЯТНИКАХ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

80 % прясел черняховской культуры имеют биконическую форму и находят аналогии в вельбаркской и пшеворской культурах. Конические прясла составляют около 7 %. Половина находок происходит из Западной Украины (в основном памятники группы Черепин—Теремцы). Конические прясла разделяются на несколько типов, которые имеют разное происхождение. Большинство типов происходят из пшеворской или зубрицкой культур. Последняя возникла в раннеримском периоде на основе восточной ветви пшеворской культуры с элементами позднезарубинецкой и липицкой культур. Специфичные для зубрицкой культуры типы прясел появились в Восточной Украине на памятниках типа «горизонт Боромля» (середина III — начало IV в.). Это соответствует предположению о переселении части местного населения из Западной Украины на восток под давлением германцев. Некоторые типы конических прясел связаны с фракийской и сарматской традициями, а также могли попасть на черняховскую территорию через вельбаркскую культуру из более отдаленных германских областей.

К л ю ч е в ы е с л о в а: пряслице, черняховская культура, пшеворская культура, зубрицкая культура, вельбарская культура, «горизонт Боромля».

B.V. Magomedov

CONICAL SPINDLE WHORLS ON SITES OF CHERNYAKHIV CULTURE

Apparently 80 % of spindle whorls of the Chernyakhiv culture have the biconical form, and they have analogies in the Wielbark and Przeworsk cultures. Conical spindle whorls make about 7 %. Half of all finds came from Western Ukraine (sites of Cherepyn-Teremtsi group). Conical spindle whorls could be divided into several types which are of different origin. Most of the types came from the Przeworsk or Zubra culture. The latter was formed during the Early Roman period on the base of the eastern branch of the Przeworsk culture combined with elements of the Late Zarubyntsi and Lypytsya cultures. Specific for this culture type of spindle whorls appeared on the sites of Eastern Ukraine on the sites of group «the Boromlya horizon» (the middle of 3rd — the beginning of 4th c. AD). It agrees with assumption that some part of local population moved from Western Ukraine to East under pressure from Germen. Some types of conical spindle whorls are connected with Thracian and Sarmatian traditions. Some other types could come to the Chernyakhiv culture territory through the Wielbark culture from the remote German areas.

K e y w o r d s: spindle whorl, Chernyakhiv culture, Przeworsk culture, Zubra culture, Wielbark culture, «the Boromlya horizon».

О.С. Милашевський

ДО ПИТАННЯ ПРО ХРОНОЛОГІЮ РАКОВЕЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядається хронологія поховання 4 могильника черняхівської культури біля с. Раковець Чеснівський Збаразького району Тернопільської області. Аналізується хронологія античних глечиків та «подвійних» пряжок типу Мадида J/2 в черняхівській культурі.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, могильники, хронологія.

Могильник біля с. Раковець Чеснівський Збаразького району Тернопільської області — одна з найбільш важливих пам'яток для вирішення питань, пов'язаних із хронологією та етнічною атрибуцією черняхівської культури. Його дослідження проводились впродовж понад 35 років у три етапи (рис. 1). І етап — дослідження І.С. Винокура та М.І. Островського [Винокур, Островский, 1964; 1967]. Під час розкопок було досліджено 18 поховань, із них — 5 кремацій та 13 інгумацій [Винокур, Островский, 1967, с. 157]. ІІ етап — у 1985 р. дослідження пам'ятки продовжила О.О. Гей. У той час було досліджено дві інгумації та одну кремацію [Гей, 1990, с. 109—118]. ІІІ етап — у 1989 р. розкопки пам'ятки продовжив В.І. Івановський, котрим досліджено ще 6 поховань (4 інгумації та 2 кремації) [Ivanovskij, Kokowski, 1995]. Загальна кількість поховальних комплексів на могильнику складає 27, з них — 19 (70,6 %) інгумацій та 8 (29,4 %) кремацій.

Особливий інтерес викликає поховання 4, котре М.Б. Щукін розглядав як одне з найраніших у черняхівській культурі [Sčukin, 1981, s. 151; Щукин, Щербакова, 1986, с. 189]. Проте цей висновок не був підтриманий деякими дослідниками [Гороховский, 1988а, с. 45; Петраускас, 2008, с. 90]. На наш погляд, для встановлення хронологічної позиції цього поховання як у системі могильника, так і черняхівської культури в цілому, необхідно детально розглянути весь інвентар комплексу.

Рис. 1. План розкопок Раковецького могильника: *I* — ділянка досліджена І.С. Винокуром; *II* — ділянка досліджена О.О. Гей; *III* — ділянка досліджена В.І. Івановським (за: [Ivanovskij, Kokowski, 1995])

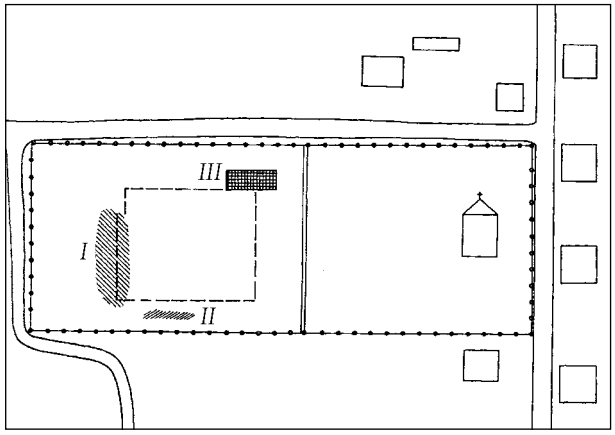

Поховання 4 — це інгумація, виявлена на глибині 1,38 м (рис. 2). Яма — прямокутна, кути заокруглені. Прослідковується орієнтація кістяка головою на північ. До інвентарю поховання входять 11 посудин, що знаходились праворуч від небіжчика. Біля ніг лежав гончарний сироглиняний глечик, поряд із ним — дві ліпні миски сірого кольору з підлощеною поверхнею з псевдовушками. Біля голови лежали уламки маленького ліпного кубка. Тут же знаходився кістяний гребінь з округлою спинкою та залізний ніж. Біля живота знайдена бронзова пряжка, зліва біля ніг лежав ліпний кубок з псевдовушком. Справа, біля ніг знаходився червоноглиняний глек. На північ від нього стояла три-

© О.С. МИЛАШЕВСЬКИЙ, 2014

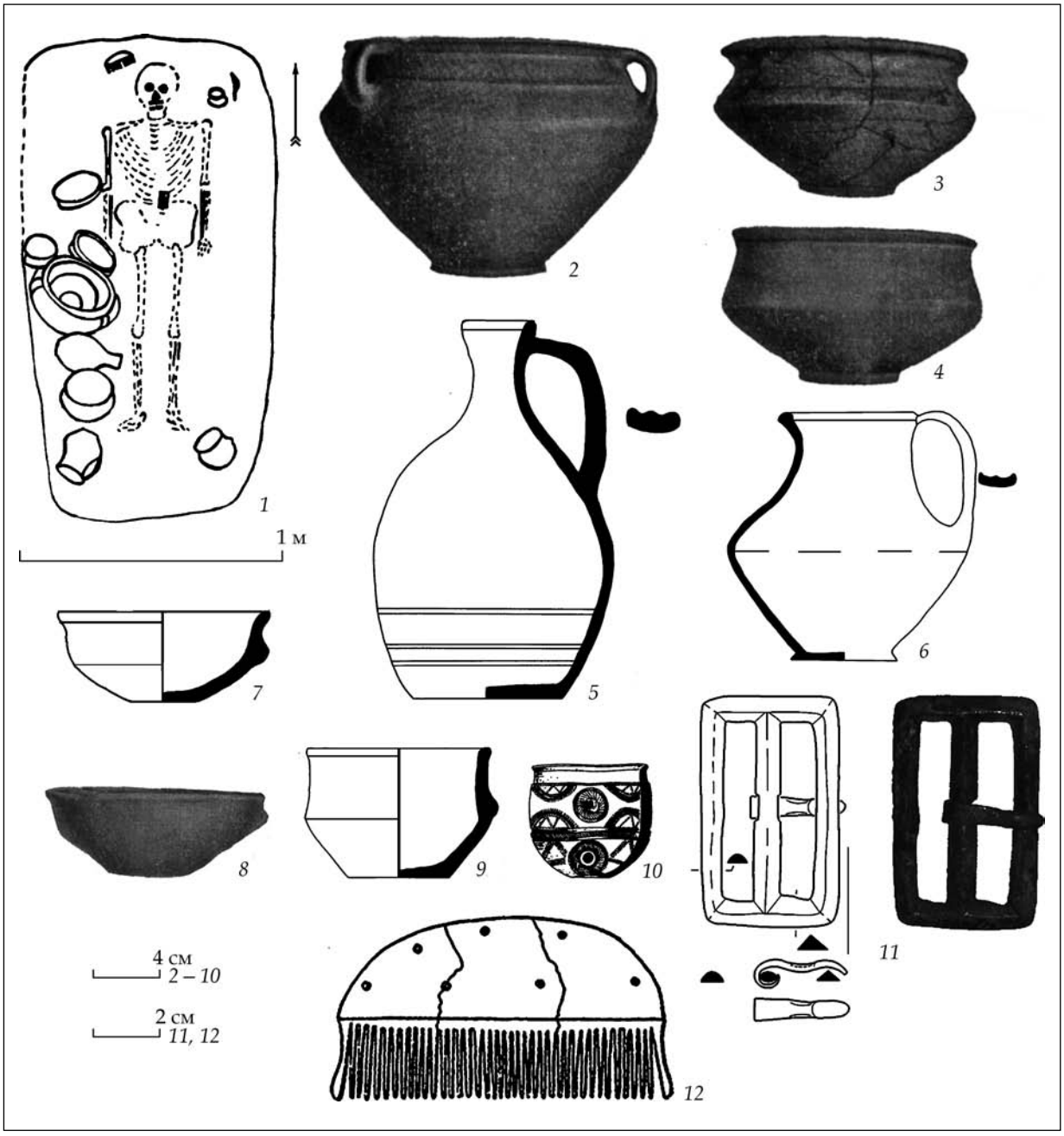

Рис. 2. Раковецький могильник, поховання 4: *1* — план поховання; *2, 6, 10* — гончарна кераміка; *7 – 9* — ліпна кераміка; *11* — бронзова пряжка; *12* — роговий гребінь

ручна ваза, орнаментована смугою косих пролощених ліній під вінцем. У вазі знаходилась гончарна миска, яка лежала догори дном. Під мискою, у триручній вазі стояв гончарний орнаментований кубок. Біля правої руки лежали ще дві гончарні сіролощені миски біконічної форми [Винокур, Островский, 1967, с. 145—148].

Верхня дата поховання визначається за допомогою вертикальної стратиграфії. Поховання 4 частково перекрите ямою поховання 3. Серед інвентарю поховання 3 є бронзова суцільнолита (рамка зі щитком) пряжка типу В5б за Є.Л. Гороховським, датована в межах IV фази черняхівської

культури — другою — третьою чвертю IV ст. н. е. [Гороховський, 1988б, с. 86]. За О.В. Петраускасом, така пряжка може належати до типу Келлер А — пряжок з овальними щитками, довжина яких більша за ширину [Keller, 1971, S. 45—46] або типу 5 за матеріалами Косанівського та Гаврилівського могильників [Петраускас, 2009, с. 192]. Датуються такі вироби фазою С3 загальноєвропейської хронології [Петраускас, 2009, с. 195]. Стилістично ця пряжка близька до пряжки з Варпелева, яка цілком могла би бути прототипом цього типу пізньоримських пряжок [Шаров, 1992, с. 179]. Пряжки типу Келлер А в черняхівській культурі відрізняються значною варіативністю форм та декору [Васильев, 2010, с. 103]. Зазвичай вони мають тричленну конструкцію (рамка, відділена від обойми, та язичок), хоч у Центральній Європі зустрічаються і суцільнолиті екземпляри. Ці вироби датуються О.В. Шаровим у межах середини—другої половини IV ст. [Шаров, 1992, с. 178]. Отже, можна стверджувати, що поховання 4 Раковецького могильника було закладене не пізніше першої третини—середини IV ст.

Нижню дату цього поховання в рамках ступеня С1 — початку С2 (перша половина III ст.) М.Б. Щукін визначав на підставі датування червоноглиняного глека, котрий, на його думку, був виготовлений в Аквінкумі на початку III ст., та пряжки з рамкою у вигляді подвійних прямокутників [Щукин, Щербакова, 1986, с. 189].

Для з'ясування хронології цього комплексу був проведений аналіз речового складу. Для класифікації речей використано роботи: Є.Л. Гороховського [Гороховський, 1988а] для фібул та пряжок; Е. Келлера та Мадиди-Легутко [Keller, 1971; Madyda-Legutko, 1986; 2005] для пряжок; О.В. Гопкало [Гопкало, 2008] для намиста та підвісок; О.В. Шарова та Б.В. Магомедова [Шаров, 1992; Магомедов, 2001] для гончарної кераміки; Б.В. Магомедова і С.В. Діденка та О.В. Петраускаса [Магомедов, Диденко, 2009; Петраускас, 2008] для імпортних глеків та глечиків місцевого виробництва у черняхівській культурі; Г. Рау [Rau, 1972] для скляних кубків; типологія Р. Волонгевича [Wołągiewicz, 1993] (далі — W- і тип) для ліпної кераміки північно-західної традиції.

Червоноглиняний (кольору цегли) глечик (рис. 2, *5*), з шорсткою поверхнею та вузькою воронкоподібною горловиною, з «губою» під вінцем. Максимальний діаметр посередині висоти, ручка — рифлена. Висота посудини — 22 см, об'єм — близько 1 л. Розглянемо аналогію, запропоновану М.Б. Щукіним [Póczy, 1966, abb. 8: 7; taf. XI, *12*] (рис. 3, *9*). Глечик з Аквінкума має ряд відмінних ознак: наявність кільцевого піддону, придонної закраїни, розташування максимального діаметра у нижній третині висоти, інший переріз ручки. Саме останню ознаку вважає вирішальною О.В. Шаров для з'ясування типу, майстра, а, отже, й центру виробництва античних глечиків [Шаров, 2007, с. 54]. Виходячи з відмінностей основних морфологічних ознак, посудина з гончарної майстерні в Аквінкумі не може бути використана як аналогія, а, отже, і для датування поховання 4 Раковецького могильника.

Найвідповіднішою аналогією за всіма ознаками, на наш погляд, може бути посудина із Малої Скіфії. Лекіф із могильника Беруе типу I В за класифікацією Опайца має ті ж самі морфологічні ознаки, що й глечик з Раковець / п. 4. Такі посудини побутують, починаючи з другої половини IV ст. н. е. [Opait, 2004, p. 70]. У черняхівській культурі глечики з такими морфологічними ознаками зустрічаються в матеріалах могильників Спанцев / п. 69 [Mitrea, Preda, 1966, fig. 96, *3*], Індепенденца / п. 32 [Op. cit., fig. 146, *7*], Малаєшти / п. 7 [Федоров, 1960, рис. 31, *3*], Данчени / п. 337 [Рафалович,

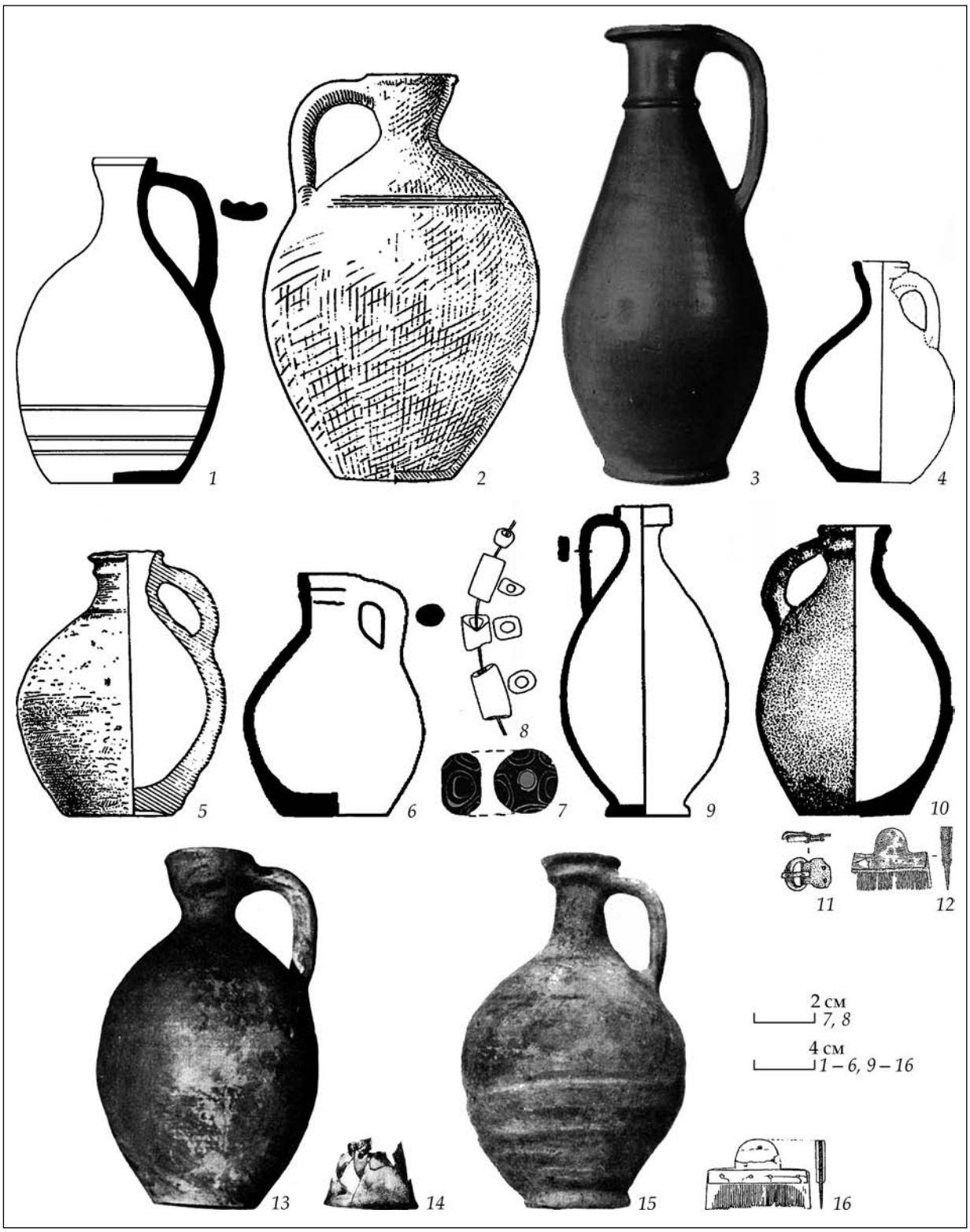

Рис. 3. Аналогії глечику з Раковець / п. 4 (*1*); *2, 3* — Спанцев / п. 69; *4* — Бероє / п. С 130; *5* — Малаєшти / п. 7; *6 – 8* — Могошань / п. 65; *9* — Аківнкум; *10 – 12* — Данчени / п. 337; *13, 14* — Ізворул / п. 6; *15, 16* — Індепенденца / п. 32

1986, табл. XLVIII, 3], Могошань / п. 65 [Diakonu, 1970, fig. 8, *9*] та Ізворул / п. 6 [Mitrea, Preda, 1966, fig. 178, *4*] (рис. 3). Поховання Спанцев / п. 96 містить також червонолаковий глечик типу Кам'янка-Анчекрак (рис. 3, *3*) за Б.В. Магомедовим та С.В. Діденко, котрі датують такі посудини останньою чвертю IV ст. [Магомедов, Диденко, 2009, с. 334—335]. Поховання Могошань / п. 65 містило округлі намистини: одна із синього скла з напаяною білою ниткою, друга — із білого прозорого скла з коричневою ниткою (рис. 3, *7, 8*). Їх можна співвіднести з типом XIII/3 поліхромних намистин за О.В. Гопкало. Янтарна намистина (рис. 3, *8*) може належати до типу VI/1 [1]. У комплексі ці вироби можуть бути датовані фіналом черняхівської культури. Індепенденца / п. 32 та Данчени / п. 337 містили гребені Шишкін / III/2/B, а в останньому, крім того, була пряжка Гороховський / B. Дати комплексів — не раніше середини IV ст. [Гопкало, 2008, с. 23]. У комплексі Ізворул / п. 6 в інвентарі присутній фрагмент скляного конічного кубка синьо-фіолетового кольору. Датування таких кубків починається з середини IV ст. [Rau, 1972, s. 167]. Загалом, глечики античного зразка в матеріалах черняхівської культури характерні не для початкового етапу, а з'являються вже на фінальній фазі ступеня С2 та С3 [Магомедов, 2001, с. 63; Петраускас, 2008, с. 90].

Таким чином, якщо допустити комплекс Раковець / п. 4 як найранішний з імпортними глечиками, то його датування, скоріш за все, має бути в рамках фаз С2/С3. А з урахуванням вертикальної стратиграфії поховань 3 і 4 — у межах першої третини IV ст.

Слід зазначити, що поховання Малаєшти / п. 7, Данчени / п. 337 як і Раковець / п. 4. Берое / п. С 130 за характером інвентарю визначаються як жіночі. Місце положення посудин — у ногах справа. Ліпна кераміка в цих похованнях належить як до північно-західної (Данчени / п. 337, Раковець / п. 4), так і до сарматської (Изворул / п. 6, Малаєшти / п. 7, Індепенденца / п. 32) традиції. Таким чином, можна стверджувати, що ці глечики характерні для жіночих поховань черняхівської культури різного етнічного походження.

Бронзова пряжка [2] (рис. 2, *11*). Дана пряжка належить до пряжок III групи, подвійних, типу Дерев'яна—Данчени (із прямокутною формою рамки) за класифікацією Є.Л. Гороховського [Гороховський, 1988б, с. 89]. Хронологія пряжок цього типу розглядалась М.Б. Щукіним та Є.Л. Горовським не відокремлено від типу Ромашки—Птуй (із овальною формою рамки) (рис. 4, *1 – 17*) що, на нашу думку, не вірно. Адже пряжки типу Ромашки—Птуй або Мадида J/2 [Madyda, 1986, taf. 23] мають достовірне центральноєвропейське походження. Пряжки з округлою формою рамки та підпрямокутним перетином (рис. 4, *15, 16*) відомі з ранньоримського часу [Madyda-Legutko, 1986, s. 81]. Пряжки з овальною формою рамки та підтрикутним перетином пов'язуються дослідниками з «проміжною» фазою [Гороховський, 1988а, с. 43] періоду 2 черняхівської культури [Гей, Бажан, 1997, табл. 67, *17*] чи ступеня С2 [Петраускас, 2008, с. 90; Петраускас, Шишкін, 2010, с. 22].

Перейдемо до аналізу хронології поховальних комплексів із пряжками такого типу (рис. 5). Вельбарк / п. 554 містило роговий гребінь типу Томас I варіанта 1 та янтарні грибоподібні підвіски. Цей комплекс можна

1 Дякую О.В. Гопкало за допомогу при класифікації намистин.
2 Висловлюю подяку О.В. Петраускасу за наданий детальний малюнок пряжки та консультації під час написання статті.

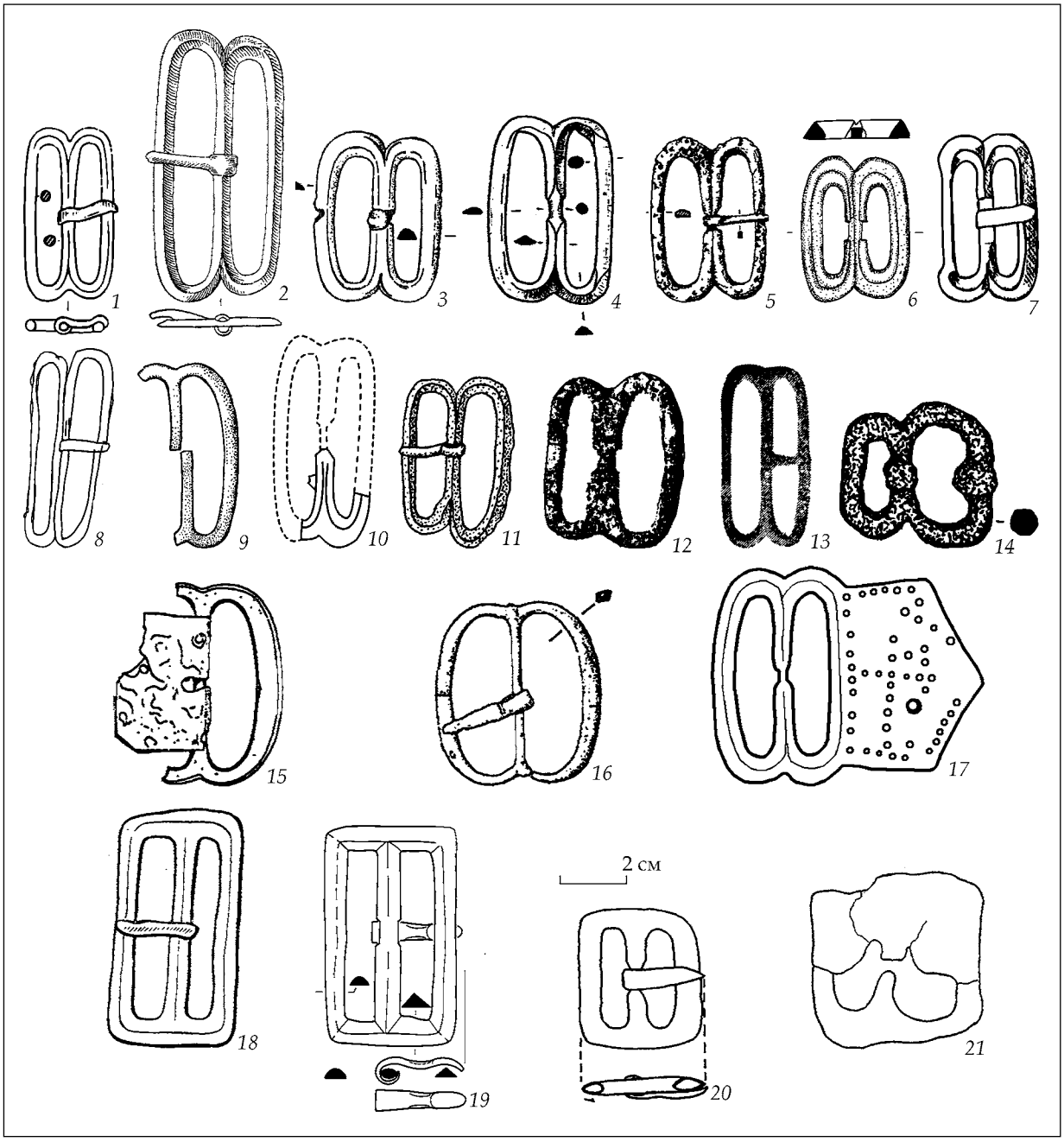

Рис. 4. Пряжки типу Ромашки—Птуй (*1 – 17*) та Дерев'яна—Данчени (*18 – 21*): *1* — Ромашки / п. 43; *2* — Дерев'яне; *3* — Птуй; *4* — Ходосівка; *5* — Нєданово; *6* — Готелп; *7* — Вельбарк / п. 554; *8* — Вельбарк / п. 235; *9* — Іже; *10* — Оселівка / п. 78; *11* — Гьорциг; *12* — Оленівка; *13* — Поенешті; *14* — Джург-Оба; *15* — Моосберг; *16* — Тревір; *17* — територія черняхівської культури; *18* — Данчени; *19* — Раковець / п. 4; *20* — Міхелешень / п. 10; *21* — Дерев'яна / п. 26

1 — [Сымонович, 1979, рис. 6, *12*]; *2* — [Кухаренко, 1980, табл. XVIII, *II, д*]; *3* — [Sagadin, 1979, tab. 9, *7*]; *4* — [Готун та ін., 2003, рис. 101, *27*]; *5* — [Ziemlińska-Odojowa, 1999, taf. CCXXIX, *37*]; *6* — [Grabarczyk, 2012, r. 2]; *7* — [Schindler, 1940, Abb. 56]; *8* — [Andrzejowski, Martens, 1996]; *9* — [Rajtar, 1992, Abb. 3, *3*]; *10* — [Никитина, 2008, рис. 11, 12]; *11* — [Madyda-Legutko, 2005, ryc. 1, *7*]; *12* — [Скиба, 2004, рис. 1]; *13* — [Vulpe, 1953, fig. 87, *13*]; *14* — [Єрмолін, 2004, рис. 9, *3*]; *15* — [Madyda-Legutko, 2005, ryc. 2, *1*]; *16* — [Op. cit., ryc. 3, *10*]; *17* — [http://archive.violity.com/]; *18* — [Рафалович, 1986, рис. 3]; *19* — [Винокур, Островский, 1967, рис. 8, *7*]; *20* — [Şovan, 2009, pl. 9, *A 1*]; *21* — [Кравченко, Петраускас, Шишкин, Петраускас, 2007, рис. 18]

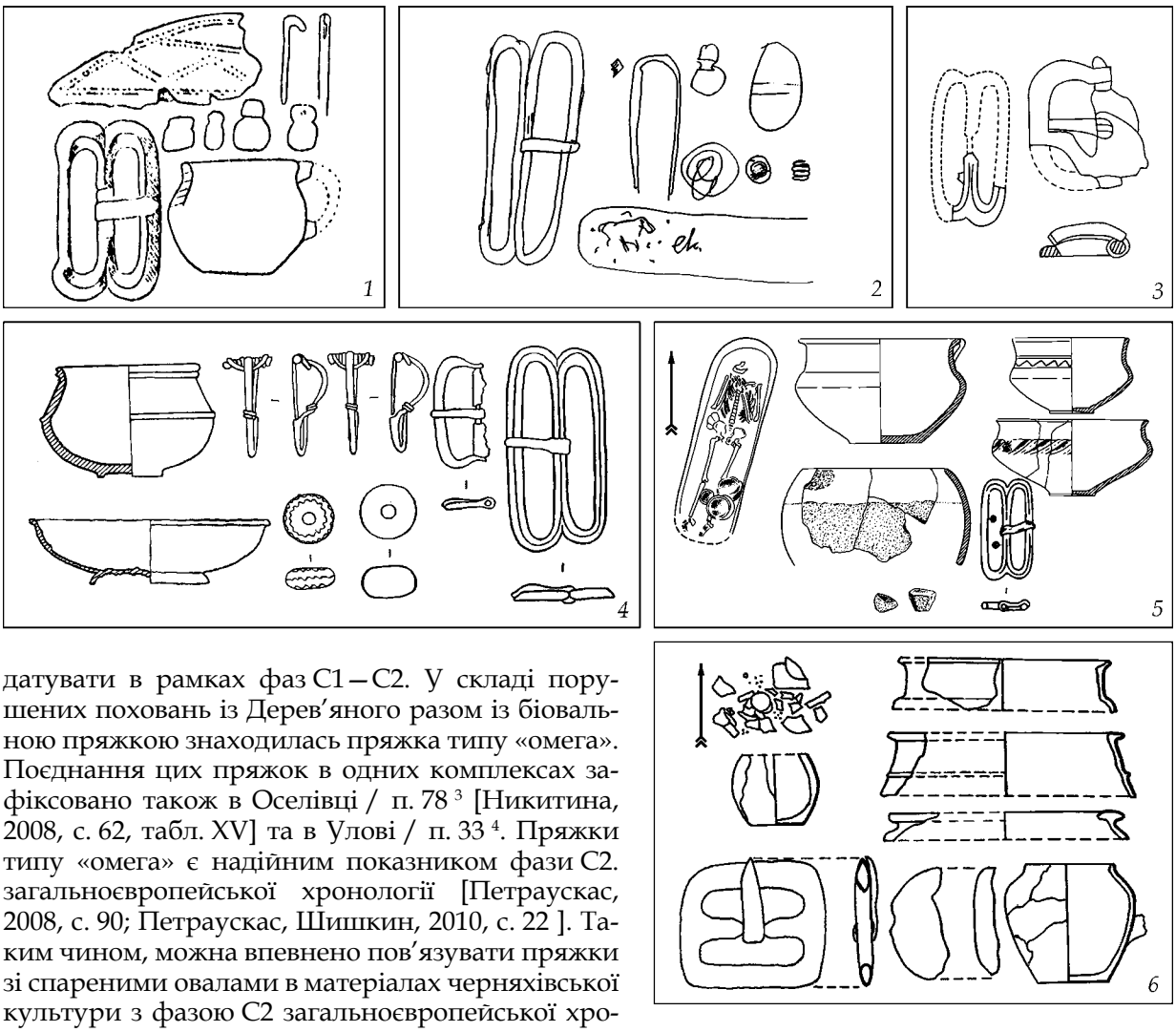

датувати в рамках фаз С1—С2. У складі порушених поховань із Дерев'яного разом із біовальною пряжкою знаходилась пряжка типу «омега». Поєднання цих пряжок в одних комплексах зафіксовано також в Оселівці / п. 78 [3] [Никитина, 2008, с. 62, табл. XV] та в Улові / п. 33 [4]. Пряжки типу «омега» є надійним показником фази С2. загальноєвропейської хронології [Петраускас, 2008, с. 90; Петраускас, Шишкин, 2010, с. 22]. Таким чином, можна впевнено пов'язувати пряжки зі спареними овалами в матеріалах черняхівської культури з фазою С2 загальноєвропейської хронології. Слід зазначити, що залізна пряжка такого типу походить також зі склепу 10 боспорського некрополя Джург-Оба [Єрмолін, 2004, рис. 9, *3*] разом із амфорою типу Зеєст-103, що демонструє існування цих виробів у Криму і в середині IV ст. Карта поширення пряжок типу Ромашки—Птуй (рис. 6) демонструє достатньо високу їх концентрацію на Дніпровському Правобережжі. Ці пряжки виступають достатньо яскравим маркером переселення частини населення з Центральної та Північної Європи в регіон Середнього Подніпров'я в кінці III — на початку IV ст.

Пряжки із підпрямокутною формою рамки є явищем присутнім суто у матеріалах черняхівської культури, вони не відомі у Центральній Європі та вельбарській культурі, на відміну від пряжок з овальною рамкою. Пряжки типу Дерев'яна—Данчени відомі у комплексах лише трьох могильників та культурному шарі Данчен. Можливо, їх походження пов'язане із сарматсь-

Рис. 5. Поховальні комплекси з подвійними пряжками III групи вельбарської та черняхівської культур: *1* — Вельбарк / п. 554; *2* — Вельбарк / п. 235; *3* — Оселівка / п. 78; *4* — Дерев'яне / п. 3—4; *5* — Ромашки / п. 43; *6* — Міхелешень / п. 10

3 У першій публікації матеріалів могильника [Никитина, 1988] відсутня інформація щодо цієї пряжки, хоча у звіті зазначається наявність невідомих бронзових предметів [Никитина, 1977, с. 14]

4 Дякую за надану інформацію пані Барбарі Незабітовській-Вишневській.

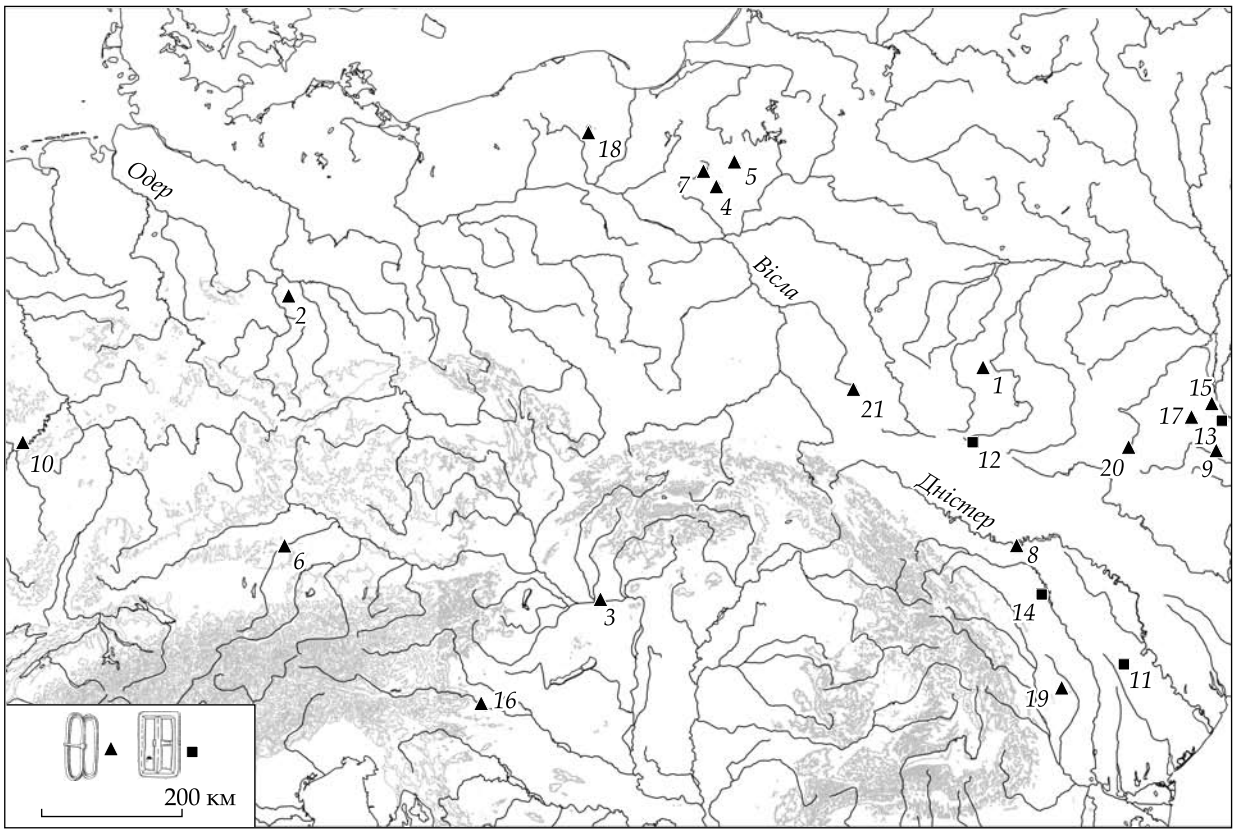

Рис. 6. Карта поширення пряжок типу Мадида J/2 в Європі (за: [Madyda-Legutko, 2005], з доповненнями): *1* — Дерев'яне; *2* — Гьорциг; *3* — Іже; *4* — Кітки; *5* — Вельбарк; *6* — Моосберг; *7* — Неданово; *8* — Оселівка; *9* — Ромашки; *10* — Тревір; *11* — Данчени; *12* — Раковець; *13* — Дерев'яна; *14* — Міхелешень; *15* — Ходосівка; *16* — Птуй; *17* — Оленівка; *18* — Готелт; *19* — Поєнешті; *20* — Козятин; *21* — Улов; *22* — Оленівка

ким середовищем, де відомі поодинокі пряжки з подвійними прямокутниками [Берлизов, 2011, табл. 52]. Враховуючи все зазначене, на наш погляд, їх слід розглядати окремо.

Поховання 10 могильника Міхелешень відноситься до ранньої фази функціонування могильника, що датується кінцем III — початком IV ст. (фаза С2) [Şovan, 2009, s. 189]. У комплекс входить ліпна посудина W-XV, котрі також поширені в матеріалах черняхівської культури, починаючи з фази С2, зокрема в Данченах / п. 234 [Рафалович, 1986, табл. XL, *1*; Шаров, 1992, табл. III]. Також гончарні вази із Міхелешень / п. 10 із Г-подібними вінцями та пружками по шийці відомі в комплексах фази С2 — Ружичанка / п. 24 та Завадівка / п. 5 [Гопкало, 2012, ил. 21, *II*; Петраускас А., Петраускас О., 2008, рис. 13].

Поховання 26 могильника Дерев'яна, окрім залишків пряжки, не містить іншого інвентарю. Локальна група поховань західної частини могильника, куди входить також і поховання 26, містить речі, які можна датувати як періодом С2/С3 — підвіска-відерце діаметром менше 1,4 см та посудини типу ІА та ХаА, так і С3 — гребінь III класу за Р.Г. Шишкіним із поховання 16 [Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас, 2007, рис. 14, 16, 18]. За рядом хроноіндикаторів, таких як пряжки типу Б2, типу Келлер А, гребені з трапецієвидною спинкою, розкопана частина могильника датується IV ст. [Кравченко, Петраускас, Шишкін, Петраускас, 2007, с. 330]. Таким чином, пряжку з Дерев'яної можна датувати першою половиною IV ст. Виходячи з отриманих відомостей, подвійні пряжки з підпрямокутною обоймою слід датувати початком IV ст., фіналом С2.

Ліпні миски з псевдовушками типу W-XaA (рис. 2, *7, 8*). Такі керамічні вироби зустрічаються в матеріалах вельбарських могильників Брест-Тришин / п. 33, Дитиничі / п. 8, 11; черняхівських могильників Чернелів-Руський / п. 255, Компанійці / п. 28, 31, Косаново / п. 1-1961, 25-1961, 1-1964, Данчени / п. 22 [Кухаренко, 1980, табл. XIII, *33в*; Смішко, Свєшніков, 1961, рис. 2, *9*; 5, *1*; Тиліщак, 2011, рис. 2, *4, 10*; Некрасова, 2006, рис. 62, *2, 10*; Petrauskas, 2003, Abb. 29, *5*; 46, *4*; 73, *4*; Рафалович, 1986, рис. XVIII, *8*]. Датування таких посудин може бути дуже широким від ступеня С1 у матеріалах вельбарської культури (Брест-Тришин) [Бажан, Гей, 1989, с. 187, 189] до С3 в черняхівських комплексах (Косаново) [Petrauskas, 2003, S. 266]. Таким чином, можна стверджувати, що ліпні миски з псевдовушками з поховання 4 могильника в Раковці за рядом аналогій можуть датуватись фазами С2/С3.

Ліпний кубок з псевдовушком (рис. 2, *9*). Посудини подібних морфологічних ознак зустрічаються в матеріалах черняхівських могильників Чернелів-Руський / п. 65 [Тиліщак, 2011, рис. 3, *18*] та Лохвиця (культурний шар) [Березовець, Петров, 1960, табл. 1, *3*]. Чернелів-Руський / п. 65 містить схожий кубок, але менших розмірів, належить до першої фази функціонування пам'ятки і датується ступенем С1b—С2 [Тиліщак, 2011, с. 119]. Лохвицький могильник не містить речей, які можна датувати фазами С1 — раннім етапом С2. Серед датуючих речей на могильнику можна виділити залізні підвіски-відерця з поховання 6 типу II/2 варіанта б за О.В. Гопкало [Гопкало, 2008, с. 64], котрі датуються пізнім етапом С2 та бронзову калачикоподібну пряжку за класифікацією Є.Л. Гороховського з поховання 12, яка датується від середини IV ст. [Гороховський, 1988б, с. 87]. Таким чином, могильник, а тому, ймовірніше за все, і кубок слід датувати IV ст.

Гончарна кераміка (рис. 2, *4 – 6, 10*). Усі гончарні миски можна зарахувати до закритих типу 1 за Б.В. Магомедовим [Магомедов, 2001, с. 48]. Такі посудини датуються О.В. Шаровим (ХИ-49, 72) від кінця III до середини IV ст. [Шаров, 1992, табл. XI; XIII *а*]. Триручна ваза належить до I групи за класифікацією Б.В. Магомедова [Магомедов, 2001, с. 49] та за аналогіями датується першою половиною IV ст. [Шаров, 1992, табл. XIII, *б*].

Гончарний кубок із штампованим орнаментом, плоскодонний з округлим тулубом і трохи відігнутим назовні вінцем. Поверхня чорнолощена. Орнамент складається з двох поясів — нижнього і верхнього, які розділені валиком із насічками і двома пролощеними заглибленими лініями. І в нижній, і у верхній частині зображено по чотири солярних знака. Між солярними знаками — дугоподібні лінії та вписані в них зігзаги. За спостереженнями О.В. Петраускаса, циліндричні, округлої форми кубки із звуженим пролощеним поясом по вінцю датуються ступенями С2/С3 — із верхньою датою до першої половини IV ст. [Petrauskas, 2011, S. 404]. Хронологічна позиція цих посудин в цілому вкладається у межі IV ст.

Сироглиняний гончарний глек. Належить до типу 2 варіанту 1 за класифікацією О.В. Петраускаса. Датуються такі глечики від ступеня С1 до С3 [Петраускас, 2008, с. 89—91].

Кістяний гребінь (рис. 2, *12*). Належить до виробів типу I/2/а за класифікацією Р.Г. Шишкіна [Шишкин, 1999, с. 43—48]. Цей гребінь поєднує в собі як ранні хронологічні ознаки — висота спинки значно менша половини ширини, так і пізні — «розкльошені» крайні зубці та ширина спинки близько 8—9 см [Шишкин, 2002, с. 245—246]. Треба зауважити, що в похованні 14 цього ж могильника міститься гребінь із схожими морфо-

Поховання	Хронологічні індикатори													
	1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*	*14*
		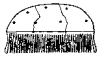	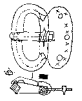	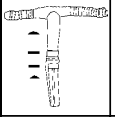							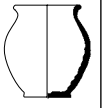			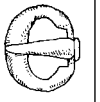
4	x	x			x			x						
7	x				x									
14		x	x	x	x	x		x	x			x		
3			x		x							x		
2				x			x				x			
1				x	x									
13				x										
20				x		x			x	x			x	
6					x			x						
8														
9						x								
11						x			x		x			
15							x	x	x		x			
23										x			x	
22											x			x
19											x	x	x	x
18												x	x	
21													x	
26														x

Рис. 7. Кореляційна таблиця поховань Раковецького могильника; **хронологічні індикатори**: *1* — ліпні миски типу ХаА-W; *2* — тричастинні гребені «Шишкін/І»; *3* — пряжки типу Келлер А; *4* — фібули «Гороховський Б2б»; *5* — високі гончарні миски без валиків (VI E-W); *6* — закриті високі миски з валиком на шийці; *7* — тричастинні гребені «Шишкін/ІІІ»; *8* — гончарні й ліпні триручні вази; *9* — гончарні глечики «Петраускас, тип 2 / варіант 2»; *10* — гончарні вази з Г- та Т-подібними вінцями; *11* — гончарні горщики стрункіх пропорцій (К = 1); *12* — відкриті гончарні миски; *13* — гончарні горщики приземкуватих пропорцій (К ≤ 1); *14* — калачикоподібні пряжки

логічними ознаками. Це поховання Є.Л. Гороховський співвідносить із 3 фазою черняхівської культури [Гороховський, 1988а, с. 38]. Таким чином, варто зазначити достатньо широке датування гребенів I класу із Раковця Чеснівського.

Отже, враховуючи аналіз матеріалів поховання 4 з Раковця та горизонтальну стратиграфію (перекриття поховання похованням 3) дата цього комплексу може бути визначена в межах першої третини IV ст. Враховуючи зазначене, можна стверджувати, що пряжки типу Дерев'яна—Данчени також датуються першою третиною IV ст., фіналом С2 або фазою С2b. На відміну від хроноіндикаторів даної фази, запропонованих А. Коковським та О.В. Шаровим (Kokowski, 1995, s. 48—52; Шаров, 2009), такі вироби не поширюються в пізніший час (фаза С3) і тому можуть слугувати досить надійним хронологічним показником фази С2b (першої третини IV ст.).

Це підтверджується і кореляцією інвентарю поховальних комплексів Раковецького могильника (рис. 7). Фінал фази С2 (С2b) представлений трьома комплексами — поховання 4, 7 та 12. Для цього часу характерний ліпний посуд північно-західної традиції, гребені типу Шишкін / I, пряжки III групи за Гороховським, починають використовуватись високі закриті миски без валиків, котрі можна віднести до гончарних зразків вельбарської кераміки типу VI E-W та гончарні триручні вази. Наступна фаза розвитку могильника (С3) представлена 11 похованнями. Вони містять гребені Шишкін / III, фібули типу Гороховський / Б2б, пряжки типу Келлер А, гончарні глечики Петраускас 2/2, вази із Г та Т-подібними вінцями, з'являються гончарні горщики стрункіх та приземкуватих пропорцій, відкриті гончарні миски. Третя фаза розвитку могильника (D1) представлена 6 похованнями. Для цього етапу характерний гончарний посуд (ліпна посудина із поховання 22 [Ivanovskij, Kokowski, 1995, rys. 4, *b*] є, майже напевно, наслідуванням гончарних форм. Та ж ситуація характерна і для Косанівського могильника [Петраускас, Петраускас, 2008, с. 77]), та калачикоподібні пряжки.

Таким чином, розвиток Раковецького могильника відображає основні тенденції, характерні для Дніпровського Правобережжя — переважання речей центральноєвропейського походження та наявність етнічних маркерів північно-західного походження на початковому етапі із поступовим нівелюванням етнічних ознак на розвинутому та фінальному етапах черняхівської культури.

Бажан И.А., Гей О.А. Хронология могильника Брест-Тришин и эволюция погребального обряда // KWMR. — Lublin, 1989. —Т. II. — С. 183—195.

Березовец Т.Д., Петров В.П. Лохвицкий могильник // МИА. — 1960. — № 82. — С. 84—99.

Берлизов Н.Е. Ритмы Сарматии. — Краснодар, 2011. — 320 с.

Васильев А.А. Удила из княжеского погребения у с. Кишпек, Кабардино-Балкария (балто-черноморские контакты и некоторые вопросы датировки европейских древностей рубежа III — IV вв. н. э.) // Germania—Sarmatia. — Калининград, 2010. — **II**. — С. 97—111.

Винокур И.С., Островский М.И. Отчет о раскопках Раковецкого могильника в 1962 г. // НА ІА НАН України. — 1962/20.

Винокур И.С., Островский М. И. Раскопки Раковецкого могильника в 1962 г. // КСИА. — 1964. — № 102. — С. 64—69.

Винокур И.С., Островский М.И. Раковецкий могильник // МИА. — 1967. — № 139. — С. 144—159.

Гей О.А. Могильник у с. Раковец // РСМ. — М., 1990. — С. 109—119.

Гей О.А., Бажан И.А. Хронология эпохи «готских походов» (на территории Восточной Европы и Кавказа). — М., 1997. — 143 с.

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008. — 252 с.

Гопкало О.В. Черняховский могильник Ружичанка // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2012. — **3**. — С. 330—400.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепи Украины // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. В 5-ти т. — К., 1988а. — Т. 4. — С. 34—46.

Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Дисс. … канд. ист. наук. — К., 1988б. — 450 с.

Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Казимір О.М. та ін. Поселення між Ходосівкою і Лісниками: дослідження 2003 р. — К., 2007. — 264 с.

Єрмолін О.Л. Археологічні дослідження античного некрополя Джург-Оба (Керч) в 2003 р. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2004. — Вип. VIII. — С. 11—37.

Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины. — К., 2007. — 452 с.

Кухаренко Ю.В. Могильник Брест-Тришин. — М., 1980. — 128 с.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001. — 290 с.

Магомедов Б.В., Диденко С.В. Краснолаковая керамика в черняховской культуре // Боспорские исследования. — Симферополь, 2009. — Т. XXI. — с. 320—350.

Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.

Никитина Г.Ф. Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции в 1977 г. // НА ІА НАН України. — 1977/25в.

Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // МЧК. — М., 1988. — С. 5—97.

Никитина Г.Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников). — М., 2008. — 448 с.

Обломський А.М. Типи поховань на черняхівському могильнику Компанійці (етнокультурна інтерпретація) // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 76—88.

Петраускас А.В., Петраускас О.В. Про деякі особливості технології та хронології гончарних горщиків черняхівських пам'яток Постугняння // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2008. — Вип. 3. — С. 53—97.

Петраускас О.В. Хронология некоторых типов гончарных кувшинов черняховской культуры лесостепной Украины // Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Germania—Sarmatia. — Калининград, 2008. — С. 88—103.

Петраускас О.В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України) // Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и Эпохи Великого переселения народов. — Харьков, 2009. — С. 186—215.

Петраускас О.В, Шишкин Р.Г. Могильник и поселение у с. Великая Бугаевка в Среднем Поднепровье и их место в системе древностей позднеримского времени и эпохи великого переселения народов // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2010. — Ч. 2. — С. 19—33.

Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — 224 с.

Сымонович Э.А. Ромашковский могильник — первый черняховский памятник Поднепровья // СА. — 1979. — № 3. — С. 156—170.

Скиба А.В. Ранньосередньовічний кочівницький курган поблизу с. Оленівка // Археологічні пам'ятки Фастівщини. Матеріали до археологічної карти Київської області. — Фастів, 2004. — С. 18—21. — (Пресс-музей. — № 20—21).

Смішко М.Ю., Свєшніков І.К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ. — 1961. — Вип. 3. — С. 89—114.

Тиліщак В.С. Ліпна кераміка Чернелево-Руського могильника // Черняхівська культура: матеріали досліджень. — Київ; Луцьк, 2011. — С. 111—123. — (Oium. — № 1).

Федоров Г.Б. Малаештский могильник // МИА. — 1960. — № 82. — С. 253—301.
Шаров О.В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской кераміки // Проблемы хронологии латена и римского времени. По материалам Первых Тихановских чтений (Ленинград, 1988 г). — СПб., 1992. — С. 158—207.
Шаров. О.В. Керамический комплекс некрополя Чатыр-Даг. Хронология комплексов с римскими импортами. — СПб., 2007. — 208 с.
Шаров О.В. Боспор и варварский мир Центральной и Восточной Европы в позднеримскую эпоху (середина II — середина IV вв. н. э.): Автореф. дисс. … докт. ист. наук. — СПб., 2009. — 37 с.
Шишкин Р.Г. Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культур полів поховань на Україні: Тези доп. семінару (Київ, 14—16 грудня 1999 р.). — К., 1999. — С. 43—47.
Шишкин Р.Г. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 244—246.
Щукин М.Б., Щербакова Т.А. К хронологии могильника Данчены // Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — С. 177—219.
Andrzejowski J., Martens J. The Wielbark Cemetery. Information on Unpublished Material from the Personal Files of Carl-Axel Moberg // Stydia Goyhica. — Lublin, 1996. — **I**. — P. 19—73.
Diaconu Gh. Mogoşani necropola din sec. IV e. n. — Tîrgovişte, 1970. — 60 p.
Ivanovskij V., Kokowski A. Nowe badania na cmentarzysku z młodszego okresu rzymskiego w Rakowcu na Podolu // Sprawozdania Archeologiczne. — Kraków, 1995. — T. XLVII. — S. 221—235.
Keller E. Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. — München, 1971. — 327 S. — (Münchener Beitrage zur Vor- und Frühgeschichte. — Bd. 14).
Kokowski A. Grupa Masłomęcka z badań nad przemianami kultury gotów w młodszym okresie rzymskim. — Lublin, 1995. — 334 s.
Madyda-Legutko R. Die Gürtelschnallen der römischer Keiserzeit und frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. — Oxford, 1986. — 360 S. — (BAR, International Series. — **360**).
Madyda-Legutko R. Uwagi o niektyrych metalowych częściach pasa występujących w kręgu kultur gockich // Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu. — Lublin, 2005. — S. 287—294.
Mitrea B., Preda C. Necropole din secolul al IV-lea e. n. in Muntenia. — Bucureşti, 1966. — 403 p.
Opaiț A. Local and imported ceramics in the Roman province of Scythia (4th—6th centuries AD). Aspects of economic life in the province of Scythia. — Oxford, 2004. — 181 p. — (BAR, International Series. — **1274**).
Petrauskas O.V. Die Graeberfelder der Cernjachov — Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // BRGK. — 2003. — Bd. 84. — S. 225—362.
Petrauskas O.V. Scheibengedrehte Keramik als chronologischer Anzeiger nach den Materialen des Gräberfeldes der Černjachov-Kultur bei Velikaja Bugaevka, Kievskaja obl., Ukraine // Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie.— Bonn, 2011. — Bd. 13. — S. 399—416.
Póczy Sz.K. Die Töpferwerkstätten von Aquincum // Acta Archaeologica Hungaricae. — Budapest, 1956. — T. VII. — S. 73—144.
Rajtar J. Das Holz-Erde-Lager aus der Zeit der Markomannenkriege in Iza // Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenzei bis zum Frühmittelalter. — Kraków, 1992. — S. 149—170.
Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // Acta praehistorica et archaeologica. — 1972. — **3**. — S. 109—214.
Sagadin M. Antične pasne spone in garni-ture v Sloveniji // Arheološki vestnik. — 1979. — № 30. — S. 294—338.
Schindler R. Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße. — Leipzig, 1940. — 193 S.
Şovan O. Necropola de tip Săntana de Mures — Cernjacov de la Mihălăşeni (Judetul — Botoşani). — Tărgoviste, 2009. — 744 p.

Szczukin M.B. Zabytki wielbarskie a kultura czerniachowska // Problemy kultury wielbarskiej. — Słupsk, 1981. — S. 135—161.
Ziemlińska-Odojowa W. Niedanowo: Ein Graberfeld der Przeworsk- u. Wielbark-Kultur in Nordmasowien. — Kraków, 1999. — 406 S.
Vulpe R. Săpăturile dela Poieneşti din 1949 // Materiale arheologice privind istoria veche a R. P. R. — Bucureşti, 1953. — V. 1. — S. 213—506.
Wołągiewicz R. Ceramika kultury wielbarskiej miedzy Baltykiem a Morem Czarnym. — Szczecin, 1993. — 202 s.
Електрон. ресурс: http://archive.violity.com/pryazhka-tip-sdvoennye-ovaly-vtoraya-polovina-3-veka-987862. Дата звернення — 20.10.2013.

А.С. Милашевский

К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ РАКОВЕЦКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена хронологии погребения 4 Раковецкого могильника черняховской культуры. Анализируются вопросы датировки «двойных» пряжек с биовальной и подквадратной формой рамки, начальная дата импортных античных кувшинов в черняховской культуре. В статье проводится анализ основных типов вещей могильника с привязкой к хронологическим фазам черняховской культуры. Дата погребения 4 Раковецкого могильника определяется в пределах фазы C2b общеевропейской хронологии.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, могильники, хронологія.

A.S. Mylashevskyi

ON THE QUESTION OF THE CHRONOLOGY OF THE CHERNYAKHIV CULTURE CEMETERY RACOVETS'

The article deals with the problem of the chronology of grave 4 from the Chernyakhiv culture cemetery Rakovets'. The «twofold» buckles with rectangular or oval frames (type Madyda J/2) were analyzed. The main types of the grave goods of cemetery and their place in the chronology of the Chernyakhiv culture were investigated. The grave 4 of Rakovets' cemetery were dated according to the phase C2b of the Central European chronology.

K e y w o r d s: Chernyakhiv culture, cemetery, chronology.

Р.М. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапєгін

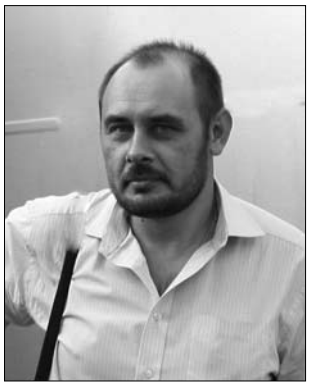

ЖІНОЧЕ ПОХОВАННЯ 60 З ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Публікується жіноче поховання 60, виявлене на могильнику черняхівської культури поблизу смт. Шишаки (Полтавська обл.) у 2012 р.

К л ю ч о в і с л о в а: поховання, черняхівська культура, могильник.

Могильник черняхівської культури розташований на відстані 1 км на захід від райцентру Шишаки Полтавської обл., праворуч від балки Дернова Долина (басейн р. Псел), на південний схід від цегельного заводу. Некрополь був пошкоджений кар'єром з видобутку глини та траншеєю, прокладеною для труб очисних споруд, внаслідок чого на більшій його частині повністю або частково знищено культурний шар. До зовнішніх факторів руйнування пам'ятки належать також дії сучасних грабіжників. Археологічні дослідження могильника розпочато у 2009 і продовжено у 2010, 2012—2013 рр.

Влітку 2012 р. було проведено археологічні дослідження, в результаті яких розкопано близько 400 м^2, а кількість виявлених поховань на пам'ятці досягла 64. Серед них 80 % складають безінвентарні поховання-інгумації, орієнтовані на захід, і тому кожне поховання із супровідним інвентарем привертає особливу увагу та має значну інформативну цінність.

Серед поховань, які містили супровідний інвентар, кількісними та якісними характеристиками вирізняється поховання 60 (рис. 1), яке знаходилося у південно-західній частині розкопу.

Пляма від могильної ями була виявлена під час зачистки траншеї на глибині 1,62 м від рівня денної поверхні в шарі материкового суглинку жовто-сірого кольору. Контури плями простежувалися достатньо чітко і по лінії північ—південь мали підпрямокутно-видовжену форму із заокругленими короткими сторонами.

Поховальна споруда являла собою яму підпрямокутної форми. Поверхня дна поховальної споруди рівна, стінки, простежені на висоту до 0,25 м, вертикальні. Реконструйована глибина поховання по дну складає 1,85 м, максимальна довжина — 2,50 м, ширина — 1,16 м (рис. 1). Точна реконструкція глибини поховання від денної поверхні виявилася неможливою у зв'язку із роботами на ділянці, проведеними технічними засобами цегельного заводу до початку досліджень, внаслідок яких верхній (чорноземний) шар ґрунту був знесений повністю та частково пошкоджений лесовий шар, який його підстилає. Це, а також відносна мінливість мікрорельєфу на досліджуваній ділянці природного походження, не дає можливості зарахувати визначену глибину поховання 60 як абсолютну величину.

Поховання не мало слідів руйнації чи пограбування, лише кілька невеликих за розмірами екземплярів супровідного інвентарю та

© Р.М. РЕЙДА, А.В. ГЕЙКО, С.В. САПЄГІН, 2014

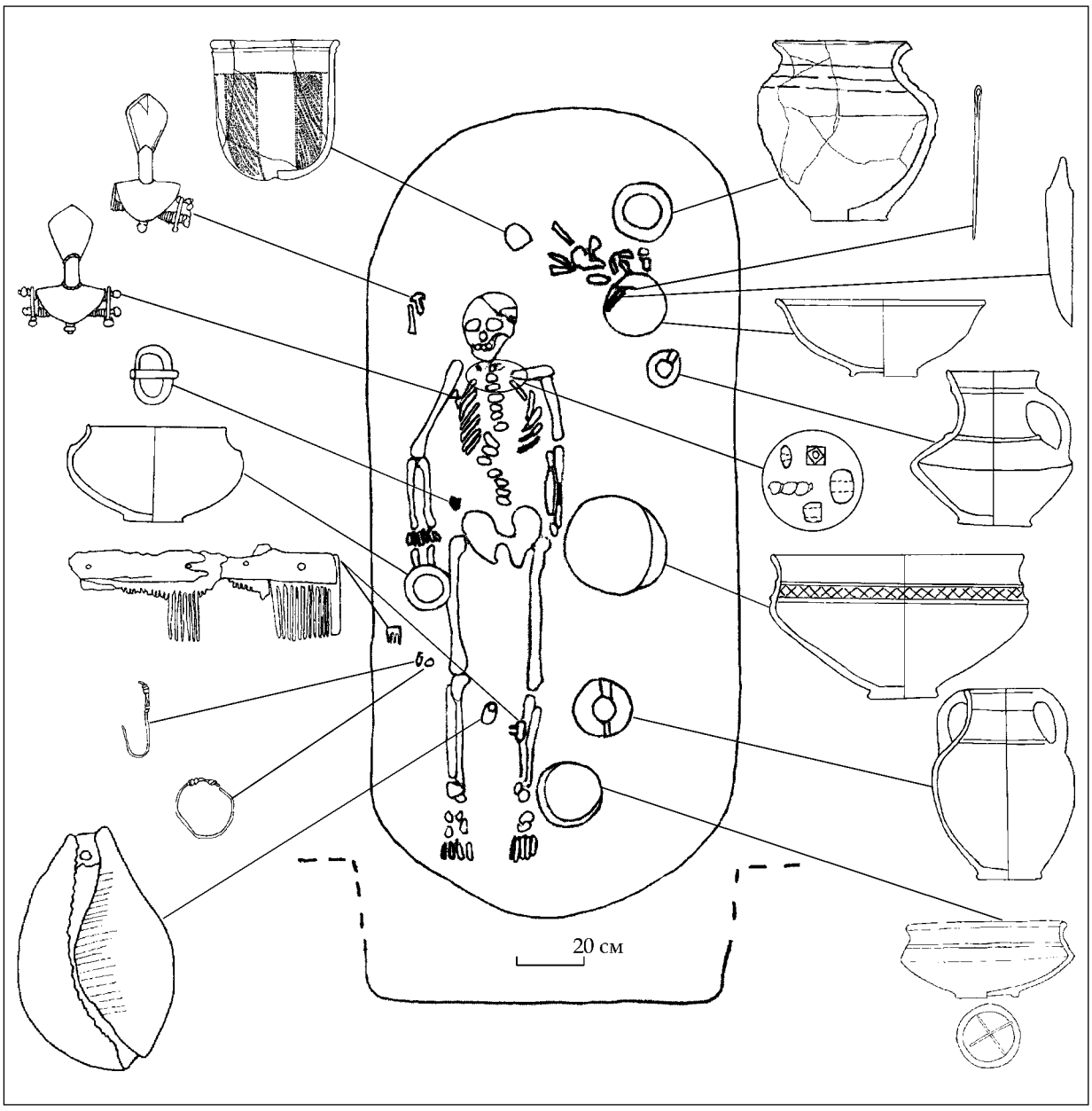

Рис. 1. План поховання 60 Шишацького могильника

особистих речей чи їх фрагментів були переміщені, очевидно, внаслідок діяльності землерийних тварин. Кістяк був орієнтований головою на північ з невеликим відхиленням у східний сектор; лицеві кістки черепа звернені на захід; руки випростані вздовж тулуба: права зігнута в лікті, ліва дещо зміщена вбік від тулуба; кістки кисті правої руки розташовані впритул до тазових та частково закриті чашею-кубком. Остання стояла біля шийки стегнової частини правої ноги.

Поховання 60 Шишацького могильника характеризується порівняним багатством супровідного інвентарю: 8 гончарних посудин, більшість із яких (7 екз.) розташована зліва від небіжчиці у східному секторі поховальної ями; категорія прикрас представлена двома двопластинчастими

фібулами з білого металу, мушлею-підвіскою, виявленою між кістками ніг, скляним намистом, знайденим у верхній частині грудного відділу скелета та двома кільцями, зв'язаними з мідного дроту, а також мініатюрною поясною пряжкою з мідного сплаву. До категорії знарядь належать голка та мініатюрний ніж, виготовлені з мідного сплаву і розташовані за головою небіжчиці в мисці відкритого типу, та тричастинний кістяний гребінь. Його фрагменти виявлені справа від коліна правої ноги та нижче коліна лівої ноги. За головою небіжчиці знаходилися також кістки тварини, які, імовірно, належали до супровідної трапези.

У похованні 60 містився такий інвентар.

1. Кубок гончарний, лискований, чорного кольору, з увігнутим по центру денцем (рис. 2, *2*). Прикрашений вдавленим орнаментом за допомогою коліщатого штампу. Діаметр вінець — 7,5 см, висота посудини — 8,0 см.

2. Горщик світло-коричневого кольору з орнаментом у вигляді невеликих валиків по тулубу та однієї врізної лінії по центру тулуба. Верхня частина вкрита слідами сажі (рис. 2, *4*). Діаметр вінець — 13,7 см, денця — 7,5 см, тулуба — 17,5 см; висота — 17,4 см.

3. Чаша-кубок сірого кольору. На плечах — невеликий валик. Поверхня чаші зовні лискована, всередині загладжена (рис. 2, *1*). Посудина знаходилася біля кисті правої руки похованої. Діаметр вінець — 12,2—12,7 см, тулуба — 14,7—15,0 см, дна — 5,9—6,1 см; висота — 7,5 см.

4. Глек дворучний сірого кольору, з округленим тулубом та видовженою нижньою частиною. Поверхня загладжена. На плечах невеликий валик. Ручки пласкі з орнаментом у вигляді канельованої лінії. Дно пласке з виділеною закраїною (рис. 2, *8*). Діаметр вінець — 7,6 см, тулуба — 13,1 см, дна — 6,4 см; ширина ручки в середній частині — 1,5 см, товщина — 0,9 см; висота глека — 11,9 см.

5. Миска відкритого типу коричневого кольору. Поверхня зовні лискована, всередині загладжена. Дно з піддоном (рис. 2, *6*). Діаметр вінець — 21,9—22,7 см, тулуба — 21,1 см, дна — 7,5 см; висота — 8,8 см.

6. Миска закритого типу коричневого кольору, біконічна. На плечах врізна лінія. Поверхня зовні лискована, всередині — загладжена (рис. 2, *5*). Дно з піддоном. На дні — продряпаний хрест, довжина ліній якого — 5,1 і 5,5 см. Діаметр вінець — 18,6—19,6 см, тулуба — 19,0—19,7 см, дна — 7,5 см; висота — 9,0 см.

7. Миска закритого типу коричневого кольору з сірими плямами, округло-біконічна. На плечах — два невеликі валики, між якими орнамент у вигляді перехрещених ліній, що утворюють ромби. Поверхня зовні лискована, зсередини загладжена. Дно має виступ (рис. 2, *7*). Діаметр вінець — 31,0—33,5 см, тулуба — 33,3—34,3 см, дна — 11,9 см; висота — 20,0 см.

8. Глечик з однією ручкою та біконічним тулубом. Під вінцями та у місці переходу шийки в тулуб розміщені невеликі валики. Поверхня лискована. Ручка плоска з орнаментом у вигляді канельованої лінії (рис. 2, *3*). Діаметр вінець — 7,6 см, тулуба — 13,1 см, дна — 6,4 см; ширина ручки в середній частині — 1,5 см, товщина — 0,9 см; висота глечика — 11,9 см.

9. Ніж мініатюрний з прямою спинкою (рис. 3, *4*). Мідний сплав. Довжина — 6,2 см, максимальна ширина — 1,0 см.

10. Голка з мідного сплаву з продовгуватим вушком неправильної форми (рис. 3, *5*). Довжина — 5,7 см, ширина в районі вушка — 0,3 см.

11. Гребінь фрагментований роговий, тришаровий, скріплений заклепками-трубочками з мідного сплаву, зберігся у трьох фрагментах (рис. 3, *8*). Довжина — 9,8 см; висота — 3,6 см.

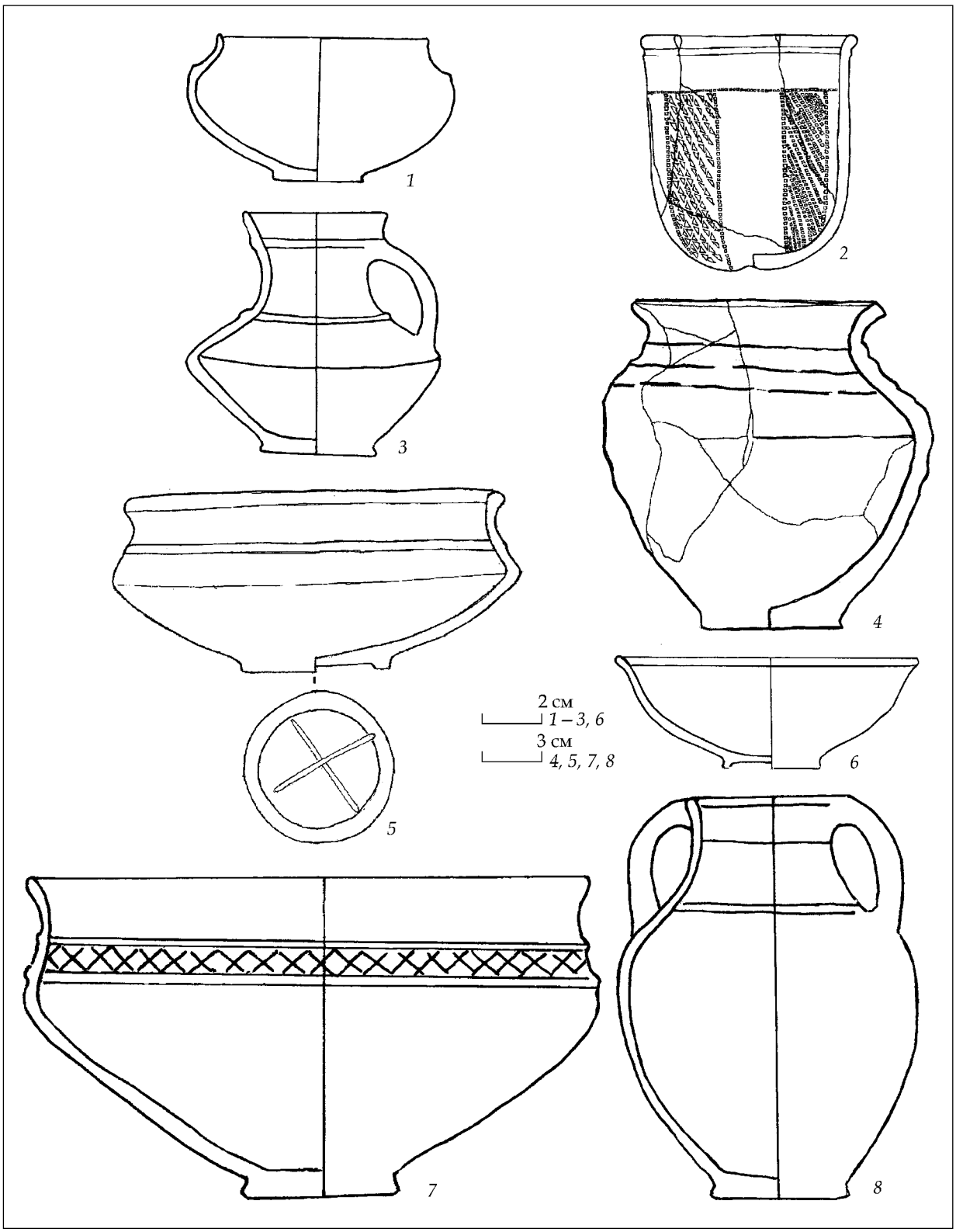

Рис. 2. Гончарний посуд з поховання 60: *1* — чаша-кубок; *2* — кубок; *3* — одноручний глек; *4* — горщик; *5* — миска закритого типу; *6* — миска відкритого типу; *7* — велика миска; *8* — дворучний глек

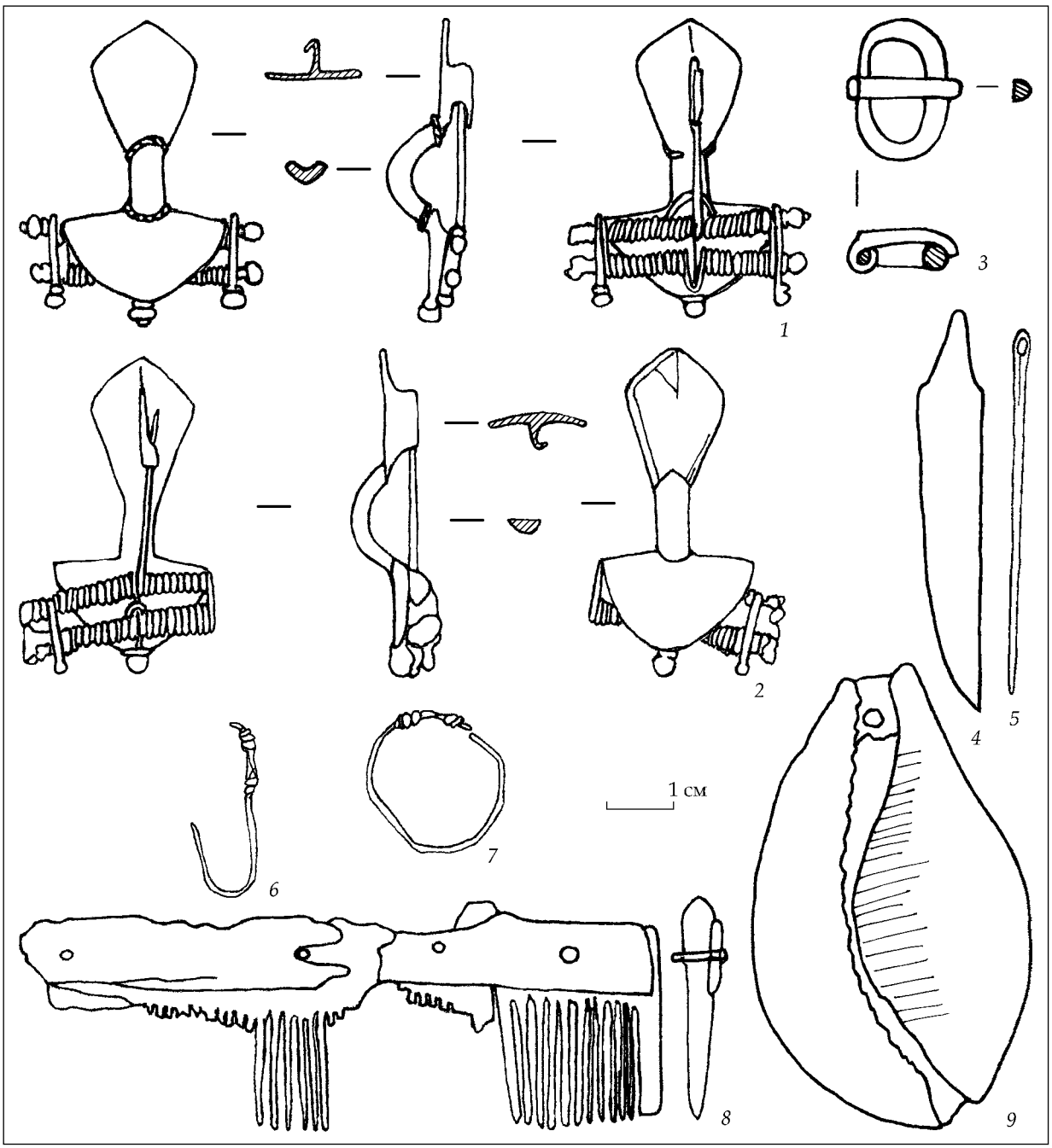

Рис. 3. Інвентар поховання 60: *1* — двопластинчаста двопружинна фібула; *2* — двопластинчаста двопружинна фібула зі слідами орнаментації ніжки; *3* — поясна пряжка; *4* — мініатюрний ніж; *5* — голка; *6, 7* — дротяні кільця; *8* — роговий тришаровий гребінь; *9* — мушля *Cypraea pantarina* (*1, 2* — білий метал, залізо; *3 – 7* — мідний сплав; *8* — ріг, мідний сплав)

12. Мушля *Cypraea pantarina* з отвором для підвішування з частково зруйнованою верхньою частиною (тип I за О.В. Гопкало). Довжина — 7,1 см, ширина — 4,5 см, діаметр отвору — 0,5—0,4 см (рис. 3, *9*).

13. Фрагмент металевого кільця дроту з мідного сплаву, виготовленого зі сплетеного кінцями дроту для підвіски (рис. 3, *6*). Довжина — 2,1 см, перетин — 0,1 см.

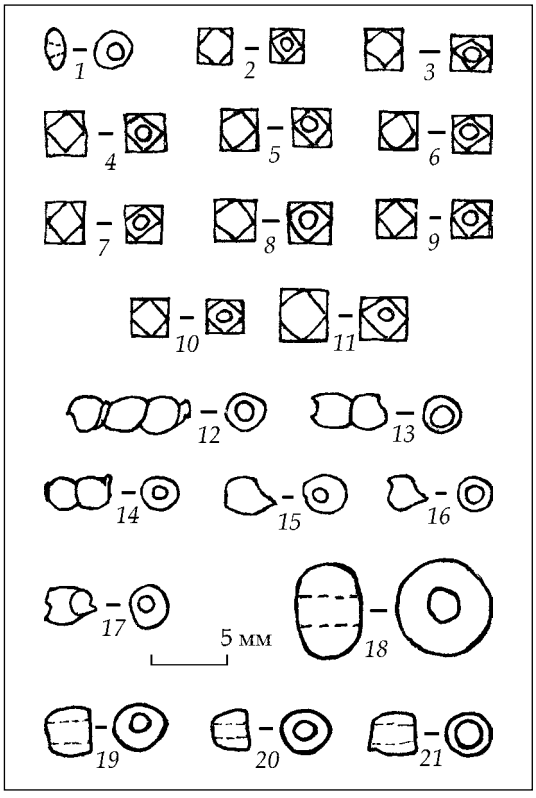

Рис. 4. Намисто з поховання 60, типи за О.В. Гопкало: *1* — XII/2б; *2 – 11* — XVII/12; *12 – 17* — XIII/1; *18* — II/14; *19 – 21* — II/1

14. Металеве кільце дроту, зроблене з мідного сплаву зі сплетеного кінцями дроту для підвіски (рис. 3, *7*). Максимальний діаметр — 2,2 см, перетин — 0,1 см.

15. Пряжка поясна, мідний сплав (рис. 3, *3*). Має розміри 2,25 × 2,0 см.

16. Фібула двопластинчаста з двома пружинами, на ніжці — сліди прокресленого орнаменту (підгрупа I, варіант 1АБ за А.К. Амброзом). Зроблена з білого металу та заліза (стрижні до пружин). Права стійка пружин відсутня (рис. 3, *1*). Довжина — 4,9 см, максимальна ширина — 2,9 см.

17. Фібула двопластинчаста з двома пружинами та перекрученими дротяними валиками, розміщеними з обох боків спинки (підгрупа I, варіант 1АБ за А.К. Амброзом). Права стійка пружини відокремлена внаслідок корозії пружинних стрижнів (рис. 3, *2*). Довжина — 4,6 см, максимальна ширина — 3,8 см.

18. Намистина округла, біконічна, двічі усічена, із синьо-фіолетового прозорого скла (тип XII/2б) [1] (рис. 4, *1*). Розміри: 0,5 × 0,3 см.

19. Намисто (10 екз.) кубооктаедричне із синьо-фіолетового прозорого скла (тип XVII/12) (рис. 4, *2 – 11*). Розміри від 0,4 × 0,5 до 0,6 × 0,7 см.

20. Намистина гвинтоподібна, циліндрична (еліпсоподібна, усічена двічі, з шийкою, трьохчастинна, із синьо-фіолетового непрозорого скла (тип XIII/1) (рис. 4, *12*). Розміри: 1,65 × 0,5 см.

21. Намисто (2 екз.) гвинтоподібне, циліндричне (еліпсоподібне, усічене двічі, з шийкою, двочасне), із синьо-фіолетового непрозорого скла (тип XIII/1) (рис. 4, *13, 14*). Розміри: 1) 1,0 × 0,45 см; 2) 0,9 × 0,45 см.

22. Фрагменти намиста (3 екз.) скляного, гвинтоподібного циліндричного (еліпсоподібне, усічене двічі, з шийкою, одночасне), із синьо-фіолетового непрозорого скла (тип XIII/1) (рис. 4, *15 – 17*).

23. Намистина округла, еліпсоподібна, усічена двічі, з чорного непрозорого скла (тип II/14) (рис. 4, *18*). Розміри: 1,25 × 0,87 см.

24. Намисто округле (3 екз.), еліпсоподібне, усічене двічі, з чорного непрозорого скла (тип II/1) (рис. 4, *19 – 21*). Розміри: 1) 0,6 × 0,7 см; 2) 0,5 × 0,55 см; 3) 0,7 × 0,55 см.

За супровідним інвентарем, який є досить репрезентативним, поховання 60 — жіноче. Його, як і інші виявлені на сьогодні на Шишацькому могильнику, поховання, орієнтовані головою на північ, відрізняють (порівняно з похованнями, орієнтованими головою у західному напрямку) більші параметри.

Глиняний гончарний посуд представлений 8 екземплярами (рис. 2), які можна умовно поділити за призначенням на дві категорії: кухонний та столовий. До категорії посуду, який міг слугувати для приготування їжі упевнено можна зарахувати лише один екземпляр, а саме — горщик (рис. 2, *4*),

1 Тут і далі: типи намистин наведені за О.В. Гопкало [Гопкало, 2008].

розташований у північно-східному кутку поховання. Від усіх інших посудин, представлених у похованні 60, горщик відрізняється якістю виготовлення. Він має грубо загладжену поверхню, вкриту в нижній частині помітним шаром кіптяви, яка могла залишитися після довгого використання. Кольорова гама поверхні — від коричневого до сірого, що може свідчити як про хиби під час випалювання, так і про кількаразове перебування посудини в умовах високої температури, яке могло статися під час готування їжі. Зауважимо також, що зазначене периферійне розміщення теоретично теж може свідчити на користь кухонних функцій, що мала виконувати посудина, яку важко віднести до атрибутів потойбічного бенкету.

Інші посудини у похованні 60 можна зарахувати до столових: вони відрізняються ретельною обробкою поверхні (загладжування або лискування), добре відмуленою формувальною масою та рівномірним випалюванням. Усі ці посудини, без сумніву, функціонально призначалися безпосередньо для споживання їжі та напоїв під час потойбічного бенкету [Магомедов, 2003, с. 83—88].

Характерною рисою супровідного набору посуду з поховання, яка може мати за основу етнографічні або релігійні особливості населення, є наявність у комплекті виробів, призначених, очевидно, для споживання двох видів напоїв. На користь такої думки може свідчити наступний факт: на кисті правої руки небіжчиці, перекриваючи верхні фаланги пальців, розміщувалася невелика чаша-кубок закритого типу (рис. 2, *1*). Розміри та форма посудини, а також особливості розташування, на нашу думку, можуть вказувати на її використання саме для споживання рідини. Таке розміщення посудини для пиття не є унікальним або випадковим для Шишацького могильника: зокрема, аналогічна ситуація простежена в похованні 39, де до правої руки померлої було вкладено скляний кубок із прошліфованими овалами [Рейда, Гейко, Сапєгін, 2014]. Іншою посудиною, функціональне призначення якої для вживання алкогольних напоїв не викликає сумнівів, є лискований глиняний тонкостінний кубок чорного кольору, прикрашений штампованим орнаментом (рис. 2, *2*). Його було виявлено за головою похованої на відстані 0,2—0,3 м на північ (рис. 1). Цілком імовірним є і використання в цьому процесі великої орнаментованої миски (рис. 2, *5*), розміщеної поряд з кістками лівої руки небіжчиці. Не можна відкидати і припущення про функціональний зв'язок миски саме з чашею-кубком, розміщеною у правій руці померлої. На користь вживання алкоголю можуть вказувати кілька факторів. Серед них: наявність в деяких похованнях черняхівської культури спеціально призначених для вживання вина скляних кубків (див., напр.: [Рейда, Гейко, Сапєгін, 2014]), та їх місцевих керамічних імітацій [Магомедов, 2003, с. 85]. Також опосередковано на вживання алкогольних напоїв на основі винограду можуть свідчити і знахідки фрагментів та цілих форм амфорної тари на черняхівських пам`ятках [Кропоткин А., Кропоткин В., 1988] та виявлення її і у деяких черняхівських похованнях (див., напр.: [Луговий, Рейда, 2005, с. 46].

Загалом порівняно значні розміри поховальної ями (2,50 × 1,16 м), на нашу думку, дозволяють припускати невипадковість зафіксованого під час досліджень розміщення посуду в похованні 60. Візуально, виявлений у могилі посуд розпадається на дві або три групи. У останньому випадку перша група, розташована біля кісток нижніх кінцівок скелета, складається з біконічної миски з прокресленим на денці хрестоподібним зображенням (рис. 2, *5*) та дворучного глека сірого кольору (рис. 2, *8*); другу групу утворюють уже згадані чаша та велика орнаментована миска; третя, най-

чисельніша, група складається з кубка, горщика, миски відкритого типу (рис. 2, *6*) та глечика з однією ручкою (рис. 2, *3*). До цієї групи належать також кістки тварини, які розмістилися між кубком та мискою і являють собою, очевидно, залишки супровідної їжі. За іншого членування можна говорити про дві групи посуду, об'єднуючи першу та другу з уже названих між собою. Відповідно, за умови того, що розташування посуду в могилі 60 є закономірним, можемо також попередньо припускати, що вказані групи здатні маркірувати окремі етапи потойбічної трапези. Хоча це можна також пов'язати із заупокійними дарами різних груп родичів. У будь-якому випадку, на це питання слід звернути увагу.

Іншу значну категорію знахідок у похованні 60 Шишацького могильника становили прикраси. Найбільшу кількість серед них становить намисто кількох видів. Усього було виявлено 21 екз. намистин та їх фрагментів. Найчисельнішою групою, що складається з 10 екземплярів, є група кубооктаедричного намиста із синьо-фіолетового прозорого скла (тип XVII/12), яке датується в межах II—IV ст. н. е. і має значне поширення [Гопкало, 2008, с. 41—42]. Три намистини належать до округлого, еліпсоподібного, двічі усіченого намиста з чорного непрозорого скла (тип II/1) і теж датуються в широких хронологічних межах I—IV ст. н. е. [Гопкало, 2008, с. 17]. Це стосується і одиничного екземпляру, зарахованого до типу II/14. Інша група складається з шести намистин — трьох цілих та трьох фрагментів скляного гвинтоподібного, циліндричного (еліпсоподібне, усічене двічі, з шийкою, одночастинне) намиста із синьо-фіолетового непрозорого скла (тип XIII/1), які потрапили до ареалу черняхівської культури, на думку О.В. Гопкало, одночасно з появою тут скляних кубків типу Ковалк [Гопкало, 2008, с. 32]. Це, вірогідно, почало масово відбуватися з другої чверті — середини IV ст. н. е. [Гей, Бажан, 1997, с. 48; Rau, 2008, S. 222—223]. Цим же часом датується і поява на черняхівських пам'ятках округлого, біконічного, двічі усіченого намиста із синьо-фіолетового прозорого скла (тип XII/2б) [Гопкало, 2008, с. 28—30], один екземпляр якого виявлений у похованні 60.

До групи прикрас чи амулетів належить і мушля молюска, виявлена між кісток ніг трохи нижче стегнових кісток (рис. 1). Мушля належить середземноморському молюску *Cypraea panterinama,* має отвір для підвішування (рис. 3, *9*). Знахідки таких підвісок відомі досить широко в ареалі черняхівської культури, у тому числі й на території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя [Гопкало, 2008, с. 78]. На думку О.В. Гопкало, їх поява на черняхівських пам'ятках могла відбутися не раніше другої чверті IV ст. н. е.; закриті комплекси з такими мушлями зараховані дослідницею до складу групи 4, нижня хронологічна межа якої близько другої третини IV ст. н. е. [Гопкало, 2008, с. 78, 106, 108].

До кріплення мушлі-підвіски, на нашу думку, може бути зараховане й одне з двох невеликих кілець, виготовлених із дроту (мідний сплав) із переплетеними кінцями та частково фрагментоване (рис. 3, *6*). На користь цього вказують відомі знахідки таких виробів разом з амулетами-підвісками, наприклад, поховання 162 могильника Компанійці, де виявлено одночасно дві мушлі з дротяними кільцями [Некрасова, 2006, с. 162], або поховання 132 могильника Велика Бугаївка, де дротяне кільце було подвійним [Петраускас, 2004, с. 175]. У похованні 14 Лохвицького могильника поблизу ніг похованої було виявлено підвіску з мушлі *Cypraea tigris* із бронзовим кільцем [Березовец, Петров, 1960, с. 94]. Також відомі знахідки мушель-підвісок і на могильнику Вийтенки I, де в похованнях 41 і 111 мушлі *Cypraea panterinama*

мали відповідно фрагментоване та ціле дротяні кільця для підвішування, а в похованні 111 крім згаданої мушлі до поховального комплексу входила ще одна мушля — вірогідно *Bolinus brandaris* або *Hexaplex trunculus* [Шультце, Любичев, с. 441, рис. 27, *11 – 15*].

Іншим аргументом на користь застосування зазначеного металевого кільця для підвішування саме мушлі може слугувати його деформована від округлої форма, що відбулося, імовірно, внаслідок впливу відносно значної ваги. Інше, аналогічне за конструкцією та матеріалом, дротяне кільце збереглося краще, являючи собою відносно правильне коло (рис. 4, *7*). Вироби на момент виявлення були розташовані поряд одне з одним, що не виключає їх парного застосування. Обидва дротяних кільця, вірогідно внаслідок діяльності землериїв, знаходилися в похованні 60 поза контекстом їх можливого безпосереднього застосування і тому наша версія їх ужитку є значною мірою гіпотетичною. Кільця були виявлені справа від стегнових кісток, що не виключає також їх спільне застосування під час підвішування / носіння вищезгаданої мушлі.

Ще однією знахідкою в похованні 60 стали фрагменти рогового тришарового гребеня (рис. 3, *8*), виявлені на кістках ноги небіжчиці та неподалік (0,2—0,25 м) від чаші-кубку справа від кістяка (рис. 1). Шари гребеня скріплені за допомогою фрагментів пластин із мідного сплаву, згорнутих у трубочки та заклепаних з обох боків. На жаль, спинка виробу не збереглася і більш чи менш точне визначення його типу не видається можливим.

До предметів, виявлених у похованні 60, які можна інтерпретувати як знаряддя праці, варто зарахувати голку та мініатюрний ніж, виготовлені з мідного сплаву (рис. 3, *4, 5*). Обидва предмети виявлено в межах миски відкритого типу, розташованої в північно-східній частині поховальної ями (рис. 1). Їх розміщення поруч може, на нашу думку, свідчити на користь того, що обидва предмети спочатку зберігалися разом, можливо, у футлярі або торбинці, та згодом були перенесені землерийними тваринами від кістяка на місце їх виявлення. Також цілком імовірним видається застосування обох предметів у процесі шиття. Знахідки голок та ножів відомі в похованнях черняхівської культури на Лівобережжі Дніпра. У похованні 1619 могильника Успенка, крім бронзової голки та невеликого залізного ножа, містилося також і маленьке шило; уламок бронзової голки та залізний ніж виявлено і у похованні-кремації 19 могильника Компанійці [Некрасова, 2006, с. 103, 107]. Аналогічний знайденому в похованні 60 невеликий бронзовий ніж з черешком було виявлено серед речей, імовірно, зруйнованих поховань у культурному шарі Лохвицького могильника черняхівської культури [Березовец, Петров, 1960, с. 97—98, табл. I, *25*].

До деталей костюму похованої на Шишацькому могильнику можна зарахувати три знахідки — невелику поясну пряжку з мідного сплаву та дві двопластинчасті двопружинні фібули з білого металу (рис. 3, *1 – 3*).

Перша фібула (рис. 3, *1*) виявлена у верхній частині кістяка на ребрах правого боку і, на нашу думку, знаходилася *in situ*. Виріб має двопластинчасту конструкцію, розширену ніжку, дві бічні стійки, квадратну центральну стійку для кріплення вісей пружин, декоративну кнопку, два невеликих перекручених дроти, розміщених з обох країв дужки. Сама дужка — порожниста в перетині. Максимальне розширення ніжки припадає на верхню її частину. Всі деталі, крім вісей пружин, виконані з білого металу, вісі — із заліза.

Друга фібула (рис. 3, *2*) виявлена на північ від скелету, очевидно, внаслідок діяльності землерийних тварин, на користь чого може свідчи-

ти й фрагмент людського ребра, розташованого поряд із фібулою, яке, вірогідно, було переміщене одночасно з нею. Виріб має двопластинчасту конструкцію, розширену ніжку, дві бічні стійки (одна з яких втрачена), квадратну центральну стійку для кріплення вісей пружини, декоративну кнопку, частково прокреслені по контуру ніжки лінії, які у верхній частині утворюють невеликий трикутник. Мета креслення ліній може мати два вірогідних пояснення — нанесення по контуру ліній для подальшого доопрацювання форми ніжки шляхом видалення (обрізання) «зайвих» бортиків або нанесення орнаментації. І в першому, і в другому випадках, очевидно, завдання, поставлене майстром, не було завершене до кінця. Дужка фібули напівкругла в перетині. Всі деталі, крім вісей пружин, виконані з білого металу, вісі — із заліза.

За класифікацією фібул А.К. Амброза, обидва екземпляри можна зарахувати до підгрупи I, варіанту ІАБ [Амброз, 1966, с. 83]. За класифікацією А. Коковського такі фібули включені до складу групи А — найранішої за існуванням, датованої дослідником у межах періодів С2b—С3 центральноєвропейської хронології [Kokowski, 1996, s. 155, 160]. На користь відносно раннього датування фібул з поховання 60 Шишацького могильника можуть свідчити і порівняно невеликі їхні розміри (довжина відповідно 4,9 та 4,6 см). Загалом питання точнішої хронології ранніх двопластинчастих фібул нині залишається відкритим. До найраніших екземплярів цього кола І.О. Гавритухин зараховує знахідки з Черняхова та Гаврилівки і датує останні часом близько другої половини IV ст. н. е. [Гавритухин, 2007, с. 19].

Фібули з поховання 60 Шишацького могильника стилістично схожі, але не ідентичні. Перший екземпляр має виріз у нижній частині приймача, додаткові декоративні елементи у вигляді перекручених дротинок біля порожнистої в перетині дужки (рис. 3, *1*). Другий екземпляр має більш «суцільний» приймач, прокреслені на ніжці лінії як можливий декор та напівкруглу в перетині дужку (рис. 3, *2*). Незважаючи на ці особливості, одночасність використання обох фібул не викликає сумнівів, на користь чого можуть свідчити і дуже схожі розміри виробів, утворюючи своєрідну комплектність.

Ще однією деталлю костюму похованої є невелика поясна пряжка, яка виготовлена з мідного сплаву і виявлена вище правої частини тазових кісток (рис. 3, *3*). Пряжка має округло-видовжену форму з потовщеною спереду рамкою. Язичок має рівну ширину по всій його довжині. Можна зазначити деяку стилістичну близькість між екземпляром з Шишак та пряжками з могильників Успенка (поховання 1655) [Некрасова, 2006, рис. 51] та Соснова (поховання 664), які, на думку І.О. Гавритухина, є маркерами фіналу існування черняхівської культури або гунського часу [Гавритухин, 2007, с. 22]. Пряжка з поховання 60 має дещо більші параметри та значніше потовщення передньої частини рамки, внаслідок чого належить, імовірно, до ранішого періоду.

Отже, виходячи з інформації про час побутування окремих категорій поховального інвентарю з могили 60 Шишацького могильника можемо попередньо припустити, що час утворення комплексу належить до другої половини IV ст. н. е. На користь такої думки може свідчити і наявність серед керамічного набору поховання миски закритого типу з прокресленим зовні на дні хрестоподібним знаком (рис. 2, *5*). Всі відомі нам на сьогодні закриті комплекси в ареалі черняхівської культури, які містять керамічний посуд із зображеннями на донній частині датовані не раніше другої половини IV ст.

н. е. [Рейда, Гейко, Сапєгін, Володарець-Урбанович, друкується]. Опосередковано на користь відносно пізнього датування комплексу, на нашу думку, можуть також свідчити зазначені технологічні особливості виготовлення горщика (рис. 2, *4*), що може вказувати на процес деградації керамічного виробництва черняхівської культури. Звичайно, таке припущення залишається значною мірою гіпотетичним, проте технологічні зміни могли перш за все торкнутися саме категорії посуду, яка експлуатувалася у найнесприятливіших умовах (термічна обробка продуктів харчування), що призводило до частішого руйнування, а отже — була і найчастіше поновлюваною в комплекті черняхівського посуду. Більше звуження хронологічних рамок створення комплексу поховання 60 на сьогодні не видається можливим. І хоча матеріали з поховання 60 та розміри поховальної ями можуть за деякими ознаками створювати враження відносно високого соціального статусу померлої (див. напр.: [Гопкало, 2011, с. 85]), соціальна інтерпретація поховання до закінчення дослідження всієї пам'ятки видається поки що передчасною.

На прикладі цього поховання, можна стверджувати, що Шишацький некрополь не поступається іншим могильникам (Війтенки 1, Боромля та ін.) Дніпровського Лісостепового Лівобережжя за кількістю поховань та інформативністю знахідок, які мають багато спільного. Зокрема, на ньому виявлено поховання, що мають деякі сарматські ознаки. Опосередковано сюди можна зарахувати і поховання 60, де знайдено кістки тварини — залишки жертвоприношення.

Звертають на себе увагу і деякі особливості поховального обряду саме на Шишацькому могильнику, зокрема наявність скляного кубка чи глиняної чаші-кубка в руках померлих жінок.

Наші спостереження дозволяють залучати матеріали з поховання 60 у подальших дослідженнях поховальних обрядів населення черняхівської культури саме на пізньому етапі її існування на теренах Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э. — М., 1966. — 142 с. — (САИ. — Вып. Д1—30).

Березовец Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник // МИА. — 1960. — № 82. — С. 84—99.

Гавритухин И.О. Финал черняховской культуры // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. — М., 2007. — С. 9—24. — (РСМ. — Вып. 9).

Гей О.А., Бажан И.А. Хронология эпохи «готских походов» (на территории Восточной Европы и Кавказа). — М., 1997. — 144 с.

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008. — 248 с.

Гопкало О.В. Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы // Черняхівська культура: матеріали досліджень. — Київ; Луцьк, 2011. — С. 66—96. — (OIUM. — № 1).

Кропоткин А.В., Кропоткин В.В. Северная граница распространения амфор римского времени в Восточной Европе // МЧК. — М., 1988. — С. 168—184.

Луговий Р.С., Рейда Р.М. Могильник черняхівської культури (с. Новоселівка, Полтавська область) // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей 2005 р. — Полтава, 2006. — С. 43—50.

Магомедов Б.В. Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 83—88.

Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.

Петраускас О.В. Поховання багатої дівчинки на могильнику черняхівської культури Велика Бугаївка // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 165—188.

Рейда Р.М., Гейко А.В., Сапєгін С.В. Поховання з «платою Харону» з Шишацького могильника черняхівської культури // Археологія. — 2014. — № 1. — С. 97—103.
Рейда Р.М., Гейко А.В., Сапєгін С.В., Володарець-Урбанович Я.В. Хрестоподібні знаки на денцях посуду черняхівської культури. — Друкується.
Шультце Э., Любичев М. Хронология могильника черняховской культуры Войтенки 1 (Восточная Украина) (по материалам раскопок 2005—2009 гг.) //Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3. — Тула, 2012. — С. 409—463.
Kokowski A. O tak zwanych blaszanych fibulach z polokragla plyta na glowce i rombowata nozka // Studia gothica. — Lublin, 1996. — **I**. — S. 153—184.
Rau G. Spatantike Facettschliffglaser in Nord und Osteuropa // Acta praehistorica et archaeologica. — 2008. — **40**. — S. 221—240.

Р.Н. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапегин

ЖЕНСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ 60 ШИШАЦКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена публикации материалов археологических раскопок 2012 г. могильника черняховской культуры (басейн р. Псёл) возле пгт. Шишаки (Полтавская область), в частности женского погребения 60. По совокупности материала, наиболее вероятной представляется датировка погребения второй половиной IV в. н. э.

К л ю ч е в ы е с л о в а: погребение, черняховская культура, могильник.

R.N. Reyda, A.V. Geyko, S.V. Sapegin

FEMALE BURIAL 60 FROM SHYSHAKY CEMETERY OF THE CHERNYAHIV CULTURE

The article contains information about materials of archaeological excavations in 2012 on the cemetery of the Chernyakhiv culture (Psel river region) near Shyshaky village (Poltava region), in particular the female burial 60. This burial according to the materials most likely can be dated to the 2nd half of the 4th c. AD.

K e y w o r d s: burial, Chernyakhiv culture, cemetery.

О.Б. Супруненко, О.В. Гопкало

ДІВОЧИЙ КОСТЮМ ФІНАЛЬНОГО ЕТАПУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами поховання в Лавриківці)

Публікація та аналіз матеріалів черняхівського поховання, відкритого у 2010 р. в полі кургану на Полтавщині.

К л ю ч о в і с л о в а : черняхівська культура, поховання, соціальний статус, костюм, вбрання.

ОПИС ПОХОВАННЯ

Курган 2 групи 1, у полу якого впущене черняхівське поховання 5, розташований на південній околиці колишнього села Лавриківка Пришибської сільради Кременчуцького р-ну Полтавської обл. [1] Черняхівське поховання виявлено в 2010 р. у північно-західному секторі кургану з рівня поверхні за 2,4 м на північ та 3,5 м на захід (азимут 315°) від умовного центру (тут і далі: УЦ). Воно влаштоване у підпрямокутній у плані ямі із закругленими кутами, зорієнтованій довгою віссю з півночі — північного сходу на південь — південний захід, спорудженій у похованому ґрунті, передматериковому та материковому піску. Вивчалося з глибини 1,0 м від УЦ вже в ході остаточної зачистки місця розташування піл кургану на рівні материка та передматерика.

Яма розмірами 0,84 × 2,00 м, нерівномірної глибини — від 1,35 до 1,50 м від УЦ, площею 1,6 м^2 заповнена одноманітним сіро-коричневим супіском, із рівня виявлення перебитим кількома кротовинами. У нижній частині вмісту переважав передматериковий та материковий пісок. З північно-східного боку яма мала незначний похилий уступ шириною 0,15—0,20 м, а з південно-західного — своєрідну похилу приступку на кшталт сходинки з підсипкою із передматерикового піску шириною 0,20—0,25 м, влаштовану на глибині 1,25—1,35 м від УЦ.

Цілком імовірно, що поховальна споруда була підбоєм, вхідна частина якого не простежена у зруйнованому насипу[2]. Вхід до підбою міг знаходитися з південного боку. Про вірогідність такого припущення свідчить нерівномірна глибина ями, підвищення дна умовно із заходу на схід на 0,10 м, одноманітне заповнення, більш характерне для підбійних захоронень, наявність материкового піску в основі заповнення, який міг осунутися зі стінок підбою, насамкінець, відсутність слідів перекриття.

По діагоналі ями — від північно-західного до південно-східного кута знаходився скелет дитини віком 9—11 років, збережений в анатомічному порядку (рис. 1). Судячи з розташування кістяка,

1 Попередньо комплекс опубліковано у 2011 р. [Супруненко, Лямкін, Сидоренко, 2011].

2 Практично над похованням знаходилася основа млина XIX ст., кілька пізніх ям тощо.

© О.Б. СУПРУНЕНКО, О.В. ГОПКАЛО, 2014

дитина лежала випростано горілиць, головою на північний схід — північ; руки, трохи зігнуті в ліктях, — вздовж тулуба; кисті, долонями донизу, відведені від тазу; ноги, незначно підігнуті в колінах, майже випростані. Через підвищення дна у південно-східний бік кістки скелету трохи осунулися, набувши легкого розвороту вправо.

Під кістками небіжчика простежена ділянка рослинного тліну, яка вкривала дно ями на площі 0,65 × 1,50 м. Під нижньою щелепою та на кістках грудного відділу виявлений розсип сердолікового та скляного намиста (рис. 1, *I, 1*; 2, *1*), поряд — шматочки розслоєної слюди від підвіски або амулету розміром 2 × 2 см та астрагал зі сточеної таранної кістки вівці або кози

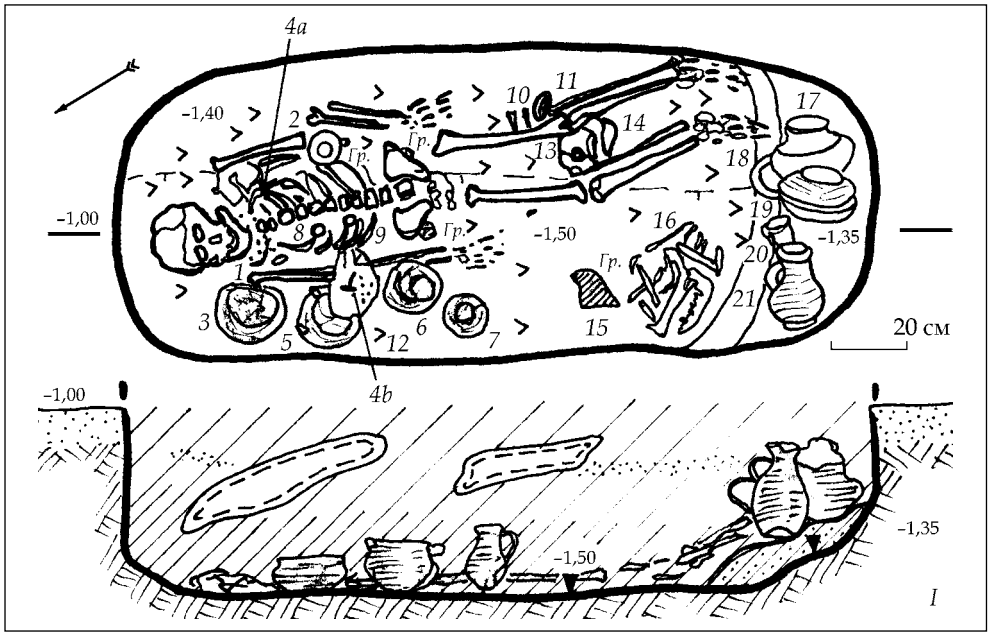

Рис. 1. Поховання: *I* — план (*1* — намисто; *2* — ліпний горщик; *3* — миска гончарна 2; *4* — фібули; *5* — частина корпусу триручної вази, розвал її стінки, намистина і пронизка; *6* — горщик гончарний 3; *7* — гончарний глек 1; *8* — астрагал і фрагменти прикраси зі слюди; *9* — пряжка; *10* — рогові пірамідальні підвіски; *11* — підвіска з мушлі молюска; *12* — уламки рогового гребеня; *13* — прясло, *14* — розвал гончарного горщика 1; *15* — уламок граніту; *16* — скелет собаки; *17* — гончарний горщик 2; *18* — гончарна миска 1; *19* — гончарна мископодібна посудина; *20* — гончарний келих; *21* — вузькогорлий опуклобокий глек 2); *Гр.* — граніт *II* — загальний вигляд з північного заходу

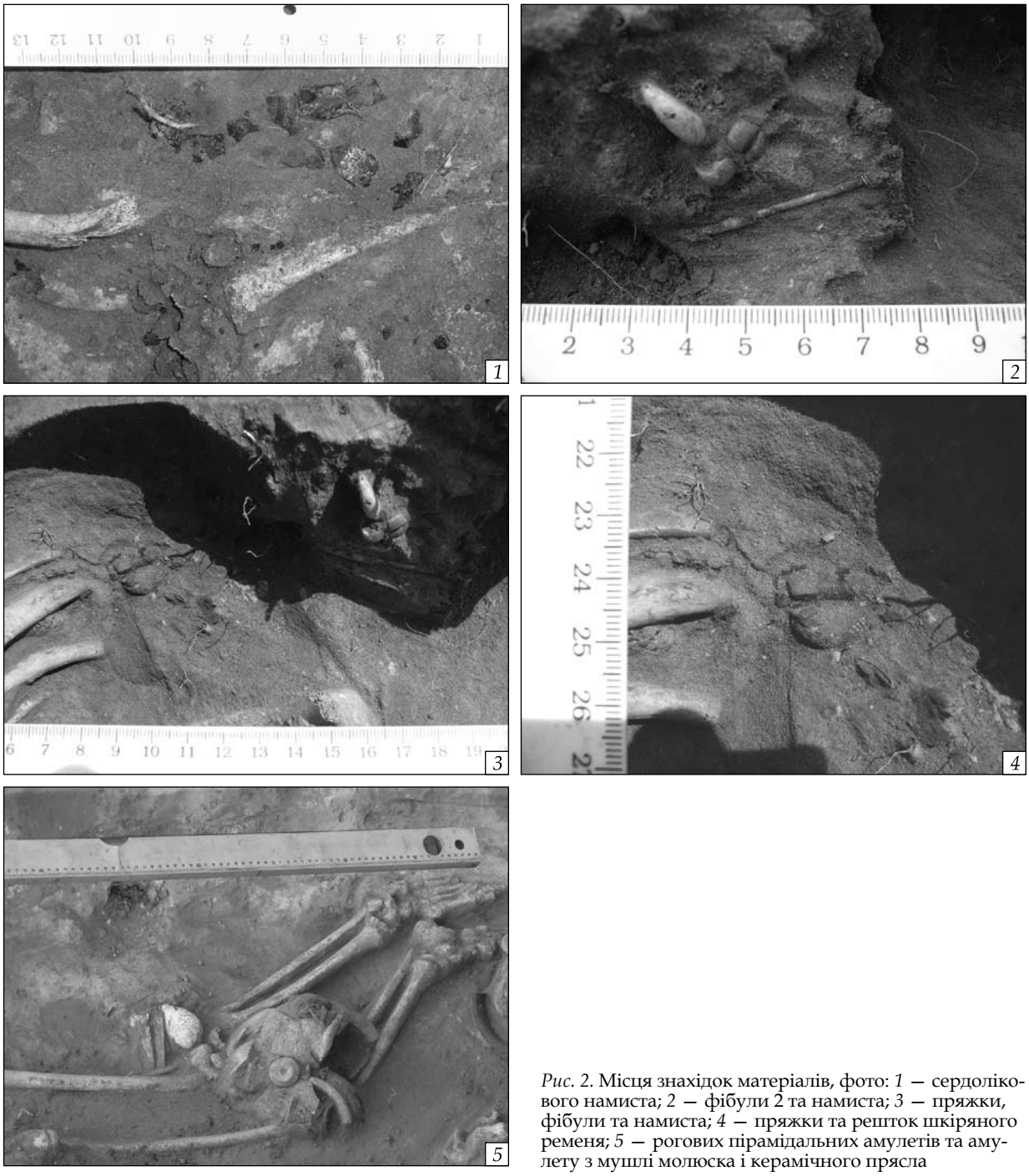

Рис. 2. Місця знахідок матеріалів, фото: *1* — сердолікового намиста; *2* — фібули 2 та намиста; *3* — пряжки, фібули та намиста; *4* — пряжки та решток шкіряного ременя; *5* — рогових пірамідальних амулетів та амулету з мушлі молюска і керамічного прясла

з отвором (рис. 1, *I, 8*). Тут же знаходилася одна з бронзових фібул (№ 2) з відбитками текстилю та скляна реберчаста намистина (рис. 1, *I, 4a*). Інша фібула (№ 1) була переміщена землериями до правого ліктя (рис. 1, *I, 4b*). Поряд із останньою лежали дві скляні монохромні реберчасті намистини і частина поліхромної (рис. 2, *2*).

На нижніх ребрах справа знаходилася бронзова пряжка від поясу з відбитками тканини (рис. 1, *9*), а поряд із нею шматочки тонкої зотлілої шкіри

Рис. 3. Розташування посуду у похованні

від паска шириною 1,3—1,5 см (рис. 2, *3, 4*). По обидва боки під тазом виявлені невеликі обпалені гранітні камінці (1,2 × 1,9 × 1,0 та 1,5 × 2,3 × 1,4 см) (рис. 1, *Гр.*). Над лівим коліном лежали дві рогові пірамідальні підвіски (рис. 1, *10*) та підвіска з великої мушлі морського молюска (рис. 1, *11*; 2, *5*).

Між лівим ліктем і тулубом знайдений ліпний горщик догори дном (рис. 1, *2*), поряд із ним лежав невеликий шматочок граніту (рис. 1, *Гр.*). Неподалік правого плеча стояла кружальна лискована миска середніх розмірів, виявлена в розвалі (рис. 1, *3*). Біля правого ліктя знаходився розвал невеликої кружальної триручної вази, також догори дном (рис. 1, *5*). Між ними в норі виявлено уламки рогового тришарового гребеня (рис. 1, *12*). Ближче до правого передпліччя стояли кружальні горщик 3 і глек 1 (рис. 1, *6, 7*).

На колінах виявлений розвал кружального горщика 1 (рис. 1, *14*), над яким знаходилося глиняне прясло від веретена (рис. 1, *13*). У південно-західній частині ями, на приступці, містилося скупчення кружального посуду, яке складалося з горщика, мисочки, мископодібної посудини, келиха та глека (рис. 3). Вони стояли впритул одне до одного. Під горщиком великого розміру знайдена в розвалі маленька мисочка закритого типу (рис. 1, *18*). Поблизу них, догори дном, стояла мископодібна посудина (рис. 1, *19*), вузькогорлий опуклобокий глек 2 (рис. 1, *21*). Між горщиком, посудиною та глеком лежав на боці келих (рис. 1, *20*).

Справа від колін дитини знайдений уламок граніту довжиною 12 см (рис. 1, *15*).

На північний схід від описаного скупчення посуду лежав скелет невеликої собаки [3] — самиці, висотою в холці до 0,35 м, віком близько 2 років (рис. 1, *16*). Судячи з положення кісток, тварина була покладена зібгано — півколом.

3 Визначення канд. вет. наук, доцента М.В. Лисенка.

АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ[4]

(склад, типологічні визначення, аналогії)

Предмети вбрання та гігієни

1. *Фібула* прогнута підв'язна варіанту Б3 за Є.Л. Гороховським (рис. 4, *1*; 5, *1*). Бронзова. Вісь пружини залізна. Розміри фібули: довжина — 5,0 см, ширина спинки — 0,6 см, товщина заготівки — 0,15 см. Приймач з пластинчастим кріпленням [Гороховский, 1988, табл. 4, *IX, Б*]. Музейний шифр: А 641/34.

2. *Фібула* аналогічна до попередньої (рис. 4, *2*; 5, *2*). Її розміри: довжина — 4,9 см, ширина спинки — 0,6 см, товщина заготівки — 0,20 см. Музейний шифр: А 641/35.

Датування фібул та аналогії. Датування прогнутих підв'язних фібул варіанту Б3 визначається в межах другої третини IV — першої половини V ст. н. е. [Гороховский, 1988, с. 216—227, табл. 18]. Численну серію таких фібул знайдено у розмитому водами Кременчуцького водосховища черняхівському могильнику в Градизьку (ур. Пляж) Глобинського р-ну Полтавської обл. [Памятники материальной культуры, 1985, с. 32, № 156—177]. Найпізніший комплекс у Дніпровському Лівобережжі з фібулою варіанта Б3 — поховання пізнього гунського періоду біля с. Орлик (хут. Яременки) першої половини чи середини V ст. [Левченко, Супруненко, 1994].

4 Матеріали поховання зберігаються в Об'єднанному музеї міста Комсомольська та ВАТ «ПГЗК».

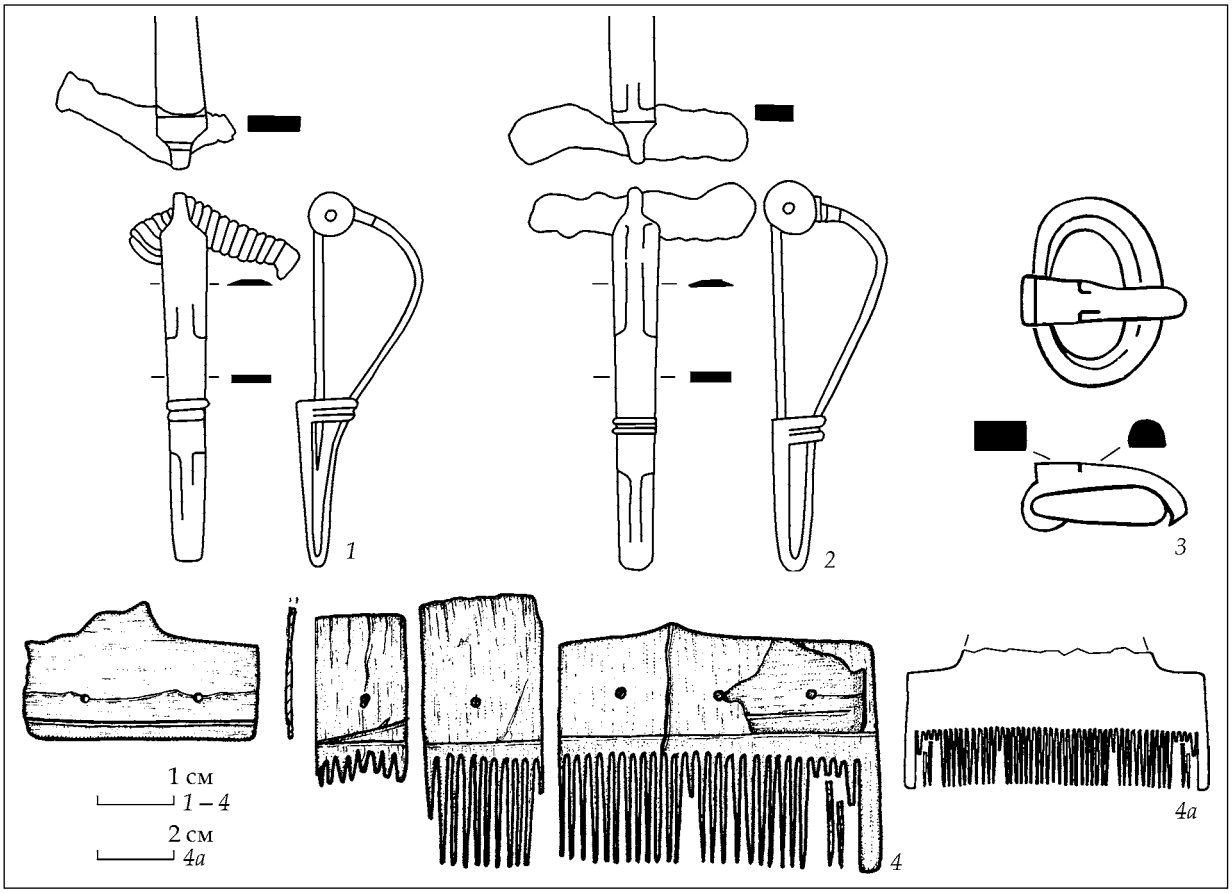

Рис. 4. Предмети вбрання та гігієни, прорисовки: *1, 2* — фібули, *3* — пряжка, *4* — гребінь

Рис. 5. Предмети вбрання, фото: *1* — фібула 1; *2* — фібула 2; *3* — пряжка; *4* — гребінь; *5 – 12* — намисто; *13* — підвіска з астрагалу; *14* — рогові пірамідальні підвіски; *15* — підвіски з мушлі молюска

Особливістю цих екземплярів є пластинчасте кріплення приймача. Аналогічні фібули походять із наступних черняхівських поховань та культурного шару могильників: Боромля 13 [Некрасова, 2006, рис. 7, *16,*

17], 46 [Некрасова, 2006, рис. 17, *4*]; Будешти 41 [Vornic, 2006, fig. 70, *9*], 128 [Vornic, 2006, fig. 85, *6*], 346 [Vornic, 2006, fig. 104, *20*] та культурний шар [Vornic, 2006, fig. 116, *10*, 117, *6, 7*]; Велика Бугаївка 140 та культурний шар [Петраускас, Шишкин, 2013, рис. 164, *8*]; Данчени 342 [Рафалович, 1986, табл. XLVII, *6*]; Дідів Шпиль 36 [Терпиловський, Петраускас, 2005, рис. 6, *9*]; Компанійці 82 [Некрасова, 2006, рис. 70, *2*]; Косанове 1961-3 [Petrauskas, 2003, S. 308, Abb. 31, *13*], 1963-6 [Petrauskas, 2003, S. 334, Abb. 65a, *5*] та 1963-7 [Petrauskas, 2003, S. 336, Abb. 66, *2*]; Черкаси 61 [Куштан, Петраускас, 2011, рис. 13, *2*]; Черняхів 256 [Сымонович, 1967, с. 18, рис. 7, *10*]. За межами черняхівського ареалу фібули з пластинчастим кріпленням приймача траплялися у Подонні (Замятіно 7) [Обломский, 2004, рис. 66, *13*].

Залишки тканини на фібулах[5]. Завдяки солям заліза, на фібулах збереглися шматочки тканини простого полотняного переплетення з тониною нитки приблизно 0,5 мм. Матеріал та щільність, зважаючи на стан збереженості фрагменту (тканина була не розгорнута, а складена втричі), визначити не вдалося. Переплетення на доступних оглядові поверхнях пружини можна ідентифікувати як полотняне. Нитки основи визначаються за тим, що вони дуже натягнуті та викликали характерну деформацію ниток піткання. Кручення Z-подібне. Напрямок нитки основи простежений за характерною деформацією — впоперек осі пружини фібули і трохи навскіс на окремих ділянках.

3. *Пряжка* бронзова лита прокована з овальною рамкою, довжиною 2,4 см, шириною 1,8 см, товщиною 0,25—0,5 см із потовщеною передньою частиною, круглою в перерізі (рис. 4, *3*; 5, *3*). Язичок виготовлений із бронзового бруска, розмірами 0,65 × 0,40 см, із прямокутною площадкою біля кріплення на рамці, яка утворює уступ при переході до вушка. Розріз решти язичка — напівкруглий. Язичок довгий, загнутий майже донизу рамки, його кінець обрублений і надалі не оброблений спеціально, не загострений і не заокруглений. Музейний шифр: А 641/33.

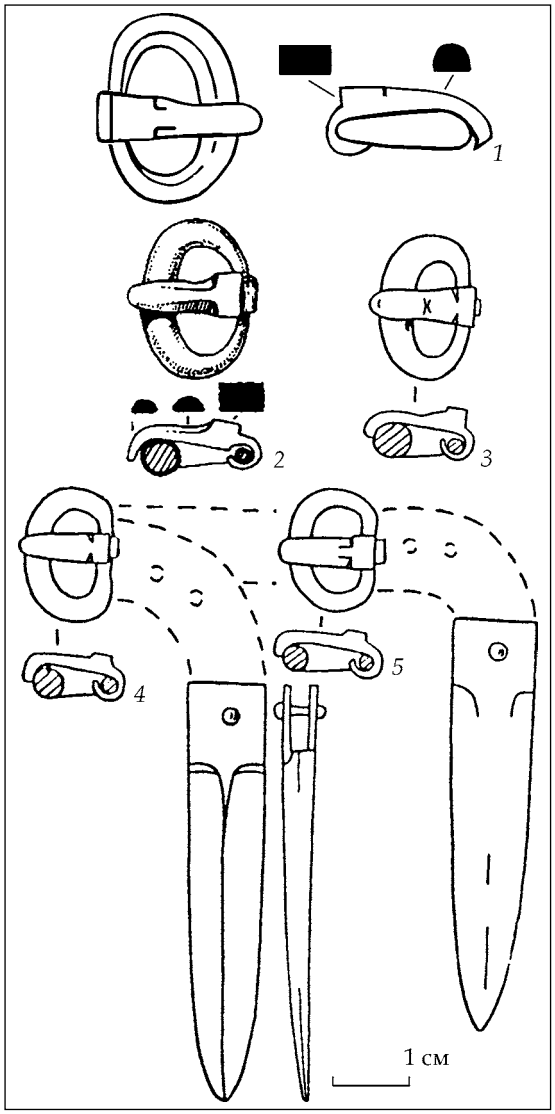

Рис. 6. Аналогії до пряжки: *1* — Лавриківка; *2* — Журавка 14; *3–5* — Кантемирівка, к. 1

Пряжка належить до серії Д — дніпро-дунайської за Є.Л. Гороховським. Дата серії — друга половина IV — початок V ст. н. е. [Гороховский, 1988, с. 293—305, табл. 36]. Найближчі аналогії походять із дитячого — дівочого, судячи за костюмом, поховання Журавка Вільшанська 14 зі скляною чашею з синіми краплями та чоловічого — Кантемирівка к. 1 (рис. 6).

Відбитки тканини на пряжці. Завдяки солям міді, на пряжці збереглися відбитки тканини від одягу, а на потоншеному боці рамки та поблизу —

5 Тут і далі: визначення тканини С.В. Маєвської (Полтавський технічний коледж НТУ «Харківський політехнічний інститут»).

добре вичиненої шкіри від ременю (рис. 2, *4*). На зворотньому боці рамки виявлено рештки тканини полотняного переплетення щільністю 20—22 × 18—21 ниток / см із тониною волокон 0,2—0,3 мм та Z-крученням. Структура тканння при цьому нещільна. Матеріал, із якого виготовлено тканину, скоріш за все, вовна. Через хаотичність розміщення прикипілих фрагментів збереженої структури тканини встановити напрямок ниток основи і піткання неможливо.

4. Фрагменти тришарового рогового *гребеня*. Збереглося п'ять внутрішніх пластин-вкладенів гребеня: на чотирьох із них зубці збереглися, на одному — обламані, а також два уламки зовнішніх пластин (рис. 4, *4*; 5, *4*). Вкладені з'єднувалися з поверхневими платівками відрізками тонкого бронзового дроту діаметром 0,1 см. Розміри фрагментів гребеня: ширина внутрішніх пластин — 1,3, 1,5 та 2,7 см; загальна ширина — 7,1 см; зовнішніх пластин — 1,2 та 1,7 см; висота внутрішніх пластин — 2,7, 2,8 та 3,4 см; товщина вкладенів — 0,5 та 0,6 см; зовнішніх накладок — 0,1 см. Музейний шифр: А 641/28-31.

Модифікацію гребеня, враховуючи стан його збереженості, можна визначити лише гіпотетично. Очевидно, що це гребінь III класу з короткими — 2,7 см — плічками.

5. Фрагменти *срібного кільця* від підвіски-амулету, яка не збереглася або застібки намиста з розімкнутими і підігнутими один до одного кінцями діаметром 0,65 см з тонкого дроту діаметром 0,06 см. Музейний шифр: А 641/36.

Намисто [6]

Монохромне скло

1—6. *Намистини* реберчасті еліпсоїдні, зрізані двічі, із циліндричним поперечним отвором, середні, із синьо-фіолетового прозорого скла (рис. 5, *11*; 7, *1—6*). Належать до варіанту XIV/11 [Гопкало, 2008, с. 35]. Розміри намиста: діаметр — 0,80—1,00 см, висота — 0,75—0,80 см, діаметр отвору — 0,3—0,45 см. Одна намистина здвоєна, її висота дорівнює 1,6 см (рис. 7, *2*). Музейний шифр: А 641/41-46.

Намисто має широке датування від останньої третини III ст. Найближчі аналогії цим прикрасам походять із поховань Велика Бугаївка 132 та Успенка 137 пізньої фази черняхівської культури.

7, 8. *Намистина* (2 фр.) округла еліпсоїдна, зрізана двічі, канал циліндричний, мала, із синьо-фіолетового прозорого скла, варіанту II/2, зроблена навивкою (рис. 5, *12*; 7, *7*). Його розміри: діаметр — 0,5 см, висота — 0,4 см, діаметр каналу — 0,20 та 0,3 см. Музейний шифр: А 641/47 а,б.

9. *Намистина* гвинтоподібна циліндрична, канал циліндричний поздовжній, із чорного непрозорого скла, варіанту XIII/2 (рис. 5, *6*; 7, *8*). Музейний шифр: А 641/48 а-г.

10. *Намистинка* округлої біконічної, зрізаної двічі, форми з циліндричним поперечним каналом варіанту XII/1 або XII/2 (рис. 5, *10*; 7, *9*). Скло поганої збереженості, колір визначити неможливо. Розміри: діаметр — 0,40 см, висота — 0,15 см, діаметр каналу — 0,10 см. Цей тип намиста з'являється в ареалі черняхівської культури не раніше другої третини IV ст. Музейний шифр: А 641/47 б.

6 Тут і надалі визначення намиста та підвісок подано за класифікацією О.В. Гопкало [2008].

Поліхромне скло

11. *Намистина* веретеноподібної форми, середніх розмірів, канал циліндричний поздовжній, із коричневого непрозорого скла; декор одноколірний — яєчно-жовтий непрозорий, опуклий — у вигляді спіралеподібних ліній біля отворів та зигзагоподібної — в центрі (рис. 5, *5*; 7, *10*). Новий варіант, найближчий до варіанту X/8б. Намистина збереглася частково. Розміри збереженої частини:

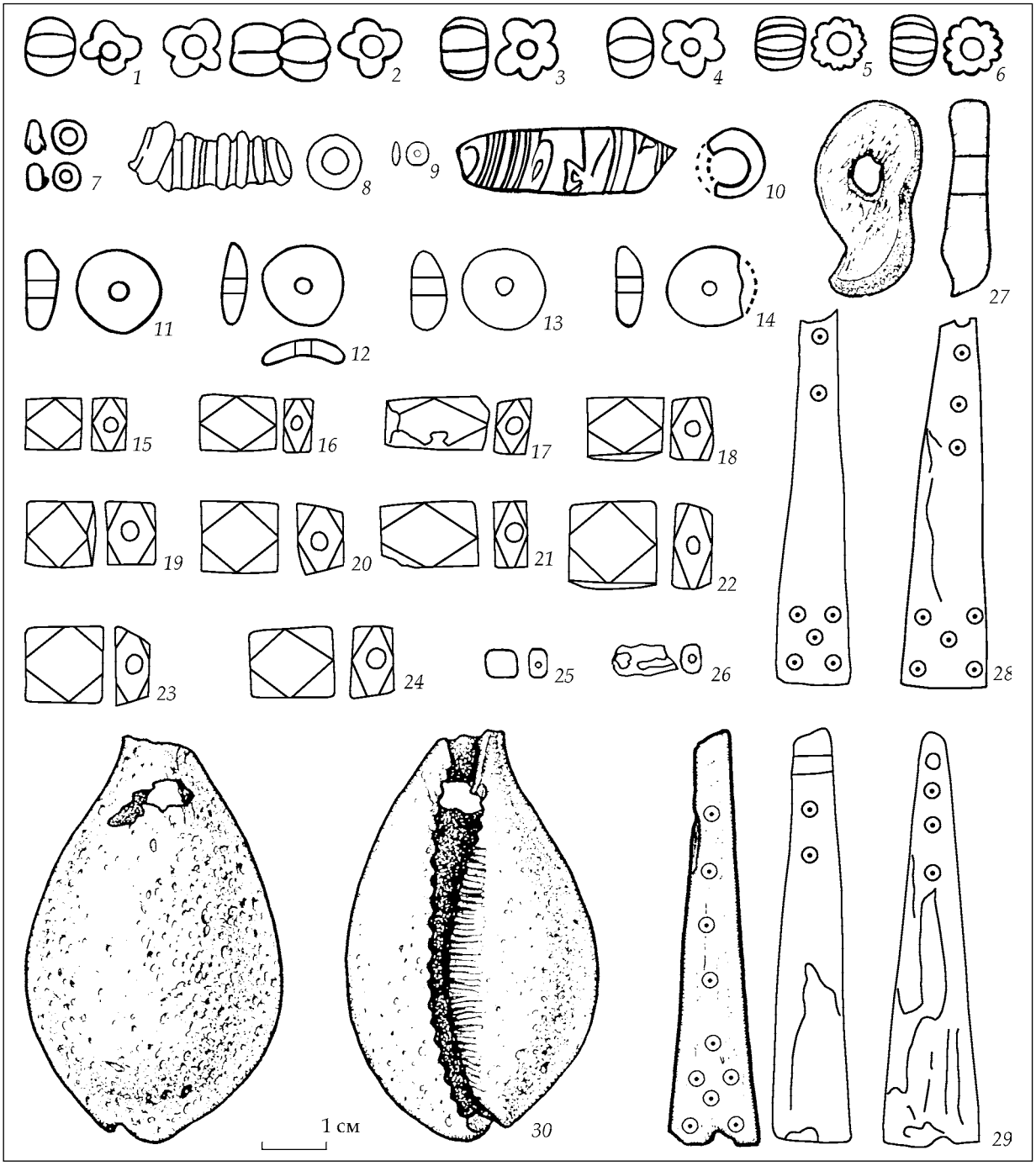

Рис. 7. Деталі вбрання, прорисовки: *1 – 26* — намисто; *27 – 30* — поясні амулети

діаметр — 1,1 см, довжина — 3,4 см, діаметр каналу — 0,60 см. За наявними відомостями, намисто варіанту X/8б з'являється в черняхівському ареалі не раніше другої третини IV ст. [Гопкало, 2008, с. 56]. Музейний шифр: А 641/50.

Бурштин

12—15. *Намистини* округлі сплощені, канал циліндричний поперечний, виготовлені з бурштинової гальки, варіантів а та б типу I. Розміри: діаметр — 1,20—1,40 см, висота — 0,2—0,5 см, діаметр каналу — 0,15—0,30 см (рис. 5, *8*; 7, *11—14*). Музейний шифр: А 641/37-40.

Сердолік

16—25. *Намистини* гранчасті (чотирнадцятигранні), призматичні зі зрізаними кутами, канал зрізано-конічний, типу 1. Намистини різних розмірів та пропорцій, зібрані за розмірами — найбільша в центрі — для одного набору (рис. 5, *7*; 7, *15—24*). Їхні розміри коливаються: висота (H, вимірюється вздовж каналу) — від 0,90 до 1,70 см, товщина (E) — від 0,50 до 0,80 см, довжина (L) — від 0,8 до 1,20 см, діаметр каналу — 0,20—0,30 см. Музейний шифр: А 641/51-60.

Корал

26. *Намистина* циліндрична, діаметр — 0,50 см, довжина — 0,50 см, діаметр каналу — 0,1 см, типу I (рис. 5, *9*; 7, *25*). Зберігся світло-рожевий колір коралу. Музейний шифр: А 641/61.

27. *Намистина* з відрізка коралової гілочки рожевого кольору, діаметр — 0,50 см, довжина — 1,0 см, діаметр каналу — 0,15 см, типу 3 (рис. 5, *9*; 7, *26*). Музейний шифр: А 641/62.

Поєднання прикрас із сердоліку та коралу у намистах є характерною ознакою комплексів черняхівської культури догунського часу: трупопокладень, орієнтованих як на захід, так і на північ, часто з парою двопластинчастих фібул [Гопкало, 2008, с. 74, 75].

Платівка з прозорої слюди

28. *Уламки платівки* з прозорої слюди [7], розмірами близько 2 × 2 см, підовальної форми, товщиною 3—4 мм, яка розкришилася від часу. До колекції не взято.

Підвіски

Кістка

29. *Підвіска* зі зрізаної на чверть (боковина) *таранної кістки* вівці або кози, з округлим отвором посередині (рис. 5, *13*; 7, *27*). Зрізаний бік кістки зашліфований. Розміри: висота — 2,9 см, ширина — 1,2—1,5 см, товщина — 0,7 см, розміри затертого від шнурка отвору — 0,4 × 0,5 см. Прикраси (?) з астрагалів трапляються в черняхівському ареалі, починаючи з кінця III ст. [Гопкало, 2008, с. 80]. Музейний шифр: А 641/25.

30, 31. *Рогові пірамідальні підвіски* в основі чотирикутної форми, з незначним зрізом зверху та розміщеним нижче поперечним отвором для підві-

7 Мінерал визначений канд. хім. наук, доцентом В.М. Закалюжним.

шування (рис. 5, *14*; 7, *28, 29*). В однієї з підвісок верхня частина до місця свердлення отвору втрачена, в обох — є втрати і сколи. Грані добре вирівняні, нижня основа свого часу була рівно зрізана й по краях заполірована. Підвіски ідентично декоровані. Три грані кожної з них прикрашені 10 кружечками з крапкою-заглибиною в центрі, розташованими таким чином: п'ять — в одну лінію від вершини піраміди до двох третин висоти підвіски, а нижче ще п'ять — по кутах та в центрі чотирикутника.

Висота повністю збереженої підвіски — 6,6 см, розміри основи — 1,5 × 1,4 см, діаметр отвору — 0,3 см (рис. 7, *29*). Висота обламаної підвіски — 5,9 см, розміри основи — 1,2 × 1,4 см (рис. 7, *28*). Діаметр декору обох підвісок — 0,3 см. Музейний шифр: А 641/26, 27.

Рогові пірамідальні підвіски масово поширюються серед носіїв черняхівської культури разом із підвісками з мушлів молюсків із другої третини IV ст., втім, не виключено, що їх виробництво починається трохи раніше цього часу [Гопкало, 2008, с. 80].

Мушлі молюсків

32. *Підвіска з мушлі* морського молюска *Cypraea panterina* (?) — мешканця Середземного та Червоного морів. Верхній шар мушлі втрачений, тому неможливо уявити первісний колір. Її розміри: висота — 6,4, ширина — 4,0 см (рис. 5, *15*; 7, *30*). Музейний шифр: А 641/32.

Масове надходження такого різновиду імпортів, як мушлі молюсків, що використовувалися у магічних цілях разом із роговими пірамідальними підвісками, починається з другої третини IV ст. [Гопкало, 2008, с. 78].

Кружальний посуд [8]

Горщики

1. *Горщик 1*, невеликий, з чітко виділеною низькою шийкою, плічками у верхній частині посудини (рис. 8, *1*; 9, *1*). Вінця відігнуті, краплеподібної форми, денце плиточне без закраїни (утору). На плічках наявна горизонтальна прокреслена лінія. Висота — 12,9 см; діаметри: вінець — 10,0—10,2 см, шийки — 9,3 см, тулуба — 13,6—13,8 см, денця — 7,4—7,6 см. Поверхня шерехата сірого кольору, злегка загладжена. У формувальній масі — домішка піску та кварцитової жорстви. Музейний шифр: А 641/14.

2. *Горщик 2*, невеликий, з виділеною шийкою, плічками посередині висоти посудини, денцем на плиточці зі скошеною назовні закраїною (рис. 8, *2*; 9, *2*). Вінця відігнуті, прямо зрізані. Плічка оперізує горизонтальна прокреслена лінія з уступом зверху. По перегину тулуба і нижче наявні слабо заглиблені нерівномірні прокреслені лінії від остаточного етапу формування корпуса. Висота — 13,9 см; діаметри: внутрішній вінець — 11,0—11,2 см, зовнішній вінець — 12,1—12,2 см, шийки — 10,7 см, тулуба — 15,4 см, профільованої верхньої основи дна — 7,2 см, плиточки по краю утору — 7,6—7,7 см. Поверхня шерехата, сірого кольору, злегка загладжена. На дні — концентричні кола від загладжування поверхні та затерта вм'ятина. У формувальній масі — домішки піску і жорстви. Музейний шифр: А 641/15.

8 Керамічний посуд описано за такою послідовністю: категорія, форма, розміри, характер поверхні, склад формувальної маси.

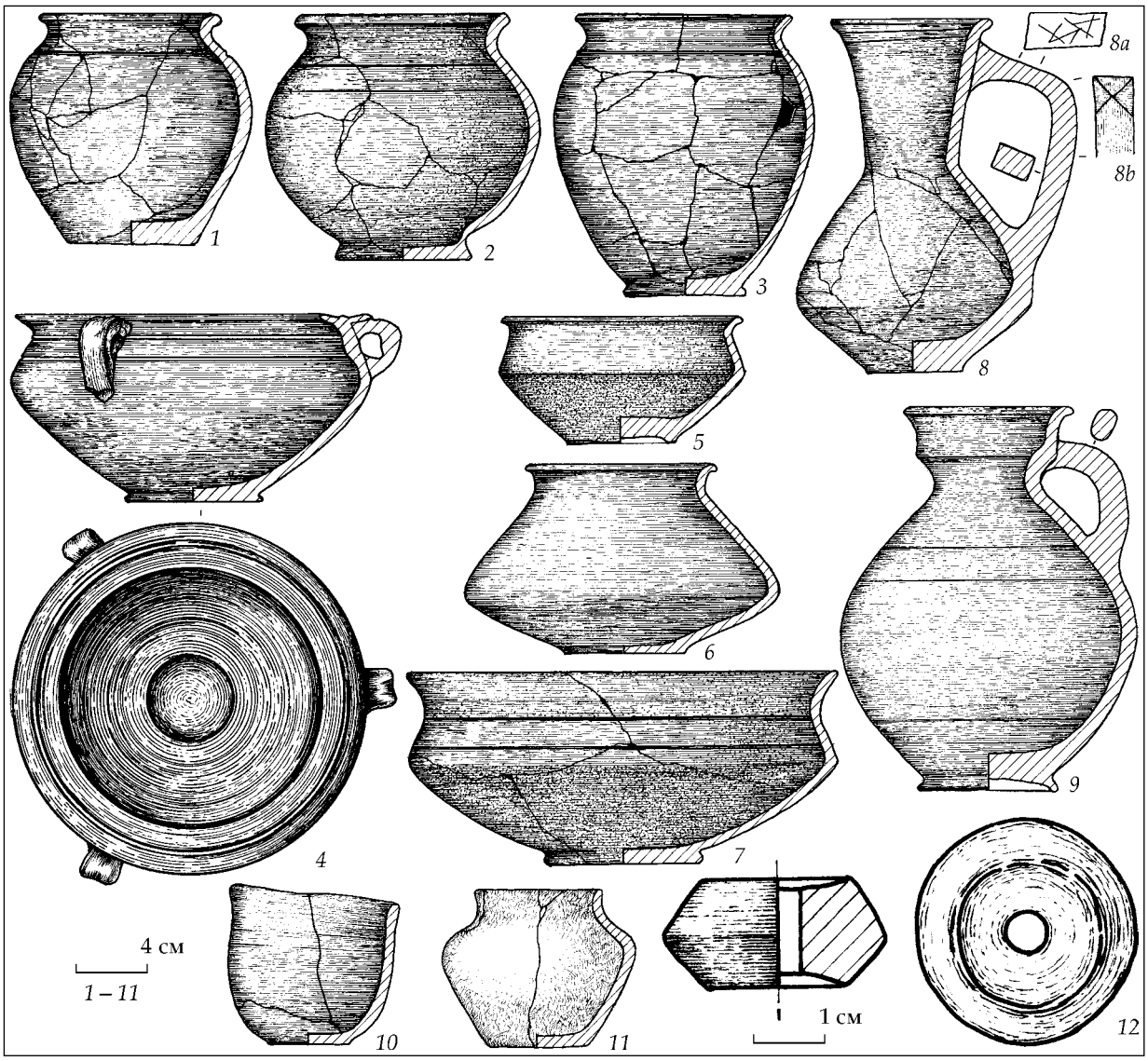

Рис. 8. Керамі-ка, прорисовки. **Кружальний посуд**: *1 – 3* — горщики 1 – 3; *4* — триручна ваза; *5, 6* — миски; *7* — мископодіб-на посудина; *8, 9* — глеки 1, 2; *10* — келих; *11* — ліпний горщик; *12* — прясло

3. *Горщик 3*, невеликий, з невисокою шийкою, покатими плічками на першій третині висоти, денцем на профільованій плиточці (рис. 8, *3*; 9, *3*). Вінця відігнуті, прямо зрізані, ледь заокруглені. Основу шийки оперізує горизонтальна валикоподібна лінія. Висота — 15,9 см; діаметри: внутрішній вінець — 12,0 см, зовнішній вінець — 12,3—12,4 см, шийки — 11,0 см, тулуба — 14,7 см, верхньої основи плиточки дна — 6,5 см, дна по краю утору — 6,7 см. Поверхня шерехата, сірого кольору, загладжена. На дні — концентричні кола від загладжування поверхні. Внутрішня поверхня добре задимлена і затерта. У формувальній масі — домішка дрібного піску. Музейний шифр: А 641/16.

Триручна ваза, миски, мископодібна посудина

1. *Триручна ваза* з Т-подібними вінцями (рис. 8, *4*; 9, *4*). Ручки округлої форми, в одному випадку з профільованою заглибиною посередині. Ден-

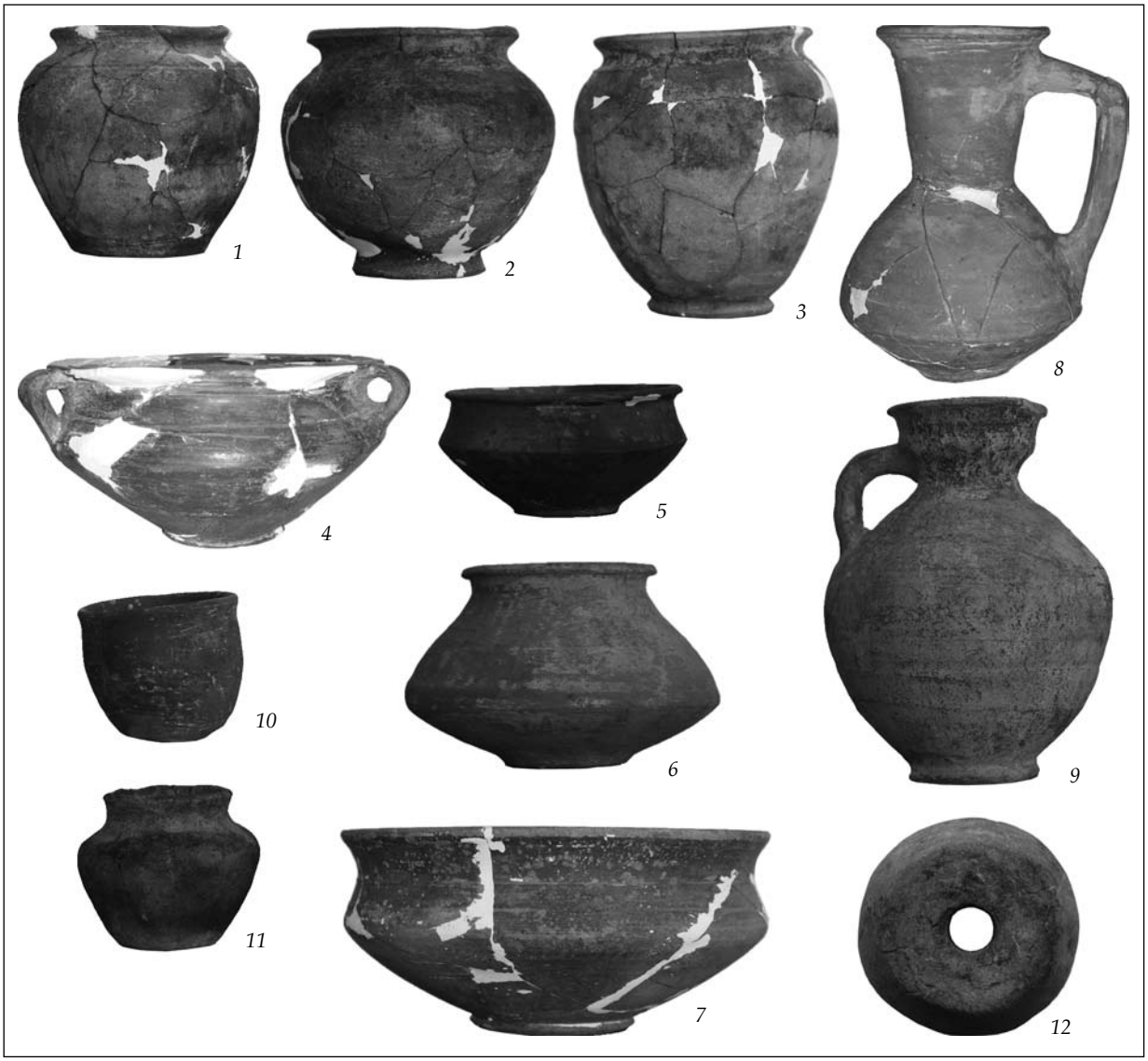

Рис. 9. Кераміка, фото. **Кружальний посуд**: *1*—*3* — горщики 1—3; *4* — триручна ваза; *5, 6* — миски; *7* — мископодібна посудина; *8, 9* — глеки 1, 2; *10* — келих; *11* — ліпний горщик; *12* — прясло

це — плиткового типу, без кільцевого піддону. З верхнього боку вінець знаходиться кільцева тонка валикоподібна пружка-виступ, розміщена по лінії стінок. По шийці та над перегином тулуба — дві горизонтально прокреслені лінії. Розміри вази: висота — 10,5—10,7 см; діаметри: внутрішній вінець — 14,3—14,5 см, зовнішній вінець — 20,0 см, шийки — 18,3 см, тулуба — 20,1 см, верхньої основи плиточки дна — 6,5 см, денця на плиточці зі злегка сформованим кільцем піддону — 7,4—7,6 см. Розміри ручок: висота — 4,3—5,0 см, ширина — 2,0—2,2 см, товщина — 0,9—1,1 см. Поверхня посудини якісно лискована, сірого та чорного кольору. На дні — концентричні кола від загладжування поверхні. Внутрішня поверхня сірого кольору, затерта. Глина добре відмулена, без візуально помітних домішок. Музейний шифр: А 641/17.

2. *Миска 1*, маленьких розмірів, закритого типу, біконічної форми, на кільцевому піддоні з ледь увігнутим денцем (рис. 8, *5*; 9, *5*). Розміри посудини: висота — 7,1 см; діаметри: внутрішній вінець — 12,7 см, зовнішній

вінець — 13,5 см, шийки — 12,4 см, тулуба — 13,7 см, дна — 6,0—6,1 см. Поверхня посудинки якісно лискована, сірого та чорного кольору. Внутрішня поверхня, сірого кольору, добре затерта. Глина відмулена, без візуально помітних домішок. Музейний шифр: А 641/18.

3. *Миска 2*, середніх розмірів, на профільованому денці плиточкою (рис. 8, *7*; 9, *7*). На шийці та плічках розміщені дві горизонтальні загладжені валикоподібні лінії. Розміри: висота — 10,7 см; діаметри: внутрішній вінець — 22,9 см, зовнішній вінець — 24,0 см, шийки — 22,3 см, тулуба — 24,0 см, дна — 8,6 см. Поверхня посудини лискована, сірого та сіро-коричневого кольору. Внутрішня поверхня світло-сірого кольору, затерта. Глина відмулена, без візуально помітних домішок, трохи мастка. Музейний шифр: А 641/19.

8. *Мископодібна посудина*, біконічна, з відігнутим назовні прямо зрізаним вінцем, покатими плічками, перегином тулуба на останній третині висоти і виділеним денцем без закраїни (рис. 8, *6*; 9, *6*). Розміри: висота — 10,7 см, діаметри: внутрішній вінець — 9,5 см, зовнішній вінець — 10,7 см, тулуба — 17,5 см, денця — 6,8 см. Поверхня посудини має неякісне сіре лискування. Глина відмулена, тісто однорідне, із незначними домішками крупинок вапняку. Музейний шифр: А 641/21.

Глеки, келих

1. *Глек 1*, одноручний, з високим воронкоподібним горлом, біконічним тулубом із розширенням, розташованим нижче середини висоти тулуба, та плитчастим денцем (рис. 8, *8*; 9, *8*). Вінця відігнуті назовні. Ручка велика, з підпрямокутним вигином і прямокутним у плані перетином закріплена під вінцем та над перегином тулуба. Під вінцем наявні три неохайно виконані прокреслені лінії, серед яких одна — у вигляді уступу. На пласкій верхній площині ручки наявне графіті (рис. 8, *8a*), на згині — навкіс перехрещені лінії (рис. 8, *8b*). Розміри: висота — 19,9 см; діаметри: внутрішній вінець — 7,6 см, зовнішній вінець — 9,4 см, основи горла — 5,4 см, тулуба — 13,5 см, кільцевої основи піддону — 5,3 см. Ручка висотою 12,6, шириною 1,7—1,8, товщиною 0,9—1,2 см. Поверхня добре лискована. Формувальна маса без помітних домішок, сірого кольору. Музейний шифр: А 641/23.

Належить до: типу 6 за Б.В. Магомедовим [1973, рис. 1, *6a*], варіанту 2 типу 2 за О.В. Петраускасом [Петраускас, 2008, рис. 1; 2; 5]. За останнім, датування модифікації синхронізується зі ступенем D1 європейської хронологічної системи, «маслівською» та «журівською» фазами за Є.Л. Гороховським, фазою 3 Косанове за О.В. Петраускасом. Найближчою аналогією нашому глеку є посудина із поховання 26 могильника Жовнине [Рутковская, 1979, рис. 10, *13*; Петраускас, Цындровская, 2002, рис. 15, *5*].

2. *Глек 2*, вузькогорлий, з опуклобоким тулубом, невисокою горловиною, вінця від горла відділені видавленим із внутрішнього боку валиком. Вінця відігнуті назовні, наближені до краплеподібної форми. Денце на невеликому кільцевому піддоні із заглибиною в дні. Посудина має ручку з підквадратним зі скругленими кутами перетином, приєднану до валика і шийки вгорі та плічка знизу. Плічка виділено затертою лінією (рис. 8, *9*; 9, *9*). Посудина збереглася без істотних втрат, крім давнього сколу на зливі. Розміри: висота — 21,6 см; діаметри: внутрішній вінець — 7,8 см, зовнішній вінець — 9,5 см, горла — 5,7—5,9 см, тулуба — 16,6 см, верхньої основи кільцевого піддону дна — 7,3 см, нижньої основи кільцевого піддону — 8,0 см. Ручки висотою — 7,8 см, шириною — 1,6 см, товщи-

ною — 1,5—1,6 см. Поверхня шерехата, злегка загладжена. Формувальна маса з домішкою дрібного піску, сірого кольору. Музейний шифр: А 641/22.

Належить до варіанту 1 типу 2 [Петраускас, 2008, рис. 1; 2; 4]. Побутування цієї модифікації глеків синхронізується зі ступенем С3 європейської хронологічної системи, «косанівською» та «маслівською» фазами за Є.Л. Гороховським, фазою 2 Косанове за О.В. Петраускасом. Наш екземпляр найближчу аналогію знаходить в похованні Косанове 1963-5 [Петраускас, 2008, с. 90, 91, рис. 4: 1].

3. *Келих* циліндричної форми, з прямими вертикальними вінцями, трохи звужений донизу, на плитчастому денці (рис. 8, *10*; 9, *10*). Верхній зріз посудинки нерівномірно скошений. Є окремі гранули кварцового піску. Поверхня з якісним лискуванням, сірого кольору. Розміри: висота — 8,3—9,0 см; діаметри: вінець — 9,7 см; тулуба — 9,4 см, денця — 4,5 см. Внутрішня поверхня затерта. Глина відмулена, без візуально помітних домішок. Музейний шифр: А 641/20.

Ліпний посуд

1. *Горщик* із вертикальними, ледь відігнутими вінцями, з краплеподібним потовщенням, плічками вище середини висоти, рівним дном (рис. 8, *11*; 9, *11*). Розміри: висота — 8,9—9,2 см; діаметри: вінець — 7,3—7,4 см, основи шийки — 7,5—7,6 см, тулуба — 11,0 см, денця — 5,7—6,0 см. Поверхня сірокоричневого кольору, злегка загладжена, у нижній частині тулуба помітні сліди вертикального затертого загладжування на зразок вельбарських посудин. Тісто з домішками крупного піску та окремими частками гранітної жорстви, випалювання нерівномірне, сіро-чорного кольору. З двох боків тулуб має сліди задимлення. Музейний шифр: А 641/13.

Із «пізньоскіфо-сарматського» ліпного посуду, який траплявся на пам'ятках Дніпро-Донецького Лісостепу [Любичев, 2011, рис. 3] більшменш подібний до цього горщик із поховання Компанійці 83. Втім, якщо ліпний посуд регіону характеризується короткими, відігнутими назовні вінцями та округлим тулубом, або ребром посередині висоти, то цей горщик має вертикальні вінця та ребро вище середини висоти тулуба.

Ще одну подібну посудинку знайдено за межами власне черняхівського ареалу, серед інвентарю поховання на Хортиці [Остапенко, 1998] з пряжкою серії Є за Є.Л. Гороховським, тобто вже гунського часу.

Предмети домашнього виробництва

1. *Прясло* біконічної форми, з увігнутими основами (рис. 8, *12*; 9, *12*). Висота — 1,3 см, діаметр по ребру — 3,3 см, діаметри основ — 1,9—2,2 см, діаметр отвору — 0,55—0,60 см. Поверхня підлискована. Музейний шифр: А 641/23.

ТРИЗНА

У перекопах над похованням зібрано кілька уламків черняхівського посуду, що можуть бути залишками тризнової відправи.

1—3. *Фрагменти* стінок (2) і денця кружального ***горщика*** сірого кольору середніх розмірів на дні плиточкою із закраїною-утором, із шерехатою поверхнею розмірами, см: 1) 6,7 × 7,2; 2) 5,9 × 6,3; 3) 4,0 × 5,5 × 6,5. Музейний шифр: А 641/98 а-в.

4. *Уламок* денця кружального *горщика* сірого та червоного кольору з шерехатою поверхнею без закраїни, розмірами 4,7 × 6,3 см. У формувальній масі — жорства. Музейний шифр: А 641/98 а-в.

АНТРОПОЛОГІЯ[9]

Збереглися фрагменти черепа та уламки кісток рук і ніг дитини. Враховуючи стан зубної системи та загальні розміри довгих кісток, вік дитини визначається в інтервалі від 9 до 11 років.

ДАТУВАННЯ КОМПЛЕКСУ

Дату поховання в Лавриківці визначають: фібули варіанту Б3 з пластинчастим кріпленням приймача; пряжка серії Д з довгим язичком, звисаючим над рамкою; одноручний глек із високим воронкоподібним горлом, біконічним тулубом, типу 6 за Б.В. Магомедовим [Магомедов, 1999, рис. 2, *1*], варіанту 2 типу 2 за О.В. Петраускасом [Петраускас, 2008] — показники фінального етапу культури. За складом прикрас воно належить до групи 5 черняхівських жіночих поховань [Гопкало, 2008, с. 106].

Втім, є низка аргументів на користь належності поховання до ранньогунського часу, за термінологією, запропонованою Є.Л. Гороховським [Гороховский, 1988, с. 19]. По-перше, це стан «сердоліково-коралового» намиста, від якого збереглося 10 сердолікових і лише дві коралові намистини дуже поганої якості, що може свідчити як про руйнівні властивості ґрунту, так і про час здійснення поховання, коли коштовних імпортних коралових намистин лишилося мало. По-друге, лавриківська пряжка майже тотожна пряжці з поховання ранньогунського часу Журавка 14. По-третє, екземпляри фібул із пластинчастим приймачем мають спинку, звужену до голівки, як, наприклад, у фібули з Гаврилівки 5, що є ознакою ювелірних виробів ранньогунського часу. І, нарешті, глек із воронкоподібним горлом і біконічним тулубом, схожий на глек з Жовнине 26, є наступним кроком в еволюційному ряду, оскільки має ребро, нижче середини висоти тулуба, так, наприклад, як у глека зі згаданого поховання в Гаврилівці 5 (пор.: [Петраускас, 2008, рис. 5, *30*; 12]).

Зрозуміло, з появою нових даних запропоноване датування має уточнюватися. Так чи інакше, але комплекс із Лавриківки є важливим внеском в інформацію про черняхівську культуру Лівобережжя Середньої Наддніпрянщини на її фінальному відрізку. Новіший аналітичний огляд матеріалів цього регіону напередодні гунської навали та в гунський час надано в роботі І.О. Гавритухіна [Гавритухин, 2007], де перераховано хронологічні індикатори гунського періоду, картографовано знахідки та зроблено важливий висновок про збереження в цей час основного масиву пам'яток.

ПОХОВАННЯ У ЛАВРИКІВЦІ СЕРЕД СИНХРОННИХ ЧЕРНЯХІВСЬКИХ МОГИЛ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

За етнокультурними ознаками (поховання в підбої, рослинна підстилка, наявність специфічного ліпного посуду, підвіски-амулети з мушлів молюсків та рогові пірамідальні) поховання у Лавриківці може розглядатися

9 Визначення канд. мед. наук А.В. Артем'єва.

в низці поховань «пізньоскіфо-сарматської» традиції поряд із підбійними могилами в Компанійцях 124, 162; Боромлі 33, 46; Успенці 1631. Специфічний ліпний горщик, як зазначалося, найбільшу відповідність знаходить у похованні 83 могильника Компанійці. Про належність підвісок із мушлів молюсків та рогових пірамідальних «пізньоскіфо-сарматському» компонентові черняхівського населення неодноразово зазначалося в літературі [див. бібліографію у спеціальній статті: Бобровська, 1999]. Їхні знахідки добре корелюються з іншими «пізньоскіфо-сарматськими» рисами. Принаймні, на Компанійцівському могильнику, найближчому територіально, підвіска з мушлі знайдена в похованні 162 в ямі з підбоєм та відповідним ліпним горщиком.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ПОХОВАНОЇ

Соціальний статус похованої визначається за запропонованими в літературі критеріями (перелік див.: [Гопкало, 2011]). За кількістю посудин-«приношень» (11), воно належить до підтипу «а» 3-го археолого-соціального типу за Н.М. Кравченко — найвищого за цим критерієм. Всього лише біля 3 % поховань культури супроводжувалися такою кількістю посуду. Серед них лише 0,2 % містили вбрання із двох фібул, пряжки, намиста та підвісок-мушлів, із них лише два (Сад 5 та Успенка 1647) супроводжувалися ювелірними виробами зі срібла. Порівняно з похованням у Лавриківці, це були могили жінок більш солідного віку. Найбільшу відповідність, за своїм соціальним статусом, поховання у Лавриківці знаходить у комплексі 132 Великої Бугаївки. Відмінністю є відсутність у цьому комплексі звичайної м'ясної їжі та наявність собачої туші.

Раніше череп собаки був знайдений у похованні 13 могильника Переяслав-Хмельницький (розкопки 1954 р.), визначеному як кенотаф (поховання немовляти?) та похованні 287 могильника Данчени. Також на території черняхівського могильника Велика Бугаївка, в ямі (поховання 165), захоронено шість собак — три дорослі особини та три цуценяти [Петраускас, Шишкин, 2013, с. 61; Журавлев, 2013].

Скелети собак, на відміну від залишків ритуальної їжі, знаходять майже цілими і не завжди безпосередньо в могилі — інколи над могилою, в насипу кургану, в сміттєвих ямах на поселеннях сарматів Карпатського басейну [Kulcsár, 1998, S. 72—74, 100], а також на могильнику Нейзац у Криму, що є однією з відмінностей цієї пам'ятки від інших пам'яток пізньосарматської культури Криму [Храпунов, 2013, с. 192]. Значення цих захоронень невідоме, але ритуально-магічна роль підтверджується широкими аналогіями. Поміж матеріалів могильника Нейзац є деталі кінської збруї у вигляді собачих голівок [Храпунов, 2013, с. 204, рис. 11, *7—12*].

ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ДІВОЧОГО КОСТЮМА ФІНАЛУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Вважається загальновідомим [10], що європейські варвари носили одяг на зразок грецького пеплосу або римської столи, який поєднувався на плечах застібками. Його довжина регулювалася за допомогою пасків. Як нижній одяг використовували вовняну туніку з довгими рукавами [Hendzsel, Istvánovits,

10 У деяких роботах це уявлення вважається стереотипним і таким, що не відповідає дійсності [Demant, 2004, p. 37].

Kulcsár et al., 2008, p. 39]. Відомо, що у цей час, окрім вовни, використовували тканини з рослинної сировини та змішані. Одяг шили з текстилю різноманітних відтінків червоного, синього, жовтого, зеленого та коричневого кольорів. Зберігся також зразок тканини у клітинку [Крупа, 2000; 2007; Елкина А., Елкина Е., 2005; Орфинская, 2005; Maik, 1988; 2007, s. 97—107].

Склад та умови знахідок деталей вбрання не протирічать саме такій реконструкції одягу дівчинки. Текстиль, знайдений у похованні, за своїми характеристиками (вовна, полотняне переплетення, щільність тканини 18—22 ниток / см) відповідає іншим зразкам з поховань фінального етапу черняхівської культури (Жовнине 26, Журавка 2, 14, 43, Одая 21, Ранжеве 14, Рідний Край 3, Сад 5) [Гопкало, 2007, с. 53]. Очевидно, це і є залишки так званого peplos-like dress. Одяг підперізували на талії тонким шкіряним паском із бронзовою пряжкою. До нього підвішували торбинку з амулетами та веретеном (?) на мотузці, що сягала колін. Шию і груди прикрашало сердоліково-коралове намисто та, вірогідно, на іншій низці — прикраси з монохромного і поліхромного скла.

Бобровська О.В. Жіночі поясні амулети черняхівської культури // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 89—95.

Гавритухин И.О. Днепровское лесостепное Левобережье. Финал черняховской культуры // Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э. — М., 2007. — С. 9—24.

Гопкало О.В. Про результати та перспективи дослідження черняхівського костюма // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 48—57.

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008. — 250 с.

Гопкало О.В. К вопросу о социальном статусе погребенных с оружием, снаряжением всадника, конской упряжью в ареале черняховской культуры // Доистория Восточной Европы позднеримского времени — начала эпохи Великого переселения народов (материалы полевых семинаров у с. Войтенки 2009, 2010 гг.). — Харьков, 2011. — С. 15—21.

Гопкало О.В. Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы // Черняхівська культура. Матеріали досліджень. — Київ; Луцьк, 2011а. — С. 66—96. — (OIUM. — № 1).

Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья: Дис. … канд. ист. наук. — К., 1988. — 450 с.

Гороховский Е.Л. Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы //Охрана и исследование памятников археологи Полтавщины. — Полтава, 1988а. — С. 18—19.

Елкина А.К., Елкина Е.И. Исследование текстиля из Никитинского могильника (из раскопок 1977 г.) // Воронина Р.Ф., Зеленцова О.В., Энговатова А.В. Никитинский могильник. Публикация материалов раскопок 1977—1978 гг. — М., 2005. — С. 141—146. — (Тр. отдела охранных раскопок. — Т. 3).

Журавлев О.П. Приложение 4. Определение остеологических материалов // Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013. — С. 383. — (OIUM. — № 2).

Крупа Т.М. Застосування методів природничих наук при дослідженні текстилю IV ст. до н. е. — IV ст. н. е. //Археологія. — 2000. — № 3. — С. 112—122.

Куштан Д.П., Петраускас О.В. Могильник черняхівської культури Черкаси-центр (за матеріалами розкопок 2000—2003 рр.) // Черняхівська культура. Матеріали досліджень. — Київ; Луцьк, 2011. — С. 178—230. — (OIUM. — № 1).

Левченко Д.И., Супруненко А.Б. Находки гуннского времени в низовьях Ворсклы // Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворсклья. — Москва; Полтава, 1994. — С. 74—80, 96—97.

Любичев М.В. Погребения с позднескифскими / сарматскими признаками на могильниках черняховской культуры в Днепро-Донецкой лесостепи // Черняхівська культура. Матеріали досліджень. — Київ; Луцьк, 2011. — С. 33—52. — (OIUM. — № 1).

Магомедов Б.В. До вивчення черняхівського гончарного посуду // Археологія. — 1973. — Вип. 12. — С. 80—87.

Магомедов Б.В. К истории финального этапа черняховской культуры // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 39—47.
Некрасова А.Н. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 87—200.
Обломский А.М. Днепровское Лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.). — М., 2003. — 255 с. — (РСМ. — Вып. 5).
Обломский А.М. Поселение Замятино-7 // Острая Лука в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени. М., 2004. — С. 37—56. — (РСМ. — Вып. 6).
Обломский А.М. Лепная керамика из погребений Верхнего Подонья // Лесная и Лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2012. — С. 146—162.
Орфинская О.В. Исследование текстиля (из раскопок 1978 г.) // Воронина Р.Ф., Зеленцова О.В., Энговатова А.В. Никитинский могильник. Публикация материалов раскопок 1977—78 гг. — М., 2005. — С. 147—156 (Тр. отдела охранных раскопок. — Т. 3).
Остапенко М.А. Дослідження експедиції «Хортиця» в 1998 році // АВУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 122—124.
Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. и др. — Полтава, 1985. — 55 с.
Петраускас О.В. Хронология некоторых типов гончарных кувшинов черняховской культуры лесостепной Украины // Germania—Sarmatia. — 2008. — **1**. — С. 88—103.
Петраускас О.В., Цындровская Л.А. Находки черняховской культуры вблизи Жовнино. — К., 2002. — 48 с.
Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник). — К., 2013. — 450 с. — (OIUM. — № 2).
Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — 219 с.
Рутковская Л.М. Археологические памятники IV—V вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // Slovenska archeologia. — 1979. — Т. XXVII, **2**. — С. 317—364.
Садыкова Ф.Х., Садыкова Д.М., Кудряшова Н.И. Текстильное материаловедение и основы текстильных производств. — М., 1989. — 287 с.
Супруненко О.Б., Лямкін В.В., Сидоренко О.В. Унікальний поховальний комплекс початку гунського часу в кургані в околицях Комсомольська // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 168—176. — (АДІУ. — Вип. 5).
Сымонович Э.А. Новые работы в Черняхове // МИА. — 1967. — № 139. — С. 5—27.
Терпиловський Р.В., Петраускас О.В. Черняхівські поховання могильника Дідів Шпиль на Канівщині // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 58—70.
Храпунов И.Н. Особенности могильника Нейзац // Крым в сарматскую эпоху. — Симферополь, 2012. — С. 188—207.
Demant I. Textiles and Dress-Fasteners from Lerdal Grave 101 // Acta archaeologica Lodziensia. — 2004. — Nr. 50, **1**. — P. 33—38.
Hendzsel I., Istvánovits E., Kulcsár V., et al. On the Borders of East and West: A Reconstruction of Roman Provincial and Barbarian Dress in the Hungarian National Museum // Dressing the Past. — Oxford, 2008. — P. 29—42. — (Ancient Textiles. — Ser. 3).
Kulcsár V. A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. — Aszód, 1998. — 154 f.
Maik J. Wyroby włokiennicze na Pomorzu z okresu rzymskiego i ze sriedniowiecza // Acta Archeologica Lodziesia. — 1988. — Nr. 34. — S. 30—35.
Maik J. Tkaniny z pomorskich cmentarzysk kultury wielbarskiej w świetle najnowszych badań // Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusje na temat kultury wielbaskiej. — Gdańsk, 2007. — S. 97—107.
Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // BRGK. — 2003. — Bd. 84. — S. 223—351.
Vornic V. Aşezarea şi necropola de tip Sântana de Mureş-Černjachov de la Budeşti. — Chişinău, 2006. — 469 s.

А.Б. Супруненко, О.В. Гопкало

ДЕВИЧИЙ КОСТЮМ ФИНАЛЬНОГО ЭТАПА ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ (по материалам погребения в Лавриковке)

При исследовании курганной группы у с. Лавриковка Кременчугского р-на Полтавской области в поле кургана выявлено погребение черняховской культуры. Захоронение совершено в подпрямоугольной яме, ориентированной север—северо-восток — юг—юго-запад. Вполне вероятно, что погребальное сооружение представляло собой подбой, входная часть которого не прослежена в разрушенной насыпи. Погребение принадлежало подростку 9—11 лет, вероятно, девочке. Погребенная лежала на спине, головой на север—северо-восток, руки и ноги вытянуты вдоль туловища. На дне, под костями умершей, прослежен участок растительного тлена от подстилки. В инвентарь могилы входили: предметы убора и гигиены (фибулы, пряжка, гребень, бусы, подвески), керамическая посуда (гончарная и лепная), предметы домашнего производства (пряслице), тризна.
Погребение относится к поздней фазе черняховской культуры, вероятно, к раннегуннскому времени. По ряду этнокультурных признаков (подбойная могила, подстилка из растительного сырья, специфический лепной горшок, поясные амулеты) погребение может рассматриваться в ряду захоронений «позднескифо-сарматской» традиции, наряду с погребениями в Компанийцах, Боромле, Успенке.
Погребенная принадлежала к социальной «верхушке». Лишь три признака отделяют это погребение от самых богатых синхронных захоронений — отсутствие стеклянного кубка, серебряных деталей убора и мясной пищи, что, возможно, объясняется юным возрастом умершей.
Костюм девочки реконструируется следующим образом. Это была одежда, застегнутая на плечах фибулами, наподобие пеплоса или столы. Шею и грудь украшали две нити бус. Одежда подпоясывалась тонким кожаным ремнем с пряжкой, к которому привешивалась сумочка с амулетами из раковины и роговых пирамидальных подвесок.

К л ю ч е в ы е с л о в а: черняховская культура, погребение, социальный статус, костюм, убор.

O.B. Suprunenko, O.V. Gopkalo

DRESS OF A GIRL IN THE FINAL PERIOD OF THE CHERNYAKHIV CULTURE (based on grave from Lavrykivka)

A grave of the Chernyachiv culture was found near Lavrykivka village (Kremenchug district of Poltava region) during the investigation of the barrows group. The burial was in rectangular pit and oriented north-northeast—south-southwest. Probably, it was an undercut grave, the entrance of which is not traced in the ruined mound. There was revealed the remains of a teenager (9—11 years old), possibly a girl was. The dead girlwas buried supine with her head to the north—northeast, arms and legs are stretched along the body. At the bottom of the burial pit, under the bones of the deceased were recorded organic remains of the funeral bedding. Among the grave goods were: dress accessories and hygiene items (brooches, buckle, comb, beads, pendants), pottery (wheel-made and hand-made), items of household production (spindle whorl), funeral feast.
The grave is dated to the late phase of the Chernyachiv culture, probably to the Early Hunnic period. By some ethno-cultural features (undercut grave, organicfuneral bedding, specific hand-made pot, belt amulets) the grave can be compared with the graves of Scythian-Sarmatian tradition from Kompaniytsi, Boromlya, Uspenka.
The dead girl belonged to the social «top». Only three features separate the grave from the synchronous richest burials: the lack of a glass bowl, silver dress accessories and meat food. This may be explained by the young age of the deceased.

K e y w o r d s: Chernyakhiv culture, grave, social status, dress, dress accessories.

С.В. Кодацький, К.В. Мизгін

НОВИЙ СКАРБ РИМСЬКИХ ДЕНАРІЇВ З ОКОЛИЦЬ с. СТАРІ ВАЛКИ

До наукового обігу вводиться новий скарб римських денаріїв, що складався з двох частин та включав 105 монет, як переважно належать до правління Веспасіана, Траяна та Адріана. За хронологічною структурою скарб є унікальним для території черняхівської культури та більш характерним для Центральної Європи.

К л ю ч о в і с л о в а: Старі Валки, скарб римських денаріїв, черняхівська культура.

26—27 червня 2013 р. у 0,5 км від північної околиці с. Старі Валки (Валківський р-н, Харківська обл., Україна), у лісі, біля дерева, місцеві жителі під час пошуку речей Великої Вітчизняної війни за допомогою металодетектора виявили скарб римських монет — денаріїв I—II ст. н. е. (рис. 1). Скарб складався з двох частин — монети знаходились у двох посудинах, які були розташовані неподалік одна від одної. Перша частина скарбу містилася на глибині 0,15—0,2 м від рівня сучасної поверхні, у перевернутому догори днищем гончарному глечику (посудина була роздавлена, можливо, коренем дерева). Друга частина скарбу виявлена приблизно в 1 м від першої, на глибині 0,5—0,6 м також у гончарному глечику, який лежав догори днищем і був злегка нахиленим. Зараз скарб розібраний по різних приватних нумізматичних зібраннях, однак невдовзі після його виявлення одному з авторів цієї публікації, який отримав інформацію про знахідку, вдалося зробити фотографії і провести зважування всіх монет комплексу, а також отримати посудини для реконструкції, замальовки, зняття параметрів і фотографування.

Виявлений комплекс є примітним у багатьох сенсах. По-перше, це четвертий відомий науці скарб римських денаріїв серед виявлених на території Харківської області і другий — у найближчій окрузі. По-друге, скарб не просто дійшов до нас у повному складі, але також збереглася упаковка скарбу і детально відомі умови його залягання. Подібним набором інформації вчені володіють вкрай рідко. По-третє, певний інтерес викликає факт двоскладовості комплексу, що само по собі також досить рідкісне явище. І, нарешті, по-четверте, монетний склад скарбу не тільки не характерний для регіону, але й у цілому для всього ареалу черняхівської культури. Все це підкреслює велику значимість, яку представляє комплекс, що публікується.

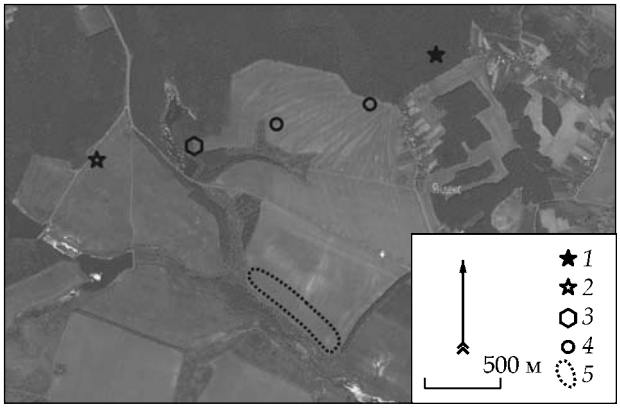

Рис. 1. Місце розташування скарбу з околиць с. Старі Валки: *1* — місце знахідки скарбу 2013 р.; *2* — орієнтовне місце знахідки скарбу 1883 р.; *3* — місце розташування Можеського острогу; *4* — випадкові знахідки речей пізньоримського часу; *5* — орієнтовні межі поселення черняхівської культури (на основі: [http://maps.yandex.ua/])

На наш погляд, доцільним буде провести опис складу кожної з частин комплексу окремо. Для цього вони отримали умовне літерне позначення: «частина А» та «частина Б».

Частина А скарбу представлена 55 денаріями імператорів Гальби (68—69 рр.),

© С.В. КОДАЦЬКИЙ, К.В. МИЗГІН, 2014

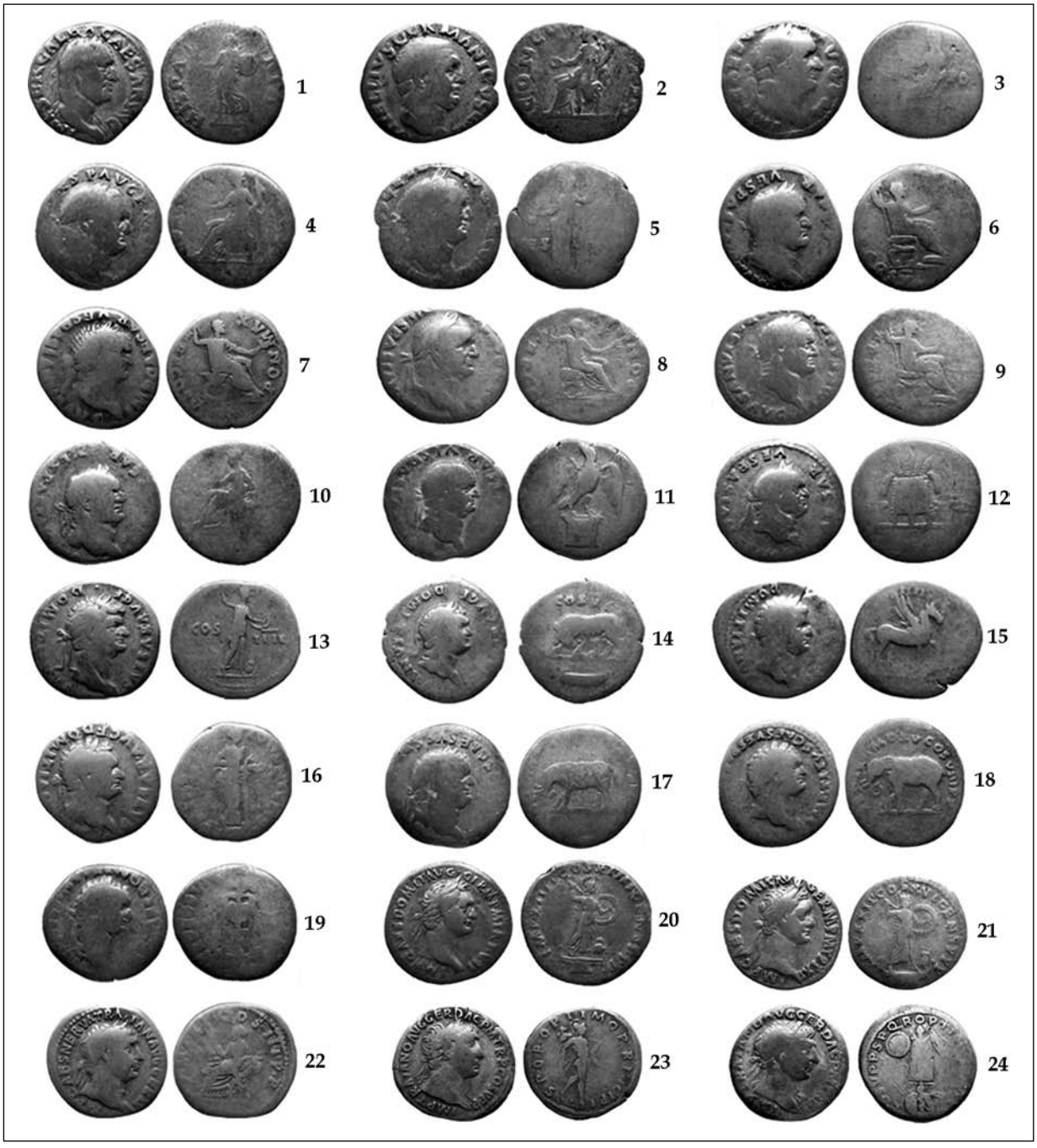

Рис. 2. Римські денарії з частини А скарбу із с. Старі Валки / 2013 (**тут і далі**: номери відповідають номерам у Списку монет скарбу)

Вітеллія (69 р.), Веспасіана (69—79 рр.), Тіта (79—81 рр.), Доміціана (81—96 рр.), Траяна (98—117 рр.), Адріана (117—138 рр.), Марка Аврелія (161—180 рр.) і Коммода (180—192 рр.) (№ 1—55 у Списку монет скарбу; рис. 2—4; табл. 1). Більшість монет частини А скарбу належить до емісій Траяна (40,0 %), Веспасіана (25,5 %) і Адріана (18,2 %). Старшою монетою цієї частини скарбу був денарій Гальби 68—69 рр. випуску, молодшою — денарій Коммода 189 р. карбування. Загальна маса монет частини А становить 164,77 г, відповідно середня — 2,97 г.

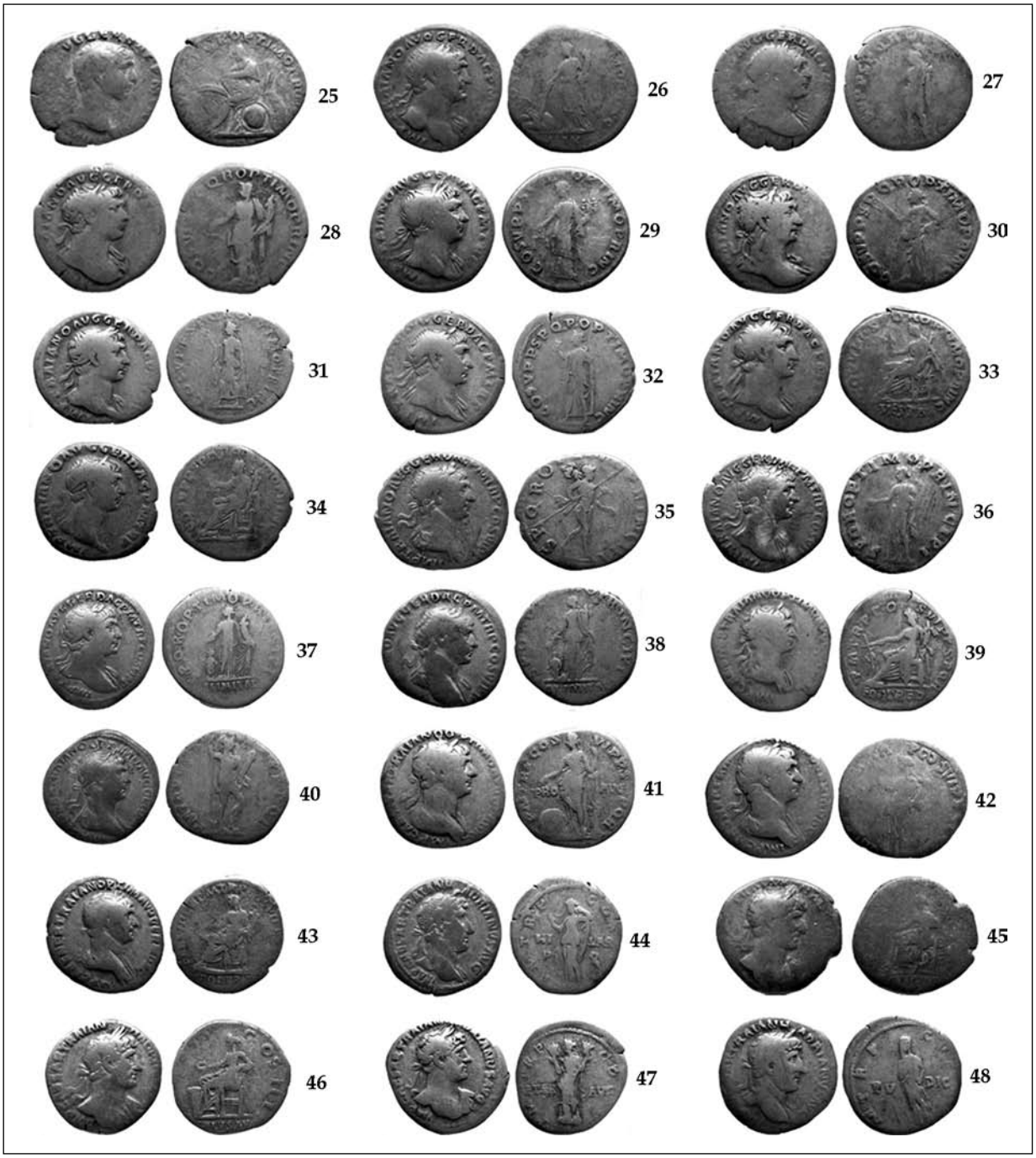

Рис. 3. Римські денарії з частини А скарбу із с. Старі Валки / 2013

Посудиною-упаковкою був невеликих розмірів одноручний глечик із загладженою (дещо «замитою», ймовірно, внаслідок активного впливу зовнішніх природних факторів) поверхнею світло-коричневого кольору [1].

1 Автори висловлюють сердечну подяку К.Г. Варачовій, Д.О. Філатову та Д.І. Ніжнікову, які надали допомогу в реконструкції та консервації посудин. Зараз вони зберігаються у авторів знахідки у м. Валки. Також висловлюємо подяку М.В. Любичеву та Г.В. Бейдіну за надані під час підготовки публікації поради.

Рис. 4. Римські денарії з частини А скарбу із с. Старі Валки / 2013; *А* — глечик, в якому містилися монети частини А скарбу

Таблиця 1. Розподіл монет у Старовалківському скарбі за емітентами

Імператор	Частина А		Частина Б		Разом	
	шт.	%	шт.	%	шт.	%
Гальба	1	1,8	—	—	1	0,95
Вітеллій	1	1,8	—	—	1	0,95
Веспасіан	10	18,2	4	8	14	13,3
Веспасіан *(Доміціан)*	4	7,3	—	—	4	3,8
Тіт	2	3,6	2	4	4	3,8
Доміціан	3	5,5	2	4	5	4,8
Траян	22	40	26	52	48	45,7
Адріан	9	16,4	11	22	20	19,1
Адріан *(Сабіна)*	1	1,8	—	—	1	0,95
Антонін Пій *(Фаустина Ст. посм.)*	—	—	1	2	1	0,95
Антонін Пій *(Марк Аврелій)*	—	—	2	4	2	1,9
Марк Аврелій *(Луцій Вер)*	—	—	1	2	1	0,95
Марк Аврелій *(Луцій Вер посм.)*	1	1,8	—	—	1	0,95
Марк Аврелій *(Коммод)*	—	—	1	2	1	0,95
Коммод	1	1,8	—	—	1	0,95
Р а з о м	55	100	50	100	105	100

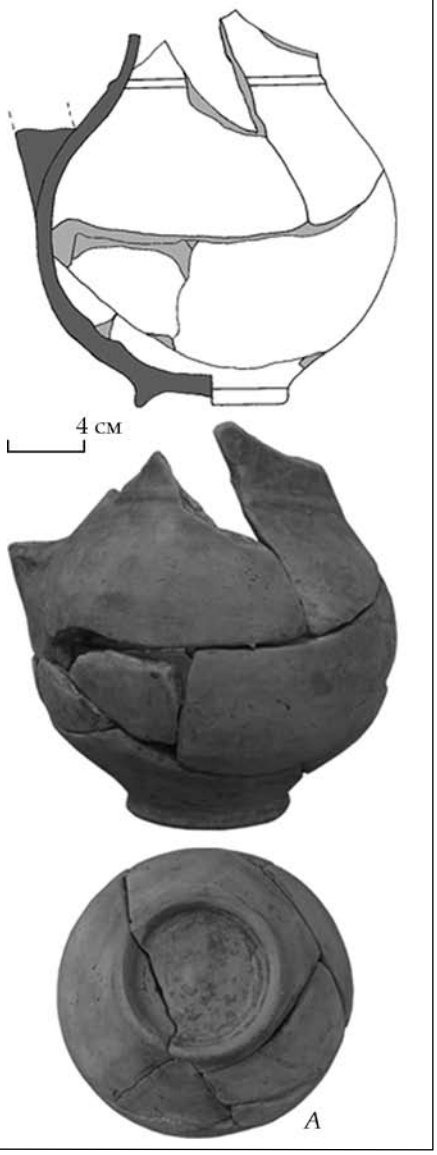

У посудини відсутня верхня частина і велика частина ручки — зберігся тільки її фрагмент на плечі сосуду. Параметри глечика такі: існуюча висота — 14,2 см, діаметр горла — 6,9 см, діаметр тулуба — 13 см, діаметр денця — 5,5 см (рис. 4, *А*).

Частина Б складалася з 50 денаріїв, які належали імператорам Веспасіану (69—79 рр.), Титу (79—81 рр.), Доміціану (81—96 рр.), Траяну (98—117 рр.), Адріану (117—138 рр.), Антоніну Пію (138—161 рр.), Марку Аврелію (161—180 рр.) (№ 56—105 у Списку монет скарбу; рис. 5—7; табл. 1). Як і в першому випадку, більшість монет припадає на емісії Траяна (52 %), Адріана (22 %)

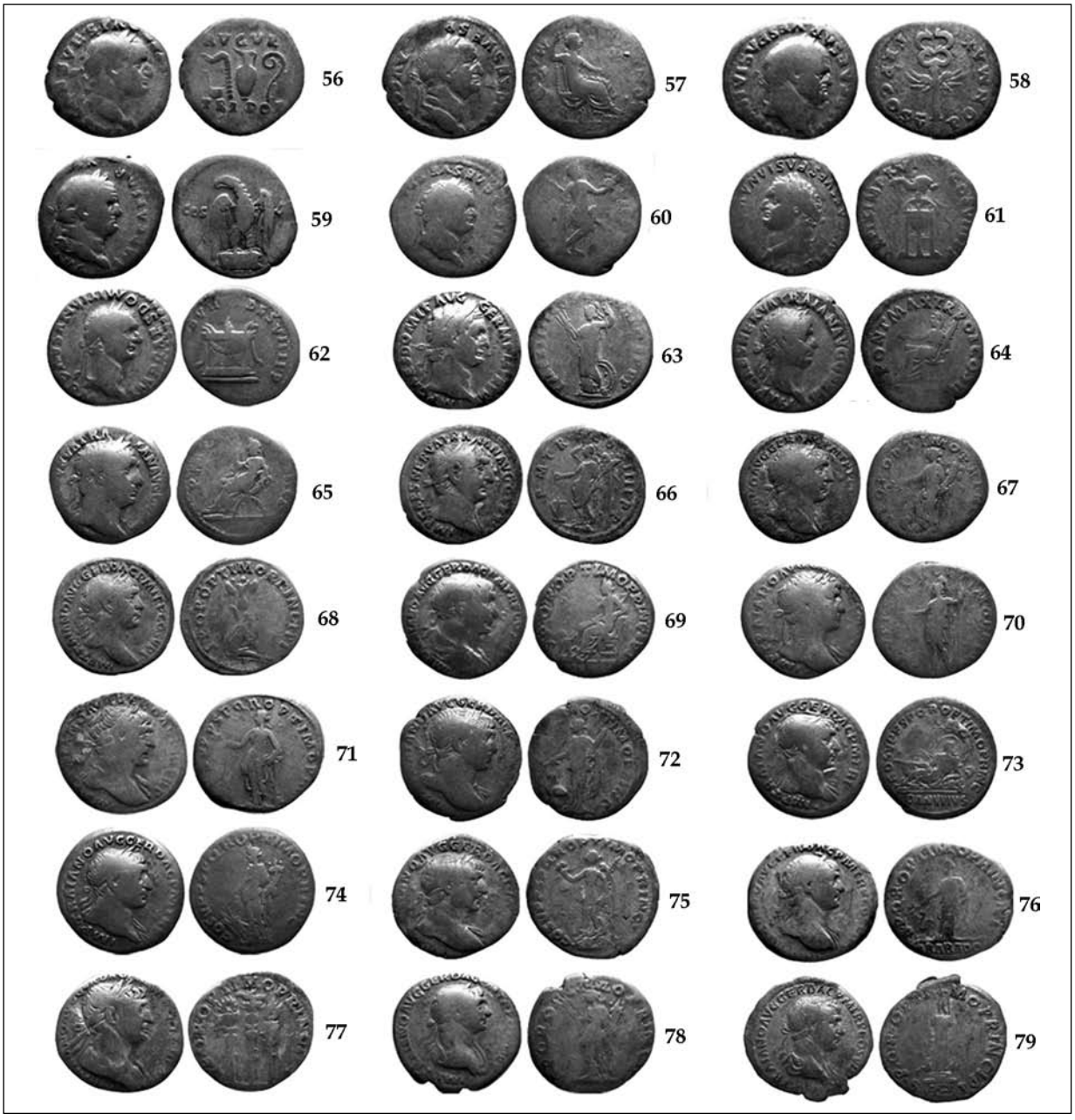

Рис. 5. Римські денарії з частини Б скарбу із с. Старі Валки / 2013

і Веспасіана (8 %). У цій частині скарбу найбільш ранньою монетою був денарій Веспасіана 72—73 рр. випуску, найпізнішою — денарій Марка Аврелія, викарбуваний для Коммода у 177—178 рр. н. е. Загальна маса монет другої частини скарбу складала 147,37 г., середня — 2,94 г. У цілому, звертає на себе увагу добрий стан монет в обох частинах скарбу.

Монети частини Б перебували в глечику [2] дещо більших розмірів, ніж попередній, крім того, він зберігся практично повністю, за винятком невеликого фрагмента горла і вінця. Це також був одноручний глечик з

2 При вибірці землі з глека виявилося, що він тільки наполовину був заповнений землею, а монети немов би висипалися з нього.

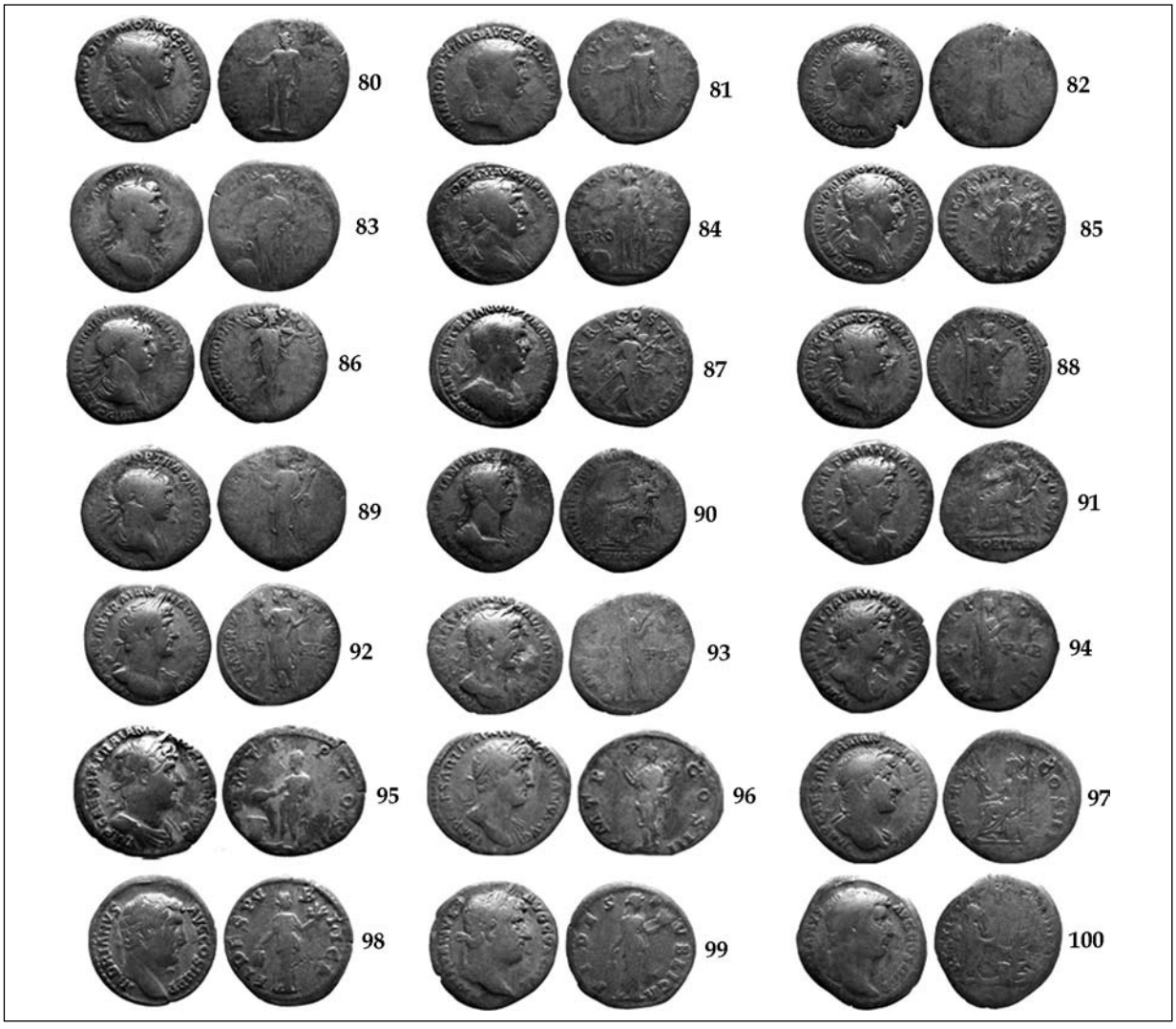

Рис. 6. Римські денарії з частини Б скарбу із с. Старі Валки / 2013

біконічним тулубом, із загладженою (і також «замитою») поверхнею світло-коричневого кольору [3]. Параметри посудини: висота — 19,5 см, діаметр вінця — 10,4 см, діаметр горла — 9 см, діаметр тулуба — 14,7 см, діаметр денця — 8 см, розміри ручки в перетині — 2,1 × 1,2 см. Ручка виходить із горла посудини і опускається на його плече (рис. 7, *Б*).

Незважаючи на те, що відстань між посудинами з монетами становила близько метра, на наш погляд, можна цілком впевнено говорити, що ми маємо справу з одним депозитом. Про це, зокрема, свідчить декілька факторів. По-перше, в обох випадках ми маємо справу із одним типом посудин — глечиками, при цьому обидва сосуди були однаково перевернуті (або перекинуті?) догори днищем. По-друге, відмінності у кількісному та хронологічному складі кожної з частин комплексу незначні (рис. 8, *а*), а, отже, вони могли бути єдиним цілим. Це яскраво ілюструє зведення складів

3 У процесі роботи з посудинами як у реставраторів, так і у авторів цієї публікації склалося враження, що обидва глека мали слабкий випал. Проте, ймовірно, деструкція черепка сосудів сталася внаслідок їх тривалого знаходження поблизу від поверхні землі, а також внаслідок постійного доступу вологи і різких температурних змін.

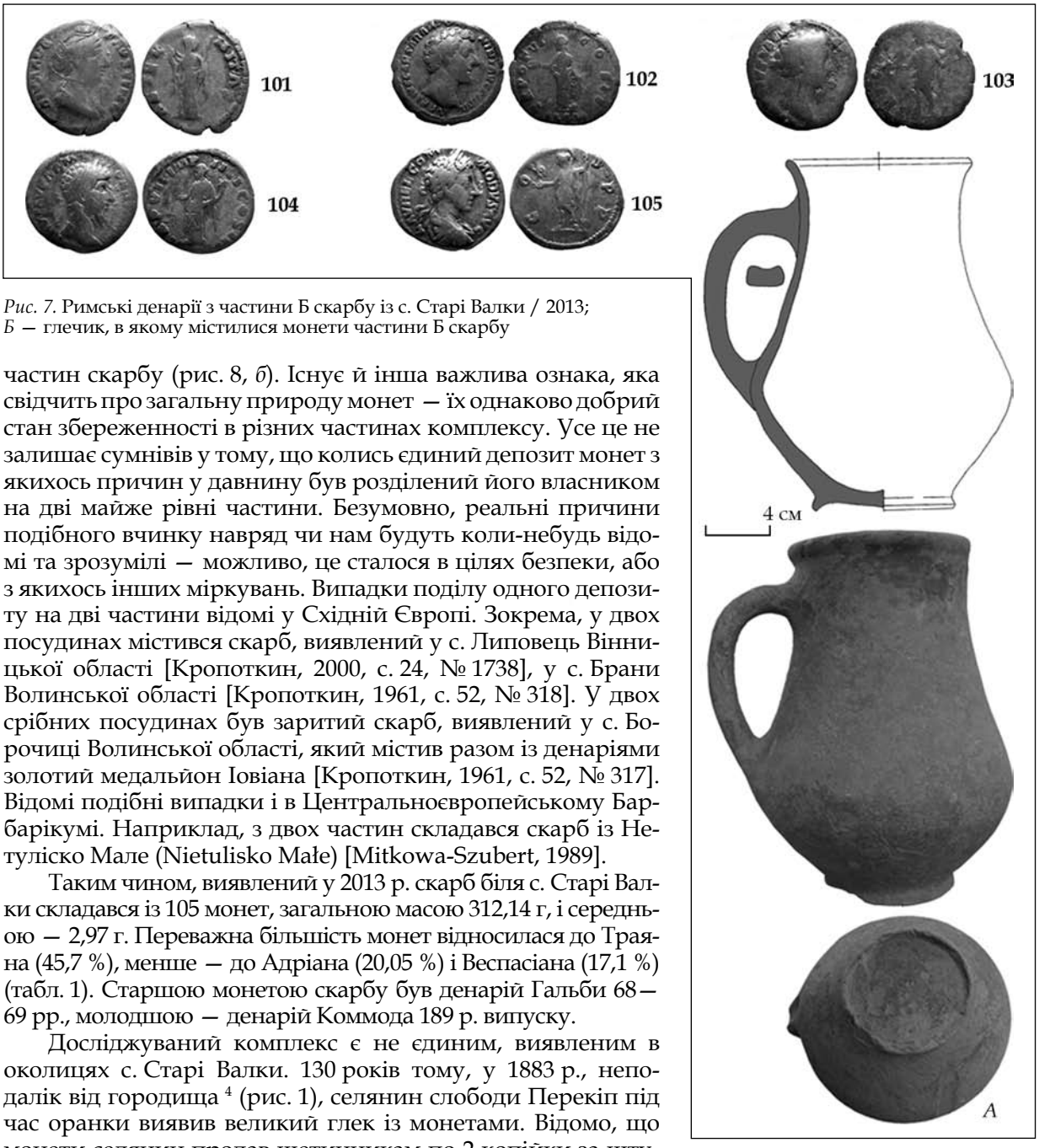

Рис. 7. Римські денарії з частини Б скарбу із с. Старі Валки / 2013;
Б — глечик, в якому містилися монети частини Б скарбу

частин скарбу (рис. 8, *б*). Існує й інша важлива ознака, яка свідчить про загальну природу монет — їх однаково добрий стан збереженності в різних частинах комплексу. Усе це не залишає сумнівів у тому, що колись єдиний депозит монет з якихось причин у давнину був розділений його власником на дві майже рівні частини. Безумовно, реальні причини подібного вчинку навряд чи нам будуть коли-небудь відомі та зрозумілі — можливо, це сталося в цілях безпеки, або з якихось інших міркувань. Випадки поділу одного депозиту на дві частини відомі у Східній Європі. Зокрема, у двох посудинах містився скарб, виявлений у с. Липовець Вінницької області [Кропоткин, 2000, с. 24, № 1738], у с. Брани Волинської області [Кропоткин, 1961, с. 52, № 318]. У двох срібних посудинах був заритий скарб, виявлений у с. Борочиці Волинської області, який містив разом із денаріями золотий медальйон Іовіана [Кропоткин, 1961, с. 52, № 317]. Відомі подібні випадки і в Центральноєвропейському Барбарікумі. Наприклад, з двох частин складався скарб із Нетуліско Мале (Nietulisko Małe) [Mitkowa-Szubert, 1989].

Таким чином, виявлений у 2013 р. скарб біля с. Старі Валки складався із 105 монет, загальною масою 312,14 г, і середньою — 2,97 г. Переважна більшість монет відносилася до Траяна (45,7 %), менше — до Адріана (20,05 %) і Веспасіана (17,1 %) (табл. 1). Старшою монетою скарбу був денарій Гальби 68—69 рр., молодшою — денарій Коммода 189 р. випуску.

Досліджуваний комплекс є не єдиним, виявленим в околицях с. Старі Валки. 130 років тому, у 1883 р., неподалік від городища [4] (рис. 1), селянин слободи Перекіп під час оранки виявив великий глек із монетами. Відомо, що монети селянин продав щетинникам по 2 копійки за штуку, з яких 10 штук були придбані місцевим жителем І. Голяховським [5] і знаходилися у його приватному зібранні, а нині втрачені. Згідно Д.І. Багалію,

4 Мається на увазі Можеський острог, який знаходиться приблизно в 1,0 км на захід від с. Старі Валки (рис. 1).

5 У списку духовенства Харківської єпархії міститься прізвище виконуючого справами настоятеля Георгіївської церкви 1-го благочинного округу м. Валок Івана Голяховського (http://forum.vgd.ru/post/23/32292/p1002925.htm). Не виключено, що монети були придбані саме ним.

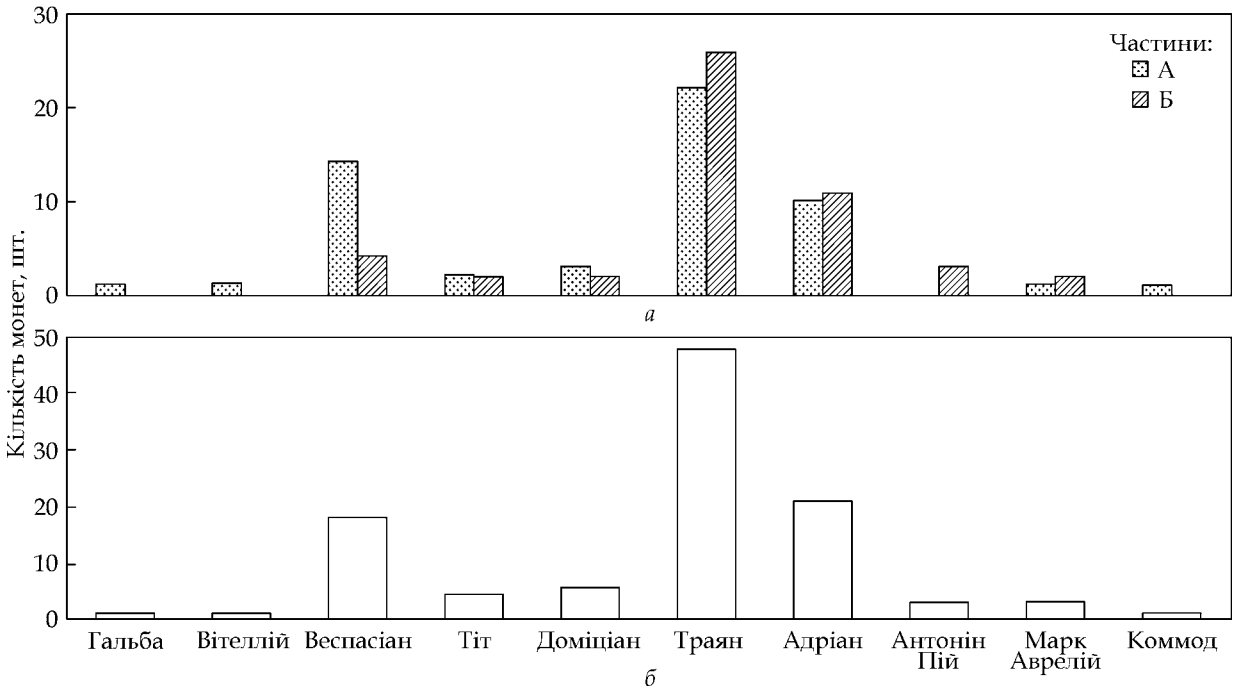

Рис. 8. Кількісний розподіл монет у скарбі: *а* — по частинах; *б* — із суміщенням

серед цих монет були денарії Августа, Тіберія, Нерона, Антоніна Пія, Коммода та інших правителів, а також грецька монета Лісімаха (321—281 рр. до н. е.), яку В.В. Кропоткін вважав «варварським» наслідуванням монеті Лісімаха [Багалей, 1888, с. 141—142; Ляскоронский, 1903, с. 191, прим. 7; Багалей, 1905, с. 89, № 9; Данилевич, 1905, с. 391, № 42; Кропоткин, 1961, с. 83, № 1090; Брайчевський, 1959, с. 182, № 780, та ін.). Необхідно зауважити, що наявність у складі цього скарбу монети Августа і монети (або наслідування монеті) Лісімаха викликає певні сумніви. Знахідки монет Августа досить рідкісні на території Східної Європи, не кажучи вже про їх знаходження в складі скарбів. У цьому випадку інформація про монету Августа могла з'явитися внаслідок невірного читання легенди непрофесіоналом: літери AVG на аверсі, або слова AVGVSTI на реверсі могли бути легко сплутані з ім'ям правителя [Мызгин, Свистун, 2012, с. 333]. Відсутні в скарбах римських денаріїв і монети або варварські наслідування монетам Лісімаха, знахідки яких також досить рідкісні на схід від Дністра. Водночас, у скарбах іноді зустрічаються варварські наслідування монетам офіційного карбування. Але вірогіднішим здається, що монета (чи наслідування монеті) Лісімаха просто знаходилась у колекції І. Голяховського і згодом помилково (або випадково) була приписана до скарбу.

Культурний контекст скарбу цілком очевидний. Поширення римських денаріїв не тільки в регіоні, але й на території всієї Східної Європи традиційно пов'язується з черняхівської культурою. За словами авторів знахідки, культурного шару безпосередньо на місці скарбу не виявлено, що й не дивно — відомі лише поодинокі випадки, коли скарби закопували на території або поблизу черняхівських поселень (наприклад, скарб бронзових монет IV ст., виявлений під час розкопок на поселенні черняхівської культури біля с. Лукашівка [Федоров, 1960, с. 182, № 21]; на краю поселення був захований монетно-речовий скарб, виявлений в околицях м. Чутове [Бейдин, Мызгин, 2010, с. 44]. Як правило, скарби закопували на деякому

віддаленні від селищ, що цілком пояснюється бажанням власника надійно укрити скарб. Найближче до скарбу відоме поселення черняхівської культури знаходиться приблизно у 1,5—2 км на північний захід від місця знахідки і у 0,5—0,8 км від західної околиці Старих Валок (рис. 1) [Бакуменко, Бейдин, Григорьянц, Дидык, 2006, с. 71]. Окремі речі, за словами авторів знахідки, зустрічалися і північніше поселення, на полі, біля острогу (рис. 1). Нарешті, посудини, в яких містилися монети, безперечно належать до черняхівського керамічного комплексу і знаходять аналогії в різних частинах ареалу культури [Магомедов, 2001, с. 245, рис. 43].

Серед нумізматичних знахідок на території черняхівської культури денарії I—II ст. складають переважну більшість: з 26 тисяч монет (включаючи скарби і поодинокі знахідки) їм належить понад 80 % [Мызгин, 2010, с. 6]. Їх вивчення має значну історіографію, яка, передусім, стосується часу і джерел надходжень цих монет у середовище черняхівського населення. Аж до 1980-х рр. вважалося, що надходження денаріїв на територію Східної Європи відбувалося практично синхронно їх обігу в межах Імперії, тобто з другої половини I по кінець II ст. н. е. [Фенін, 1951, с. 101; Брайчевський, 1959, с. 18; Федоров, 1960, с. 186; Кропоткин, 1967, с. 79—81; Рикман, 1975, с. 232; Тиханова, 1979, с. 38; Нудельман, 1982, с. 129; Небієридзе, 1984, с. 15, та ін.]. Коли дослідниками була переглянута нижня дата самої черняхівської культури, перегляду зазнала і хронологія надходжень римських монет. Б.В. Магомедов припустив, що римські монети надійшли до черняхівського населення з великим запізненням, як здобич або грошові виплати під час «Готських» воєн середини III ст. [Магомедов, 1987, с. 79]. Така дата надходження римських монет ранніх карбувань актуальна донині.

Що стосується джерел потрапляння денаріїв, то серед дослідників існували дві основних концепції — торгової природи монет і військово-політичної. Для прихильників торгової концепції вже факт численних знахідок римських монет на варварських територіях сам по собі здавався яскравим свідченням активної участі місцевих варварських племен у торгівлі з Римом [Антонович, 1878, с. 241—244; Данилевич, 1905; Смішко, 1948, с. 98—129; Брайчевський, 1959, с. 35—46; Рыбаков, 1948, с. 42—46; Федоров, 1960, с. 183; Рикман, 1971, с. 89—95; Рикман, 1975, с. 228—237; Нудельман, 1982, с. 125—133, та ін.]. Прихильники військово-політичної концепції пов'язували джерела надходження римських монет на варварські землі виключно з подіями військового та / або політичного характеру [Самоквасов, 1897; Ляскоронский, 1901, с. 458—464, Кропоткин, 1961, с. 24—25; Кропоткин, 1967, с. 79—81; Магомедов, 1987, с. 79; Магомедов, 2001, с. 111; Лавров, 2003, с. 349, 352, та ін.]. Сьогодні ряд дослідників вважає, що на різних етапах розвитку культури певну роль відігравали різні джерела надходжень — як торгові, так і військово-політичні [Пивоваров, 1999, с. 22; Щукин, 2005, с. 202; Магомедов, 2006, с. 45—46; Шаров, 2007, с. 34—35; Мызгин, 2008, с. 51—52].

Останнім часом скарбам денаріїв I—II ст. на території Центрально- і Східноєвропейського Барбарікуму приділяється особлива увага. К.В. Мизгін зробив порівняльну характеристику скарбів повного складу, виявлених на території черняхівської, вельбаркської і пшеворської культур. На підставі значної подібності в кількісному розподілі монет в скарбах автор дійшов висновку, що скарби всіх трьох культур були сформовані в один час, що, в свою чергу, передбачає їх загальні джерела надходження. Виходячи з датування молодших монет в порівнюваних скарбах, їх формування могло відбуватися в кінці II — на початку III ст. на території Центральної Європи.

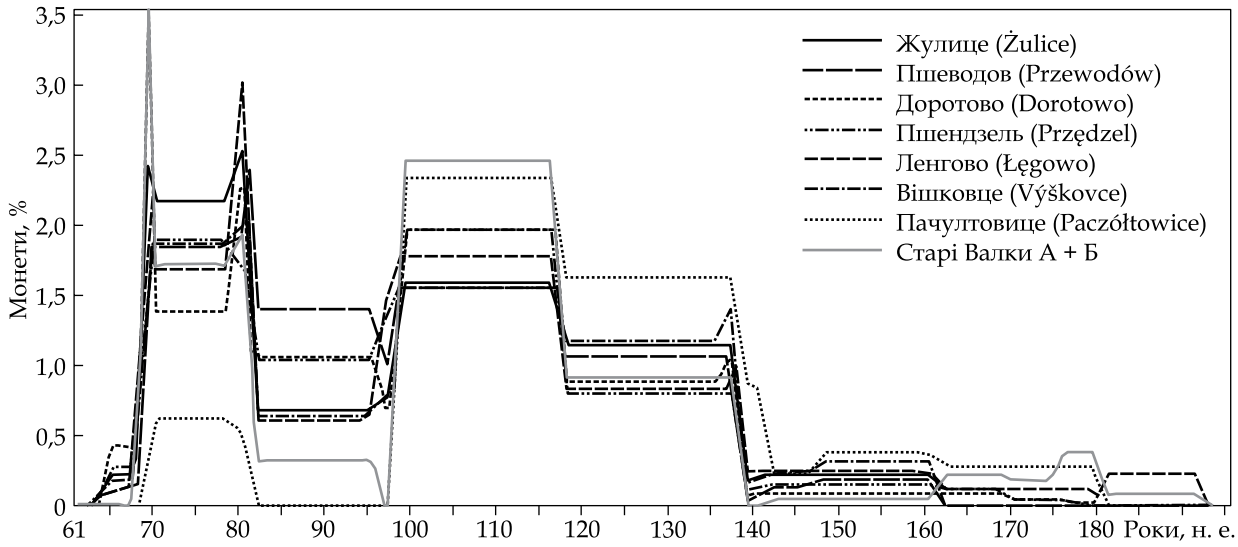

Рис. 9. Хронологічна структура скарбів типу В за А. Димовським на території Центральної Європи та Старовалківский скарб 2013 р.

На початку — середині III ст., разом із частиною германського населення, зібрання монет, в основному, вже у готовому вигляді, були принесені до Східної Європи і пізніше випали як скарби [Мызгин, 2013, с. 223].

Детальному аналізу скарбів денаріїв I—II ст. на території Центральної Європи присвячена робота польського дослідника А. Димовського. Використана ним методика заснована на ідеї, що накопичення скарбів на території пшеворської та вельбаркської культури відбувалося протягом тривалого часу, і, отже, простеживши різницю в хронологічній структурі скарбів можна виявити і динаміку надходження монет [Dymowski, 2013, s. 96—99]. Метод полягає в рівному розподілі загальної кількості монет конкретного імператора у скарбі на кожен рік його правління [Dymowski, 2013, s. 99—103]. Вивчення скарбів I—II ст. із території Польщі із застосуванням такої методики дозволило А. Димовському виділити кілька їх хронологічних груп. До першої групи, групи А, належать скарби з молодшими монетами не пізніше Адріана. У групі В пізнішою частиною хронологічної структури є монети другої половини правління Антоніна Пія і початку правління Марка Аврелія. Молодшими монетами скарбів групи С є монети перших років правління Септимія Севера. Нарешті, скарби групи D також закінчуються монетами періоду початку правління Септимія Севера, проте, якщо скарби групп А, В і С випали практично відразу, то скарби групи D виникли в результаті подальшого поповнення або «зістарювання» скарбів групи С і мішаних скарбів В/С [Dymowski, 2013, s. 105—110]. Виходячи із запропонованої типології скарбів, комплекс із Старих Валок цілковито вписується в скарби типу В (рис. 9) [6]. Подібні скарби зустрічаються, передусім, в ареалі пшеворської культури, і зовсім не характерні для території Східної Європи (рис. 10) [Dymowski, 2013, s. 147—148].

Разом із комплексом зі Старих Валок, в науковій літературі на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя відомий 31 скарб римських монет, із яких 29 належить до скарбів денаріїв I—II ст. (рис. 11). Нажаль, далеко не всі ці скарби мають повну або хоча б частково повну інформацію про їх склад — таких скарбів всього вісім (табл. 2). За своєю хронологічною

6 Висловлюю подяку А. Димовському за консультації та надані хронологічні профілі скарбів з території Польщі.

структурою шість із них належить до типу D, і по одному — до типів B і B/C за А. Димовським (табл. 2). Все це свідчить про особливе місце, яке займає комплекс зі Старих Валок серед скарбів не тільки регіону, але й усього ареалу культури. Однак сьогодні у нас ще немає достатньо вагомих під-

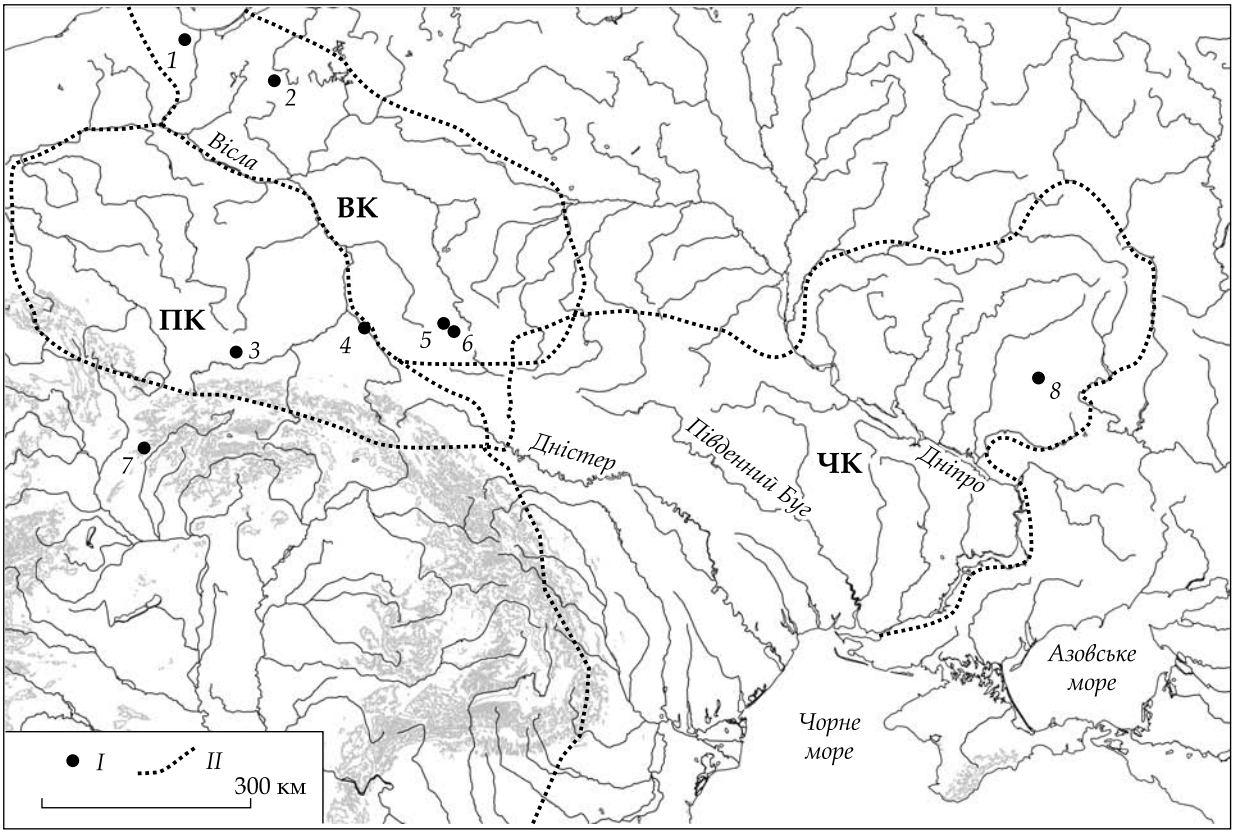

Рис. 10. Клади типу B за А. Димовським на території Центральної та Східної Європи (*I*); **межі археологічних культур** (*II*): ПК — пшеворська; ВК — вельбаркська; ЧК — черняхівська; **пам'ятки**: *1* — Ленгово (Łęgowo); *2* — Доротово (Dorotowo); *3* — Пачултовице (Paczółtowice); *4* — Пшендзель (Przędzel); *5* — Жулице (Żulice); *6* — Пшеводов (Przewodów); *7* — Вішковце (Výškovce); *8* — Старі Валки

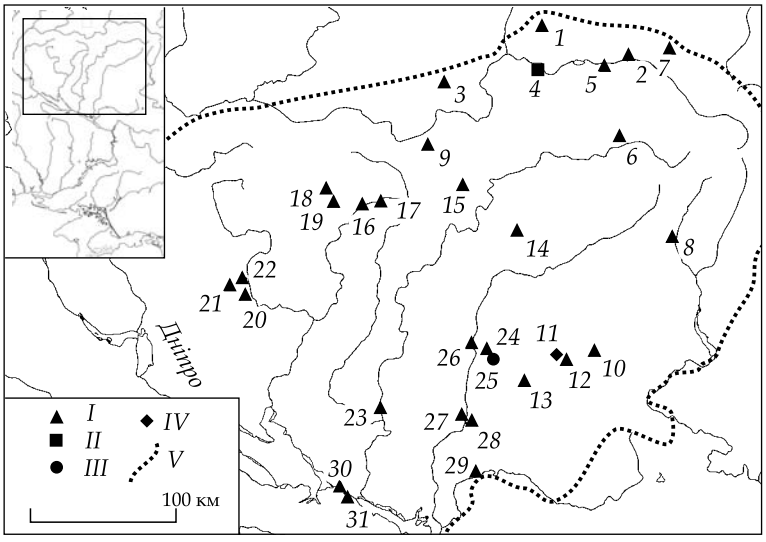

Рис. 11. Скарби римських монет на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя: *I* — скарби денаріїв; *II* — скарб солідів кінця IV — початку V ст. у с. Рублівка; *III* — скарб (?) мідних монет IV ст. із с. Сугрове; *IV* — скарб денаріїв з с. Старі Валки (2013); *V* — межі черняхівської культури; *1* — Севенкі; *2* — Количеве; *3* — Парменовка; *4* — Сугрове; *5* — Пряміцине; *6* — Луньовка; *7* — Трійця; *8* — Білгород; *9* — Ворожба; *10* — Огульці; *11* — Старі Валки (1883 р.); *12* — Старі Валки (2013 р.); *13* — Чутове; *14* — Жигайлівка; *15* — Підліснівка; *16* — Вовківці; *17* — Коровинці; *18* — Ведмеже; *19* — Рогинці; *20* — Пирятин; *21* — Крячківка; *22* — Гурбинці; *23* — Нове Остапове; *24* — Труханівка; *25* — Рублівка; *26* — Лихачівка; *27* — Лукищине; *28* — Головач; *29* — Нехвороща; *30* — Крюків; *31* — Кременчук

Таблиця 2. Розподіл монет за емітентами у скарбах повного та частково повного складів, знайдених на території дніпро-донецького межиріччя

Імператор	Місце знахідки								Імператор	Місце знахідки							
	Старі Валки / 2013	Підлісна	Рогінці	Чутове	Лукіщине	Отулыці	Прямічине	Белгород		Старі Валки / 2013	Підлісна	Рогінці	Чутове	Лукіщине	Отулыці	Прямічине	Белгород
	Тип скарбу за А. Димовським									Тип скарбу за А. Димовським							
	B	*D*	*D*	*D*	*B/C*	*D*	*D*	*D*		B	*D*	*D*	*D*	*B/C*	*D*	*D*	*D*
Нерон	—	—	—	—	14	—	—	—	Марк Аврелій *(Луцій Вер)*	1	1	4	3	8	—	12	8
Гальба	1	—	—	—	1	—	—	—	Марк Аврелій *(Луцій Вер посм.)*	1	—	—	—	—	—	—	—
Отон	—	—	—	—	—	—	—	—	Марк Аврелій *(Луцилла)*	—	2	2	—	5	—	8	7
Вітеллій	1	—	—	2	12	—	—	—	Марк Аврелій *(Коммод)*	1	—	—	—	3	—	—	5
Веспасіан	14	—	—	1	127	—	1	6	Коммод	1	4	24	17	16	2	39	30
Веспасіан *(Тіт)*	—	—	—	—	12	—	—	—	Коммод *(Кріспіна)*	—	1	1	1	1	—	2	—
Веспасіан *(Доміціан)*	4	—	—	—	4	—	—	—	Коммод *(Марк Аврелій)*	—	—	—	2	—	—	—	1
Тіт *(+ Юлія Тітi)*	4	—	—	—	30	—	1	—	Пертінакс *(+ М. Скантілла)*	—	—	—	—	—	—	1	—
Тіт *(Веспасіан)*	—	—	—	—	5	—	—	—	Дідій Юліан *(+ Дідія Клара)*	—	—	—	—	—	—	—	—
Тіт *(Доміціан)*	—	—	—	—	30	—	—	—	Септімій Север	—	—	1	5	—	—	2	1
Доміціан	5	—	—	—	19	—	1	—	Септімій Север *(Юлія Домна)*	—	—	—	—	1	—	1	—
Нерва	—	—	—	—	12	—	—	—	Клодій Альбін *(цезарь)*	—	—	—	—	—	—	—	—
Траян *(+ Марціана)*	48	3	3	7	139	5	12	3	Клодій Альбін *(август)*	—	—	—	—	—	—	1	—
Адріан	20	2	8	13	218	—	21	16	Каракалла *(цезарь)*	—	—	—	—	—	—	—	—
Адріан *(Сабіна)*	1	2	1	2	16	—	1	1	Гета *(цезарь)*	—	—	—	—	—	—	—	2
Адріан *(Елій Вер)*	—	—	—	—	2	—	—	—	Каракалла *(август)*	—	—	—	—	—	—	—	—
Адріан *(Антонін Пій)*	—	—	—	—	9	—	—	—	Гета *(август)*	—	—	—	—	—	—	—	—
Антонін Пій	—	9	22	31	59	9	58	29	Каракалла *(Плавтілла)*	—	—	—	—	—	—	—	—
Антонін Пій *(Фаустина I)*	—	3	7	—	3	2	24	15	Макрін	—	—	—	—	—	—	—	—
Антонін Пій *(Фаустина I посм.)*	1	—	—	6	103	—	—	1	Діадуменіан	—	—	—	—	—	—	—	—
Антонін Пій *(Антонін Пій та Марк Аврелій)*	—	—	—	—	—	—	—	—	Елагабал	—	—	—	—	—	—	—	—
Антонін Пій *(Марк Аврелій)*	2	—	—	8	21	1	—	7	Александр Север *(+ Орбіана)*	—	—	—	—	—	—	—	—
Антонін Пій *(Фаустина II)*	—	—	—	—	18	—	—	—	Александр Север *(Юлія Мамея)*	—	—	—	—	—	—	—	—
Марк Аврелій	—	7	26	22	—	5	68	20	Максім I *(+ Пауліна + Максім)*	—	—	—	—	—	—	—	—
Марк Аврелій *(Антонін Пій)*	—	—	—	6	7	—	—	1	Варварське наслідування	—	—	—	—	—	—	1	—
Марк Аврелій *(Фаустина II)*	—	—	13	7	42	2	22	12	Разом	105	34	112	134	939	26	276	166
Марк Аврелій *(Фаустина II посм.)*	—	—	—	1	2	—	—	1									

став для з'ясування природи Старовалківського скарбу. Можливо, цьому можуть сприяти стаціонарні дослідження на найближчому черняхівському поселенні.

Таким чином, скарб римських денаріїв, виявлений у 2013 р. біля с. Старі Валки, який вводиться до наукового обігу, являє собою унікальний для території черняхівської культури комплекс. Він значно доповнює наші знання про джерела, час і характер поширення римських монет у Східноєвропейському Барбарікумі у пізньоримський час — на початку доби Великого переселення народів.

ДОДАТОК. Список монет із Старовалківського скарбу

Частина «А»

Гальба (68—69 рр.)

1. Obv.: IMP SER GALBA CAESAR AVG; Голова Гальби у вінку, вправо. Rv.: HISPA NIA; Іспанія стоїть, вліво, у правій руці тримає хлібний колос та квітку маку, у правій — два списи та щит. Дата випуску: 68—69 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,05 г. Стан: задовільний (А3) [7]. Тип: RIC 191; BMC 18.

Вітеллій (69 р.)

2. Obv.: [A] VITELLIVS GERMANICVS IMP; голова Вітеллія без вінка, вправо. Rv.: CONCO [RDIA] PR; Конкордія сидить, вліво, у правій руці тримає патеру, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 69 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,00 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 66; RSC 21; BMC 1.

Веспасіан (69—79 рр.)

3. Obv.: IMP CAES V[ESP A]VG PM; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: [TRI] POT; Веста сидить, вліво, у правій руці тримає сімпулум. Дата випуску: 70—72 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,87 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 46; RSC 561; BMC 57.

4. Obv.: [IMP CAES V]ESP AVG PM [COS] IIII; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: CONCO [RDIA AVGVSTI]; Конкордія сидить, вліво, у правій руці тримає патеру, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 72—73 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,79 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 357; RSC 74.

5. Obv.: [IMP CAE]S VESP AVG PM COS IIII; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: [V]ES [TA]; Веста стоїть, вліво, у лівій руці тримає сімпулум, у правій — скіпетр. Дата випуску: 72—73 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,81 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 360; RSC 574; BMC 71.

6. Obv.: [IMP CAE]SAR VESPASIANVS AVG; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: [PONT MAX TR P] COS V; Веспасіан сидить, вправо, у лівій руці тримає гілку, у правій — скіпетр. Дата випуску: 74 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,95 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 702; RSC 364; BMC 136.

7. Obv.: IMP CAESAR VESPASIANVS AVG; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: PONT MAX TR P COS V; Веспасіан сидить, вправо, у лівій руці тримає гілку, у правій — скіпетр. Дата випуску: 74 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,01 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 702; RSC 364; BMC 136.

8. Obv.: [IMP CAESAR] VESPASIANVS AVG; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: PONT MAX TR P COS V; Веспасіан сидить, вправо, у лівій руці тримає гілку, у правій — скіпетр. Дата випуску: 74 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,05 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 702; RSC 364; BMC 136.

9. Obv.: IMP CAESAR VESPASIANVS AVG; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: [PONT MAX] TR P COS V; Веспасіан сидить, вправо, у лівій руці тримає гілку, у правій — скіпетр. Дата випуску: 74 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,04 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 702; RSC 364; BMC 136.

10. Obv.: [IMP CAE]SAR VESPASIANVS AVG; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: PO[N MAX TR P COS VI]; Пакс сидить, вліво, у правій руці тримає гілку. Дата випуску: 75 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,91 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 772; RSC 366; BMC 161.

11. Obv.: [IMP CA]ESAR VESPASIANVS [AVG]; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: [COS VII]; орел стоїть на вівтарі, голова повернута вліво. Дата випуску: 76 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,90 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 847; RSC 121; BMC 180.

12. Obv.: CAESAR VESPASIANVS AVG; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: IMP XIX; модій із хлібними колосками. Дата випуску: 77—78 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,14 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 980; RSC 215; BMC 218.

Веспасіан (69—79 рр.) для **Доміціана** (81—96 рр.)

13. Obv.: CAESAR AVG F DOMITIANVS; голова Доміціана у вінку, вправо. Rv.: COS IIII; Мінерва іде, вправо, у лівій руці тримає щит, правою замахується списом; праворуч біля ніг сова прямо. Дата випуску: 76 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,18 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 920[vesp].

14. Obv.: CAESAR AVG F DOMITIANVS; голова Доміціана у вінку, вправо. Rv.: COS V; вовчиця годує близнюків; в обрізі — човен. Дата випуску: 77—79 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,06 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 961 [vesp]; RSC 51; BMC 240.

15. Obv.: [CAESAR AVG F] DOMITIANVS; голова Доміціана у вінку, вправо. Rv.: [COS] IIII; Пегас стоїть, вправо, ліва передня нога піднята. Дата випуску: 79—80 р. Місце випуску: Ефес. Маса: 3,04 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 1494[vesp].

16. Obv.: CAESAR AVG F DOMITIANVS [COS VI]; голова Доміціана у вінку, вправо. Rv.: PRINCEPS IVVENTVTIS; Салюс стоїть, поклавши ногу на ногу, вправо, спирається на колону, тримає змію і годує її з патери. Дата випуску: 79 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,05 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 1084[vesp]; RSC 384; BMC 265.

Тит (79—81 рр.)

17. Obv.: [IMP TITV]S CAES VESP[ASIAN AVG PM]; голова Тита в вінку, вправо. Rv.: [TRP IX IMP XV COS VIII PP]; слон іде, вліво. Дата випуску: 80 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,88 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 115; RSC 303; BMC 43.

18. Obv.: IMP TITVS CAES VESPAS[IAN AVG PM]; голова Тита в вінку, вправо. Rv.: TRP IX IMP XV COS VIII PP; слон іде, вліво. Дата випуску: 80 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,05 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 115; RSC 303; BMC 43.

7 Стан збереженості монет оцінено згідно загальноприйнятої в античній нумізматиці п'ятиступінчастої шкали [Bestimmungstaffeln …, 1995, S. 8, 11].

Доміціан (81—96 рр.)

19. Obv.: IMP CAES DOMITIANVS AVG PM; голова Доміціана у вінку, вправо. Rv.: TR P COS VII [DES VIII PP]; стрічка на триподі, дельфін зверху. Дата випуску: 81 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,01 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 74; RSC 577.

20. Obv.: IMP CAES DOMIT AVG GERM PM TR P VII; голова Доміціана у вінку, вправо. Rv.: IMP XIIII COS XIIII CENS PPP; Мінерва стоїть, вправо на капітелі ростральної колони, у лівій руці тримає щит, правою замахується списом; біля ніг праворуч — сова. Дата випуску: 88 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,02 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 576; RSC 218; BMC 103.

21. Obv.: IMP CAES DOMIT AVG GERM PM TR P XI; голова Доміціана у вінку, вправо. Rv.: IMP XXII COS XVI CENS PPP; Мінерва стоїть, вправо на капітелі ростральної колони, у лівій руці тримає щит, правою замахується списом; біля ніг праворуч — сова. Дата випуску: 92 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,26 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 736.

Траян (98—117 рр.)

22. Obv.: IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM; бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: P M TR P COS III PP; Абундація сидить у кріслі, вліво, спирається на ріг достатку, в правій руці тримає скіпетр. Дата випуску: 100 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,22 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 32; RSC 219; BMC 71.

23. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS V PP; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: SPQR OPTIMO PRINCIPI; оголений Марс іде, вправо, у лівій руці тримає трофей, у правій — спис. Дата випуску: 103—107 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,15 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 156.

24. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO [PRINC]; військові трофеї складені на пні. Дата випуску: 107 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,10 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 147; RSC 98; BMC 358.

25. Obv.: [IMP TRAIANO A]VG GER DAC P M TR P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; скорботна Дакія сидить на купі трофейної зброї, вліво; в обрізі DAC CAP. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,19 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 98; RSC 120a; BMC 390.

26. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M [TR P]; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Пакс стоїть, вліво, лівою рукою тримає ріг достатку, правою підпалює купу зброї коротким факелом; в обрізі PAX. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,06 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 102; RSC 196.

27. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Рома стоїть, вліво, у правій руці тримає Вікторію, у лівій — спис. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,00 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 115; RSC 68; BMC 271.

28. Obv.: [IMP TR]AIANO AVG GER DAC [P M TR P]; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Еквітас стоїть, вліво, у правій руці тримає ваги, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,04 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 118; RSC 85; BMC 281.

29. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Еквітас стоїть, вліво, у правій руці тримає ваги, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,04 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 118; RSC 85; BMC 281.

30. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC [P M TR P]; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Феліцитас стоїть, вліво, у правій руці тримає кадуцей, лівою спирається на колону. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,96 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 120; RSC 81b.

31. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Спес іде, вліво, у правій руці тримає квітку, лівою підтримує складки одягу. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,21 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 127; RSC 84.

32. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Спес іде, вліво, у правій руці тримає квітку, лівою підтримує складки одягу. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,50 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 127; RSC 84.

33. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Веста сидить, вліво, у правій руці тримає палладіум, у лівій — скіпетр, у обрізі VESTA. Дата випуску: 108 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,23 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 108; RSC 98; BMC 358.

34. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Еквітас сидить, вліво, у правій руці тримає ваги, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 108 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,70 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 119; RSC 86; BMC 288.

35. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI PP; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: SPQR OPTIMO PRINCIPI; Марс іде, вправо, у правій руці тримає спис, у лівій — трофей. Дата випуску: 112—115 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,91 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 270.

36. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI PP; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: SPQR OPTIMO PRINCIPI; Геній стоїть, вліво, у правій руці тримає патеру, у лівій — хлібні колоски. Дата випуску: 112—115 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,73 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 278; RSC 399.

37. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI PP; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: SPQR OPTIMO PRINCIPI; Абундація стоїть прямо, голова вліво, у правій руці тримає

хлібні колоски, у лівій — ріг достатку, ліворуч біля ніг стоїть дитина з сувоєм; в обрізі ALIM ITAL. Дата випуску: 113 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,08 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 243v; RSC 9b; BMC 469.

38. Obv.: [IMP TRAIA]NO AVG GER DAC P M TR P COS VI PP; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: SPQR OPTIMO PRINCIPI; Абундація стоїть прямо, голова вліво, у правій руці тримає хлібні колоски, у лівій — ріг достатку, ліворуч біля ніг стоїть дитина з сувоєм; в обрізі ALIM ITAL. Дата випуску: 113 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,80 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 243v; RSC 9b; BMC 469.

39. Obv.: IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG [GER DAC]; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: P M TR P COS VI PP SPQR; Фортуна сидить, вліво, правою рукою тримає кермо, лівою — ріг достатку; в обрізі FORT RED. Дата випуску: 115—116 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,89 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 318; RSC 154; BMC 578.

40. Obv.: IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: SPQR P M TR P C[OS VI] PP SPQR; Віртус стоїть, вправо, у правій руці тримає спис, у лівій — паразоніум, ліва нога на шоломі. Дата випуску: 115—116 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,98 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 355; RSC 274; BMC 600.

41. Obv.: IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: P M TR P COS VI PP SPQR; Провіденція стоїть, вліво, спирається на колону і тримає скіпетр, ліворуч біля ніг — куля; крізь фігуру PRO AVG. Дата випуску: 115—116 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,32 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 360.

42. Obv.: IMP CAES NER TRA [IAN O] PTIM AVG GERM DAC; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: PA [RTHICO P M] TR P COS VI PP SPQR; Феліцитас стоїть, вліво, у правій руці тримає кадуцей, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 116—117 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,17 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 332; RSC 191; BMC 626.

43. Obv.: IMP CAES NER TRAIAN OPTIM AVG GERM DAC; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: PARTHICO P M TR P COS VI PP SPQR; Фортуна сидить, вліво, правою рукою тримає кермо, лівою — ріг достатку; в обрізі FORT RED. Дата випуску: 116—117 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,63 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 315; RSC 150; BMC 634.

Адріан (117—138 рр.)

44. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P M TR P COS [III]; Хіларітас стоїть прямо, піднімає накидку з лиця; крізь фігуру HILAR PR. Дата випуску: 119—122 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,44 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 126; RSC 815; BMC 278.

45. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; героїчний бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P M TR P COS II; Конкордія сидить, вліво, у правій руці тримає патеру, лівою спирається на статую Спес; в обрізі CONCORD. Дата випуску: 118 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,06 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 39b; RSC 328a.

46. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIA[NVS AVG]; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: [P M TR P] COS III; Салюс сидить, вліво, годує з патери змію, що обвівається навколо вівтаря; в обрізі SALVS AVG. Дата випуску: 119—122 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,01 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 139; RSC 1353.

47. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P M TR P COS III; Етернітас стоїть прямо, голова повернута, вліво, тримає в руках голови Сонця та Місяця; крізь фігуру AETER AVG. Дата випуску: 119—122 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,62 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 115; RSC 131.

48. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P M TR P CO[S III]; Пудіціція стоїть прямо, покрита голова, вправо, руки складені на грудях; крізь фігуру PV DIC. Дата випуску: 119—122 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,78 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 135; RSC 1209a; BMC 309.

49. Obv.: [IMP CAES]AR TRAIAN HADRIANV[S AVG]; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P M [TR P COS] III; Фортуна стоїть, вліво, спирається на колону, правою рукою тримає кермо, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 121 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,17 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 86; RSC 1155a; BMC 170.

50. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P M TR P COS III; Феліцитас стоїть, вліво, у правій руці тримає кадуцей, у лівій — ріг достатку; в обрізі FEL P R. Дата випуску: 124 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,99 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 120; RSC 600a; BMC 264.

51. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P M TR P COS III; Хіларітас стоїть прямо, піднімає накидку з лиця; крізь фігуру HILAR PR. Дата випуску: 124 р. Місце випуску: Рим. Вага: 2,55 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 126c; RSC 816; BMC 278.

52. Obv.: HADRIANVS AVG COS III P P; голова Адріана у вінку, вправо. Rv.: ROMA FELIX; Рома сидить, вліво, у правій руці тримає гілку, у лівій — скіпетр. Дата випуску: 131 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,70 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 264; RSC 1304; BMC 704.

Адріан (117—138 рр.) для **Сабіни**

53. Obv.: SABINA AVGVSTA; драпірований бюст Сабіни в діадемі, вправо. Rv.: CONCORDIA AVG; Конкордія сидить, вліво, у правій руці тримає патеру, у лівій — скіпетр, ріг достатку під троном. Дата випуску: 136 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,85 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 391; RSC 24.

Марк Аврелій (161—180 рр.) для **Луція Вера** (161—169 рр.)

54. Obv.: DIVVS VERVS; голова Луція Вера без вінка, вправо. Rv.: CONSECRATIO; орел стоїть, вправо, голова, вліво. Дата випуску: 169 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,14 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 596a; RSC 55; BMC 503.

Коммод (180—192 рр.)

55. Obv.: [M CO]MM ANT P PEL AVG BRIT; голова Комода у вінку, вправо. Rv.: IOV IVVEN P M TR P XIIII COS V P P; Юпітер голий у плащі стоїть прямо, голова, вліво, у правій руці тримає блискавки, у лівій — скіпетр, ліворуч біля ніг — орел. Дата випуску: 189 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,48 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 173; BMC 253.

Частина «Б»

Веспасіан (69—79 рр.)

56. Obv.: IMP CAES VESP [AVG PM COS IIII]; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: AVGVR TRI POT; жертовні знаряддя: сімпулум, кропило, глечик, літуус. Дата випуску: 72—73 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,64 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 356; RSC 45; BMC 64.

57. Obv.: IMP CAES VESP AVG CENS; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: PON[TIF] MAX[IM]; Веспасіан сидить, вправо, у лівій руці тримає гілку, у правій — скіпетр. Дата випуску: 73 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,00 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 546; RSC 387; BMC 98.

58. Obv.: IMP CAESAR VESPASIANVS AVG; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: PON MAX TR P COS V; крилатий кадуцей. Дата випуску: 74 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,85 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 703; RSC 362; BMC 138.

59. Obv.: IMP CAESAR V[ESPASIANVS] AVG; голова Веспасіана у вінку, вправо. Rv.: COS [VII]; орел стоїть на вівтарі, голова повернута, вліво. Дата випуску: 76 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,98 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 847; RSC 121; BMC 180.

Тит (79—81 рр.)

60. Obv.: IMP TITVS CAES VESPA [SIAN AVG PM]; голова Тита у вінку вправо. Rv.: [TR P VIIII IMP X IIII COS VII P P]; Венера стоїть, вправо, спирається на ціппус, у правій руці тримає шолом, у лівій — спис. Дата випуску: 79 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,11 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 9.

61. Obv.: IMP TITVS CAES VESPASIAN AVG PM; голова Тита у вінку, вліво. Rv.: TR P IX IMP XV COS VIII PP; стрічка на триподі, над ними вінок, ворони з боків від нього, зверху дельфін. Дата випуску: 80 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,96 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 132; RSC 323a.

Доміціан (81—96 рр.)

62. Obv.: IMP CAES DOMITIANVS AVG PM; голова Доміціана у вінку, вправо. Rv.: [TR P C]OS VII DES VIII PP; палаючий вівтар, прикрашений гірляндами. Дата випуску: 81 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,21 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 43; RSC 577.

63. Obv.: IMP CAES DOMIT AVG GERM PM TR P VI; голова Доміціана у вінку, вправо. Rv.: IMP XIIII COS XIII CENS P P P; Мінерва стоїть, вліво, у правій руці тримає блискавки, у лівій — спис, праворуч на землі — щит. Дата випуску: 87 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,04 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 509; RSC 215a.

Траян (98—117 рр.)

64. Obv.: IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: PONT MAX TR POT COS II; Веста сидить, вліво, у правій руці тримає патеру, у лівій — факел. Дата випуску: 98 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,20 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 21; RSC 288.

65. Obv.: [IMP CAES] NERVA TRAIAN AVG GERM; голова Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: PM T[R P COS] II P P; Абундація сидить у кріслі, вліво, спирається на ріг достатку, у правій руці тримає скіпетр. Дата випуску: 99 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,21 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 1; RSC 206.

66. Obv.: IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіровані. Rv.: PM TR P COS IIII P P; Вікторія стоїть вліво, у правій руці тримає патеру над вівтарем, у лівій — пальмову гілку. Дата випуску: 101—102 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,76 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 67; RSC 248; BMC 125.

67. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P CO[S V P P]; голова Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: SPQR OPTIMO PRIN[CIPI]; Пакс стоїть, вліво, у правій руці тримає оливкову гілку, у лівій — ріг достатку, права нога на полоненій Дакії. Дата випуску: 104—107 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,86 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 190a; RSC 405.

68. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS V P P; бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: SPQR OPTIMO PRINCIPI; трофейна зброя, скорботна Дакія під ним. Дата випуску: 104—107 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,01 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 223; RSC 537c.

69. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS V P P; драпірований бюст Траяна у вінку і кірасі, вправо. Rv.: SPQR OPTIMO PRINCIPI; Пакс сидить, вліво, у правій руці тримає гілку, у лівій — скіпетр, ліворуч біля ніг дитина на колінах простягла до неї руки. Дата випуску: 104—107 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,81 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 189.

70. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER [DAC] P M [TR P]; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: [COS] V PP SPQR OPTIMO PRINC; Рома стоїть, вліво, у правій руці тримає Вікторію, у лівій — спис. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,17 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 115; RSC 68; BMC 271.

71. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Феліцитас стоїть, вліво, у правій руці тримає кадуцей, лівою спирається на колону. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,90 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 120; RSC 81b.

72. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC PM [TR P]; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: [COS V P P] SPQR OPTIMO PRINC; Арабія

стоїть, вліво, у правій руці тримає гілку, у лівій — зв'язку очерету, зліва біля ніг — верблюд, вліво. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,71 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 142; RSC 89; BMC 297.

73. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Дунай лежить, вліво, голова, вправо, лівою рукою спирається на купу каміння, правою — на ніс корабля, очерет під лівою рукою; в обрізі DANVVIVS. Дата випуску: 107 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,87 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 100; RSC 136; BMC 395.

74. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC PM TR P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Фортуна стоїть, вліво, правою рукою тримає кермо, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 107 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,88 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 122.

75. Obv.: [IMP TRA]IANO AVG GER DAC P M [TR P]; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: COS V PP SPQR OPTIMO PRINC; Вікторія іде по круглому та овальному щитах, вліво, у правій руці тримає вінок, у лівій — пальмову гілку. Дата випуску: 107—111 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,86 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 131; RSC 77; BMC 337.

76. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI P P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: SPQR OPTIMO PRINCIPI; Арабія стоїть прямо, голова, вліво, у правій руці тримає гілку, у лівій — зв'язку очерету, зліва біля ніг — верблюд, вліво; в обрізі ARAB ADQ. Дата випуску: 112 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,01 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 245; RSC 26; BMC 474.

77. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI P P; бюст Траяна у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: SPQR OPTIMO PRINCIPI; легіонний орел між двох штандартів, один увінчаний рукою, другий — вінком. Дата випуску: 113 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,13 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 294; RSC 577a; BMC 461.

78. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI P P; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: SPQR OPTIMO PRINCIPI; Феліцитас стоїть, вліво, у правій руці тримає кадуцей, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 112—115 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,03 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 271; RSC 404.

79. Obv.: IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TR P COS VI P P; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: SPQR OPTIMO PRINCIPI; Колона Траяна: статуя Траяна на вершині колони на круглій базі, два орла біля основи колони. Дата випуску: 112—115 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,83 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 292; RSC 588.

80. Obv.: IMP TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC P M TR P; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: COS VI P P SPQR; Геній стоїть, вліво, у правій руці тримає патеру, у лівій — хлібні колоски. Дата випуску: 115 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,86 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 303.

81. Obv.: IMP TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC P M TR P; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: COS VI P P SPQR; Геній стоїть, вліво, у правій руці тримає патеру, у лівій — хлібні колоски. Дата випуску: 115 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,82 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 303.

82. Obv.: IMP TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC P M TR P; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: COS VI [P P SPQ]R; Колона Траяна: статуя Траяна на вершині колони на круглій базі, два орла біля основи колони. Дата випуску: 115 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,01 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 307; RSC 115; BMC 522.

83. Obv.: IMP CAES NER TRAIAN OPTIM [AVG GER DAC]; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: [P M TR P] COS VI P P SP[QR]; Провіденція стоїть, вліво, спирається на колону і тримає скіпетр, ліворуч біля ніг — куля; крізь фігуру PRO AVG. Дата випуску: 115—116 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,05 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 358; RSC 305; BMC 583.

84. Obv.: IMP CAES NER TRAIAN OPTIM AVG GER DAC PAR[THICO]; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: P M TR P COS VI P P SPQR; Провіденція стоїть, вліво, притулившись до колони, у правій руці тримає скіпетр, ліворуч біля ніг — куля; крізь фігуру PRO VID. Дата випуску: 116 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,66 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 364; RSC 315.

85. Obv.: IMP CAES NER TRA[IAN O]PTIM AVG GERM DAC; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: PARTHICO P M TR P COS VI P P SPQR; Феліцитас стоїть, вліво, у правій руці тримає кадуцей, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 116—117 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,82 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 332; RSC 191; BMC 626.

86. Obv.: IMP CAES NER TRAIAN OPTIM AVG GERM DAC; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: PARTHICO P M TR P COS VI P P S[PQR]; Марс іде, вправо, у лівій руці тримає трофей, у правій — спис. Дата випуску: 116—117 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,08 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 331; RSC 190.

87. Obv.: IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: P M TR P COS VI P P SPQR; Марс іде, вправо, у лівій руці тримає трофей, у правій — спис. Дата випуску: 115—116 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,87 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 338; RSC 270b.

88. Obv.: IMP CAES NER TRAIAN OPTIM AVG GERM DAC; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: PARTHICO P M TR P COS VI P P SPQR; Віртус стоїть, вправо, у правій руці тримає спис, у лівій — паразоніум, ліва нога — на шоломі. Дата випуску: 116—117 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,30 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 334; RSC 193.

89. Obv.: IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DAC; драпірований бюст Траяна у вінку, вправо. Rv.: [P M] TR P COS V[I P P SPQ]R; Феліцитас стоїть, вліво, у правій руці тримає кадуцей, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 116—117 рр. Місце ви-

пуску: Рим. Маса: 2,93 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 343; RSC 278; BMC 541.

Адріан (117—138 рр.)

90. Obv.: IMP CAES TRAIAN HADRIAN OPT AVG GER DAC; бюст Адріана у вінку і кірасі, вправо. Rv.: PARTHIC DIVI TRAIAN AVG F P M TR P COS P P; Конкордія сидить, вліво, у правій руці тримає патеру, лівою спирається на статую Спес; під троном — ріг достатку; в обрізі CONCORD. Дата випуску: 117 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,95 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 4c; RSC 250a.

91. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P [M TR P CO]S DES II; Фортуна сидить, вліво, правою рукою тримає кермо, лівою — ріг достатку; в обрізі FORT RED. Дата випуску: 117 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,83 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 18; RSC 744a.

92. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P M TR P COS DES III; Етернітас стоїть, вліво, тримає в руках голови Сонця і Місяця; крізь фігуру AET AVG. Дата випуску: 118 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,22 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 48; RSC 129.

93. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; бюст Адріана у вінку, вправо. Rv.: P M TR P COS DES III; Піетас стоїть, вправо, підняв обидві руки; крізь фігуру VOT PVB. Дата випуску: 118 р. Місце випуску: Рим. Маса: 3,26 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 52; RSC 1476.

94. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P M TR P COS III; Піетас стоїть, вправо, підняв обидві руки; крізь фігуру VOT PVB. Дата випуску: 119—121 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,21 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 141; RSC 1477; BMC 324.

95. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; драпірований бюст Адріана у вінку, вправо. Rv.: P M TR P COS III; Геній стоїть, вліво, жертвує з патери на палаючий вівтар, у лівій руці тримає два хлібних колоса. Дата випуску: 119—121 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,62 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 90; RSC 1091.

96. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P M TR P COS III; Феліцитас стоїть, вліво, у правій руці тримає кадуцей, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 119—122 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,62 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 83; RSC 1143.

97. Obv.: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG; бюст Адріана у вінку, вправо, ліве плече драпіроване. Rv.: P M TR P COS III; Рома сидить, вліво, у правій руці тримає Вікторію, у лівій — скіпетр, щит ззаду. Дата випуску: 122 р. Місце випуску: Рим. Маса: 2,80 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 77; RSC 1104; BMC 139.

98. Obv.: HADRIANVS AVG COS III P P; голова Адріана без вінка, вправо. Rv.: FIDES PVBLICA; Фідес стоїть, вправо, у лівій руці тримає корзину з фруктами, у правій — хлібні колоски. Дата випуску: 134—138 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,65 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 241a; RSC 716; BMC 629.

99. Obv.: HADRIANVS AVG COS III P P; голова Адріана в лавровому вінку, вправо. Rv.: FIDES PVBLICA; Фідес стоїть, вправо, у лівій руці тримає корзину з фруктами, у правій — хлібні колоски. Дата випуску: 134—138 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,66 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 241A; RSC 717; BMC 629.

100. Obv.: HADRIANVS AVG COS III P P; голова Адріана без лаврового вінка, вправо. Rv.: RESTITVTORI GALLIAE; Адріан стоїть, вправо, простягає Галлії, яка стоїть на колінах, праву руку, у лівій тримає сувій. Дата випуску: 134—138 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,79 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 324; RSC 1247; BMC 877.

Антонін Пій (138—161 рр.) для **Фаустини Старшої** (138—141 рр.)

101. Obv.: DIVA AVG FAVSTINA; драпірований бюст Фаустини, вправо, волосся завите і переплетене стрічками, зібране назад і укладене у вузол на маківці. Rv.: AETERNITAS; Етернітас, покрита, стоїть прямо, голова, вправо, правою рукою стягує покривало, у лівій тримає скіпетр. Дата випуску: 139—141 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,18 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 346b; RSC 41; BMC 877.

Антонін Пій (138—161 рр.) для **Марка Аврелія** (161—180 рр.)

102. Obv.: AVRELIVS CAESAR ANTONINI AVG PII FIL; голова Марка Аврелія без вінка, вправо. Rv.: TR POT VI COS II; Клеменц, задрапірована, стоїть прямо, голова, вліво, у правій руці тримає патеру, лівою підтримує складки одягу; в обрізі CLEM. Дата випуску: 151—152 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,85 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 456a[pius].

103. Obv.: AVRELIVS CAES AN[TON AVG PII F]; голова Марка Аврелія без вінка, вправо. Rv.: TR POT [X COS II]; Віртус, у шоломі, стоїть вліво, у лівій руці тримає паразоніум, у правій — спис. Дата випуску: 155—156 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,62 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 468a[pius]; RSC 703.

Марк Аврелій (161—180 рр.) для **Луція Вера** (161—169 рр.)

104. Obv.: L VERVS AVG ARM PARTH MAX; голова Луція Вера у вінку, вправо. Rv.: TR P VII IMP IIII COS III; Еквітас стоїть, вліво, у правій руці тримає ваги, у лівій — ріг достатку. Дата випуску: 166—167 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 3,09 г. Стан: задовільний (А3). Тип: RIC 576; RSC 297; BMC 447.

Марк Аврелій (161—180 рр.) для **Коммода** (180—192 рр.)

105. Obv.: L AVREL COMMODVS AVG; драпірований бюст Коммода у вінку і кірасі, вправо. Rv.: COS P P; Рома стоїть, вліво, у правій руці тримає Вікторію, у лівій — спис. Дата випуску: 177—178 рр. Місце випуску: Рим. Маса: 2,62 г. Стан: добрий (А2). Тип: RIC 651[aurelius]; RSC 64.

Антонович В.Б. Описание Киевского клада, содержащего римские монеты III и IV столетий // Древности, издаваемые Московским Археологическим Обществом. — М., 1878. — Т. VII, вып. 3. — С. 241—244.
Багалей Д.И. Археологические, этнографические и топографические заметки о Харьковской губернии // Харьковский сборник. — Харьков, 1888. — Вып. 2. — С. 131—147.
Багалей Д.И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т. I. — С. 1—92.
Бакуменко К.И., Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Дидык В.В. Фибулы римского времени верховьев Ворсклы и Северского Донца // Древности римского времени на Слобожанщине. — Харьков, 2006. — С. 8—106.
Бейдин Г.В., Мызгин К.В. Монетно-вещевой клад римского времени из среднего течения бассейна р. Ворскла // Зап. отд. нумизм. и торевтики ОАМ. — Одесса, 2010. — Вып. I. — С. 44—64.
Брайчевський М.Ю. Римська монета та території України. — К., 1959. — 244 с.
Данилевич В.Е. Карта монетных кладов и находки единичных монет в Харьковской губернии // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т. I. — С. 374—410.
Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. — М., 1961. — 135 с. — (САИ. — Вып. Г 4-4).
Кропоткин В.В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии нашей эры. — М., 1967. — 135 с.
Кропоткин В.В. Дополнение к списку находок римских монет // Stratum plus. — 2000. — № 6. — С. 20—117.
Лавров В.В. Готские войны III в. н. э.: римское культурное влияние на восточногерманские племена Северного Причерноморья // Проблемы античной истории. — СПб., 2003. — С. 332—352.
Ляскоронский В.Г. Находки римских монет в области Среднего Приднепровья // Тр. XI АС. — М., 1901. — Т. I. — С. 458—464.
Ляскоронский В.Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. Изд. 2-е. — К., 1903. — 505 с.
Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987. — 110 с.
Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001. — 290 с.
Магомедов Б.В. Монети як джерело до історії племен черняхівської культури // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 46—52.
Мызгин К.В. К вопросу о времени поступления римских монет в среду черняховского населения // ВХНУ. — 2008. — Вип. 40: Історія. — № 782. — С. 50—63.
Мизгін К.В. Античні монети на пам'ятках черняхівської культури: Автореф. … канд. іст. наук. — К., 2010. — 18 с.
Мызгин К.В. Римские монеты в ареале черняховской культуры: проблема источников поступлення // Stratum plus. — 2013. — № 4. — С. 217—233.
Мызгин К.В., Свистун Г.Е. Август или Веспасиан? Новые данные о старой находке римской монеты в Чугуеве // Древности. — Харьков, 2012. — С. 332—338.
Небієрідзе Г.О. Про поширення римських монет у Східній Європі // Археологія. — 1984. — № 48. — С. 10—16.
Нудельман А.А. Римская монета в междуречье Днестра, Прута и Дуная // Нумизматика античного Причерноморья — К., 1982. — С. 125—133.
Пивоваров С.В. Римські монети в старожитностях черняхівської культури // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці, 1999. — Т. 2. — С. 15—35.
Рикман Э.А. Денежное обращение у племен Днестровско-Прутского междуречья в первых веках нашей эры // НЭ. — М., 1971. — Т. IX. — С. 89—95.
Рикман Э.А. Этническая история Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. — М., 1975. — 336 с.
Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. — М., 1948. — 803 с.
Самоквасов Д.Я. О происхождении русских и польских славян и причине появления кладов римских монет в земле древних руссов и ляхов // Тр. VIII АС. — М., 1897. — Т. III. — С. 31—43.
Смішко М.Ю. Доба полів поховань в західних областях УРСР // Археологія. — 1948. — Т. II. — С. 98—129.
Тиханова М.А. К вопросу о достоверности датировки закрытых комплексов римскими монетами // КСИА. — 1979. — № 159. — С. 37—43.
Федоров Г.Б. Римские и ранневизантийские монеты на территории Молдавской ССР // Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejulomplinirii a 60 de ani. — Bucureşti, 1960. — P. 179—191.

Фенін О.В. Знахідки римських монет у Прикарпатті // Археологія. — 1951. — Т. V. — С. 92—104.
Шаров О.В. Керамический комплекс некрополя Чатыр-Даг. Хронология комплексов с римскими импортами (краснолаковая керамика). — СПб., 2007. — 208 с.
Щукин М.Б. Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура. — СПб., 2005. — 576 с.
Besstimmungstafeln zur bearbeitung von Fumdmünzen // Bulletin Inventar der Fundmünzen der Schweiz. — Lausanne, 1995. — **2**. — 25 S.
Dymowski A. Chronologia napływu denaryw rzymskich z I—III wieku na ziemie Polski w świetle analizy nowego materiału ze znalezisk drobnych // WN. — 2013. — **LVII**. — Z. 1 (195). — S. 93—149.
Sutherland H.V. The Roman Imperial Coinage. — London, 1984. — Vol. I. — 305 p.
Carradice A., Buttrey T.V. The Roman Imperial Coinage. — London, 2007. — Vol. II, part. 1. — 427 p.
Mattingly H., Sydenham E.A. The Roman Imperial Coinage. — London, 1930. — Vol. III. — 514 p.
Mattingly H. Coins of the Roman Empire in the British Museum. — London. — (1923. — Vol. I. — 695 p.; 1930. — Vol. 2. — 590 p.; 1936. — Vol. 3. — 836 p.; 1940. — Vol. IV. — 964 p.ф).
Mitkowa-Szubert K. The Nietulisko Małe Hoards of Roman Denarii. — Warszawa, 1989. — 270 p.
Seaby H.A., Sear David R. Roman Silver Coins. —London (1978. — Vol. I. — 166 p.; 1979. — Vol. II. — 255 p.).

С.В. Кодацкий, К.В. Мызгин

НОВЫЙ КЛАД РИМСКИХ ДЕНАРИЕВ ИЗ ОКРЕСТНОСТЕЙ с. СТАРЫЕ ВАЛКИ

В статье вводится в научный оборот новый клад римских денариев, обнаруженный в июне 2013 г. возле с. Старые Валки Валковского района Харьковской области. Комплекс состоял из двух частей, находившихся в двух гончарных кувшинах, залегавших в земле вверх днищем, на расстоянии около метра друг от друга. Клад включал в себя 105 монет, в основном, относящихся к правлению Веспасиана, Траяна и Адриана. Старшей монетой клада является денарий Гальбы 68—69 гг. чеканки, младшей — монета Коммода, выпущенная в 189 г. Публикуемый клад является вторым, обнаруженным в окрестностях с. Старые Валки. Первый был случайно найден в 1883 г., однако не дошел до исследователей (есть сведения только о 10 монетах из него). По своей хронологической структуре новый клад является уникальным не только для территории днепродонецкого междуречья, но и для всей черняховской культуры. Комплексы с подобным составом наиболее характерны для Центральной Европы, в частности, для ареала пшеворской культуры (клады типа В по А. Дымовскому).

К л ю ч е в ы е с л о в а: Старые Валки, клад римских денариев, черняховская культура.

S.V. Kodatskiy, K.V. Myzgin

NEW HOARD OF ROMAN DENARII FROM THE VICINITY OF STARI VALKY VILLAGE

A new hoard of Roman denarii found in June 2013 near the village of Stari Valky (Valky district of Kharkiv region) is put into scientific use in the article. The complex consisted of two parts, located in two pottery jars lied in the ground bottom up, and they were approximately one meter from each other. Hoard included 105 coins, mainly relating to the reign of Vespasian, Trajan and Hadrian. The oldest coin of the hoard is Galba denarius of 68—69 AD coinage, the youngest is Commodus coin minted in 189 AD. The published hoard is the second one found in the vicinity of Srari Valky. The first one was found by chance in 1883, but did not reach the researchers (it is known only about 10 coins of it). In its chronological structure the new hoaed is unique not only for the territory of the Dnieper-Donets forest-steppe, but also for the whole the Chernyakhiv culture. Complexes with a similar composition are most typical for Central Europe, in particular, for the Prszeworsk culture areal (hoards of type «B» by A. Dymovski).

K e y w o r d s: Stari Valky, hoard of Roman denarii, Chernyakhiv culture.

Т.Р. Милян

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА ЯК ВИЗНАЧНИК ПРИНАЛЕЖНОСТІ ПАМ'ЯТОК VI—VII ст. У ВЕРХІВ'ЯХ ЗАХІДНОГО БУГУ

Розглянуто концепції розвитку та заселення у ранньосередньовічний час VI – VII ст. верхів'їв Західного Бугу. Проаналізовано присутність лендзян та дулібів над Західним Бугом. На основі аналізу кераміки за формально-статистичним методом, доведено однорідність населення та наявність локальних особливостей на загальному тлі празької культури. Зроблено висновок про наявність у регіоні східнослов'янського племені дулібів, підтвердженням якої є специфічні риси у матеріальній культурі, зокрема формах керамічного посуду.

К л ю ч о в і с л о в а: дуліби, лендзяни, кераміка, Західний Буг, празька культура.

Заселення верхів'їв Західного Бугу у ранньому середньовіччі тісно пов'язане із проблемою культурної інтерпретації пам'яток. Регіон упродовж багатьох століть був на стику різноманітних культурних впливів [Gurba, 2008, s. 11] і до сьогоднішнього часу не досягнуто єдиного загальноприйнятого вирішення проблеми етнічної приналежності населення VI—VII ст. Одним із гостро дискусійних є питання існування дулібського племінного об'єднання на землях верхнього Побужжя. Ця проблема тісно пов'язана також з етнічним визначенням дулібів — їхньою приналежністю до східної чи західної гілки слов'ян.

Суперечці присвятила значну увагу низка дослідників, серед яких і польські історики та археологи. Р. Якімовіч з періоду 1930-х рр. зазначав, що «… плем'я дулібів потрібно викреслити з історії Волині, а можливо й з історії східних слов'ян загалом». Згідно з його твердженнями, археологічні джерела не могли надавати точних свідчень про заселення краю автохтонними племенами, а пізніше населення потрапило різними шляхами. Таким чином, постала думка про міграційний спосіб заселення верхів'їв Західного Бугу і про західні, тобто польські, впливи на місцеву культуру, які були значно потужніші на противагу східним [Jakimowicz, 1933, s. 15, 54, 71].

Ю. Скжипек висловлював не менш оригінальні припущення щодо заселення верхнього Побужжя східнослов'янськими племенами дулібів. Він піддавав сумніву заселення просторів над Західним Бугом дулібами, волинянами та бужанами, незважаючи на різночасовість існування таких племінних об'єднань. Бужанам він відводив місце між витоками обох Бугів, а дулібів розмістив над берегами Південного Бугу [Skrzypek, 1962, s. 126—130]. Вчений наголошував на тому, що гирло Західного Бугу було заселене з давніх часів. Водночас визначив єдиний напрямок процесу колонізації, який проходив від гирла і до витоків річки. Однак перед тим Ю. Скжипек вказував на міжплемінну пустку у верхів'ях Західного Бугу, оскільки це були кордони заселення різних племен [Skrzypek, 1962, s. 114, 145—149]. Намагаючись якимось чином усунути власне самозаперечення, дослідник висунув тезу про периферійне заселення аж до VIII ст. верхів'їв Західного Бугу племенами в'ятичів та радимичів, поселення яких поширювались аж до сучасного Перемишля [Skrzypek, 1962, s. 155—162].

Не менш оригінальну гіпотезу вибудував польський вчений С. Кучинський. На його думку, помилковим є розміщення об'єднання пле-

© Т.Р. МИЛЯН, 2014

мен дулібів над Західним Бугом на Волині, де їх ніколи не було, оскільки волиняни — це не дуліби. Натомість дослідник виводить на ці землі західнослов'янське плем'я лендзян, які займали, на його думку, територію аж до Південного Бугу [Kuczyński, 1965, s. 7—15]. Щодо дулібів, то стверджуючи, що степовики (авари) могли нападати лише на руські племена на сході та крайньому півдні, то їх варто шукати на степових просторах південно-східної Європи. С. Кучинський стверджував також, що дуліби — це слов'янські племена підлеглі болгарській династії Дулів. Місце у верхів'ях Західного Бугу він залишив іншому об'єднанню — бужанам, які, на його думку, були відгалуженням західнослов'янського племені лендзян [Kuczyński, 1965, s. 89—91]. Загалом ареал лендзянського заселення С. Кучинський визначає як на схід від Бресту до верхів'їв Прип'яті, річки Тур'я, Стир, на схід від Луцька, а потім на південний захід до витоків Західного Бугу і у верхів'я Дністра [Kuczyński, 1962, s. 243—244].

Розглядаючи верхів'я Західного Бугу у VIII—XI ст. А. Новаковський, використовуючи ретроспективний метод, стверджує, що лендзяни заселяли землі на північ від річок Гучва та Луга. Населення регіону — це лендзянські племена волинян, топографічна назва яких бужани. Дулібські ж племена слід шукати на території сучасної Чехії [Nowakowski, 1972, s. 138—140]. У цьому контексті близькі наукові погляди чеського дослідника Є. Шимека. На його думку, відмінним є проживання дулібів за літописними відомостями та за науковими дослідженнями. За літописом вони містились у районі Західного Бугу. На його ж думку, дуліби-лучани мешкали на північному заході Чехії, у той же час як над Бугом проживали волиняни. Таким чином, немає нічого спільного у генетичному ланцюжку дуліби—лучани—волиняни [Šimek, 1948, s. 352—353].

Схожу позицію щодо розміщення західнослов'янського племені лендзян у Побужжі висловлював і відомий польський історик Ж. Лябуда. Ці племена він називав лендзянськими бужанами, які однак перед тим були дулібами [Labuda, 1988, s. 293—294]. Щодо самих дулібів, то він вирізняв все ж «дулібів руських», які мешкали у верхів'ях Західного Бугу, Стирі, Горині та Случі [Labuda, 1961, s. 399].

Окрім різко заперечливих припущень щодо дулібської присутності у верхньому Побужжі та їхньої приналежності до східних слов'ян, формуються й гіпотези компромісного характеру. Польський дослідник Т. Василєвський припустив, що дуліби займали заболочену територію у верхів'ях Дністра поруч із племенами уличан. Їх володіння також були і на Волині, у верхів'ях Західного Бугу. У VI—VII ст. вони повністю мігрували на захід, а на їх місці утворилась нова назва — лендзяни [Wasilewski, 1967, s. 182—185]. Є. Тишкєвіч у своїх дослідженнях зазначав, що на території Побужжя у ранньому середньовіччі сформувалася слов'янська культура із перехідними рисами, оскільки ця контактна зона у цей період була малозаселеною та знаходилась під впливами кочовиків — гунів та аварів [Tyszkiewicz, 1988, s. 317—318].

Думку про автохтонне дулібське населення у верхів'ях басейну Західного Бугу одним із перших висловив М. Грушевський у «Історії України-Руси». Він розмістив дулібів над Західним Бугом та вказав, що їхніми наступниками були бужани, а волиняни — це політична назва, а не племінна. Також зазначив, що одне плем'я генетично переростає в інше і, таким чином, були відсутні насильницькі дії по заміщенню одного об'єднання іншим [Грушевський, 1991, с. 206—209]. Схожих поглядів дотримувався і відомий чеський вчений Л. Нідерле у праці «Слов'янські старожитності». У ній дослідник також зіставив дулібів із антами, центр держави яких знаходився на Волині. Одним із основних в антському об'єднанні були племена дулібів, які й створили першу слов'янську державу раннього середньовіччя [Нидерле, 2000, с. 153—156, 169—170].

На думку К. Яжджевського, у ранньому середньовіччі на Волині існувало велике східнослов'янське об'єднання дулібів. Він же стверджував, що такі державотворчі процеси як, наприклад, дулібський союз, на території сучасної Польщі розпочалися дещо пізніше, при цьому зауважуючи, що землі між Вислою та Західним Бугом були ізольовані, й західні впливи розпочинаються лише з VIII ст. [Jaźdźewski, 1955, s. 342—343]. Схожі думки про дулібів висловлював В. Сєдов [Седов, 1995, с. 30, 373]. Більше аргументів навів Г. Ловмянський, який помістив дулібів у Побужжі на Волині та зазначив, що вони активно брали участь у колонізації західних земель [Łowmianski, 1964, s. 111—112].

Правомірність припущення про те, що дуліби мешкали у верхньому Побужжі в ранньому середньовіччі та утворили там один із державних центрів на сьогодні видається найбільш життєздатною та підтримується В. Бараном [Баран, 1998, с. 111—134], І. Винокуром [Винокур, 2000, с. 309—312] та іншими [Етнічна історія, 2000, с. 182, 184]. Окрім цього, відомості про це засвідчуються й наявним археологічним матеріалом.

Таким чином, можна стверджувати, що землі верхів'їв Західного Бугу підпадали під заселення впродовж тривалого часу. Єдиною відмінністю у характері цих процесів може бути лише їхня інтенсивність. Слід погодитись із Т. Василєвським, що ці землі ніколи не були етнічною чи культурною межею, а стержнем, навколо якого гуртувалися дуліби [Wasilewski, 1967, s. 182].

С. Кучинський, який відкидав існування дулібів, все ж стверджував про відмінність між етнічними групами давньоруською та давньопольською ще перед VIII ст. [Kuczyński, 1965, s. 13]. У світлі останніх подій видається, що більш раціональними є погляди польського археолога А. Буко, який на основі археологічних матеріалів прийшов до висновку, що лендзяни все ж займали землі сучасної Сандомирщини у центральній Польщі у напрямку до р. Вєпж [Buko, 2004, s. 309].

За цей час у регіоні виявлено та досліджено значну кількість пам'яток V—VII ст., чільне місце серед яких займає ранньослов'янське городище в с. Зимне та поселення навколо нього (рис. 1). Речовий комплекс із Побужжя характеризується наявністю особливих місцевих рис на загальному тлі празької культури. Зокрема, у житлобудівництві розповсюджені напівземлянки із глиняними печами. Такі комплекси зафіксовано як у верхній течії Західного Бугу (Ріпнів-I—III, Зимне-IV), так і на подальшому її протязі (Свєрщов Колонія, Люблін).

Розглянемо матеріальну культуру як механізм адаптації до певних природних та суспільних умов, виражений у задоволенні певної моделі життєвих потреб [Словник, 1996, с. 156]. До цього зараховуємо, окрім житлобудівництва, і предмети побуту, у нашому випадку — керамічний посуд. У поєднанні з іншими елементами він визначає культурну приналежність пам'ятки та її хронологію, а зі зміною характеристик посуду можна виявити хронологічні та етнокультурні ознаки.

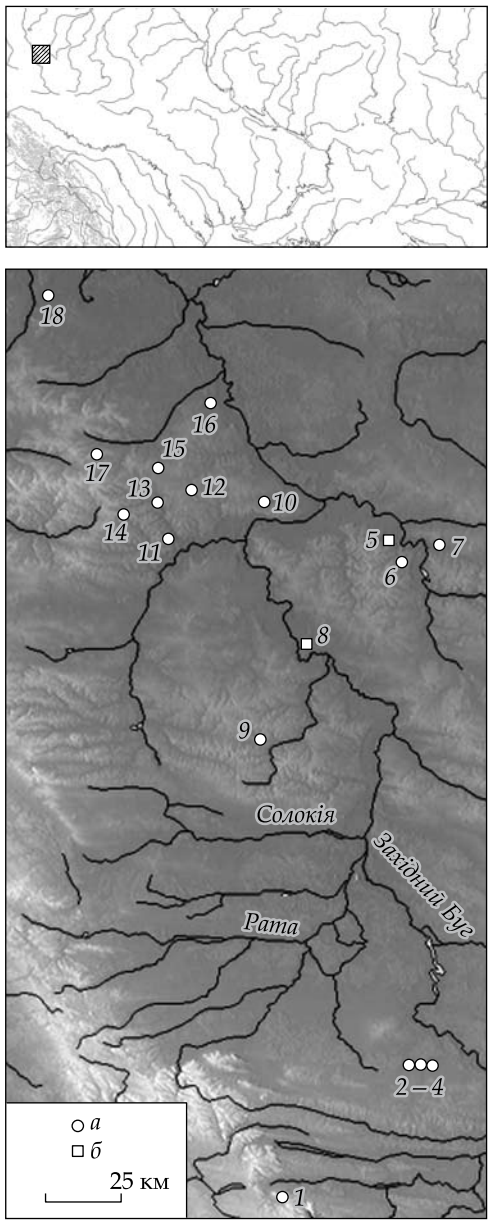

Рис. 1. Розташування пам'ятокVI—VII ст. у верхів'ях Західного Бугу: *1* — Львів; *2* — Ріпнів-I; *3* — Ріпнів-II; *4* — Ріпнів-III; *5* — Зимне; *6* — Зимне-4; *7* — Зимне-8; *8* — Лежниця; *9* — Усмєж; *10* — Стжижув; *11* — Мірче; *12* — Зубовіце; *13* — Свєрщув Колонія; *14* — Модринь; *15* — Воля Сєнніцька; *16* — Грудек; *17* — Морочин; *18* — Холм-Білявин

Варто зауважити, що існують різні критерії класифікації ранньослов'янської кераміки. Вони початково базувались на візуальних спостереженнях [Баран, 1972, с. 33—41; 1988, с. 10—17]. Слабкі місця цих класифікацій — складність чіткої ідентифікації приналежності горщиків до типів, що візуально майже схожі. У зв'язку із цим виник інший підхід до класифікації кераміки. І. Русанова зафіксувала той факт, що посуд празької культури має досить специфічну форму — видовжені пропорції із розширенням у верхній частині та звуженням у нижній, а пропорції у співвідношенні між собою є порівняно сталими у всьому ареалі поширення культури. Водночас дослідниця ввела процентний обрахунок основних показників у пропорціях посудин. Це передусім співвідношення діаметрів дна та шийки, діаметра шийки та найбільшого розширення, діаметра найбільшого розширення і вінець [Русанова, 1973, с. 10].

У 1990-х рр. І.О. Гавритухин запропонував поділ ранньослов'янської кераміки на типи із різновидами на основі профілювання стінок посудин (типи) та форми вінець (різновид), виводячи з цього хронологічну колонку існування та поширення празьких старожитностей [Гавритухин, 1997, с. 40]. Класифікацію ранньослов'янської кераміки VI—VII ст. здійснив М. Парчевський. В основі його класифікації лежали математичні обрахунки пропорцій та їх співвідношення між собою. Він також розробив окрему типологічно-хронологічну типологізацію за формою вінець [Parczewski, 1988, s. 27—66]. Таким чином, зафіксовано основні критерії для морфологічної характеристики посуду, який знайдено в ареалі празької культури. Ми, зі свого боку, використаємо це для визначення етнічної приналежності пам'яток VI—VII ст.

Свідомо випустимо у характеристиці керамічного посуду такі елементи як склад формувальної маси, орнаментація, об'єм, оскільки у нашому випадку вони не суттєві з огляду на їхню однорідність у празькій культурі. Натомість зосередимо увагу на пропорціях посудин, що започаткувала І.П. Русанова. Для цього використаємо найпоширенішу категорію посуду на ранньосередньовічних пам'ятках — горщик. При аналізі застосуємо метод формально-статистичного опрацювання В.Ф. Ґенінга, який базується на співвідношенні пропорцій посудин [Генинг, 1992]. На думку автора цього підходу, його застосування якнайбільше прийнятне для висвітлення «етнічної сфери» [Генинг, 1992, с. 45].

Беручи за основу деталі горщиків, які В.Ф. Ґенінг визначив як основні для праці з керамікою (вінця, шийка, основа шийки, горловина, корпус, плечико, придонна частина, дно), для посуду регіону можна стверджувати про наявність низки сталих ознак. Про це йдеться у роботах, присвячених ранньослов'янській кераміці межиріччя Дністра та Західного Бугу [Милян, 2004; 2008].

Шийка у посуду переважно слаборозвинута і низька. Враховуючи малу диференціацію показника, можна стверджувати про відносно сталий період функціонування кераміки цього типу в ареалі празької культури. Більш показовою ознакою може бути показник ступеню відхилення шийки. На пам'ятках горщики за цим показником поділяються на групи — від посудин із нахилом шийки всередину до легко відхиленої назовні. Цей показник є чіткою хронологічною ознакою, оскільки на ранніх етапах функціонування празької культури посуд характеризується значним нахилом шийки всередину [Русанова 1973, с. 10—15; Parczewski, 1988, S. 32—35, 63]. Частина посуду із нахиленою всередину або вертикальною шийкою поширена на всіх пам'ятках, а в більшості — домінує. Це також підтверджує І.О. Гавритухин для празької культури в цілому, особливо у ранніх комплексах так званих фаз 0, 0/I [Гавритухин, 1997, с. 45—46].

Горщики характеризуються малим та середнім плечем. Варто зазначити, що посуд із середнім плечем переважає — від 36,3 до 70 %. Схожа картина спостерігається і у формі опуклості. Форму верхньої частини посудини характе-

ризують і такі величини, як висота та опуклість плеча. У переважній більшості посуд характеризується малим та середнім плечем. На пам'ятках здебільшого є горщики із слабо опуклими плечиками. Стосовно ж самої форми вінець, то можна стверджувати, що у переважній більшості вони округлі. З плином часу з'являються вертикально зрізані вінця із незначним потовщенням ззовні.

Переважна більшість горщиків від 63,6 до 80 % мають дуже слабо та слабо відхилену придонну частину. У пропорціях верхньої частини можна прослідкувати розвиток форм від слабо відхилених (характерних для ранніх етапів) до дуже сильно відхилених, що передували розвинутішим кружальним горщикам. Для загальних форм характерна переважно мала і середня висота плечика посудини. Хоча на деяких пам'ятках (Зимне, Ріпнів) значним є відсоток горщиків із дуже малою висотою плечиків. Це є свідченням раннього часу у техніці виконання начиння такого типу.

Загалом можна стверджувати, що посуд на пам'ятках регіону є одноманітним стосовно розрахункових показників форм. Увесь досліджуваний масив має одинакові показники форм. Лише незначна кількість посудин може мати відмінні показники у межах окремих частин або пропорцій форм.

У верхів'ях Західного Бугу поширена видовжена форма горщика, із розширенням у верхній частині і стрункім мало відхиленим профілем у придонній. Верхня частина прогресує від широко- до вузькогорлих посудин. Плечико поступово змінює характерну пропорцію співвідношення своєї висоти у бік її збільшення. Це надає горщикам округліших форм на противагу видовженим раннім. Верхня частина також відображає розвиток вінець від слаборозвинутих, нахилених досередини, до легко відведеного назовні із частково відформованим завершенням на пізніших етапах (друга половина VII ст.).

Виходячи із наших досліджень, виокремлено наступні типи посуду характерні для цього регіону (рис. 2).

Перший становлять посудини, у яких практично відсутні вінця або ледь позначені, увігнуті до середини. Посуд, переважно невеликих розмірів, має опуклі боки, які переходять у зрізаний конус. Виявлений, окрім Зимного та навколишніх поселень, у Ріпневі-II, а також Мацькувці. Вони характерні для пам'яток, на яких зафіксовано ранні етапи функціонування — кінець V — початок VI ст., зокрема на городищі в Зимному та прилеглих поселеннях.

Другий тип, поширений у VI ст., складається з двох підтипів, об'єднаних за переважаючими основними показниками. Підтип *а* — це посуд, у якого

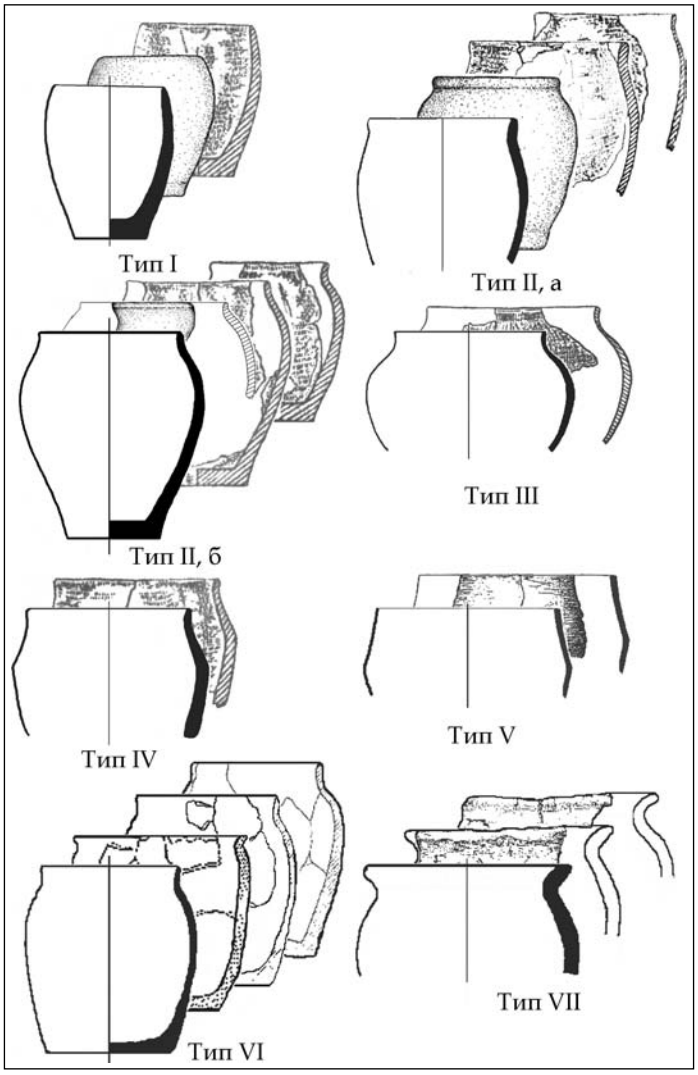

Рис. 2. Типи кераміки у верхів'ях Західного Бугу

низькі добре виділені вінця, ледь відведені назовні, рідше вертикальні, із потовщенням на завершенні, заокруглені, рідше горизонтально зрізані. Посуд, середніх та великих форм, має слабо виділені плечика та опуклі стінки, за збереження характерних пропорцій. Підтип *б* має схожі характеристики щодо вінець — низькі, чітко виділені, відхилені назовні, при завершенні потовщені або горизонтально зрізані. Лінія плечиків чітко виділена, полога. Найбільше розширення припадає приблизно на верхню третину посудини. За об'ємом це доволі велика тара. Поширена на всіх пам'ятках Верхнього Побужжя.

Третій тип за характеристиками верхньої частини є аналогічним до попереднього. Відмінний він лише лінією переходу плечиків у корпус та розміщенням найбільшого розширення відносно загальної пропорції. У цьому випадку воно припадає на середину їх висоти або дещо вище. Це великі за об'ємом посудини. Побутує цей тип у другій половині VI—VII ст., виявлений на городищі у Зимному, а також у Ріпневі-II, Злотніках у Малопольщі.

Четвертий тип характеризується невеликими і чіткими вертикальними або ледь відведеними назовні вінцями. При завершенні вони заокруглені. Лінія плечиків різко переходить у тулуб, який характеризується чітким ребристим зламом. Поширений у другій половині VI—VII ст., виявлений на городищі у Зимному.

П'ятий тип складають горщики із вертикальними вінцями, зрізаними, при завершенні потовщені. Шийка ледь виділена, пряма та різко переходить у плечики, що підкреслено ребристим зламом. Відомий із кінця VI—VII ст., зафіксований у Ріпневі-III, Свєрщуві Колонія.

Шостий тип — це кухонний посуд із вертикальними або різко відведеними назовні вінцями. При завершенні заокруглені або горизонтально зрізані. Плечики ледь виділені і практично одразу переходять у корпус. Посуд переважно середніх розмірів. Пропорції приземкуваті, горщики мають банкоподібну форму, із незначним розширенням у верхній частині. Малопоширений у Верхньому Побужжі, виявлений переважно у басейні Вісли, зокрема на поселеннях Бахуж, Краків-Нова Гута Могила. Датується VII ст.

Сьомий тип складають кухонні посудини, у яких вінця різко відведені назовні, заокруглені при завершенні. У деяких випадках вінця можуть бути орнаментовані нігтевим тисненням. Лінія плечиків плавно переходить у корпус. Загальна пропорція посуду при його значній висоті зберігає максимальне розширення у верхній третині. Однак досить високе плече надає значної опуклості горщику. Такий тип є характерним для пізніх етапів функціонування культури в регіоні — другої половини VII ст. Виявлений, зокрема у Волі Сєнніцькій.

Підтвердженням наведеного стали результати статистичного опрацювання кераміки. Виявлено ряд закономірностей, зокрема за коефіцієнтами подібності посудин за всіма показниками форми встановлено, що він одноманітний. А на його основі можна виокремити окрему локальну групу — буго-волинську.

В останні десятиліття польські дослідники зазначають, що керамічні комплекси ранньослов'янських пам'яток кінця V—VII ст., які походять із лівого (західного) берега Західного Бугу, аналогічні за своїми технологічними характеристиками до кераміки типу Прага—Корчак. Наприклад, кераміка із пам'ятки Холм-Білявин, пос. 2, яка відповідає типу А за І.П. Русановою [Ruszkowska, 1990, s. 79]. Аналогічна картина з керамічними комплексами із пам'яток мікрорегіону між Гучвою, Західним Бугом та Буковою (Воля Сєніцка, Мірче, Модринь, Морочин). Виявлені фрагменти польські дослідники пов'язують з типами 4—6, а також типом Б за І.П. Русановою [Kokowska E., Kokowski A., 1987, s. 24—25]. Як відомо, І.П. Русанова датувала їх кінцем V—VI ст. і зазначала, що вони типові для цього регіону [Русанова, 1973, с. 13—19, рис. 6].

У хронологічному відношенні посуд, виявлений на ранньослов'янських пам'ятках верхів'їв Західного Бугу, відповідає періоду VI—VII ст. Простежується генетичний розвиток вінець від внутрішньо загнутих і невиділених на початкових етапах, до ледь відведених назовні і чітко виділених на завершальних етапах, характерні видовжені форми поступово переходять у більш об'ємні шляхом збільшення плечиків.

Зважившись на результати опрацювання кераміки, які представляють археологічну сторону, та об'єднавши їх із наведеними історичними дослідженнями, можна визначити етнічну приналежність пам'яток. В.В. Ауліх наголошував на тому, що Зимне було адміністративним центром одного із дулібських племен, зазначав його самобутність у матеріальній культурі [Ауліх, 1972 с. 120—121]. Водночас, дуліби, на думку дослідника, далі на північ від Зимна не жили. Однак із плином часу та збагаченням археологічними джерелами ми маємо змогу дати відповідь на питання належності та поширення пам'яток празького типу у верхів'ях Західного Бугу, які належали племенам дулібів.

Накладаючи прояви матеріальної культури на історичні відомості, встановлюємо, що верхів'я Західного Бугу у проявах матеріальної культури, зокрема в керамічному посуді, у VI—VII ст. є однорідними. Це також підтверджує і житлобудівництво. Поширення комплексу цих ознак локалізується виключно у цьому регіоні. Можемо стверджувати, що регіон був заселений монолітно — племенами дулібів. Межу поширення дулібських старожитностей на сьогодні можна просунути північніше за течією Західного Бугу та на північний захід по лінії Дорогуськ — Люблін, де вони стикалися із носіями пам'яток типу Суково—Дзедзіце — племенами мазовшан, які характеризуються відмінним житлобудівництвом — наземні зрубні житла, — а також керамічним комплексом [Милян, 2001, с. 71; Седов, 1995, с. 40—50; Parczewski, 1988, s. 146].

Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К., 1972. — 124 с.
Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972. — 234 с.
Баран В.Д. Пражская культура Верхнего Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988. — 160 с.
Баран В.Д. Давні слов'яни. — К. : Альтернатива, 1998. — 335 с.
Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. — Кам'янець-Подільський, 2000. — 376 с.
Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1. — 736 с.
Гавритухин И.О. Хронология праж ской культуры // Этногенез и этнокультурные контакты славян: Тр. VI Междунар. конгр. слав. археол. — М., 1997. — Т. 3. — С. 39—52.
Генинг В.Ф. Древняя керамика: методы и программы исследования в археологи. — К., 1992. — 188 с.
Етнічна історія давньої України. — К., 2000. — 280 с.
Милян Т.Р. Дзедзіцька культура: нарис основних проблем генезису і ареалу поширення // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матеріали міжнар. ареол. конф. (30—31 берез. 2001). — Львів, 2001. — С. 167—172.
Милян Т.Р. Ранньослов'янська кераміка у Прикарпатті та Волині // АДЛУ. — 2004. — Вип. 7. — С. 104—122.
Милян Т.Р. Ранньослов'янська кераміка у межиріччі верхів'їв Дністра, Західного Бугу та Вісли // Археологічні студії. — 2010. — Вип. 4. — С. 80—91.
Нидерле Л. Славянские древности. — М., 2000. — 590 с.
Русанова И.П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М., 1973. — 100 с. — (САИ. — Вып. Е 1-25).
Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. — М., 1995. — 415 с.
Словник-довідник з археології. — К., 1996. — 430 с.
Тимощук Б.О. Східні хорвати // МДАПВ. — 1995. — Вип. 6. — С. 214—218.
Buko A. Ziemia chełmska w początkach państwa polskiego: problematyka badawcza // Przez pradzieje i wczesnośredniowiecze. — Lublin, 2004. — S. 309—324.
Gurba J. Proba ustalenia granicy między Słowiańszczyzną Wschodnią i Zachodnią w świetle źrodeł archeologicznych (streszczenie) // Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu. — Łęczna, 2008. — S. 9—12.
Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii // Rocznik Wołynski. — Rowno, 1933. — T. 3. — S. 5—78.
Jaźdźewski K. Stosunki polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu w świetle archeologii // Pamiętnik Słowianski. — 1955. — T. IV, z. II. — S. 340—360.

Kokowska E., Kokowski A. Osadnictwo wczesnośredniowieczne w mikroreginie pomiędzy Huczwą, Bugiem i Bukową. — Zamość, 1987. — 120 s.
Kuczyński S.M. Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980) // Początki państwa polskiego. — Poznań, 1962. — S. 219—256.
Kuczyński S.M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XIII w. — Warszawa, 1965. — 274 s.
Labuda G. Du(d)lebowie // SSS. — 1961. — T. 1. — S. 399—401.
Labuda G. Polska, Czechy i Ruś w kraju Lędzian w drugiej połowie X wieku // RPrz. — 1988. — T. XXIV—XXV. — S. 275—294.
Łowmianski H. Początki Polski. Z dziejów słowian w I tys. n. e. — Warszawa, 1964. — T. 2. — 457 s.
Nowakowski A. Górne Pobuże w wiekach VIII—XI. Zagadnienia kultury // AAL. — 1972. — № 41. — 158 s.
Parczewski M. Początki kultury wczesnosłowiańskej w Polsce. Krytyka i datowanie zródeł archeologicznych. — Kraków, 1988. — 299 s.
Persowski F. Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X—XI w. — Wrocław, 1962. — 150 s.
Skrzypek J. Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i grodów czerwieńskich. — Warszawa, 1962. — 180 s.
Šimek E. Dúlebi, Volyňané, Lučané, Chorvaté a Čechové. Sjednocenĭdněsní české země a vznik českého národa // Slavia antiqua. — 1948. — № 1. — S. 349—365.
Tyszkiewicz J. Problem pogranicza na wschydod Sanu w VI—XIII w. (z teorii) // RPrz. — 1988. — T. XXIV—XXV. — S. 315—320.
Ruszkowska U. Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym rejonem osadniczym w Chełmie-Bieławinie // LMA. — Lublin, 1990. — T. III. — S. 55—89.
Wasilewski T. Dulebowie — Lędzianie — Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą // PrzegH. — 1967. — T. LXVII, z. 2. — S. 181—194.

Т.Р. Мылян

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА КАК ОПРЕДЕЛИТЕЛЬ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ПАМЯТНИКОВ VI—VII вв. В ВЕРХОВЬЯХ ЗАПАДНОГО БУГА

Проблема заселения верховьев Западного Буга в раннем средневековье остается одной из основных. Она тесно связана с вопросом об этнокультурной принадлежности памятников VI—VII вв. — дулебам или лендзянам. Некоторые исследователи, среди которых Р. Якимович, Ю. Скжипек, Ж. Лябуда, А. Новаковский, придерживаются взглядов о пребывании этих земель в ареале западнославянских племен лендзян. М. Грушевский, Л. Нидерле, Г. Ловмянский, В. Баран и ряд других ученых утверждают, что верховья Западного Буга были территорией восточнославянских племен дулебов.
В поддержку последнего утверждения свидетельствуют специфические особенности материальной культуры, прежде всего керамика. Керамический комплекс региона, несмотря на общее сходство с керамикой пражской культуры, имеет ряд характерных особенностей. Они зафиксированы в показателях пропорций. По показателям также выделены виды сосудов, которые характерны для региона.
На основании этого можно сделать вывод о том, что массив памятников VI—VI вв. в верховьях ЗападногоБуга принадлежал племенам дулебов.

К л ю ч е в ы е с л о в а: дулебы, лендзяны, керамика, Западный Буг, пражская культура.

T.R. Mylyan

MATERIAL CULTURE AS AN IDENTIFICATION THE ACCESSORY OF THE SITES 6th—7th c. AD IN THE UPPER WESTERN BUG RIVER

Problem populated upper reaches of the Western Bug in the Early Middle Ages is one of the main. It works closely with the question of cultural identity of the sites 6th—7th c. AD to Duliby (Dulebs) or Lendzyany (Lendians). Some researchers, including R. Yakimovitch,Yu. Skzhipek, J. Lyabuda, A. Nowakowski, held views on the availability of land in the area of West Lendzyan tribes. M. Hrushevskyi, L. Niderle, G. Lovmyanski, V. Baran and several others are of the opinion on the entry in the upper reaches of the Western Bug Circle East Slavic tribes Duliby.
To support of the latter assertion indicates specific features of material culture. Ceramic assemblage of the region, despite the overall similarity with Prague culture ceramics, has a number of characteristic peculiarities. They are fixed in the proportions parameters of the pots. The proportions also highlighted region-specific pottery types.
On this basis, we can conclude that sites array of the 6th—7th c. AD in the upper reaches of the Western Bug , belonged to Duliby.

K e y w o r d s: Duliby, Lendzyany, ceramics, Western Bug, Prague culture.

А.В. Панікарський

СПИСИ І ДРОТИКИ СЛОВ'ЯН РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ З ПАМ'ЯТОК ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена спискам та дротикам ранніх слов'ян. Проаналізовані писемні джерела, в яких згадується ця зброя у слов'ян. Зібрано археологічні матеріали: знахідки вістер із території поширення празької, пеньківської, колочинської культур. На підставі проведеного дослідження зроблені висновки щодо особливостей поширення цих категорій речей та їх морфологічних особливостей.

К л ю ч о в і с л о в а: спис, дротик, слов'яни, раннє середньовіччя, південь Східної Європи.

Озброєння слов'ян раннього середньовіччя, зважаючи на досить нечисленні знахідки, висвітлюється майже виключно в контексті їх військової справи. У зброєзнавчих працях присвячених давньоруському періоду частково враховується більш ранній матеріал [Кирпичников, 1966; Медведев, 1966]. Інколи увагу дослідників також привертають окремі категорії зброї, що побутують як в давньоруський час, так і в ранньому середньовіччі [Минасян, 1978].

Огляд військової справи та предметів озброєння слов'ян від рубежу ери до VII ст. здійснено в кількох працях Д.Н. Козака [Козак, 1993, с. 32—49; 1997; 2008, с. 113—132]. Окремі роботи М.М. Казанського присвячені озброєнню слов'ян третьої чверті I тис. н. е. [Kazanski, 1999; Казанский, 2005—2009; 2011]. Дослідженню військової справи, у тому числі й озброєння, слов'ян раннього середньовіччя крізь аналіз писемних джерел присвячені статті П. Шувалова [Шувалов, 2004, с. 254—264; 2011, с. 321—331] та О.К. Нефьодкіна [Нефёдкин, 2003, с. 79—91].

Військова справа слов'янських племен раннього середньовіччя є одним із важливих питань у контексті Великого розселення слов'ян та генезису їх культур. Внаслідок Великого переселення народів у середині I тис. н. е. слов'яни стали безпосередніми сусідами Візантійської імперії і, періодично здійснюючи напади, поступово оселилися поблизу її кордонів. Саме в ролі супротивників або найманців слов'яни виступають на сторінках візантійських писемних джерел, де часто згадується і зброя, якою вони воювали. Свідчення давніх авторів містять етнічні визначення, а також мають визначеність у часі та просторі. Найчастіше у цих джерелах стосовно зброї слов'ян йдеться про використання ними списів, дротиків або метальної зброї. Про інші категорії бойової зброї, якою вони користувалися, йдеться лише в одиничних випадках. Досить слабку озброєність венетів, антів та склавинів відмітив візантійський історик Йордан [Иордан, 2001, с. 84, 119]. Для імперії слов'яни становили загрозу, в першу чергу, через свою велику кількість, а також у союзі з кочовиками.

У писемних джерелах назви різних категорій зброї варварів відповідають певним назвам тих категорій зброї, яка була в арсеналі імперії. Про різноманітність озброєння ромеїв свідчить кількість назв, зокрема для позначення списів та дротиків. У деяких творах

© А.В. ПАНІКАРСЬКИЙ, 2014

одночасно використовують як грецькі, так і латинські назви. Крім того, інколи автори користуються застарілою термінологією або дещо відмінними від усталених назвами, очевидно, із розмовної мови. Озброєння регулярної армії імперії періоду IV—V ст. описано в творі римського військового історика і теоретика Вегеція «Epitoma rei militaris» [Вегеций, 1940].

За текстом візантійського трактату з військового мистецтва «Стратегікон», який датується кінцем VI ст. н. е., кожен слов'янський воїн озброєний двома невеликими дротиками (ακόντια μικρά) [Свод I, 1991, с. 370—371]. У главі V «Як повинна бути озброєна легка піхота» книги XII, згадується слов'янський спис (βηρύττα чи λαγκίδιον). Його повинні були мати разом із мартзобарбулами (μαρτζοβαρβούλοι) [1] всі легкоозброєні східноримські піхотинці, які кидають дротики [Псевдо-Маврикий, 2000, с. 285—378; О стратеги, 2007, с. 91]. Грецький термін βηρύττα (від лат. veru, verutum) позначав метальний снаряд, який за розмірами займав проміжне положення між списом (κοντός) та дротиком (ακόντιον) [Стратегикон, 2004, с. 204]. За визначенням Вегеція, римські дротики — верут (vericulum; verutum; verrutis; veruta) і спікул (spiculum) мали довжину древка близько 100 та 160 см, а довжину вістер 12 см та 23 см, відповідно [Вегеций, 1940, с. 248]. Термін βηρύττα використовується лише в тій частині «Стратегікону», яка є більш архаїчною [Стратегикон, 2004, с. 204], тому тут поряд із грецькою вжита традиційна латинська назва. Можна припустити, що в главі V все ж таки йдеться про слов'янський короткий спис (λαγκίδιον), який можна було використати також як метальну зброю. Відмітимо, що в книзі XII «Стратегікону» протиставлено βηρύττα і ακόντια [Стратегикон, 2004, с. 220]. Слов'янський дротик — ακόντια, судячи з його характеристики (μικρά), напевно був менший, ніж верут [2] та спікул [3] східноримської піхоти.

Згадка про дротики слов'ян міститься у творі Прокопія Кесарійського — візантійського історика, секретаря полководця Велізарія. В уривку, який датується 40-ми — початком 50-х рр. VI ст. [Свод I, 1991, с. 184—185; Шувалов, 2004, с. 255], де йдеться про склавинів та антів, знаходимо інформацію, про те, що більшість із них іде на ворога пішими, маючи в руках щити та дротики (ἀσπίδια και ακόντια) [Свод I, 1991, с. 185].

У творі Агафія — історика середини VI ст., згадується про спис як метальну зброю у слов'ян [Свод I, 1991, с. 292—310]. Агафій під 556 р. н. е. пише про зброю, якою користувався один із найманців у ромейському війську — склав Сваруна. Він, кидаючи спис (δόρυ), уражає насмерть одного із супротивників (місіміянина) [Свод I, 1991, с. 297].

Єпископ-місіонер, історик Іоан Ефеський, описуючи події 581—584 рр. [Свод I, 1991, с. 276—291], зазначив, що слов'яни за ці роки захопили багато зброї, хоча раніше вони не мали ніякої, окрім, хіба що двох—трьох списів-лонкідіїв (lwnkdywn; λόγχάδιον) [4] [Свод I, 1991, с. 283].

Згадка щодо метальної зброї слов'ян міститься в тексті візантійського письменника, історика Феофілакта Сімокатти. Згідно з текстом, під 593 р., за контратаки невеликої кількості ромеїв проти слов'ян, які раптово атакували табір, тагматарх Татімер змушений був втекти. Кілька снарядів спос-

1 Невеликий дротик у вигляді стріли зі свинцевим тягарцем посередині. Мартзобарбула (лат. mattiobarbula, martiobarbula), синонім — плюмбата (plumbata) з'являється на озброєнні армії імперії приблизно з III ст. [Козленко, 2009, с. 291].
2 Короткий метальний спис [Mihrescu, 1968, P. 491].
3 Важкий метальний спис [Банников, 2009, с. 284].
4 λόγχ, λόγχη — спис; λογχάριον — невеликий спис [Древнегреческо-русский словарь, 1958, с. 1034].

тигло його (βαλλόμενός τε οὐ καιρίαις βολαίς), він ледве рятується втечею [Свод II, 1995, с. 21]. В іншому місці згадується, що слов'яни кидали дротики (βαρβάρων ἀκόντια προερχόμενα) у коней, на яких наближалися вершники, боронячись від ромеїв із вагенбурга [Свод II, 1995, с. 30—31]. Коли ж ромеї за наказом свого командира Александра атакували їх у пішому строю, слов'яни деякий час успішно відбивалися метальною зброєю (ἐκπομπαί τῶν βελῶν).

На основі візантійських писемних джерел можна зробити висновок, що в зазначений період слов'янські воїни найчастіше були озброєні двома — трьома списами, дротиками, інколи мали щити, використовували також лук та стріли. Списи могли використовувати як в ближньому бою, так і на відстані (як метальну зброю). Подібне зауваження зробив римський історик Тацит, описуючи списи (frameas) германців, зауваживши, що цією зброєю вони (германці) б'ються, в залежності від обставин, як у рукопашній сутичці, так і здаля [Тацит, 1969, с. 356].

Спис — один з найдавніших видів зброї, який використовували як на полюванні, так і під час бойових дій. Найпростішим видом списа є загострена з одного кінця палка. Посилення бойових характеристик списа відбувалося переважно за рахунок удосконалення його бойової частини — вістря, яке виготовляли з різних матеріалів, перенесення центру ваги, а також подальшій спеціалізації і виділенні видів списів за різними функціями. Простота у виготовленні й у користуванні, дешевизна, використання як упору для витримки атаки чи натиску, ефективність використання в строю, зручна індивідуальна зброя, потенційна тактична перевага — можливість використовувати спис як метальну зброю, — все це переваги, які зробили спис надзвичайно популярною зброєю як професійних воїнів, так і ополчення, а також під час полювання.

Розселення слов'ян на значній території, а також тривалість цього явища дають змогу вважати, що комплекс озброєння слов'янського воїна, якщо він і був більш-менш усталеним (традиційним) і складався лише зі списів, дротиків, щита, лука і стріл, то протягом певного часу зазнавав змін. Крім того, комплекс озброєння слов'янських воїнів та переселенців, які знаходилися поблизу кордонів імперії, цілком очевидно, відрізнявся від комплексу озброєння слов'ян, які мешкали далеко від її кордонів.

Слов'янські старожитності середини і третьої чверті I тис. н. е. на території півдня Східної Європи представлені матеріалами трьох споріднених археологічних культур: празької, пеньківської, колочинської. Предмети озброєння на пам'ятках цих культур трапляються не часто і представлені нерівномірно. До найбільш масових знахідок зброї тут належать вістря стріл та вістря списів і дротиків.

Всього знайдено 44 вістря списів та дротиків, які походять із 17 пам'яток (рис. 1, 2). 27 екземплярів представлені повними формами (ціле вістря, чи, принаймні, у такому стані, який дозволяє визначити форму та розміри) (рис. 2, *1, 2, 4 – 6, 20, 22 – 24, 26 – 40, 42 – 44*). Решта вістер фрагментовані (рис. 2, *10, 11, 21*) або лише опосередковано можуть вказати на приналежність до класу, типу, тощо (рис. 2, *7 – 9, 19, 25, 41)*. Розробка типології слов'янських ранньосередньовічних списів і дротиків ускладнена невеликою кількістю знахідок. Проте вважаємо за доцільне залучити схеми розроблені іншими дослідниками, а також використати метод аналогій.

Низка питань із вивчення озброєння та військової історії Русі, а також слов'янських племен переддержавного періоду отримала висвітлення в спеціальній літературі. Детальною є класифікація вістер списів та дротиків, яку запропонував А.М. Кірпічніков [Кирпичников, 1966]. Він дослідив

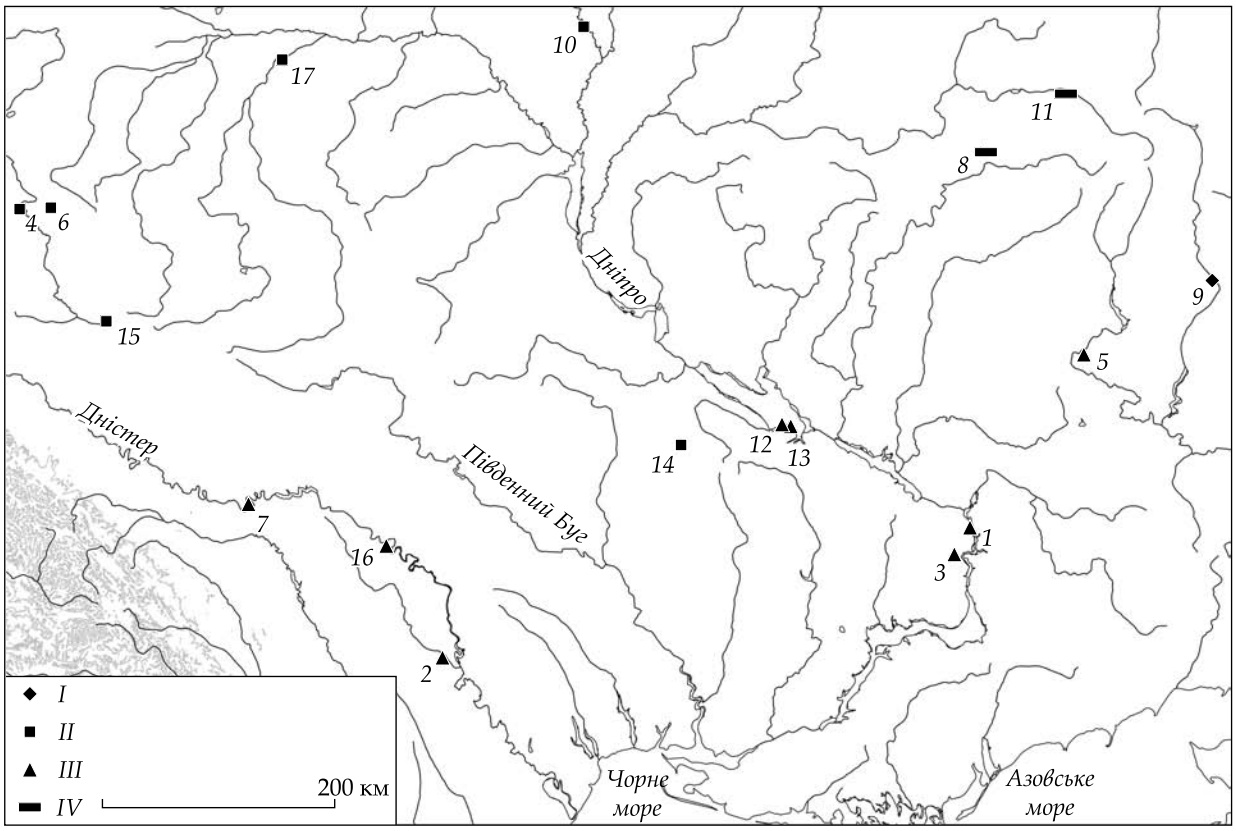

Рис. 1. Карта слов'янських ранньосередньовічних пам'яток, на яких знайдені вістря списів та дротиків: *I* — скарби; *II* — городища; *III* — поселення; *IV* — могильники; *1* — Балка Яцева; *2* — Бранешти I; *3* — Волоське (Сурська Забора); *4* — Гродек; *5* — Занки; *6* — Зимне; *7* — Каветчина; *8* — Княжий; *9* — Колосково; 10 — Колочин I; *11* — Лебяже I; *12* — Луг II (Пеньківка); *13* — Макарів Острів (Пеньківка); *14* — Пастирське; *15* — Пліснесько; *16* — Сороки; *17* — Хотомель

754 вістря списів і 47 вістер сулиць, які відносяться переважно до давньоруського періоду [Кирпичников, 1966, с. 4]. При виділенні типів основну увагу приділено уражаючій частині списа — лезу з урахуванням усієї сукупності ознак (ширина леза, співвідношення леза і втулки, наявність черешка або втулки тощо). При цьому деякі типи виявились дуже стійкими і характерними, а кількість типів не перевищує семи.

Оригінальну класифікацію вістер списів та дротиків запропонував В. Казакявичюс на матеріалах із території Литви, залучивши аналогії із сусідніх територій [Казакявичюс, 1988, с. 12–64]. Дослідник проаналізував близько 1260 вістер списів II–VIII ст. із 219 археологічних пам'яток Литви. Близько 800 з них добре збереглися, принаймні, настільки, що можна відновити їх форму та розміри. Абсолютну більшість вістер списів знайдено в похованнях. Більшість вістер списів за способом кріплення належить до втулкових (близько 1180 екземплярів), інші — до черенкових. В. Казакявічюс поділяє втулкові і черенкові вістря списів на 9 типів та 7 підтипів із варіантами. Типи виділенні на підставі особливостей форми пера, перерізу, а також пропорцій — відношення довжини втулки до довжини пера та загальній довжині вістря.

У культурному шарі 6 ранньосередньовічних слов'янських городищ (Зимне, Гродек, Пліснесько, Хотомель, Колочин, Пастирське) було знайдено 28 вістер списів та дротиків (рис. 2, *1 – 20, 22 – 25, 41 – 44*).

Рис. 2. Вістря списів та дротиків із ранньосередньовічних слов'янських пам'яток півдня Східної Європи. *1 – 18* — Зимне; *19* — Гродек; *20* — Пліснесько; *21* — Каветчина; *22 – 24* — Хотомель; *25* — Колочин I; *26* — Лебяже I; *27, 28* — Княжий; *29, 30* — Колосково; *31, 32* — Занки; *33* — Балка Яцева; *34* — Волоське (Сурська Забора); *35* — Луг II (Пеньківка); *36 – 38* — Макарів Острів (Пеньківка); *39* — Сороки; *40* — Бранешти I; *41 – 44* — Пастирське

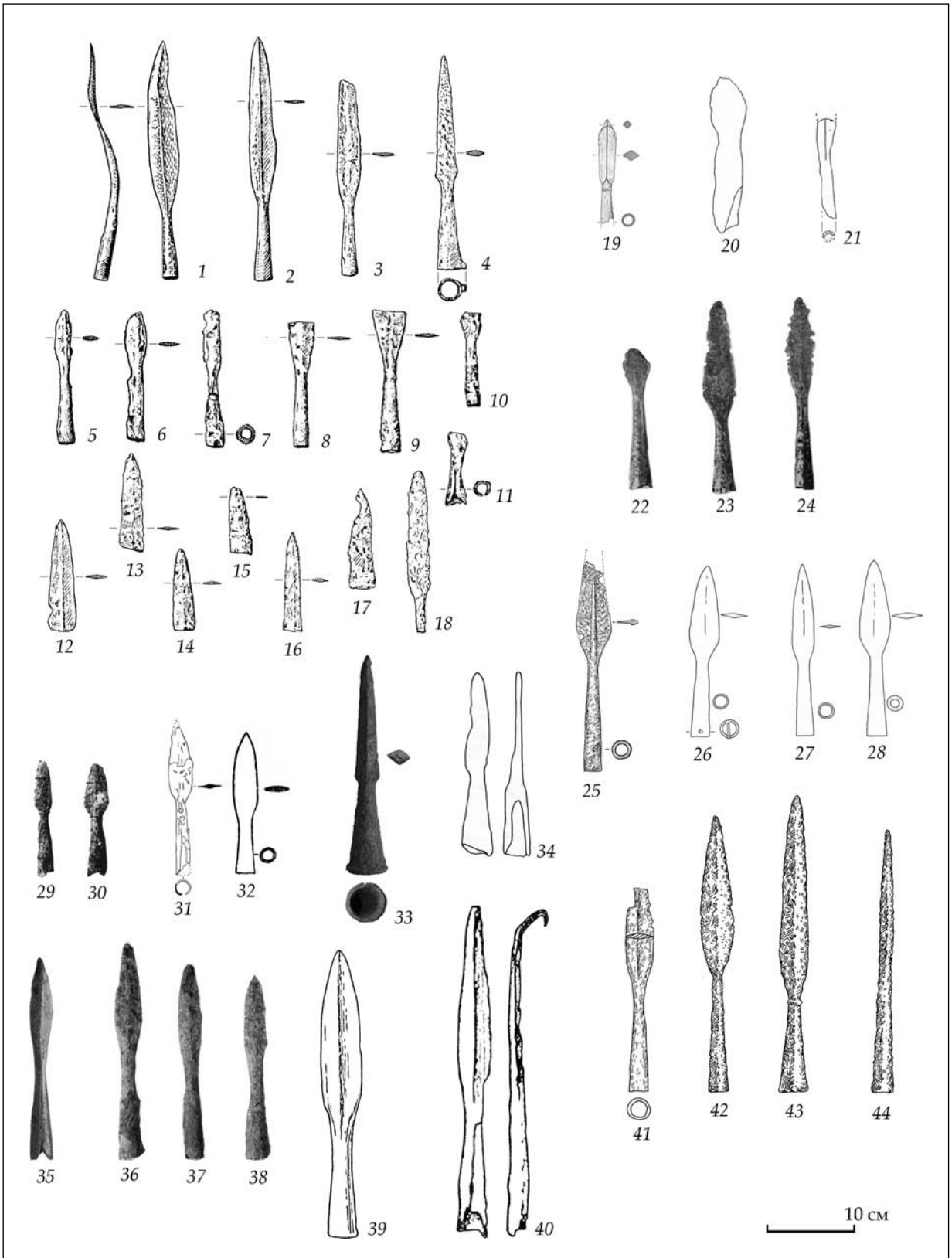
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
10 см

Найбільша кількість вістер списів та дротиків, походить із городища Зимне (5 цілих та 13 фрагментованих екземплярів) (рис. 2, *1 – 18*). Пам'ятка розташована на півострові серед заболоченої заплави річки Луги — притоки Західного Бугу.

За В.В. Ауліхом вістря списів із Зимнівського городища представлені двома типами. Перший — вістря з масивною конічною втулкою та вузьким кинджалоподібним пером, лінзоподібним у розрізі (рис. 2, *4*). Унизу втулки міститься вушко для кріплення древка. Довжина вістря становить 25 см, у тому числі пера — 14,6 см. Діаметр втулки становить 2,7 см. Максимальна ширина вістря — 2,7 см [Ауліх, 1972, с. 48, табл. IX, *4*]. Подібні вістря знайдені на території Словаччини і різняться від знайденого на Зимнівському городищі лише відсутністю вушка на втулках. Й. Ейснер вважає такі вістря кочівницькими [Eisner, 1952, с. 291] Аналогічні до цього вістря походять із аварського могильника VII ст. в Надь-Маньок та могильника IX ст. в Котай [Аулих, 1972, с. 49]. Отже, хронологічні межі побутування таких знахідок досить широкі і охоплюють VII—IX ст.

Усі інші вістря списів знайдені у Зимному належать до другого типу за В.В. Ауліхом. Ці вістря мають вузьку втулку і видовжене листоподібне перо (рис. 2, *1 – 3*). З обох боків пера, посередині міститься рельєфне ребро жорсткості. Повністю збереглися лише два вістря цього типу. Одне вістря має довжину 27,4 см, довжину пера — 18,3 см, максимальну ширину пера — 3,0 см, діаметр втулки — 1,7 см, [Ауліх, 1972, с. 48, табл. IX, *2*]. Друге вістря має довжину близько 27 см. Його перо довжиною близько 19 см має максимальну ширину 3,5 см. Діаметр втулки — 1,8 см. Перо вістря трохи зігнуте і скручене, внаслідок чого вимірювання його ускладнено (рис. 2, *1*) [Ауліх, 1972, с. 48, табл. IX, *1*]. Крім того, на городищі знайдено фрагменти вістер подібного типу [Ауліх, 1972, с. 48, табл. IX, *5 – 7, 9 – 12, 16 – 19*]. Аналогії для таких вістер знайдені на синхронних східнослов'янських пам'ятках — городищі Хотомель (рис. 2, *24*) [Кухаренко, 1961, табл. 8, *16*], на поселеннях біля Пеньківки (Макарів острів, Луг II) (рис. 2, *35 – 38*) [Березовець, 1963, рис. 20; с. 178, рис. 18, *3*]. Й. Ейснер вважає вістря списів такого типу з пам'яток Словаччини місцевим, слов'янським типом і зазначає їх схожість із вістрями латенського періоду [Eisner, 1952, s. 290]. На нашу думку, тип II вістер списів за В.В. Ауліхом є подібним до типу V за В. Казакявичюсом вістер, знайдених у Литві [Казакявичюс, 1988, с. 48—52]. Вони також мають верболистоподібну форму пера і ребро на пері. Крім того, пропорції вістер списів типу V Казакявичюс аналогічні до пропорцій вістер із Зимного і відношення довжини втулки до довжини пера складають від 1:1 до 1:3. В. Казакявичюс зазначає, що такі форма та пропорції вістер є загальнобалтською традицією (знайдені, окрім території Литви, також на пам'ятках Латвії, Білорусі, у регіоні Східної Прусії) [Казакявичюс, 1988, с. 52].

Крім вістер списів, на Зимнівському городищі знайдено також три вістря дротиків (рис. 2, *5, 6*). Вони відрізняються меншими розмірами. Довжина їх 15 та 15,2 см [Ауліх, 1972, табл. IX, *13 – 14*]. Важко визначити тип ще одного вістря сильно пошкодженого окисами. Довжина збереженого фрагмента — 15,7 см (рис. 2, *7*) [Ауліх, 1972, с. 48, табл. IX, *15*].

Поблизу Зимнівського городища, на протилежному березі Західного Бугу виявлено городище третьої чверті I тис. н. е. Ґродек (Ґродек над Бугом). В околицях городища знайдено вістря списа орнаментоване при переході від пера до втулки ланцюжковим орнаментом із ромбів (рис. 2, *19*) [Kokowska, Kokowski, 1990, s. 50—52]. Втулка трохи обламана. Дов-

жина фрагмента — 12 см, довжина пера — 7,7 см, найбільша ширина пера — 2,1 см, найбільша ширина втулки — 1,5 см. Найближчі аналогії до цієї знахідки походять із північно-східної Малої Угорської Низовини і пов'язуються з аварами. Датовані подібні знахідки початком VII ст. [Salomon, Erdelyi, 1971, s. 27, tabl. 22, *1*, XVIII, *5*, s. 70—71].

Поблизу хутора Пліснесько знаходиться городище ранньосередньовічної доби [Кучера, 1962, с. 3—55]. Виділено два періоди існування пам'ятки: слов'янський (VIII—X ст.) та давньоруський (XI—XIII ст.). Серед предметів першого хронологічного періоду представлена зброя та речі воїнського спорядження. З-поміж кількох предметів озброєння є залізне вістря списа (рис. 2, *20*). Воно дуже заіржавлене і фрагментоване, загальна довжина складає 17,8 см, довжина і ширина пера — 7 і 4 см, ширина втулки — 3 см. Умови знаходження списа в найнижчій (непорушеній) частині культурного шару дають підставу датувати його VII—VIII ст. [Кучера, 1962, с. 33, с. 35, рис. 15, *3*].

На Поліссі (правий берег р. Горинь) розташоване городище Хотомель, на якому виділено два горизонти його функціонування, які датуються VI—VII ст. та VIII—X ст. [Кухаренко, 1961, с. 9—10]. Серед предметів озброєння знайдені три вістря списів (рис. 2, *22 – 24*) [Кухаренко, 1961, с. 24, табл. 8, *14 – 16*; Русанова 1973, с. 19]. Одне з них має видовжено-ромбічне перо та сильно похилі плічка (рис. 2, *23*). Довжина вістря — 22 см, пера — 13 см, ширина пера — 3,8 см, ширина втулки — 2,6 см. Цей екземпляр за пропорціями дещо подібний до типу IIIA за А.М. Кірпічніковим, які він датує VIII—IX ст. [Кирпичников, 1966, с. 13]. Цей тип представлений вістрями з відносно широким пером подовжено-трикутної форми. Плічка явно виражені, іноді низько опущені або трохи підняті. Втулка, як правило, масивна і розширюється донизу. Переріз пера ромбічний, рідше загострено-овальний. За формою пера і пропорціями це вістря (рис. 2, *23*) подібне до знайденого на Колочинському городищі (рис. 2, *25*), відрізняє їх лише наявність ребра на пері в останнього. Такого типу вістря є досить схожими до підтипів IB (перо у вигляді видовженого ромба з низько опущеними плічками) та IБ (гранене перо у вигляді видовженого ромба, відношення довжини втулки до пера 1 : 1 — 1 : 1,5) за В. Казакявичюсом. Вістря списів підтипу IБ, знайдені на території Литви, регіоні Східної Прусії, на північному заході Польщі, датуються III—IV ст., окремі екземпляри цього типу виявленні в похованнях носіїв пшеворської культури. Вістря підтипу IB Казакявичюс датуються III—VI ст., і не є численними на території проживання балтських племен [Казакявичюс, 1988, с. 24—29].

Інше вістря знайдене в Хотомелі має довжину 21 см, довжину пера — 11,2 см, ширину пера — 3,4 см, ширину втулки — 2,2 см (рис. 2, *24*). Цей екземпляр подібний до типу IV Казакявічюс — вістря з лавролистоподібним пером [Казакявичюс, 1988, с. 42—48]. Співвідношення довжини втулки та пера від 1 : 1,3 до 1 : 4. На підставі перерізу пера виділені підтипи: IVA — з лавролистоподібним граненим пером (співвідношення від 1 : 3 до 1 : 4); IVБ — з лавролистоподібним пером у перерізі у вигляді видовженого ромба чи лінзи (співвідношення від 1 : 1,5 до 1 : 2), їхній розмір менший ніж підтип IVA. Причому підтип IVБ для території Литви є більш пізнім [Казакявичюс, 1988, с. 48].

Іще одне вістря знайдене на Хотомельському городищі має досить коротке перо ромбічної форми (рис. 2, *22*). Його довжина — 16 см, довжина вістря — 4,6 см, ширина пера — 3 см, ширина втулки — 2,6 см. Для нього поки не знайдено аналогій серед ранньосередньовічних матеріалів.

У верхній течії Дніпра на городищі Колочин I, яке розташоване на високому березі та відділено заплавою, виявлено матеріали зарубинецької культури та середини I тис. н. е. Тут було знайдено втулкове вістря списа (рис. 2, *25*). Вістря виявлене в північній частині городища, на глибині 0,6 м, на якій переважно зафіксовано ранньосередньовічний матеріал. Втулка вістря видовжена, тонка. Верхня частина пера обламана, збережена частина має чітко виділені грані (плічка), дещо згладжені. Перо має помітно виражене ребро по довжині [Сымонович, 1963, с. 130—131, рис. 25, *1*]. Довжина збереженої частини вістря — близько 24 см, максимальна ширина пера — 4 см, ширина втулки — 2,2 см. Цей екземпляр подібний до підтипу ІБ за В. Казакявічюсом [Казакявичюс, 1988, с. 24—27].

Вістря списів та дротиків знайдені і на пам'ятках в ареалі поширення пеньківської культури. Чотири вістря знайдені на Пастирському городищі, на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини (рис. 2, *41 – 44*) [Приходнюк, 2005, с. 133, рис. 27, *3 – 6*]. Ці знахідки О.М. Приходнюк поділив на два типи [Приходнюк, 2005, с. 28]. До першого типу XXII-А, на його думку, належить три вістря (рис. 2, *41 – 43*), які мають листоподібні леза з повздовжнім ребром [Приходнюк, 2005, с. 133, рис. 27, *3 – 5*]. У одного з вістер цього типу втулка від пера відділена пружком (рис. 2, 43) [Приходнюк 2005, с. 133, рис. 27, *5*]. Довжина його — 34 см. Інше вістря має довжину — 31,4 см (рис. 2, *42*). Фрагментоване вістря (обламане перо) має довжину — 23 см (рис. 2, *41*). Подібних пропорцій вістря відомі від доби латену до давньоруського часу [Еременко, Щукин, 1992, с. 97, рис. 4, *6*; Кирпичников 1966, с. 70—71]. На пам'ятках другої половини I тис. н. е. подібні вістря знайдено на поселенні Макарів Острів у Середньому Подніпров'ї [Березовец, 1963, с. 183, рис. 20, *10 – 12*], городищі Зимне на Волині [Ауліх, 1972, с. 48, табл. IX, *4*], Девінській Новій Весі в Словаччині [Eisner, 1952, obr. 20, *4*; 28, *4*, *5*; 55, *7*; 61, *7*; 65, *8*; 72, *б*], в аварських похованнях Угорщини [Kiss, 1977, PI. IX, *5*; XXXIV, *1, 10*; XXXVII, *6*].

Другий тип XXII-Б за О.М. Приходнюком, представлений вістрям довжиною 30 см, у якого лезо вужче від втулки і має переріз у вигляді ромба (рис. 2, *44*) [Приходнюк, 2005, с. 133, рис. 27, *б*]. Це вістря досить подібне до вістер типу I за А.М. Кірпічніковим, які набули поширення в XII—XIII ст. [Кирпичников, 1966, с. 90—91]. Ознака цього типу — перо ланцетоподібної форми, яке звужується біля шийки і плавно переходить у втулку, на лезі вирізняється грань, його поперечний переріз ромбічний. Однак вони відомі й у більш ранній час. Зокрема, їх знайдено в похованнях VII—VIII ст. із могильника Девінська Нова Вес [Eisner, 1952, obr. 40, *8*; 45, *9*; 47, *6*; 96, *2*] та в похованні першої половини VII ст. із Ловченац у Сербії [Garam, 1992, с. 222, Taf. 50, *8*].

На 8 слов'янських ранньосередньовічних поселеннях знайдено 11 вістер списів: із них 5 екземплярів знайдені в житлах, 1 — в ямі, решта — в культурному шарі поселень (рис. 2, *21, 31 – 40*).

У басейні Сіверського Дінця, на багатошаровому поселенні Занки (ділянка 6, розкоп IV-1989 р. на північно-західному краю поселення) в округлій ямі № 569 (діаметр 1,10 м, глибина 0,4 м) знайдено вістря списа (дротика?) (рис. 2, *31*) [Дьяченко 1989, с. 40; с. 116, рис. 87, *6*]. Вістря має довжину 16,7 см. З цієї ж ями походять уламки груболіпного посуду пеньківської культури, серед яких фрагменти сковорідки та яйцеподібної посудини, а також бронзова платівка з двома заклепками і знаряддя праці не визначеного призначення [Дьяченко, 1989, с. 1, 40, 46; табл. 2, с. 16; с. 116, рис. 87, *6*]. На поселенні також знайдене ще одне вістря списа (дро-

тика?), яке має довжину 16 см (рис. 2, *32*) [Любічев, 1994, с. 78—79, с. 228, табл. XLV, *1, 3*].

На лівому березі Дніпра поблизу села Перше Травня на поселенні біля Балки Яцевої розкопані житла VIII—IX ст., а деякі знахідки з культурного шару належать і до більш раннього часу [Бодянский, 1960, с. 274—277; Брайчевская, 1953/4б; 1955/10б; Брайчевська, 1962, с. 155—181; Смиленко, 1963, с. 251—282]. У фондах Інституту археології серед матеріалів з колекції 289 із Балки Яцевої є вістря списа. Вістря має довжину 25 см, масивну втулку, діаметр у нижній частині — 4,5 см. Перо вузьке, в перерізі ромбічне, шириною 2,8 см. Співвідношення пера до втулки, приблизно 1 : 1. Знахідку вістря списа із Балки Яцевої (рис. 2, *33*) можна співвіднести з вістрям списа, знайденим на Зимнівському городищі (рис. 2, *4*). Переріз пера вістря із Балки Яцевої подібний до перерізу пера вістря, знайденого біля Ґродека, який, проте має значно більш тендітні форми (дротик) (рис. 2, *19*). Усі три згадані знахідки, очевидно, пов'язані із кочовиками — саме для них є найбільш характерним використання списів із такого типу вістрями, хоча можливе і запозичення цього виду списа слов'янами. У типологічній схемі А.М. Кірпічнікова такі вістря (тип V) часто називаються пікою і мають вигляд чотиригранного стрижня, із досить розширеною внизу втулкою. Поперечний переріз їх леза ромбоподібний або квадратний, рідше у вигляді хреста [Кирпичников, 1966, с. 14].

Поблизу села Волоське відомо три ранньосередньовічні поселення. На першому, що знаходиться на низькому березі Дніпра, в гирлі р. Сула над Сурською Заборою досліджено кілька напівземлянок, господарську яму і вогнище. Серед знахідок — груболіпний банкоподібний посуд та металеві речі [Бодянський, 1952, с. 44—56; Смиленко, 1963, с. 261; Березовец, 963, с. 197—199; Приходнюк, 1980, с. 37, рис. 16, *1—11*; с. 69, рис. 46, *2, 11*; с. 130]. Тут було знайдене вістря списа (рис. 2, *34*). Його довжина — 21 см, ширина втулки, яка розширюється донизу — 3,4 см, ширина пера — 2,6 см.

На поселенні Пеньківка-Луг II біля житла 3 з піччю-кам'янкою, знайдено фрагмент залізної фібули та вістря списа (рис. 2, *35*) [Березовець, 1963, с. 178, рис. 18, *3*]. Довжина його — 23 см, перо має грань. Цей екземпляр подібний до підтипу IVБ за типологією В. Казакявічюса — вістря з лавролистоподібним пером, в перерізі у вигляді видовженого ромба чи лінзи (співвідіношення довжини втулки до пера від 1 : 1,5 до 1 : 2) [Казакявичюс, 1988, с. 42—48].

На поселенні Макарів Острів поблизу с. Пеньківка Д.Т. Березовцем у 1956 р. розкопане одне житло-напівземлянка з піччю-кам'янкою, в якому знайдено скарб залізних речей: 6 серпів, 2 ручки від відер, 3 вістря списів, 2 сокири, та 2 тесла [Березовець, 1963, с. 183, рис. 20, *10—12*]. Довжина знайдених вістер — 21, 22,4, 24 см, ширина лез — 2,5—3 см (рис. 2, *36—38*). Вістря за формою пера і пропорціями аналогічне до тих, які знайдені на поселенні Луг II. За типологією В. Казакявічюса ці екземпляри подібні до підтипу IVБ [Казакявичюс, 1988, с. 45—48].

Фрагмент вістря списа (дротика?) відомий з матеріалів поселення ранньосередньовічного часу, яке розташоване на південно-західній околиці села Каветчина, на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра. У житлі 4 з піччю-кам'янкою (напівземлянка розмірами 3,6 × 4,5 м, глибиною 1,4 м від сучасної поверхні) знайдено фрагмент залізного втулкового вістря дротика довжиною 11 см (рис. 2, *21*) [Приходнюк, 1974, с. 7, рис. 10, *1*]. Судячи зі збереженої частини пера, його ширина була не більш 2,2 см і воно

мало грань. Поселення датоване VI—VII ст. [Приходнюк, 1974, с. 18; 1975, с. 100].

У західному регіоні поширення пеньківської культури, на правому березі Дністра на ранньосередньовічних слов'янських поселеннях виявлені предмети озброєння. Вістря списів, знайдені на цих пам'ятках, вирізняються своїми розмірами, і є крупнішими у порівнянні зі знахідками вістер списів з інших пам'яток пеньківської культури. Вістря списа знайдене на поселенні Сороки-Озеро має коротке і широке перо, грань по повздовжній вісі пера згладжена, втулка коротка (рис. 2, *39*). Вістря досить масивне: загальна довжина вістря — 33 см, довжина пера — 19,7 см, найбільша ширина пера 5 см [Рафалович, 1972, с. 123, рис. 20, *9*; с. 185].

Вістря списа, яке знайдене на поселенні Бранешти I, має вузьке та довге перо, із яскраво вираженою гранню (рис. 2, *40*) [Рафалович, 1972, с. 123, рис. 20, *7*; с. 185]. Довжина вістря — 36 см, пера — 24 см, ширина леза — 3 см. Цей екземпляр подібний до типу V Казакявічюс [Казакявичюс, 1988, с. 48—52].

Вістря списів були знайдені також і в ранньосередньовічних поховальних пам'ятках — на могильниках Лебяже та Княжий. Безкурганний кремаційний могильник Лебяже I знаходиться у верхів'ях Сейму (на Курщині). На могильнику відкрито 110 безурнових, урнових та змішаних поховань. Перші чисельно переважають. Речі зустрічаються тільки в безурнових похованнях. Це різні бронзові прикраси, намиста, пряжки, деталі поясного набору та ін. [Липкинг, 1974, с. 141—151]. У похованні 103 знайдено вістря списа (рис. 2, *26*), яке має довжину 19,6 см, ширину пера — 3,4 см. Вістря за типологією А.М. Кірпічнікова можна віднести до типу IIIA [Кирпичников, 1966, с. 12—14].

Південніше від Лебяжого, на відстані 1 км, біля хутора Княжий розташований могильник третьої чверті I тис. н. е. Він розташований на виступі надзаплавної тераси лівого берега р. Суджа. У 1964 та 1965 рр. Ю.О. Ліпкінгом досліджено 22 кремаційні поховання, переважно урнові. Речовий набір поховання 1 могильника Княжий містив два втулкових вістря списів (рис. 2, *27, 28*) та фрагментовану намистину синього скла [Липкинг, 1974, с. 137—141]. Обидва вістря М.О. Тихомиров та І.В. Зіньковська співвіднесли з типом IIIA за А.М. Кірпічніковим, датуючи їх VII—IX ст. [Кирпичников, 1966, с. 6, рис. 1, с. 13; Тихомиров, 1990, с. 142; Зиньковская, 1999, с. 71]. Однак, ці знахідки є різнотипними, зважаючи на досить відмінні пропорції пера в обох. Одне з вістер розширене в нижній частині пера (рис. 2, *28*), і має загальну довжину 20 см, ширина пера — 3,5 см. Є.В. Синиця вважає це вістря похідним від виробів, що належить до типу II за В. Казакявічюсом [Синиця, 2003, с. 144]. Цей тип представлений вістрями з профільованим (! — *А. П.*) пером. Співвідношення втулки до пера від 1 : 1 до 1 : 3. Для території Литви екземпляри типу II датуються V—VII ст., але у Латвії та Скандинавії вони мають ширшу дату — III—VII ст. [Казакявичюс, 1988, с. 36—41, рис. 13, *9*]. Відомі такі вироби і у Подніпров'ї. М.М. Казанський пов'язує їх із присутністю балтів [Казанский, 1999, с. 408]. Подібний наконечник знайдений на верхньодніпровському городищі Демидівка [Шмидт, 1969, с. 68, рис. 3, *3*]. Натомість, на нашу думку, вістря із Княжого (рис. 2, *28*) є аналогічним до вістер знайдених в Лебяжому I (рис. 2, *26*) та Хотомелі (рис. 2, *23*), і відповідає підтипу IB за В. Казакявічюсом.

На лівому березі Оскола, біля села Колосково, недалеко від річки був знайдений скарб, який складався з 5 пальчастих фібул орнаментованих колами, фрагментів двоспіральних бронзових скроневих кілець, браслетів,

шийних гривен, ланцюжків, срібних наконечника пояса та пряжки, намиста тощо. Всі речі були складені в залізний шолом, який, на жаль, до нас не дійшов. Серед речей у скарбі знаходилися два вістря дротиків (рис. 2, *29, 30*) [Корзухина, 1996, с. 418, с. 591, с. 689, табл. 99, *5, 6*]. Вони мають довжину 13 та 13,5 см, ширина пера, відповідно, — 3,2 та 2,8 см.

Отже, всього на 17 ранньосередньовічних пам'ятках півдня Східної Європи було знайдено 44 вістря списів та дротиків. Загалом, з однієї окремої пам'ятки здебільшого походить одне вістря. Більше десятка вістер списів знайдено лише на Зимнівському городищі, по декілька вістер знайдено на городищах Пастирському, Хотомелі, поселеннях біля Пеньківки, по два вістря знайдено на поселенні Занки, на Княжинському могильнику, в скарбі з Колосково.

Вирізняються певні регіони концентрації знахідок (рис. 1): басейн Західного Бугу — Зимне, Гродек, Пліснесько; Середнє Подніпров'я — Пастирське, Пеньківка (Луг II, Макарів Острів); Нижнє Подніпров'я — Волоське (Сурська Забора), Балка Яцева; межиріччя Сіверського Дінця та Осколу — Занки, Колосково; межиріччя Сейму та Псла — Лебяже I, Княжий.

Загальний огляд основних форм і пропорцій знайдених вістер дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, можливим видається виділити кілька груп за їх розмірами: довгі списи (рис. 2, *1 – 4, 25, 39 – 44*), короткі списи (рис. 2, *20, 22 – 24, 26 – 28, 35 – 38*), дротики (рис. 2, *5 – 7, 19, 21, 29 – 32*). По-друге, в більшості випадків пропорції вістер списів та дротиків виявляють стійке співвідношення довжини втулки до довжини пера —1:1; 1:1,5; 1:2. По-третє, основні форми пера списів та дротиків представлені кількома типами: листовидні (варіанти: широкі та видовжені), ромбовидні, пікоподібні. По-четверте, за перерізами більшість інформативних екземплярів має плоске перо, або у формі видовженого ромба (грань на лезі), крім того, є кілька екземплярів із ребром.

Подальші дослідження особливостей цієї категорії зброї передбачають залучення матеріалів з усіх пам'яток слов'янських ранньосередньовічних культур Центральної та Південної Європи, синхронних пам'яток сусідніх племен, а також знахідки з пам'яток кочовиків.

Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К., 1972. — 124 с.

Банников А.В. К вопросу об изменениях в римской военной тактике и вооружении в эпоху поздней империи // Античный мир и археология. — Саратов, 2009. — Вып. 13. — С. 271—289.

Березовец Д.Т. Поселение уличей на р. Тясьмин // МИА. — 1963. — № 108. — С. 146—208.

Бодянский А.В. Археологические находки в Днепропетровском Надпорожье // СА. — 1960. — № 1. — С. 274—277.

Бодянський О.В. Загальний звіт про археологічні дослідження в Надпоріжжі за 1952 р. // НА ІА НАН України. — 1952/22.

Брайчевская А.Т. Отчет Днепрогэсовской экспедиции 1953 г. Раскопки славянских памятников в селах Башмачка; Коммуна; Днепровское; Волошское // НА ІА НАН України. — 1953/4б.

Брайчевская А.Т. Отчет о работе Надпорожского отряда Раннеславянской экспедиции 1955 года // НА НАН України. — 1955/10б.

Брайчевська А.Т. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя // АП УРСР. — 1962. — Т. XII. — С. 155—181.

Вегеций Флавий Ренат. Краткое изложение военного дела // ВДИ. — 1940. — № 1. — С. 244—255.

Древнегреческо-русский словар // Сост. И.Х. Дворецкий. — М., 1958. — Т. I. — 1043 с.

Дьяченко А.Г. Отчет о раскопках славяно-русской археологической экспедиции Белгородского пединститута в 1989 г. // НА НАН України. — 1989/254.

Еременко В.Е., Щукин М.Б. Кимвры, тевтоны, кельтоскифы и некоторые вопросы хронологии рубежа среднего и позднего латена // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени. — СПб., 1992. — С. 80—115.
Зиньковская И.В. Анты и готы в Днепро-Донской лесостепи. — Воронеж, 1999. — 152 с.
Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica. — СПб, 2001. — 512 с.
Казакявичюс В. Оружие балтских племен II—VIII веков на территории Литвы. — Вильнюс, 1988. — 160 с.
Казанский М.М. О раннеславянской коннице // Stratum plus. — 2005—2009. — № 5. — С. 457—471.
Казанский М.М. О славянском панцырном войске (VI—VII вв.) // Stratum plus. — 2011. — № 5. — С. 43—50.
Казанский М.М. О балтах в лесной зоне России в эпоху великого переселения народов // Археологические вести. — 1999. — № 6. — С. 404—417.
Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — М.; Л., 1966. — 147 с. — (САИ. — Вып. Е1-36).
Козак Д.Н. Про військову справу давніх слов'ян (I ст. до н. е. — VII ст. н. е.) // Археологія — 1993 — № 4 — С. 32—49.
Козак Д.Н. Военное дело древних славян. — Миколаїв, 1997. — 25 с.
Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008. — 470 с.
Козленко А.В. Плюмбата в римской армии IV—VI вв. // Античный мир и археология. — Саратов, 2009. — Вып. 13 — С. 290—300.
Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «Древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — Вып. V. — С. 352—592.
Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья. — М, 1961. — 53 с. — (САИ. — Вып. Е1-57).
Кучера М.П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. — 1962. — Т. XII. — С. 3—56.
Липкинг Ю.А. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посеймье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 137—141.
Любічев М.В. Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя: Дис. … канд. іст. наук. — Харків, 1994. — 274 с.
Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие VIII—XIV вв. (Лук, стрелы, самострел). — М.; Л., 1966. — 184 с. — (САИ. — Вып. Е1-36).
Минасян Р.С. Втульчатые двушипные наконечники стрел Восточной Европы // СГЭ. — 1978. — С. 35—37.
Нефлдкин А.К. Тактика славян в VI в. (по свидетельствам ранневизантийских авторов) // Византийский временник = BYZANTINA XRONIKA. — М., 2003. —Т. 62 (87). — С. 79—91.
О стратегии: Византийский военный трактат VI века. «Византийская библиотека. Источники». — СПб., 2007. — 160 с.
Приходнюк О.М. Звіт про роботу Каветчинського загону Середньодністровської давньоруської новобудовної експедиції в 1974 році. // НА ІА НАН України. — 1974/6в.
Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975. — 155 с.
Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятники Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980. — 150 с.
Приходнюк О.М. Пастирське городище. — Київ; Чернівці, 2005. — 244 с.
Псевдо-Маврикий. Статегикон // Искусство войны: Антология военной мысли. — СПб., 2000. — Т. 1. — С. 285—378.
Рафалович И.А. Славяне VI—IX веков в Молдавии. — Кишинев, 1972. — 244 с.
Русанова И.П. Славянские древности VI—VII вв. между Днепром и Западным Бугом. — М., 1973. — 100 с. — (САИ. — Вып. ЕІ-25).
Свод древнейших письменных известий о славянах. — М., 1991. — Т. I (I—VI вв.). — 472 с.
Свод древнейших письменных известий о славянах. — М., 1995. — Т. II (VII—IX вв.). — 590 с.
Синиця Є.В. Поховальний обряд слов'ян Південно-Східної Європи V—VII ст.: Дис. … канд. іст. наук. — К., 2003. — с. 291.
Сміленко А.Т. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье // МИА. — 1963. — № 108. — С. 251—282.
Стратегикон Маврикия. «Византийская библиотека. Исследования». — СПб., 2004. — 248 с.
Сымонович Э.А. Городище Колочин I на Гомельщене // МИА. — 1963. — № 108. — С. 99—137.

Тацит. О происхождении германцев // Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. — Л., 1969. — 445 с.
Тихомиров Н.А. Княжинский и Лебяжинский могильники // МИАДЛ. — Курск, 1990. — Вып. 1. — С. 134—161.
Шмидт Е.А. Изучение памятников I тысячелетия н. э. в Смоленском Подвинье // АО 1969 г. — М., 1970. — С. 68—69.
Шувалов П.В. Оружие ранних славян // Культурные трансформации и взаимовлияние в Днепровском регионе: Докл. науч. конф., посвят. 60-летию со дня рожд. Е.А. Горюнова (Санкт-Петербург, 14—17 нояб. 2000 г.). — СПб., 2004. — С. 254—264. — (Тр. ИИМК. — Т. XI).
Шувалов П.В. Славяне Псевдо-Маврикия // Европейская Сарматия. — СПб, 2011. — С. 321—331.
Eisner J. Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště. — Bratislava, 1952. — 610 s.
Garam E. Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit // Awarenforschungen. — Wien, 1992. — **I**. — S. 135—250.
Kazanski M. L'armement slave du haut Moyen-Age (V^{e}—VIIe siиcles). A propos des chefs militaires et des guerriers professionnels chez les anciens Slaves // Přehled výzkumů. — Brno, 1999. —№ 39. — P. 197—236.
Kiss A. Some archaelogical finds of the avar period in county Baraniya // Janus pannonius muzeum evkonyve. — Budapest, 1977. — **XIX**. — P. 129—142.
Kokowska E., Kokowski A. Wczesnośredniowieczny grot z Grydka nad Bugiem w woj. Zamojskim // Lubelskie Materiały Archeologiczne. — Lublin, 1990. — T. III. — S. 49—54.
Mihdescu H. Les éléments latins des «Tactica — strategica» de Maurice —Urbicius et leur écho en néo — grec // Revue des Études Sud-Est Européennes. — Bucureŝti, 1968. — **VI**, **3**. — P. 481—498.
Salomon A., Erdelyi I. Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe // Studia Archeologica. — Budapest, 1971. — № 5. — S. 184.

А.В. Паникарский

КОПЬЯ И ДРОТИКИ СЛАВЯН РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ИЗ ПАМЯТНИКОВ ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В результате Великого переселения народов славяне становятся непосредственными соседями Византийской империи. Совершая нападения, они постепенно расселяются вблизи ее границ. На основе анализа византийских письменных источников можно сделать вывод, что в указанный период славянские воины часто были вооружены двумя—тремя копьями, дротиками, имели щиты, использовали лук и стрелы. Комплекс вооружения славянских воинов и переселенцев, которые находились вблизи границ империи, вполне очевидно мог отличаться от вооружения славян, которые проживали вдалеке от ее границ.
Всего на 17 памятниках пражской, пеньковской, колочинской культур юга Восточной Европы найдено 44 наконечника копий и дротиков. 27 экземпляров представлены информативными формами.
Обзор основных форм и пропорций найденных наконечников позволяет сделать некоторые выводы. Во-первых, возможно выделить несколько групп по их размерам: длинные копья, короткие копья, дротики. Во-вторых, в большинстве случаев соотношение длины втулки к длине пера составляет 1 : 1; 1 : 1,5; 1 : 2. В-третьих, основные формы пера представлены несколькими типами: листообразные (варианты: широкие и удлиненные), ромбовидные, пикообразные. В-четвертых, сечения пера большинства экземпляров — плоские или в форме удлиненного ромба, есть несколько экземпляров с ребром.
Для выяснения вопросов распространения и происхождения определенных типов необходимо привлечь материалы из раннесередневековых славянских памятников Центральной и Южной Европы, синхронных памятников соседних племен, а также находки из памятников кочевников.

К л ю ч е в ы е с л о в а: копье, дротик, славяне, раннее средневековье, юг Восточной Европы.

A.V. Panikarskyi

SPEARS AND JAVELINS OF THE EARLY MEDIEVAL SLAVS FROM THE SOUTH OF EASTERN EUROPE SITES

As a result of the Great Migration the Slavs became immediate neighbours of the Byzantine Empire. They gradually settled near its frontiers by committing attacks. On the basis of Byzantine written sources it might be inferred that during this period the Slavic warriors were often armed by two or three spears, javelins, shields, bows and arrows. The weaponry complex of the Slavic warriors and migrants which were near the borders of the empire, quite obviously could differ from Slavs weapons who lived farther away of the Empire frontiers.
On the 17 sites of the Prague, Pen'kivka, Kolochin cultures were found 44 spear- and javelin-heads. 27 items are informative.
The overview of the tips shapes and proportions allows us to make some conclusions. First, it is possible to distinguish groups by their size: long spears, short spears, javelins. Secondly, in most cases the ratio of the socket length to the blade length is 1 : 1, 1 : 1.5, 1 : 2. Thirdly, the basic form of the blade are presented by such types: leaf-shaped (variations: broad and elongated), diamond-shaped, peaked. Fourthly, the blade`s cross section of most items are flat or diamond-shaped, several specimens has a rib.
In order to make clarify the issues of the distribution and origin of certain types are needed to involve the materials from the Slavic Early Medieval sites of Central and Southern Europe, simultaneous sites of neighbouring tribes, as well as nomads sources.

K e y w o r d s: spear, javelin, Slavs, Early Medieval, South of Eastern Europe.

А.В. Скиба

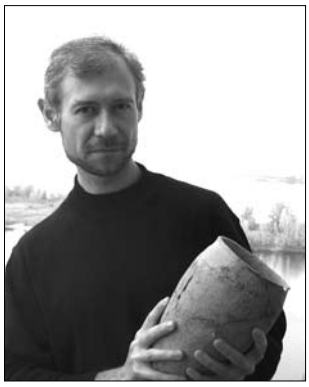

ПОЯСНІ ГАРНІТУРИ «ГЕРАЛЬДИЧНОГО» СТИЛЮ В ДНІПРОВСЬКИХ СКАРБАХ VII ст.

Стаття присвячена класифікації ремінних деталей та їх наборів, які походять із дніпровських скарбів VII ст.

К л ю ч о в і с л о в а: слов'яни, дніпровські скарби, поясні гарнітури, раннє середньовіччя.

Однією з найяскравіших категорій речей, притаманних слов'янським старожитностям раннього середньовіччя є «геральдичні» поясні гарнітури. Вони входили до складу восьми дніпровських скарбів другої—третьої чвертей VII ст. (I групи за О.О. Щегловою) [1990]. Це скарби з Мартинівки [Приходнюк та ін., 1991; Pekarskaja, Kidd, 1994], Гапонова [Гавритухин, Обломский, 1996], Хацьок [Корзухина, 1996, с. 372—373; табл. 21—22], Трубчевська [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996], Вільховчика [Приходнюк, 1980, с. 129; рис. 61], Суджі [Корзухина, 1996, с. 403—405; табл. 62—70], Углів [Корзухина, 1996, с. 418; табл. 98] та Курилівки [Родинкова, 2010]. Ще в трьох комплексах цієї групи (Козіївському, Колосковському і Блажківському скарбах) містились окремі деталі ременів [Корзухина, 1996, с. 394, 397—402, 418—420; табл. 43, *1, 2*; 54, *31—42*; 55; 100, *3—4*].

Історія вивчення «старожитностей антів», до яких належать дніпровські скарби нараховує вже майже сторіччя. Попри те, ремінні набори, які входили до їх складу, не ставали у своїй сукупності предметом спеціального дослідження. На сьогодні стан їх вивченості має фрагментарний характер і здебільшого стосується окремих типів поясних деталей. Історіографія присвячена вивченню цієї категорії речей міститься в працях О.М. Приходнюка [1980; 2001], Ч. Балінта [Balint, 1992], О.І. Айбабіна [1990; 1999], І.О. Гавритухина [1996; 2001], В.Б. Ковалевської [2000].

Головними завданнями цієї роботи є класифікація і художньо-стилістичний аналіз поясних деталей; відтворення комплектності гарнітурів, аналіз їх складу, а також висвітлення культурно-історичного контексту.

Для класифікації деталей поясів доцільно запровадити такі таксономічні одиниці: категорії, морфологічні групи, типи та варіанти типів. Категоріям відповідає функціональне призначення деталей. Основними з них є: пряжки, ремінні наконечники, накладки, підвіски та псевдопряжки. Групи виділені на підставі конструктивних особливостей предметів тих чи інших категорій. Запропонована класифікація є відкритою і може доповнюватися новими типами і варіантами предметів. Окрім накладок, класифікацію решти категорій поясних деталей у статті подано у скороченому вигляді, без зазначення варіантів.

Пряжки поділяються за формою рамки, присутністю або відсутністю щитка, його формою та принципом поєднання з рам-

© А.В. СКИБА, 2014

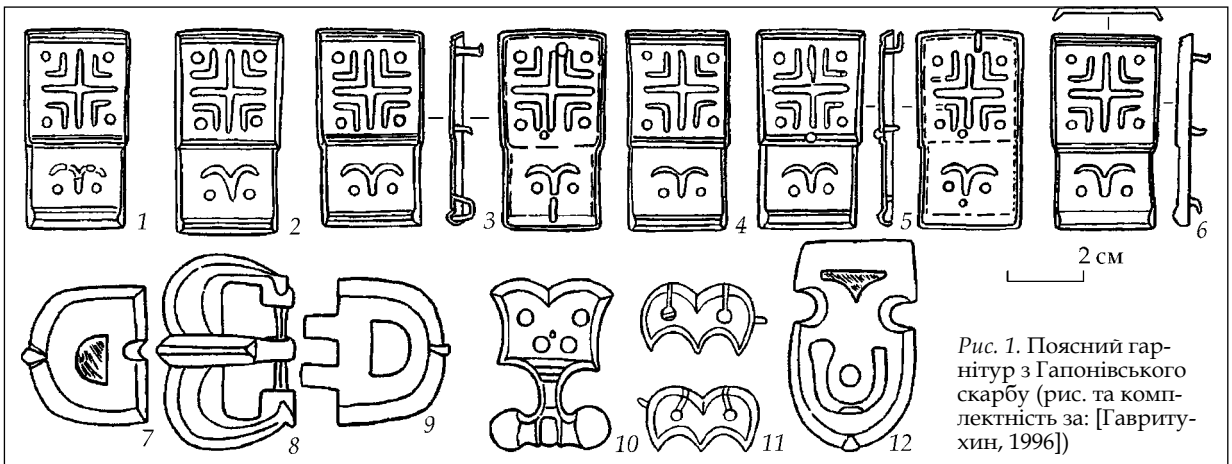

Рис. 1. Поясний гарнітур з Гапонівського скарбу (рис. та комплектність за: [Гавритухин, 1996])

Рис. 2. Поясний гарнітур з Хацьківського скарбу (фото за: [Рибаков, 1953], рис. за: [Корзухина, 1996])

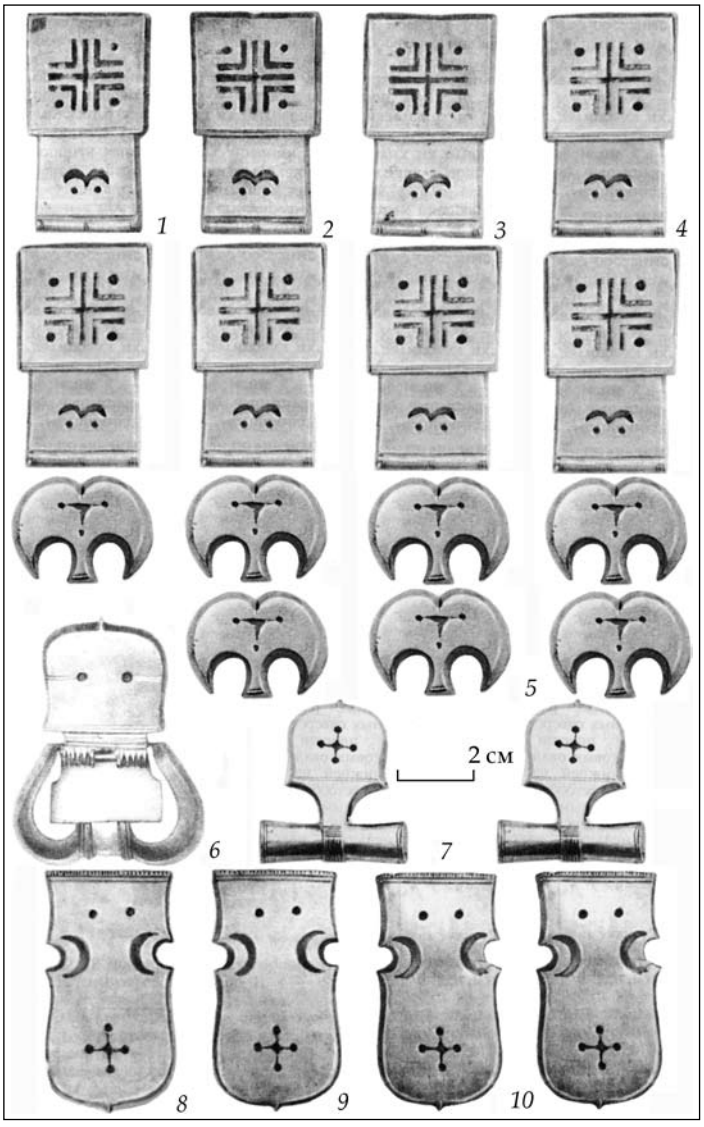

Рис. 3. Поясний гарнітур з Трубчевського скарбу (фото за: [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996]; комплектність за: [Гавритухин, 2001]). **Тут і далі**: зображення без номерів — шаблони, які відтворюють чисельність відповідних предметів

кою. За формою рамки серед пряжок, представлених в дніпровських скарбах, абсолютно переважають В-подібні (**тип I**). Рамки цього типу кріпили до поясу з допомогою рухомих щитків щитоподібної форми з увігнутими боками. Низка таких пряжок походить з Трубчевського скарбу, вони також містились в скарбах із Мартинівки, Углів, Гапонова та Хацьок (рис. 1, *8*, *9*; 2, *18*; 3, *6*; 4, *5*). У Курилівському скарбі присутня В-подібна пряжка без щитка, який, імовірно, втрачений або ж не був виготовлений на момент захування скарбу, адже поясний набір, що містився в ньому, не був технологічно завершений (рис. 5, *1*) [Родинкова, 2010].

Пряжки з цільновідлитим щитком та овальною рамкою (**тип II**) у дніпровських скарбах представлені екземпляром із Козіївського скарбу (рис. 6, *14*) [Корзухина, 1996, с. 400].

Одночастинні накладки (типи I) у слов'янських старожитностях представлені наступними типами:

Тип I-1. Накладки у формі геральдичного щита або щитоподібні. Деталями форми та оздоблення визначається поділ накладок цього типу на варіанти. За формою вони поділяються на деталі з увігнутими боками (варіанти I), з бічними вирізами (варіанти II), прямими боками (варіанти III) та бічними виступами (варіанти IV). Нижня сторона може бути рівною (варіанти A) або мати невеликий півкруглий виріз (варіанти B). Форма завершення буває як півкруглою, так і килеподібною. Бляшки

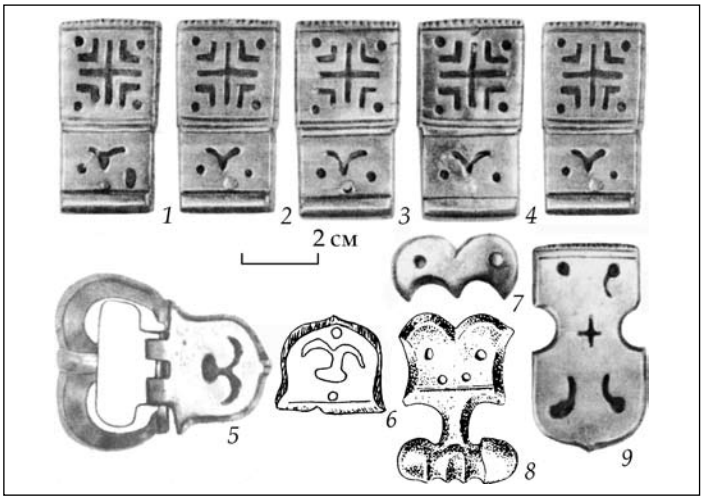

Рис. 4. Поясний гарнітур з Трубчевського скарбу (фото за: [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996]; комплектність за: [Гавритухин, 2001])

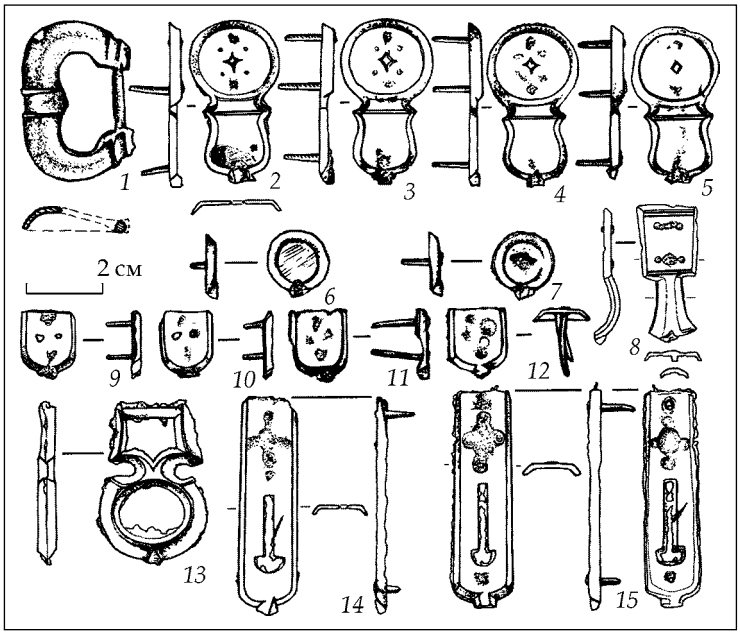

Рис. 5. Поясний гарнітур з Курилівського скарбу (рис. за: [Родинкова, 2010])

з увігнутими боками та бічними вирізами мають завжди килеподібне завершення. Нижня сторона щитоподібних накладок інколи посередині має округлі або З-подібні вирізи. Оздоблення деталей цього типу складається з фігурних круглих та З-подібних прорізей, рідше — гравійованих візерунків. Щитоподібні накладки є одним із найрозповсюдженіших типів.

Варіант ІА1. Бляшки з увігнутими боками та невеликим килеподібним виступом, оздоблені двома маленькими кружечками. Вони представлені трьома екземплярами з Трубчевського скарбу (рис. 7, *5*).

Варіант ІА2. Накладки з увігнутими боками та пташкоподібним прорізом, представлений деталлю з Трубчевського скарбу (рис. 7, *8*).

Варіант ІА3. Накладка з увігнутими боками, декор якої складається з пташкоподібної прорізі, під якою розміщені два маленькі круглі отвори, знайдена в околицях Градизька (рис. 7, *6*) [Левченко, 2001, с. 26—28; рис. 1, *10*].

Варіант ІА4. Накладка з увігнутими боками, оздоблена прямокутним (знизу) і круглим отворами та проріззю у вигляді півкруглої дужки, яка походить з околиць Градизька (рис. 7, *7*) [Левченко, 2001, с. 26—28; рис. 1, *12*].

Варіант ІА5. Бляшка з Вишеньок, яка має ледь помітний вигин із боків, оздоблена аркоподібним отвором (рис. 7, *4*) [Корзухина, 1996, с. 409].

Варіант ІВ1 («Суджа»). Накладки з увігнутими боками, маленьким півкруглим виступом та півкруглим

Рис. 6. Ремінні деталі з Козіївського скарбу (фото з архіву А.С. Федоровського)

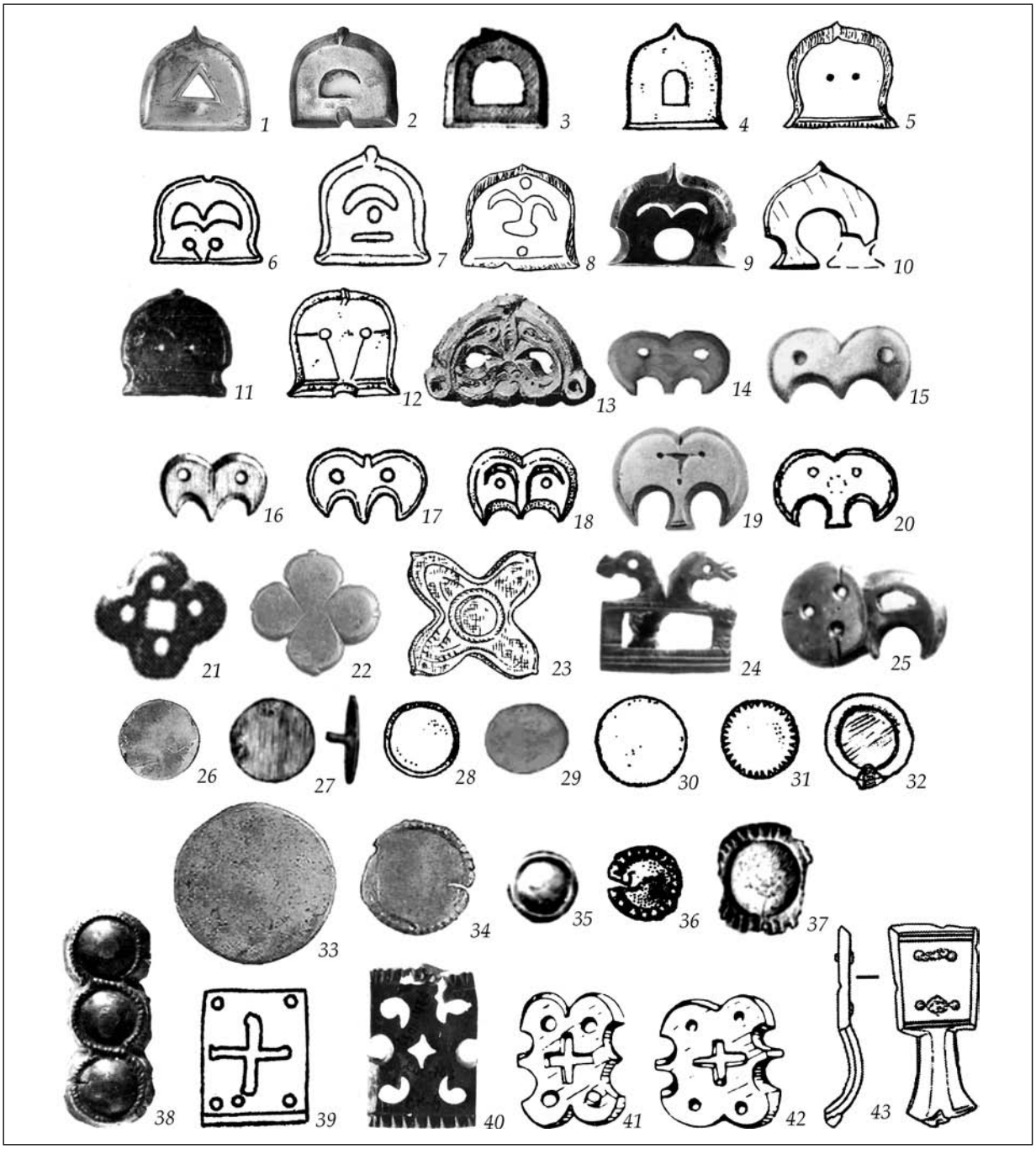

Рис. 7. Різновиди одночастинних накладок (типи I) з дніпровських скарбів: *1, 9, 13, 22, 26, 33, 34, 38, 40* — Мартинівка; *2* — Гапоново; *3, 16, 24, 25, 27, 35, 37* — Козіївка; *4* — Вишеньки; *5, 15, 19, 20* — Трубчевськ; *6, 7, 17* — Градизьк; *10, 41, 42* — Лебяже; *11* — Ігрень (о-в Підкова); *12* — Суджа; *14* — Гайдари; *18, 21, 28, 30, 31, 36* — Хацьки; *23* — Зимне; *31, 43* — Курилівка; *39* — Угли

вирізом знизу, оздоблені двома маленькими круглими отворами. Така деталь присутня в Суджанському скарбі (рис. 7, *12*) [Корзухина, 1996, с. 403—405].

Варіант IIA1 («Ігрень»). Бляшки з півкруглими бічними вирізами та невеликим килеподібним виступом, оздоблені двома маленькими отвора-

ми. Накладка цього варіанту походить з Ігрень-Підкови (рис. 7, *11*) [Приходнюк, 1998, с. 157; рис. 72, *5*].

Варіант IIA2. Накладка з півкруглими бічними вирізами та килеподібним виступом, оздоблена пташкоподібною прорізю зверху та круглою під нею. Цей варіант представлений деталлю з Мартинівського скарбу (рис. 7, *9*).

Варіант IIA3. Накладка з могильника Лебяже, яка має бічні вирізи, гострий килеподібний виступ та великий круглий отвір (виріз), незамкнений знизу (рис. 7, *10*) [Липкинг, 1974, с. 145—146; рис. 4, *15*].

Варіант IIIA1. Бляшки з прямими боками та килеподібним завершенням, мають велику аркоподібну прорізь, представлений виробом із Козіївського скарбу (рис. 7, *3*) [Корзухина, 1996, с. 400; табл. 55, *14*].

Варіант IIIA2. Накладка з Мартинівського скарбу, яка має вигнуті боки та гострий килеподібний виступ. По центру оздоблена трикутним прорізом (рис. 7, *1*).

Варіант IIIB1 («Гапоново»). Накладка з Гапонівського скарбу, яка має прямі боки, килеподібне завершення та півкруглий виріз знизу, оздоблена півкруглою прорізю зі скляною вставкою (рис. 7, *2*) [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 31—32].

Варіант IVA1. Ажурна накладка з Мартинівського скарбу, яка має по бокам знизу округлі виступи та килеподібне завершення (рис. 7, *13*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 40, *5*].

До **типу I-2** належать З-подібні накладки. Найчастіше накладки цього типу оздоблені двома маленькими круглими отворами.

Варіант 1. З-подібні бляшки простої форми, оздоблені двома круглими отворами (рис. 7, *14—17*). Вони присутні в Гапонівському [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 15; рис. 29, *6*, *7*], Трубчевському [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, с. 88—90; рис. 7, *5*], Козіївському скарбах [Корзухина, 1996, с. 400; табл. 55, *10—11*], у похованні в с. Гайдари на Харківщині [Аксёнов, 2012, с. 33—37; рис. 1, *8*].

Варіант 2. Накладка з Хацьківського скарбу, яка, крім двох круглих прорізей, має вигравійовані півкруглі дужки, між якими прямий валик. Ці деталі, поєднуючись, надають оздобленню антропоморфних рис (рис. 7, *18*).

Варіант 3. З-подібні накладки з Трубчевського скарбу, особливістю яких є більш видовжений виступ між двома «крилами», що розширюються до низу. Сім виробів оздоблені трьома з'єднаними жолобками, крапками, ще одна прикрашена парою маленьких круглих отворів (рис. 7, *19, 20*).

Чотирипелюсткові або хрестоподібні накладки, представлені знахідками з Мартинівського, Хацьківського скарбів та Зимнівського городища, належать до **типу I-3**. Усі вони достатньо своєрідні.

Варіант 1. Три накладки з Хацьок, пелюстки яких мають округлу форму та круглі отвори, в центрі знаходиться велика кругла прорізь (рис. 7, *21*).

Варіант 2. Накладка з Мартинівського скарбу. Її особливістю є килеподібне завершення пелюсток та відсутність прорізей (рис. 7, *22*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 36, *3*].

Варіант 3. Бляшка із городища Зимне. Від попереднього відрізняється видовженою формою пелюсток (рис. 7, *23*) [Ауліх, 1972, с. 64].

Тип I-4. Бляшка з Козіївського скарбу, яка має круглу основу, дзьобоподібні відгалуження, нагадуючи голову хижого птаха (рис. 7, *25*).

Тип I-5. Накладка з прямокутною рамкою та двома відхиленими в протилежні сторони пташиними голівками, представлена знахідкою з Козіївського скарбу (рис. 7, *24*).

Тип I-6. Прямокутна накладка з Углівського скарбу, декорована прорізним рівнокінцевим хрестом та круглими отворами по кутах (рис. 7, *39*).

Тип I-7. Прямокутні накладки з бічними вирізами. У слов'янських старожитностях цей тип представлений знахідкою з Мартинівського скарбу (рис. 7, *40*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 37, *3*]. Вона оздоблена ромбоподібним вирізом у центрі та вирізами у вигляді коми по кутах, її верхня і нижня сторони декоровані насічками. Шість накладок цього типу присутні в комплексі з місцевості Дайламан на Півночі Ірану (рис. 8, *16—21*) [Balint, 1992, taf. 2, *6—11*].

Тип I-8. Трапецієподібна бляшка з тригранною дужкою, яка розширюється до низу, що походить із Курилівського скарбу (рис. 7, *43*).

Тип I-9. Дві накладки з роздвоєним («рогатим») завершенням обох кінців та із З-подібними вирізами з боків, які походять із могильника колочинської культури Лебяже I. Вироби відрізняються пропорціями, одна з них трохи ширша. Їх декор складається з прорізного рівнокінцевого хреста та чотирьох, розміщених по краях, круглих отворах (рис. 7, *41*, *42*) [Липкинг, 1974, с. 145—146; рис. 5, *12, 13*].

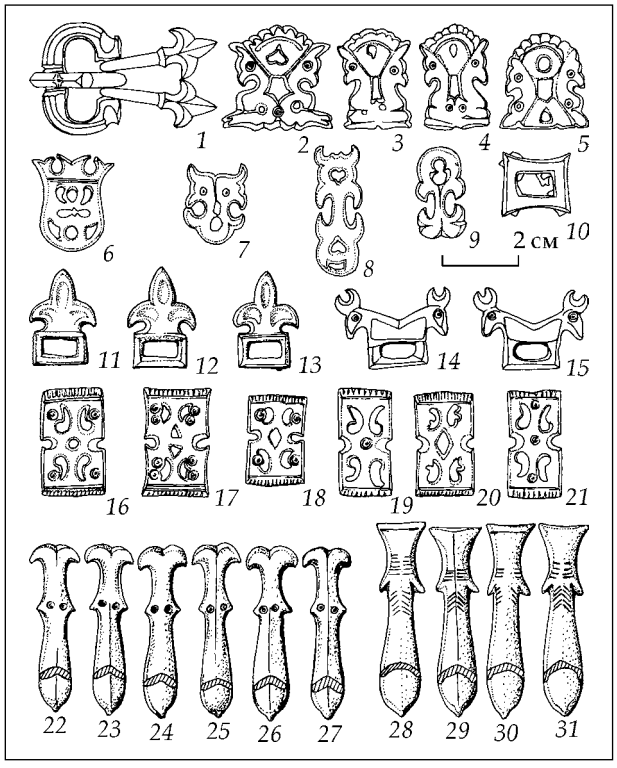

Рис. 8. Ремінний гарнітур з місцевості Дайламан на Півночі Ірану (рис. за: [Balint, 1992])

У низці скарбів із поясними гарнітурами присутні круглі пласкі або випуклі бляшки-розетки, які кріпилися за допомогою шпеньків чи петельок. Як засвідчують аналогії з інгумаційних комплексів, подібні предмети мали широкий спектр ужитку. Окрім поясів, їх використовували для оздоблення вуздечних ременів, взуття, а також, імовірно, сумок, сагайдаків та інших речей. За технікою виготовлення вони поділяються на литі та вирізані з металевої платівки. В останньому випадку рельєф створювали за допомогою тиснення. З-поміж слов'янських старожитностей із деталями поясних гарнітурів беззаперечно були пов'язані круглі накладки з Курилівського скарбу (вони, як і решта поясних деталей, мали характерні килеподібні виступи та не зняті після відливання закраїни) (рис. 5, *6*, *7*) [Родинкова, 2010], а також, найімовірніше, бляшки з поховання в с. Гайдари (рис. 7, *11*; 9, *8—17*) [Аксёнов, 2012, с. 33—37; рис. 1, *16*], великі пласкі та пласкі з облямівкою середнього розміру накладки з Мартинівського скарбу (рис. 7, *33, 34*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 40, *1—4*, *8*, *9*, *11*]. Подібні за формою та розмірами до великих мартинівських бляшок походять із кочівницького поховання у Єпіфанівці-Красюківській на Кубані [Рашев, 2004, табл. 23, *14—16*]. В обох випадках предмети представлені трьома екземплярами. У запропонованій системі класифікації круглі накладки включені до **типу I-10**.

У типології цих речей важливе значення має їх розмір. За цим показником круглі бляшки поділяються на три основні групи, яким відповідають варіанти I—III: малі з діаметром до 15—16 мм, середні — 18—22 мм та великі, діаметр яких становить 27 мм і більше. За формою профілю накладки поділяються на пласкі, пласкі з обідком, випуклі, випуклі з обідком, а також вироби зі скляними вставками (варіанти A, B, C, D, E).

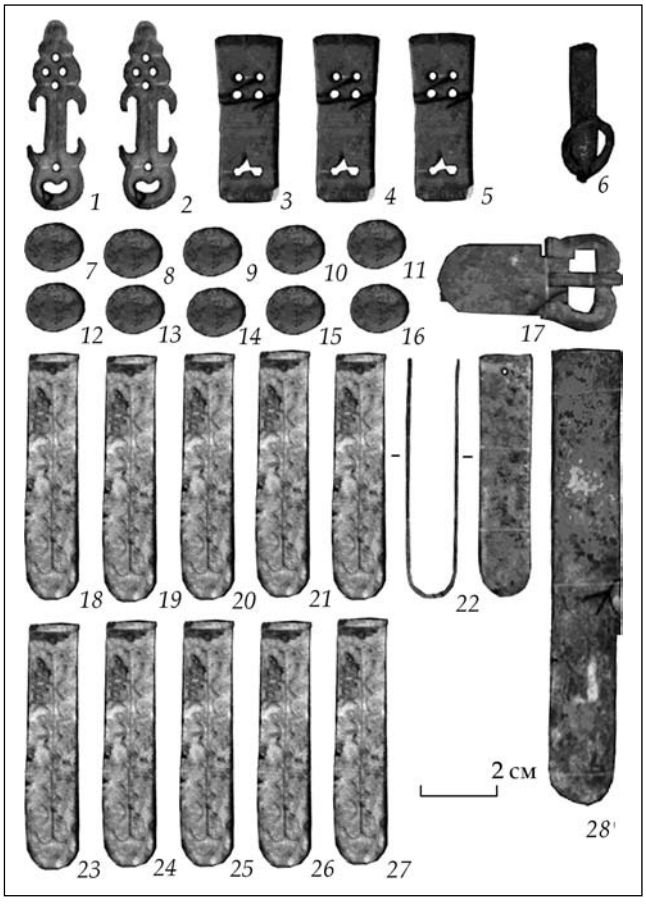

Рис. 9. Поясний набір з поховання Гайдари

Варіант IA1. Малі пласкі бляшки, позбавлені декору (рис. 7, *26–29*). В ареалі слов'янських культур вони представлені виробами з поховання в с. Гайдари (рис. 9, *8–17*), а також із Мартинівського [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 40, *10*], Хацьківського [Корзухина, 1996, с. 373] та Козіївського скарбів (рис. 6, *16–18*) [Корзухина, 1996, с. 399; табл. 54, *32–54*].

Варіант IA2. Малі пласкі бляшки з насічками по краю, які походять із Хацьківського скарбу (рис. 7, *31*).

Варіант IA3. Малі пласкі бляшки, які мають скошений край та килеподібний виступ. Вони присутні в Курилівському скарбі (рис. 7, *32*).

Варіант ID1. Малі випуклі бляшки з валикоподібним обідком. У слов'янських старожитностях вони представлені виробами з Козіївського скарбу (рис. 7, *35*; 6, *19–21*) [Корзухина, 1996, с. 399; табл. 54, *36–38*].

Варіант ID2. Мала бляшка з випуклою основою та обідком із псевдозернин, які походить із Хацьківського скарбу (рис. 7, *36*).

Варіант IIA1. Чотири пласкі, позбавлені декору, бляшки середнього розміру, які походять із Хацьківського скарбу (рис. 7, *30*).

Варіант IIB1. Пласкі накладки середнього розміру, які мають обідок прикрашений дрібними псевдозернинами. Такі предмети входять до складу Мартинівського скарбу (рис. 7, *34*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 40, *1–4*].

Варіант IIIA1. Великі пласкі, не декоровані накладки, які походять із Мартинівського скарбу (рис. 7, *33*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 40, *8, 9, 11*].

Варіант IIID1. Велика бляшка з випуклою основою та обідком із рубчастим декором, яка походить із Козіївського скарбу (рис. 7, *37*) [Корзухина, 1996, с. 399; табл. 54, *1*].

До окремого **типу I-10A** слід включити поясні оздоби, які складаються з трьох, розміщених одна над одною, круглих бляшок.

У Мартинівському скарбі присутні дві штамповані накладки, утворені трьома півсферичними елементами, обведеними рубчастим джгутиком — **варіант 1** [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 40, *6, 7*].

Двочастинні накладки (типи II) включають два морфологічно самодостатніх елементи, що можуть бути як однаковими за формою та розмірами, так і різними. Перші представленні двочастинними (горизонтально-симетричними) накладками із завершеннями щитоподібної форми (**тип II-1**). Поясні деталі цього типу за формою сполучення щитків поділяються на п'ять основних груп. Особливістю першої групи є морфологічна не розмежованість предметів — накладки, які до неї належать, не розділяються на відокремлені частини (варіанти I). Друга включає вироби зі щитками, з'єднаними вужчим перешийком (варіанти II). Бляшки, щитки яких розмежовані квадратним або прямокутним елементом дещо ширшим від щитків,

належать до варіантів III; бляшки, щитки яких розділені кругом, котрий, як і в попередньому випадку, є найширшим елементом — до варіантів IV; накладки, щитки яких безпосередньо з'єднані між собою, — до варіантів V. Останні мають посередині гострі виступи. За формою завершень горизонтально-симетричні накладки поділяються на ті, які мають округлі, або злегка загострені кінці (варіанти А) та накладки, які мають килеподібні завершення (варіанти В).

Варіант IA1. Накладки з прямими боками та згладжено-загостреними кінцями, які оздоблені гравійованим орнаментом із V- та З-подібних візерунків. У слов'янських старожитностях до таких належить виріб із Мартинівського скарбу (рис. 10, *1*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 35, *2*].

Варіант IA2. Накладка з Мартинівського скарбу, яка має злегка увігнуті боки та округлі кінці. Оздоблення складається з гравійованих ліній (рис. 10, *2*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 35, *1*].

Варіант IA3. Дві бляшки з Мартинівського скарбу, які мають перехід від верхньої до нижньої частини у вигляді загострених виступів, утворених двома великими округлими вирізами з обох боків. Краї накладок згладжено-загострені. Оздоблення поверхні складається з гравійованих ліній (рис. 10, *3*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 35, *3, 4*].

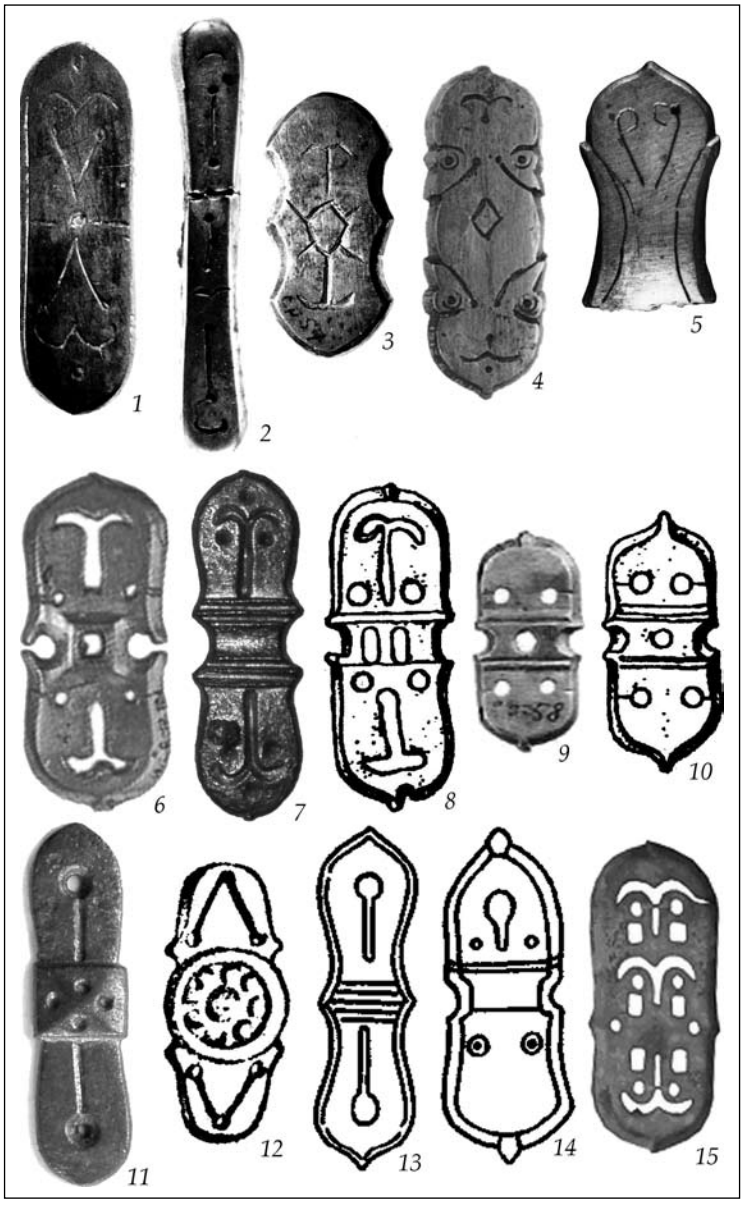

Рис. 10. Різновиди двочастинних накладок із закінченнями щитоподібної форми (тип II-1) з ареалу слов'янських пам'яток: *1 – 4, 6, 9* — Мартинівський скарб; *5* — Вільховчицький скарб; *7, 11, 12* — городище Зимне; *8, 10* — Вишеньки; *13, 14* — Гапонівський скарб; *15* — поховання Гайдари

Варіант IB4. Чотири накладки з Мартинівського скарбу, які зверху і знизу мають по два фігурні виступи у вигляді голови дельфіна з очками, утвореними гравійованими кружечками з крапкою. З обох кінців оздоблення доповнене пташкоподібними прорізями (у вигляді двох з'єднаних дуг) із двома крапками. Боки накладок у середній частині дещо вигнуті. Форма завершень — килеподібна (рис. 10, *4*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 36, *4—7*].

Варіант IB5. Дві фрагментовані накладки з Вільховчицького скарбу, які мають досить сильно увігнуту середню частину. Перехід від неї до завершень декорований невеликими східчастими виступами. Уздовж увігнутих боків нанесено врізні лінії, з обох кінців накладки також мали прокреслені серцеподібні композиції (рис. 10, *5*; 11, *7, 11*) [Приходнюк, 1980, с. 129; рис. 61].

Варіант IIB1. Бляшка з Мартинівського скарбу. Перехід між обома її щитками оформлено у вигляді квадратного підвищення з круглим отво-

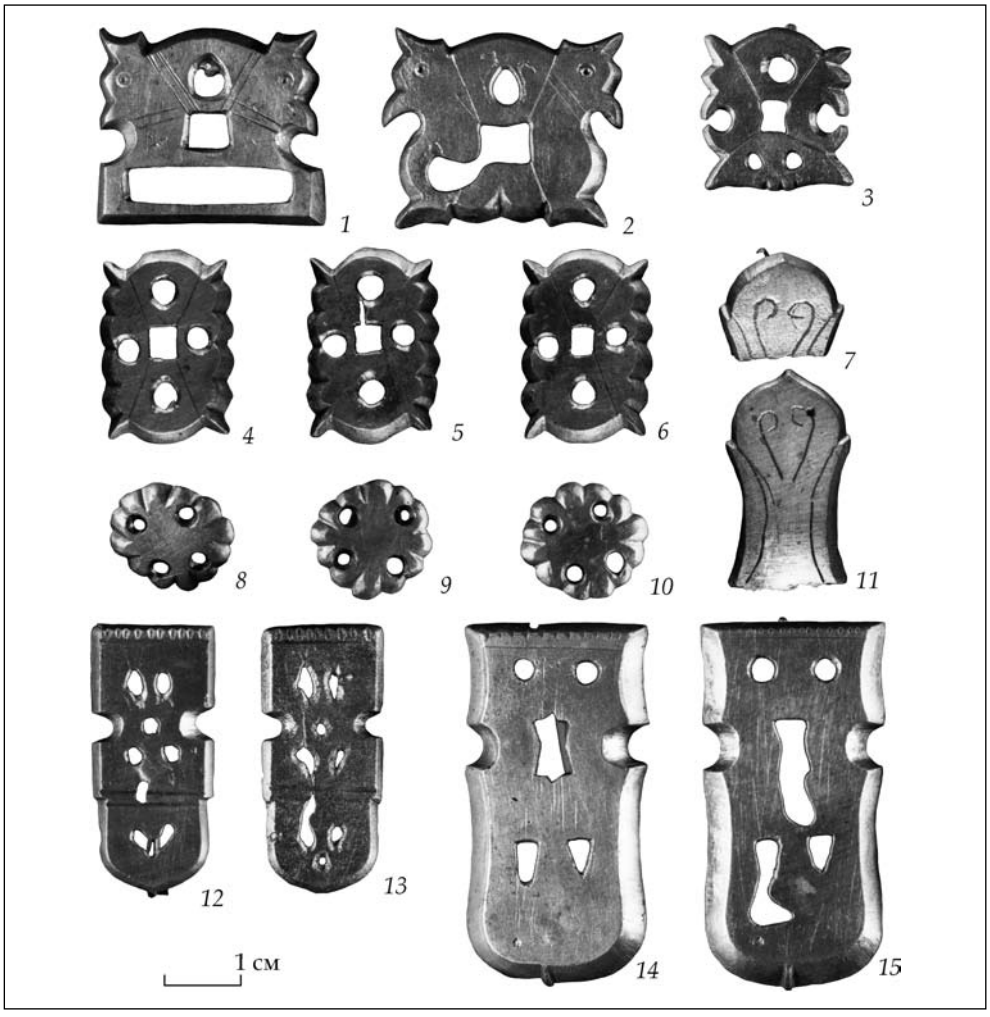

Рис. 11. Поясний гарнітур з Вільховчицького скарбу (фото з архіву О.М. Приходнюка)

ром. Досить сильно відтягнуті кінці основи щитків утворюють посередині накладки глибокі круглі вирізи. Виріб декоровано γ-подібними прорізями на кожному зі щитків із двома маленькими круглими отворами обабіч (рис. 10, *6*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 36, *1*].

Варіант IIB2. Представлений двома матрицями для виготовлення накладок із городища Зимне. Між їх щитками знаходиться простий перешийок, який звужується. Щитки оздоблені γ-подібними з трьома кружечками із заглибленнями для прорізей. Вироби мають маленькі килеподібні завершення (рис. 10, *7*) [Ауліх, 1972, с. 63—64; табл. XII, *6, 7*].

Варіант IIB3. Накладки, щитки яких розділені півкруглими вирізами з боків, на кожному зі щитків по дві круглих прорізі, ще один такий же отвір розміщений між щитками. Така бляшка походить з Мартинівського скарбу (рис. 10, *9*). Її маленькі розміри дозволяють припустити, що її використовували як деталь взуттєвих ремінців. Подібна накладка походить із с. Вишеньки на Чернігівщині (рис. 10, *10*) [Корзухина, 1996, с. 409; табл. 91, *22*].

Варіант IIIB1. Представлений матрицею із Зимнівського городища, у якої щитки розділені квадратно-пірамідальною «вставкою», дещо ширшою від щитків. Вставка оздоблена чотирма круглими заглибленнями, розміщеними на кожній із граней, на кінцях щитків — по одній круглій

прорізі, від якої до центру йде прямий жолобок. Щитки на кінцях злегка загострені (рис. 10, *11*) [Ауліх, 1972, с. 63—64; табл. XII, *8*].

Варіант IVA1. Представлений матрицею з городища Зимне. Між її щитками знаходиться велика кругла «вставка», декорована більшою круглою виїмкою в центрі та вісьмома меншими по колу. Поверхня щитків прикрашена візерунками у вигляді літери V із маленькими кружечками на кінцях. Кінці виробу округлі (рис. 10, *12*) [Ауліх, 1972, с. 63—64].

Варіант VB1. Накладки з Гапонівського скарбу, особливістю яких є загострені виступи посередині, у місці з'єднання щитків. Останні оздоблені круглими, з довгим прямим жолобком, вирізами. Завершуються щитки загостреними килеподібними виступами (рис. 10, *13*; 12, *11—14*).

До **типу II-1A** належать накладки, щитоподібні частини яких дещо відрізняються за формою або розміром. Основні різновиди варіантів запропоновано ті ж, що й для попереднього типу.

Варіант IIB1. Штамповані накладки з Гапонівського скарбу, в яких розділені простим перешийком щитки дещо відрізняються за формою і розмірами. У більшого з них боки злегка ввігнуті, а найбільше розширення знаходиться при переході до завершення. Цей щиток оздоблено двома «очками». Декор іншого складається з прорізі у вигляді замкового отвору з двома маленькими кружечками обабіч. З обох країв накладки мають досить сильно розвинуті килеподібні виступи (рис. 10, *14*; 13, *1—14*).

В**аріант VB2.** Накладка з поховання в с. Гайдари. Її щитки, які різняться за довжиною, з'єднані безпосередньо, відділяючись невеликими загостреними виступами. Декор накладки складається з трьох композицій, утвореними γ-подібною, двома круглими та двома прямокутними прорізями. Один зі щитків оздоблений двома такими композиціями, інший — однією. Оздоб-

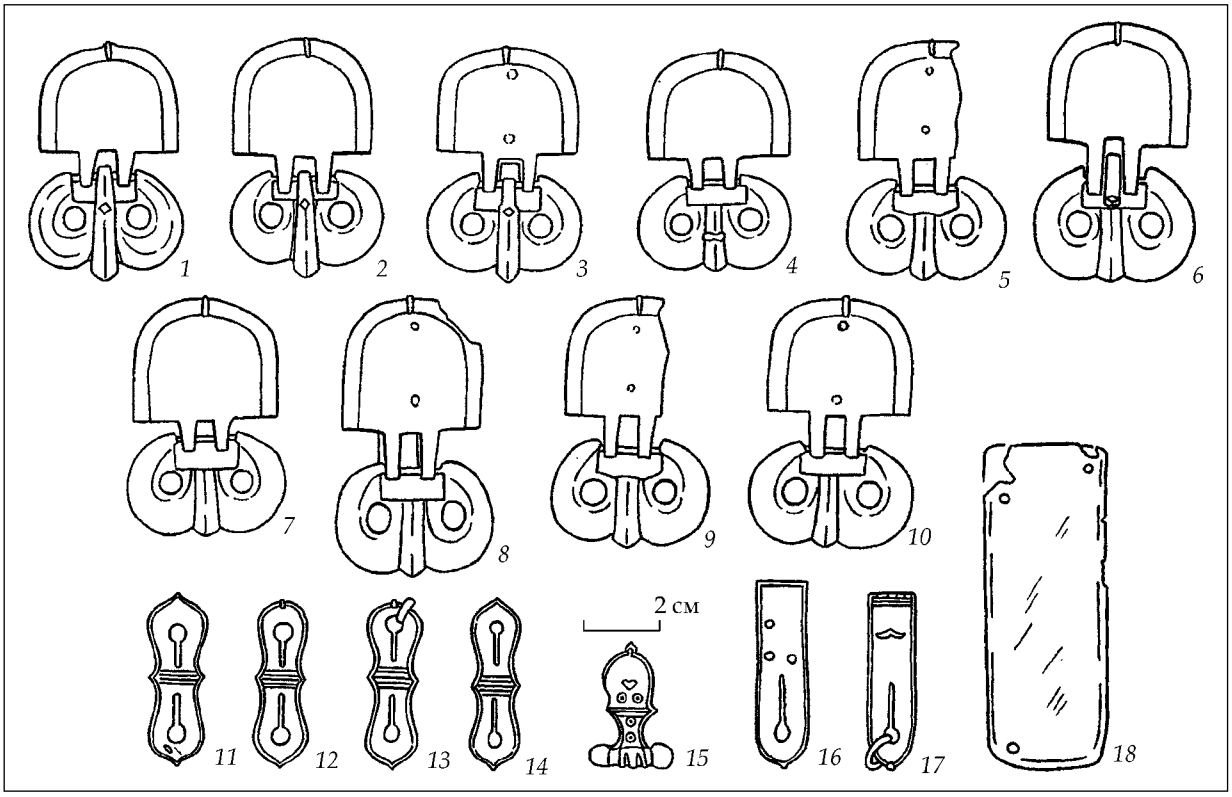

Рис. 12. Поясний гарнітур з Гапонівського скарбу (рис. та комплектність за: [Гавритухин, 1996])

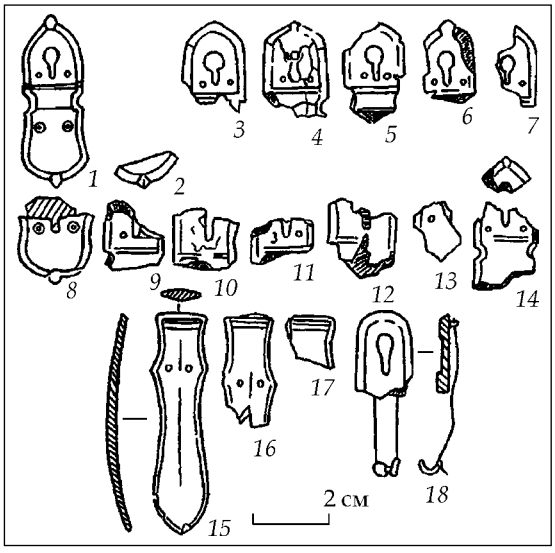

Рис. 13. Поясний гарнітур з Гапонівського скарбу (рис. та комплектність за: [Гавритухин, 1996])

лення доповнюється двома невеличкими круглими отворами, розміщеними на лінії виступів (рис. 10, *15*) [Аксёнов, 2012, с. 33—37; рис. 1, *5*].

Серед слов'янських старожитностей найпоширенішими з-поміж двочастинних накладок є вироби з підпрямокутними верхньою, ширшою, та вужчою нижньою частинами, скорочено — двочастинні прямокутні накладки (**тип II-2**). У класифікації І.О. Гавритухина їм відповідає *тип 3 цільних двочастинних накладок* [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 24—25; рис. 35, *1 – 3, 7 – 9, 22 – 24*]. Нижній край у них акцентований добре вираженим валиком. Такі накладки містились у скарбах із Мартинівки, Хацьок, Трубчевська, Гапонова, Суджі та Колоскового. За технікою декору накладки цього типу поділяються на оздоблені прорізними візерунками (Мартинівський, Хацьківський, Трубчевський (2 комплекти), Гапонівський, Суджанський, Колосковський скарби), орнаментами із зерні (Хацьківський скарб, 3 екз.) та декоровані лише рельєфними валиками (Мартинівський скарб, 1 екз.). В оздобленні прорізних бляшок використано композиції з З-, U-подібних елементів, фігур у вигляді коми, а також рівнокінцеві хрести та ромби, які доповнювали маленькими круглими отворами. З-поміж накладок, оздоблених прорізними візерунками, виокремлюється усталена композиція, яка складається на верхньому щитку з хреста з кутоподібними прорізями, що повторюють контур, та чотирьох маленьких круглих отворів по кутах, а також пташкоподібного вирізу з двома круглими крапками на нижньому. Таким чином були декоровані бляшки, які входили до складу поясних гарнітурів із Гапонівського, Колосковського та Трубчевського скарбів (рис. 1, *1—6*; 3, *1—4*; 4, *1—4*; 14, *1—4*) [Корзухина, 1996, с. 419; табл. 100, *3*] (**варіант 1** — «Гапоново—Трубчевськ»). В останньому містились два комплекти з восьми та п'яти екземплярів таких накладок. До цього ж варіанту (**варіант 1а**) належить накладка з Єлизавет-Михайлівки, яка відрізняється від решти тим, що композиція декоративних прорізей на нижньому щитку перевернута [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 24—25; рис. 35, *7*].

Варіант 2. Подібна за оздобленням до попередніх накладка, яка походить із Хацьківського скарбу. На відміну від перелічених вище, вона на верхньому щитку має хрест із короткими раменами без кутових вирізів, а знизу трикутну й обабіч дві прорізі неправильної форми (рис. 14, *5*).

Варіант 3 («Суджа»). Дві поясні деталі із Суджанського скарбу. Для них характерні чотири маленькі круглі отвори по кутах верхнього щитка, в центрі якого розміщена невелика ромбічна прорізь, нижній щиток оздоблений двома маленькими круглими отворами (рис. 14, *6*; 15, *1, 2*).

Варіант 4. Три бляшки з поховання в с. Гайдари (рис. 14, *10*) [Аксёнов 2012, с. 33—37; рис. 1, *14*]. Ці накладки мають порівняно невелику верхню частину та сильно видовжений нижній щиток. Верхній щиток оздоблено чотирма, розміщеними близько одна біля одної, невеликими круглими прорізями, нижній — з'єднаними між собою, округлими та підтрикутним вирізом.

Варіант 5. Дві двочастинні накладки, які також походять із Гайдарівського комплексу. Верхні щитки по кутах декоровані прорізями у вигляді коми, «хвостики» яких направлені до центру, де знаходиться маленький прорізний хрест, два комоподібних отвори — також на нижніх щитках (рис. 14, *9*) [Аксёнов, 2012, с. 33—37; рис. 1, *3*].

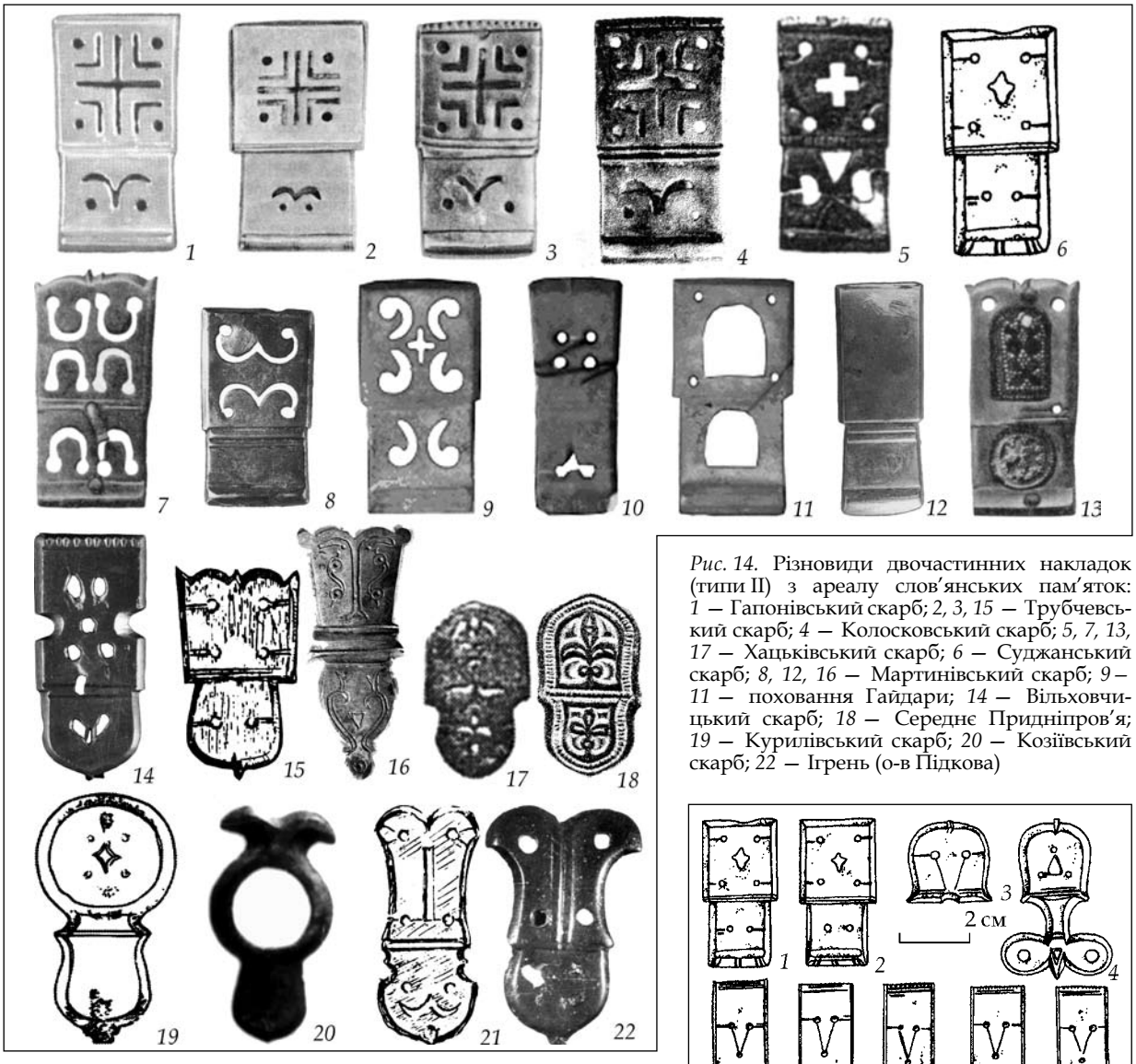

Рис. 14. Різновиди двочастинних накладок (типи II) з ареалу слов'янських пам'яток: *1* — Гапонівський скарб; *2, 3, 15* — Трубчевський скарб; *4* — Колосковський скарб; *5, 7, 13, 17* — Хацьківський скарб; *6* — Суджанський скарб; *8, 12, 16* — Мартинівський скарб; *9–11* — поховання Гайдари; *14* — Вільховчицький скарб; *18* — Середнє Придніпров'я; *19* — Курилівський скарб; *20* — Козіївський скарб; *22* — Ігрень (о-в Підкова)

Варіант 6. Дві накладки з Хацьківського скарбу. Їх особливістю є хвилясте із зубцями по краях та в центрі оздоблення верхнього краю. Верхня частина предметів оздоблена чотирма, розміщеними по дві зверху і знизу, підковоподібними прорізями з круглими розширеннями на кінцях, нижній щиток має два таких отвори, розвернуті кінцями до низу (рис. 14, *7*).

Варіант 7. Бляшка з Мартинівського скарбу, верхній щиток якої, оздоблений двома горизонтальними, розвернутими кінцями від центру З-подібними отворами з круглими розширеннями на кінцях. Нижній щиток декору не має (рис. 14, *8*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 37, *1*].

В**аріант 8.** Накладка з поховання в с. Гайдари, обидва щитки якої мають великі аркоподібні прорізі, декор верхньої частини, окрім того, доповнюється ма-

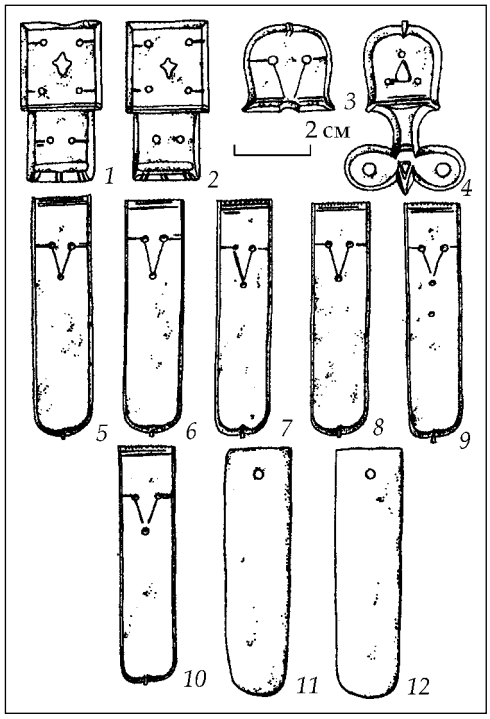

Рис. 15. Поясний гарнітур із Суджанського скарбу (рис. за: [Корзухина, 1996])

ленькими круглими отворами по кутах (рис. 14, *11*) [Аксёнов, 2012, с. 33—37; рис. 1, *4*].

Варіант 9. Двочастинна прямокутна накладка, присутня в Мартинівському скарбі. Вона вирізняється гладенькою, без прорізного декору поверхнею (рис. 14, *12*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 37, *2*].

Варіант 10. Три накладки з Хацьківського скарбу (рис. 14, *13*) [Корзухина, 1996, с. 372; табл. 21, *10—12*]. Верхній край у них має таке ж хвилясто-зубчасте оформлення, як і у предметів шостого варіанту. Унікальним для слов'янських поясних гарнітурів є орнамент, виконаний із золотої зерні, яким прикрашені верхня і нижня частини накладок. Верхній щиток має велику аркоподібну прорізь, у якій знаходиться вставлена платівка із золотою зерню. Орнаментальна композиція повторює форму арки, уздовж внутрішнього периметру якої із зерні викладено невеликі трикутники, всередині, один над одним, поміщено два ромбики. Нижній щиток має вставлену платівку, декоровану колом із зерні, вздовж якої так само викладено трикутники, вершиною направлені до центру, де містяться ромби.

Прямокутні двочастинні накладки можна вважати специфічно слов'янськими, адже за межами ареалу слов'янських культур VI—VII ст. вони представлені лише одиничними знахідками (Єлизавет-Михайлівка, Суук-Су) [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 24; рис. 35, *3, 7*]. Практично усі їх знахідки пов'язані з дніпровськими лісостеповими скарбами. Виняток становлять лише два комплекти поясних деталей цього типу з інгумаційного поховання в с. Гайдари [Аксёнов, 2012]. Попри нетипову для ранньосередньовічних слов'ян поховальну обрядовість зазначений комплекс територіально належить до ареалу пеньківської культури.

До **типу II-3** належать накладки з трапецієподібною верхньою та щитоподібною нижньою частинами. До **варіанту 1** належать сім бляшок Трубчевського скарбу, які згори мають зубчасто-хвилястий декор (рис. 14, *15*). Верхній їх щиток оздоблений чотирма, а нижній — двома маленькими круглими отворами.

Своєрідним варіантом (**варіант 2**) цього типу є дві накладки з Мартинівського скарбу, форма яких ускладнена округлими виступами по верхніх краях та знизу. Верхній щиток прикрашений композицією з γ-подібного та двох S-подібних гравійованих візерунків, нижній — двома дзеркально-симетрично розміщеними ς-подібними елементами, які зверху мають характерні завитки-відгалуження (рис. 14, *16*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 35, *5, 6*].

Тип II-4 представлений накладками з підпрямокутною верхньою частиною, із боковими вирізами посередині, та щитоподібною нижньою частинами. Такі деталі походять із Віховчицького скарбу (рис. 11, *12, 13*; 14, *14*) [Приходнюк, 1980, рис. 61, *11, 12*].

Накладки з роздвоєною («рогатою») верхньою та щитоподібною нижньою частинами складають **тип II-5**. До **варіанту 1** належать бляшки, у яких відгалуження верхнього щитка достатньо сильно виступають. У слов'янських старожитностях цей варіант представлений двома знахідками з Ігрень-Підкови (рис. 14, *22*) [Приходнюк, 1998, рис. 72, *1, 2*].

До **варіанту 2** належить накладка з Трубчевського скарбу, особливістю якої є менш розвинені відгалуження верхньої частини, а також З-подібні вирізи з обох боків нижнього щитка (рис. 14, *21*).

Тип II-6 — це накладки з двома щитоподібними з округлими завершеннями частинами — верхньою більшою та меншою нижньою.

До **варіанту 1** належать вироби з округлими завершеннями обох частин. Така накладка, оздоблена гравійованим орнаментом із дрібних пів-

круглих та хвилястих дужок і крапок, походить із Хацьківського скарбу (рис. 14, *17*).

Варіант 2 представлений накладками із загостреними, килеподібними завершеннями щитків, поля яких заповнені гравійованим рослинним орнаментом. В ареалі слов'янських старожитностей вони представлені деталлю пояса з території Середнього Придніпров'я (рис. 14, *18*) [Корзухина, 1996, с. 409; табл. 92, *4*].

Двочастинні накладки з круглим верхнім щитком, представлені в слов'янських старожитностях предметами з Курилівки, належать до **типу II-7**. З-поміж відомих аналогій двочастинні поясні деталі з круглим щитком представлені двома основними різновидами (поки-що складно сказати, чи вони є варіантами одного типу, чи виступають як самостійні типи; з формальних ознак вони можуть бути виділені в окремі типи). До першого з них (**тип II-7а**) належать вироби, які мають щитоподібну частину. За характером сполучення обох частин вони поділяються на наступні варіанти: накладки, кругла та щитоподібна частини яких з'єднані коротким перешийком (**варіант 1**); накладки, у яких обидва щитка частково накладаються один на один (**варіант 2**). Перший представлений накладками з Курилівського скарбу (рис. 5, *2 – 5*; 14, *19*) [Родинкова, 2010] та з Малого Селіксенського (Поволжя) [Ковалевская, 2000, рис. XIX, *6*]. Близькі аналогії кирилівським виробам поки що не відомі. Другий варіант репрезентують поясні деталі з Білозірки (Пониззя Дніпра) та Єпіфанівки-Красюківської на Нижньому Доні [Рашев, 2004, табл. 15, *8*; 23, *20*].

Іншим різновидом (**тип II-7b**) є накладки, у яких круглий щиток з'єднаний із підпрямокутним чи трапецієподібним. Подібні поясні деталі походять з Чмі (компл. 17) [Ковалевская, 2000, рис. XVIII, 19], Єпіфанівки-Красюківської [Рашев, 2004, табл. 23, *23*], ст. Калининської на Кубані (кург. 10, пох. 4) [Рашев, 2004, табл. 26, *7, 8*]. З Верхнього Каранаю на Північному Кавказі походять накладки з видовженим щитком і рівновеликими округлими вирізами з обох боків [Степи…, 1981, рис. 61, *2*].

Таким чином, бляшки з круглим щитком характерні для кочівницьких старожитностей азово-чорноморських степів та комплексів осілого населення, які мало тісні контакти зі степом. Точні аналогії накладкам із Курилівського скарбу поки що не відомі.

Тип II-8 представлений накладкою з Козіївського скарбу, що має велику круглу рамку, від якої зверху відходить роздвоєне відгалуження, а знизу — невеликий щиток (рис. 14, *20*) [Корзухина, 1996, с. 400; табл. 55, *8*].

Окрему типологічно-стилістичну групу складають ремінні накладки зі **складним контуром (типи III)**, для яких характерні мотиви стилізованого зображення голови грифона. З огляду на те, що ці деталі мають своєрідну, часто досить складну конструкцію, їх варто об'єднати в окрему морфологічну групу. В ареалі слов'янських культур вони походять із Вільховчицького, Козіївського та Мартинівського скарбів, а також виявлені на городищі Зимне та поселенні Ігрень-Підкова. Класифікація цих деталей ускладнюється тим, що при загалом невеликій їх кількості вони вирізняються значною різноманітністю, майже не утворюючи стандартизованих (уніфікованих) серій. Відтак, часто постає проблема, чи вважати ті чи інші предмети різновидами одного типу, чи зараховувати їх до різних типів.

До типів належать предмети зі спільною морфологічною конструкцією, тобто з подібним характером основних частин та способом їхнього з'єднання. Варіанти типів розрізняються деталями, які доповнюють основну композицію, та ступенем вираженості зооморфних мотивів.

Тип III-1 («Вільховчик»). Накладки, які у верхній частині мають дві відхилені в протилежні сторони голови грифонів, з'єднані між собою простою або оздобленою декоративними виступами (зубцями) дугою. Голови грифонів зазвичай відділені від дуги врізними лініями, які сходяться до центру. З обох боків дзьоби грифонів знизу переходять у більшою чи меншою морою виражені округлі вирізи, інколи акцентовані направленими вгору (до дзьобів) декоративними завитками-відгалуженнями. У верхній частині (у дузі, яка з'єднує голови грифонів) накладки мають округлий або серцеподібний отвір, нижче, по центру, розташована ще одна декоративна прорізь підквадратної або ромбоподібної форми. Нижня частина поясних деталей цього типу може мати різне оформлення, яке слугує підставою для виділення варіантів.

Варіант 1. Вироби із симетричним стилізованим зображенням тулуба і лап грифонів. Накладки цього варіанту походять із Вільховчицького скарбу (рис. 16, *3*) [Приходнюк, 1980, рис. 61, *8*] та з кочівницького поховання з району Дайламан на Півночі Ірану (рис. 8, *2 – 5*; 16, *4*) [Balint, 1992, taf. 2, *2 – 5*].

Варіант 2. Накладки, у котрих у нижній частині з кожного боку розміщені по два завитки-відгалуження, верхній з яких сполучається із дзьобом грифона (Вільховчицький та Козіївський скарби) (рис. 16, *1, 2*) [Приходнюк, 1980, рис. 61, *4*; Корзухина, 1996, табл. 55, *4*].

Варіант 3. Накладка з Вільховчика, у якої нижня частина оформлена у вигляді прямокутної рамки, що, вочевидь, мала функціональне призначення — через неї могли протягати додатковий ремінець для підвішування якихось речей (рис. 16, *5*) [Приходнюк, 1980, рис. 61, *7*].

З долею умовності до типу 1, як **варіант 4**, можна зарахувати поясну накладку з Дайламанського комплексу (варіант «Дайламан»). На відміну від описаних накладок першого типу у неї голови грифонів з'єднані без дуги, безпосередньо одна з одною (рис. 16, *6*) [Balint, 1992, taf. 2, *12*]. У нижній частині з кожного боку є відгалуження, що, як і у накладок варіанту 2 типу III-1 (тут відгалуження парні), розвернуте до дзьоба грифона. До особливостей цієї поясної деталі належить також розміщений знизу півкруглий виступ.

Тип III-2. Три ідентичні накладки з Вільховчицького скарбу, які з обох боків мають парне зображення голів грифонів, що з'єднані між собою дзьобами, зверху і знизу речі мають півкруглі обриси (рис. 11, *4 – 6*; 16, *8*) [Приходнюк, 1980, рис. 61, *13 – 15*]. Бляшки оздоблені квадратним отвором у центрі та чотирма круглими, розміщеними навхрест. Композиційно вироби змодельовані із двома вісями симетрії.

Тип III-3 («Мартинівка»). Накладки з овальними обрисами, що обабіч мають по два дзеркально-симетричні завитки-відгалуження, між якими знаходяться по два великих округлих вирізи. Останні, сполучаючись між собою, утворюють з кожного боку двозубий виступ. Цей тип представлений двома однаковими виробами з Мартинівського скарбу (рис. 16, *9*; 17, *12, 13*) [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 35, *7, 8*]. Як і накладкам попереднього типу, їм властива двонаправлена симетрія. Гравійоване оздоблення складається з тамгоподібних знаків.

Тип III-4 («Дайламан»). Поясні деталі, верхня і нижня частини яких з'єднані видовженим перешийком з більш чи менш прямими боками. Один із кінців (умовно верхній) накладок цього типу оформлений у вигляді округлої петлі, від якої при переході до перешийка відходять два симетричних відгалуження, розвернуті в бік останнього. З протилежного кінця при переході до перешийка є аналогічні завитки-відгалуження, розвернуті дзеркально до попередніх.

Варіант 1. Накладка з Дайламанського комплексу, умовно верхня частина якої оздоблена двома вирізами — місяце- і серцеподібним. Нижня

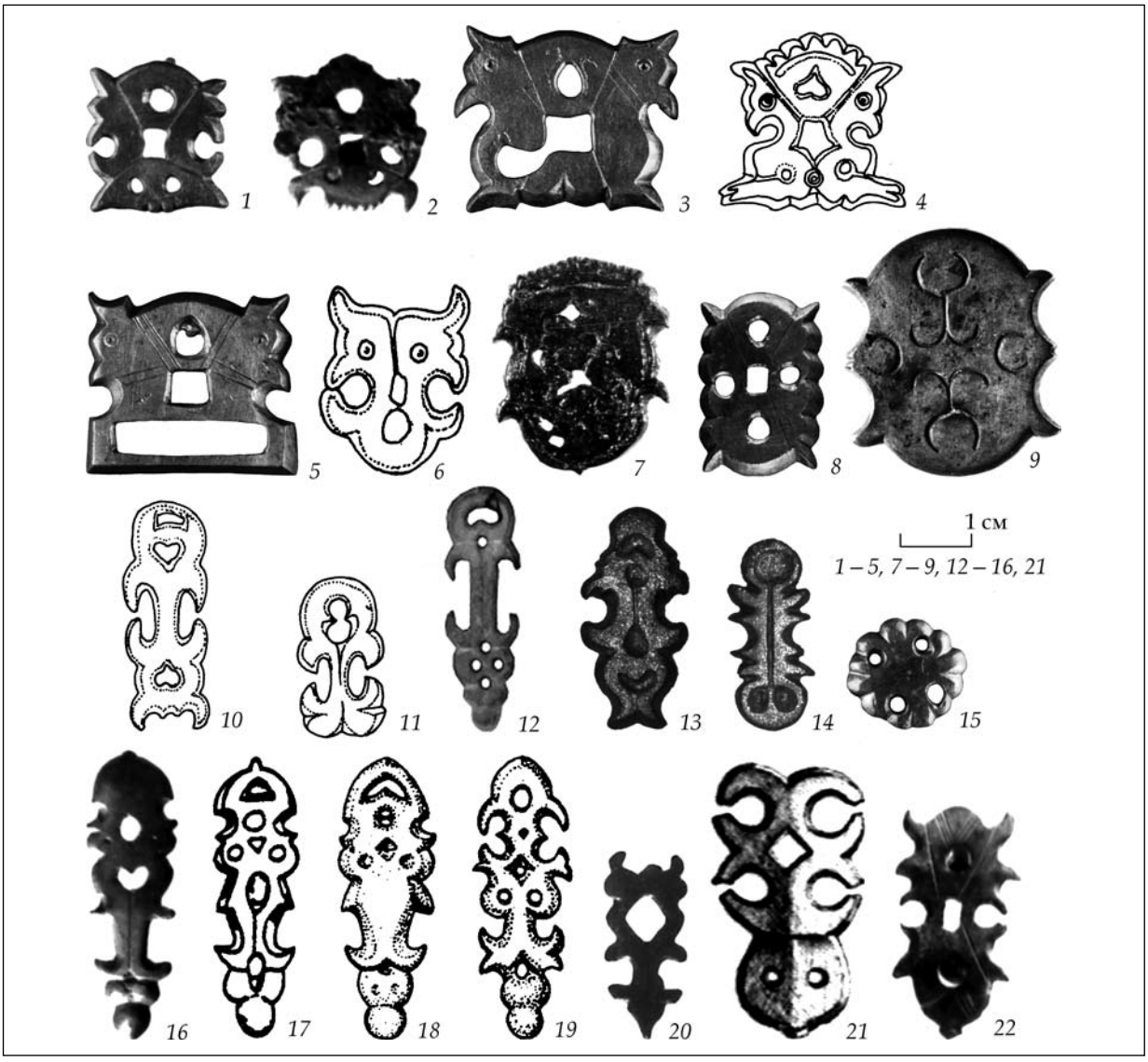

частина подібна до верхньої, має таку ж серцеподібну прорізь, але знизу доповнена двома симетричними відгалуженнями, спрямованими в протилежний від перешийка бік, між якими знаходяться невеличкі зубці (рис. 16, *10*) [Balint, 1992, taf. 2, *13*].

Варіант 2. Ще одна накладка з Дайламанського комплексу. Умовно нижня частина її являє собою парні завитки-відгалуження, під якими знаходяться майже не відокремлені від них два невеликих округлих виступи. Верхня частина має прорізь із двох, з'єднаних між собою, округлих отворів (рис. 16, *11*) [Balint, 1992, taf. 2, *14*].

Варіант 3. Поясна бляшка з поховання біля с. Гайдари, яка вирізняється більш довгою ніжкою та оформленням нижньої частини у вигляді невеликих округлих випуклостей, з'єднаних у три ряди, що звужуються донизу, подібно до виноградного грона. Декор накладки доповнюють чотири маленькі круглі отвори, розміщені у формі ромба у нижній гроноподібній частині, та поєднання такого ж маленького круглого отвору з бобоподіб-

Рис. 16. Складноконтурні накладки з грифоноподібними мотивами (типи III): *1, 3, 5, 8, 15* — Вільховчик; *2, 16, 20 – 22* — Козіївка; *4, 6, 10, 11* — Дайламан (Іран); *7* — Ігрень (о-в Підкова); *9* — Мартинівка; *12* — Гайдари; *13, 14* — Зимне; *17 – 19* — Кішкорьош (Угорщина)

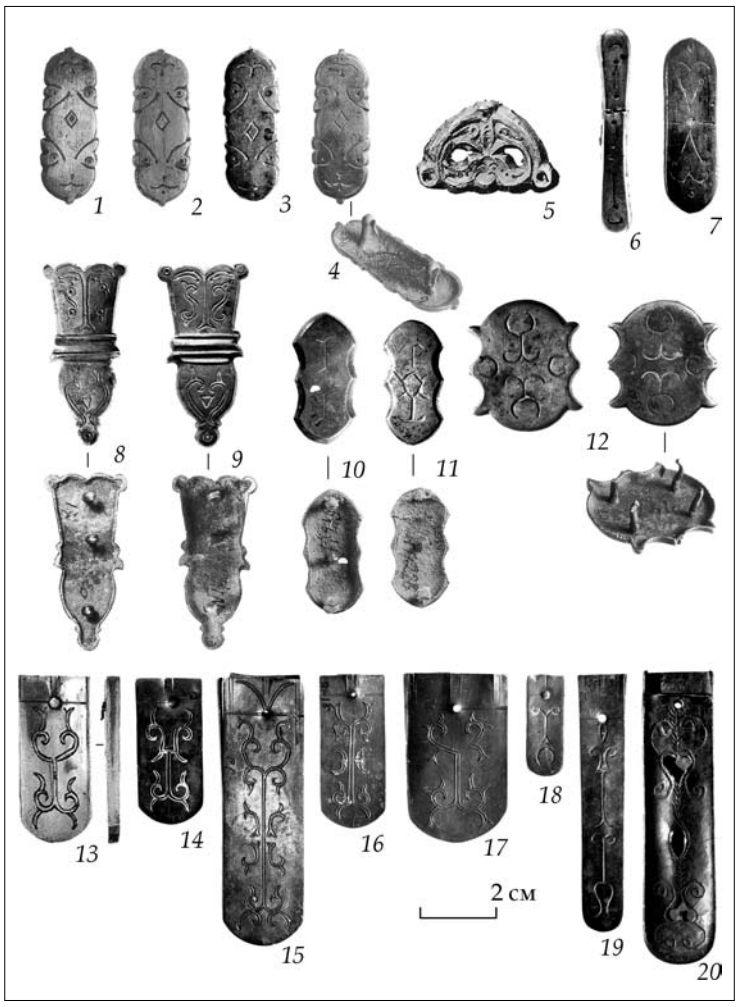

Рис. 17. Поясний гарнітур з Мартинівського скарбу (фото за: [Pekarskaja, Kidd, 1994] та з архіву О.М. Приходнюка)

ною проріззю вгорі (рис. 16, *12*) [Аксёнов, 2012, с. 33—37; рис. 1, *2*].

Варіант 4. Представлений матрицею, яка походить з городища Зимне. Вона має дугоподібний виступ зверху та роздвоєне зі завитками-відгалуженнями завершення знизу. Бічні сторони оформленні у вигляді двох, розвернутих один до одного, дзьобоподібних відгалужень, між якими розміщений округлий виріз, що безпосередньо переходить у нижнє відгалуження, тоді як дзьоб верхнього додатково підкреслений ще одним, маленьким вирізом. Вище нього розташовані по два з кожного боку невеликих округлих виступи, які разом утворюють стилізовані голови грифонів. Декор матриці доповнений фігурними виїмками у верхній і нижній частинах — місяцеподібною у поєднанні з краплеподібною, останні з'єднані між собою тонким перешийком (рис. 16, *13*) [Ауліх, 1972, табл. XII, *5*].

Тип III-5. Бляшки видовженої форми зі щитоподібним завершенням зверху та гроноподібним знизу, утвореним з двох або трьох випуклостей, із завитками-відгалуженнями, розвернутими вгору. Гроноподібні закінчення відділяються від основної частини коротким перешийком. Для основної частини характерна значна кількість ритмічно розташованих по обох боках фігурних вирізів, виступів і відгалужень.

Варіант 1 («Козіївка—Кішкорьош»). Накладки, у яких нижче щитоподібного завершення знаходяться два симетрично розміщених округлих бічних вирізи, що переходять у невеликі виступи-відгалуження, знизу гроноподібне завершення має одну пару завитків (рис. 16, *16—18*). Поясні деталі цього варіанту походять із Козіївського скарбу [Корзухина, 1996, табл. 55, *1*], а також могильника Кішкорьош на території Угорщини [Szymański, Dąbrowska, 1979, rys. 37; Garam, 2001].

Варіант 2. Бляшка з Кішкорьоша. У неї щитоподібне завершення має відгалуження, нижче яких знаходяться З-подібні вирізи, що переходять у парні, симетрично розміщені, завитки-відгалуження, під ними з кожного боку знаходиться петлеподібний виступ, нижнє, гроноподібне завершення має парні відгалуження (рис. 16, *19*).

Тип III-6. Накладка з Козіївського скарбу (рис. 16, *20*) [Корзухина, 1996, табл. 55, *5*]. В основі вона має ромбічну рамку, у верхній частині накладка з обох сторін доповнена фігурними виступами у вигляді пташиних голів, дзьобами розвернутих догори. Знизу від ромба відходить коротка ніжка, яка завершується невеликим підтрикутної форми щитком. Нижні сторони

ромбічної рамки та щиток мають відгалуження. Особливістю цього предмета є певна геометризованість обрисів.

Тип III-7 («Козіївка»). Накладки зі щитоподібною нижньою частиною та з характерними протилежно направленими завитками-відгалуженнями. Два вироби цього типу, кожен з яких являє собою окремий варіант, походять з Козіївського скарбу [Корзухина, 1996, табл. 55, *2, 3*].

Варіант 1. Накладка, що зверху має округлий виступ, обабіч якого розміщені два розвернуті вгору завитки. Верхня і нижня частини по центру мають круглі отвори, між ними розміщена прямокутна прорізь, до якої сходяться чотири діагональні лінії (рис. 16, *22*).

Варіант 2 Бляшка, яка зверху завершується двома, спрямованими в протилежні сторони, відгалуженнями. У верхній частині вона має ромбоподібну прорізь, а в розширеній, нижній частини обабіч вертикальної вісі містяться два кружечки з подвійних концентричних кіл (рис. 16, *21*).

Тип III-8. Накладка з Ігрень-Підкови, у якої з кожного боку по дві голови грифонів, нижня її частина оформлена у вигляді геральдичного щита, зверху поясна деталь має трикутний обрис із рубчастим декором. З лицьового боку накладка оздоблена прорізями та гравійованими лініями (рис. 16, *7*) [Приходнюк, 1998, рис. 72, *7*].

Тип III-9. Представлений видовженої форми матрицею для виготовлення поясної накладки, яка походить із Зимнівського городища. З обох кінців вона завершується розширеннями округлої форми. Верхнє з них має широке кругле заглиблення, що утворює валикоподібні бортики, нижнє завершення, дещо більше і трохи видовжене з боків, оздоблене двома округлими виїмками. Середня частина має з кожного боку по два парні відгалуження, які по центру утворюють симетричні місяцеподібні вирізи. Вздовж вісі симетрії проходить жолобоподібне заглиблення (рис. 16, *14*) [Ауліх, 1972, табл. XII, *3*].

Тип III-10. Три ідентичні бляшки з Вільховчицького скарбу, що мають по чотири хрестоподібні відгалуження, кожне з яких завершується округлим виступом-пелюсткою в центрі та двома, направленими в протилежні сторони, дзьобоподібними відгалуженнями обабіч. Останні, з'єднуючись із такими ж сусідніми відгалуженнями, утворюють чотири круглі вирізи, а самі накладки набувають округлих пелюсткоподібних обрисів (рис. 11, *8 – 10*; 16, *15*) [Приходнюк, 1980, рис. 61, *6, 9, 10*].

Невід'ємним атрибутом поясних гарнітурів «геральдичного» стилю є **наконечники основного та додаткових ременів**. Предмети цієї категорії розрізняються за своєю конструкцією та морфологією. Конструктивно вони поділяються на прості (типи I) та порожнисті, виготовлені у вигляді футляру (типи II). Перші представлені деталями з бічними вирізами (рис. 3, *8 – 10*), бічними виступами (рис. 13, *15*), прямими боками (рис. 12, *16, 17*). Другі включають наконечники з округлим кінцем (рис. 17, *14 – 21*) та вироби з підпрямокутною формою (рис. 6, *38*; 12, *18*).

Підвіски в поясних гарнітурах представлені Т-подібними бляшками та підвісками з круглою рамкою. Ці деталі могли використовувати як із практичною метою, як елементи застібок для підвішування тих чи інших речей, так і мати декоративну функцію. **Т-подібні бляшки** складають самостійну категорію поясних деталей. За формою платівки вони поділяються на щитоподібні (рис. 2, *19, 20*; 3, *7*), які належать до **типу I**, котрі переважають у слов'янських матеріалах (Хацьківський, Гапонівський Суджанський, Трубчевський скарби, а також могильник Лебяже [Липкинг, 1974, с. 145—146, рис. 4, *11*], слобода Лихачівка на Харківщині, с. Моква в околицях Курська [Корзухина, 1996, с. 395, 405; табл. 43, *5*; 59, *8*]), та «рогаті», із роздвоєним верхом (**тип II**), які походять

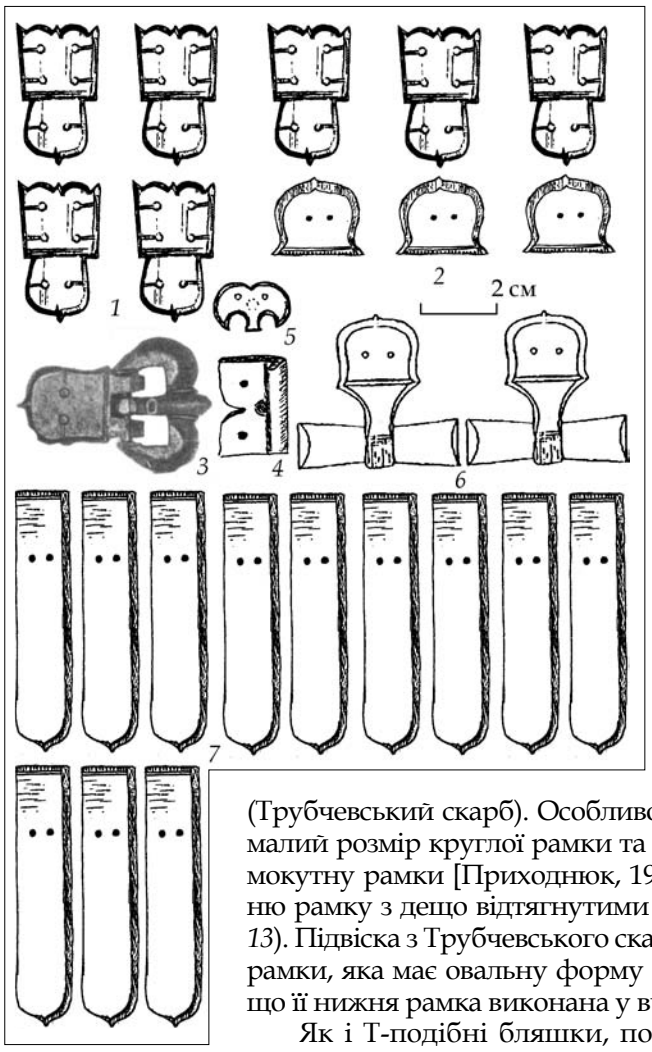

Рис. 18. Поясний гарнітур з Трубчевського скарбу (фото, рис. *1, 2, 4, 7* за: [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис. 5, 6], комплектність за: [Гавритухин, 2001])

із Гапонівського, Трубчевського і Козіївського скарбів (рис. 1, *10*; 4, *8*). Для слов'янських зразків характерна випукла гантелеподібна перекладина. Винятками є Т-подібна бляшка із Суджанського скарбу, яка має перекладину у вигляді двох овальних, з'єднаних між собою щитків із виступом між ними (рис. 15, *4*), та деталі з Трубчевська, які мали перекладини з прямими сторонами (рис. 3, *7*; 18, *9*). Орнаментальне оздоблення Т-подібних бляшок складається з прорізних трикутників, комбінації круглих отворів, рідше серцеподібних, аркоподібихі вирізів, хрестів із круглими розширеннями на кінцях.

Поясні підвіски з круглою рамкою походять із Мартинівського, Курилівського та Трубчевського скарбів. Попри невелику кількість, усі ці вироби достатньо різні за пропорціями та деталями. Спільною для них є конструктивна основа, яка складається з нижньої круглої рамки, перешийку та верхньої, меншої за розмірами, рамки, призначеної для просування ремінця. Остання має підпрямокутну (Мартинівський, Курилівський скарби) або округлу форму (Трубчевський скарб). Особливостями підвіски з Мартинівки є пропорційно малий розмір круглої рамки та видовжена шийка, що з'єднує круглу та прямокутну рамки [Приходнюк, 1991, рис. 5, *12*]. Курилівська підвіска має верхню рамку з дещо відтягнутими кутами та еліпсоїдної форми нижню (рис. 5, *13*). Підвіска з Трубчевського скарбу вирізняється малими розмірами верхньої рамки, яка має овальну форму із невеличким виступом зверху, а також тим, що її нижня рамка виконана у вигляді простого кільця (рис. 19, *7*).

Як і Т-подібні бляшки, поясні підвіски з круглою рамкою, вочевидь, поєднували декоративну та практичну функцію, слугуючи для підвішування невеликих речей. Не виключено, що в деяких випадках предмети обох категорій могли з'єднуватися як єдиний механізм, у якому підвіски з круглою рамкою слугували петлею для Т-подібної бляшки.

У слов'янських старожитностях **псевдопряжки** відомі в Мартинівському, Трубчевському, Хацьківському, Гапонівському, Колосковському, Блажківському скарбах, скарбі з Углів [Корзухина 1996, табл. 19, *21*; 43; 98, *2*; 100, *4*; Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 28; Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис. 12], поодинокі знахідки походять із Лебяжівського могильника (поховання 3) та території Києва [Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 47, *3*; 103, *11*]. Їх кількість у комплексах становить від 1 до 22 екземплярів. Псевдопряжки зі скарбів переважно срібні. Псевдопряжки з Колосково та Углів виготовлені з бронзи.

Характеристика поясних гарнітурів включає такі основні складові: матеріал та техніка виготовлення; типологічний і кількісний склад; художньо-стилістичні особливості. Типологічно-кількісний склад включає перелік категорій та типів ремінних деталей, а також їх кількісне співвідношення. Відповідно до останнього гарнітури поділяються на ті, у яких один із типів накладок на основний ремінь (це можуть бути також і псевдопряжки) чисельно переважає інші (або/і суттєво відрізняється від них розмірами), визначаючи таким чином

їхнє «обличчя», та ті, які включають два і більше домінантних типів деталей, кількісно між собою рівні. У першому випадку кількість деталей панівного типу становить від 3 до 12, у другому — найчастіше по три. За тими чи іншими типами цих деталей поясні набори об'єднуються в групи.

Поясні гарнітури, основним декоративним елементом яких є прямокутні двочастинні накладки (тип II-1), — одна з найпоширеніших груп у слов'янських старожитностях. Вони присутні в скарбах із Гапонова, Хацьок, Трубчевська та Суджі. Крім того, окремі деталі провідного типу походять із Мартинівського та Колосковського скарбів.

Серед поясних деталей Гапонівського скарбу до одного блоку І.О. Гавритухиним віднесено шість прямокутних двочастинних накладок (рис. 1, *1—6*), Т-подібну рогату бляшку (рис. 1, *10*) та дві З-подібних накладки (блок 3 за І.О. Гавритухиним) (рис. 15, *11, 12*); в окремий блок об'єднано В-подібну пряжку, щиток від неї (рис. 1, *7—9*), щитоподібну накладку та поясний наконечник із бічними вирізами (рис. 1, *13*) (блок 1). На думку дослідника, обидва блоки найімовірніше складали єдиний поясний гарнітур [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 51—53; рис. 29, *10—15*; 60, *Е*]. Такі деталі блоку 1, як щитоподібна накладка, що ідентична за формою щитку пряжки, та поясний наконечник вирізняють вставки кольорового скла, тоді як у них немає характерних для виробів блоку 3 парних круглих отворів. Відтак, беззаперечно пов'язувати з прямокутними накладками можна лише рогату Т-подібну бляшку та З-подібні накладки — деталі блоку 3 за І.О. Гавритухиним (рис. 1; 20, *А*).

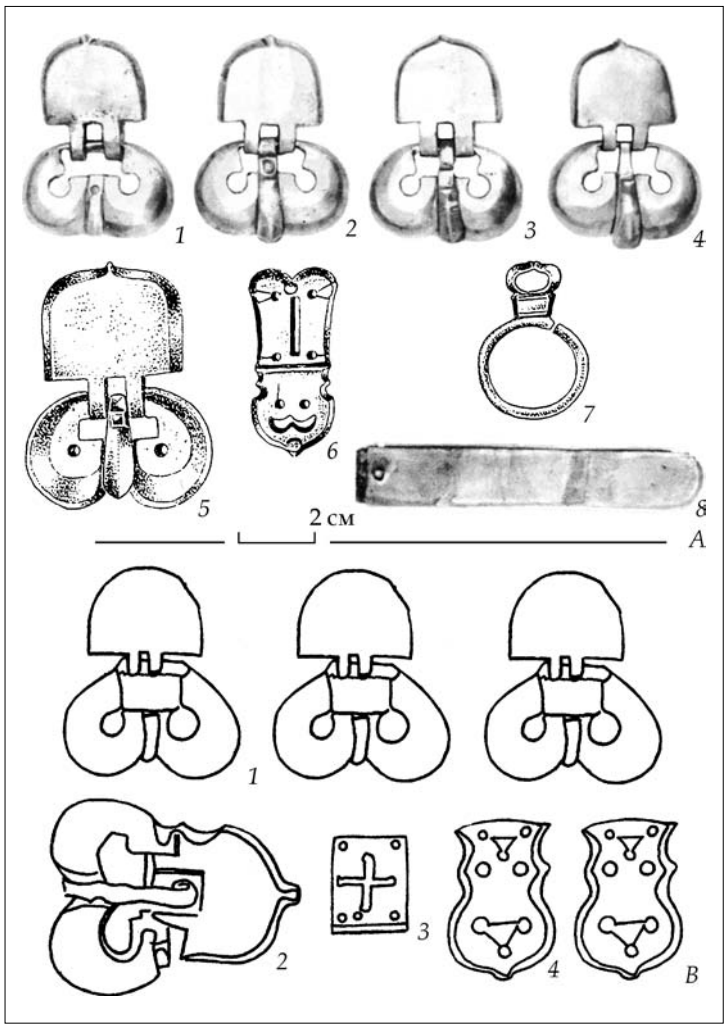

Рис. 19. Поясні деталі зі скарбів: *А* — Трубчевський, зразки (фото за: [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996]); *В* — Углівський, гарнітур (рис. за: [Корзухина, 1996])

У скарбі з Хацьок [Корзухина 1996, с. 372—373; табл. 21—22] містилося шість прямокутних двочастинних накладок, майже однакових за розмірами, але які відрізняються за своїм оздобленням (рис. 2, *1 – 6*). Серед них виділяються три, прикрашені вставками, орнаментованими золотою зерню (рис. 2, *1 – 3*). Зверху вони мають зубчасто-хвилясте декорування. Таким же чином оздоблено верхній край і у двох інших накладок цього типу, основний декор яких складається з композиції з U-подібних прорізей (рис. 2, *5, 6*). Ще одна двочастинна накладка, яка має рівний верхній край, прикрашена прорізним орнаментом із рівнокінцевого хреста, чотирьох круглих отворів на верхньому щитку та комбінацією з двох трикутників та ще двох прорізей неправильної форми на нижньому (рис. 2, *4*). З огляду на те, що дві групи накладок попри різну техніку й мотиви декору лицьової поверхні мали однаково оздоблений верхній край, видається ймовірним, що усі шість перелічених деталей належали до одного гарнітуру.

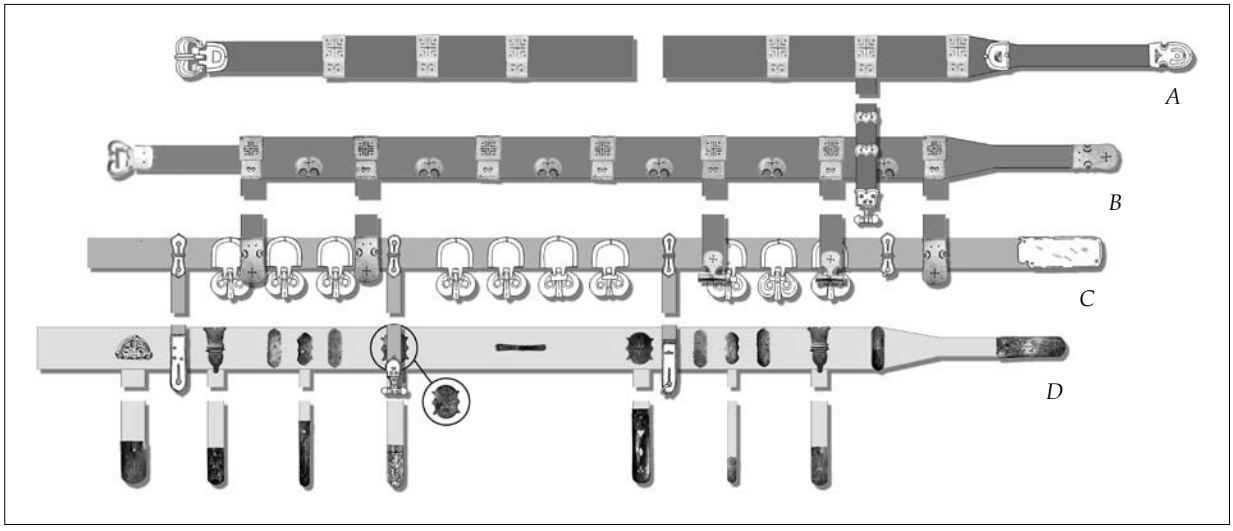

Рис. 20. Реконструкції ремінних гарнітурів з Гапонівського (*A, C*), Трубчевського (*B*) та Мартинівського скарбів (*D*)

Єдиний із описаними вище накладками стилістичний блок утворюють псевдопряжка з прямокутним щитком, яка має зверху аналогічну до прямокутних двочастинних накладок зубчасто-хвилясту форму (рис. 2, *7*), десять З-подібних бляшок (рис. 2, *8—17*) та п'ять поясних наконечників із боковими вирізами (рис. 2, *24 – 28*). Ці поясні деталі є найбільше підстав пов'язувати між собою. До цього ж гарнітуру слід, вочевидь, зарахувати також В-подібну пряжку зі щитком (рис. 2, *18*), дві Т-подібні бляшки (рис. 2, *19, 20*) та три накладки чотирипелюсткової форми (рис. 2, *21 – 23*). Спільним декоративним елементом для майже усіх перелічених предметів є маленькі круглі отвори, які поєднуються з трикутними, ромбічними, пташко- чи аркоподібними вирізами. Круглі розширення містились також на кінцях U-подібних прорізей, якими оздоблені дві прямокутні двочастинні накладки.

Таким чином, цей гарнітур може налічувати до 28 предметів, а отже, бути одним із найбагатших як за чисельністю деталей, так і орнаментальним різноманіттям (рис. 2).

До скарбу з Трубчевська [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996] входили 13 двочастинних прямокутних накладок. За своїми розмірами та деталями оздоблення вони поділяються на два комплекти. До першого розмірами 65—67,5 × 33—34 мм належать 8 предметів, ще 5 накладок, які мають розміри 52,5—56 × 23—28 мм, складають другий комплект [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, с. 85—86; рис. 14; табл.]. Кількість бляшок зазначеного типу в комплектах Трубчевського скарбу (8 і 5 екз.) є зіставною з чисельністю цих предметів у наборах із Хацьок та Гапоново, де їх було по 6. За визначенням І.О. Гавритухина перший із них, окрім восьми прямокутних двочастинних накладок (рис. 3, *1 – 4*), складали В-подібна пряжка (рис. 3, *6*), сім З-подібних накладок (рис. 3, *5*), дві Т-подібні бляшки (рис. 3, *7*) та чотири поясних наконечники з боковими вирізами (рис. 3, *8 – 10*). Реконструюючи цей гарнітур, можна припустити чергування на основному ремені прямокутних двощиткових та З-подібних накладок (рис. 20, *B*).

До другого набору, крім п'яти згаданих накладок (рис. 4, *1 – 4*), належали В-подібна пряжка зі щитком (рис. 4, *5*), бляшка щитоподібної форми (рис. 4, *6*), З-подібна накладка (рис. 4, *7*), Т-подібна бляшка з роздвоєним верхом (рис. 4, *8*) та поясний наконечник із боковими вирізами (рис. 4, *9*) [Гавритухин, 2001, с. 64—65; рис. 13, *4 – 8, 15 – 20*]. Особливістю деталей цього гарнітуру, попри їхню типологічну та стилістичну подібність з пред-

метами попереднього, є деяка неправильність їх декоративних прорізей (рис. 4). Порівняно мала кількість деталей останнього набору, очевидно, пояснюється його не повною збереженістю.

Не повністю збережений набір, основним декоративним елементом якого були прямокутні двочастинні накладки, містився в Суджанському скарбі [Корзухина 1996, с. 403—405; табл. 62—70]. Він складався з двох накладок домінантного типу (рис. 5, *1, 2*), щитоподібної накладки з вирізом знизу (рис. 5, *3*), Т-подібної бляшки (рис. 5, *4*), шести поясних наконечників із прямими боками (рис. 5, *5 – 9*) та двох платівок від порожнистого наконечника також із прямими боками (рис. 5, *11, 12*). Усі деталі, окрім платівок порожнистого наконечника, прикрашені комбінаціями маленьких круглих дірочок або заглиблень, поєднаних із короткими прямими лініями-жолобками, а також ромбічними та трикутними прорізями (рис. 5).

Кілька комплектів поясних деталей, серед яких і двочастинні прямокутні накладки, знаходилось у розкопаному грабіжниками інгумаційному похованні в с. Гайдари [Аксёнов, 2012, с. 32—37; рис. 1]. Внаслідок відсутності відомостей про положення предметів *in situ*, реконструкція гарнітурів поясів видається проблематичною. Попри те, за типологічно-стилістичними ознаками можна виділити кілька блоків поясних оздоб. Перший із них представлений 10 ідентичними псевдопряжками, рамки яких, що не мають закраїн, прорізані прямокутним і парними круглими отворами (рис. 21, *1 – 10*). До другого належать дві прямокутні двочастинні накладки з прорізями у вигляді ком (рис. 21, *11, 12*), накладка цього ж типу з великими аркоподібними прорізями (рис. 21, *13*), накладка з різновеликими щитоподібними завершеннями (рис. 21, *14*), Т-подібна бляшка (рис. 21, *19*) та З-подібна накладка (рис. 21, *18*), В-подібна пряжка з рухомим щитком (рис. 21, *17*) та два поясних наконечники з боковими вирізами (рис. 21, *15, 16*). Між собою їх об'єднує майже однакова ширина. Для прямокутних двочастинних накладок та щитка пряжки спільним є оздоблення прорізями у вигляді ком. Накладка зі щитоподібними завершеннями та Т-подібна бляшка мають схожі пташкоподібні прорізі, а також по два маленьких круглих отвори. Останні слугують оздобами і З-побідної накладки. Перелічені деталі найімовірніше свідчать, що речі належали до одного поясного гарнітуру. Три менших за розмірами двощиткові прямокутні накладки, оздоблені чотирма круглими отворами зверху та прорізями зі з'єднаних круглих і трикутного між ними отворами знизу (рис. 9, *3 – 6*), складають третій блок поясних деталей. Наступний блок представлений двома накладками зі складним контуром із грифоноподібними мотивами (рис. 9, *1, 2*). П'ятий блок складають десять круглих плоских бляшок (рис. 6, *8 – 17*). До шостого належать не менше десяти однакових за розмірами порожнистих наконечників, орнаментованих композицією з аркоподібних елементів. Вони представлені лицьовими і тильними платівками, а також дужками, які слугували для їх з'єднання (рис. 9, *19 – 28*). Крім того, із комплексу походять В-подібна пряжка з рухомим щитком без прорізей (рис. 9, *18*), фрагментована поясна накладка зі щитоподібним завершенням, оздоблена чотирма круглими отворами, два великих порожнистих наконечника, один з яких має півкругле (рис. 9, *29*), а інший — прямокутне завершення (рис. 21, *20*), а також ремінна рамка з кільцем (рис. 9, *7*). З великою долею ймовірності можна стверджувати, що два комплекти прямокутних двочастинних накладок комплектів належали до різних гарнітурів, адже відрізняються як розмірами, так і стилістикою.

Серед типів поясних оздоб, представлених у комплексі з Гайдарів, найчисельнішими є псевдопряжки та круглі накладки, які нараховують по 10 екземплярів. Поза сумнівом, перші виступають основою одного з гарнітурів. Вочевидь, таку ж роль виконували і круглі накладки для ще одного поясно-

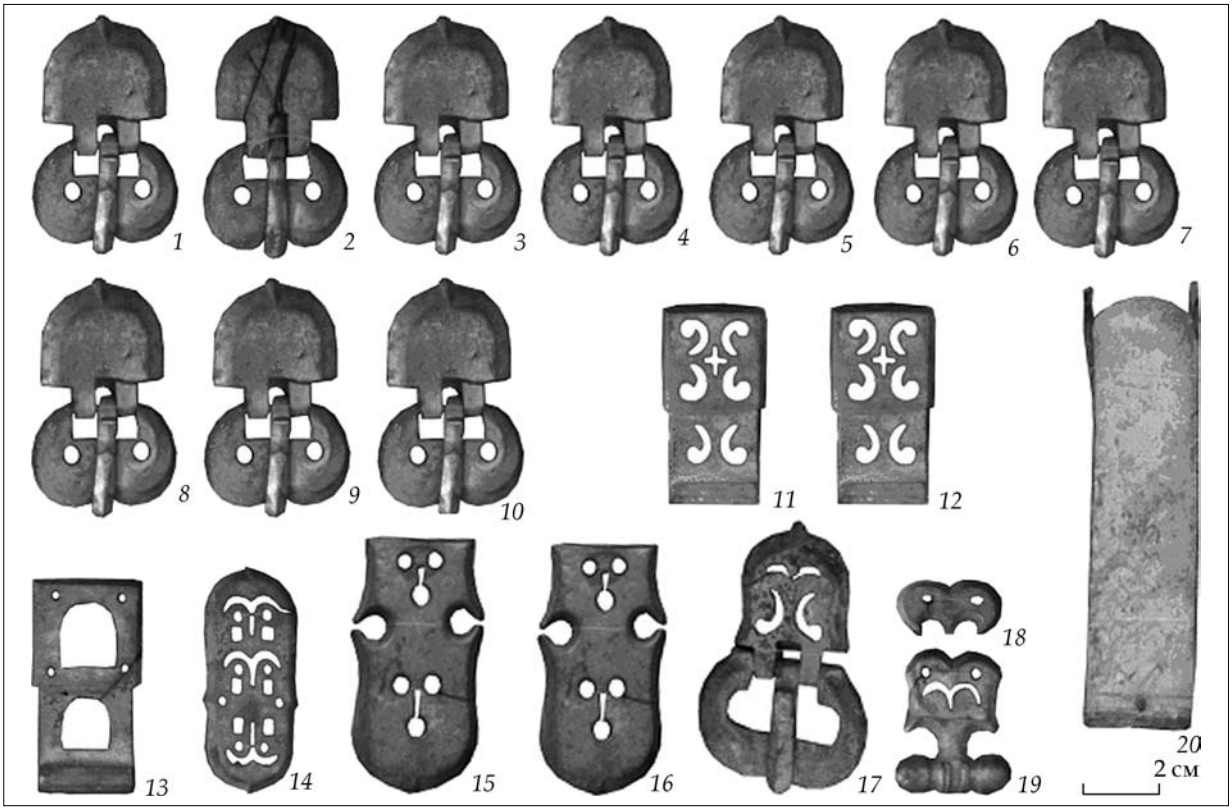

Рис. 21. Поясний набір з поховання Гайдари

го набору. Таким чином, до першого гарнітуру, імовірно, належали псевдопряжки (рис. 21, *1 – 10*), великий порожнистий наконечник (рис. 21, *20*), а також, імовірно, деталі другого блоку, серед яких дві двочастинні прямокутні накладки з прорізями у вигляді коми та одна з аркоподібними вирізами (рис. 21, *11 – 19*). Якщо це так, то на сьогодні таке поєднання є унікальним.

Другий набір міг включати десять круглих бляшок (рис. 9, *8 – 17*), комплект із трьох однакових двочастинних прямокутних накладок (третій блок) (рис. 9, *3 – 6*), дві складноконтурні накладки (рис. 9, *1, 2*), пряжку зі щитком без прорізей (рис. 9, *18*), великий порожнистий наконечник з округлим кінцем (рис. 9, *29*), а також десять малих порожнистих наконечників (рис. 9, *19 – 28*). На користь такого поєднання свідчить те, що накладки усіх трьох типів мають практично однакову ширину.

Менш імовірною видається присутність ще одного, третього, поясного набору, хоча і виключати її зовсім теж не можна. В.С. Аксьоновим була висловлена думка про приналежність круглих бляшок та малих порожнистих наконечників до оздоб кінської упряжі [Аксёнов, 2012, с. 36]. Проте слід зазначити, що в комплексі з Гайдарів не відома жодна, специфічна для кінського спорядження, деталь. Крім того, вуздечні накладки зазвичай мають більші розміри та чисельність.

Найімовірніше власником описаних поясів, похованим у с. Гайдари, був представник кочової людності. Про це свідчить обряд трупопокладення, згідно з інформацією, отриманою В.С. Аксёновим (з огляду на обставини «розкопок» говорити про деталі не доводиться). Опосередковано інгумаційний тип поховання підтверджує і велика кількість не пошкоджених вогнем предметів. Разом із тим, можна зробити висновок, що похований був тісно пов'язаний зі

слов'янським середовищем. Свідченням цього є прямокутні двощиткові накладки (тип II-2), які входили до складу обох поясних гарнітурів. На сьогодні, це єдиний кочівницький (інгумаційний) комплекс із комплектами поясних деталей цього типу. Значна кількість поселень пеньківських, відомих в поріччі Сіверського Донця, як північніше, так і південніше Гайдарів [Приходнюк, 1998, с. 145—148; рис. 2], дозволяє розглядати цей комплекс у контексті інгумацій в ареалі пеньківської культури. Цікаво, що у Зміївському р-ні Харківщини в с. Мохнач було досліджено ще одне, жіноче інгумаційне поховання з речами «антського» кола [Приходнюк, 1998, с. 147; рис. 20].

Отже, загалом ми маємо принаймні п'ять поясних гарнітурів, в яких чисельно переважали двочастинні прямокутні накладки. Це скарби з Гапонова, Хацьок, Трубчевська (два комплекти) та Суджі. Крім того, деталі цього типу, ймовірно, доповнювали набори з псевдопряжками та круглими накладками з Гайдарівського комплексу.

З огляду на те, що більшість наборів, основним декоративним елементом яких є прямокутні двочастинні накладки, містились у комплексах з іншими поясними комплектами, визначити взаємопоєднання в гарнітурах цих накладок із деталями інших типів можна лише з тією чи іншою долею ймовірності. У такій ситуації видається доцільним використання в першу чергу блоків поясних деталей, об'єднаних за матеріалом, технікою виготовлення, розмірами та стилістикою. На сьогодні, включаючи комплекс із Гайдарів, є шість комплектів із двочастинними прямокутними накладками. До складу усіх гарнітурів входили Т-подібні бляшки. У п'яти випадках двочастинні прямокутні накладки поєднувались із В-подібними пряжками з рухомими щитками (комплекс з Гайдарів, Гапоново, два комплекти з Трубчевська, Хацьки), у цих же п'яти комплектах містилися З-подібні бляшки та поясні наконечники з боковими вирізами; у трьох випадках прямокутні двочастинні накладки поєднувались зі щитоподібними накладками (Гапонівський, Суджанський, Трубчевський (комплект із 5 двочастинними накладками) скарби); у двох випадках прямокутні двощиткові накладки поєднувались із псевдопряжками (Хацьки, Гайдари); одиничними є випадки поєднання з двочастинними накладками зі щитоподібними завершеннями (Гайдари) та поясними наконечниками з прямими боками (Гапоново).

Поясні гарнітури, в яких кількісно переважають двочастинні прямокутні накладки можна вважати специфічно слов'янськими, адже за межами ареалу слов'янських культур вони на сьогодні не відомі.

Поясні набори, в яких чисельно переважали псевдопряжки. Реконструкція гарнітурів цієї групи ускладнюється тим, що комплекти псевдопряжок, відомі в ареалі слов'янських старожитностей, за винятком предметів з Углівського скарбу, походять із комплексів, в яких містилися поясні деталі від двох і більше наборів, а також тим, що самі псевдопряжки майже позбавлені якихось характерних декоративно-стилістичних елементів. Відтак, відтворити комплектність гарнітурів із псевдопряжками в більшості випадків можна лише гіпотетично, з урахуванням паралелей зі знахідками з інших регіонів.

Комплекти ідентичних за розмірами, морфологією та матеріалом псевдопряжок входили до складу Гапонівського, Хацьківського, Углівського та Трубчевського скарбів. В останньому таких наборів було два. Чисельність деталей, які складали комплекти, була різною — по 12 псевдопряжок включали набори Хацьок та один із двох комплектів із Трубчевська, по 10 — Гапонівський та другий Трубчевський комплекти, 3 псевдопряжки містив поясний набір з Углівського скарбу [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 47—52; рис. 27—28; Корзухина, 1996, с. 372—373; табл. 21, 22; Гавритухин, 2001, с. 64—65; рис. 21, *2 – 9*].

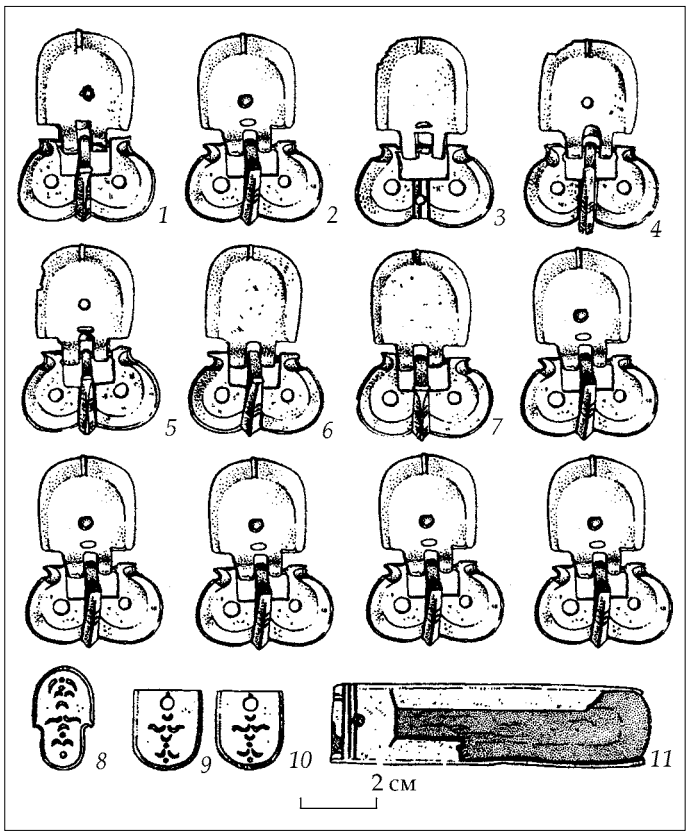

Рис. 22. Поясний гарнітур з Хацьківського скарбу (рис. за: [Корзухина, 1996])

10 ідентичних псевдопряжок, як уже зазначалося, походять із поховання за обрядом інгумації, виявленого в с. Гайдари [Аксёнов, 2012, с. 32—37; рис. 1]. З цього ж комплексу походить значна кількість інших поясних деталей, які належали, вочевидь, до двох гарнітурів, проте повна реконструкція наборів ремінних здоб навряд чи можлива.

У Гапонівському скарбі [Гавритухин, Обломский, 1996] псевдопряжки представлені зразками, рамки яких мають по два замкнених круглих отвори і дуже вузький виріз із боку дужки для кріплення зі щитком (рис. 12, *1 – 10*). За реконструкцією І.О. Гавритухина до гарнітуру з 10 псевдопряжками, який містився у скарбі, входили чотири горизонтально-симетричні накладки із закінченнями щитоподібної форми (рис. 12, *11 – 14*), Т-подібна бляшка з платівкою у формі геральдичного щита (рис. 12, *15*), порожнистий поясний наконечник у вигляді футляра (рис. 12, *18*) та два наконечника додаткових ремінців із прямими боками, один з яких мав протягнуте через отвір кільце (рис. 12, *16, 17*). Останні, як і накладки, оздоблені прямими вузькими прорізями з круглим розширенням на кінці. Двощиткові накладки, Т-подібна бляшка та два наконечника з прямими боками відлиті з бронзи. Загалом до набору, таким чином, могло входити 18 деталей (рис. 12). Можна припустити, що псевдопряжки на ремені розміщувались трьома групами, відповідно, по три і чотири в кожній, між якими знаходились накладки зі щитоподібними завершеннями (рис. 20, *С*). Разом із тим, не можна виключати, що бронзові деталі належали до окремого гарнітуру.

Скарб із Хацьок [Корзухина, 1996, с. 372—373; табл. 21—22] включає 12 ідентичних псевдопряжок із рамками, які мають закраїни та замкнені круглі прорізі, але, водночас, достатньо широкий прямокутний виріз з боку дужки (рис. 22, *1 – 7*). Псевдопряжки, імовірно, поєднувались із порожнистим наконечником основного ременя (рис. 22, *11*), двома малими поясними наконечниками (рис. 22, *9, 10*) та накладкою з двома, більшим і меншим, щитоподібними завершеннями (рис. 22, *8*). Довжина останньої практично збігається з висотою щитків псевдопряжок. Накладка та наконечники додаткових ремінців оздоблені гравійованими візерунками з півкруглих дужок, хвилеподібних елементів та крапок (рис. 22, *8 – 10*). Подібний короткий наконечник додаткового ременя входив до складу гарнітурів із золотими псевдопряжками з Перещепинського комплексу та з аварського поховання Кунбабонь [Рашев, 2004, табл. 66, *22*; Tóth, Horváth, 1992, taf. IV, *3*].

Два комплекти псевдопряжок по 10 і 12 (11 цілих та аналогічний щиток від ще однієї) екземплярів входило до складу Трубчевського скарбу [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996]. Предмети обох комплектів відрізняються розмірами та оформленням рамки. Десять псевдопряжок мали рамки розмірами 48—50 × 32—33 мм із двома замкненими круглими отворами та щитки — 34—38 × 23—

30 мм (рис. 19, *А 5*). У виробів іншого комплекту розміри рамок, які мали не замкнені вирізи, становили 39 × 25 мм, щитків — 28—23 мм (рис. 19, *А 1—4*) [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, с. 84]. У псевдопряжок із незамкненими вирізами язичок зі зворотного боку має гачок для кріплення до рамки, де є спеціальний невеличкий отвір [Гавритухин, 2001, рис. 13, *1*]. Серед інших деталей ременів, виявлених у скарбі, з одним із комплектів псевдопряжок, найімовірніше з останнім, міг бути пов'язаний порожнистий поясний наконечник (рис. 19, *А 8*).

Комплект поясних деталей, з-поміж яких три псевдопряжки, містився у скарбі з Углів [Корзухина, 1996, с. 418; табл. 98]. Псевдопряжки, як можна бачити із достатньо схематичного малюнку, мають рамки із майже замкненими округлими вирізами та широкий прямокутний виріз із боку дужки (рис. 19, *А 1*). До скарбу також входили три В-подібні пряжки (рис. 19, *А 2*), прямокутна накладка з прорізом у вигляді хреста та маленькими круглими отворами по кутах (рис. 19, *А 3*) та два сильно профільованих наконечники ременів із бічними виступами, оздоблені круглими та трикутними прорізями з округлими розширеннями по кутах (рис. 19, *А 4*). Подібність за висотою накладки і щитків псевдопряжок та їх зіставність із шириною щитка пряжки та наконечника свідчить про належність усіх предметів до одного гарнітуру. Скарб не містить інших поясних комплектів, що робить його в цьому сенсі унікальним серед дніпровських скарбів із псевдопряжками та особливо цінним для реконструкції гарнітурів цієї групи.

Поясний набір із 10 псевдопряжками (рис. 21, *1 — 10*), який містився в похованні в с. Гайдари [Аксёнов, 2012, с. 32—37; рис. 1], найімовірніше також включав дві двочастинні прямокутні накладки, оздоблені прорізями у вигляді коми (рис. 21, *11, 12*), накладка цього ж типу з великими аркоподібними вирізами (рис. 21, *13*), двочастинна бляшка зі щитоподібними завершеннями (рис. 21, *14*), З-подібна накладка (рис. 21, *18*), Т-подібна бляшка з «рогатим» щитком (рис. 21, *19*), великий порожнистий наконечник (рис. 21, *20*), два ремінних наконечника з бічними вирізами (рис. 21, *15, 16*) та В-подібна пряжка зі щитком, оздобленим прорізями у вигляді коми (рис. 21, *17*).

У Мартинівському, Блажківському та Колосковському скарбах відомі поодинокі псевдопряжки, одним екземпляром представлена псевдопряжка із щитком прямокутної форми в Хацьківському скарбі [Корзухина, 1996, табл. 19, *22*; 21, *2*; 43, *1*; 100, *4*]. Це засвідчує, що псевдопряжки доповнювали гарнітури, провідними в яких були інші деталі. Зокрема, у скарбі з Хацьок псевдопряжка з прямокутним щитком входила до набору з прямокутними двочастинними накладками (рис. 2).

Таким чином, в ареалі пеньківської та колочинської культур відомо шість збережених повністю або більшою частиною наборів, в яких домінантним типом поясних оздоб є псевдопряжки. Вони походять із Гапонівського, Хацьківського, Трубчевського (два комплекти псевдопряжок), Углівського скарбів, а також інгумаційного поховання в с. Гайдари.

Ремінні набори з Гайдарів та Углівського скарбу — єдині серед цієї групи (в яких домінантним елементом виступають псевдопряжки), з якими можна пов'язати пряжки. На думку І.О. Гавритухина, відсутність цього елементу в більшості гарнітурів із псевдопряжками могла бути пов'язана із впливом поширеної на Сході традиції зав'язувати, а не застібати пояси [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 52]. У середині і другій половині І тис. н. е. такий звичай зафіксовано в буддійському мистецтві Центральної Азії, у мистецтві Сасанідського Ірану, а також на пам'ятках Пальміри [Тревер, Луконін, 1987, с. 24, 58, 272] та Китаю (глиняні фігурки та зображення з гробниці китайської принцеси Юн-тай) [Ausstellung…, 1974, XXVII].

Майже в усіх комплексах з ареалу слов'янських культур комплекти псевдопряжок поєднуються з порожнистими, у вигляді футляру, наконечниками основних ременів. Винятком є гарнітур з Углівського скарбу. Наконечники у вигляді футляру сконструйовані з двох платівок (лицьової та тильної) і дужки для з'єднання та мають видовжену прямокутну (Гапонівський скарб, Гайдари) або із округлим кінцем (Трубчевський, Хацьківський скарби) форму. У трьох випадках (Гапонівський, Хацьківський скарби, Гайдари) із гарнітурами з псевдопряжками можуть бути пов'язані парні наконечники додаткових ременів.

Для проведення паралелей між слов'янськими гарнітурами та поясними наборами з інших регіонів є важливим співвідношення чисельності псевдопряжок, що входили до їх складу. У наборах із дніпровських лісостепових скарбів кількість псевдопряжок налічує від 3 до 12 екземплярів. У гарнітурах з інших регіонів їх відомо: по 3 в Армієво, Ундріху, Агафоново, Підболотті; по 6 у Клін-Ярі, Алтин-асарі, Ахмилово, Неволіно, наборі з «Сирії», Бочі; 9 у Волчисі; по 12 у Малій Перещепині та Чакберені [Гавритухин, 2001, с. 49—50]. Таким чином, кількість псевдопряжок у слов'янських наборах загалом відповідає числу цих деталей на поясах з інших регіонів. Чисельність псевдопряжок кратна трьом свідчить про спільність традиції в ужитку поясів цієї групи. При цьому слід зауважити, що у слов'ян переважають пояси з досить великою (10—12 екз.) кількістю псевдопряжок.

Поясний гарнітур, домінантним елементом якого є двочастинні накладки із закінченнями щитоподібної форми (тип II-1), містився в Мартинівському скарбі [Pekarskaja, Kidd, 1994]. Він складався з деталей оздоблених гравійованими візерунками, серед яких переважають тамгоподібні мотиви. Накладки провідного типу в цьому наборі представлені сімома екземплярами, які за морфологічними особливостями поділяються на три різновиди. До першого з них належать чотири накладки варіанту IB4 (рис. 17, *1 – 4*). Другий варіант представлений двома бляшками з парними великими округлими вирізами з боків (варіант IA3) (рис. 17, *10, 11*). Третій — накладкою з прямими боками (варіант IA1) (рис. 17, *7*). Типологічно близька до перелічених деталей видовжена накладка із увігнутими боками і округлими кінцями (варіант IA2) (рис. 17, *6*). Вона, очевидно, кріпилася до ременя горизонтально, про що свідчить злам по лінії вигину.

До цього набору входили дві ідентичні складноконтурні накладки з овальними обрисами в основі типу III-3 (рис. 17, *12, 13*). Наступний тип представлений двома накладками типу II-3, варіант 2 (рис. 17, *8, 9*). Округлими виступами з кружечками, подібними до вже описаних, оздоблені нижні кути щитоподібної бляшки (рис. 17, *5*). Вона також, ймовірно, належала до цього ж ремінного набору, попри те, що, на відміну від решти деталей, виготовлених у техніці литва, є штампованою. Її особливістю є ажурна рослинна композиція, яка займає усе поле предмету, — це єдиний у складі Мартинівського скарбу приклад подібного декоративного мотиву (варіант IVA1 типу I-1).

Накладки зі складним контуром типу III-3, а також різновиди, якими представлені в Мартинівському гарнітурі бляшки типів II-1, II-3 та I-1 на сьогодні не мають аналогій у слов'янських старожитностях.

З цим же гарнітуром, очевидно, були пов'язані і вісім різних за розмірами порожнистих наконечників ременів, прикрашені тамгоподібними візерунками (рис. 17, *14 – 21*). Серед них особливо композиційно складним орнаментальним оздобленням вирізняються три вироби (рис. 17, *16, 17, 21*).

Отже, загалом Мартинівський гарнітур із горизонтально-симетричними накладками включає 21 предмет, кожен з яких був оздоблений гравійованими

візерунками, що на сьогодні єдиний приклад серед слов'янських старожитностей. Подібні до мартинівських композиції з тамгоподібних із завитками-відгалуженнями візерунків відомі на низці аварських пам'яток Середньодунайської рівнини [Szymański, Dąbrowska, 1979, rys. 37; Garam, 2001, taf. 90, *2*; 94, *1*]. У розміщенні деталей на ремені можливі два основних принципи. Це чергування різнотипних накладок (рис. 20, *D*) або їх парне розміщення. У другому випадку чотири ідентичні накладки типу II-1 могли усі разом розміщуватись на одній із половин поясу або по дві з кожного боку.

До поясних гарнітурів цієї групи слід зарахувати погано збережений штампований набір із Гапонівського скарбу [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 15; рис. 30, *5—22*]. Більшість його деталей фрагментовані. До складу гарнітуру входило не менше 11 двочастинних накладок із закінченнями щитоподібної форми, із них лише одна ціла. Типологічно вони близькі до горизонтально-симетричних, проте їх верхній і нижній щитки дещо відрізняються між собою за формою і розмірами (рис. 13, *1 – 14*). Умовно верхні з них декоровані прорізсю у вигляді замкового отвору з двома маленькими круглими отворами обабіч, нижні — двома кружечками з крапкою. Ще одна фрагментована накладка має прямі боки та округлий край (рис. 13, *18*). Вона також оздоблена «замковою» прорізсю. Набір включає також три (один цілий і два фрагментовані) ремінні наконечники з боковими виступами, прикрашені на рівні розширення двома маленькими кружечками (рис. 13, *15 – 17*).

Одиничним на сьогодні є **набір** із Трубчевського скарбу [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996], **у котрому як домінантний елемент використані, представлені сімома екземплярами, двочастинні накладки з прямокутною (трапецієподібною) верхньою та щитоподібною нижньою частинами (тип II-3)**. Їх верхній край має хвилясто-зубчасте оформлення (рис. 18, *1*). Декор предметів доповнюють попарно розміщені маленькі круглі отвори, від яких до країв відходять жолобки. Ці накладки, очевидно, поєднувалися з трьома щитоподібними (рис. 18, *2*), З-подібною (рис. 18, *5*) накладками, двома Т-подібними бляшками (рис. 18, *6*), В-подібною пряжкою (рис. 18, *3*), 12 видовженими наконечниками ременів із прямими боками (рис. 18, *7*) [Гавритухин, 2001, с. 64—65; рис. 13, *9 – 13, 22*], а також прямокутним предметом із килеподібним вирізом з одного боку та бордюром з протилежного (рис. 18, *4*). Спільним для усіх перелічених деталей є оздоблення двома маленькими круглими отворами. Отже, загалом до складу цього гарнітуру могло входити до 27 деталей (рис. 18).

Комплект поясних деталей, серед яких домінантним типом оздоб є двочастинні накладки з круглою верхньою та щитоподібною нижньою частинами (тип II-7а), присутній у скарбі, знайденому поблизу с. Курилівка (Суджанський р-н Курської обл., РФ) у 2007 р. [Родинкова 2010, с. 78, 83, 84, 86—87; рис. 6, *1 – 9, 11 – 14, 16, 17*].

Поясний набір із Курилівського скарбу складається з пряжки, семи накладок, шести наконечників ременів та підвіски (рис. 5, *1—5*). Пряжка має В-подібну рамку з нечітким огранюванням, з тильного боку якої прорублено жолобки (рис. 5, *1*). Язичок та щиток відсутні. Усі деталі виготовлено зі сплаву на мідній основі [Родинкова, 2010, с. 78, 83—84, 86—87].

Накладки провідного типу (двочастинні накладки з круглою верхньою та щитоподібною нижньою частинами) представлені чотирма екземплярами. Їх круглі щитки прикрашено розміщеною по центру ромбоподібною прорізсю з увігнутими боками, по діагоналям від якої знаходяться чотири крапки (на одній із накладок вони не були нанесені) (рис. 5, *2 – 5*). Окрім чисельності, деталі цього типу значно переважають і за своїми розмірами.

Інший тип накладок представлений круглими бляшками-розетками. Вони мають пласку поверхню, завдяки бортикам, що, як і у інших деталей гарнітуру, розширюються до країв, утворюється ефект подвійного контуру. Так само аналогічно до інших накладок та поясних наконечників ці деталі знизу оздоблені невеликими килеподібними виступами (рис. 5, *6, 7*).

Одним екземпляром представлена накладка з трапецієподібним щитком та тригранною, вигнутою перпендикулярно до поверхні, дужкою, яка розширюється до низу. Щиток декоровано двома парами маленьких кружечків (рис. 5, *8*). Ця деталь перегукується із золотою бляшкою з аварського поховання з Кунбабоні, що також мала подібну, але оздоблену зооморфними елементами дужку [Tóth, Horváth, 1992, taf. XXI, *5*].

Поясні наконечники представлені двома довгими та чотирма короткими. Усі вони мають прямі боки. Великі наконечники у нижній половині оздоблені прорізою видовжено-прямокутної форми з півкруглим розширенням знизу (рис. 5, *9 – 12, 14, 15*).

До складу поясного гарнітуру входила підвіска з двома з'єднаними між собою рамками — прямокутною верхньою та еліпсоподібною нижньою. Нижні кути прямокутної рамки дещо відтягнуті й загострені (рис. 5, *13*).

До оздоб основного ременя належали двочастинні накладки з круглою верхньою та щитоподібною нижньою частинами, один із довгих поясних наконечників, а також, ймовірно, круглі накладки та бляшка з трапецієподібним щитком та дужкою. Крім декоративної функції, ці деталі слугували також кріпленням для додаткових ремінців. З останніми були пов'язані короткі наконечники та один із двох довгих. До одного з додаткових ременів вочевидь кріпили підвіску з круглою та прямокутною рамками. Ширина останньої практично дорівнює ширині поясних наконечників. Подібні підвіски могли слугувати застібками. Таким чином, пояс, найімовірніше, мав шість додаткових ременів, частина з яких могли бути функціональними.

Близьким за складом до Курилівського є гарнітур із кочівницького комплексу, дослідженого поблизу Єпіфанівки-Красюківської на Кубані [Рашев, 2004, табл. 23, *10 – 31*]. До нього належать накладка з круглою верхньою та щитоподібною нижньою частинами, дві накладки з круглою та підпрямокутною частинами, три круглі накладки, дві горизонтально-симетричні накладки зі щитоподібними завершеннями, щитоподібна бляшка з круглим вирізом знизу, поясна деталь з підпрямокутним щитком та видовженою ніжкою, яка закінчується розширенням у вигляді двох з'єднаних кіл, два довгих (цілий і фрагментований) та короткий поясні наконечники, а також три підвіски з круглою рамкою [Скиба, 2013, рис. 3]. Підвіски представлені двома зразками. Перший із них являє собою широку круглу рамку, яка безпосередньо з'єднується з коротким підпрямокутним щитком. До другого зразка належать два майже ідентичні вироби з круглою з вузьким отвором рамкою та щитком прямокутної, в одному випадку, та трапецієподібної форми, в іншому, що з'єднується з рамкою короткою шийкою.

Слід зауважити, що в складі поясних гарнітурів чисельність однотипних накладок із круглим щитком є кратною двом. По два екземпляри включали набори з Єпіфанівки-Красюківської та ст. Калининської, чотири — гарнітур із Курилівського скарбу. Цілком можливо, що це, як і у випадку низки інших поясних деталей, відбиває певну традицію комплектності наборів із накладками цього типу. Закономірність у кількості простежується щодо псевдопряжок та круглих накладок, кількість яких зазвичай була кратною трьом і становила відповідно три, шість, дев'ять або дванадцять зразків.

Цінність гарнітуру з Курилівського скарбу полягає ще й у тому, що, як зауважила В.Є. Родінкова, він не був технологічно завершеним — із його деталей не зняті утворені при відливанні закраїни [Родинкова, 2010]. Ці знахідки разом із матрицями та формочкою для відливання поясного наконечника із городища Зимне [Ауліх, 1972, с. 63—66; табл. XII, *3 – 8*] свідчать про існування у слов'янському середовищі виробництва поясних гарнітурів.

До окремої групи має бути зарахований **ремінний набір із Вільховчицького скарбу** [Приходнюк, 1980, с. 129; рис. 61] (рис. 11). Особливістю цих гарнітурів є переважання у їх складі накладок зі складними обрисами із мотивами голів грифонів (типи групи III).

Вільховчицький скарб налічує 15 срібних поясних деталей, виготовлених у техніці литва. Це 13 накладок (рис. 11, *1 – 13*) та два однотипні поясні наконечники (рис. 11, *14, 15*). Серед накладок вирізняються дві великі, які належать до типу III-1 «Вільховчик» (рис. 11, *1, 2*).

Ще одна бляшка, подібна до двох попередніх, має менші розміри, у неї знизу з кожного боку присутній повернутий догори завиток, що разом із дзьобом грифона утворює округлий виріз (рис. 11, *3*). У центрі в них знаходиться підквадратний отвір, вище від якого, між головами грифонів, — округлий. Одна з великих накладок відлита із браком у вигляді великого краплеподібного отвору у нижній лівій частині, який з'єднується з центральною проріззю (рис. 11, *2*). Менша накладка, крім того, має два невеличкі круглі отвори в нижній частині.

У скарбі присутні три ідентичні накладки зі складним контуром типу III-2 (рис. 11, *4 – 6*). До групи складноконтурних належать також три бляшки округлої форми, які мають по чотири з'єднаних між собою трипелюсткових китиці. Середня пелюстка у кожної з них півкругла, а дві бічні — дзьобоподібні, з внутрішнього боку підкреслені чотирма круглими прорізями (рис. 11, *8 – 10*).

Дві двочастинні накладки мають прямокутний верхній щиток із півкруглими бічними вирізами посередині та щитоподібний нижній (рис. 11, *12, 13*). Обидва щитка оздоблені прорізями округлої та неправильної форми: по п'ять горішній та, відповідно, двома і трьома нижній. Уздовж верхнього краю накладок нанесені насічки.

Серед поясних деталей Вільховчицького скарбу присутні два фрагменти від різних, але, вочевидь, ідентичних за формою накладок (рис. 11, *7, 11*), що належать до типу II-1.

Два поясні наконечники мають ідентичну форму з півкруглими бічними вирізами у верхній частині та із злегка ввігнутими боками, вище і нижче вирізів. Вироби прорізані п'ятьма фігурними отворами — двома круглими вгорі, видовженої складної форми в центрі та двома підтрикутними знизу (в одному випадку центральна прорізь і одна з нижніх мають неправильну форму через ливарний брак). Верхній край, як і у двочастинних накладок, оздоблений насічкою (рис. 11, *14, 15*).

За мотивами формотворення поясні деталі з Вільховчика поділяються на ті, які мають складний контур — накладки двох типів із головами грифонів та пелюстково-округлі бляшки (рис. 11, *1 – 6, 8 – 10*), і вироби з простими «геральдичними» формами. До останніх належать двочастинні накладки та наконечники поясів (рис. 11, *7, 11 – 15*). Певною мірою проміжне місце між цими двома групами займають фрагментовані бляшки зі щитоподібним завершенням, які мають характерні для грифоноподібних накладок виступи-відгалуження. Окрім того, вони, як і накладки з двома головами грифонів, оздоблені тонкими прокресленими лініями. Стилістично обидві групи предметів також сполучає поєднання у прорізному декорі округлих і кутастих отворів.

Перелічені поясні деталі відповідають одне одному й за розмірами. Накладки з двома головами грифонів близькі за шириною до поясних наконечників, також практично між собою збігається і ширина решти предметів. Таким чином, матеріал, техніка виготовлення, кількісний склад, розміри та стилістичні особливості засвідчують належність усіх поясних деталей із Вільховчицького скарбу до одного гарнітуру. Не можна виключати, що деякі деталі були втрачені в давнину або після знаходження скарбу.

Розглядаючи кількісне співвідношення деталей Вільховчицького набору, слід зазначити відсутність одного типу, який би чисельно переважав: по три екземпляри (це є найбільша кількість однотипних деталей) налічують відразу кілька типів накладок. Це накладки з чотирма головами грифонів та округло-пелюсткові бляшки. Трьома, але різними за варіантами й розмірами, зразками представлені складноконтурні накладки типу «Вільховчик». Разом із тим, враховуючи що предмети двох перших типів значно відрізняються між собою за розмірами, умовно домінантним типом можна вважати бляшки з чотирма головами грифонів, щоправда, вони, у свою чергу, поступаються розмірами двом складноконтурним накладкам типу III-1.

Стосовно кількісної кратності ідентичних за формою деталей, то предметам з кратністю трьом практично рівною мірою відповідають парні деталі (двочастинні накладки з прямокутною верхньою частиною, накладки зі щитоподібними завершеннями, поясні наконечники).

Гарнітур із Вільховчика, який вирізняється накладками з грифоноподібними мотивами, є достатньо самобутнім і за складом поясних деталей простих «геральдичних» форм. За винятком наконечників ременів, усі вони належать типам або варіантам типів, які не мають аналогій у поясних наборах інших груп, присутніх у дніпровських скарбах. Це двочастинні накладки з бічними вирізами (тип II-4), а також варіант, яким представлені горизонтально-симетричні накладки із закінченнями щитоподібної форми (тип II-1).

Стосовно реконструкції Вільховчицького гарнітуру, можна виділити ті деталі, які належали до основного та додаткових ременів. З останніми з великою долею імовірності були пов'язані принаймні один з двох поясних наконечників та менша накладка з двома головами грифонів. На користь цього свідчить практично однакова ширина цих предметів. Взаєморозташування ж деталей основного ременя може бути відтворене лише гіпотетично. Видається ймовірним чергування між собою, а також парне розміщення деяких накладок (рис. 23, *1 – 3*). За кількісним співвідношенням деталей різних типів поясний комплект із Вільховчика належить до тих, що не мають виразно домінантного

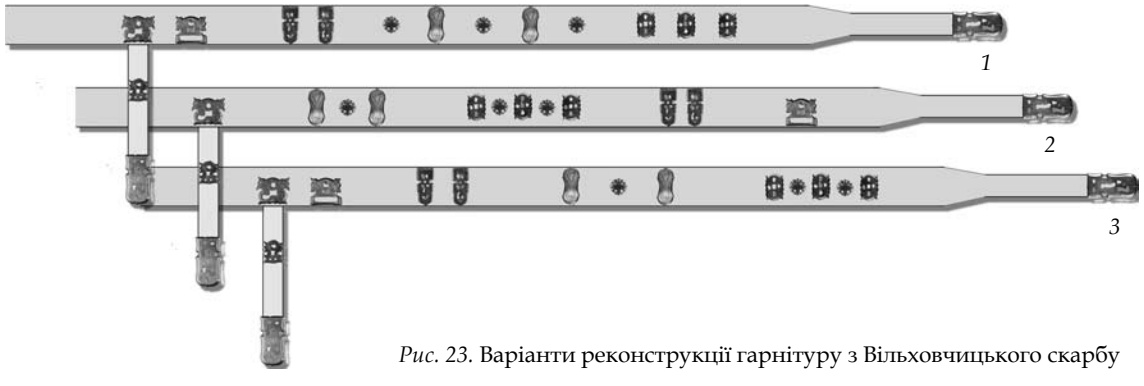

Рис. 23. Варіанти реконструкції гарнітуру з Вільховчицького скарбу

типу: два типи накладок нараховують по три ідентичні за варіантами екземпляри (рис. 11, *4 – 6, 8 – 10*), ще три, включаючи великі різних варіантів накладки з парним зображенням грифонів, — по два (рис. 11, *1, 2, 7, 11, 12, 13*).

За відомостями, наведеними Г.Ф. Корзухіною в каталозі знахідок «старожитностей антів» [Корзухина, 1996, с. 396—402; табл. 47—58], **деталі ременів із Козіївського скарбу** за технікою виготовлення поділяються на литі та вирізані з платівок металу. Матеріалом для більшості речей слугувало низькопробне срібло, два предмети були виготовлені з бронзи, щодо трьох відомості в публікації відсутні.

Серед поясних деталей Козіївського скарбу містяться п'ять накладок зі складним контуром, виготовлених із низькопробного срібла в техніці литва (рис. 6, *1, 8 – 11*). Одна з них подібна до малої накладки з двома головами грифонів та завитками-відгалуженнями в нижній частині з Вільховчицького скарбу (рис. 11, *1*). Вона так само має круглий отвір вгорі, підквадратний у центрі та два маленькі отвори знизу. На відміну від вільховчицької, у бляшки з Козіївського скарбу відгалуження, розвернуті догори, безпосередньо з'єднані з дзьобами грифонів, внаслідок чого бічні вирізи перетворились на замкнені круглі отвори. Знизу накладка має зубчасте оздоблення.

Решта чотири складноконтурні накладки з Козіївки характеризуються видовженою формою, але стилістично-морфологічне рішення кожної з них індивідуальне. Дві з них належать до типу 7 складноконтурних накладок — варіантів 1 (рис. 6, *11*) та 2 (рис. 6, *8*).

Остання має прямокутну прорізь у центрі, до кутів якої діагонально сходяться прокреслені лінії, що починаються від верхніх та нижніх завитків-відгалужень. Згори і знизу від прямокутної прорізі розташовані круглі отвори, до яких так само діагонально сходяться багаторядні прокреслені смужки. Ці елементи стилістично поєднують цю накладку з бляшкою з двома головами грифонів.

Ще одна видовжена накладка належить до типу III-5, варіант 1 (рис. 6, *9*). Вона має близькі аналогії на аварському могильнику Кішкерьош в Угорщині [Szymański, Dąbrowska, 1979, rys. 37; Garam, 2001, taf. 92—94] (рис. 16, *17 – 19*). Оформлення ніжки у вигляді виноградного грона з двома відгалуженнями перегукується з двома бляшками з поховання в с. Гайдари (рис. 9, *1, 2*). Менша складноконтурна накладка належить до типу III-6 (рис. 6, *10*). Її особливістю є певна геометризованість обрисів.

Окрім складноконтурних, у складі Козіївського скарбу присутні дві З-подібні накладки, більша з яких має два маленькі круглі отвори, у меншої один отвір (рис. 6, *6, 7*); бляшка з прямокутною рамкою та двома відхиленими в протилежні сторони звіриними голівками (рис. 6, *3*); накладка з круглою основою, від якої відходить великий дзьобоподібний виступ із півкруглою прорізю, її кругла частина оздоблена трьома маленькими круглими отворами та жолобками, що відходять від них (рис. 6, *4*); щитоподібна накладка з прямими боками та великою аркоподібною прорізю (рис. 6, *5*); ремінна деталь із круглою рамкою в основі, від якої зверху відходять два широкі відгалуження, а знизу — невеликий щиток з ребром по центру (рис. 6, *12*). З-подібні накладки, накладка з прямокутною рамкою та двома звіриними голівками та бляшка із «дзьобом» виготовлені з низькопробного срібла в техніці литва. Відомостей про матеріал, з якого були відлиті решта з перелічених деталей, немає.

Інші поясні деталі представлені відлитою з низькопробного срібла Т-подібною бляшкою з «рогатим щитком», яка оздоблена двома круглими отворами на перекладині та серцеподібним на щитку (рис. 6, *15*), пряжкою з овальною рамкою із цільновідлитим щитком (рис. 6, *14*) та різнотипними

наконечниками ременів. Останні за конструкцією поділяються на дві групи — прості та порожнисті, зроблені у вигляді футляру. Прості представлені сімома наконечниками із сильніше чи слабше увігнутими боками та трикутним, килеподібним або округлим завершенням, а також трьома фрагментами верхніх та одним уламком нижньої частини. Не виключено, що цей останній був пов'язаний з одним із верхніх фрагментів. Оздоблення цих предметів складається з парних круглих отворів, видовжених прямих прорізей з округлим розширенням знизу, горизонтальних смуг із двох врізних ліній та насічки вздовж верхнього краю. Усі предмети, крім одного, вирізаного зі срібної платівки (рис. 6, *36*), виконані в техніці литва. З них чотири цілих та фрагментовані (рис. 6, *27 – 33, 37*) виготовлені з низькопробного срібла, ще два (рис. 6, *34, 35*) — із бронзи [Корзухина, 1996, с. 396—402].

Три фрагменти верхніх частин ремінних наконечників, оздоблених двома парами круглих отворів, вочевидь, за формою та розмірами відповідали наконечнику із злегка увігнутими боками, який має підтрикутне з килеподібним виступом закінчення (рис. 6, *29, 31 – 33*), а також фрагменту нижньої частини наконечника (рис. 6, *37*). Вочевидь, вони становили єдиний комплект предметів додаткових ремінців, який налічував, відповідно, чотири або п'ять зразків. Ширина ременів для перелічених виробів, яка становить 0,13—0,15 см, дозволяє атрибутувати їх як наконечники додаткових ремінців. Майже однакові за розмірами два наконечника з двома круглими отворами та видовженою з округлим завершенням прорізю. Обидва мають ледь увігнуті боки, але при цьому дещо розрізняються формою закінчень (рис. 6, *27, 28*). Їх можна пов'язати як із додатковими ременями, так і з ремінцями взуття. Видовжену прорізь із круглим розширенням знизу має ще один наконечник (рис. 6, *30*). Від двох попередніх він відрізняється трохи більшою довжиною і сильніше увігнутими боками.

Із взуттям могли бути пов'язані і два наконечники відлиті з бронзи. Вони дещо менші від попередніх та мають майже однакові форму й оздоблення (рис. 6, *34, 35*). Декоративні прорізі обох виробів виконані з браком при відливанні.

Наконечник ременя у вигляді футляра зроблений з двох вирізаних платівок низькопробного срібла, які мали видовжену підпрямокутну форму із увігнутими боками та заокругленими нижніми кінцями (рис. 6, *38*). Лицьова платівка декорована двома великими круглими прорізями зверху та видовжено прямокутною в середній частині. Платівки з'єднували між собою з допомогою обідка (дужки), який припаювали, закриваючи наконечник із трьох торцевих частин, та двох цвяшків із верхнього краю.

Деталлю порожнистого наконечника була видовжена платівка із заокругленим та дещо ширшим кінцем, яка мала з протилежного боку два отвори для кріплення цвяшками (рис. 6, *39*). Виготовлена вона так само з низькопробного срібла. Обидві деталі найімовірніше були наконечниками основного ременя, про що свідчать їх достатньо великі розміри.

Як поясну накладку Г.Ф. Корзухіна атрибутувала відлитий із низькопробного срібла виріб, що знизу має перекладину з колечками на кінцях, від якої перпендикулярно відходить фігурна ніжка, котра вище розділяється на два закручені в протилежні сторони відгалуження, кожне з яких зверху сполучається з невеличким кільцем [Корзухина, 1996, с. 399; табл. 55, *6*] (рис. 6, *2*). Аналогій цей предмет на сьогодні немає. Відсутнє і зображення його зворотного боку. Відтак, не можна виключати, що це нашивка на одяг. До поясних оздоб могла належати принаймні частина з 12 уже згаданих круглих бляшок (рис. 6, *16 – 26*).

Таким чином, беззаперечно до деталей основного та додаткових ременів можуть бути зараховані 23 предмети з Козіївського скарбу. Серед них пряжка з цільновідлитим щитком (рис. 6, *14*), 12 накладок (рис. 6, *1, 3 – 12*), Т-подібна бляшка (рис. 6, *15*) та 9 ремінних наконечники (п'ять цілих та чотири фрагменти) (рис. 6, *27 – 33, 36 – 39*). Їх достатньо різні розміри, художньо-стилістичне різноманіття, а також присутність двох великих порожнистих наконечників свідчать про те, що ці деталі належали до різних гарнітурів. Разом із тим, з великою долею ймовірності з одним і тим самим гарнітуром можна пов'язати накладку типу «Вільховчик» із двома головами грифонів та складноконтурну бляшку зі щитоподібним завершенням знизу та дугоподібним з двома завитками-відгалуженнями згори (варіант 1 типу «Козіївка») (рис. 6, *1*, *8*), а також, можливо, накладку із гроноподібним завершенням знизу та щитоподібним згори (рис. 6, *9*). Останню з накладкою зі складними обрисами типу «Вільховчик» поєднують тонкі врізні лінії та маленькі крапкоподібні заглиблення — «очки».

До єдиного блоку ремінних деталей, вочевидь, слід зарахувати накладку з круглою рамкою та складноконтурну бляшку зі щитоподібним завершенням знизу та роздвоєним верхом (рис. 6, *11, 12*). Обидві деталі мають подібні за формою та розмірами верхнє «рогате» завершення, а також щитки знизу. Останні в обох випадках мають характерне ребро вздовж центральної вісі. Певна геометризованість обрисів зближує другу із цих накладок із бляшкою з ромбоподібною рамкою в основі (рис. 6, *10*), проте вони досить сильно відрізняються за розмірами.

Окрім Вільховчицького і Козіївського скарбів окремі типи складноконтурних накладок походять ще з низки пунктів у межах ареалу слов'янських культур V—VII ст. Дві бляшки типу III-3 (рис. 6, *12, 13*) присутні в Мартинівському скарбі (рис. 17, *12, 13*). З поховання в с. Гайдари походять дві накладки типу III-4, варіант 3 (рис. 9, *1,* 2) [Аксёнов, 2012, с. 32—37; рис. 1, *2*]. Попри те, що етнічна належність комплексу лишається невідомою, присутність у ньому двочастинних прямокутних накладок (рис. 6, *3 – 6*; 21, *11 – 13*), а також територіальна близькість до пам'яток пеньківської культури дозволяють вбачати певний його зв'язок зі слов'янським середовищем.

Дві матриці для виготовлення поясних накладок зі складним контуром походять із городища Зимне на Волині [Ауліх, 1972, с. 63—66; табл. XII, *3, 5*; рис. 23, *5, 6*]. Одна з них належить до варіанту 4 типу III-4 (рис. 16, *13*), друга — до типу III-9 (рис. 9, *4*). Ще одна накладка з мотивами голови грифона походить з Ігрень-Підкови [Приходнюк, 1998, с. 157; рис. 72, *7*] і належить до типу III-8.

З комплексу, виявленого в районі **Дайламан** походить поясний гарнітур [Balint, 1992, S. 324—325; taf. 2, 3], до складу якого входили чотири бляшки надзвичайно подібні за формою та стилістикою до однієї з накладок з двома головами грифонів з Вільховчицького скарбу (варіанту 1 типу III-1) (рис. 8, *2 – 5*). Ці вироби зараз єдина пряма аналогія останній. Крім загальної форми, у них також збігається і низка деталей оздоблення: виділення голівок грифонів лініями-комірцями, підпрямокутний отвір у центрі, наявність кружечків-вирізів, утворених дзьобами грифонів та протилежними їм вигинами профілю. До особливостей накладок із Дайламану належить оздоблення верхньої, дугоподібного частини, яка з'єднує голови грифонів невеликими округлими головами-пелюстками. Разом із тим, цей декоративний мотив перегукується з оформленням округло-пелюсткових накладок із Вільховчика (тип III-10) (рис. 11, *8 – 10*), засвідчуючи, таким чином, присутність в обох комплектах єдиної художньо-стилістичної традиції.

Усі ці чотири предмети відлиті в різних формочках і дещо відрізняються між собою деталями та розмірами. З них дві помітно вужчі і мають

трохи інше оформлення нижньої частини (рис. 8, *3, 4*). Серед двох ширших вирізняється накладка із серцеподібною прорізсю у верхній частині (у решти отвори мають округлу форму), у якої зооморфні деталі пророблені найбільш ретельно (рис. 8, *2*).

До накладок цього типу морфологічно близька бляшка з двома безпосередньо з'єднаними між собою головами грифонів, до дзьобів яких знизу підходять завитки-відгалуження, між якими знаходиться півкруглий виступ (рис. 8, *7*). За розмірами вона дещо менша від попередніх. Завитки-відгалуження, розвернуті до дзьобів грифонів зближують її з накладкою типу III-1 із Козіївського скарбу (рис. 6, *1*). Разом із тим, вона дозволяє провести паралель із Вільховчицьким гарнітуром, де поруч з двома великими присутня менша накладка з парним зображенням голів грифонів (рис. 11, *3*). В обох випадках ці накладки найімовірніше призначалися для оздоблення додаткових ременів. Цікаво, що кількість великих накладок цього типу і в Дайламанському, і у Вільховчицькому гарнітурах є парною (відповідно, чотири і два екземпляри).

Складний контур із мотивами голови грифона мають ще дві накладки з дайламанського гарнітуру (рис. 8, *8, 9*). Спільними для них є ніжка, яка з'єднує нижню і верхню частини, а також округле завершення з двома завитками-відгалуженнями та прорізсю, що надає йому вигляду петлі. Одна з цих бляшок, більш видовжена, має подібним чином оформлені верхню і нижню частини, декоровані серцеподібними прорізями. Оздоблення однієї з цих частин доповнює ще одна пара відгалужень, направлених у протилежний бік, між якими знаходяться невеликі зубчасті виступи (рис. 8, *8*). Інша, менша, накладка має петлеподібне завершення лише з одного кінця. З протилежного боку вона завершується двома відгалуженнями з невеликими виступами (рис. 8, *9*). Предмети цього типу, але інших варіантів, походять із поховання в с. Гайдари (рис. 9, *1, 2*) та городища Зимне. В останньому випадку ми маємо матрицю для виготовлення ремінних накладок.

Як і у Вільховчику, поясний набір з Дайламану, крім грифоноподібних, включає і накладки простих, геральдичних форм. Це шість прямокутних бляшок із бічними вирізами, прикрашених насічкою з верхньої і нижньої сторін та композицією з чотирьох прорізей у вигляді коми або неправильної форми і круглого ромбічного чи двох трикутних отворів по центру, доповненої пунсонним візерунком (рис. 8, *16 – 21*); рамкоподібна накладка з гострими, відтягнутими кутами (рис. 8, *10*); три бляшки з прямокутною рамкою та трипелюстковим завершенням зверху (рис. 8, *11 – 13*); дві накладки з прямокутною рамкою і двома, направленими в протилежні сторони, звіриними голівками (рис. 8, *14, 15*).

Близькою аналогією прямокутним із бічними вирізами накладкам із Дайламану є бляшка з Мартинівського скарбу [Приходнюк, 1991, рис. 1, *9*]. Слід також звернути увагу на морфологічну і стилістичну подібність між цими виробами та накладками з прямокутною верхньою і щитоподібною нижньою частинами з Вільховчика (рис. 11, *12, 13*). Прямокутна частина останніх має з обох боків такі ж півкруглі вирізи, як і у накладок із Дайламану та Мартинівки. В обох випадках предмети оздоблені чотирма прорізями у вигляді коми (у Вільховчицький накладках інколи неправильної форми) по кутах та одним або двома в центрі, а також насічками.

До складу гарнітуру з Дайламану входять також В-подібна пряжка з двома дужками для кріплення із трипелюстковими завершеннями, наконечник основного ременя із увігнутими боками і трьома роздвоєними відгалуженнями згори (рис. 8, *1*), увігнутий із боків наконечник основного ременя, який має округлий кінець, а зверху завершується трьома парними відгалуженнями (рис. 8, *6*), та десять видовжених наконечників додаткових ремінців. Серед

останніх шість мають роздвоєний верх, а також бічні виступи, прикрашені двома кружечками з крапкою (рис. 8, *22 – 27*). Чотири інших вирізняються розширеним, злегка ввігнутим верхом та направленими донизу бічними виступами-відгалуженнями, а також прямими та ялинкоподітними насічками на рівні виступів (рис. 8, *28 – 31*). Показово, що обидва види наконечників додаткових ременів кількісно відповідають великим накладкам типу Вільховчик (4 екз.) та прямокутним накладкам з бічними вирізами (6 екз.). Останні оздоблені такими ж кружечками з крапкою.

Така відповідність важлива для реконструкції поясного гарнітуру. Відповідно, до оздоб основного ременя належали чотири великих накладки типу Вільховчик (рис. 8, *2—5*), шість прямокутних бляшок із бічними вирізами (рис. 8, *16 – 21*) та шість накладок із прямокутними рамками (одна проста у вигляді рамки, три з трипелюстковим завершенням та дві з парними голівками тварин (рис. 8, *10 – 15*) — загалом 16 деталей. При цьому складноконтурні та прямокутні накладки одночасно слугували для кріплення десяти (чотирьох і шести) додаткових ремінців, прикрашених наконечниками двох описаних різновидів. Можна припустити, що оздобами деяких із додаткових ременів були інші три складноконтурні накладки (рис. 8, *7 – 9*). На користь цього свідчать їх загалом вужчі розміри, в порівняні з чотирма бляшками варіанту 1 типу III-1 («Вільховчик»). Загалом, поясний комплект складався з 31 деталі (рис. 8). За кількісним співвідношенням накладок набір із Дайламану належить до тих, які мають один домінантний тип накладок (прямокутні накладки з бічними вирізами). Проте різниця в чисельності з великими бляшками з парним зображенням голів грифонів є невеликою — відповідно, чотири і шість екземплярів. Це певним чином зближує Дайламанський комплект із гарнітуром із Вільховчика. Це, а також особливості, описані вище, роблять обидва поясних набори найближчими як за складом, так і за художньо-стилістичними мотивами.

На рівні окремих ремінних деталей зі складним контуром комплекс з півночі Ірану засвідчує аналогії двом типам накладок: типу III-1 (рис. 8, *2 – 5*), представлених Вільховчицьким і Козіївським скарбами, та типу III-4 (рис. 8, *8, 9*), які походять із Зимнівського городища та поховання в с. Гайдари. Останні петлеподібним завершенням із двома відгалуженнями мають схожість із накладкою із Садовця у Північній Болгарії [Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 65, *11*].

Накладка зі щитоподібним завершенням зверху та гроноподібним знизу (рис. 6, *9*), яка входить до складу Козіївського скарбу, має близькі аналогії на аварському могильнику Кішкерьош в Угорщині (рис. 16, *17 – 19*) [Garam, 2001, taf. 92—94]. Інша накладка із цього скарбу, яка належить до варіанту 1 типу «Козіївка» (рис. 6, *8*), певною мірою перегукується із бляшкою з іншої аварської пам'ятки — Будакалаш [Garam, 2001, taf. 94, *3*]. Окрім перелічених, поодинокі деталі ременів, які мають складноконтурні частини, походять із могильника Кудирге на Алтаї [Гаврилова, 1965, табл. XVIII, *14*], території Хорезму [Средняя Азия…, 1999, с. 251; табл. 7, *7, 10, 11*] та Північної Італії (Ночера Умбра) [Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 38, *22*]. Таким чином, прямі аналогії, що їх мають присутні в слов'янських старожитностях накладки зі складним контуром, пов'язані з двома географічними напрямами — місцевістю Дайламан на Півночі Ірану та аварськими пам'ятками на території Угорщини. Найбільшою кількістю зразків вирізняються скарби із Вільховчика і Козіївки, які налічують по п'ять різновидів накладок цієї художньо-стилістичної групи, включаючи типи і варіанти типів. Дайламанський комплекс має чотири різновиди. Загалом же з п'яти пунктів ареалу пеньківської культури (Вільховчик, Козіївка, Мартинівка,

Ігрень-Підкова, Гайдари) та городища Зимне (празька культура) походять накладки 11 різновидів, які представлені сімома типами.

У Вільховчицькому та Козіївському скарбах є два типи накладок зі складним контуром, що, як було показано, мають дуже близькі аналогії в місцевості Дайламан в Ірані (тип III-1) та аварському могильнику Кішкерьош в Угорщині (тип III-5). Походження цих предметів безперечно спільне. А відтак, постає питання про взаємозв'язки старожитностей Придніпров'я з цими двома регіонами. Співставлення переліку речей із грифоноподібними мотивами, які входили до складу дніпровських скарбів, зі старожитностями Північного Ірану та Середньодунайської рівнини, в обох випадках демонструє лише частковий збіг. В гарнітурі з Дайламану відсутні бляшки типів III-2, 5-7 та 10, натомість в аварських старожитностях не відомі накладки типів III-1-2, 6-7, 10. Це свідчить на користь того, що речі цієї групи в усіх трьох регіонах з'являються незалежно. Складноконтурні накладки, відомі у слов'янському Придніпров'ї та на Волині (Зимне), на сьогодні вирізняються найбільшим різноманіттям. Серед них ціла низка форм, представлених як типами, так варіантами, покищо не має аналогій. Це деталі типів III-2-3, 6-10 та варіанти 3, 4 типу III-4.

Різноманітність як самих складноконтурних накладок, так і складу тих поясних гарнітурів та комплексів (у випадках, коли не можливо достеменно визначити комплектність деталей), що їх включають, засвідчує приналежність накладок цієї художньо-стилістичної групи до своєрідної, але достатньо широкої традиції, яка до того ж перепліталася з іншими в межах загальної традиції ужитку поясних наборів «геральдичного» стилю. Разом із тим, деякі з ремінних деталей «простих» форм мають паралелі відразу в декількох випадках. Зокрема, до гарнітуру з Дайламану та Козіївського скарбу входили накладки з прямокутною рамкою та двома звіриними голівками (рис. 6, *3*; 8, *14, 15*). Аналогічні предмети походять із кочівницького поховання біля ст. Калининська на Кубані, могильників Мокра Балка, Гудермес на Північному Кавказі, а також з аварських комплексів Боча і Кунбабонь [Balint, 1992, taf. 31]. Подібну рамку має і одна з бляшок із парним зображенням голів грифонів із Вільховчика (рис. 11, *1*). Формально вона могла би бути зарахована до того ж типу, що і перелічені вище предмети, але стилістико-морфологічна подібність та відповідність за розмірами іншій накладці з двома головами грифонів об'єднує її разом з останньою в окремий тип (III-1).

Ще одним таким типом є прямокутні накладки з бічними вирізами. Вони присутні в Дайламанському гарнітурі, де становлять домінантний тип, одна така накладка входить до складу Мартинівського скарбу (рис. 8, *16 – 21*). Аналогічні за формою деталі походять з алтайських пам'яток Кудирге [Гаврилова, 1965, табл. X, *15*] та Чатир [Худяков, Кочеев, 2000, рис. 3], а також могильника Алтин-асар у Прияраллі [Гавритухин, 2001, рис. 1, *4, 5*]. Як уже зазначалося, за формою та стилістикою їм відповідає верхній щиток двочастинних накладок із Вільховчика (рис. 11, *12, 13*). Близька аналогія останнім відома в аварському комплексі Офьолдеак [Garam, 2001, taf. 94, *5*].

Таким чином, деталі цих типів мають паралелі на Північному Кавказі, Гірському Алтаї та на території Аварського каганату (Середньодунайська рівнина). З двома останніми регіонами, про що йшлося, пов'язані також знахідки накладок зі складним контуром.

Як негативну ознаку, спільну для всіх гарнітурів зі складноконтурними накладками, слід назвати відсутність Т-подібних бляшок, які були важливим компонентом багатьох поясних наборів та могли мати функціональне призначення. Одна Т-подібна бляшка присутня в Козіївському скарбі, проте, як уже зазначалося, до його складу входили ремінні деталі від різних комплектів.

Важливим для вивчення походження складноконтурних деталей поясів є ступінь вираженості у них характерного образотворчого мотиву — голови грифона. За цією ознакою безумовно вирізняються накладки типу III-1 з місцевості Дайламан та з Вільховчицького і Козіївського скарбів (рис. 16, *2 – 4*), накладки типу III-2 з Вільховчика (рис. 16, *8*), а також матриця з городища Зимне, що належить до типу III-4 (рис. 16, *13*). Разом із тим, речі, виявлені на території Аварського каганату (Будакалаш), Північної Болгарії (Садовець) та в Італії (Ночера Умбра) характеризуються умовністю трактування голів грифонів, які практично не проглядаються у контурі предметів [Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 48, *22*; Garam, 2001, taf. 94, *3*].

Слід зазначити, що предмети, і зокрема деталі поясних наборів, із зображеннями грифонів були притаманні тюркським старожитностям кудиргинського типу (ремінний наконечник та ажурна накладка із зображенням грифонів представлені в похованнях 11 і 23 з могильника Кудирге у гірському Алтаї [Гаврилова, 1965, с. 39; табл. XVIII, *25*; XXIV, *12*]. Наконечник, аналогічний до кудиргинського, походить із кочівницького поховання, розкопаного поблизу обсерваторії Улуг-бека в Самарканді [Степи ..., 1981, рис. 20, *18*]. Ці знахідки додатково підкреслюють азійський напрямок аналогій, що їх мають художні стилізації з мотивом грифона. Перелічені вище комплекси на Алтаї та в Середній Азії датуються в межах VII ст. Наприкінці VII — у першій половині VIII ст. поясні деталі із зображенням грифонів набувають поширення також на теренах Північної Болгарії та Аварського каганату [Szymański, Dąbrowska, 1979, rys. 10, 13; Тотев, Пелерина, 2010, с. 230; рис. 1—7; Скиба, 2012, с. 63—64; іл. 3].

Характерною рисою художніх мотивів, які використовували в оформленні ремінних накладок, є те, що зображені в профіль голівки грифонів (можливо грифів) вписані у візерунок контуру предмета, їх лінії поєднуються з асиметричними вигинами та завитками. Слід зазначити стилістичну єдність «геральдичних» гарнітурів та складнопрофільних поясних деталей. У художньому вирішенні останніх ми бачимо багатше, більш складне поєднання мотивів, властивих для «геральдичного» стилю.

Форма ремінних деталей «геральдичного» стилю поєднує плавні і різкі переходи вигнутих і увігнутих ліній. Найхарактернішими для геральдичних форм є ل-, З-, ~-подібні елементи. Супротивне поєднання двох останніх утворює компонент форми у вигляді фігурної дужки «}» — базовий для мотиву геральдичного щита. Характерною особливістю форми є уникнення прямих ліній, які, натомість, замінюються увігнутими або вигнутими, інколи з ледь помітною кривизною. Така кривизна являє собою своєрідну лінію ентазису — напруги, створюючи візуальний ефект вібрації, пружності, завдяки чому форма сприймається незастиглою, живою.

За ритмікою ліній ці елементи та їх сполучення дуже близькі до обрисів голови грифона, які будучи органічно вписаними в контур предметів яскраво підкреслюють форми «геральдичного» стилю. Власне, грифоноподібні мотиви являють собою більш інтенсивне вираження притаманної стилю ритміки, адже сам по собі образ зображеної в профіль голови грифона вирізняється особливою динамічністю руху. Завдяки цьому художній мотив легко «перетікає» у більш абстрактні форми, надаючи в такий спосіб образотворчої виразності кожній деталі виробу, а одночасно з цим і простим «геральдичним» формам. У цьому виявляється художня спорідненість мотиву голови грифона і «геральдичного» стилю. Але що було первинним: образ фантастичної тварини чи стримані «геральдичні» форми? Образ є головним носієм енергії мистецького враження і лежить в основі кожного художнього стилю. Він не завжди проглядається безпосередньо, але саме завдяки йому досягається ціліс-

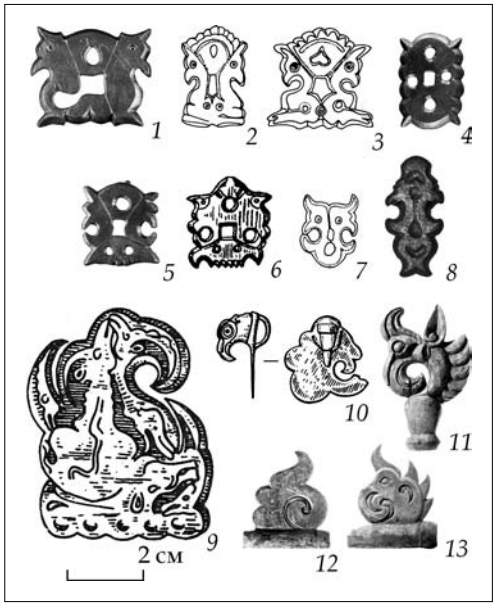

Рис. 24. Поясні накладки з мотивами голови грифона (*1 – 8*) та паралелі в старожитностях скіфського часу (*9 – 13*): *1, 4, 5* — Вільховчик; *2, 3, 7* — Дайламан (Росія); *6* — Козіївка; *8* — Зимне; *9* — тасмолінська культура (Казахстан); *10* — тагарська культура (Тува, Росія); *11 – 13* — Туекта (Алтай, Росія)

ність поєднання елементів. Нерідко стилі існують досить тривалий час та поширюються на значні простори, трансформуючись при цьому, інколи розпорошуються на окремі складові. У такому випадку найбільш яскраве вираження первинного образу може вказувати на витоки того чи іншого стилю або стилістичного елементу. У нашому випадку, найімовірніше, саме образ грифона (можливо також азійського вухастого грифа) є ключем для розкриття походження «геральдичного» стилю, притаманного ремінним наборам другої половини VI—VII ст. Адже характерні форми, ритміка цього стилю багато в чому являють собою результат художнього узагальнення образу грифона. Цим обумовлена особлива значущість гарнітурів зі складноконтурними деталями, таких як Вільховчицький та Дайламанський, в яких художні образи виявляються найвиразніше. Безперечно, мова тут іде про походження самих художніх форм, а не категорії речей.

Художні мотиви, властиві складноконтурним накладкам ременів, знаходять аналогії у мистецтві ранніх кочовиків. Зокрема, накладки з «вписаними» в контур стилізованими головами грифонів відомі в матеріалах тасмолінської культури скіфського часу Східного Казахстану, синхронних їй старожитностях Туви та тагарської культури Верхнього Єнісею (рис. 24, *9, 10*) [Степная ..., 1992, табл. 54, *8*; 78, *43*; 85, *14*]. Різноманітні деталі кінської упряжі, а також килими і татуювання з мотивом голови грифона походять із курганів пазирикської групи Гірського Алтаю [Руденко, 1953; 1960]. У наступний період речі з грифоноподібними мотивами відомі в культурі хунну Монголії і Ордоса [Руденко, 1962, рис. 55, *а*; Степная ..., 1992, табл. 114, *17*]. Для цих речей характерно поєднання голови грифона з протилежними дзьобу відгалуженнями-завитками. За своєю стилістикою перелічені предмети перегукуються з орнаментальними мотивами хуннських килимів, виявлених у курганах Ноїн-ули (Північна Монголія) [Руденко, 1962, табл. XLII, XLIII, XLV].

Довговічність складноконтурних, із використанням мотивів звіриних елементів у Центральноазійському регіоні засвідчується їх широким застосовуванням у народному мистецтві, зокрема в оздобленні поясних підвісок, деталей кінського спорядження у сучасних народів Алтаю, Туви, Монголії [Кореняко, 2002, рис. XIV, *3*; XV, *2, 3*; L, *4, 7*; LI, *4, 8*]. Отже, враховуючи регіони, де були виявлені ремінні накладки зі складним контуром та їх художньо-стилістичні прототипи, а також аналогії іншим предметам, з якими вони поєднувались, появу їх у слов'ян слід, на мій погляд, пов'язувати із впливами центральноазійської або тісно пов'язаної з цим регіоном групи кочових племен.

Загалом з ареалу слов'янських культур V—VII ст. на сьогодні походять не менше як 17 повністю або більшою частиною збережених поясних гарнітурів. Вони входять до складу Мартинівського, Гапонівського, Хацьківського, Трубчевського, Вільховчицького, Курилівського, Суджанського, Углівського скарбів та поховального комплексу з Гайдарів. Крім того, відомо сім комплектів окремих однотипних деталей. Вони представлені випадковими знахідками (Ігрень-Підкова, Зимне), а також предметами з Мартинівського та Хацьківського скарбів, які не можна однозначно пов'язати з жодним із присутніх у них гарнітурів. У скарбах із Хацьок і Козіївки також

містяться не менше п'яти комплектів малих (діаметром 14—17 мм) круглих бляшок, що могли використовувати як поясні накладки.

Аналіз типологічного та кількісного складу гарнітурів дозволяє визначити деталі, що виступають як домінантні типи, маркіруючи відповідні групи поясних наборів. До них належать псевдопряжки (Гапонівський, Хацьківський, Трубчевський, Углівський скарби), двочастинні прямокутні накладки (Гапонівський, Хацьківський, Трубчевський, Суджанський скарби), горизонтально-симетричні із закінченням щитоподібної форми (скарби з Мартинівки та Гапонова), двочастинні накладки з прямокутною верхньою та щитоподібною нижньою частинами (Трубчевський скарб), бляшки з круглою верхньою та щитоподібною нижньою частинами (Курилівський скарб), а також, можливо, круглі накладки (комплекти останніх входили до складу скарбів з Мартинівки, Хацьок та Козіївки). До окремої групи включено деталі, які мають складний профіль із грифоноподібними мотивами. Вони кількісно переважають у наборі з Вільховчика. Таким чином, поясні гарнітури, які походять із дніпровських скарбів, за своїм типологічно-кількісним складом об'єднуються принаймні у шість груп. З інгумаційного поховання в с. Гайдари походить гарнітур, який належить до ще однієї групи, в якій основним типом оздоб виступають круглі бляшки.

Кількість деталей домінантних типів у поясних гарнітурах різних груп становить від 3 до 12 екземплярів. Деякі з перелічених речей доповнювали набори, в яких основними були деталі інших типів. Хацьківський і мартинівський набори поряд із прямокутними накладками включали по одній псевдопряжці, а в гарнітурі з Гапонівського скарбу, де псевдопряжки виступають основним елементом, містилося чотири горизонтально-симетричних накладки із закінченнями щитоподібної форми.

Окрім того, виділяється низка деталей, які в слов'янській традиції використовували лише як супровідні до основних. Такими є накладки щитоподібної форми, Т-подібні бляшки, круглі, хрестоподібні, З-подібні накладки, накладки з прямокутною прорізью та двома звіриними голівками, а також наконечники додаткових ремінців та підвіски з круглою рамкою. Серед них найбільш поширені щитоподібні накладки, Т-подібні бляшки та наконечники додаткових ремінців. Щитоподібні накладки присутні у 8 із 17 комплектів і представлені в усіх групах наборів. Найчастіше вони представлені одним екземпляром, в одному — трьома (Трубчевськ). У деяких гарнітурах (із Гапоново, Трубчевська і Суджі) накладки цього типу використовували, вочевидь, в комплекті з пряжками й закріплювали навпроти щитка пряжки. На це вказують невеликі півкруглі вирізи в місці, де розміщувався язичок пряжки (рис. 1, *7*; 15, *3*) [Гаритухин, Обломский, 1996, с. 29—31; рис. 42, *1—3*; 60, *E*]. В усіх цих випадках щитоподібні накладки представлені одним екземпляром і, навпаки, у гарнітурах, де їх було декілька, усі вони не мали вирізів, що свідчить про різні традиції їхнього застосування.

У слов'янських гарнітурах широко використовували Т-подібні бляшки, вони, як і щитоподібні накладки, були присутні у 8 із 17 комплектів. Слід зауважити, що найчастіше вони входили до складу наборів із прямокутними накладками (у 5 з 6 наборів). У наборах із псевдопряжками такі деталі містилися лише в одному (набір із Гапонівського скарбу), у гарнітурах, де провідним елементом є горизонтально-симетричні накладки із закінченнями щитоподібної форми, Т-подібні бляшки відсутні. У слов'янських наборах інших груп вони найчастіше представлені одним екземпляром і лише в трьох випадках — двома. За формою платівки Т-подібні бляшки

поділяються на «рогаті» та зі щитоподібним завершенням Останні кількісно переважають. До цього типу належать і всі парні деталі.

Усім групам слов'янських поясних наборів були притаманні наконечники додаткових ремінців, вони присутні у 12 з 17 наборів. Їх кількість різна і становить від 2 до 12 екземплярів. За формою та конструкцією наконечники належать до чотирьох типів: 1) з бічними вирізами; 2) з прямими чи ледь ввігнутими боками; 3) з боковими виступами; 4) порожнисті наконечники з округлим кінцем. Найпоширенішими були наконечники першого (присутні в 7 з 17 наборів), другого (у 4 наборах) та четвертого (у 8 наборах) типів. Серед останніх своєю шириною вирізняються наконечники основних ременів, які представлені по одному екземпляру.

Пряжки, які можуть бути пов'язані з конкретними поясними наборами зі слов'янських скарбів, досить однотипні. Усі вони мають В-подібну рамку з рухомим щитком. Відсутність таких пряжок у більшості наборів із псевдопряжками (пряжка містилася лише в углівському комплекті) дає підстави припускати, що пояси цієї групи не застібали, а зав'язували [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 52].

Ремінні гарнітури, що входили до складу дніпровських скарбів, дозволяють охарактеризувати **традицію ужитку** цих речей у слов'янському середовищі. Ця традиція включає такі складові, як перелік та поширеність типів і варіантів ремінних деталей, їх комплектність (кількість та цифрова кратність однотипних предметів у складі наборів), взаємопоєднуваність типів деталей, поєднання гарнітурів різних груп у закритих комплексах.

Серед категорій ремінних деталей найбільш інформаційно насиченими є накладки, адже їх використання не обумовлювалося функціональними рамками. Саме вони складають найбагатоманітнішу групу, яка налічує 74 різновиди, представлені 29 типами. Близьку до них роль виконували також псевдопряжки. У слов'янських скарбах та з-поміж знахідок з о. Підкова відомо 30 різновидів поясних оздоб (накладок і псевдопряжок), які складають комплекти (табл.). З-поміж них у 24 випадках, представлених 21 різновидом ремінних деталей, кількість предметів є кратною 2: вона становить 2, 4, 8, 10 екз. Лише парними (по 2 екз.) серед тих деталей, які складають комплекти, є 12 різновидів. Це накладки типів I-10А, II-4, II-5, III-3, а також варіант 1 З-подібних накладок (тип I-2), варіанти IA1, IA2, IA3 круглих бляшок (тип I-10), варіанти IA3 та IB5 горизонтально-симетричних накладок із щитоподібними завершеннями (тип II-1), накладки варіанту 6 двочастинних прямокутних (тип II-2).

У двох випадках псевдопряжки, а також двочастинні прямокутні накладки (тип II-2) варіанту 1 представлені кількістю кратною цифрам 2 і 3. Це 6 та 12 екз. (псевдопряжки).

Лише по 3 екз. нараховують накладки типів I-1, I-3, III-2, III-10. У кількості 3 представлені також псевдопряжки з Углівського скарбу та накладки варіанту 10 типу II-2, варіантів ID1 та IIIA1 типу I-10. Загалом 8 різновидів 6 типів поясних деталей.

Простежуються також закономірності щодо кратності у низці типів, які виступають визначальними для груп поясних гарнітурів. Кратність 3 переважає у кількості псевдопряжок (табл.). Натомість, прямокутні двочастинні накладки частіше кратні 2. Лише двократними є горизонтально-симетричні накладки зі щитоподібними завершеннями.

Таким чином, аналіз складу слов'янських поясних гарнітурів свідчить про існування певних традицій їхнього вжитку, що виявилося в побутуванні різних їх груп за типологічним складом та кількісним співвідношенням деталей. Спільними для більшості груп гарнітурів є В-подібні пряжки

Таблиця. Комплекти однотипних псевдопряжок та ремінних накладок у гарнітурах із дніпрвських скарбів

Типи / варіанти	Зразки	Гапоново	Хацьки	Трубчевськ	Трубчевськ	Суджа	Гапоново	Хацьки	Трубчевськ	Трубчевськ	Угли	Мартинівка	Мартинівка	Хацьки	Курилівка	Вільховчик	Трубчевськ	Козіївка	Ігрень *
Псевдопряжки		–	–	–	–	–	10	12	12	10	3	–	–	–	–	–	–	–	–
II-2 / 1		6	–	8	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
II-2 / 3		–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
II-2 / 6		–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
II-2 / 10		–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
II-1 / VB1		–	–	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
II-1 / IB4		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–
II-1 / IA3		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
II-1 / IB5		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–
III-3		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
II-3 / 2		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
II-3 / 1		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7	–	–
II-4		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–
II-7a / 1		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	–	–	–	–
II-5 / 1		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
III-2		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–
III-10		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–
I-1 / IA1		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–
I-1 / 1		2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
I-2 / 2		–	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
I-2 / 3		–	–	7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
I-3 / 1		–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
I-10 / IA1		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–
I-10 / IA2		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–
I-10 / IIA1		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	–	–	–	–	–
I-10 / IA3		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–
I-10 / IIIA1		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–
I-10 / IIB1		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–
I-10 / ID1		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–
I-10A		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–

П р и м і т к а: * — місцезнаходження речей, належність яких до єдиного комплексу чітко не зафіксована.

з рухомим щитком, Т-подібні бляшки, наконечники додаткових ремінців, порожнисті наконечники.

За типами деталей, які кількісно в них переважають, поясні набори, що походять з ареалу слов'янських пам'яток (включаючи комплекс з Гайдарів), поділяються на сім груп. Серед них за своєю чисельністю виділяються дві групи: пояси з двочастинними прямокутними накладками та пояси, де основним елементом були псевдопряжки, які налічують відповідно 5 і 6 комплектів. Як засвідчує картографування, територія поширення слов'янських поясних наборів у цілому співпадає з ареалом дніпровських скарбів. Місцями їхнього зосередження є Тясминсько-Пороський район правого берега Середнього Дніпра, де виявлено Мартинівський, Вільховчицький та Хацьківський скарби, а також верхів'я Десни, Сули та Ворскли звідки походять Гапонівський, Трубчевський, Курилівський, Суджанський і Козіївський скарби (у цьому випадку нами розглядалися лише знахідки більш-менш повних наборів, без врахування місцезнаходжень окремих поясних деталей). За чисельністю таких знахідок значно переважає Дніпровське Лівобережжя: тут виявлено 12 із 17 наборів. Разом із тим, ремінні гарнітури з обох придніпровських регіонів представлені одними й тими ж групами, за виключенням гарнітурів, в яких домінантними типами виступають двочастинні накладки з прямокутною верхньою та щитоподібною нижньою частинами і накладки з круглою верхньою та нижньою щитоподібною частинами, поодинокі знахідки яких відомі лише на північному сході Лівобережжя. Це засвідчує в цілому єдність традиції ужитку поясних наборів.

З огляду на географію поширення та коло аналогій, не викликає сумнівів кочівницьке походження «геральдичних» поясних гарнітурів у слов'ян. Разом із тим, у дніпровських скарбах присутні набори та деталі як ті, що мають аналогії на пам'ятках номадів Придніпров'я та азово-чорноморських степів, так і ті, що знаходять паралелі на теренах Ірану, Східного Казахстану, Алтаю та Середньодунайської рівнини, натомість, невідомі у Східній Європі.

До перших належать групи гарнітури, в яких домінантними типами є псевдопряжки, двочастинні накладки із закінченнями щитоподібної форми та двочастинні накладки із круглою верхньою та щитоподібною нижньою частинами [Атавин, 1996; Приходнюк, 2001; Рашев, 2004]. Більш віддалені паралелі мають гарнітури зі складноконтурними накладками (Іран, Середньодунайська рівнина), а також прямокутні бляшки з бічними вирізами (Східний Казахстан, Алтай) [Гаврилова, 1965; Асланова, 1972]. Така ситуація, вочевидь, є свідченням контактів слов'ян із різними етнічними групами номадів.

Достатньо великий регіон поширення поясних наборів «геральдичного» стилю, а також поява специфічно слов'янської групи гарнітурів, в яких переважали прямокутні двочастинні накладки (рис. 20, *А, В*) дозволяють стверджувати, що на теренах слов'янського Придніпров'я традиція ужитку речей цієї категорії не лише набуває значного розповсюдження, а й отримує свій розвиток. Власне, Середнє Придніпров'я та Дніпровське Лівобережжя належать до регіонів, що вирізняються особливо великим багатоманіттям «геральдичних» поясних наборів.

Амброз А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII вв. // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 10—23.

Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — Вып. I. — С. 4—86.

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — 352 с.

Аксёнов В.С. Комплексы предсалтовского и раннесалтовского времени с территории Харьковской обл. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — Київ; Полтава, 2012. — С. 32—50.
Арсланова Ф.Х. Курганы с трупосожжением в Верхнем Прииртышье // Поиски и раскопки в Казахстане. — Алма-Ата, 1972. — С. 56—76.
Атавин А.Г. Погребения VII — начала VIII вв. из Восточного Приазовья // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. — Самара, 1996. — С. 208—264.
Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. в Західній Волині. — К., 1972. — 123 с.
Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племён. — Л., 1965. — 141 с.
Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. — М., 1996. — 296 с. — (РСМ. — Вып. 3).
Гавритухин И.О. Эволюция восточноевропейских псевдопряжек // Культура Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. — Самара, 2001. — С. 31—86.
Ковалевская В.Б. Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. — М., 2000. — 364 с.
Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — Вып. V. — С. 352—435.
Левченко Д.І. Знахідки VI—VII ст. з околиць Градизька у зібранні Полтавського краєзнавчого музею // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 26—28.
Липкинг Ю.А. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье // Раннесредневековые славянские древности. — Л., 1974. — С. 136—152.
Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980. — 152 с.
Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Ольговская С.Я., Струина Т.А. Мартыновский клад // МАИЭТ. — 1991. — Вып. II. — С. 72—92.
Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.
Приходнюк О.М. Пеньковская культура. — Воронеж, 1998. — 170 с.
Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Київ; Чернівці, 2001. — 284 с.
Рашев Р. Прабългарите през V—VII век. — София, 2004. — 348 с.
Рыбаков Б.А. Древние русы // СА. — 1953. — Т. XVII — С. 23—104.
Родинкова В.Е. Куриловский клад раннеславянского времени // РА. — № 4. — 2010. — С. 78—87.
Руденко С.И. Культура населения горного Алтая в скифское время. — М.; Л., 1953. — 428 с.
Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. — М.; Л., 1960. — 360 с.
Руденко С.И. Культура хуннов и ноинулинские курганы. — М.; Л., 1962. — 205 с.
Скиба А.В. Зооморфні мотиви слов'янської металопластики VII ст. // Студії мистецтвознавчі. — 2012. — Число 4. — С. 58—77.
Скиба А.В. Поясний гарнітур з Курилівського скарбу VII ст. // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 89—96.
Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — 304 с.
Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М. 1989. — 309 с.
Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1992. — 382 с.
Тотев Б., Пелевина О. «Звериный стиль» в языческом искусстве дунайских болгар // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. — Самара, 2010. — С. 226—243.
Худяков Ю.С., Кочеев В.А. Чатырская мумия // АЭАЕ. — 2000. — № 3. — С. 109—115.
Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 162—205.
Ausstellung. Archäologische Funde der Volksrepublik China. — Wien, 1974. — 311 S.
Balint C. Kontakte zwischen Iran, Bizanz und der Steppe // Awarenforschugen — Wien, 1992. — S. 309—496.
Garam E. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. biszum Ende des 7. Jahrhunderts. — Budapest, 2001. — B. I. — 299 S.
Pekarskaja L.V., Kidd D. Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. — Innsbruk, 1994. — 278 S.
Prichodnjuk O., Chardaev V. Ein Edelmetallfund des 6.—7. Jahrhunderts aus Kelegej, Ukraine // Eurasia Antiqa. — 2001. — B. 7. — S. 585—613.

Szymański W., Dąbrowska E. Awarzy. Węgrzy. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. — 259 s.
Tóth E.H., Horváth A. Kunbábony. Das Grab eines awarenkhgans — Kecskemét, 1992. — 295 S.

А.В. Скиба

ПОЯСНЕ ГАРНИТУРЫ «ГЕРАЛЬДИЧЕСКОГО» СТИЛЯ В ДНЕПРОВСКИХ КЛАДАХ VII в.

Из ареала славянских культур V—VII вв. на сегодняшний день происходят не менее 17 полностью или частично сохранившихся поясных гарнитуров. Анализ типологического и количественного состава гарнитуров позволяет определить детали, являющиеся доминантными типами, маркирующими соответствующие группы поясных наборов. К ним принадлежат псевдопряжки (Гапоновский, Хацковский, Трубчевский, Угловский клады), двучастные прямоугольные накладки (Гапоновский, Хацковский, Трубчевский, Суджанский клады), горизонтально-симметричные накладки с окончаниями щитообразной формы (клады из Мартыновки и Гапонова), двучастные накладки с прямоугольной верхней и щитообразной нижней частью (Трубчевский клад), бляшки с круглой верхней и щитообразной нижней частью (Куриловский клад), а также, возможно, круглые накладки (входили в состав кладов из Мартыновки, Хацков и Козиевки). Отдельную группу составляют детали, имеющие сложный контур с грифонообразными мотивами. Они количественно преобладают в наборе из Вильховчика.
Поясные наборы, происходящие из днепровских кладов, по своему типологически-количественному составу можно объединить в шесть групп, среди которых по численности выделяются две — пояса с двучастными прямоугольными накладками и гарнитуры, в которых основным элементом являются псевдопряжки. Данные группы насчитывают, соответственно, пять и шесть комплектов.
Общими типами для большинства групп гарнитуров являются В-образные пряжки с подвижным щитком, Т-образные бляшки, наконечники дополнительных ремешков, поясные наконечники в виде футляра.
Исходя из географии распространения и круга аналогий, не вызывает сомнений кочевническое происхождение поясных наборов «геральдического» стиля у славян.

К л ю ч е в ы е с л о в а: славяне, днепровские клады, поясные наборы, раннее средневековье.

A.V. Skyba

BELT SETS OF «HERALDIC» STYLE IN DNIEPER HOARDS OF THE 7th c.

Within Slavic cultures area of the 5th—7th c., as of today, were found at least 17 wholly or partially extant belt sets. Typological analysis and quantitative composition of sets will allow for the identification of the details as dominant types, and marking the respective groups of belt sets. These include pseudo-buckles (Gaponovo, Khats'ky, Trubchevsk, Ugly hoards), two-part rectangular plaques (Gaponovo, Khats'ky, Trubchevsk, Sudzha hoards), horizontally symetric plaques with shield-shaped bottom (Martynivka, Gaponovo hoards), two-part plaques rectangular top and shield-shaped bottom (Trubchevsk hoard), plates with rounded top and shield-shaped (Kurilovka hoard), and possibly, round plaques (had been part of the Martynivka, Khats'ky, Koziyivka hoards. In the separate group included details which have complex contour withgriffin-shaped motifs. They quantitatively prevail in the belt set from Vil'hovchyk.
Thus, the belt sets from the Dnieper hoards in its typological-quantitative composition can be combined in six groups. There are two groups by their numbers: the belts with two-part rectangular plaques and the sets with pseudo-buckles as main elements. These groups have five and six sets respectively.
Common to most sets groups are B-shaped buckles with the sliding panel (buckle-plate), T-shaped plates, belt-ends of extra straps, case-like belt-ends. In the light of geographical distribution and range of analogies we don't doubt the nomadic origin of the «heraldic» style belt sets of the Slavs.

K e y w o r d s: Slavs, Dnieper hoards, belt sets, Early Middle Ages.

Б.А. Прищепа

ПАМ'ЯТКИ РАННІХ СЛОВ'ЯН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ н. е. НА ТЕРИТОРІЇ м. РІВНЕ

Розглянуто пам'ятки празької та райковецької культур, які виявлені на території м. Рівне. Наведено характеристику досліджених на поселеннях жител та господарських будівель, глиняного посуду. Простежено основні етапи формування слов'янських гнізд поселень у середній течії р. Усті у другій половині І тис. н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: Рівне, ранні слов'яни, поселення, житло, матеріальна культура.

Археологічні роботи на території м. Рівне активізувалися з 2002 р., з часу створення Рівненської філії ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України. У ході цих робіт обстежено 9 ранньослов'янських поселень другої половини І тис. н. е. (рис. 1), а на чотирьох із них проведені археологічні дослідження (рис. 1, *1, 2, 4, 5*). Нижче подаємо інформацію про слов'янські об'єкти та знахідки, виявлені в ході археологічних розкопок.

Рис. 1. Поселення другої половини І тис. н. е. на території м. Рівне: *1* — вул. М. Чурай; *2* — «Пляж», пункт 1; *3* — «Пляж», пункт 3; *4* — на розі вул. С. Бандери і 24 Серпня; *5* — площа Короленка; *6* — вул. Шкільна; *7* — «Дворець»; *8* — «Боярка», пункт 1; *9* — с. Бармаки, «Джерело»; *10* — с. Шпанів

Поселення «Пляж», пункт 1

У південній частині міста знаходиться поселення празької культури, воно розташоване на двох сусідніх підвищеннях, позначених як «Пляж», пункти 1 і 1а (рис. 2, *1*). «Пляж», пункт 1 — це овальне підвищення розмірами 200 × 100 м на правому березі р. Усті (нині — Басівкутське водосховище). Неолітичні об'єкти тут досліджував В.К. Пясецький у 1980-х рр. [Пясецький, Охріменко, 1990].

У 1989 р. на пам'ятці було виявлено вогнище із уламками ліпних горщиків празької культури [Пясецкий, 1989, с. 9]. На вогнищі знаходилися фрагменти чотирьох ліпних горщиків (рис. 3). Їхня поверхня старанно загладжена, але горбкувата і шорстка через велику кількість шамоту у формувальній масі. Колір уламків посудин — від коричневого до сірого. Вони характеризуються невисокими вертикальними або ж слабо нахиленими до середини вінцями, слабо вираженою шийкою, конічним тулубом, пологими (рис. 3, *1*) або ж піднятим плічками (рис. 3, *2, 3*). У всіх посудин край вінець плаский, косо зрізаний із нахилом до середини.

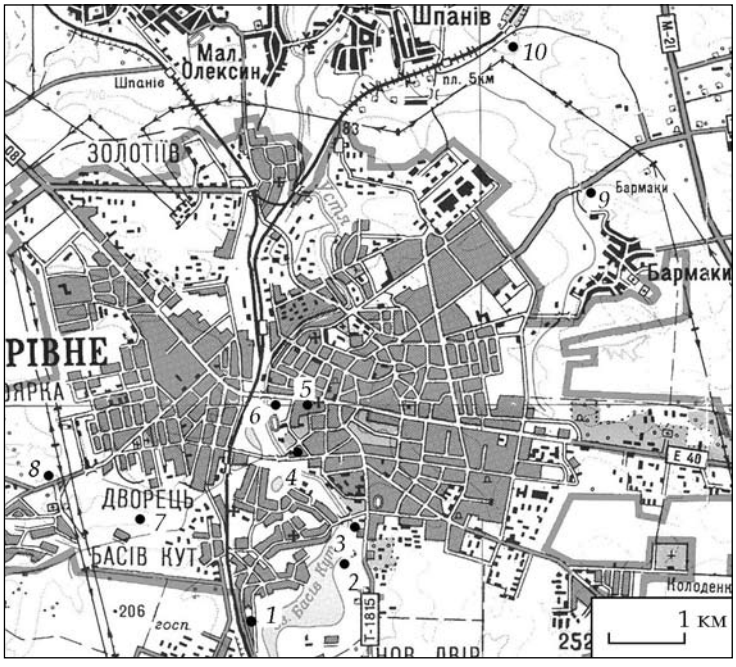

Невеликий горщик повного профілю (рис. 3, *1*) має висоту

© Б.А. ПРИЩЕПА, 2014

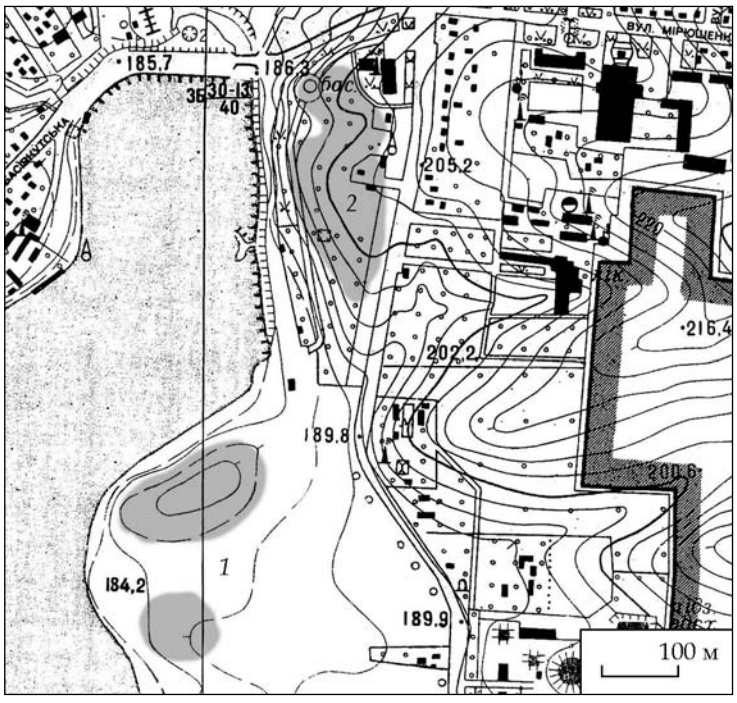

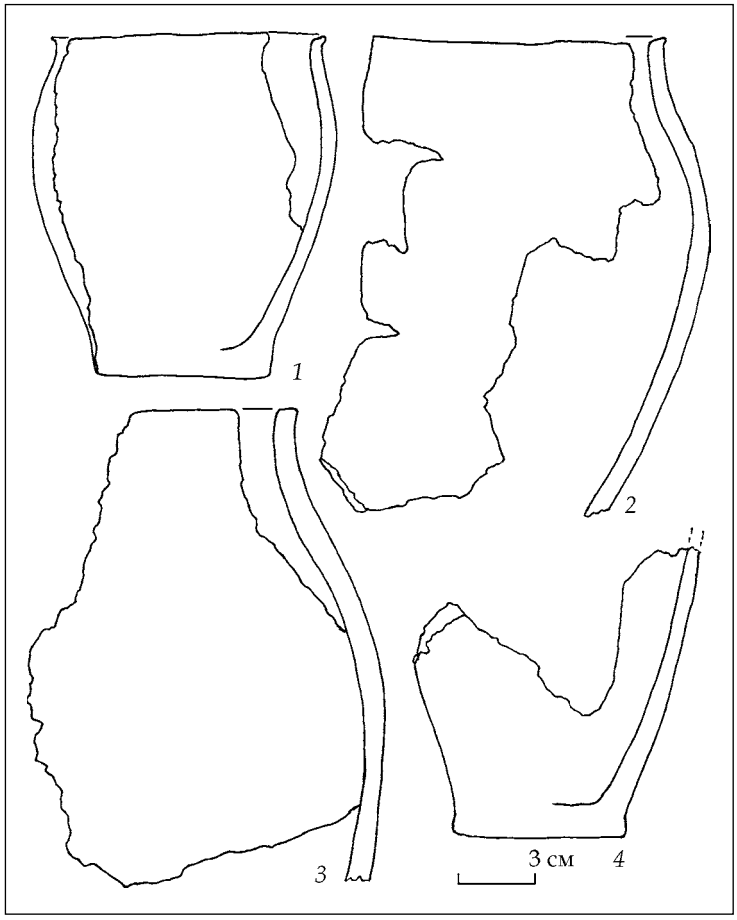

Рис. 2. Поселення «Пляж»: *1* — пункт 1; *2* — пункт 3

13,5 см і максимальний діаметр тулуба 12 см. Великий горщик (рис. 3, *2*) мав максимальний діаметр тулуба близько 27 см. Ці вироби належать до варіантів 2 і 3 виду I празької культури за І.П. Русановою [Русанова, 1973, с. 11]. Такі горщики В.Д. Баран зарахував до II типу і зазначив, що вони найбільш поширені у слов'янських пам'ятках середини I тис. н. е. Східної і Центральної Європи, їх знаходили практично на всіх поселеннях Верхнього Подністров'я і Західної Волині [Баран, 1972, с. 37—39]. На території Західної Волині подібні горщики варіантів 2 і 3 входили до керамічних комплексів із вимостки череня печі на поселенні Волиця в м. Дубно [Прищепа, Ткач, 2009, рис. 2; 3, *2, 4*], знайдені на поселенні Підріжжя в ранньому житлі 9 [Козак, 2007, рис. 17, *1*].

Поселення «Пляж», п. 1а — це мис, який знаходиться за 50 м на південь від попереднього пункту, його розміри 90 × 60 м. Там у 2006 р. під час проведення археологічної експертизи було прокопано шурфи [Прищепа, Чекурков, 2007, с. 9—10]. Культурний шар залягає до глибини 0,45—0,5 м, це чорний гумусний ґрунт. Нижче простежено темний ґрунт із включеннями суглинку. Материк залягає на глибині 0,75—0,8 м, це жовтий лесоподібний суглинок. У культурному шарі зібрано уламки ліпних горщиків празької культури, а також матеріали доби неоліту, мідного і бронзового віків.

Поселення на вул. Чорновола

Багатошарове поселення «Пляж 3» розташоване на мисоподібному виступі правого корінного берега р. Усті, у районі міського пляжу (рис. 2, *2*). Перепад висот між

Рис. 3. Поселення «Пляж», пункт 1: глиняні горщики

найвищою точкою мису і рівнем прибережної смуги становить близько 20 м. Пам'ятку виявив В.А. Самолюк у 1992 р. Під час обстеження траншеї, прокопаної вздовж асфальтової доріжки, за 140 м на південний захід від міського басейну виявлено заглиблену споруду, на її долівці простежено шар перепаленого каміння та уламків глиняних ліпних і ранніх гончарних посудин [Самолюк, 1992, с. 28—29]. Вдалося повністю відновити один горщик, профілі іншого горщика та двох мисок.

Середній за розмірами стрункий горщик виготовлений вручну і підправлений на гончарному колі (рис. 4, *2*). Його висота — 21,3 см; діаметр вінець — 14 см; діаметр найбільшого розширення тулуба — 16,5 см; діаметр денця — 9,4 см. Вінця слабо відігнуті назовні, край косо зрізаний, плічка опуклі, найбільше розширення на рівні 3/5 висоти посудини (від денця). Зовнішня поверхня ясно-сірого кольору, у формувальній масі домішка шамоту. Горщик орнаментований від плічок до придонної частини заглибленими горизонтальними багаторядними смугами прямих і хвилястих ліній.

Середній за розмірами приземкуватий горщик підправлений на гончарному крузі (рис. 4, *1*). Його висота — 19,5 см; діаметр вінець — 27 см; діаметр найбільшого розширення тулуба — 27,5 см; діаметр денця — 11 см. Вінця слабо відігнуті назовні, край косо зрізаний, плічка опуклі, найбільше розширення на рівні 2/3 висоти посудини (від денця). Орнаментований від плічок до придонної частини заглибленими горизонтальними багаторядними хвилястими смугами.

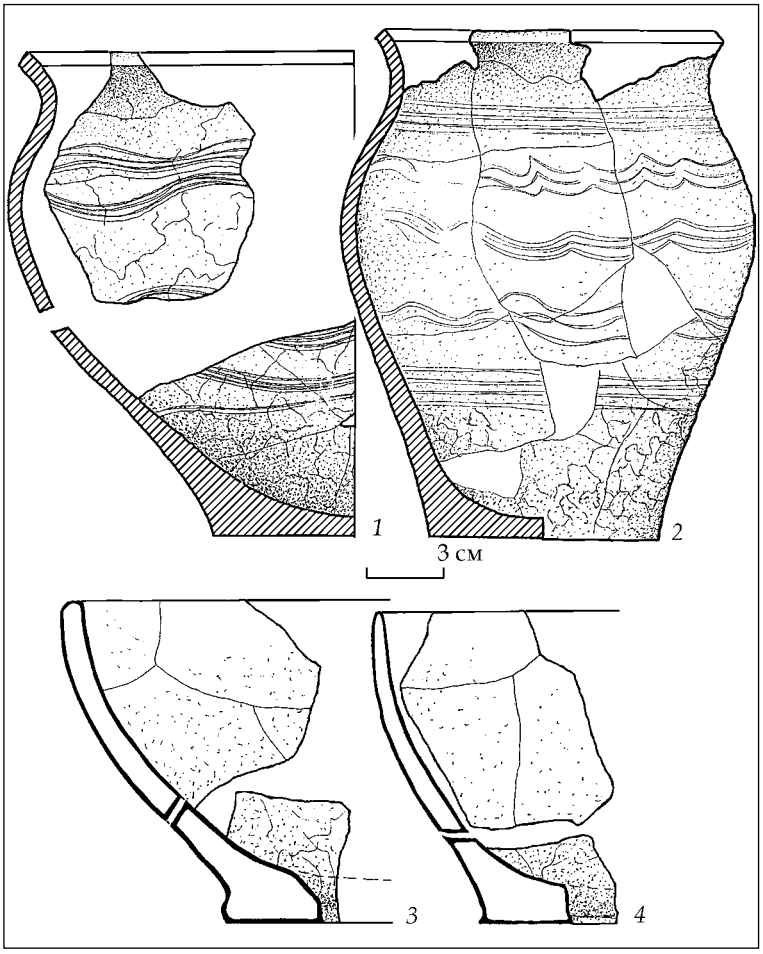

Рис. 4. Поселення «Пляж», пункт 3; кераміка: *1, 2* — ранні гончарні горщики; *3, 4* — ліпні миски

Дві ліпні миски мають злегка опуклу верхню частину та конічну придонну, у формувальній масі домішка шамоту (рис. 4, *3, 4*). Денця мають розширення по краю. Висота — 13,0 і 12,5 см.

Цей керамічний комплекс поєднує ліпні та ранні гончарні посудини, а тому датований IX ст. н. е.

У 2006—2007 р. поселення «Пляж 3» досліджувалось у зв'язку з роботами по влаштуванню каналізаційного колектора [Прищепа, Ткач, Чекурков, 2009]. Культурний шар простежено на високих ділянках мису впродовж 300 м із півночі на південь, ширина поселення 60—80 м. У наш час — це паркова зона, де досить густо ростуть дерева листяних порід. Лише в північно-східній частині мису знаходяться будівлі.

Археологічні роботи проведені у межах траншеї завширшки 2 м на площі 374 м². Потужність культурного шару на схилі і на вершині мису суттєво відрізняються. На схилі товщина гумусного шару не перевищує 0,2 м, археоло-

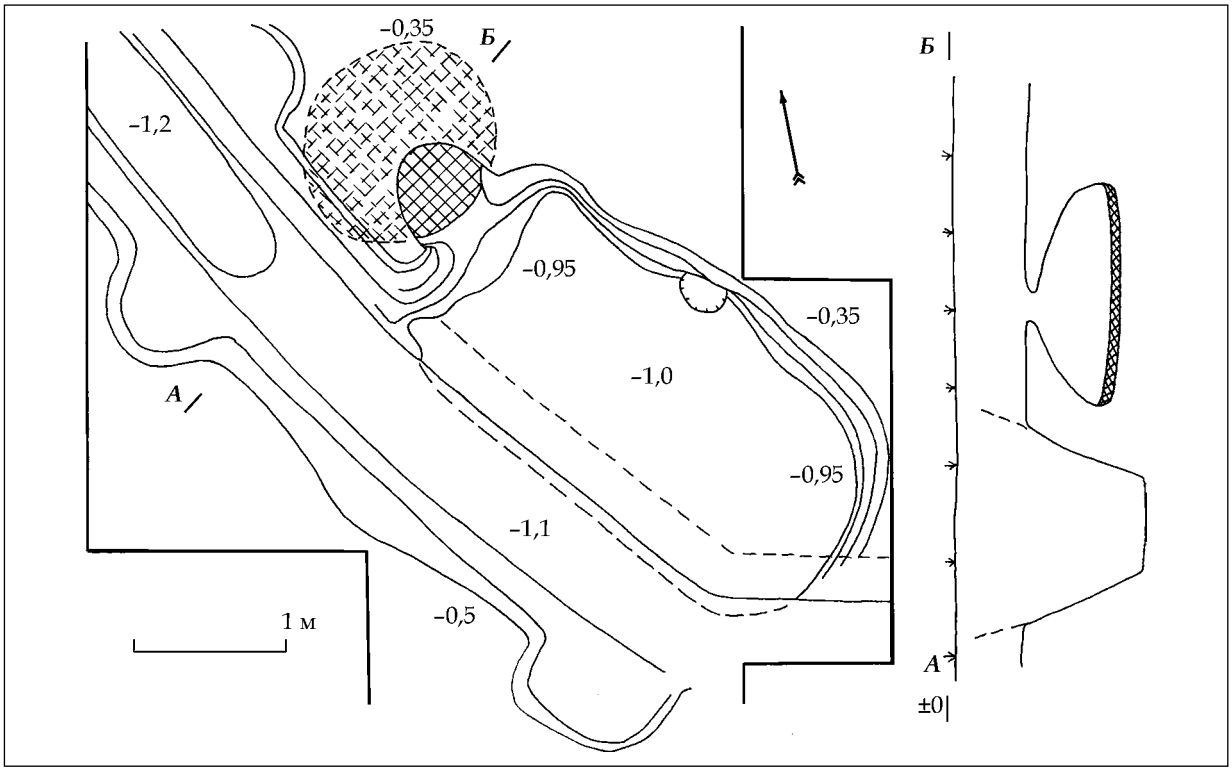

Рис. 5. Поселення «Пляж», пункт 3, план і розріз будівлі 4

гічних знахідок тут небагато, об'єктів не виявлено. На вершині мису потужність ґрунту до материка досягає 1,0—1,2 м, він насичений великою кількістю різноманітних знахідок — уламків глиняного посуду, виробів із кременю. На дослідженій площі виявлено об'єкти різного часу: раннього бронзового віку, раннього залізного віку, райковецької культури (VIII—X ст.).

Ранньослов'янська **будівля 4** (рис. 5) мала чотирикутний котлован із скругленими кутами розмірами 2,7 × 1,8—2,0 м, його глибина від рівня виявлення 0,6 м. Південно-західна стінка котловану знищена окопом 1919—1920 рр. На середині довжини північно-східної стінки виявлено стовпову ямку, вона округла в плані, діаметром 0,3 м, завглибшки 0,2 м. За межами котловану, біля північно-західної стінки було вирізано в материковому масиві нішоподібну піч із округлим черенем розмірами 1,1 × 1,2 м, який піднятий на 0,25 м вище долівки. Склепіння печі напівсферичне, його максимальна висота 0,4 м. Черінь печі вимощений камінцями, кістками тварин і уламками глиняних горщиків: 8 стінок і 3 денця ранньогончарних горщиків; 1 вінце ліпного горщика (рис. 6, *9*). Товщина вимостки — 3—4 см, вона була перекрита шаром міцно випаленої глини завтовшки 1—1,5 см. На долівці котловану будівлі простежено прошарок сірого ґрунту, насиченого попелом, завтовшки до 0,1 м. Вище котлован був заповнений щільним темно-сірим ґрунтом із численними включеннями суглинку, вугілля, він містив також шматки печини та уламки ранньослов'янських глиняних посудин.

Серед знахідок із котловану будівлі переважають уламки горщиків із відігнутими назовні вінцями простої форми або ж із зовнішньою закраїною (рис. 6, *1 – 4*). Кілька фрагментів належали великому горщику конічної форми, із плавним переходом від плічок до шийки і значно відігнутими вінцями діаметром 34 см (рис. 6, *5*). Горщик виготовлено із добре очищеної глини, у ній зустрічаються лише дрібні зерна піску. Він ліпний, із середини помітні

вертикальні сліди загладжування, а ззовні підправлений на гончарному крузі. На зломі черепок двошаровий, зовнішня поверхня має різний колір — від коричневого до сірого. Подібний вигляд мали ще три вінця горщиків (рис. 6, *2 – 4*). Одне вінце (рис. 6, *1*) відрізняється складом формувальної маси — тут наявна велика кількість піску, тому поверхня виробу шорстка.

Вінце із вимостки череня печі (рис. 6, *9*) належить ліпному горщику із загладженою але горбкуватою поверхнею, у формувальній масі домішка середніх і крупних зерен жорстви. Вінце ліпної миски конічної форми має горбкувату поверхню коричневого кольору, у формувальній масі домішка великих зерен шамоту. Подібні вироби характерні для райковецької культури [Михайлина, 2007, рис. 18].

У колекції є фрагмент посудини з високими вертикальними вінцями (рис. 6, *6*). Вона ліпна, підправлена на гончарному крузі, поверхня рівна, чорного кольору, у формувальній масі домішка піску. Діаметр вінець 12,8 см. Інша посудина виготовлена на гончарному крузі з очищеної глини з домішкою дрібного піску, її поверхня сіра, вкрита косими лощеними лініями, які утворюють сітку (рис. 6, *8*). Це імпорт, вірогідно, із Нижнього Подунав'я. В останні роки уламки подібних посудин знайдено на багатьох слов'янських пам'ятках кінця IX — початку XI ст. у межиріччі Горині та Стиру (Дорогобуж, Івання, Птича, Жорнів, Дубно, Острог).

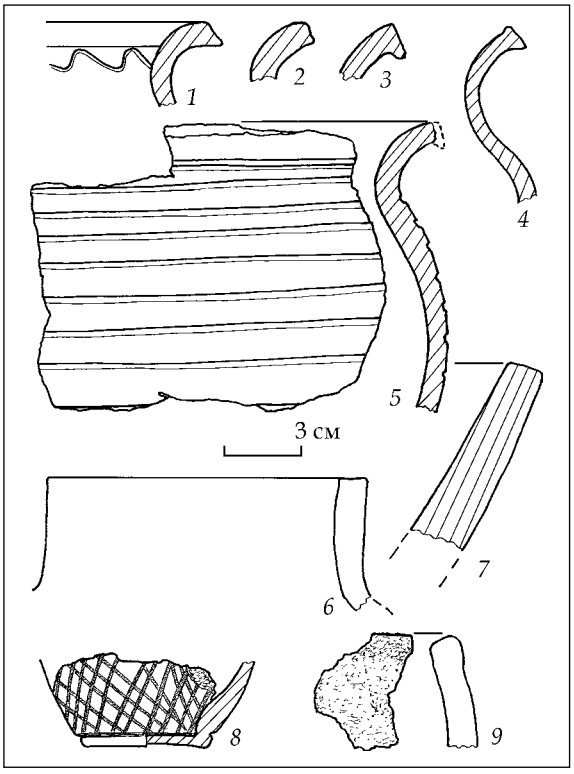

Рис. 6. Поселення «Пляж», пункт 3: глиняний посуд із будівлі 4

Будівлю 4 датовано другою половиною IX — першою половиною X ст.

Ще одну будівлю із нішоподібною піччю кінця I тис. н. е. було досліджено у 2012 р. у північній частині поселення [Ткач, Прищепа, 2013, с. 6—7]. Вона мала котлован чотирикутної форми із заокругленими кутами, розмірами 3,0 × 2,4 м, завглибшки 0,6 м від рівня виявлення. У південно-західній частині споруди влаштовано округлу нішоподібну піч діаметром 1,2 м із добре випаленим глиняним черенем потужністю 0,05 м. У північно-західній стінці знаходилась напівкругла ніша висотою 0,3 м із випаленими стінками і дном. Ближче до північно-східної стінки була овальна яма розмірами 1,1 × 0,8 м, глибиною 0,55 м від рівня долівки.

Площа Короленка

Сліди ранньослов'янського поселення виявлені під час досліджень у 2007—2008 рр. біля Свято-Воскресенського собору, на сучасній площі Короленка. Як свідчать історико-топографічні дослідження, ділянка знаходилась на краю правого корінного берега р. Усті. Потужність культурного шару до материка на цій ділянці 2,0—2,2 м. Тут виявлено поселення кінця I тис. н. е., ґрунтовий могильник XII—XIII ст., поселення (передмістя) XV—XVIII ст. і XIX — початок XX ст. [Прищепа, Позіховський та ін., 2009, с. 285—287].

До ранньослов'янського поселення належать фрагменти ліпних та ранньогончарних посудин райковецької культури. Ліпний посуд (рис. 7, *1, 2*) має у формувальній масі домішку шамоту та жорстви, поверхню коричнево-

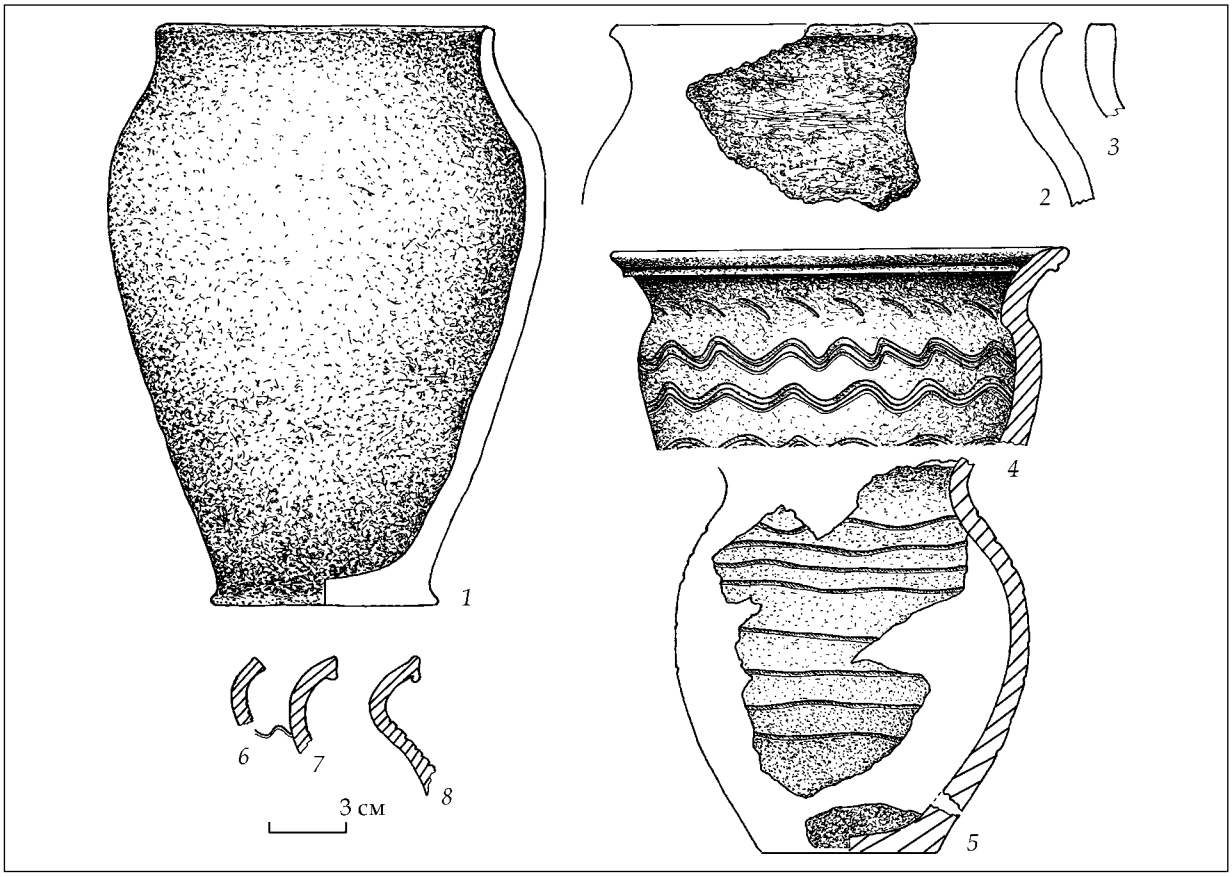

Рис. 7. Поселення на площі Короленка; глиняний посуд: *1 – 3* — ліпний; *4 – 7* — гончарний

го кольору, горбкувату, шорстку. Вдалося повністю відновити один горщик, він подібний за формою до горщика, знайденого на поселенні Зозів в урочищі «Кут» [Баран, 1972, рис. 62, *1*]. Вірогідно, його слід датувати VII—VIII ст. Ще один із горщиків сформований вручну і підправлений на гончарному крузі (рис. 7, *5*), колір його поверхні нерівний, від коричневого до сірого, у формувальній масі домішка жорстви та кварцового піску. Інші посудини виготовлені на гончарному крузі (рис. 2, *4 – 6*). Технологічні особливості більшості виробів та профілювання вінець дозволяють датувати їх IX—X ст.

Поселення на вул. Шкільній

У 2007 р. під час охоронних досліджень на ділянці по вул. Шкільній, 69, за 20 м на схід від будівлі колишнього костелу (нині будинок камерної та органної музики) було відрито об'єкти слов'янського поселення кінця I тис. н. е., а також об'єкти доби неоліту, рубежу ер, а за литовсько-польської доби ділянка використовувалась як кладовище [Прищепа, Позіховський та ін., 2009, с. 288—289]. У давнину це була відносно рівна територія в глибині мису на невисокому правому березі р. Усті. До слов'янського поселення належать два житла (№ 2, 4), господарська будівля 5 і яма 1. Всі будівлі були розташовані в один ряд, із півночі на південь, орієнтовані стінами за сторонами світу (рис. 8).

Житло 2 — це напівземлянка майже квадратної форми, розмірами 3,3 × 3,4 м, заглиблена в материк на 0,4—0,5 м (рис. 9). У південно-західному куті знаходилась піч-кам'янка, збудована на долівці. У тому ж куті, за межами котловану, досліджено залишки двох частково зруйнованих нішо-

подібних печей, влаштованих біля західної і південної стінки. Ці печі використовували раніше, ніж піч-кам'янку. У трьох кутах котловану простежено вертикальні ніші, в яких фіксувалися кінці дощок чи плах від дерев'яної конструкції стін житла.

Розвал печі-кам'янки заввишки до 0,25 м займав площу 1,3 × 1,1 м. Її було складено із уламків вапняку, на верхніх каменях печі виявлено фрагменти обвугленої дошки чи бруса. Черінь печі знаходився на рівні долівки,

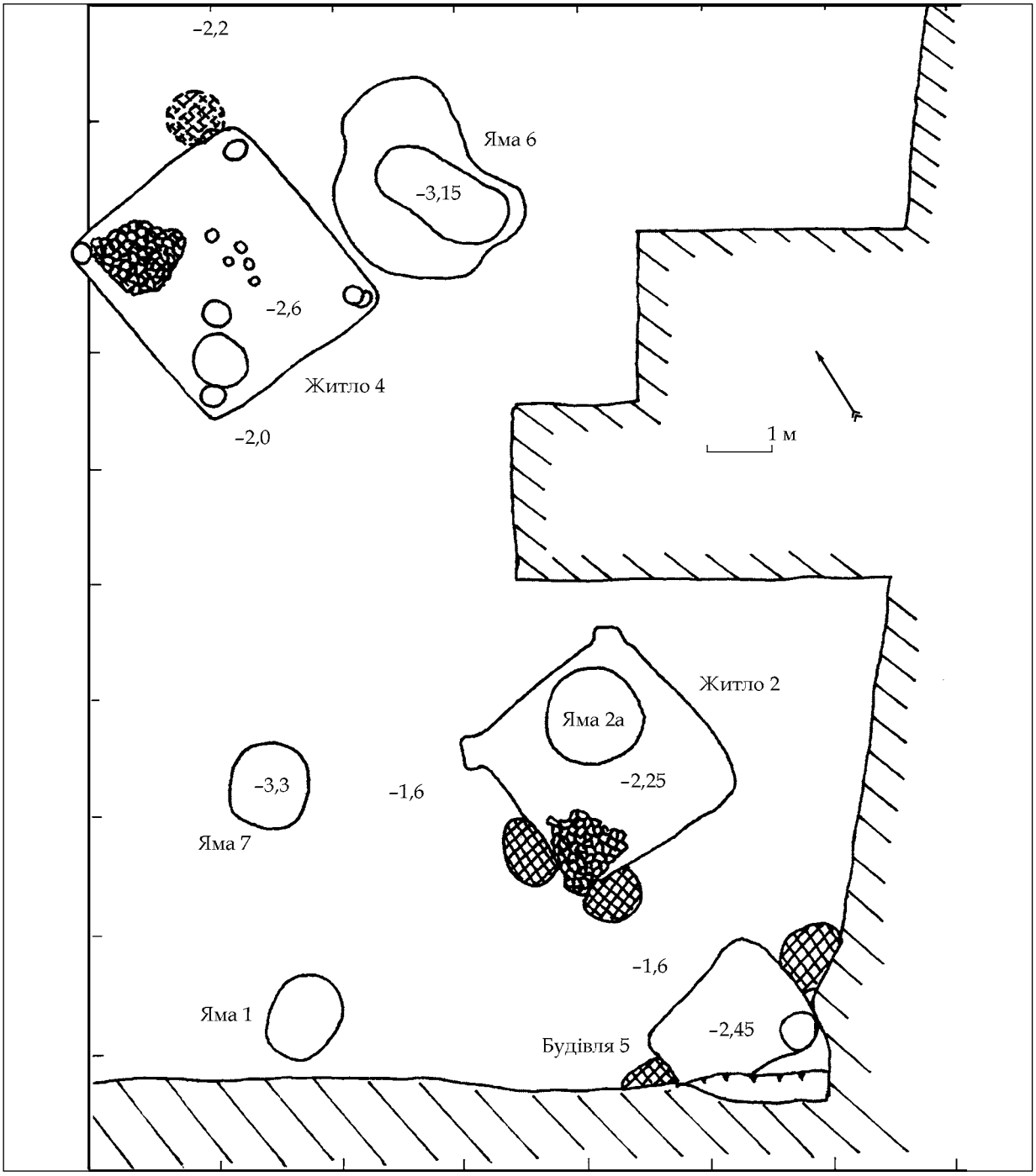

Рис. 8. Вул. Шкільна, план розкопу: ями 1, 2а, 6, 7 — первісна доба; споруди 2, 4, 5 — слов'янське поселення

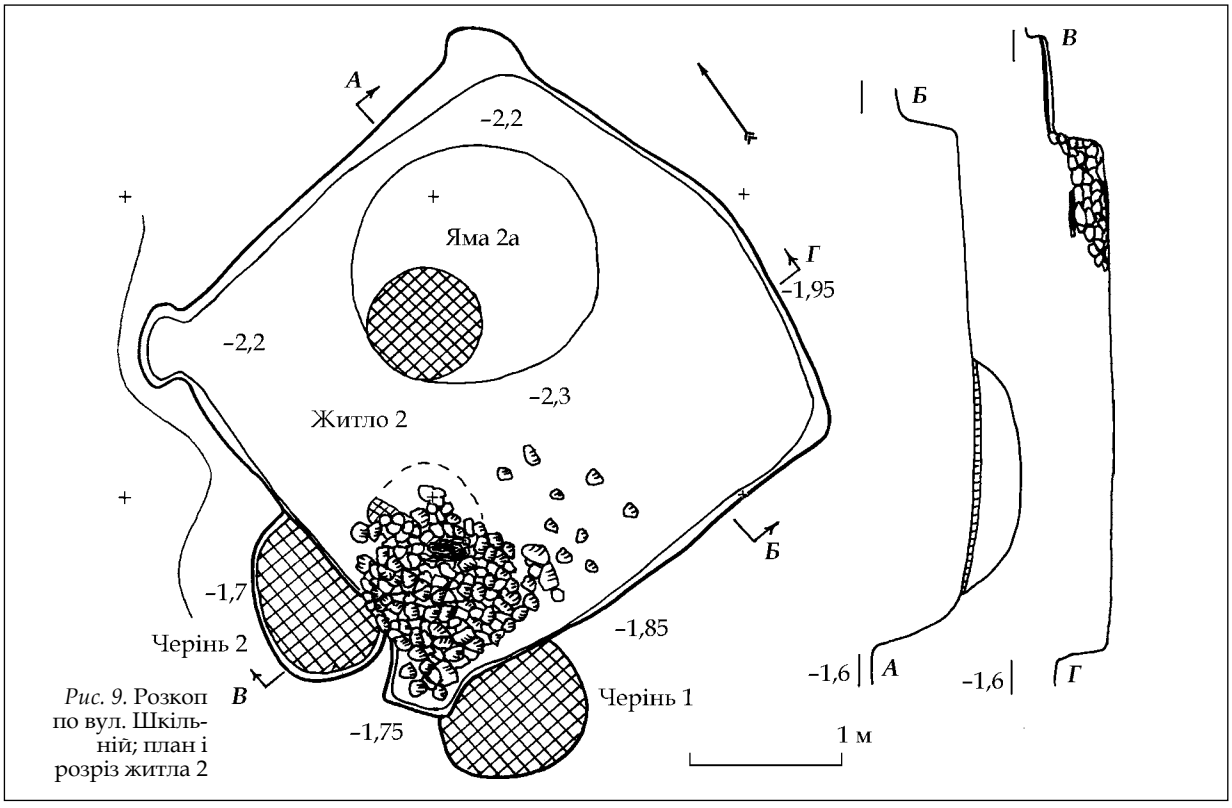

Рис. 9. Розкоп по вул. Шкільній; план і розріз житла 2

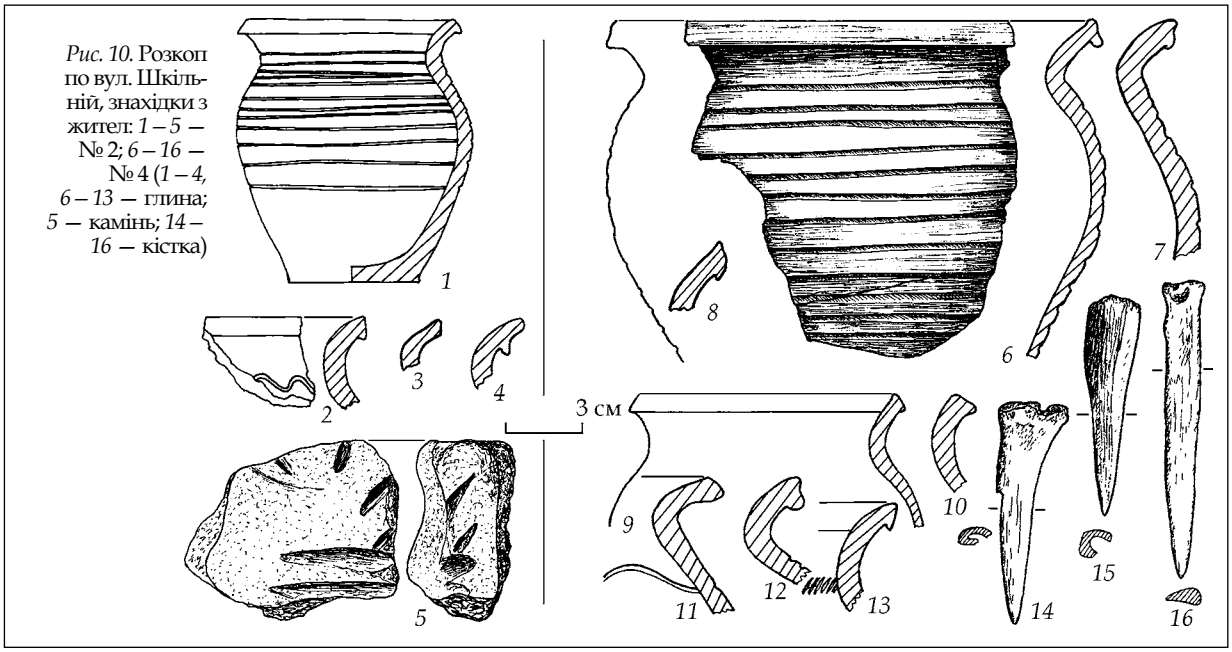

Рис. 10. Розкоп по вул. Шкільній, знахідки з жител: *1 – 5* — № 2; *6 – 16* — № 4 (*1 – 4, 6 – 13* — глина; *5* — камінь; *14 – 16* — кістка)

він чотирикутний у плані розмірами 0,6 × 0,65 м, був підмазаний шаром глини завтовшки до 2—3 см.

Черінь нішоподібної печі 1 округлий у плані, розмірами 1,25 × 0,8 м. Материкова основа череня знаходилась на 0,25 м вище, ніж долівка жит-

ла, вона була підмазана шаром міцно випаленої глини, а пізніше під час ремонту зверху було влаштовано замощення із камінців (серед них виявлено лише два уламки стінок гончарних горщиків), перекрите шаром глини завтовшки 1,5—3 см. Розміри вцілілої частини череня 2 — 1,1 × 0,8 м. Материкова основа череня знаходилась на 0,3 м вище долівки. Конструкція череня печі 2 така ж, як і печі 1.

Котлован житла 2 був заповнений гумусним ґрунтом з включеннями вуглин, глиняної обмазки. У ньому знайдено кістки тварин і уламки гончарних горщиків X ст. (рис. 10, *2* – *4*) і точильний камінь (рис. 10, *5*). На долівці у північно-східному куті трапився цілий невеликий горщик (рис. 10, *1*).

Житло 4 — напівземлянка прямокутної форми, розмірами 3,6 × 4,0 м, заглиблена в материк на 0,5—0,6 м (рис. 11). У північно-західному куті знаходилась чотирикутна у плані піч-кам'янка. Вона мала розміри 1,15 × 1,1 м, устям була зорієнтована по діагоналі будівлі, стінки збереглись на висоту до 0,3 м, їх ширина 0,3—0,4 м. Черінь влаштований на рівні долівки, не мав глиняної підмазки, являв собою ділянку міцно випаленого материкового суглинку розмірами 0,45 × 0,7 м.

Біля північно-східного кута котловану за межами північної стінки було вирізано в материку нішоподібну піч, яка збереглася повністю. Вона мала овальний черінь розмірами 1,1 × 0,9 м і напівсферичне склепіння заввишки 0,4 м. Черінь печі був вимощений невеликою кількістю каменів і підмазаний шаром глини завтовшки 2—4 см.

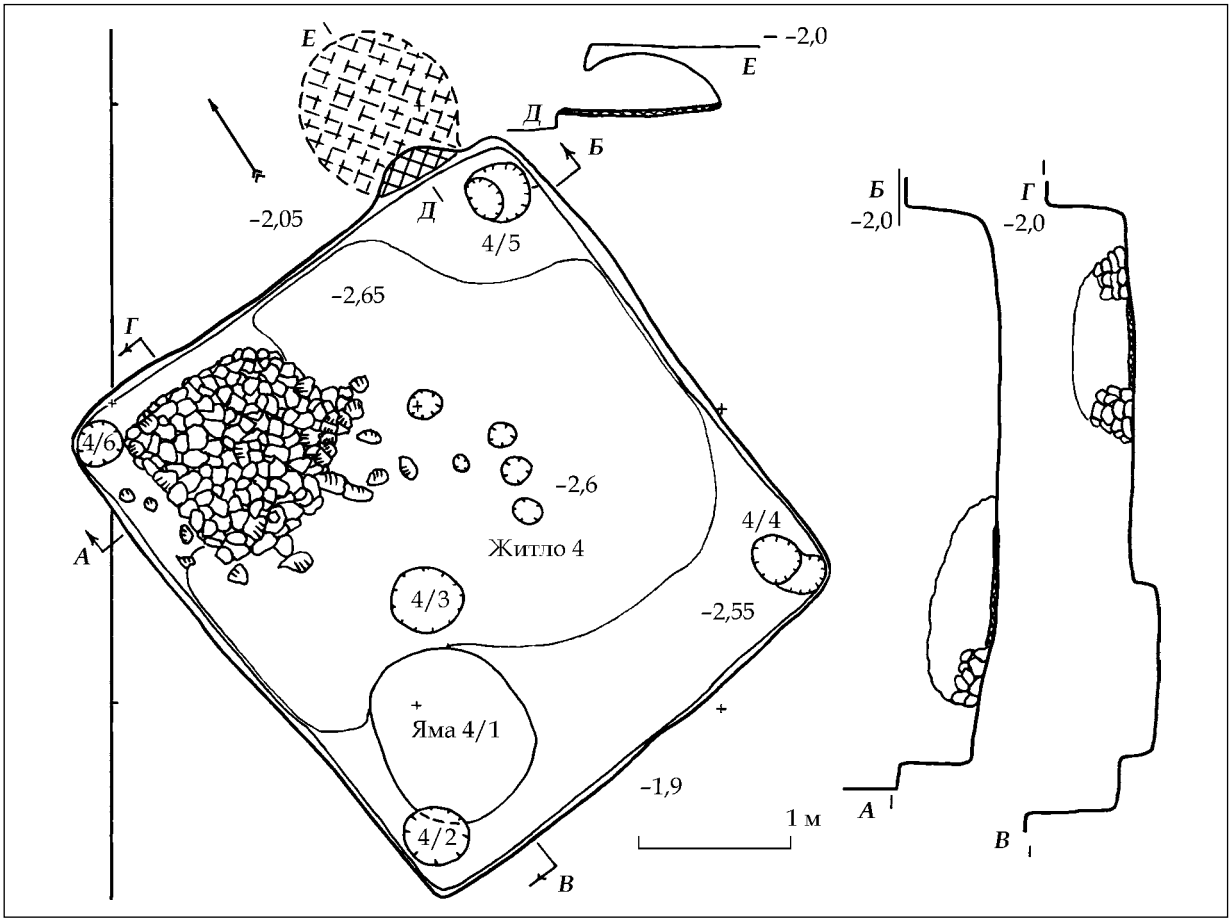

Рис. 11. Розкоп по вул. Шкільній; план і розрізи житла 4

У кутах і в центрі котловану житла виявлено стовпові ями, які свідчать про те, що житло мало каркасно-стовпову конструкцію стін. Серед знахідок із житла уламки гончарних горщиків X ст. і три кістяні проколки (рис. 10, 6—16).

Будівля 5 мала прямокутний котлован розмірами 2,6 × 2,0 м, заглиблений у материк на 0,7—0,8 м. За межами котловану, біля західної і східної стінок виявлені дві нішоподібні печі. Краще збережена східна піч мала овальний у плані черінь діаметром до 1,25 м. Він був підмазаний шаром глини завтовшки 2—3 см. Піч 2 майже повністю зруйнована, однак встановлено, що вона мала два різночасові черені. Більш ранній був вимощений дрібними камінцями і перекритий шаром міцно випаленої глини завтовшки до 2 см. Пізніший черінь вимостки не мав, був лише підмазаний глиною.

Котлован будівлі 5 був заповнений гумусним ґрунтом із включеннями вуглин, шматків печини. У ньому знайдено кістки тварин, точильний камінь, уламки гончарних горщиків X ст., кістяний «коньок».

Висновки

Отримані в ході досліджень у м. Рівне археологічні джерела дозволяють простежити процеси освоєння слов'янами цього мікрорегіону протягом тривалого часу — від VI—VII ст. до X ст. Всього виявлено 8 поселень, які знаходяться на обох берегах р. Устя на ділянці завдовжки близько 3 км (рис. 1, *1—6*) і в долині струмка, лівобережного допливу р. Устя (рис. 1, *7—8*). Більшість поселень розташовані на мисах та мисоподібних виступах корінного берега ріки заввишки 1,5—3,0 м від рівня заплави. Вирізняється поселення «Пляж», пункт 3, розташоване на мисі, який підвищується на 15—20 м.

Житла досліджені лише в розкопі по вул. Шевченка. Це типові напівземлянки площею 11,2 і 14,4 м^2 із печами-кам'янками. На слов'янських поселеннях у середній течії р. Горинь співіснують житла із глинобитними печами та печами-кам'янками. Зокрема, використання обох типів печей зафіксовано на поселеннях празької культури у Городку і Зозові [Баран, 1972, с. 159—161; 188—191]. У IX—X ст. у житлах також починають будувати печі з каміння на глиняному розчині. Вони виявлені в Городку, Хорові, Острозі [Пелещишин, Чайка, 1988; Прищепа, Позіховський, 2011, с. 138].

Будівлі з нішоподібними печами відомі на багатьох слов'янських поселеннях другої половини I тис. н. е. на території від Подністров'я до Подесення [Иванченко, 1980]. У середній течії р. Горинь їх виявлено на поселеннях Городок, Бармаки, Хорів, у Пересопниці, Дубно, Острозі, Дорогобужі. Печі в таких будівлях мають черені діаметром понад 1 м, вони часто вимощені камінням, керамікою та кістками тварин. Під час розкопок в Острозі простежено, що будівлі з невеликими котлованами і нішоподібними печами входили до житлово-господарських комплексів X—XI ст., які включали житла-напівземлянки, зернові та

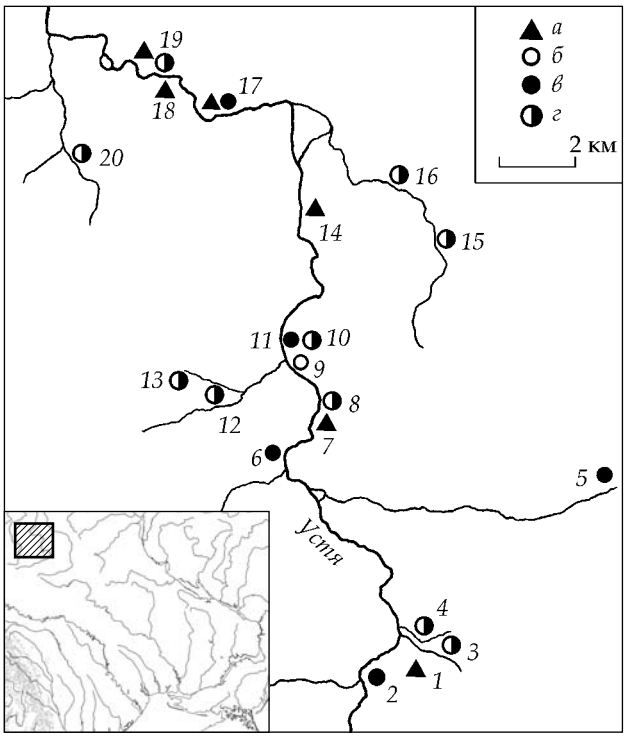

Рис. 12. Поселення другої половини I тис. н. е. в середній течії р. Устя: *1* — Загороща, п. 1; *2* — Загороща, п. 4; *3* — Корнин, п. 2; *4* — Корнин, п. 1; *5* — Колоденка; *6—14* — Рівне; *15* — Бармаки; *16* — Шпанів; *17* — Зозів, ур. «Кут»; *18* — Городок, ур. «Клем'янтів»; *19* — Городок, ур. «Кургани»; *20* — Обарів. **Умовні позначення**: *а* — VI—VII ст.; *б* — VIII—IX ст.; *в* — X ст.; *г* — VIII—X ст.

господарські ями, відкриті вогнища [Прищепа, Бондарчук, Позіховський, 2010]. Нішоподібні печі іноді зустрічаються в звичайних житлах-напівземлянках поряд з основною піччю, як це простежено в житлі 4 з розкопу по вул. Шевченка в Рівному. Такі житла досліджені в Млинові, Острозі. Вірогідно, будівлі з нішоподібними печами використовували перш за все для переробки зерна та випікання хліба [Кучера, 1975, с. 103]. Однак, не виключена можливість, що деякі з них мали виробниче призначення. У будівлі 31 на поселенні Ріпнів-ІІ виявлені залізні шлаки та сліди кольорових металів, а отже вона могла бути житлом-майстернею коваля [Баран, 1972, с. 28—29, 76].

Групу поселень на території Рівного, на нашу думку, слід розглядати як одне з «гнізд поселень» ранніх слов'ян у басейні р. Устя (рис. 12, *6 – 13*). На сьогодні тут відомо лише одне поселення празької культури (Пляж, пункт 1). До VIII—IX ст. належать п'ять поселень. У X ст. більшість поселень продовжують свій розвиток, а їх чисельність зростає до шести. Гнізда поселень були характерними для всієї території райковецької культури [Тимощук, 1990, с. 7, 144—183; Михайлина, 2007, с. 160].

На південь від Рівного гніздо поселень виявлене поблизу сіл Корнина і Загорощі (рис. 12, *1 – 4*). А на північ від Рівного гніздо поселень розташоване в районі сс. Городок і Зозів (рис. 12, *17 – 20*). Воно вирізняється тим, що група із трьох поселень тут існувала вже на етапі празької культури. Відстань між поселеннями в гніздах 0,5—2,0 км, відстань між гніздами — 7—8 км. Разом із ресурсною зоною площа кожного з виділених гнізд поселень може бути визначена в межах 30—40 км^2.

Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972. — 244 с.

Иванченко Л.И. Об одной группе восточнославянских построек второй половины I — начала II тыс. н. э. // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. Ин-та археологии АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 149—150.

Козак Д.Н. Поселення ранньосередньовічних слов'ян-дулібів // ЗНТШ. — Львів, 2007. — Т. CCLIII. — С. 467—489.

Кучера М.П. Поселення волинян на околиці м. Луцька // Археологія. — 1975. — Вип. 15. — С. 98—104.

Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007. — 300 с.

Пелещишин М.А., Чайка Р.М. Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII—XI ст.) // З історії стародавності і середньовіччя. — Львів, 1988. — Вип. 24. — С. 46—55.

Прищепа Б.А., Бондарчук О.А., Позіховський О.Л. Дослідження в Острозі по вул. Академічній, 12 // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 335—337.

Прищепа Б.А., Позіховський О.Л. Житлове будівництво в Острозі у X — на початку XII ст. за матеріалами досліджень 2004 року // Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000—2007 рр. — Львів, 2011. — С. 132—149.

Прищепа Б.А., Позіховський О.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 285—289.

Прищепа Б.А., Ткач В.В. Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно // Волинський музей: історія і сучасність. — Луцьк, 2009. — Вип. 4. — С. 416—418.

Прищепа Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Дослідження багатошарового поселення на південній окраїні м. Рівне // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 28—31.

Прищепа Б.А., Чекурков В.С. Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2006 році // НФ РОКМ. — 2007. — № 22361.

Пясецкий В.К. Отчет о раскопках поселения культуры старшей линейно-ленточной керамики в г. Ровно в 1989 г. // НФ РОКМ. — 1989. — № 17499.

Пясецький В.К., Охріменко Г.В. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 69—82.

Русанова И.П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М., 1973. — 99 с. — (САИ. — Вып. Е1-25).

Самолюк В.О. Звіт про роботу археологічної експедиції Рівненського краєзнавчого музею у 1992 році // НФ РОКМ. — 1992. — № 17504.
Тимощук Б.О. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990. — 188 с.
Ткач В.В., Прищепа Б.А. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження в м. Рівне по вул. Чорновола 2012 року // НФ РОКМ. — 2013. — № 26580.

Б.А. Прищепа

ПАМЯТНИКИ РАННИХ СЛАВЯН ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ н. э. НА ТЕРРИТОРИИ г. РОВНО

На территории г. Ровно сегодня известно 9 раннеславянских поселений второй половины I тыс. н. э., на четырех из них проведены археологические раскопки. Остатки очага и глиняные горшки пражской культуры найдены на поселении «Пляж», пункт 1. На других поселениях выявлены материалы райковецкой культуры, исследованы два жилища и три углубленные постройки с нишевидными печами. Большинство поселений расположено на мысах и мысовидных выступах коренного берега реки высотой 1,5—3,0 м от уровня поймы. Исследованные жилища — это типичные полуземлянки площадью 11,2 и 14,4 м^2 с печами-каменками. Хозяйственные постройки имели печи с округлым подом диаметром свыше 1 м, для увеличения теплоотдачи основа пода часто имела вымостку из камней, керамики и костей животных. Вероятно, постройки с нишевидными печами использовали прежде всего для переработки зерна и выпекания хлеба. Группу поселений на территории г. Ровно, вероятно, следует рассматривать как одно из «гнезд поселений» ранних славян в бассейне р. Устьи. Сейчас тут известно лишь одно поселение пражской культуры VI—VII вв. VIII—IX вв. датированы пять поселений. В X в. большинство из них продолжают развиваться, всего же известно шесть поселений этого времени. На юг от г. Ровно гнездо поселений обследовано у сел Корнин и Загороща. А на север от г. Ровно гнездо поселений выявлено у сел Городок и Зозов. Расстояние между поселениями в гнездах 0,5—2,0 км, расстояние между гнездами — 7—8 км. Вместе с ресурсной зоной площадь каждого из выделенных гнезд поселений может быть определена в пределах 30—40 км^2.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Ровно, ранние славяне, поселение, жилище, материальная культура.

B.A. Pryshchepa

SITES OF THE EARLY SLAVS IN RIVNE CITY (2nd half of the 1st millennium AD)

There are 9 known settlements of the early Slavs (2nd half of the 1st millennium AD) within the territory of Rivne, four of them have already been excavated. The remnants of the fireplace and kitchenware of the Prague culture were found in settlement«Plyazh» («the Beach»)», point 1. The materials of the Rayky culture were found in other settlements, two buildings and three sunken constructions with niche-like ovens were explored. Most settlements were situated on capes and cape-like prominences of the riverbank 1,5—3,0 m high from the water level. Discovered buildings, which were found, are typical grubenhauses (11,2 and 14,4 m^2) with stone ovens. Household rooms had round ovens, more than 1 m in diameter, to reinforce heat emission the base was often covered with stones, ceramics, and animal bones. It is likely that constructions with niche-like ovens were used mainly to process corn and to bake bread. The group of settlements within the territory of Rivne should probably be considered as one of the «settlement nests» of early Slavs in Ustya river basin. Today we know only one settlement of Prague culture (6th—7th c.). There are five settlements of the 8th—9th c. In the 10th c. most settlements continue developing and their number increases up to six. There has been found a «settlement nest» to the south of Rivne near the villages of Kornyn and Zagoroshcha. There is also a «settlement nest» to the north of Rivne near the villages of Gorodok and Zoziv. The distance between the settlements in the nest is 0,5—2,0 km, the distance between the nests is 7—8 km. Together with the resource zone, the area of each nest can be defined as 30—40 km^2.

K e y w o r d s: Rivne, early Slavs, settlement, building, material culture.

Я.В. Володарець-Урбанович

ПРОБЛЕМА ФУНКЦІОНУВАННЯ ГОНЧАРНИХ ОСЕРЕДКІВ VII—VIII ст. БАСЕЙНУ ДНІПРА

У статі розглянуто особливостям функціонування гончарних осередків VII – VIII ст. Цей час характеризується складною культурною трансформацією, що виявилася у зміні слов'янських археологічних культур третьої чверті I тис. – пеньківської та колочинської – пам'ятками кола Сахнівки, Волинцева та Луки Райковецької. У той же час у регіоні спостерігається поява кочового об'єднання, еліта якого залишила пам'ятки малоперещепинського та вознесенського типу.

К л ю ч о в і с л о в а: Подніпров'я, Дніпровське Лівобережжя, раннє середньовіччя, Пастирське городище, балка Канцерка, Мачухи, Битиця.

У Подніпров'ї в ранньосередньовічний час виникла низка ремісничих центрів, які спеціалізувалися серед іншого й на виготовлені гончарного посуду. Усього зібрано відомості про три гончарні традиції: балка Канцерка (з осередками у самій балці Канцерка та поблизу с. Мачухи) [Сміленко, 1975, с. 119—128], Пастирське городище [Приходнюк, 2005], волинцевська культура з центром на Битицькому городищі [Сухобоков, 1999] [1] (рис. 1), кожна з яких має самобутні витоки та традиції. Отже, на території лісостепу Східної Європи у ранньому середньовіччі існувало кілька гончарних центрів, що дозволяє поставити питання, яким чином і ким були зроблені спроби організувати ремісниче виробництво кераміки в регіоні [Обломский, 2003, с. 88—89; 2007, с. 8]. Ключовими також є питання щодо того, чому таких спроб було кілька і чому ці традиції не утвердилися на цій території.

Слід наголосити на тому, що безпосередніх слідів виробництва посуду не зафіксовано ні на Пастирському, ні на Битицькому городищах. Однак, саме на цих пам'ятках концентрується значний відсоток специфічної гончарної кераміки, і тому у дослідників утвердилася думка, що її виготовляли саме на цих пам'ятках чи їх околицях. У підтвердження цієї точки зору, можна зазначити кілька моментів. По-перше, досліджено не всю площу цих пам'яток, отже, виробничі майстерні та горни можуть бути ще не розкопані. По-друге, погано досліджено околиці цих пам'яток, а виробничі поселення, могли знаходитися поблизу городищ.

Поява гончарного посуду свідчить про існування ремісничого характеру виробництва. Дослідження цієї проблеми пов'язано з певними труднощами. З одного боку, дослідники вказують на генезис виробництва як такого, а з іншого — зараз фактично відсутні теоретичні розробки цього аспекту. Все це виявляє істотну проблему розробки вихідних принципів використання археологічних матеріалів для вивчення ремесла [Проблемная …, 1988, с. 161].

Можна стверджувати, що виробництво гончарного посуду на Пастирському городищі та на пам'ятках волинцевської культури

1 У Подніпров'ї відомо ще кілька центрів, де начебто, зафіксовано гончарне виробництво. Це гончарні осередки поблизу с. Петро-Свистунове [Брайчевська, 1963, с. 276] та Дніпровокам'янка [Гершкович, 2005—2009]. Однак відомості про них занадто уривчасті для залучення їх до аналізу.

© Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2014

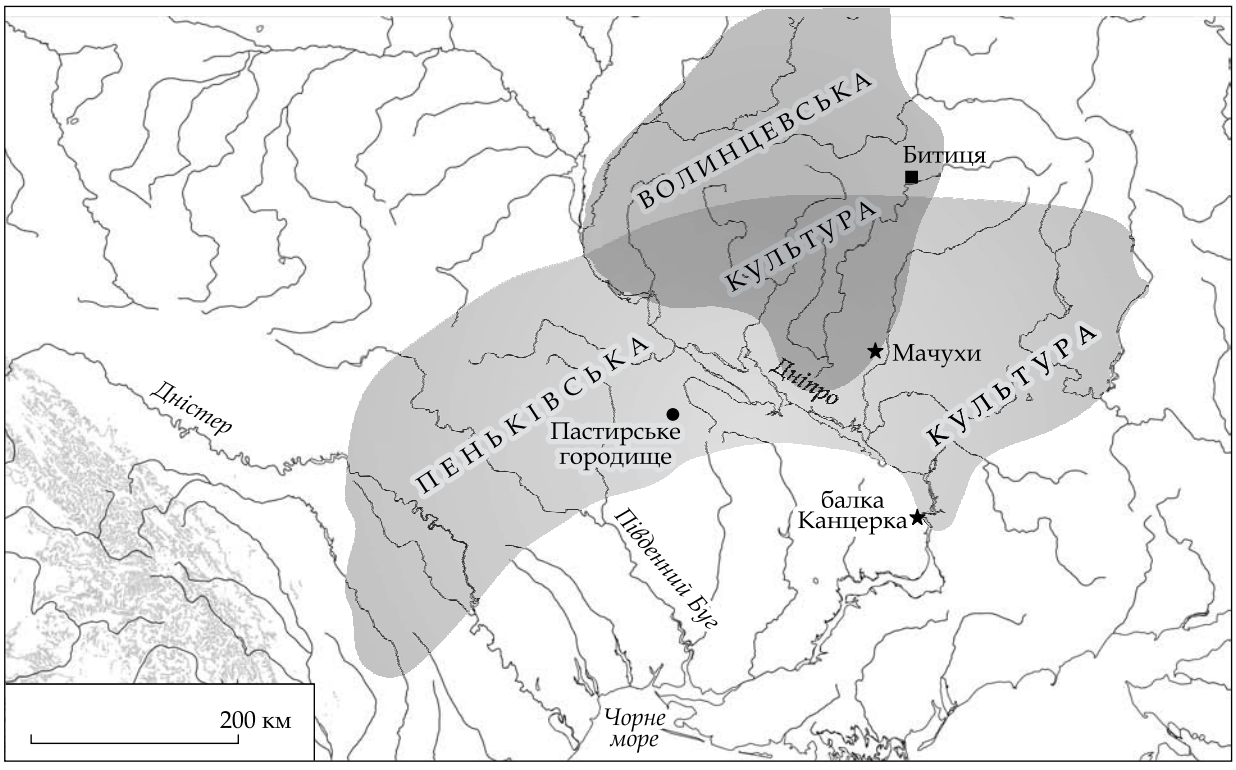

Рис. 1. Карта місцерозташування гончарних центрів

було організовано у формі общинного ремесла, тобто такого, що функціонувало в межах поселення-общини (див.: [Гудим-Левкович, 1988, с. 107]). У теоретичному плані його можна уявити як заняття окремої частини населення, що спеціалізувалася в окремій галузі.

Враховуючи технічні можливості ремесла, які безпосередньо впливали на продуктивність праці гончарів у той час, можна вважати доведеним, що зв'язок між гончарним ремеслом та ринком збуту відбувався шляхом праці на замовлення, обслуговування в першу чергу своєї общини.

Незважаючи на те, що центри різних гончарних традицій поширювали різну за асортиментом кераміку, їх об'єднують наступні спільні риси.

***По-перше**, всі вони знаходяться в межах слов'янських археологічних культур.* Балка Канцерка та Пастирське городище виникли в пізньопеньківський час і продовжували існувати на ранньому етапі пам'яток кола Сахнівки [Обломский, 1996а, с. 123; 2007, с. 8; Приходнюк, 1998а, с. 21, рис. 1; 2005, с. 70—80].

Зокрема, балка Канцерка розташована в оточенні пеньківських пам'яток у Надпоріжжі [Приходнюк, 1998а, с. 156—158, рис. 4], серед яких є ті, де знайдено прикраси [Родинкова, 1996, с. 155—162], що входять до складу першої групи скарбів за О.О. Щегловою [Щеглова, 1990; Гавритухин, Щеглова, 1996]. Відносно Мачух, слід зауважити, що в Пооріллі та Поворсклі також виявлено значну кількість пеньківських поселень [Приходнюк, 1998, рис. 2].

На Пастирському городищі виявлено низку речей, характерних як для першої, так і для другої груп скарбів [Приходнюк, 2005, с. 31—50], у тому числі кілька скарбів, що належать до другої групи [Брайчевський, 1952; Брайчевский, 1957; Приходнюк, 1998в, с. 94—99].

Посуд канцерського та пастирського типів був поширений на слов'янських пеньківських та сахнівських пам'ятках [Володарець-Урбанович, 2010, с. 62—63; Володарець-Урбанович, Скиба, 2011, с. 36]. Хоча канцерский посуд виявлений також у комплексах, пов'язаних із кочовиками [Володарец-Урбанович, 2012а, с. 95—96].

У VIII—IX ст. специфічний гончарний посуд був поширений на пам'ятках волинцевського кола. Більшість дослідників визначають етнічну належність культури як слов'янську (історію питання див.: [Володарець-Урбанович, Пуголовок, 2012, с. 122—125]).

По-друге*, на цих осередках виробляли кераміку чужу за формами та технологією для традицій місцевих культур*. Витоки цих гончарних традицій знаходяться доволі далеко від місця, де розташовані згадані центри [Обломский, 2003, с. 88—89; 2005а, с. 14—15]. Посуд балки Канцерки належить до північнокавказької гончарної традиції. Найближчі прототипи виявлені на пам'ятках Прикубання та Кисловодської улоговини [Мінаєва, 1961; Малашев, 2000; 2001; Володарець-Урбанович, 2012б].

Для кочовиків різних епох кераміка не може виступати етнічним показником (див.: [Скорий, 1987, с. 39]). Їм властиве запозичення гончарної продукції, адже гончарство вимагає певної осілості. Тому, ймовірно, кочове об'єднання переселило общину (чи кілька общин) аланів-гончарів — вихідців з Північного Кавказу (території, яка перебувала під його впливом або знаходилася поруч із землями кочовиків). Виникнення гончарних центрів канцерського типу, на нашу думку, було пов'язане з політичним та економічним впливом Великої Булгарії чи Хозарського каганату.

Погляди дослідників щодо походження гончарного посуду пастирського типу можна поділити на такі напрями: салтівське, канцерське, черняхівське та дунайське [Володарець-Урбанович, 2013, с. 40—41]. Проте точка зору про дунайське походження гончарного пастирського посуду здається найбільш аргументованою. Пастирська кераміка, яка продовжує пізньоантичну та ранньовізантійську гончарну традиції, була запозичена слов'янським населенням на початку колонізації слов'янами Дунайського регіону.

Погляди дослідників щодо походження посуду волинцевської культури можна поділити на кілька напрямів: салтівське, іменьківське та місцеве слов'янське [Володарець-Урбанович, Пуголовок, 2012, с. 126—127].

Однак не слід відкидати її дунайське чи «пастирське» походження. Вважається, що Пастирське городище стало об'єктом нападу кочовиків [Приходнюк, 2005, с. 79—80]. Незначна частина населення могла залишити городище до розгрому. Не виключено, що свідченням цього процесу є скарби другої хронологічної групи за О.О. Щегловою [Щеглова, 1990; Родинкова, 2011, рис. 3] (Вороб'ївський та Київський скарби) [Корзухина, 1996, с. 352, 359], у тому числі на лівому березі Дніпра (Зайцівський [Корзухина, 1996, с. 420], Харівський [Березовець, 1952; Приходнюк, Хардаев, 1998] [2] та Уланок [Щеглова, 2012, с. 201—205]). Іншим свідченням цього переселення можуть бути знахідки гончарної кераміки пастирського типу на слов'янських поселеннях Лівобережжя (Роїще, Олександрівка I, Засулля, Вовки, Шосейне та ін.) [Володарець-Урбанович, Скиба, 2011, рис. 2]. Переселенці могли принести із собою гончарну технологію. Надалі, втративши зв'язок з виробничим центром через його відда-

2 О.В. Комар вважає,що цей скарб належить не до другої групи скарбів, а вже до наступного часу.

леність та подальшу загибель, переселенці, можливо, почали самі виготовляти гончарний посуд. Пастирська гончарна кераміка типологічно подібна до деяких форм волинцевського гончарного посуду. Враховуючи, що між обома традиціями розрив менше 50 років (час життя одного-двох поколінь), цілком можливо, що ці дві керамічні традиції генетично пов'язані.

Пастирське городище загинуло у той час, коли йшло випадіння слов'янських скарбів другої групи за О.О. Щегловою [Щеглова, 1990]. Можливо, саме на цей час і припадає поява волинцевського посуду, що можуть підтверджувати знахідки із Харівського скарбу, який, начебто, був виявлений у волинцевському ліпному горщику [Березовець, 1952, с. 109] [3], та його аналогіями з Битиці [Сухобоков, Юренко, 2003а, рис. 10].

Не слід виключати і той факт, що хвиль слов'янського відтоку з Подунав'я було кілька. Одна з них могла бути представлена жителями Пастирського городища, інша — носіями волинцевських старожитностей. Зокрема, О.В. Григор'єв наголошує на зв'язку волинцевських старожитностей з пам'ятками Подунав'я, що прослідковується зокрема в ювелірному мистецтві [Григорьев, 1990, с. 53—54; 2000, с. 124—131, 168]. Та й походження літописних сіверян [Сухобоков, 2003, с. 87] часто виводять від подунавських сіверів [Седов, 1995, с. 154, рис. 49].

***По-третє**, перераховані гончарні осередки функціонували відносно недовго*. Посуд канцерського типу побутував приблизно із середини / другої половини VII —VII/VIII ст. [Володарец-Урбанович, 2012а, с. 94—97]. Пастирське городище датоване в межах середини/третьої чверті VII — першої половини/середини VIII ст. [Приходнюк, 2005, с. 77—78] [4]. Відносно недовгим було і побутування кераміки пастирського типу у населення лісостепової смуги Південно-Східної Європи [Приходнюк, 2005, с. 63]. Отже, фактично час побутування гончарного посуду пастирського та канцерського типів співпадає і в загальних межах визначається періодом від «випадіння» першої групи скарбів до «випадіння» другої.

Хронологічні рамки *виробництва гончарної кераміки волинцевської культури* охоплюють період з другої половини VIII—VIII/IX ст. [Юренко, 1985, с. 123—124; Щеглова, 1991, с. 47].

***По-четверте**, всі три традиції були знищені в результаті розгрому — експансії кочовиків або через внутрішньослов'янські міграційні процеси*. Під час дослідження низки комплексів із балки Канцерка були зафіксовані сліди пожежі та кістки черепу [Сміленко, 1975, с. 127], що може свідчити про погром центру.

Загибель Пастирського реконструюється за типово кочівницькою облоговою тактикою ведення бойових дій [Приходнюк, 1999, с. 240—252]. Вважається, що його знищення пов'язано з хозарською експансією [Приходнюк, 2005, с. 79—80].

Вивчення історичної долі волинцевської культури є окремою темою дослідження. Однак, факт розгрому Битицького городища не піддається сумніву [Комар, 2003, с. 102—107; Комар, Сухобоков, 2004, с. 159—173].

Підтвердженням складної воєнно-політичної ситуації в регіоні є наявність в Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі городищ з ранньосередньовічними матеріалами. Аналіз цих матеріалів є окремою темою до-

3 Нажаль, ознайомитися зі знахідкою не вдалося.

4 Нині більшість дослідників визначають час випадіння пастирських скарбів (а саме вони є маркерами часу загибелі пам'ятки) рубежем VII/VIII ст. чи початком VIII ст.

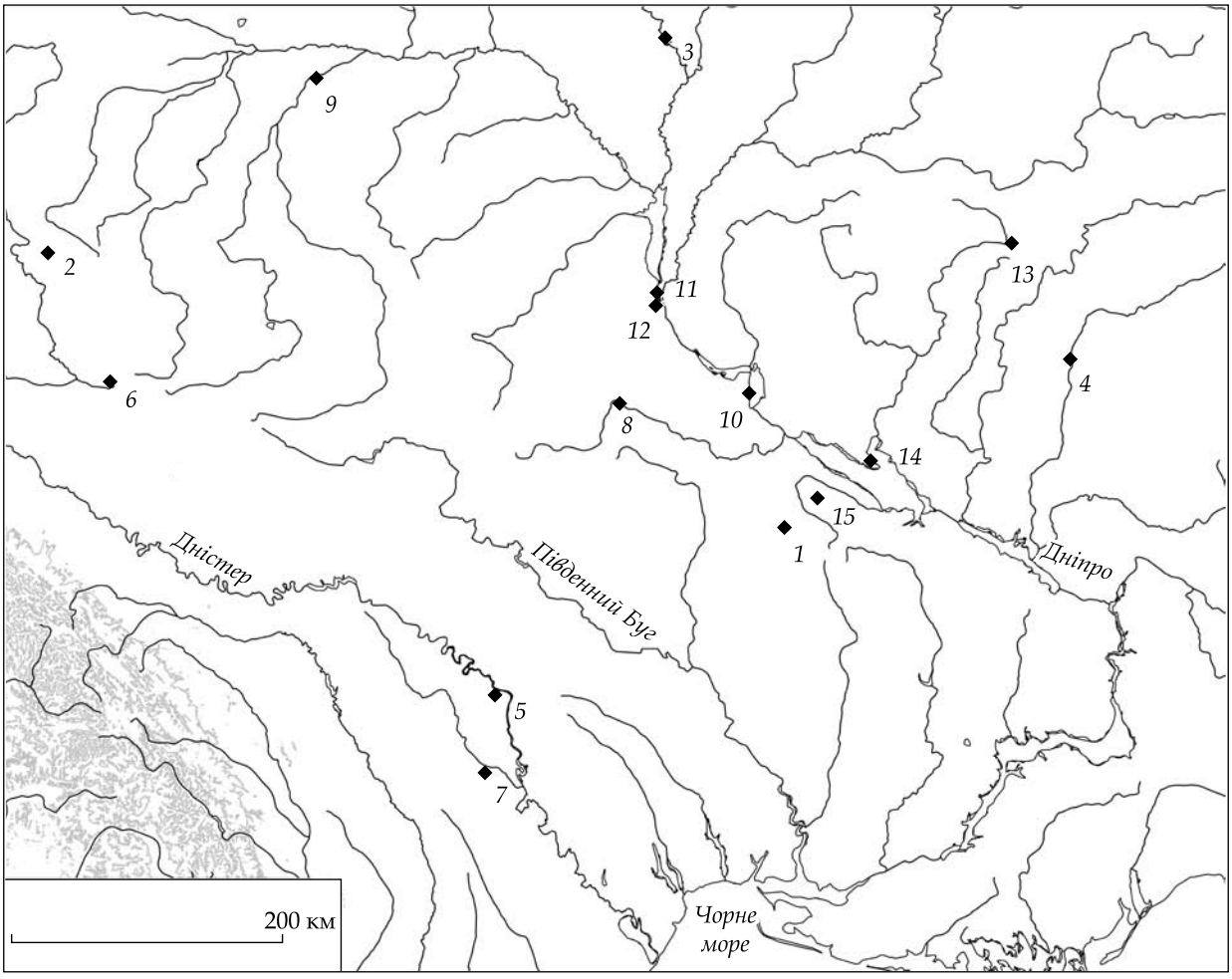

сліджень. Тим не менш, у Подніпров'ї таких було кілька: Мотронинське городище, городище на Старокиївській горі, Кисилівці, Біла Церква, Бучак, Міклашевський та ін. На Лівобережжі їх кількість дещо менша: Східне городище Більського городища, Великі Будки та Донецьке городище (рис. 2).

Частина з них була городищами-сховищами чи племінними центрами, однак виконували такі пам'ятки роль форпостів та укріплених пунктів. Визначити з певністю статус тих городищ, на яких не було проведено археологічних досліджень, важко, тому вони залучаються лише для унаочнення. У цьому руслі слід згадати легенду про князя Кия, яку оповідає Нестор у Літописі [Літопис руський, 1989, с. 2—6]. Ймовірно, у часи Нестора термін «перевізник» втратив своє друге значення, а саме як того, хто охороняє переправу [Брайчевський, 1963, с. 65].

Цікаво зазначити, що гончарний посуду пастирського та канцерського типів не поширювався далі умовної межі, що утворюють ці городища вище Канівщини. Можливо, це пояснюється тим, що городища були певними форпостами між різними слов'янськими угрупованнями. До речі, на конфронтацію між носіями празької та пеньківської культур у районі «Великого Київського трикутника» вказує і І.О. Гавритухін [Гавритухин, 2010, с. 32].

Рис. 2. Ранньосередньовічні слов'янські городища:
1 — Пастирське;
2 — Зимно;
3 — Колочин 1;
4 — Східне укріплення Більського городища;
5 — Алчедар;
6 — Пліснецько;
7 — Селіште;
8 — Біла Церква;
9 — Хотомель;
10 — Гора Лисуха;
11 — Киселівка;
12 — Старокиївська Гора;
13 — Великі Будки;
14 — Міклашевський; *5* — Мотронинське

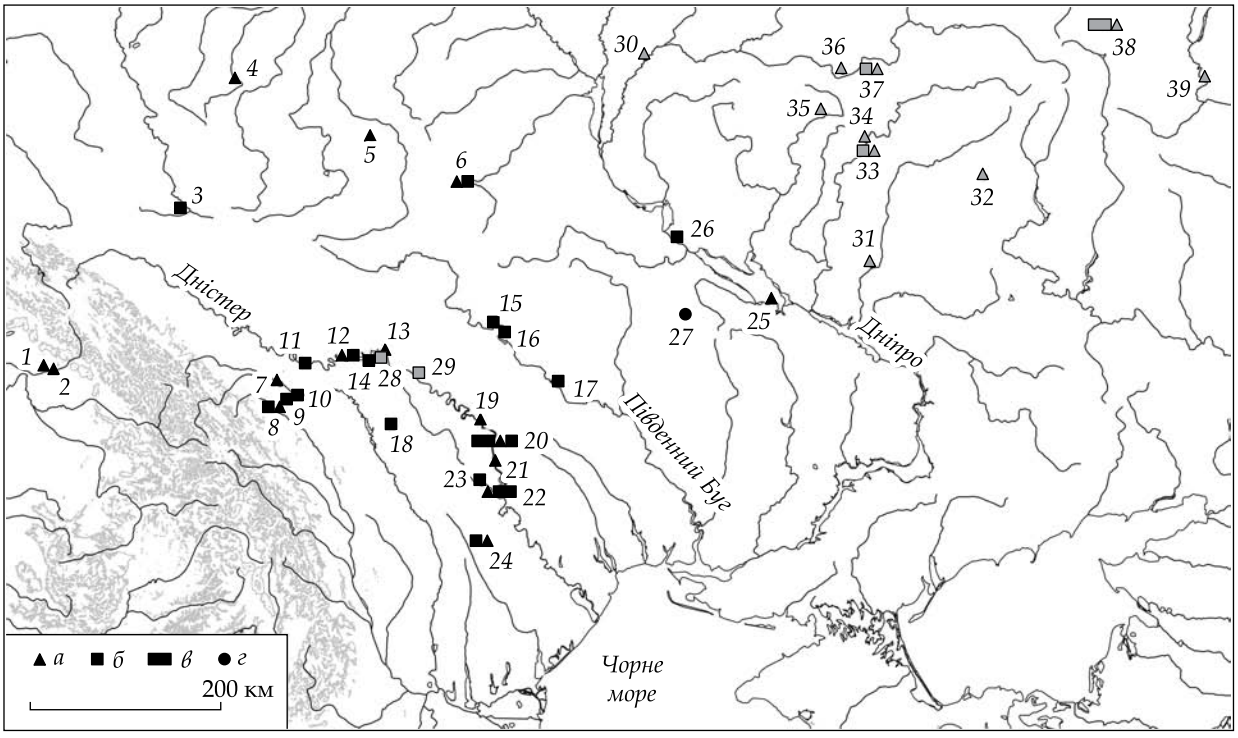

Рис. 3. Карта пам'яток зі слідами залізодобувної та залізоробної діяльності. **Умовні позначення**: *а* — знахідки залізного шлаку; *б* — металургійні горни та агломераційні печі; *в* — сопла; *г* — кузня. **Пам'ятки**: *третьої чверті I тис. н. е.*: *1* — Зняцеве; *2* — Червеневе; *3* — Ріпнів I; *4* — Підріжжя; *5* — Пульчин; *6* — Корчак VII; *7* — Чернівці (Рогізне II); *8* — Кодин I та II; *9* — Валя Кузьміна; *10* — Горбова; *11* — Рашків I; *12* — Батока I; *13* — хутір Березова; *14* — Кулішівка; *17* — Самчинці; *16* — Семенки; *17* — Гайворон-Солгутів; *18* — Хуча II; *19* — Пояни; *20* — Алчедар II, *21* — Глинжени III; *22* — Брадешти I; *23* — Скок; *24* — Ханска II; *25* — Пеньківка; *26* — Сушки; *27* — Пастирське городище; *останньої чверті I тис. н. е.*: *28* — Ломачинці; *29* — Григорівка; *30* — Шестовиця; *31* — Решетники; *32* — Карасівка; *33* — Новотроїцьке; *34* — Курган-Азак; *35* — Беседівка; *36* — Волинцеве (уроч. Стан); *37* — Волинцеве (городище в уроч. Курган); *38* — Жерновець; *39* — Тітчиха

По-п'яте, *гончарну кераміку виготовляли там, де зафіксовані сліди інших ремесел*. На Пастирському [Брайчевская, 1960; Недопако, 1998, с. 25—30; Приходнюк, 1998б, с. 12—16] та Битицькому городищах [Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 92—105] займалися обробкою чорних та кольорових металів.

Не виключено, що іще одним заняттям жителів поселень Канцерки було залізодобування. Зокрема, на поселенні III досліджено яму з рудою, що свідчить про добування заліза. З металургією може бути пов'язане і велике вогнище, помітне майже на поверхні землі в західній частині поселення III [Сміленко, 1975, с. 153—154]. Однак, враховуючи незначні масштаби виробництва, можливо, воно було направлене на задоволення власних потреб.

Крім того, *поселення, на яких зафіксовано поширення посуду, часто мають знахідки, пов'язані з добуванням заліза* (рис. 3).

Зокрема, у Побужжі, на поселенні Семенки, де виявлено канцерський та пастирський посуд [Володарець-Урбанович, Скиба, 2011, рис. 5], зафіксовано сліди металообробки [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 25]. Крім того, в цьому регіоні знаходився Гайворонський металургійний центр [Бідзіля 1963, с. 123—144], на якому виявлено сережку пастирського

типу [Айбабин, 1973; Приходнюк, 2005, с. 42] [5]. Ця знахідка може свідчити про зв'язок виробничого центру з городищем. Крім того, у регіоні відомо щонайменше два поселення з великою кількістю майстерень з обробки заліза, синхронних Пастирському городищу [Хавлюк, 1988, с. 226—231]. На поселенні Сушки в Подніпров'ї зафіксовано горн для виплавки заліза [Приходнюк, 1990, с. 97; Приходнюк, 1998а, с. 28].

По-шосте*, на самих центрах, у регіонах їх розташування та в ареалах поширення їхньої продукції зафіксовані сліди перебування кочовиків чи кочові впливи*. Про таку присутність у регіоні свідчать комплекси, пов'язані з кочовою знаттю, юртоподібні житла на слов'янських поселеннях, інгумації з прикрасами кола «старожитностей антів» [Приходнюк, 1975а, с. 63—64] (рис. 4).

Комплекси, пов'язані з вищою степовою знаттю, виявлені в долині р. Ворскла. Це Мала Перещепина, Нові Санжари, Макухівка [6] [Приходнюк, 2001, с. 25—28, 31—33]. Цей регіон пов'язують також із літньою ставкою хана Кубрата (?) [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 140—148]. Поруч локалізується виробничий центр Мачухи.

Інші багаті комплекси VII/VIII ст. знаходяться в Надпоріжжі (Вознесенка) [Грінченко, 1950; Сміленко, 1975, с. 155; Амброз, 1982; Дровосекова, 2012] (поруч розташовані поселення в балці Канцерка) і в межиріччі Південного Бугу й Інгульця (Глодоси) [Сміленко, 1965].

Інгумації з прикрасами кола «старожитностей антів» концентруються в Подніпров'ї (Бабичі, Балаклія, Мартинівка, Градизьк, Максимівка), долині р. Ворскли (Макухівка, Рябівка 3, Березівка, Мохнач), Надпоріжжі (Олексіївка) та в Посуллі (Постав-Муки). Каталог комплексів наведено в роботах низки дослідників [Обломский, 1996б, с. 121—122; 2002, с. 80—86; Родинкова, 1996, с. 155—162; Синиця, 1999; Гавритухин, 2004, с. 208—212; Володарець-Урбанович, 2009].

Юртоподібні житла зафіксовані в Подніпров'ї на слов'янських поселеннях Луг I, Стецівка, Йосипівка, Чернеччина та Прогрес [Сухобоков, Юренко, 1990, с. 155—157; Флеров, 1996; Комар, 2007, с. 35—52].

Поруч із ворсклянською концентрацією кочівницьких старожитностей (Мала Перещепина, Нові Санжари, Макухівка) відома низка пам'яток — стійбища (Полузір'я II, Лаврики, Білоконі, Чередники, Вовки), на яких виявлено гончарну кераміку типу Канцерка [Казанський, Середа, 2001, с. 24].

У Пруто-Дністровському регіоні виявлено гончарну кераміку «пастирського» типу явно дунайського походження. Слід зауважити, що в тому ж регіоні також виявлено інгумації з речами кола «старожитностей антів», зокрема в Данченах [Рафалович, Лапушнян, 1986, с. 24—27] і Селіштах [Рафалович, 1974, с. 137—141].

Проблема співвідношення гончарних центрів із кочовиками та їх впливами виглядає наступним чином. Для Пастирського городища ця теза найменш аргументована. Підтвердженням можуть слугувати лише знахідки значної кількості деталей кінської упряжі [Приходнюк, 2005, рис. 55, 64]. Не відкидаючи припущення, що в середовищі слов'янської військової знаті

5 Слід зазначити, що на Побужжі відомо лише три знахідки сережок пастирського типу [Приходнюк, 1975б, рис. 141] на відміну від Середнього Подніпров'я, де таких знахідок в рази більше [Корзухина, 1996]. Це може свідчити про те, що зв'язки городища були більш потужні саме з Середнім Подніпров'ям.

6 Можливо, серед знахідок комплексу було виявлено фрагмент канцерського глека [Комар, Хардаєв, 2011, рис. 2, 3].

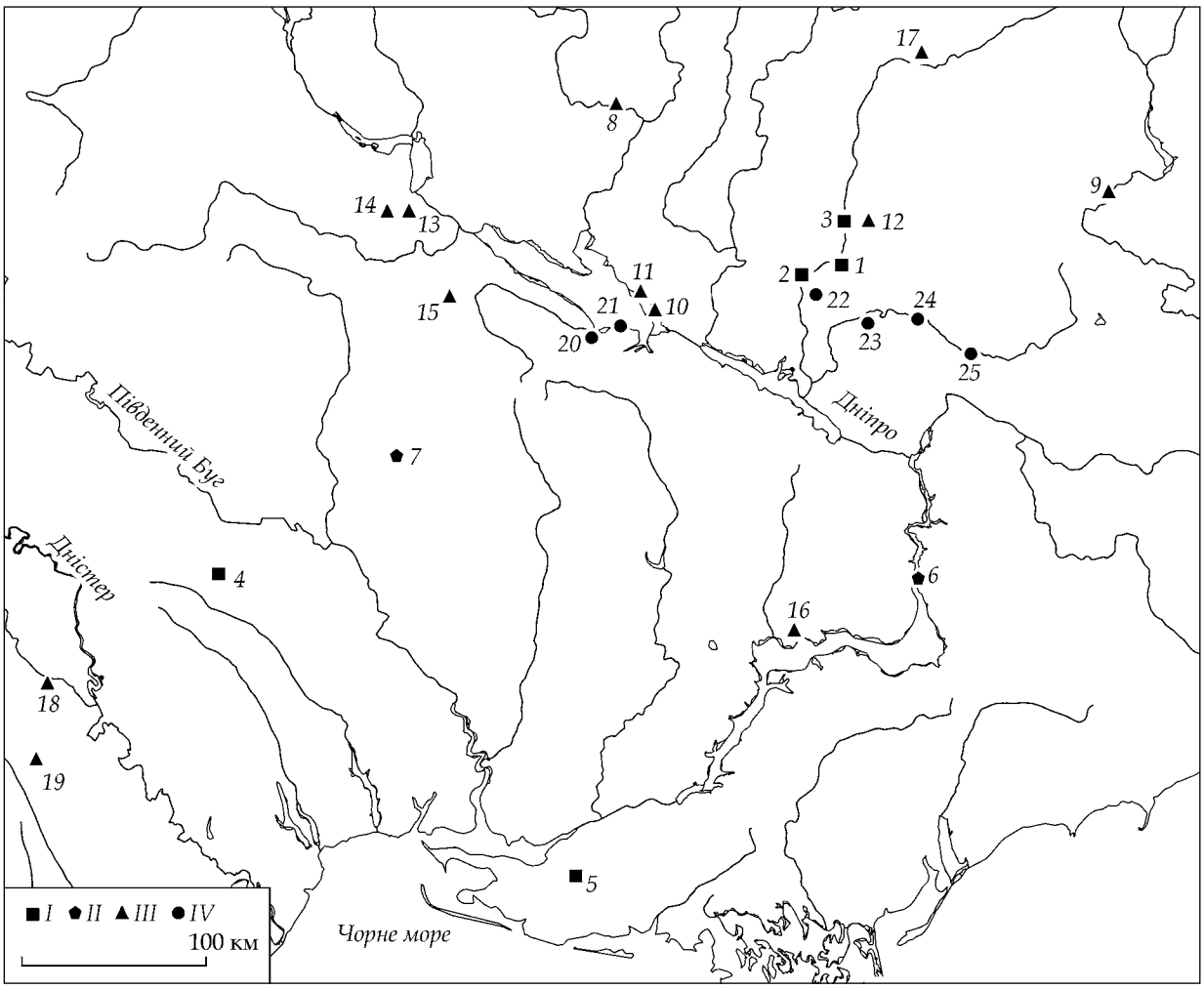

Рис. 4. Кочівницькі комплекси та пам'ятки пов'язані з впливами кочовиків на території Подніпров'я. **Умовні позначення**: *I* — пам'ятки типу Мала Перещепина; *II* — пам'ятки кола Вознесенки; *III* — інгумації з прикрасами кола «старожитностей антів»; *IV* — юртоподібні житла. *1* — Мала Перещепина; *2* — Нові Саржари—Зачепилівка; *3* — Макухівка; *4* — Ясинове; *5* — Келегеї; *6* — Вознесенка; *7* — Глодоси; *8* — Постав-Муки; *9* — Мохнач; *10* — Максимівка; *11* — Градизьк; *12* — Макухівка; *13* — Бабичі; *14* — Мартинівка; *15* — Балаклея; *16* — Олексіївка; *17* — Березівка; *18* — Селіште; *19* — Данчени; *20* — Стецівка; *21* — Луг І; *22* — Прогрес; *23* — Чернеччина; *24* — Йосипівка; *25* — Багате

були кінні вершники як у пізньоримський [Казанский, 1997, с. 264—268], так і в ранньосередньовічний час [Казанский, 2005—2007, с. 457—471], наголосимо, що лише дві пам'ятки третьої чверті I тис. н. е. дають нам значну кількість знахідок кінського спорядження: Зимно та Пастирське. Така кількість знахідок, може бути пов'язана з розгромом пам'яток. Однак, якщо припустити, що ці знахідки належали слов'янським воякам, то таку кількість кінних вершників можна пояснити кочовими впливами у військовій справі слов'ян.

У той же час, на Пастирському городищі немає інших речей, які можна пов'язати з кочовиками чи їх впливами. Зокрема, відсутні деталі поясного геральдичного поясу. Можливо це слід пов'язати з тим, що більш характерними для пам'ятки є скарби другої хронологічної групи, для якої притаманні лише жіночі прикраси [Щеглова, 1999; Родинкова, 2011, с. 244].

Поблизу Канцерки знаходився Вознесенський поминальний комплекс, біля Мачух — Мала Перещепина, Нові Санжари, Макухівка.

На Битиці виявлено елементи матеріальної культури, характерної для кочовиків (юртоподібні житла й печі типу тандира) [Сухобоков, 1999, с. 25—39]. Крім того, низка дослідників вважає, що пам'ятка була форпостом Хозарського каганату на сіверянських землях, де перебував намісник [Березовець, 1965, с. 55; Енуков, 2005, с. 46—47].

Отже, виявляється, що гончарні осередки виникли в місцях, де на одній території проживали окремі групи різноетнічного населення [Обломский, 2007, с. 3—12].

У ранньому середньовіччі в Східній Європі існувало два регіони звідки імпульсами поширювалася гончарна технологія — Подунав'я та Північний Кавказ. Лісостеп України знаходиться між цими територіями, а отже зазнавав впливу з двох сторін. Саме тому всі осередки відображають подібні процеси, хоча наявні й суттєві відмінності. Щоб зрозуміти їх слід коротко зупинитися на сучасних інтерпретаціях таких центрів.

Існує кілька точок зору щодо інтерпретації Пастирського городища. На думку деяких дослідників, пам'ятка є уособленням слов'яно-тюркської общини і ставки намісників кочових держав на слов'янських землях [Березовець, 1965, с. 47—67; Баран, 1998, с. 66]. Однак О.М. Приходнюк висунув досить обґрунтовану гіпотезу, що людність Пастирського городища, перебуваючи певний час у Подунав'ї, могла перейняти у візантійського населення навички гончарного виробництва. Переселившись в Середнє Подніпров'я, слов'яни принесли з собою нову технологію гончарного виробництва [Приходнюк, 1996, с. 64—79].

Пастирське городище посідає особливе місце в контексті вивчення соціально-економічного розвитку слов'янського населення. Слов'яни, що з VI ст. періодично вторгалися на територію Візантійської імперії [Брайчевский, 1983, с. 220—247; Брайчевський, 1999, с. 41—48], поступово почали заселяти її терени [Приходнюк, 1996, с. 65—67]. З приходом болгар у Подунав'я, частина слов'янського населення повернулася на терени Дніпровського Лісостепу. Це підтверджується знахідками горщика типу Чурел на слов'янському поселення Шосейне на Сіверському Донці [Обломский, Смирнов, Сорокин, 1987, с. 174—186] і переважною більшістю ювелірних знахідок з городища Зимно на Волині [Ауліх, 1972, с. 55—86; Приходнюк, 1996, с. 67].

Отже, Пастирське городище є відображенням існування слов'янського угруповання, що з якихось причин «повернулося» в Середнє Подніпров'я і з часом почало контактувати з місцевими слов'янськими племенами (поширення посуду пастирського типу та прикрас).

Балка Канцерка є унікальною пам'яткою, де було виявлено 20 горнів та 6 жител-майстерень. Місцеві гончарі виготовляли на експорт великі триручні глеки.

У VII ст. на території Східної Європи домінуючою військово-політичною силою було кочове об'єднання племен, еліта яких залишила по собі пам'ятки малоперещепинського типу. За таких умов спостерігається проникнення кочовиків та елементів їх культури у слов'янське середовище [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 144—148; Приходнюк, 2001, с. 47—60; Обломский, 2007, с. 3—12]. Кочовики могли виступати замовниками ремісничої продукції, зокрема це стосується канцерських осередків. Самі ж кочовики не мали розвинутої гончарної традиції та запозичували кераміку сусідніх осілих племен.

У такому разі поширення гончарного посуду відбувалося на певній території, що знаходилася під політичним та культурним впливом кочового населення. Впливи кочовиків поширювалися на територію лісостепу Південно-Східної Європи. Імовірно, гончарна кераміка могла потрапляти на слов'янські пам'ятки з кочовою людністю, котра інфільтрувалася в слов'янське середовище.

Волинцевська культура є матеріальним відображенням побуту групи слов'янських племен в VIII—IX ст. Її характерною особливістю є наявність у керамічному комплексі гончарних посудин. Більшість дослідників вважає, що виробництво гончарного посуду концентрувалося в межах чи околицях Битиці. Хоча, окремі осередки могли існувати і в інших регіонах. Однак, на городищі присутні сліди перебування кочовиків. Враховуючи, що волинцевська культура в хронологічному відношенні є пізнім утворенням, можливо вона відображає часткове поєднання двох явищ попередньої доби (Пастирського городища та балки Канцерки).

Слід зазначити, що гончарні осередки могли вплинути на розвиток власного гончарства в слов'янському середовищі. Зокрема, на третьому поселенні в балці Канцерка виявлено ліплену від руки посудину, підправлену на гончарному колі. Подібні посудини виявлені також на Пастирському городищі. За спостереженнями О.О. Бобринського, у регіонах із найінтенсивнішим перебігом соціально-економічних процесів (якими були Середнє та Нижнє Подніпров'я) темпи поширення та еволюції гончарного кола були динамічніші, ніж на інших територіях. Поширення нової технології також сприяло розповсюдженню гончарної продукції шляхом експорту. У той же час, місцеві майстри реагували на новації, що також відбивалося на поширенні та еволюції гончарного кола [Приймак, 1999, с. 29—30]. Все ж, характер поширення гончарної технології в слов'янському середовищі був різним у різних регіонах [Приходнюк, 2005, с. 68—69; Пеняк, 2007, с. 83—91], тому це питання потребує подальших досліджень.

Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К., 1972. — 124 с.

Айбабин А.И. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа // СА. — 1973. — № 3. — С. 62—72.

Амброз А.К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре — вопрос интерпретации // Древности эпохи великого переселения народов V—VIII вв. — М., 1982. — С. 204—222.

Баран В.Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — 160 с.

Березовець Д.Т. Харівський скарб // Археологія. — 1952. — Т. VI. — С. 109—119.

Березовець Д.Т. Слов'яни й племена салтівської культури // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 47—67.

Бідзіля В.І. Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі // Археологія. — 1963. — Т. 14. — С. 123—144.

Брайчевская А.Т. Кузница на Пастырском городище // КСИА ИА АН УССР . — 1960. — Вып. 9. — С. 99—103.

Брайчевская А.Т. Поселение у балки Яцева // МИА. — 1963. — № 108. — С. 251—282.

Брайчевский М.Ю. Дополнение к публикации Пастырского клада 1949 г. // СА. — 1957. — № 1. — С. 246.

Брайчевский М.Ю. Славяне в Подунавье и на Балканах в VI—VIII вв. (по данным письменных источников) // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 220—247.

Брайчевський М.Ю. Пастирський скарб 1949 р. // Археологія. — 1952. — Т. VII — С. 161—179.

Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. — К., 1963. — 161 с.

Брайчевський М.Ю. З історії слов'яно-візантійських війн VI ст. Війна 550—551 рр. // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — Київ; Львів, 1999. — С. 41—48.

Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та матолообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. — перша чверть II тис.). — К., 1996. — 192 с.

Володарець-Урбанович Я.В. Кочівницькі елементи з ареалу пеньківських старожитностей басейну рік Сули та Ворскли // Магістеріум. — К., 2009. — Вип. 36: Археологічні студії. — С. 49—52.

Володарець-Урбанович Я.В. До визначення ареалу поширення гончарної продукції канцерської традиції // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — Київ; Полтава, 2010. — С. 60—65.

Володарец-Урбанович Я.В. Хронология бытования канцерской гончарной посуды // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. — СПб., 2012а. — С. 94—97.

Володарець-Урбанович Я.В. Витоки та подальша доля канцерської традиції // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — Київ; Полтава, 2012б. — С. 128—139.

Володарець-Урбанович Я.В. Історія вивчення гончарного посуду Пастирського городища // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернігів, 2013. — С. 40—41.

Володарець-Урбанович Я.В., Скиба А.В. Гончарний посуд VII—VIII ст. на півдні Східної Європи // Археологія. — 2011. — № 2. — С. 34—46.

Володарець-Урбанович Я.В., Пуголовок Ю.О. До історії вивчення волинцевських старожитностей // Археологія. — 2012. — № 4. — С. 122—131.

Гавритухин И.О. Среднеднепровские ингумации второй половины V — VI в. // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. — СПб., 2004. — С. 208—220.

Гавритухин И.О. Поздне- и постчерняховские традиции в «Большом Киевском треугольнике» // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. — К., 2010. — С. 28—32.

Гавритухин И.О., Обломский А.М. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 140—148. — (РСМ. — Вып. 3).

Гавритухин И.О., Щеглова О.А. Группы днепровских раннесредневековых кладок // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 53—57. — (РСМ. — Вып. 3).

Гершкович Я.П. Днепровокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья // Stratum plus. — 2005—2009. — № 2. — С. 578—590.

Грінченко В.А. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. — 1950. — Т. III. — С. 37—63.

Григорьев А.В. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 50—55.

Григорьев А.В. Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000. — 263 с. — (Тр. Тул. археол. экспедиции. — Вып. 2).

Гудим-Левкович А.Н. О формах специализации черняховского ремесленного производства // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным. — М., 1988. — С. 106—108.

Дровосекова О.В. З історії відкриття Вознесенського комплексу // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — Київ; Полтава, 2012. — С. 152—159.

Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. — Курск, 2005. — 352 с.

Казанский М.М. Оружие киевской культуры // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. — СПб., 1997. — Т. 1. — С. 262—269.

Казанський М.М., Середа Д.В. Поселення пеньківської культури Полузір'я I на Полтавщині // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 19—25.

Казанский М.М. О раннеславянской коннице // Stratum plus. — 2005—2007. — № 5. — С. 457—471.

Комар О.В. Про час і обставини прийняття титулу «хакан» правителем русів // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст. — Чернігів, 2003. — С. 102—107.

Комар А.В. Что такое «пастырская культура»? // Проблеми на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4—1. — С. 35—52.

Комар А.В., Сухобоков О.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема преемственности // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 159—173.

Комар О.В., Хардаєв В.М. Колекція Зачепилівського («Новосанжарського») комплексу 1928 р.: втрачене і збережене // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — Київ; Полтава, 2011. — С. 101—115.

Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. — 1996. — Вып. V. — С. 352—435, 586—705.

Літопис руський. — К., 1989. — 591 с.

Малашев В.Ю. Раннесредневековая керамика могильника Клин-Яр III. Вопросы хронологии. — М., 2000. — 52 с. — (Тр. Клин-Ярской экспедиции. — **I**).

Малашев В.Ю. Керамика средневекового могильника Мокрая Балка. — М., 2001. — 149 с.

Мінаєва Т.В. Кераміка балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі // Археологія. — 1961. — Т. XIII. — С. 119—128.

Недопако Д.П. Технологія обробки заліза на Пастирському городищі // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 25—30.

Обломский А.М. Ремесленные центры // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996а. — С. 123—124. — (РСМ. — Вып. 3).

Обломский А.М. Инородные компоненты в зоне пеньковской культуры // Гавритухин И.О. Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996б. — С. 121—122. — (РСМ. — Вып. 3).

Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.). — М., 2002. — 255 с.

Обломский А.М. О способе организации гончарного производства на территории Восточноевропейской лесостепи в V—VIII вв. н. э. // АЛЛУ. — 2003. — № 2. — С. 87—94.

Обломский А.М. Гончарные центры на территории Восточноевропейской лесостепи в V—VIII вв. н. э. // Днепро-Донское междуречье в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2005а. — С. 13—19.

Обломский А.М. Структура населения Лесостепного Поднепровья в VII в. н. э. // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2. — С. 3—12.

Обломский А.М., Смирнов А.С., Сорокин А.Н. Материалы I тысячелетия н. э. на поселении Шоссейное (Белгородская обл.) // СА. — 1987. — № 4. — С. 174—186.

Пеняк П. Давнє гончарство Закарпаття. — Ужгород, 2007. — 130 с.

Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X—XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ. — Полтава, 1999. — С. 28—43.

Приходнюк О.М. О кочевнических элементах в культуре раннесредневекового Приднепровья // Новейшие открытия советских археологов. — К., 1975а. — Ч. III. — С. 63—64.

Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975б. — 154 с.

Приходнюк О.М. Новые данные о пеньковской культуре // РСМ. — М., 1990. — С. 75—108.

Приходнюк О.М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации) // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 64—79.

Приходнюк О.М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж, 1998а. — 169 с.

Приходнюк О.М. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища // Археологія. — 1998б. — № 3. — С. 4—24.

Приходнюк О.М. Оборонні споруди та військове спорядження Пастирського городища // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — Київ; Львів, 1999. — С. 240—252.

Приходнюк О.М. Про витоки раннього чарної слов'янської кераміки // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 166—172.

Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Чернівці, 2001. — 284 с.

Приходнюк О.М. Пастирське городище. — Київ; Чернівці, 2005. — 244 с.
Приходнюк О.М., Хардаев В.М. Харивский клад // Archaeoslavica. — 1998. — № 3. — С. 243—282.
Проблемная ситуация в современной археологии. — К., 1988. — 288 с.
Рафалович И.А., Лапушнян В.П. Работы Реутской археологической экспедиции // АИМ 1972 г. — Кишинев, 1974. — С. 427—441.
Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — 224 с.
Родинкова В.Е. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 155—162. — (РСМ. — Вып. 3).
Родинкова В.Е. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований // Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. — М., 2011. — С. 239—265.
Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. — М., 1995. — 416 с.
Синиця Є.В. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пеньківської культури // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 98—110.
Скиба А.В. Географія та умови етнічного сусідства слов'ян і кочових племен південно-східної Європи у VI—VII ст. // Vita Antiqua. — 2009. — № 7—8. — С. 236—249.
Скорий С.А. Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепового Правобережжя // Археологія. — 1987. — Вип. 60. — С. 36—49.
Сміленко А.Т. Глодські скарби. — К., 1965. — 85 с.
Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975. — 211 с.
Сухобоков О.В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 25—39.
Сухобоков О.В. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні // Східний світ. — 2003. — № 1. — С. 85—93.
Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 92—105.
Сухобоков О.В., Юренко С.П. Предволынцевские памятники Полтавщины (по м-лам исследований Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР) // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 155—157.
Сухобоков О.В., Юренко С.П. До вивчення волинцевських пам'яток // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I — початок II тис.). — Суми, 2003. — С. 22—48.
Флеров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996. — 100 с.
Хавлюк П.И. О начальных этапах развития раннеславянского ремесла (на материалах ремесленных сооружений на Южном Буге) // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 226—231.
Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 162—204.
Щеглова О.А. Среднее Поднепровье конца VII — первой половины VIII вв.: причины смены культур // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. — СПб., 1991. — С. 42—50.
Щеглова О.А. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? // Stratum plus. — 1999. — № 5. — С. 287—312.
Щеглова О.О. Маленький комплекс пастырского типа из окрестностей села Уланок (Суджатский район Курской области) // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902—1968) (3—5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург). — СПб., 2012. — С. 201—205.
Юренко С.П. Волынцевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской СССР в I тыс. н. э. — К., 1985. — С. 116—125.

Я.В. Володарец-Урбанович

ПРОБЛЕМА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ГОНЧАРНЫХ ЦЕНТРОВ VII—IX вв. БАССЕЙНА ДНЕПРА

Статья посвящена анализу особенностей функционирования производственных центров — Пастырское городище, балка Канцерка, Мачухи и Битицкое городище.
Все они находятся в границах славянских археологических культур. В этих центрах изготовляли керамику чужую по формам и технологии для традиций местных культур. Керамику изготовляли на тех памятниках, где зафиксированы следы других ремесел. Центры функционировали относительно недолго и были разгромлены. Кроме того, на памятниках или в регионах расположения продукции зафиксированы следы пребывания кочевников либо их влияния.
Кочевники могли выступать заказчиками ремесленной продукции, так как гончарная керамика канцерского типа выявлена в их комплексах. В таком случае распространение гончарной посуды происходило на определенной территории, находившейся под политическим и культурным влиянием кочевого населения.
Пастырское городище было обособленным центром славянского племени. Постепенно происходил процесс интеграции его населения в общевосточнославянский массив.
Волынцевская культура является материальным отражением быта левобережной группы славянских племен в VIII—IX вв. Учитывая, что культура в хронологическом отношении является поздним образованием по отношению к Пастырскому городищу и балке Канцерке, возможно, она отражает частичное совмещение двух явлений предыдущей эпохи (Пастырского городища и балки Канцерки).

К л ю ч е в ы е с л о в а: Поднепровье, Днепровское левобережье, раннее средневековье, Пастырское городище, балка Канцерка, Мачухи, Битица.

Ya.V. Volodarets'-Urbanovych

PROBLEM OF THE CERAMIC CENTERS OF THE 7th—9th c. AD FUNCTIONING IN THE DNIEPER BASIN REGION

Functioning peculiarities of the manufacturing centers — the Pastyrs'ke hillfort, Kantserka gully, Machuhy, the Bytytsya hillfort is analyzed in the paper.
All of those centers are situated within Slavic archaeology cultures. On the ceramic centers were produced the pottery which differs from local wares by forms and manufacturing techniques. There discovered the traces of the other crafts. The centers functioned not for long and were destroyed. Moreover on the sites with pottery from mentioned centers were revealed nomadic finds or nomadic influences.
The Kantserka potteries were found in the nomadic assemblages. Perhaps, the nomads could be customers of crafts products. In that case the pottery distribution took place in the area which was influenced by nomads in terms of politics and cultural.
The Pastyrs'ke hillfort was the detached center of some Slavic tribe. Its integration to the common East Slavic cultures array was gradual.
The Volyntseve culture is represented the mode of life of the Dnieper Left Bank Slavic tribes in the 8th—9th c. This archaeological culture more recent phenomenon than the previous referred above. Possibly the Volyntseve culture is reflecting the combination of the earliest phenomena (the Pastyrs'ke hillfort and Kantserka gully).

K e y wo r d s: Middle Dnieper, Dnieper Left Bank, Early Medieval, Pastyrs'ke hillfort, Kantserka, Machukhy,Bytytsya.

С.А. Горбаненко, Ю.О. Пуголовок

ПІЧ ПІЗНЬОРОМЕНСЬКОГО ЧАСУ З ПОЛТАВИ

У статті розглянуто особливості спорудження печі в одному з жител роменської культури пізнього етапу з літописної Лтави. На основі знахідки обгорілих зерен жита в рештках конструкції печі, а також завдяки залученню археологічних та етнографічних матеріалів зроблено висновки про важливу етнокультурну знаковість жита в обрядовості слов'ян.

К л ю ч о в і с л о в а: Лтава, роменська культура, сіверяни, піч, жито, етнокультурна символіка.

Влітку 2013 р. Полтавська археологічна експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України на території городища літописної Лтави, що на Івановій Горі, проводила охоронні археологічні дослідження, у результаті яких здобуто виразні матеріали роменської культури і давньоруського часу. Серед них привертає увагу житло 1, виявлене у траншеї 2, що належить до роменської культури. Житлова споруда, котлован якої заглиблений від рівня давнього горизонту на 2,75 м, зорієнтована кутами за сторонами світу. Підлога рівна, материкова, верхня частина заповнення котловану пошкоджена перекопом XVIII ст. У нижній частині житла виявлено рештки горілих дерев'яних конструкцій, які рівномірно залягали по всій площі котловану будівлі (рис. 1, *І*). Рештки виробів із дерева представлені дошками шириною 0,20—0,22 м і трьома колодами, підквадратними у перетині, що лежали одна на одній, вздовж північно-східного борту котловану (рис. 1). У західній частині виявлено рештки печі у вигляді скупчення обпаленої глини та частини конструкції печі. З числа уламків опалювального пристрою виділявся фрагмент верхньої (?) частини топкової камери, який вирізнявся дещо пористою структурою. Розміри фрагменту 16,8 × 10,4 см.

Уламок конструкції (склепіння) печі виявився доволі цікавим: усередині нього при детальному огляді виявлено значну кількість вцілілих обгорілих зернівок культурних рослин. Насиченість ними формувальної маси, з якої потім була побудована піч, значна: приблизно 1 зернівка на 10—15 см^3. Усі зернівки, що їх вдалося вилучити, виявилися винятково зернівками жита (*Secale cereale*), і будь-яких інших культурних рослин виявлено не було. Формувальна маса також містила органічні домішки (полову, посічену траву).

Зернівки збереглися задовільно. Деякі з них утратили найуразливіші частини (зародки), інші суттєво деформувалися під дією вогню (рис. 2). Також слід наголосити, що зерно не було «сортованим» — у формувальній масі містилися й найбільші (з середини колоса), і найменші (з країв) екземпляри. Через це їх параметри суттєво варіюють (таблиця). Також вдалося вилучити з глини одну вцілілу основу колоска та дві плівки (рис. 2, *35 – 37*).

З-поміж подібних фрагментів обмазки, оглянутих безпосередньо одним зі співавторів, а також серед опублікованих даних і етнографічних матеріалів досі єдиним близьким прикладом є обмазка паливника печі з козацької землянки XVII ст. із Чугуївського городища, на зовнішній поверхні якого зафіксовано значну кількість відбитків зернівок

© С.А. ГОРБАНЕНКО, Ю.О. ПУГОЛОВОК, 2014

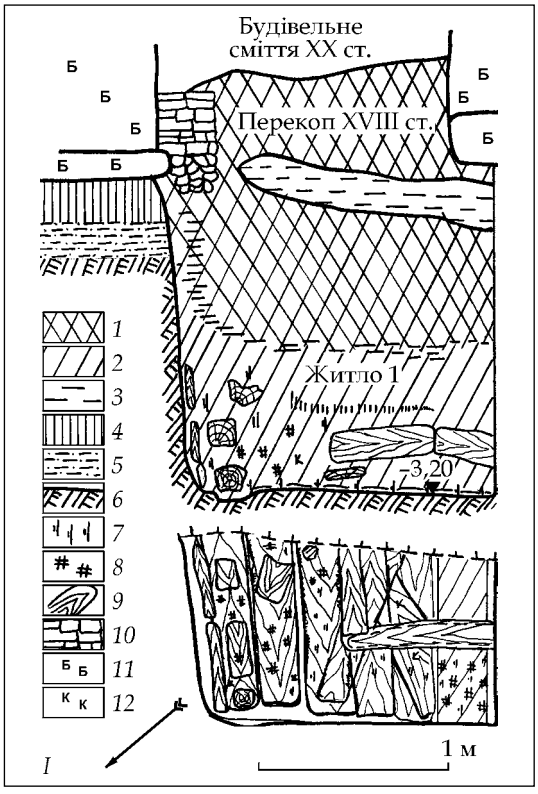

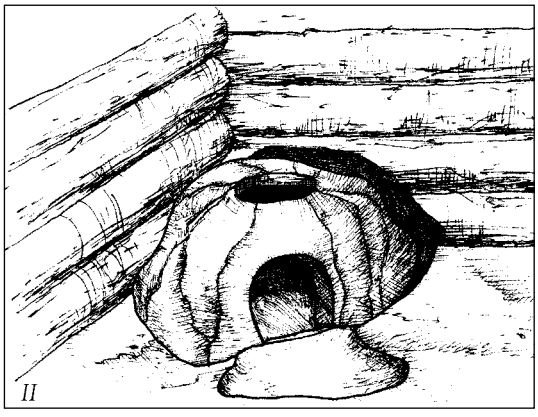

Рис. 1. Житло 1: *I* — план і профіль (*1* — перекоп; *2* — заповнення; *3* — глина; *4* — похований ґрунт; *5* — передматерик; *6* — материк; *7* — вуглини; *8* — печина, уламки печі; *9* — дерев'яні конструкції; *10* — фундамент; *11* — бетон; *12* — кераміка); *II* — загальний вигляд типової печі пізнього етапу роменської культури

жита [Свистун, Пашкевич, Горбаненко, 2010]. Зауважимо, що в описаному випадку жодної раціональної потреби в такому додаванні зернівок не було.

Зазвичай рослинні домішки додають із функціональною метою; їх домішують безпосередньо до формувальної маси для поліпшення в'язкості маси на початковому етапі її формування. Існує дуже багато прикладів із археологічних джерел. Глиняна обмазка чи не з кожної пам'ятки різних археологічних культур, носії яких займалися землеробством, містить велику кількість органічних домішок. Так само, за етнографічних часів і до наших днів включно, у сільській місцевості використовують цей прийом під час будівництва чи ремонту каркасно-стовпових споруд, а також для підмазування стін, незалежно від способу будівництва.

Отже, не викликає сумнівів, що додавання зернівок до глини не мало функціонального значення, тобто не було зумовлене технологічними чи якимись іншими прийомами. Це дає підстави дійти висновку про нефункціональне використання зернівок жита. Єдиним логічним поясненням цьому факту може бути лише якесь сакральне (обрядове) використання збіжжя.

Варто зауважити, що використано саме жито. Власне, назва «жито» має загальнослов'янське походження [Нидерле, 1924, с. 62; Готье, 1930, с. 113; Мавродин, 1946, с. 29—31]. Ця назва часто згадується в літописах: «Под **житом** в письменных источниках подразумевают различные виды зерновых культур. Основной же была рожь. О том, что ржаной хлеб был главным видом пищи можно судить по тому, что при перечислении цен на продукты на первое место летописцы ставили **рожь**. Она являлась как бы эталоном цен» [Левашова, 1956, с. 50].

В усній народній традиції, зафіксованій етнографами (і дотепер), на широких просторах під назвою «жито» могли мати на увазу будь-які зернові, найрозповсюдженіші на певних територіях: «Хлеба эти в своих местах (где их много) настоящими именами не называются, а слывут под общим прозвищем **жита**. На юге, по черноземным местам, житом называют *рожь*, за рекой Волгой к Сибири всякое яровое зерно **жито** (**и греча, и пшеница, и ячмень, и овес**); на севере по Волге и Архангельской губернии жито — только один ячмень, а в Твери и по верхней Волге это только яровая рожь …» [Максимов, 1873].

Автор словника української етнокультурної символіки В.В. Жайворонок наводить такі дані про цей символ у житті українців: «… житом (слово, споріднене із *жити, життя*) у народі називали не лише власне цей злак, але … жито як хліб, основа життя людини …; рослина — символ плодючості й багатства, тому часто є дійовою особою в ритуалі …; сніп **жита** (як одне життя) вноситься в хату й на Різдво …; як символ життя жито клали під хату, коли її будували …; перепаленому житу й житньому борошну

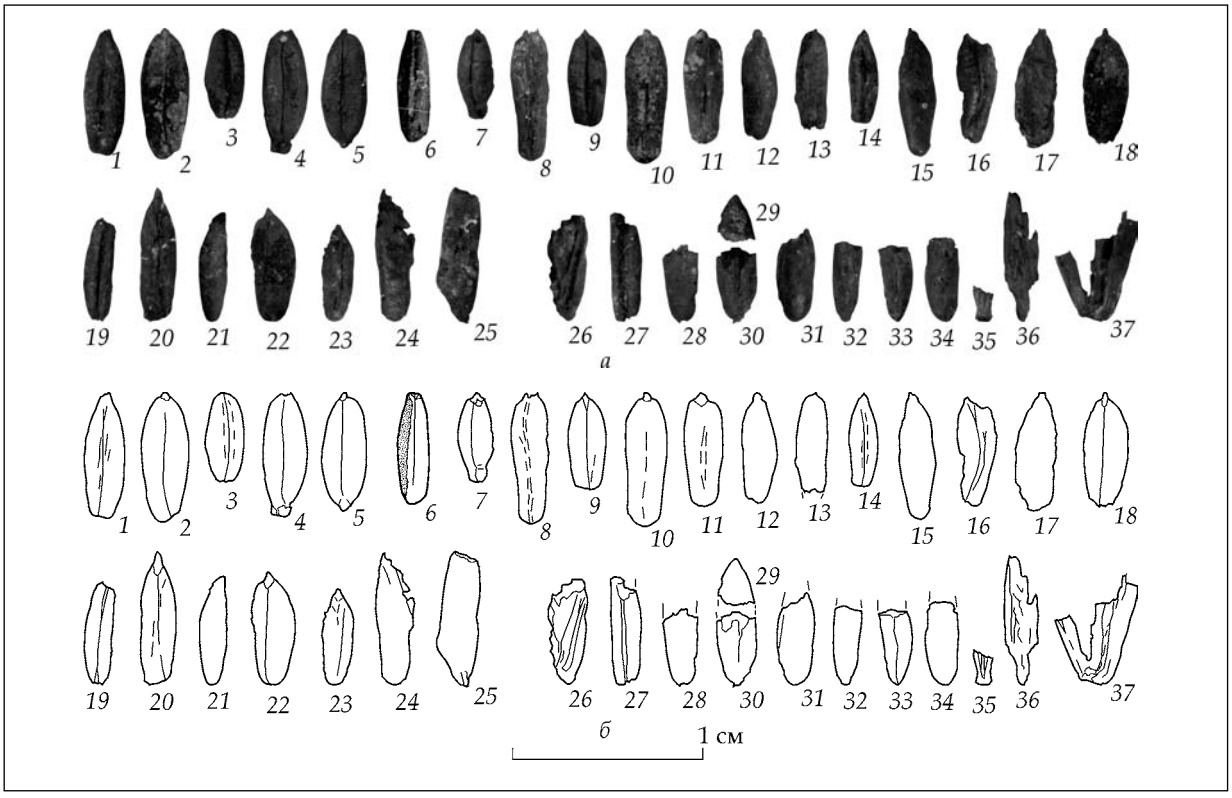

Рис. 2. Зернівки жита: *а* — фото; *б* — прорисовки; *1 – 25* — цілі екземпляри (див. таблицю); *26 – 34* — фрагменти; *35* — основа колоска; *36, 37* — плівки

приписують лікувальні властивості …» [Жайворонок, 2006, с. 221]. Це видається доволі красномовним і додаткових коментарів не потребує.

У словнику В.І. Даля знаходимо, що жито, можливо, походить від дієслова «жить» (поставлено знак запитання). У російській мові жито — доволі широке поняття: від власне жита (рожь) до будь-яких зернових і необмолоченого хліба. Характерно також, що власне жито як зерно (вузьке поняття), у російській мові притаманне говіркам півдня та південного заходу Росії [Словарь Даля; Школьный диалектологический атлас] себто розповсюджене на територіях, найближчих до України, де досі мешкає значна кількість етнічних українців.

У дослідницькій практиці за весь період «археологічної історії» набереться небагато прикладів обрядового використання власне жита. Так, за матеріалами Битицького городища волинцевсько-роменського часу (VIII—X ст.) відоме закладання частини врожаю у котлован будівлі (житла) [Пашкевич, 1991, с. 44], також, очевидно, на добробут. Але там у стовповій ямці напівземлянки було виявлено пшеницю плівчасту (*Triticum dicoccon*) у значній кількості, зі значною домішкою пшениць м'яких голозерних (*Triticum aestivum* s. l.). Інші зернівки культурних рослин знайдено в кількостях, що наводять на думку про випадкове потрапляння до врожаю пшениці.

Із археологічної літератури також відомі приклади обрядового використання зерен злакових культурних рослин у глиняних виробах. Це явище з'явилося чи не одночасно з виникненням землеробства і широким запровадженням глиняного виробництва. Яскравим прикладом є статуетки, притаманні трипільській культурі, до яких додавали цілі зерна в ритуальних цілях. Статуетки, як вважається, символізували культ родючості. Численні палеоетноботанічні дані з понад ста трипільських поселень свідчать, що жито тоді ще не вирощували [Пашкевич, Відейко, 2006]. Вважається,

Таблиця. Параметри зернівок жита

Рис. 2, *позиція*	Розміри, мм		Індекс *L/B*
	Ширина, *B*	Довжина, *L*	
1	2,24	6,72	3,00
2	2,62	6,94	2,65
3	2,18	4,83	2,20
4	2,47	6,67	2,70
5	2,51	6,35	2,53
6	2,35	7,60	3,23
7	2,02	4,83	2,39
8	2,12	7,03	3,32
9	2,13	5,23	2,50
10	2,32	7,18	3,09
11	2,17	6,13	2,82
12	1,98	5,94	3,00
13	1,85	5,40	2,92
14	1,63	5,05	3,10
15	2,07	6,84	3,30
16	2,22	5,88	2,65
17	2,30	6,35	2,76
18	2,49	6,15	2,47
19	1,74	5,55	3,19
20	2,00	7,15	3,58
21	1,57	5,83	3,71
22	2,44	6,06	2,48
23	1,79	5,18	2,89
24	2,18	7,06	3,24
25	2,42	7,15	2,95

що як культурна рослина воно з'явилось лише наприкінці II тис. до н. е., а звичним стало в залізному віці.

Виділившись із засмічувача полів на рубежі ер в окрему культуру, ця рослина до XIII ст. у посівах слов'ян зайняла одне з провідних місць серед зернових. Поступово збільшення культивування жита призвело до того, що цей злак перетворився з супутньої культури плівчастої пшениці та ячменю в одну з домінант. За результатами аналізу палеоетноботанічних матеріалів з волинцевсько-роменських пам'яток, в зерновому господарстві сіверян жито становило приблизно 1/4—1/5 частки [Горбаненко, 2014а]. Для порівняння, ці показники у носіїв боршевської культури становили від менш ніж 1/6 до 1/5 частки [Горбаненко, 2012], салтівської (нестабільні показники) — приблизно від 1/30 до 1/3 [Горбаненко, 2013], райковецької — 1/5 частка на трьох пам'ятках, 1/3 — на одній [Горбаненко, 2014б].

Багато інших прикладів використання культурних рослин як домішки до глини також, імовірно, мають обрядове значення. Серед них доволі показовим є знахідка «хлібців» на на Більському городищі скіфської епохи Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України і ЦОДПА під керівництвом О.Б. Супруненка (поселення в ур. Поле другої бригади; кінець V — IV ст. до н. е.). Результати аналізу показали, що зернівки проса (*Panicum miliaceum*) були додані до глини й перемішані. Ймовірно, це має свідчити про певні культові дії, пов'язані з родючістю та врожайністю [Пашкевич, Горбаненко, 2009]. У цьому випадку, можливо, також зіштовхуємося з використанням у ритуальних цілях злаку, який у населення скіфського часу був серед основних уживаних зернових рослин, що підтверджується писемними джерелами [Herod., IV, 17] і палеоетноботанічними дослідженнями [Пашкевич, 2000, с. 101—109].

У матеріалах роменської культури випадки додавання злаків у формувальну масу глиняних виробів не побутового призначення також зафіксоване дослідниками. Більшість із них стосується дрібної керамічної пластики, на поверхні або у формувальній масі якої виявлено ці домішки. У матеріалах Опішнянського городища на мініатюрному посуді відомі відбитки зернівок проса (?) [1] та інших культур; їх виявлено у формувальній масі зооморфних фігурок [Сухобоков, Юренко, 1995, с. 54, 56, 58]. На Полтавському поселенні, в господарській ямі 34, поруч із похованим, знайдено ліпний глиняний диск («хлібець»), на одній зі сторін якого зафіксовані відбитки проса (?) [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, с. 65, рис. 28, *1*; Артем'єв, 1999, с. 69]. Цікавий випадок із використанням зерна відомий за матеріалами житла 6/2007, де до масиву печі II був вміщений мініатюрний ліпний горщик, всередині якого знаходилися перегорілі зерна пшениці [2] та глина [Супруненко, Пуголовок, 2008, с. 124—125; Пуголовок, 2009, с. 57].

Отже, зважаючи на археологічниі аналогії, маємо констатувати цілеспрямоване додавання зернівок до глиняної формувальної маси (у цьому випадку маси, з якої було сформовано піч) як *ритуальний землеробський акт*.

В українській народній поетичній традиції, а також у прислів'ях і приказках слово «жито» трапляється набагато частіше ніж назви інших зерно-

1 Визначення не проведено.
2 Визначення не проведено.

вих культурних рослин [Українські прислів'я …, 2001; Українські народні пісні …, 2001]. Зазвичай у цьому контексті воно виступає символом достатку та благополуччя. Загалом тематика використання терміну «жито» як символу в житті українців надзвичайно широка [Музиченко, 1994].

Таким чином, спираючись на етнокультурну знаковість жита, доходимо висновку, що воно могло бути використано у такий спосіб **винятково** в обрядових цілях, так би мовити, в усіх приведених варіаціях: 1) жито є символом родючості й багатства, отже й вибір цього злаку навряд чи випадковий; 2) якщо при будівництві житла закладання зернівок злакових і не простежено, то їх використано принаймні в одному з надзвичайно важливих елементів — печі; 3) додавання жита до глиняної формувальної маси є актом землеробської символіки; 4) символічне поєднання жита й вогню цілком могло бути «оберегом» здоров'я мешканців описаного житла.

Із суто практичних висновків щодо використання саме вказаної печі варто зазначити, що: 1) температура печі ніколи не була дуже висока (за температури 100—110 °С зерно висихає; 150—230 обвуглюється; 270—300 відбувається інтенсивний процес обвуглення) [Сенько, Пинаев, 2011, с. 21]; 2) зважаючи на те, що в керамічних матеріалах трапляються **відбитки** зернівок (а не власне зернівки), піч не використовували для випалу кераміки, оскільки для цього необхідна температура від 500 °С і вище [Гейко, Литвиненко, 2001, с. 47]. Це спостереження важливе, оскільки дослідники роменської культури висловлювали припущення про те, що окрема родина виготовляла посуд для власних потреб, а випалювали його без застосування спеціальних теплотехнічних споруд на вогнищах або ж у звичайних побутових печах [Ляпушкин, 1958, с. 221; Сухобоков, Юренко, 1995, с. 48].

Насамкінець звернемо увагу на те, що маємо два подібні приклади нефункціонального (у конструктивному розумінні) використання саме жита під час улаштування печі. Звісно, за такого хронологічного й територіального розриву (роменська культура і козацька доба, Полтава і Чугуїв) неможливо з упевненістю стверджувати існування наслідування; однак, цілком можливо, що обидва випадки мають однакові корені етнічного й обрядового характеру.

Артем'єв А.В. Морфометричні аспекти зубо-щелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.) // АЛЛУ. — 1999. — № 1 (5). — С. 69—72.

Гейко А.В., Литвиненко Т.М. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури // АЛЛУ. — 2001. — № 1 (9). — С. 47—48.

Геродот. История. — Л., 1972. — 600 с.

Горбаненко С.А. Палеоэтноботанические материалы боршевской культуры // Восточноевропейские древности. — Воронеж, 2012. — С. 230—244. — (Вестн. Острогожского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского. — Вып. 2).

Горбаненко С.А. Палеоботанічні дослідження салтівських пам'яток Лісостепу // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013. — Вип. 3. — С. 45—51, 148—150.

Горбаненко С.А. Зернове господарсто сіверян // Археологія. — 2014а. — № 1. — С. 113—123.

Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні матеріали з НФ ІА НАН України зі слов'янських пам'яток // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — 2014б. — С. 180—186. — (АДІУ. — Вип. 1 (12)).

Готье Ю.В. Железный век в Восточной Европе. — М.; Л., 1930. — 280 с.

Жайворонок В.В. Знаки української етнокультурної символіки. — К., 2006. — 704 с.

Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X—XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — 1999. — № 1 (5). — С. 47—68.

Левашова В.П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни // Тр. ГИМ. — 1956. — № 32. — С. 19—103.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.; Л., 1958. — 328 с. — (МИА. — № 74).
Мавродин В.В. Древняя Русь (происхождение русского народа и образование Киевского государства). — Л., 1946. — 310 с.
Максимов С.В. Куль хлеба. — 1873 (переизд.: М., 1985). — 240 с.
Музиченко Я. Жито // Українські символи. — К., 1994. — С. 125—129.
Нидерле Л. Быт и культура древних славян. — Прага, 1924. — 285 с.
Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог II. — Препр. — Киев, 1991. — 47 с.
Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические исследования скифских памятников степной зоны Северного Причерноморья // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 101—109.
Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури. — К., 2006. — 157 с.
Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А. Результат палеоетноботанічних досліджень відбитків на виробах з глини з Більського городища (скіфського часу): Рукопис. — К., 2009.
Пуголовок Ю.О. Про один із фактів поклоніння домашнім духам у середовищі літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві в 2007 р.) // Магістеріум. Археологічні студії. — 2009. — Вип. 36. — С. 56—58.
Свистун Г.Є., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Пічка XVII ст. з відбитками зернівок з Чугуївського городища // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2010. — С. 148—156.
Сенько Д., Пинаев А. Особенности противопожарной защиты объектов с технологическими процессами сушки // Алгоритм Безопасности. — 2011. — № 3. — С. 20—21.
Словарь В.И. Даля. Жито. — Электрон. ресурс: http://sldal.ru/dal/7959.html
Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. II. — С. 122—131.
Сухобоков О.В., Юренко С.П. Опошнянское городище: по материалам археологических исследований 1975 г. — Полтава, 1995. — 72 с. — (Препр. — Вып. 6).
Українські народні пісні: Колядки. Щедрівки. Пісні про кохання. Козацькі пісні. Романси. — Харків, 2001. — 252 с.
Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М.М. Пазяк. — К., 2001. — 392 с.
Школьный диалектологический атлас. Язык русской деревни. — Электрон. ресурс: http://www.gramota.ru/book/village/map3.html.

С.А. Горбаненко, Ю.А. Пуголовок

ПЕЧЬ ПОЗДНЕРОМЕНСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ ПОЛТАВЫ

В статье рассмотрены особенности сооружения печи в одном из жилищ роменской культуры позднего этапа, в летописной Лтаве. На основе находки обгоревших зерен ржи в конструкции глиняной печи, а также благодаря привлечению археологических и этнографических материалов сделаны выводы о важной этнокультурной знаковости ржи в обрядности славян.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Лтава, роменская культура, северяне, печь, рожь, этнокультурная символика.

S.A. Gorbanenko, Yu.O. Pugolovok

THE LATEROMNY-TIME OVEN FROM POLTAVA

The article describes the features of creation of the oven in one of the Romny's culture (late stage) buildings from chronicle Ltava. We conclude that ethno-cultural symbolic of rye was important in the Slav's rituals because of findings of rye's charred grains into the clay of an oven's construction and also through the involvement of archaeological and ethnographic materials.

K e y w o r d s: Ltava, Romny culture, Severians, oven, rye, ethno-cultural symbolic.

С.В. Пивоваров, М.В. Ільків

РІДКІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ВЕРХНЬОМУ ПОПРУТТІ

У статті аналізуються археологічні матеріали, виявленні під час дослідження в 2009 – 2010 рр. поселення райковецької культури поблизу с. Рідківці, та характеризуються знайдені об'єкти й артефакти.

К л ю ч о в і с л о в а: райковецька культура, житла-напівземлянки, піч-кам'янка, слов'янська кузня, ювелірні прикраси.

Одним із регіонів України, де знайдені численні археологічні пам'ятки слов'янського населення, є землі Буковини (сучасна Чернівецька обл.). Тут зафіксовано понад 160 пам'яток райковецької культури, представлених городищами, поселеннями, культовими місцями, могильниками, скарбами та поодинокими знахідками. Їх дослідження проведене Б.О. Тимощуком [Тимощук, 1976, с. 47—99; 1990, с. 95—112; 1995, с. 145—174], І.П. Русановою [Русанова, 1973, с. 10—47; Русанова, Тимощук, 1984, с. 23—45], Л.П. Михайлиною [Михайлина, Тимощук, 1983, с. 205—219; Михайлина, 1997, с. 16—104; 2007, с. 10—74], Я.В. Бараном [Баран, 2004, с. 6—27] та іншими дозволили встановити загальні закономірності розташування пам'яток, структуру гнізд поселень, планіграфію городищ і селищ, типологію житлових та господарських будівель і охарактеризувати основні компоненти матеріальної культури [Михайлина, 1997, с. 16—104; 2007, с. 10—74; Пивоваров, 2006, с. 56—64; 2009, с. 48—55]. Разом із тим ще ціла низка питань із минулого слов'янського населення регіону залишається маловивченою або взагалі не дослідженою. У зв'язку з цим розкопки кожної нової пам'ятки дають цінні відомості про історію регіону у VIII—X ст. До їх числа належить слов'янське гніздо поселень поблизу с. Рідківці Новоселицького р-ну, яке досліджувала експедиція Чернівецької філії «Охоронної археологічної служби України» ІА НАН України під керівництвом авторів.

Пам'ятка, до якої входить городище та розташоване поряд велике поселення, була виявлена С.В. Пивоваровим і Л.П. Михайлиною у 1999 р. Вона знаходиться на північний захід від с. Рідківці. Більша частина поселення і городище розташовані в лісі, культурні шари із слов'янською керамікою зафіксовані також на узліссі та луках поблизу пам'ятки. Візуальний огляд поселення та городища дав змогу встановити, що на його залісненій території знаходиться близько 80 западин від жител-напівземлянок, які розташовані групами (від 2 до 6), та понад 10 западин менших розмірів, очевидно, від споруд виробничого призначення (агломераційні печі чи горни?).

Поселення розташоване в нетипових для топографії слов'янських селищ умовах, а саме неподалік вершини пагорба, далеко від струмків, але на його території є три потужних джерела та ряд невеликих озерець, які утворилися в котлованоподібних складках

© С.В. ПИВОВАРОВ, М.В. ІЛЬКІВ, 2014

поверхні. Городище знаходиться нижче поселення на мису і захищене з напольного боку двома дугоподібними валами і ровами. Очевидно, що це поселення і городище були центром слов'янського гнізда поселень, до якого входило також синхронне селище в ур. Пуста Чорнівка, яке розташоване на правому березі р. Мошків.

Під час обстеження пам'ятки в 2004 р., поблизу від западин й у культурних нашаруваннях, порушених зсувами і глибокими коліями від вивозу деревини гусеничним транспортом знайдено слов'янську кераміку VIII—X ст. н. е. та залізний ніж із волютоподібним навершшям [Мисько, Пивоваров, 2005, с. 79—84; 2010, с. 309—316].

У 2009 р. для встановлення точнішого часу функціонування пам'ятки на місці однієї з западин (західна частина поселення) був закладений розкоп. У ньому виявлено рештки типового слов'янського житла-напівземлянки: розмірами 3,5 × 3,6 м, глибиною 1,6 м від сучасної поверхні. Будівля орієнтована кутами за сторонами світу, у південному куті виявлено піч-кам'янку розмірами 1,45 × 1,5 м, яка збереглася на висоту 0,6 м. Тут же виявлені кераміка та залізні знаряддя праці й побуту [Пивоваров, 2009, с. 48—55]. Тоді ж було розпочато вивчення наземної споруди 1 (східна частина поселення), у заповненні якої знайдено ліпну та кружальну слов'янську кераміку VIII—IX ст., дві пельтовидні лунниці (білонова й свинцева) і свинцеву круглу підвіску [Пивоваров, 2010, с. 424—427]. Лунниці трапилися на віддалі 5 м одна від одної разом із керамікою райковецької культури та залізними виробами. Одна із лунниць виготовлена із білого сплаву (білон). Вона має ширину 3,2 см, висоту з вушком — 3 см, товщину — 1—1,5 мм (рис. 1, *5*). Підвіска прикрашена рельєфними лініями, простір між якими (тільки центральна частина) заштрихований. Відроги лунниці виконані у вигляді головок плазунів із чітко змодельованими очима. Привертає увагу вушко прикраси, яке має гранчасту поверхню. Зворотна сторона гладенька. Друга лунниця з поселення виготовлена із свинцю, її ширина становить 2,9 см, висота з вушком — 2,5 см, товщина — 1,5—2 мм (рис. 1, *6*). Вона прикрашена орнаментом у вигляді густої сітки, яка вкриває всю зовнішню поверхню виробу. Бокові відроги лунниці круто загнуті до середини, центральний має дефекти відливки. Вушко виробу фігурно оформлене, із виїмками по краях. Зворотна сторона прикраси гладенька.

Знайдені лунниці за формою типові для європейського населення доби пізньої античності — раннього середньовіччя [Каргопольцев, 1993, с. 113—120]. Найближчі аналоги їм відомі на території Угорщини, Чехії та Східної Європи [Рябцева, 2005, с. 113, рис. 34, *122*; 42] та землях регіону [Мисько, Пивоваров, 2006, с. 45—50].

У цій же споруді трапилася кругла підвіска з вушком. Вона виготовлена із свинцю, має діаметр 1,6 см, висота з вушком — 2 см, товщина — 2—3 мм. На її лицьовій стороні по всьому контуру прокреслена лінія, а в середині простежуються сліди від ліній, які перехрещуються, та крапок. На зворотній стороні також простежується рисунок із перехрещених подвійних ліній.

Точних аналогів прикрасі віднайти поки-що не вдалося. За формою вона подібна до круглих напівсферичних підвісок, виявлених у скарбах Східної Європи X—XI ст. [Рябцева, 2005, с. 125, рис. 45].

Рис. 1. Поселення райковецької культури Рідківці, вироби з кольорових металів ▷

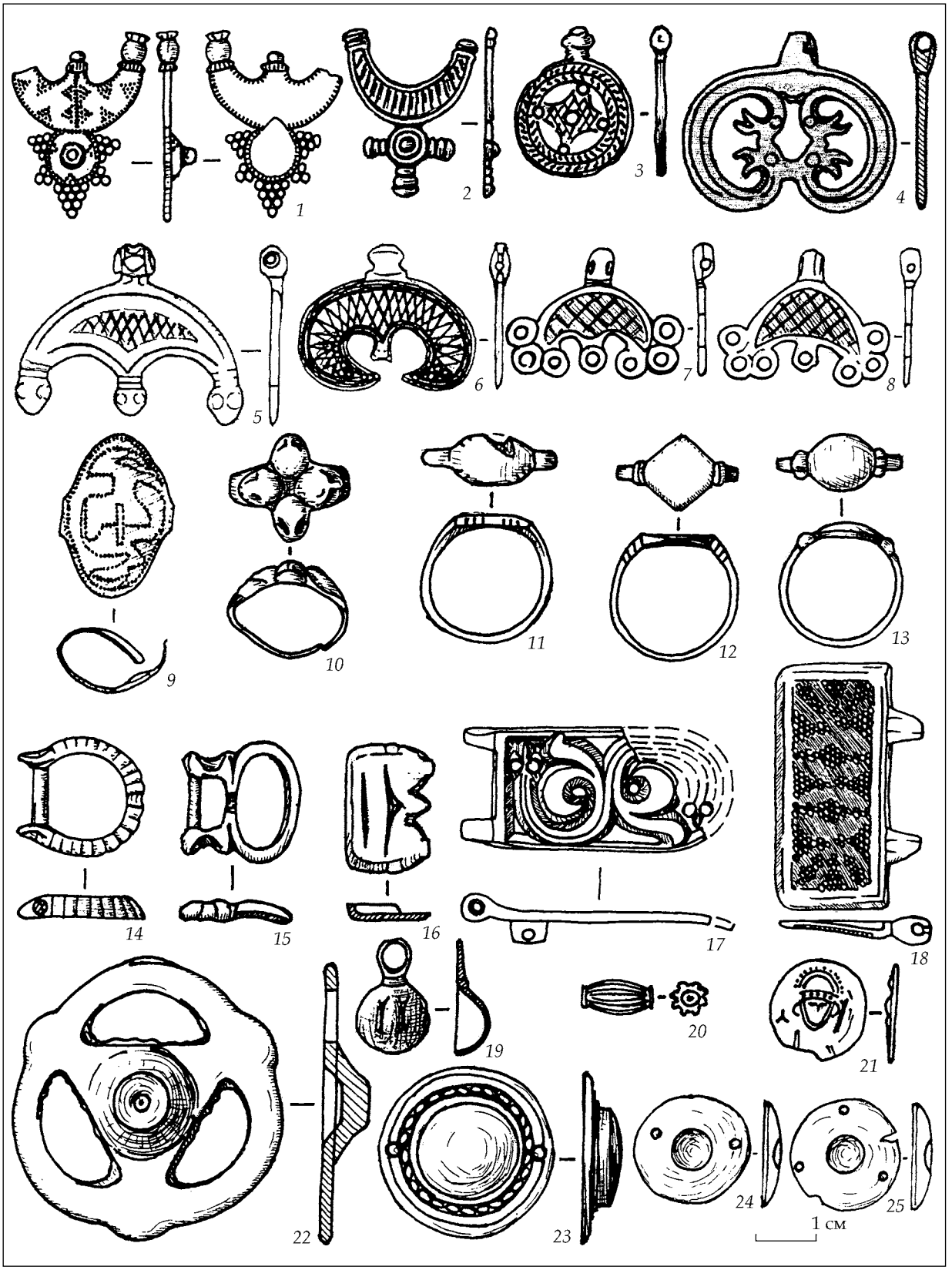
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
1 см

Крім того, на території поселення під час розвідкових шурфувань знайдені бронзові перстені, поясні накладки, пряжки, підвіски тощо [Пивоваров, 2011, с. 22—37; Пивоваров, 2011, с. 30—32].

Виявлені матеріали показали, що пам'ятка досить перспективна для вивчення, особливо важливе значення мав факт насиченості культурних нашарувань металевими виробами із заліза (знаряддя праці сільськогосподарського призначення, інструменти для дерево- та металообробки, предмети озброєння, побуту) та численними прикрасами з кольорових металів. Такого типу «багаті» слов'янські пам'ятки райковецької культури були до цього часу невідомі на території регіону. Тому постала потреба у продовжені археологічних розкопок ширшою площею, тим більше, що пам'ятка почала інтенсивно грабуватися «чорними археологами».

У 2010 р. на території пам'ятки було закладено декілька розкопів (головним чином над западинами) у східній частині поселення. У них досліджено 4 житла-напівземлянки, 3 наземні споруди та господарську яму.

Продовжено розкопки наземної споруди 1 і встановлено її розміри, м: довжина — 3,3, ширина — 2,6 та глибина — 0,25 від сучасної поверхні. У заповненні споруди знайдено перепалене каміння, глиняну обмазку, деревне вугілля, невеликі фрагменти ліпної слов'янської кераміки. Біля східної стіни виявлено яму діаметром 0,5 та глибиною 0,2 м, заповнену деревним вугіллям, декількома фрагментами ліпної кераміки та уламками тваринних кісток. На дні цієї ями трапилося бронзове скроневе кільце із хрестовидною підвіскою (рис. 1, *2*). Такі кільця прийнято називати сережками «пастирського» типу [Айбабин, 1973, с. 62—72]. Найближчі аналогії їй відомі серед матеріалів некрополя Градешніца, розташованого на північному заході Болгарії і в околицях Белграду в Югославії. За хронологією подібні знахідки належать до початку IX—X ст. Надзвичайно цікавою у цій сережці є хрестоподібна нижня частина, яка може свідчити про поширення християнства або знайомство з християнством власника виробу [Пивоваров, 2011, с. 30—32].

Долівка будівлі виявилася рівною, із нахилом у північну сторону, у південно-східному куті простежено продовгувате заглиблення, яке можливо було входом до споруди. Чітких решток стін і стовпових ям простежити не вдалося, контури споруди визначено за кольором її заповнення, яке вирізнялося темним забарвленням на тлі світло-жовтого материка.

На віддалі 3,5 м від споруди, на місці западини, розкопано житло-напівземлянку 2. Воно орієнтоване кутами за сторонами світу (рис. 2, *1*), має майже квадратну форму, довжину — 3,3 м, ширину — 3,25 м, глибину — 1 м від сучасної поверхні. Заповнення житла складалося з перемішаних прошарків ґрунту, в яких інколи траплялися перепалені камені, обмазка, деревне вугілля, фрагменти стінок ліпних горщиків. В одному з кутів розкопана піч-кам'янка розмірами 1,9 × 1,5 м, розміри череня — 0,9 × 0,6 м. Долівка житла виявилася добре утрамбованою і чітко простежувалася завдяки значному вугільному прошарку. Будівля мала стовпову конструкцію, про що свідчать рештки стовпових ям, виявлених у трьох кутах житла. На долівці і серед каміння печі-кам'янки виявлено 4 кістяні проколки (рис. 3, *11*), фрагмент залізної пряжки, уламок залізного ножа, бронзову пластину з отвором, уламки ліпної та кружальної кераміки (рис. 4, *2, 6*). Серед каміння печі-кам'янки також знайдено невелику металеву намистину з ребристою поверхнею (рис. 1, *20*). На долівці виявлено 2 перепалених камені зі слідами заточування знарядь, очевидно, кістяних проколок.

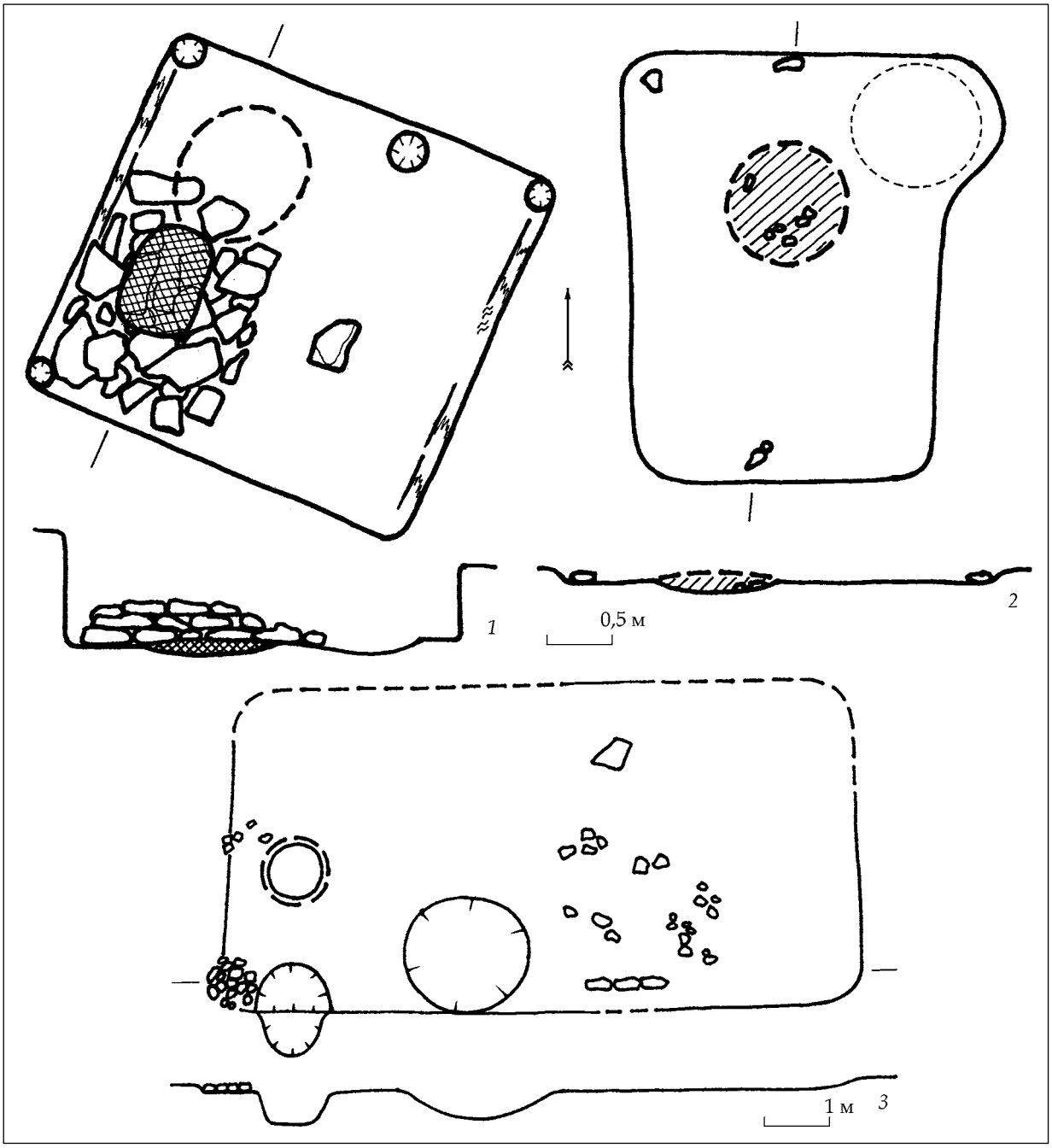

Рис. 2. Поселення райковецької культури Рідківці, плани та профілі споруд: *1* — житло-напівземлянка 2; *2* — наземна споруда 2; *3* — наземна споруда 3

Під час зачистки долівки поблизу північної стіни зафіксовано сліди від ями діаметром 0,2 м та глибиною 0,4 м від рівня долівки. На дні ями знайдено великий залізний ніж (рис. 5, *11*), який був забитий гострим кінцем у материк. Можливо, це було зроблено в ритуальних цілях і пов'язано з певними магічними діями мешканців житла.

Наступні розкопи були закладені на північ від попереднього на місці скупчення западин. Одна із них виявилася житлом-напівземлянкою (№ 3). Будівля орієнтована стінами за сторонами світу, має такі розміри: довжи-

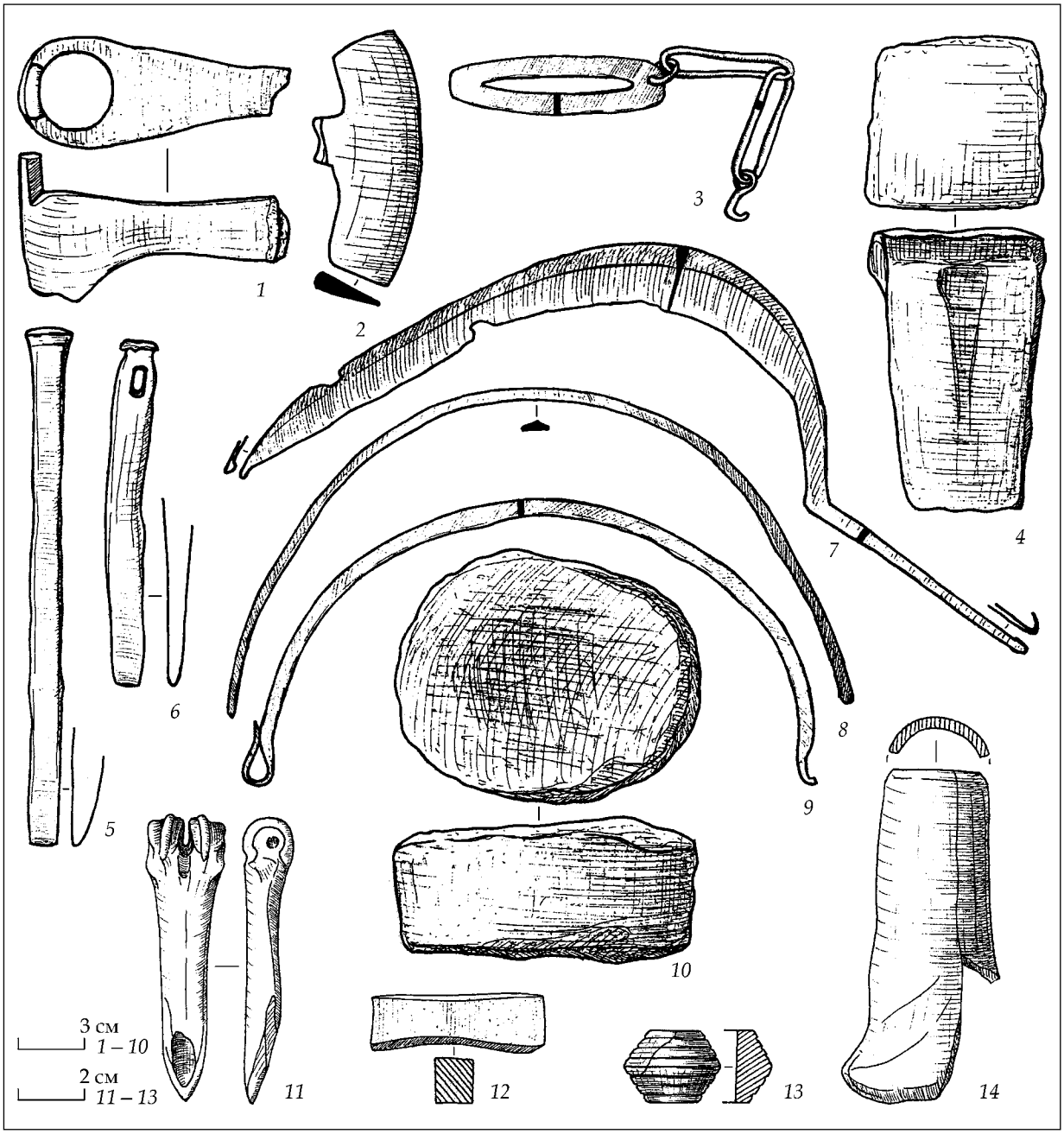

Рис. 3. Поселення райковецької культури Рідківці, знахідки з житла-напівземлянки 2 (*11*), наземних споруд 2 (*1 – 10*) і 3 (*12 – 14*): *1 – 10* — залізо; *11, 14* — кістка; *12* — камінь; *13* — кераміка

ну — 3,3 м, ширину — 3,1 м, глибину — 1,4 м від сучасної поверхні (1,2 м від давньої). Контури житла чітко виділялися завдяки більш темному заповненню, а на рівні долівки простежені 4 стовпові ямки по кутах. У центрі напівземлянки знайдено скупчення каміння розмірами 2,5 × 1,8 м від зруйнованої печі-кам'янки, розташування череня в південно-східному куті свідчить, що спочатку опалювальна споруда знаходилася в цьому місці, а потім була спеціально зруйнована. Під час розкопок житла в культурному шарі над пічкою був виявлений бронзовий литий перстень з овальним щитком (рис. 1, *11*). На долівці трапилося небагато уламків переважно ліп-

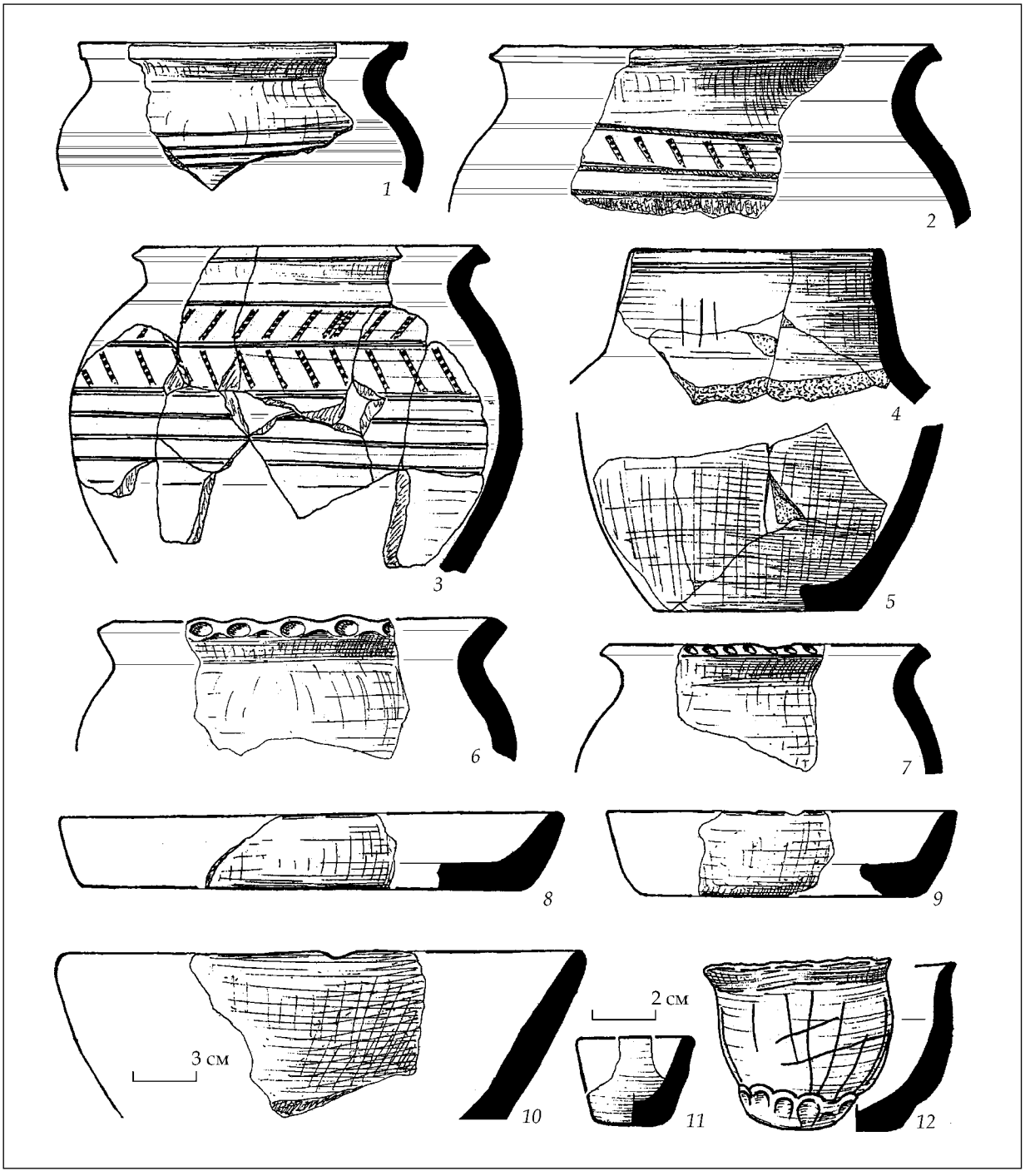

ної і декілька фрагментів кружальної кераміки, представленої денцями та стінками товстостінних ліпних горщиків, вінцями і денцем конічної миски з отвором у нижній частині. Окремі вінця посудин були прикрашені пальцевими вдавленнями по краю. Цілих форм посудин не знайдено, вдалося лише реставрувати більшу частину кружального горщика з орнаментом із горизонтальних смуг та нанесених штампом косих ліній (рис. 4, *3*). На

Рис. 4. Поселення райковецької культури Рідківці, зразки кружального (*1 – 5*) і ліпного (*6 – 12*) посуду

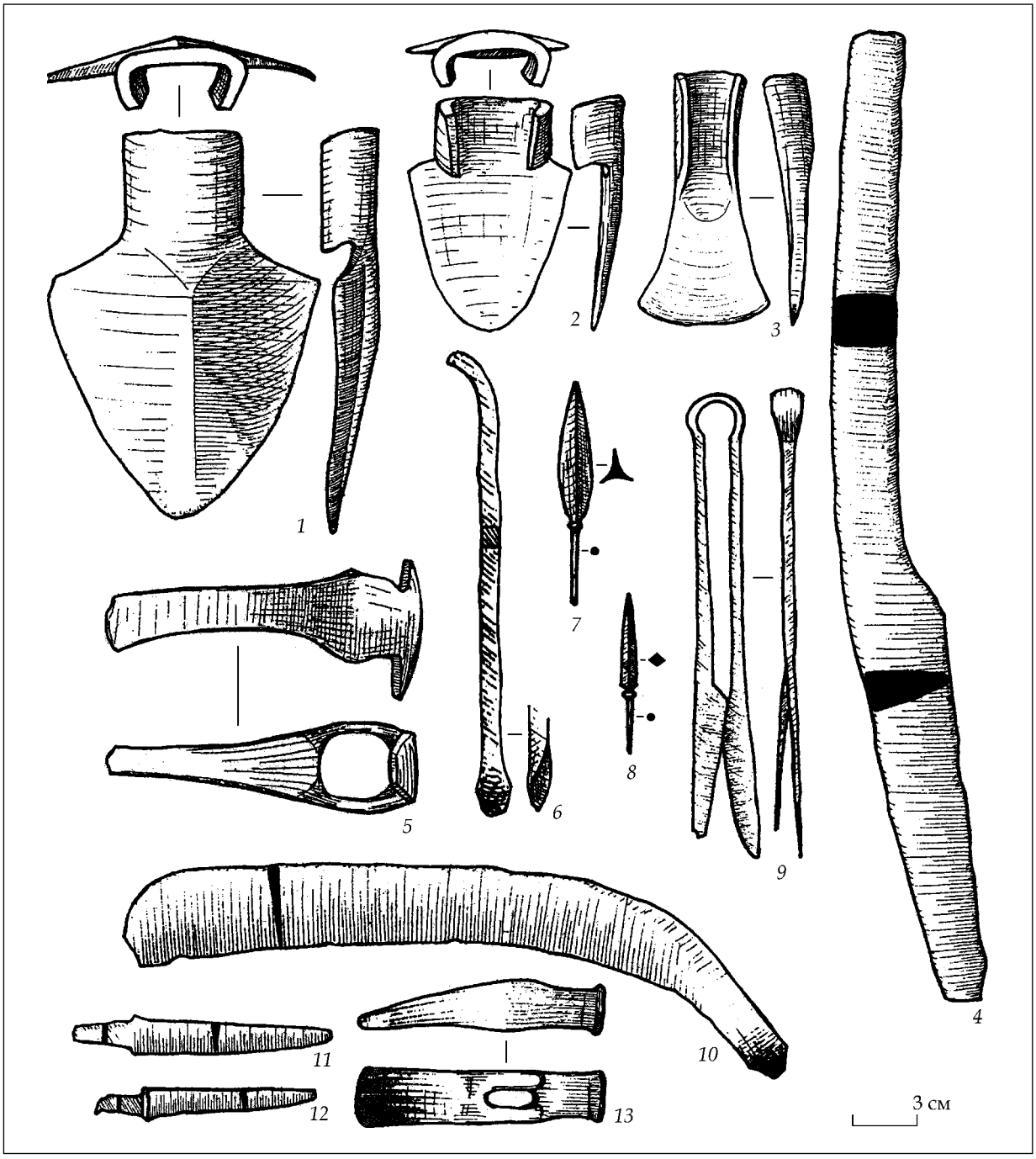

Рис. 5. Поселення райковецької культури Рідківці, вироби із заліза

долівці житла трапився перепалений камінь із відбитками на поверхні, який, можливо, був частиною ливарної форми.

Наступна, розташована поряд западина виявилася житлом (№ 4), яке орієноване стінами за сторонами світу і має такі розміри: довжина — 4,1 м, ширина — 3,75 м, глибина — 1,3 м від сучасної (1,15 м від давньої) поверхні. По кутах споруди простежені стовпові ямки, у північно-східному куті зафіксовані рештки вхідного тамбуру. У центрі житла знаходилося скуп-

чення каміння розмірами 2,25 × 1,85 м від зруйнованої печі-кам'янки, яка, свого часу, була розташована у північно-західному куті і повернута устям до східної стіни. На долівці, яка виділялася чорним вугільно-попільним прошарком, було знайдено фрагменти ліпного (значно переважає) і кружального слов'янського посуду райковецької культури (уламки горщиків, сковорідок і мисок). Серед решток печі виявлено 4 камені (пісковик) різних розмірів зі слідами заточування знарядь праці. На долівці напівземлянки також знайдено невиразні залізні предмети (уламки ножа?). У заповнені житла вище на 0,15 м від долівки трапилися білонові накладка на пояс та фрагментоване скроневе кільце «пастирського типу» (рис. 1, *1*). Воно виготовлене із білону й близьке за формою до «класичних» типів і може бути співвіднесене з I типом і 1 підтипом «пастирських» сережок за класифікацією О.І. Айбабина. Найбільш близькими аналогіями є прикраси з Харівського скарбу, Краловського Хелмца та Нових Банівців. Ці вироби датовані VII—X ст. [Айбабин, 1973, с. 67—69, рис. 3].

На віддалі 1,1 м на південь від напівземлянки, на схилі природної тераси були зафіксовані сліди господарської ями діаметром 1,8 м і глибиною 1,05 м від сучасної поверхні. В її заповненні знайдено деревне вугілля, глиняну обмазку, невиразні фрагменти слов'янської ліпної кераміки та декілька фрагментів тваринних кісток.

Північніше від житла виявлено рештки наземної будівлі 2 розмірами 4 × 2,95 м та глибиною 0,3 м від рівня сучасної поверхні (рис. 2, *2*). Все заповнення споруди було насичене перепаленим вугіллям, глиняною обмазкою, попелом та чисельними залізними предметами. У центрі наземної споруди було скупчення перепаленого каміння і глини, можливо, рештки ковальського горна. У північно-східній частині споруди, де, можливо, знаходився вхід, на площі 1 × 0,7 м, на рівні долівки було знайдено: залізну наковальню (рис. 3, *4*), товстий злиток (таблетку) заліза (рис. 3, *10*), фрагменти залізної поламаної сокири (рис. 3, *1, 2*) і залізних кілець, кресало (рис. 3, *3*), уламки ножів і пряжки, фрагменти пластин, втульчастої стріли, обручів і ручок від відер (рис. 3, *8, 9*), цілий екземпляр і 4 фрагменти серпів (рис. 3, *7*). Ще 5 уламків ножів знайдено в південній частині споруди. Поряд із рештками горну (?) виявлено 2 масивних залізних зубила і знаряддя, яке схоже на зубило, але з отвором у верхній частині (рис. 3, *5, 6*). У північно-західному куті споруди знайдено уламок каменю-пісковика із добре відшліфованою поверхнею (точильний камінь) та два великі шматки залізного шлаку. Крім того, у заповнені споруди були знайдені і вироби з кольорових металів: литий перстень з овальним щитком (рис. 1, *13*), напівбубонець (рис. 1, *19*), мідна, сильно кородована візантійська монета (напівфолліс) кінця VII — першої половини VIII ст. н. е. (рис. 1, *21*). Тут же було виявлено невиразні уламки ліпних і кружальних посудин райковецької культури.

Виявлена наземна споруда, очевидно, було давньою кузнею, у центрі якої знаходився горн. Відсутність чітких слідів його конструкції може свідчити про його спорудження на спеціальному підвищенні, ймовірно, на піднятій дерев'яній платформі. Подібного типу ковальські горни відомі на території Європи ще з I тис. до н. е.

Наступне житло-напівземлянку 5 досліджено на захід від житла 3. Споруда мала довжину — 3,4 м, ширину — 3,2 м, глибину — 1,4 м від сучасної (1,2 м від давньої) поверхні. У південно-східному куті житла виявлено пічкам'янку розмірами 1,8 × 1,6 та висотою 0,56 м. Її черінь мав овальну форму і розміри 0,6 × 0,46 м. Устя печі повернуто до західної стіни. На долівці знайдено уламки виключно ліпного слов'янського посуду, представленого

фрагментами вінець, стінок і денець горщиків, вінець і денець конічних мисок та уламків сковорідок (рис. 4, *7—10*). Серед інших знахідок привертає увагу поясна накладка та трирога лунниця зі стилізованими закінченнями бічних відрогів (рис. 1, *7*). Лунниця (у відслоненнях культурних нашарувань був знайдений ще один тотожний екземпляр, але із бронзи) мала такі розміри: ширина — 3,3 см, висота із вушком — 2,4 см. Середина виробу прикрашена сітчастим орнаментом, особливістю виробу є розширені бокові відроги із трьома зовнішніми виступами круглої форми. Можливо, таким чином передані гіпертрофовані голови плазунів. Так само, як і попередні лунниці, ця прикраса знаходить широкі європейські аналогії [Каргопольцев, Бажан, 1993, с. 113—120; Рябцева, 2005, с. 113, рис. 34, *122*; 42].

На одній із горизонтальних площадок тераси був закладений розкоп, у якому вдалося простежити рештки наземної споруди 3. Повністю її розкопати не вдалося, оскільки завадили дерева (рис. 1, *3*). Її розміри становлять, м: довжина — 9,9, ширина — близько 4, глибина — 0,35 від сучасної поверхні. На площі споруди виявлено 3 ями діаметрами 2, 1,5, 1,8 м та скупчення каміння у вигляді невеликої кам'яної площадки. У заповнені споруди трапилася велика кількість ліпної та кружальної кераміки (рис. 4, *1, 4, 5*). Серед них на особливу увагу заслуговують уламки мініатюрних посудин (рис. 4, *11, 12*), один із яких має ряд прокреслених ліній, та уламок кружальної посудини зі штампованим орнаментом та пролощеною поверхнею. До інших категорій знахідок належать кістяні вироби (лопатки, проколки, лощила), уламки обпилених рогів косулі, глиняне пряслице (рис. 3, *13*), залізні пряжки, кресало, 5 залізних ножів різних розмірів, точильний брусок (рис. 3, *12*). Тут також знайдений пластинчастий перстень із орнаментом чи написом (?) (рис. 1, *9*) та декілька сильно фрагментованих залізних виробів.

На території поселення в місцях, зрушених зсувними процесами шарів грунту, зроблено декілька знахідок. У східній частині поселення виявлено скарб залізних знарядь, який складався із 7 предметів: чересла, 4 серпів і 2 сокир. Скарб був захований за межами поселення, у спеціально викопаній на глибину 0,5 м від сучасної поверхні ямі, розмірами 0,7 × 0,9 м. Контури ями чітко простежувалися на фоні материкового ґрунту. Слідів будівель у закладених поблизу траншеях не виявлено. У південно-східній частині пам'ятки, найбільш порушеній зсувами, знайдено 2 мотички (рис. 5, *3*) та 3 наральники різних розмірів (рис. 5, *2*). Тут же знайдено прикраси: поясні накладки, пряжки та їх деталі (рис. 1, *14, 15, 17, 18*), ремінні розподільники (рис. 1, *22*), нашивні круглі бляшки (рис. 1, *23—25*), перстені (рис. 1, *10, 12*) та лунниці (рис. 1, *8*).

Серед останніх привертає увагу білонова лунниця (рис. 1, *4*), яка належить до категорії замкнутих, із «рогами» у вигляді дериватів рослинних пагонів. Її ширина становить 4 см, висота разом із вушком — 3,5 см. Поверхня лицьового боку лунниці орнаментована рельєфними лініями, а середина — 4 крапкоподібними виступами. Найближчі аналоги цій лунниці відомі на Єкімауцькому городищі (Молдова) та в матеріалах скарбу з Редукенень (Румунія) [Рябцева, 2006, с. 155—156]. Висхідною точкою розповсюдження моди на подібні лунниці прийнято вважати землі Великої Моравії, де відомі численні варіанти таких виробів [Dekan, 1976, s. 237, rys. 156; Hruby, 1955, tab. 78; Borivoj, 1966, s. 55, obr. 11, *7*, tab. LVII, *3*].

Виявлені під час розкопок слов'янського поселення біля с. Рідківці археологічні матеріали дозволили отримати якісно нову інформацію

про населення регіону в VIII—IX ст. У першу чергу вдалося з'ясувати, що у слов'янських жителів регіону існувала не тільки чорна металургія, а й розвивалася ковальська справа. Знайдені рештки кузні й різноманітний асортимент залізних виробів із поселення засвідчує європейський рівень розвитку місцевого ковальства. Разом із тим, матеріали з пам'ятки, зокрема прикраси, свідчать про тісні економічні зв'язки його населення із Подунав'ям та Великою Моравією. Остання обставина дозволяє поглибити уявлення про вже давно висловлену в українській церковній історіографії гіпотезу [Скочиляс, 2010, с. 19—23; Любащенко, 2010, с. 22—30] стосовно тісних контактів жителів Прикарпаття із Великоморавською державою та можливу його християнізацію на рубежі VIII—IX ст. Аналіз виявлених матеріалів також дає можливість поставити питання про переселення на землі східнослов'янських хорватів білих (західних) хорватів після розгрому Великої Моравії угорцями в 906 р.

Вивчення слов'янського поселення в Рідківцях планується продовжити в майбутньому, що, сподіваємося, дозволить відповісти на низку питань відносно соціально-політичного та культурного розвитку населення регіону в VIII—IX ст.

Айбабин А.И. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа // СА. — 1973. — № 3. — С. 62—72.

Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990. — 190 с.

Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004. — 192 с.

Каргопольцев С.Ю., Бажан И.А. К вопросу об эволюции трёхрогих пельтовидных лунниц в Европе (III—VI вв.) // ПАВ. — 1993. — Вып. 7. — С. 113—120.

Любащенко В. До питання про Кирило-Мефодіївську традицію у Галицько-Волинській Русі // Проблеми слов'янознавства. — Львів, 2010 — Вип. 59. — С. 22—40.

Мисько Ю., Пивоваров С. Ніж із волютоподібним навершшям із городища в С. Рідківці // ПССІАЕ. — 2005. — Т. 1 (19). — С. 79—84.

Мисько Ю., Пивоваров С. Нові знахідки лунниць з території Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я // На перехрестях світової науки: Матеріали III Міжнар. наук. конф. «Вікно в європейську науку», присвяч. 140-річчю від дня народж. Р.Ф.Кайндля. — Чернівці, 2006 — С. 45—50.

Мысько Ю.В, Пивоваров С.В. Находки ножей с волютообразными навершиями в Верхнем Попрутье и Среднем Поднестровье // Stratum plus. — 2010. — № 5. — С. 309—316.

Михайлина Л.П., Тимощук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII—X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 205—219.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці, 1997. — 144 с.

Михайлина Л.П. Слов'яни між Дніпром і Карпатами. — К., 2007. — 300 с.

Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.). — Чернівці, 2006. — 300 с.

Пивоваров С.В. Археологічні матеріали про етнічну ситуацію та суспільно-політичний розвиток земель Буковини в другій половині V—X ст. // Наук. вісн. ВНУ: Історичні науки. — Луцьк, 2009. — № 13. — С. 48—55.

Пивоваров С.В. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПССІАЕ. — 2010. — Т. 1 (29). — С. 41—54.

Пивоваров С.В. Прикраси слов'янського населення Буковини (нові знахідки) // МДАПВ. — 2010. — Вип. 14. — С. 424—427.

Пивоваров С.В. Дослідження слов'янського поселення VIII—IX ст. поблизу С. Рідківці 2010 р. // ПССІАЕ. — 2011. — Т. 2 (32). — С. 22—37.

Пивоваров С.В. Ювелірні вироби з поселення райковецької культури в околицях С. Рідківці // Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: Тези Міжнар. наук. конф. — Львів; Тустань, 2011. — С. 30—32.

Русанова И.П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М., 1973. — 100 с. — (САИ. — Вып. Е 1—25).

Русанова И.П., Тимощук Б.А. Кодын — славянское поселение V—VIII вв. на р. Прут. — М., 1984. — 88 с.

Рябцева С. Древнерусский ювелирный убор. — СПб., 2005. — 384 с.
Рябцева С. Ювелирные украшения Пруто-Днестровского междуречья в контексте этнокультурных связей региона в X—XI вв. // Revista arheologica. — Chisinau, 2006. — Vol. II. — N. 1—2. — С. 143—168.
Скочиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII ст. // Княжа доба: історія і культура. — Львів, 2010. — Вип. 3. — С. 9—59.
Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976. — 178 с.
Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990. — 184 с.
Тимощук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. — М., 1995. — 262 с.
Dekan I. Velka Morava. Doba a umenie. — Bratislava, 1976. — 354 s.
Dostal B. Slovanska pohrebiste ze strendi doby hradistni na Morave. — Praha, 1966. — 298 s.
Hruby V. Stare mesto. Velkomoravske pohrebiste «Na valach». — Praha, 1955. — T. III. — 539 s.

С.В. Пивоваров, Н.В. Илькив

РИДКОВСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ РАЙКОВЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ В ВЕРХНЕМ ПОПРУТЬЕ

В статье анализируются археологические материалы, выявленные во время исследования в 2009—2010 гг. поселения райковецкой культуры поблизости с. Ридковцы и характеризуются найденные объекты и артефакты. На основании обнаруженных орудий труда и украшений сделан вывод о торгово-ремесленном характере поселения и рассмотрены основные направления экономических и культурных связей.

К л ю ч е в ы е с л о в а: райковецкая культура, жилища-полуземлянки, печь-каменка, славянская кузница, ювелирные украшения.

S.V. Pyvovarov, M.V. Il'kiv

RIDKIVTSI SETTLEMENT OF RAYKY CULTURE IN THE UPPER PRUT REGION

The article is dedicated to the analysis of archaeological materials were found during researches of settlement of the Rayky culture near Ridkivtsi village, Chernivtsi region. The artifacts and structures are characterized. Also the tools, pieces of armament, jewelry are described. The special attention is dedicated to the surface building, which used to be a handicraft workshop (smithy), and the main directions of the economical and cultural relations.

K e y w o r d s: Rayky culture, sunken-floored building, rock-stove, Slavic smithy, jewelry.

Л.П. Михайлина

НОВІ МАТЕРІАЛИ З РЕВНЯНСЬКОГО ГНІЗДА ПОСЕЛЕНЬ РАЙКОВЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті характеризується Ревнянське гніздо поселень VIII – X ст. та аналізуються знайдені тут у 2009 р. два скарби залізних виробів і лунниця.

К л ю ч о в і с л о в а: райковецька культура, східні хорвати, скарби залізних виробів, лунниця.

Вивчення питань історичного минулого східних слов'ян напередодні утворення Київської держави та на ранніх етапах її існування, характеристика процесів, які відбувалися у східнослов'янському суспільстві у VIII—X ст., потребує комплексного підходу із залученням всіх категорій джерел. Серед них на незаперечну увагу заслуговують археологічні матеріали, кількість яких постійно збільшується, а застосування нових методик та прийомів дозволяє отримати якісно нову інформацію про окремі аспекти життєдіяльності слов'янських племен. У зв'язку із цим публікація нових знахідок з археологічних пам'яток східнослов'янського населення сприяє дослідженню не тільки матеріальної культури, але й різноманітних сторін суспільного життя місцевих мешканців — господарства, соціальних відносин, військової справи, первісних вірувань тощо.

Однією з відомих пам'яток слов'янського племінного угруповання східних хорватів в Українському Прикарпатті є Ревнянське гніздо поселень, розташоване на обох берегах р. Прут, на території сс. Ревне, Стрілецький Кут, Бурдей, Новосілка та Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл. (рис. 1, *1*). Пам'ятка була виявлена Б.О. Тимощуком у 1972 р. і тривалий час досліджувалася об'єднаною археологічною експедицією Чернівецького університету та обласного краєзнавчого музею [Тимощук, 1973, с. 337—338; 1976, с. 66—72; 1982, с. 39—57; 1990, с. 17, 171—173; 1995, с. 154—155; Михайлина, Русанова, Тимощук, 1980, с. 370—371; Михайлина, Тимощук, 1983, с. 205—219; Винокур, Гуцал, Пеняк, 1984, с. 145—146; Михайлина, Пивоваров, 1993, с. 18—19; Михайлина, 1994, с. 43—46; 1997, с. 9—11, 22—26; 2001, с. 346—351; 2007, с. 64—68].

У результаті археологічних досліджень встановлено, що до складу Ревнянського гнізда поселень входять два городища й десять селищ. Перше городище (Ревне I), яке є залишками сховища IX ст. та князівської фортеці X ст., знаходиться на південь від с. Ревне, у лісі, на високому мисі, в уроч. Городище (рис. 1, *4*). Основу оборонної лінії сховища, як показали розкопки, складала дерев'яна стіна стовпової конструкції, посилена із зовнішнього боку глиняним укосом, а із внутрішнього боку до неї примикали довгі наземні будинки. На укріпленій площадці городища-сховища (600 × 400 м) стаціонарних жител IX ст. не виявлено. В її західній частині, біля в'їзду, розташований могильник. На ньому досліджено 53 трупос-

© Л.П. МИХАЙЛИНА, 201

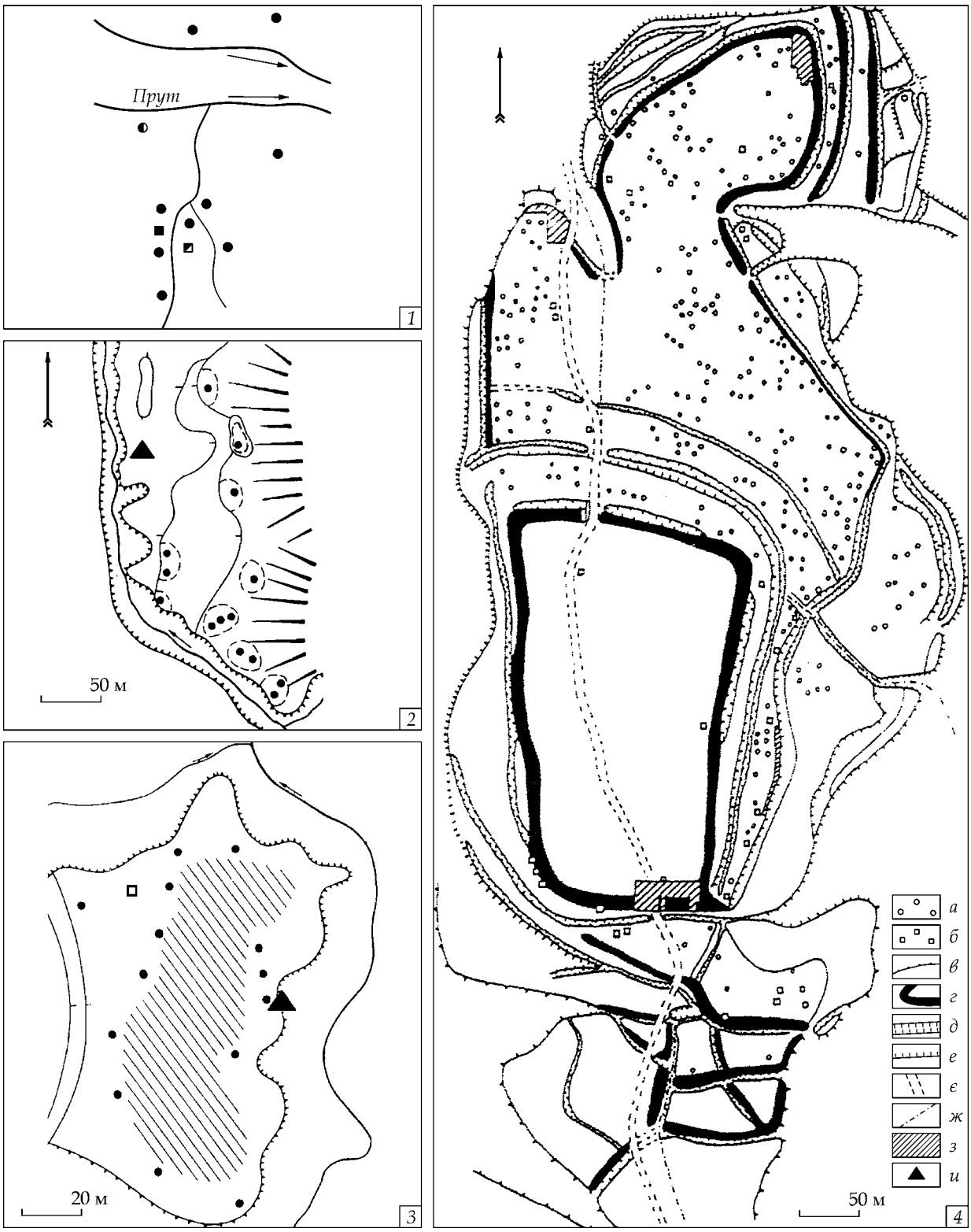

Рис. 1. Ревнянське гніздо поселень райковецької культури (*1*), городище Ревне I (*4*) та селища-супутники Кидрина (*2*) і Веретенникове (*3*): *а* — западини жител; *б* — розкопані житла; *в* — урвище; *г* — вал; *д* — рів; *е* — схил; *є* — сучасна дорога; *ж* — давня дорога; *з* — розкопана площа; *и* —місцезнаходження скарбів

палення в ямках, залишки місця кремації та культова площадка. Поруч із городищем-сховищем, на тому ж високому мисі зі сторони поля розташоване селище-супутник цього городища. На його території збереглося 20 западин-жител, із яких 12 розкопано. У кінці IX — на початку X ст. селище-супутник та оборонні споруди сховища були спалені, а на їх місці побудована князівська фортеця [Тимощук, 1976, с. 68; 1982, с. 39; 1990, с. 17; Михайлина, 1994, с. 43—46; 1997, с. 26; 2007, с. 42, 64, 67].

Центральна площадка князівської фортеці (300 × 160 м) з усіх сторін була огороджена суцільним рядом оборонних зрубів, побудованих на валу-платформі. Окрім головної, князівську фортецю захищали додаткові укріплені лінії. На укріпленій площадці розкопані будівлі, які примикали безпосередньо до захисної лінії (дві напівземлянки та п'ять зрубних будівель, розчленованих по вертикалі), три зрубні будівлі з підвалами та великі наземні будинки.

Поруч із городищем — князівською фортецею на високому мисі знаходиться селище-супутник X ст. На його території розкопано два довгих будинки, три ремісничі майстерні, 16 напівземлянок з печами-кам'янками, три нішоподібні печі для випікання хліба та садибу [Тимощук, 1982, с. 129; Михайлина, 1994, с. 43—46; 1997, с. 34—35, 66; 2007, с. 42, 64, 67].

Друге городище (Ревне II), яке у IX ст. було общинним центром, а в X ст. — міським посадом, розташоване на південний захід від с. Ревне, на невисокому мису, в уроч. Царина. Його площадка (450 × 450 м) із зовнішнього боку була укріплена в IX ст. дерев'яною стіною стовпової конструкції, а в X ст. — стінами зрубної конструкції, поставленими на валу-платформі. На цій площадці розкопано 11 напівземлянок з печами-кам'янками, 5 ремісничих майстерень та яма-погріб. Напівземлянки виявлені і за межами укріплень, на мису Царина [Тимощук, 1976, с. 52—53, 116—117, 162—163; 1982, с. 128—130; Михайлина, 1994, с. 43—46; 1997, с. 55, 64—65; 2007, с. 42, 64, 67].

Поселення райковецької культури, які входили до Ревнянського гнізда, виявлені ще в шести пунктах, зокрема в південній й південно-західній частинах села, а також в урочищах Микулинка, Гевда; Кидрина та Веретенникове. На всіх них розкопані типові слов'янські житла-напівземлянки з печами-кам'янками в одному з кутів. На лівому березі р. Прут селища VIII—X ст. зафіксовані у двох пунктах с. Новосілка: на лівому березі р. Совиця в уроч. Селище та в уроч. Гуцулка [Тимощук, 1992, с. 17].

Ревнянське гніздо поселень мало складну структуру (городища, могильник, культові місця, численні поселення) і було досить великим, як на ті часи, населеним пунктом східних хорватів. Припускаємо, що за сприятливих умов, воно могло стати ранньофеодальним містом [Михайлина, 1993, с. 37—39; 2001, с. 126—132].

Стан збереження та огляд культурних нашарувань Ревнянських поселень (більшість із яких розташовані в лісі) постійно знаходилися під контролем співробітників Чернівецької філії Охоронної археологічної служби України та Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. У 2009 р. під час обстеження зсувних ділянок та вирубок зроблено знахідки двох скарбів залізних виробів та лунниці, інформація про які опублікована лише частково [Пивоваров, 2010, с. 41—54]. З огляду на їх важливість для вивчення господарства та соціального розвитку жителів пам'ятки, розглянемо їх детально.

Перший зі скарбів знайдений на території поселення в уроч. Веретенникове (рис. 1, *3*). Це селище являє собою, на думку Б.О. Тимощука, пло-

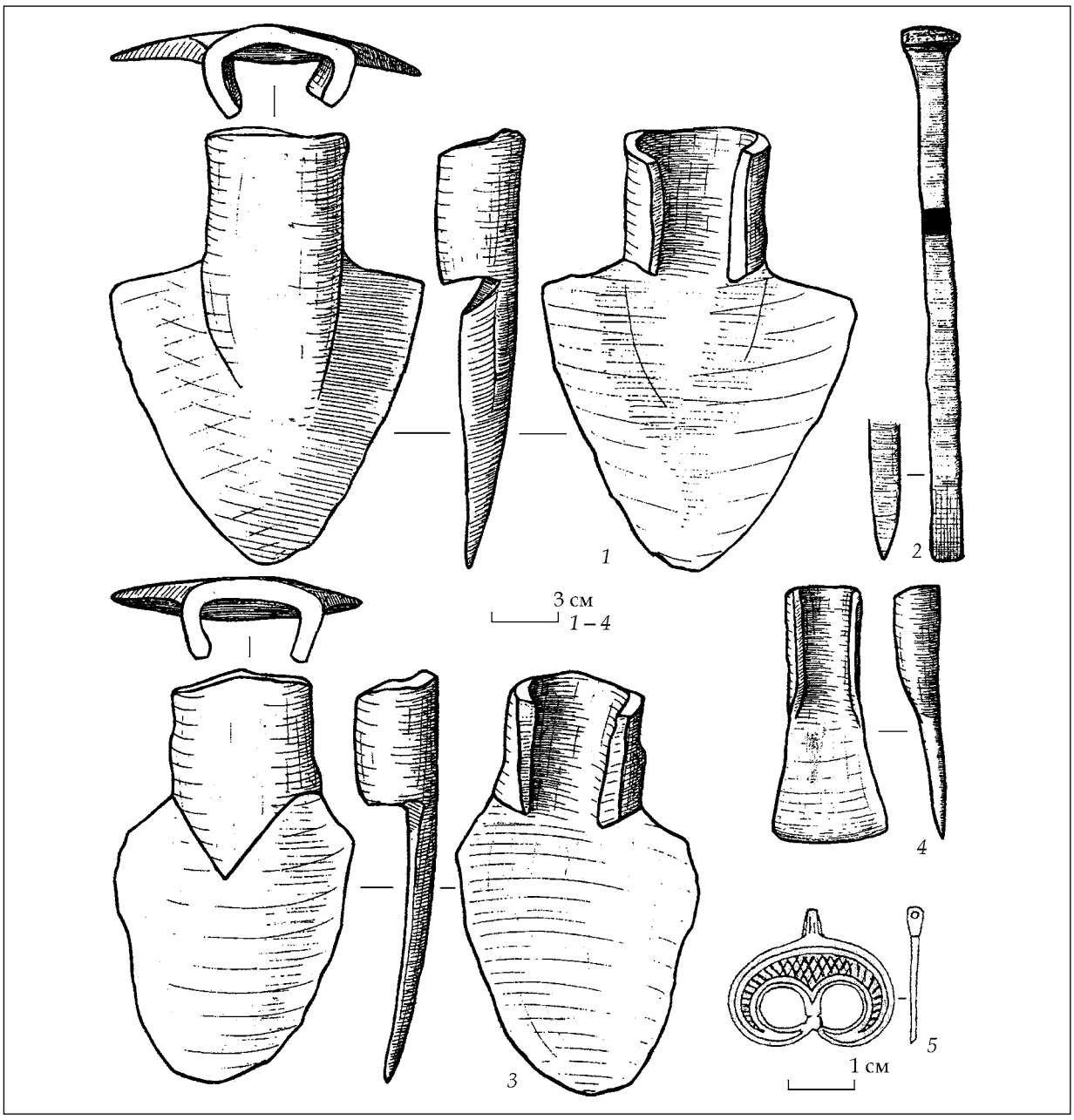

Рис. 2. Скарб залізних виробів з поселення в уроч. Веретенникове (*1 – 4*) та лунниця з городища (*5*)

щадку — колективний двір розмірами 100 × 30 м. Воно розташоване на мису лівого берега р. Рівняк, займає територію приблизно 1 га, яка з трьох сторін оточена ярами, а з четвертої — плато, котре підноситься над поселенням. На селищі збереглися западини жител (одне з них розкопано), які розташовані навколо незабудованої стаціонарними житлами площадки-двору [Тимощук, 1990, с. 171—173].

У південно-східній частині селища, яка руйнується зсувом, було знайдено скарб залізних предметів. Його виявлено неподалік напівземлянки, від якої збереглася западина, у рештках наземної будівлі, пошкодженої природним зсувом (у відшаоуваннях чітко простежувався культурний

шар темнішого за материк кольору й насичений деревним вугіллям та обмазкою).

До складу скарбу входило чотири предмети: два широколопатевих наральники, мотичка і долото (рис. 2, *1—4*). Всі предмети лежали компактно, причому із самого низу були два наральники, покладені втулками один до одного, над ними лежали мотичка і зверху — долото. Всі предмети були сховані в ямці глибиною 0,6 м від сучасної поверхні і, очевидно, свого часу були загорнуті в тканину.

Перший наральник має загальну довжину 20 см, ширина плечиків — 14,7 см, довжина втулки — 6 см, товщина втулки — 1,1 см (рис. 2, *1*). Другий наральник також широколезовий, але має округлені форми, можливо, від спрацьованості. Його загальна довжина становить 18,8 см, ширина плечиків — 11 см, довжина втулки — 5 см, товщина втулки — 0,8 см (рис. 2, *3*). Знайдена в скарбі мотичка має загальну довжину 11,9 см, ширина лопатки становить 5,4 см, довжина втулки — 6 см, ширина втулки — 3,6 см (рис. 2, *4*). Залізне долото має довжину 24,5 см, товщина стержня становить 1,5 × 1,6 см, діаметр шляпки — 3,3 см (рис. 2, *2*).

Вироби аналогічні виявленим у скарбі наральникам та мотичці вже траплялися на Ревнянському городищі [Михайлина, 1997, с. 99, 102, рис. 48,

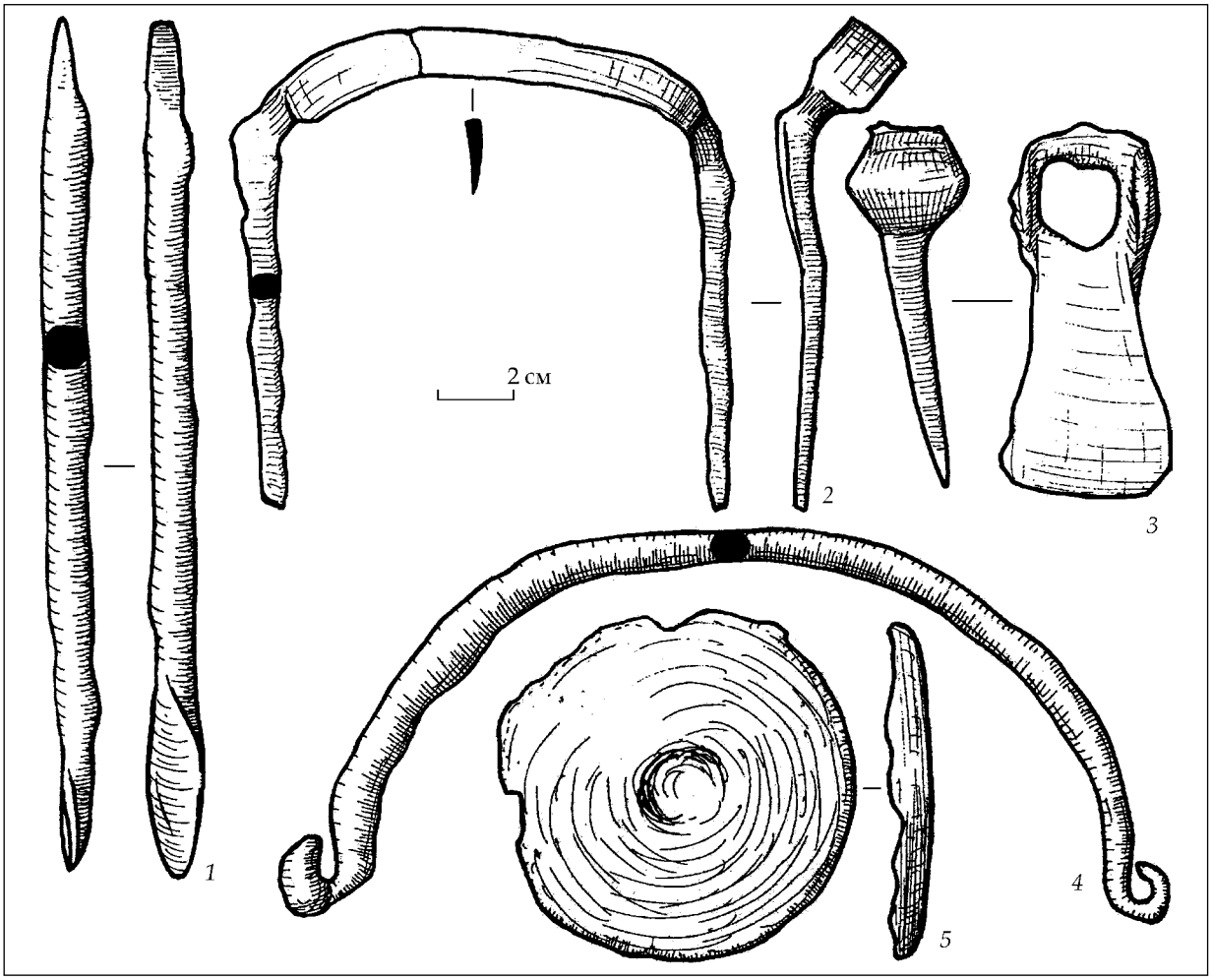

Рис. 3. Залізні речі зі скарбу з поселення Кидрина

5; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров, 2007, с. 57—66] та інших слов'янських пам'ятках регіону [Пивоваров, 2010, с. 41—54]. Вперше в такому комплексі зустрічається залізне долото. Попередньо можна припустити, що воно могло виконувати роль чересла в ралі для вертикального розрізу пластів землі.

Знайдений скарб, очевидно, був колективною власністю патріархальної сім'ї, яка була самостійним господарським осередком. Члени таких сімей вели нероздільне господарство, разом володіли землею, худобою та іншими засобами виробництва, мали спільні сховища та разом працювали [Тимощук, 1995, с. 154—155]

Ще одна тезаврація залізних предметів виявлена на поселенні, яке розташоване на південний-схід від городища в уроч. Кидрина (рис. 1, *2*), неподалік місця, де свого часу Б.О. Тимощуком була досліджена садиба селянської сім'ї [Тимощук, 1995, с. 146—148].

В узбіччі ґрунтової дороги, прокладеної нещодавно для вивозу лісу, зафіксовано рештки знищеної наземної будівлі, у яких трапилися фрагменти обмазки, кісток і ліпної та кружальної кераміки райковецької культури. При обстеженні зсунутого бульдозером шару землі із рештками споруди, знайдено скупчення залізних предметів. Вони лежали компактно і, очевидно, свого часу були також заховані разом, що дає змогу говорити про ще один скарб залізних предметів (рис. 3) [Пивоваров, 2010, с. 41—54].

До його складу входили переподібне свердло (загальна довжина становить 23,5 см, довжина пера — 5,8 см, діаметр стержня — 1,3 см (рис. 3, *1*); струг (зламаний в давнину посередині), загальна ширина якого становить 15,1 см, ширина леза — 1,5 см, висота ручок — 11,1 см, діаметр стержнів ручок — 0,8 см (рис. 3, *2*); тесло, загальна довжина якого становить 10,5 см, ширина леза — 4,4 см, ширина втулки — 4 см, діаметр отвору для держака — 2,5 см. (рис. 3, *3*); дужка (ручка) від відра, діаметр дуги якої становить 21,5 см, діаметр стержня — 1 см (рис. 3, *4*); кругла пластина (дно від посудини?) діаметром 9,8 см, товщиною — 0,2 см (рис. 3, *5*).

Цей скарб, вочевидь, належав реміснику, який займався обробкою деревини. Його знахідка на поселенні в уроч. Кидрина, яке складалося із індивідуальних господарств, говорить про існування у місцевих мешканців спеціалізованих ремесел і фахівців, які ними володіли. Скарби IX—X ст. із аналогічним асортиментом залізних виробів відомі з території Польщі, Румунії, Болгарії і, передусім, Моравії [Hensel, 1964, s. 58, ryc. 41; Kurnatowska, 1977, s. 94—95, rys. 21].

Під час огляду центральної площадки городища Ревне I зроблена ще одна цікава знахідка, а саме, виявлена лунниця-пельт. Це перша подібна знахідка, за весь час дослідження городища. Вона трапилася за межами зовнішнього валу укріплень на площадці, де знаходилась западина від житла. Прикраса була знайдена у відслоненнях краю площадки разом зі слов'янською ліпною та кружальною керамікою. Лунниця виготовлена з білого сплаву (білон?), її ширина становить 3,4 см, висота з вушком — 2,8 см (рис. 2, *5*). Бокові відроги лунниці з'єднуються із центральним, утворюючи всередині прикраси два кола. Зовнішня поверхня лунниці прикрашена виступаючими рельєфними лініями по всьому периметру, простір між ними заштрихований навскісними лінями, які в центральній частині перехрещуються і створюють фігури у вигляді ромбів. Зворотна сторона гладенька, без орнаментації. Ця знахідка має численні аналогії серед європейських слов'янських старожитностей [Рябцева, 2005, с. 113, рис. 34, *122*, рис. 42].

Нововиявлені матеріали з Ревнянського гнізда поселень суттєво доповнюють інформацію про цей археологічний комплекс і дозволяють детальніше з'ясувати особливості господарської діяльності і соціального розвитку його населення, зокрема свідчать про різний статус мешканців поселень ранньофеодального протоміста у Верхньому Попрутті.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988. — 159 с.

Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004. — 192 с.

Винокур І.С. Гуцал А.Ф., Пеняк С.І. та ін. Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська обл.). — К., 1984. — 222 с.

Михайлина Л.П. Формування слов'янського ранньофеодального міста на р. Прут // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матеріали іст.-археол. семінару. — Суми, 1993. — С. 37—39.

Михайлина Л.П. Комплекс слов'янських пам'яток VIII—X ст. у с. Ревне на р. Прут // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I — на початку II тис. н. е. — Чернівці, 1994. — С. 43—46.

Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці, 1997. — 143 с.

Михайлина Л.П. Східнослов'янський могильник кінця I-го тис. н. е. біля с. Ревне на р. Прут // ПССІАЕ. — Чернівці, 2000. — Т. 1. — С. 81—90.

Михайлина Л.П. Житла Ревнянського поселення VIII—X ст. // Матеріали IV Буковинсь. Міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяч. 125-річчю заснув. ЧНУ. — Чернівці, 2001. — С. 346—351.

Михайлина Л.П. Часове та просторове формування стародавніх Чернівців // ПССІАЕ. — Чернівці, 2001. — Т. 2. — С. 126—132.

Михайлина Л.П. Слов'яни між Дніпром і Карпатами. — К., 2007 — 300 с.

Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Язичницькі вірування слов'янських племен Північної Буковини за археологічними даними // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. — Львів, 1993. — С. 18—19.

Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.

Михайлина Л.П., Русанова И.П. Тимощук Б.А. Раскопки славянского города на р. Прут // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 368.

Михайлина Л.П., Русанова И.П. Тимощук Б.А. Селища и городища Ревное I // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 370—371.

Михайлина Л.П., Тимощук Б.А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII—X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 205—219.

Пивоваров С.В. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПССІАЕ. — Чернівці, 2010. — Т. 1 (29). — С. 41—54.

Рябцева С. Древнерусский ювелирный убор. — СПб., 2005. — 384 с.

Тимощук Б.А. Руины славянского города на р. Прут // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 337—338.

Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976. — 176 с.

Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. — К., 1982. — 206 с.

Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990. — 192 с.

Тимощук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. — М., 1995. — 261 с.

Hensel W. Polska przed tysiacem lat. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. — 286 s.

Kurnatowska Z. Slowianszczyzna poludniowa. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1977. — 256 s.

Kurnatowska Z. Uwagi na temat agrotechniki slowianskiej w drugiej polowie I tysiaclecia n.e. // Prace I materially Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Lodzi. — 1978. — Nr. 25. — S. 221—229.

Л.П. Михайлина

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ РЕВНЯНСКОГО ГНЕЗДА ПОСЕЛЕНИЙ РАЙКОВЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье характеризуется Ревнянское гнездо поселений VIII—X вв. и анализируются найденные на нем в 2009 г. два клада железных изделий и лунница. Один из кладов свидетельствует о занятиях жителей земледелием, второй — о ремесленной деятельности населения. Эти находки дают возможность судить о развитии хозяйства и социальных процессах в среде восточнославянских хорватов.

К л ю ч е в ы е с л о в а: райковецкая культура, восточные хорваты, клады железных изделий, лунница.

L.P. Myhaylyna

NEW MATERIALS FROM REVNE CLUSTER OF THE RAYKY CULTURE'S SETTLEMENTS

Revne cluster of the Rayky culture's settlements of the 8th—10th c. are characterized. Two hoards of iron wares from there are analyzed. It's consist of working parts of the plow, chisels, hoes, drill, adzes, braces, round plate. These hoards and the lunar pendant were found in 2009. One of the hoards associated with agriculture, the other — with craft activities. These findings illustrate the economic and social processes taking place in the East Croats environment.

K e y w o r d s: Rayky culture, East Croats, hoard of iron wares, lunar pendant.

Б.С. Строцень

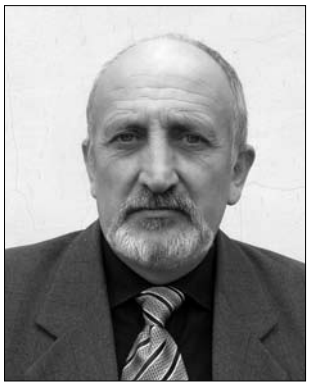

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ У 2001—2010 рр.

У статті йдеться про розвиток археології на Тернопільщині у 2001 – 2010 рр. Проаналізовано, як прийняття законів «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини» сприяло активізації археологічних досліджень.

К л ю ч о в і с л о в а: охоронні археологічні дослідження, Закон України «Про охорону культурної спадщини», Закон України «Про охорону археологічної спадщини», наукова археологічна експертиза, археологія Тернопільщини.

Археологічні дослідження на Тернопільщині розпочалися ще у XIX ст. Перші, сьогодні широко відомі знахідки — пам'ятка трипільської культури у печері Вертеба [Сохацький, 1992, с. 4], Збруцький ідол [Бандрівський, 1992, с. 73—80; Ягодинська, 1995, с. 69—82], Михалківський скарб [Сохацький, 1992, с. 4], перші пам'ятки трипільські та черняхівські, виявлені ще до виділення цих культур В. Хвойкою. Дослідження XX ст. здебільшого були плановими і проводили їх наукові товариства, музеї, науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади. Найактивніше вивчалася Тернопільська область археологами в останній чверті XIX ст. і у 1975—1991 рр. [Строцень, 2003, с. 6—13]. Планові дослідження продовжилися і на початку XXI ст. Ними було охоплено 7 археологічних періодів та культур (табл. 1). Для цього дослідникам протягом 2001—2010 рр. було видано 20 Відкритих листів.

У той же час відсоток рятівних розкопок був надзвичайно малим. Зокрема, в один із найактивніших періодів археологічних досліджень — 1975—1989 рр. проводилися лише охоронні розкопки трипільського поселення в Бучачі [Ситник, Ягодинська, 2012, с. 187—201] та висоцького некрополя в Петрикові (1987 р.) [Бандрівський, 2002, с. 7]. У 1990 р. силами кооперативу «Археолог» Інституту археології проведено розкопки городища раннього залізного віку в Лошневі Теребовлянського р-ну, у 1991 р. — пізньопалеолітичної стоянки у Великому Глибочку. У 1995 р. «Рятівною археологічною службою» Інституту археології НАН України (м. Львів, директор О.М. Осаульчук) проведено розвідки по трасі нафтопроводу Одеса—Броди та розкопки поселення черняхівської культури в Очеретному [Строцень Б., Строцень Л., 2000, с. 195—201]. Це мабуть і всі рятівні археологічні дослідження на Тернопіллі у минулому столітті.

По іншому склалася ситуація у XXI ст. Ратифікація Україною міжнародних правових актів, пов'язаних із охороною культурної спадщини — Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (переглянутої) [Європейська], Конвенції про охорону архітектурної спадщини [Конвенція] та прийняття Верховною Радою законів про збереження культурної спадщини посприяли активізації охоронних археологічних досліджень. У 2000 р. прийнято Закон України «Про охорону культурної спадщини», в якому передбачалося погодження проектів відводів земельних ділянок органа-

© Б.С. СТРОЦЕНЬ, 2014

Таблиця 1. Пам'ятки періодів та культур, охоплені плановими та рятівними археологічними дослідженнями

	Планові	Охоронні
1	Палеоліт	Пізній палеоліт
2	Трипільська культура	Трипільська культура
3	Епоха пізньої бронзи — початку ранньозалізного часу	Епоха бронзи
4	Голіградська культура	Ранній залізний вік
5	Висоцька культура	Липицька культура
6	Черняхівська культура	Черняхівська культура
7	Епоха Київської Русі	Празько-корчацька культура
8	—	Епоха Київської Русі
9	—	Пізнє середньовіччя
10	—	Новий час

ми культурної спадщини, проведення рятівних досліджень на ділянках, де виявляли археологічні пам'ятки. Проте, наявність тієї чи іншої статті в будь-якому законі ще не є гарантією її виконання. Для реалізації потрібні дві складові — механізм реалізації і структури, які були б зацікавлені у втіленні в життя положень законодавчого акту. У цьому випадку зацікавленими структурами стали органи охорони культурної спадщини адже вони нарешті могли реально впливати на процес збереження культурної спадщини. А прийнятий у 2004 р. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» [1] об'єднав зусилля органів охорони культурної спадщини та Інституту археології НАН України і дав можливість запровадити механізм реалізації ратифікованих та прийнятих законодавчих актів. Як це вплинуло на збереження археологічної спадщини? Ми не маємо змоги розглянути ситуацію в цілому по Україні, а тому зупинимося на прикладі Тернопілля.

На виконання зазначених законів у Тернопільській області було створено Обласну інспекцію охорони пам'яток історії та культури (2000 р.) та Дочірнє підприємство «Подільська археологія» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (ДП «ОАСУ Подільська археологія») (2004 р.). І як результат різко зросла питома вага польових досліджень, направлених на збереження археологічних пам'яток, яким загрожує руйнування.

Активізація археологічних розвідок, які, у першу чергу, проводилися в рамках наукової археологічної експертизи, розпочалася з 2001 р. Під час археологічної експертизи за 10 років обстежено 12548 земельних ділянок. Їх площа коливається від кількох десятків квадратних метрів до сотень і тисяч гектарів. За цей час реєстр пам'яток поповнився на 1123 пам'ятки. У 2000 р. на обліку в Тернопільській області була 461 пам'ятка археології, а на початок 2010 р. їх стало 1584.

Під час проведення експертизи земельної ділянки, яка відводилася під будівництво об'їзної автодороги навколо м. Бучач, було встановлено, що земляними роботами можуть бути знищені 2 трипільських та 2 черняхівських поселення. І у 2004 р. «Рятівною археологічною службою» ці пам'ятки були розкопані [Строцень Б., Строцень М., 2011, с. 150—157]. Це були перші рятівні розкопки на Тернопільщині у XXI ст. У наступному 2005 р. ДП «ОАСУ Подільська археологія» було споряджено вже 5 експедицій для проведення рятівних розкопок. Серед них дослідження поля Зборівської битви [Строцень Б., 2010, с. 354—359; Бігус, Строцень, 2008, с. 18—41], багатошарового поселення Ущилівка в Заліщиках [Олійник, Дерех, 2008, с. 136—142]. А взагалі, із 2004 по 2010 р. кількість рятівних розкопок коливалася в межах 4—8 на рік (табл. 2; рис. 1). Це, мабуть, більше, ніж за всі, разом узяті,

1 Закон був прийнятий з ініціативи акад. П.П. Толочка, який і є його автором. Активну участь у розробці законопроекту приймав д. і. н. Д.Н. Козак.

попередні роки, відколи археологи працюють на Тернопіллі. Охоронні польові дослідження охопили 10 періодів. Серед них і нова сторінка української археології — пам'ятки пізнього середньовіччя та нового часу (табл. 1).

У результаті рятівних розкопок вдалося здобути важливу інформацію з історії краю, зроблено, можна сказати, і низку, мовою журналістів, сенсаційних наукових відкриттів. Наведемо кілька прикладів. У Кременці виявлено культурний шар кінця X ст. [Строцень, 2007], хоча перша згадка про місто датована 1227 р. [Літопис, с. 382].

У літературі, з посиланням на польські джерела, утвердилася дата будівництва замку в м. Скалат — 1630 р. [Підставка, 2013, с. 223]. У 2008 р. на замовлення Національного заповідника «Замки Тернопілля» були проведені археологічні розкопки. У результаті досліджень оборонного валу було встановлено, що до 1630 р. були більш ранні укріплення [Строцень, 2009, с. 58]. Подібні припущення висловив і архітектор-реставратор Ю. Вербовецький. А нещодавно працівники Національного заповідника «Замки Тернопілля» виявили документ датований XVI ст., де йдеться про замок у Скалаті [Підставка, 2013, с. 224]. Розроблено і подано пропозиції до локалізації історичної частини Скалата [Строцень Л., 2010, с. 389—390]. У с. Пронятин відкрито і частково розкопано перше поселення липицької культури у середній частині течії Серету [Строцень, Ягодинська, 2010, с. 391—393]. Велика кількість стаціонарних польових досліджень позитивно вплинула і на підвищення кваліфікації археологів, удосконалення методики розкопок.

Таблиця 2. Кількість обстежених земельних ділянок під час проведення наукової археологічної експертизи

Рік	Кількість ділянок
2001	135
2002	337
2003	440
2004	392
2005	741
2006	936
2007	2210
2008	2480
2009	2340
2010	2537
У с ь о г о	12548

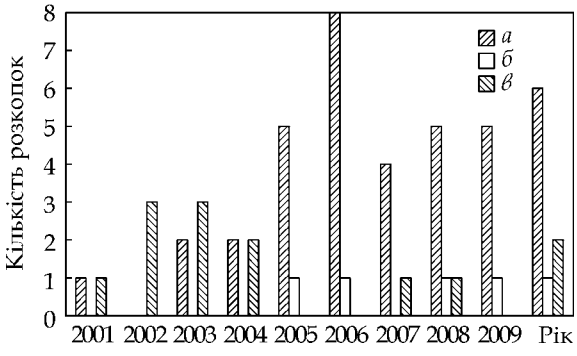

Рис. 1. Планові та рятівні розкопки на Тернопільщині у 2001—2010 рр.: *а* — рятівні; *б* — планові ДП «ОАСУ Подільска археологія»; *в* — планові

Знахідки, виявлені під час польових досліджень, поповнили фонди та експозиції НІАЗ «Замки Тернопілля» та Борщівського обласного краєзнавчого музею, а інформація активно використовується працівниками ДП «ОАСУ Подільська археологія», Тернопільської обласної інспекції охорони пам'яток історії та культури, Борщівського обласного краєзнавчого музею для розробки планових наукових тем.

Здобуті матеріали введено до наукового обігу. Тільки за 2010 р. нашими працівниками опубліковано 9 та подано до друку 12 публікацій. А в цілому, за 6 років опубліковано та подано до друку майже 50 статей. Видано одну монографію [Строцень, 2008], тези конференції пам'яті І.С. Винокура, підготовлено до друку та видано збірник статей у серії «Археологія і давня історія України», завершено спільний науковий проект із Німецьким археологічним інститутом [Shultce, Strocen', 2008]. Проведено дві наукові конференції присвячені пам'яті І.П. Герети (2008 р.) і пам'яті І.С. Винокура (2010 р.).

Щорічно працівники ДП «ОАСУ Подільська археологія» брали участь майже у 10 конференціях, публікували статті у наукових виданнях, активно популяризують археологію в засобах масової інформації. З цією метою створено Інтернет-сайт «Подільської археології».

І ще одне, надзвичайно важливе питання — кадрове. Протягом 1970—2000 рр. у Тернопільській області працювали від 1 до 3—4 археологів. У 1990-х рр. виникла ситуація, коли молодь взагалі не йшла працювати в археологію. Крім краєзнавчого музею в Тернополі, не було інших установ та організацій, де археологія була потрібна. Та й у музеї, щоб провести польові дослідження, необхідно було віднайти позабюджетні кошти. А рятівні розкопки у 1990-х рр. на Тернопільщині були тільки одні та й ті організовані «Рятівною археологічною службою» спільно з Інститутом археології — поселення черняхівської культури в Очеретному на трасі нафтопроводу Одеса—Броди.

На кінець 2010 р. у Тернопільській області працювало 14 археологів, із них 11 — в ДП «ОАСУ Подільська археологія». Абсолютна більшість — це молоді люди віком до 30 років. У нашому складі — кандидат наук, аспірант, 4 співшукачі, ще 4 працівники готувалися стати співшукачами.

Починаючи з 2009 р., було кілька спроб внести зміни до законодавства, які мали б погіршили ситуацію із збереженням археологічної спадщини.

Але, незважаючи на невигідні для археологів зміни в пам'яткоохоронному законодавстві та прийнятті антиукраїнських, антинаціональних законів, направлених на нищення джерельної бази давньої історії України зокрема і людства в цілому [2], безумовно 2000—2010 рр. залишаться одними з найяскравіших сторінок української археології. І це завдяки двом законам — «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини» і дієвому механізму їх реалізації.

Як бачимо, ефективна пам'яткоохоронна законодавча база сприяла розвитку археології, притому без залучення додаткових коштів із бюджету. Це видно навіть на прикладі однієї з найменших областей України — Тернопільської.

Таким чином, прийняття законів України «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини» сприяло розвитку археології на Тернопільщині, у першу чергу польових досліджень. За 10 років кількість виявлених пам'яток зросла майже у 3 рази — із 461 у 2000 р. до 1584 на початку 2010 р. Зросла і кількість охоронних розкопок. На їх проведення було видано 39 Відкритих листи. Врятовано від руйнування десятки пам'яток археології — важливу джерельну базу з давньої історії України зокрема та Європи в цілому. Отримані матеріали поповнили музейні фонди та експозиції. Охоронні дослідження також дали можливість уточнити час заснування кількох історичних міст Тернопілля.

2 Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері земельних відносин щодо спрощення процедури відведення земельних ділянок» від 02.07.2013 № 365-VII. Набрання чинності 27.07.2013 р.
Ініціатори законопроекту — **Омелянович Д.С., Пшонка А.В.**
Голова Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин — **Калетнік Г.М.**
Доповідач: Голова Комітету з питань аграрної політики та земельних відносин **КАЛЕТНІК Григорій Миколайович.**
Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури відведення земельних ділянок та зміни їх цільового призначення» від 02.10.2012 р. № 5395-VI. **Набрання чинності 06.12.2012 р.**
Ініціатор законопроекту – **Мірошниченко Ю.Р.**
Доповідач: **Черній Василь Васильович**, член комітету з питань аграрної політики та земельних відносин.
Голова Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин **– Калетнік Г.М**.

Актуальні проблеми археології: Тези Міжнар. наук. конф. на пошану І.С. Винокура (м. Кам'янець-Подільський, 23—25 вересня 2010 р.). — Тернопіль, 2010. — 136 с.
Бандрівський М. Сварожі лики. — Львів, 1992. — 104 с.
Бандрівський М. Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. — Львів, 2002. — 282 с.
Бігус М.Б., Строцень Б.С. Новітні дослідження Зборівської битви // Зборівщина: історія і сьогодення. — Тернопіль, 2008. — С. 18—41.
Європейська конвенція «Про охорону археологічної спадщини» (переглянута) // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. — К., 2006. — С. 38—46.
Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини: збірник документів. — К., 2006. — С. 158—189.
Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини: збірник документів. — К., 2006. — С. 190—202.
Конвенція «Про охорону архітектурної спадщини Європи» // Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. — К., 2006. — С. 55—63.
Літопис Руський. — К., 1989. — 592 с.
Олійник В.І., Дерех О.М. Рятівні дослідження багатошарового поселення Заліщики-III в ур. Ущилівка у м. Заліщики Тернопільської області у 2005 році // АДЛУ. — 2008. — Вип. 11. — С. 136—142.
Підставка Р. Ювілеї об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля» — як важливий чинник розвитку туризму регіону // Туризм і розвиток регіону: Матеріали міжнар. наук. конф. — Івано-Франківськ, 2013. — С. 218—226 — (Рекреаційний потенціал Прикарпаття. Історія, сучасний стан, перспективи. — Вип. 4).
Ситник О.С., Ягодинська М.О. Охоронні розкопки трипільського та слов'янського поселень в Бучачі // Земледельцы и скотоводы Древней Европы (проблемы, новые открытия, гипотезы). — К.; СПб., 2012. — С. 187—201.
Сохацький М. З історії археологічних досліджень на Борщівщині // Літопис Борщівщини. — Борщів, 1992. — Вип. 1. — С. 4—10.
Строцень Б. Історія археологічних досліджень на Тернопільщині // Археологія Тернопілля: здобутки, стан, перспективи. — Тернопіль, 2003. — С. 6—16.
Строцень Б.С. Звіт про охоронні дослідження в м. Кременці Тернопільської області по вул. Шевченка 75А. — Тернопіль, 2007.
Строцень Б. Розкопки поля Зборівської битви // МДАПВ. — Львів, 2010. — Вип. 14. — С. 354—359.
Строцень Б.С., Строцень М.Б. Рукомиш — поселення і виробничий комплекс черняхівської культури (дослідження 2004 р.) // Актуальні проблеми археології України. — Київ; Луцьк, 2011. — С. 150—157. — (АДІУ. — Вип. 4).
Строцень Б., Строцень Л. Нове селище черняхівської культури на Волино-Подільському порубіжні // Давня і середня історія України (історико-археологіний збірник). — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 195—201.
Строцень Б.С., Ягодинська М.О. Нова пам'ятка липицької культури на Тернопільщині // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 391—393.
Строцень Л. Археологічні дослідження Скалатського замку у 2008 році// Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: Тези Міжнар. наук. археол. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. видатного українського археолога Б.О. Тимощука. — Чернівці, 2009. — С. 58.
Строцень Л.Д. Археологічні дослідження історичної частини міста Скалат // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 389—390.
Тиліщак В.С. Розвідки в Підгаєцькому та Монастириському районах Тернопільської обл. у 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 355—358.
Ягодинська М.О. Тернопілля в часи Галицько-Волинського князівства // Тернопілля: сторінки історії. — Тернопіль, 1995. — С. 69—82.
Shultce E. Strocen' B. Keramik mit ovalen Facetten. Eine Untersuchung zur Chronologie der Černjachov-Kultur // Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens. — 2008. — B. 14. — S. 267—332.

Б.С. Строцень

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ В 2001—2010 гг.

Принятие законов Украины «Об охране культурного наследия» и « Об охране археологического наследия» позитивно повлияло на развитие охранной археологии в Тернопольской области, в первую очередь, полевых исследований. За 10 лет количество открытых памятников возросло почти в 3 раза — с 461 в 2000 г. до 1584 в начале 2010 г. Проведены охранные раскопки ряда памятников, пополнены музейные фонды и экспозиции новыми экспонатами, уточнено время возникновения нескольких исторических городов области.

К л ю ч е в ы е с л о в а: охранные археологические исследования, Закон Украины «Об охране культурного наследия», Закон Украины «Об охране археологического наследия», научная археологическая экспертиза, археология Тернопольской области.

B.S. Strotsen'

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN THE TERNOPIL REGION IN 2001—2010

Adoption of the Laws of Ukraine «For the protection of cultural heritage» and «For the protection of archaeological heritage» benefited from development of guard archaeology in Ternopil' region, first of all for the field's researches. For 10 years the amount of the educed archaeological sites increased almost in 3 times from 461 in 2000 to 1584 at the beginning of 2010. It was conducted guard excavations of a number of sites. The museum's funds and expositions are filled up by new exhibits, the dates of some historical towns originations of Ternopil' region are specified.

K e y w o r d s: guard archaeological researches, Law of Ukraine «For the protection of cultural heritage», Law of Ukraine «For the protection of archaeological heritage», scientific archaeological researches, archaeology.

ДАНІ ПРО АВТОРІВ

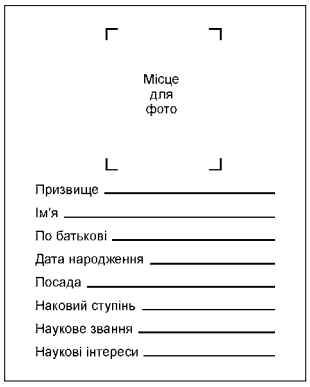

БАШКАТОВ Юрій Юрійович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

БІТКОВСЬКА Тетяна Володимирівна — лаборант І категорії відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

ВОЙЦЕЩУК Наталя Василівна — науковий співробітник НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України.

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

ГЕЙКО Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

ГУПАЛО Віра Деонізівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ЖАРОВ Геннадій Вікторович — заступник директора Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

ІЛЬКІВ Микола Володимирович — кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, директор Чернівецької філії «Науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

КОДАЦЬКИЙ Сергій Вікторович — нумізмат, краєзнавець.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

ЛЮБИЧЕВ Михайло Васильович — доктор історичних наук, доцент кафедри історії Росії історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу слов'янської археології та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

МИЗГІН Кирило Валерійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

МИЛАШЕВСЬКИЙ Олександр Семенович — лаборант І категорії відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

МИЛЯН Тарас Романович — кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України

МИХАЙЛИНА Любомир Павлович — доктор історичних наук, генеральний директор Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

ПАНІКАРСЬКИЙ Антон Валерійович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук.

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович — доктор історичних наук, професор, помічник генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

САПЄГІН Сергій Васильович — старший науковий співробітник Музею-заповідника А.С. Макаренка.

СКИБА Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

СТРОЦЕНЬ Богдан Степанович — кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, начальник Полтавської археологічної експедиції Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ТИЛІЩАК Володимир Семенович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

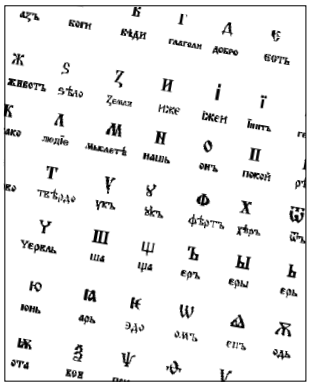

АВУ — Археологічні відкриття в Україні
АДІУ — Археологія і давня історія України
АДЛУ — Археологічні дослідження Львівського університету
АДУ — Археологічні дослідження в Україні
АИМ — Археологические исследования в Молдове
АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
АЭАЕ — Археология, этнография и антропология Евразии
ВДИ — Вестник древней истории
ВНУ — Волинський національний університет імені Лесі Українки
ВХНУ — Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ДБН — Державні будівельні норми
ДВО РАН — Дальневосточное отделение Российской Академии наук
ДП НДЦ «ОАСУ» — Державне підприємство науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»
ЗНТШ — Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка
ЗРАО — Записки Российского археологического общества
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
ИИМК — Институт истории материальной культуры
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
МИАДЛ — Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья
МЧК — Могильники черняховской культуры
НА — Науковий архів
НА ІА НАН України — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

НФ РОКМ — Наукові фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ОАМ — Одесский археологический музей
ПАВ — Петербургский археологический вестник
ПАЗ — Полтавський археологічний збірник
ПССІАЕ — Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології
РА — Российская археология
РСМ — Раннеславянский мир
САИ — Свод археологических источников
СА — Советская археология
ТомГУ — Томский государственный университет
СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа
УІЖ — Український історичний журнал
ФКМ — Фастівський краєзнавчий музей
ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології
ЧНУ — Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
AAL — Acta Archeologica Lodziensia
BAR — British Archaeological Reports
BMC — Coins of the Roman Empire in the British Museum, vol. I (1923); vol. II (1930); vol. III (1936); vol. IV (1940)
BRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
KWMR — Kultura wielbarska w mlodszym okresie rzymskim
LMA — Lubelskie materiały archeologiczny
MSROA — Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologictnego
PrzegH — Przegląd historyczny
RIC — The Roman Imperial Coinage, vol. I (1984); vol. II (2007); vol. III (1930)
RPrz — Rocznick przemyski
RSC — Roman Silver Coins, vol. I (1978); vol. 2 (1979)
SSS — Słownik Starożytności Słowiańskich
VAMZ — Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu
WN — Wiadomości Numizmatyczne

ЗМІСТ

Дослідник давньої історії України 5

Список праць Дениса Никодимовича Козака 11

Пачкова С.П. Про деякі джерела формування зарубинецької культури 23
Pachkova S.P. On Some Sources of the Zarubyntsi Culture Formation 44

Терпиловський Р.В., Жаров Г.В. Проблеми дослідження пам'яток типу Харівка 45
Terpilovskiy R.V., Zharov G.V. Research Problems of the Kharivka Type Sites . . 60

Бітковська Т.В. Зарубинецькі матеріали Пирогівського городища . 61
Bitkovska T.V. Zarubyntsi Culture Materals of the Pyrohiv Hillfort 68

Башкатов Ю.Ю. Генеза слов'янського житла за матеріалами першої половини I тис. н. е. 69
Bashkatov Yu.Yu. Genesis of Slavic Dwellings by the Materials of 1st Half of 1st Millennium BC 84

Козак Д.Н. Житлово-господарче будівництво і планування поселення вельбарської культури біля с. Хрінники на Рівненщині 85
Kozak D.N. Building-householding Construction and Layout of Khrinnyky Settlement (Rivne Region) of the Wielbark Culture 102

Любичев М.В. Група Седелки—Каширка у Верхньому Подонні як одна з областей «праслов'янської» культурної провінції III—IV ст. 103
Lyubychev M.V. Sedelki—Kashyrka Group in the Upper Don Region as One of the «Pre-slavic» Culture Province of the 3rd—4th c. AD 112

Гупало В.Д., Войцещук Н.В. Дослідження поселення пізньоримського часу на городищі літописного Звенигорода 113
Hupalo V.D., Vojtseschuk N.V. Research of the Late-Roman Time Settlement on the Hillfort of Annalistic Zvenyhorod 124

Петраускас О.В. Разрушенные погребения на могильниках черняховской культуры Поднепровья: анализ археологической структуры 125
Petrauskas O.V. The Destroyed Burials on Cemeteries of the Chernyakhiv Culture in the Dnieper Region: Analysis of Archaeological Structures 152

Тиліщак В.С. Вторинні поховання в черняхівській культурі (за матеріалами могильника Чернелів-Руський) 153
Tylishchak V.S. Secondary Burials in the Chernyakhiv Culture (on Materials of Cherneliv-Ruskyi Cemetery) 162

Магомедов Б.В. Конічні пряслиця на пам'ятках черняхівської культури 163
Magomedov B.V. Conical Spindle Whorls on Sites of Chernyakhiv Culture 178

Милашевський О.С. До питання про хронологію Раковецького могильника черняхівської культури 179
Mylashevskyi A.S. On the Question of the Chronology of the Chernyakhiv Culture Cemetery Racovets' 192

Рейда Р.М., Гейко А.В., Сапєгін С.В. Жіноче поховання 60 з Шишацького могильника черняхівської культури 193
Reyda R.N., Geyko A.V., Sapegin S.V. Female Burial 60 from Shyshaky Cemetery of the Chernyahiv Culture 204

Супруненко О.Б., Гопкало О.В. Дівочий костюм фінального етапу черняхівської культури (за матеріалами поховання в Лавриківці) 205
Suprunenko O.B., Gopkalo O.V. Dress of a Girl in the Final Period of the Chernyakhiv Culture (Based on Grave from Lavrykivka) 224

Кодацький С.В., Мизгін К.В. Новий скарб римських денаріїв з околиць с. Старі Валки 225
Kodatskiy S.V., Myzgin K.V. New Hoard of Roman Denarii from the Vicinity of Stari Valky Village 244

Милян Т.Р. Матеріальна культура як визначник приналежності пам'яток VI—VII ст. у верхів'ях Західного Бугу 245
Mylyan T.R. Material Culture as an Identification the Accessory of the Sites 6th—7th c. AD in the Upper Western Bug River 252

Панікарський А.В. Списи і дротики слов'ян раннього середньовіччя з пам'яток півдня Східної Європи 253
Panikarskyi A.V. Spears and Javelins of the Early Medieval Slavs from the South of Eastern Europe Sites 266

Скиба А.В. Поясні гарнітури «геральдичного» стилю в дніпровських скарбах VII ст. 267
Skyba A.V. Belt Sets of «Heraldic» Style in Dnieper hoards of the 7th c. 312

Прищепа Б.А. Пам'ятки ранніх слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. на території м. Рівне 313
Pryshchepa B.A. Sites of the Early Slavs in Rivne City (2nd Half of the 1st Millennium AD) 324

Володарець-Урбанович Я.В. Проблема функціонування гончарних осередків VII—VIII ст. басейну Дніпра 325
Volodarets'-Urbanovych Ya.V. Problem of the Ceramic Centers of the 7th—9th c. AD Functioning in the Dnieper Basin Region 338

Горбаненко С.А., Пуголовок Ю.О. Піч пізньороменського часу з Полтави 339
Gorbanenko S.A., Pugolovok Yu.O. The Lateromny-time Oven from Poltava 344

Пивоваров С.В., Ількiв М.В. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті 345
Pyvovarov S.V., Il'kiv M.V. Ridkivtsi Settlement of the Rayky Culture in the Upper Prut Region 356

Михайлина Л.П. Нові матеріали з Ревнянського гнізда поселень райковецької культури 357
Myhaylyna L.P. New Materials from Revne Cluster of the Rayky Culture's Settlements 364

Строцень Б.С. Археологічні дослідження на Тернопільщині у 2001—2010 рр. 365
Strotsen' B.S. Archaeological Researches in the Ternopil Region in 2001—2010. 370

Дані про авторів 371

Список скорочень 373

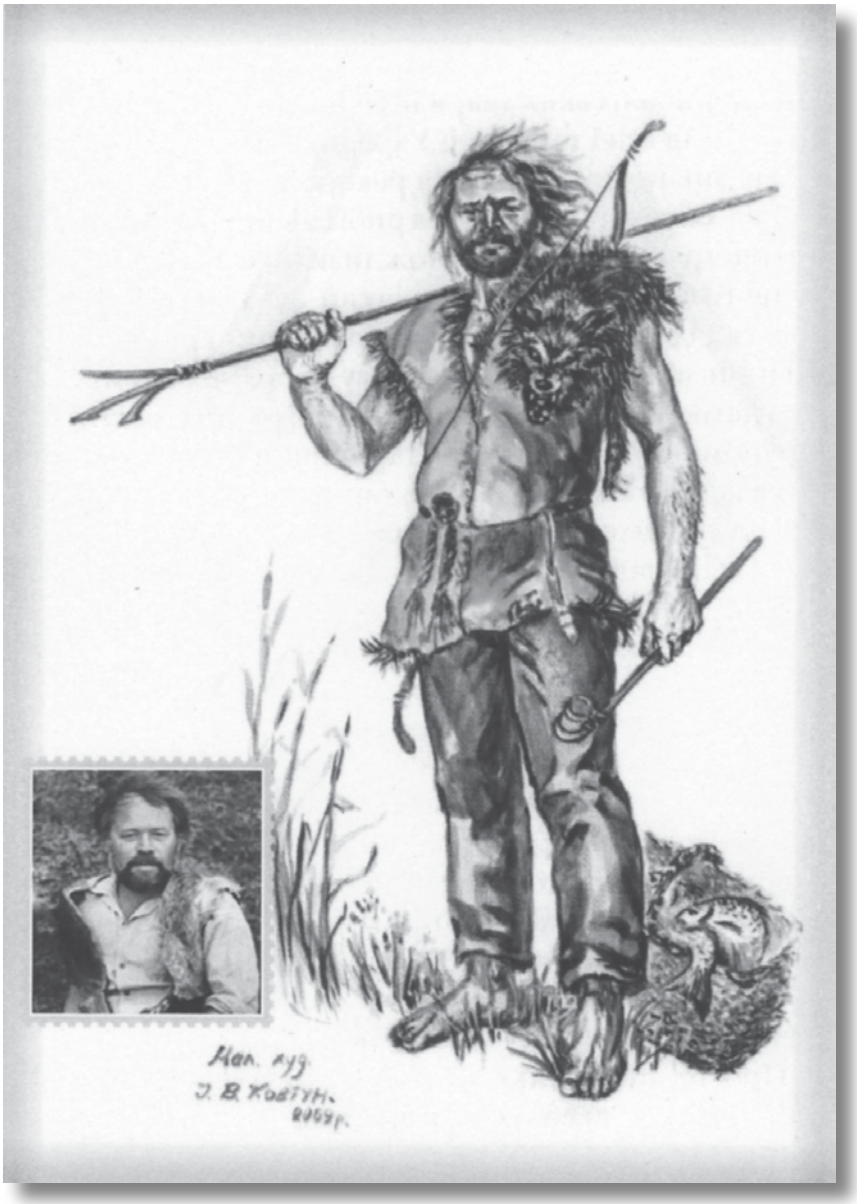

ПРИВІТАННЯ ПОШТОЮ

Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта» випустило поштовий набір, до якого входять марка, листівка та конверт, присвячені ювілею доктора історичних наук, заступника директора Інституту археології НАН України, голови правління всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України» **Дениса Никодимовича КОЗАКА**.

Випуск присвячений 70-літньому ювілею
Дениса Никодимовича Козака
(2 квітня 1944, Кречовичі Польща)
— видатному українському археологу, доктору історичних наук,
професору, члену-кореспонденту Німецького інституту археології, двічі лауреату Державної премії України
в галузі науки і техніки (1991, 2002) за наукові розробки в галузі слов'янського етногенезу та за цикл праць
«Давня історія України» та «Етнічна історія Давньої України».

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ВІД ВЕНЕДІВ ДО РУСІ

Збірник наукових праць на пошану
доктора історичних наук, професора
Дениса Никодимовича КОЗАКА
з нагоди його 70-ліття

Літературний редактор *Н.С. Абашина*
Оформлення обкладинки *А.В. Панікарського*
Оформлення, комп'ютерна верстка *С.А. Горбаненка*

Карти на с. 104, 110, 139, 186, 235, 256, 326, 329, 330, 332
частково оформлені *Я.В. Володарцем-Урбановичем*

Підп. до друку 2.04.2014. Формат 84 × 108/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Book Antiqua. Друк офс. Ум.-друк. арк. 28,5.
Обл.-вид. арк. 38.
Наклад 200 прим. Зам. № 14-49.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002
від 31.07.2002 р.